FRIEDRICH ENGELS

BAY EUGEN DÜHRİNG'İN BİLİMİ ALTÜST EDİŞİ

ANTİ-DÜHRİNG

inter
yayınları

F. ENGELS • ANTİ-DÜHRİNG

FRIEDRICH ENGELS

BAY EUGEN DÜHRİNG'İN BİLİMİ ALTÜST EDİŞİ

["ANTİ-DÜHRİNG"]

Bu kitap, ***"Friedrich Engels — Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft ['Anti-Dühring']"*** özgün adlı eserin Dietz Verlag Berlin tarafından 1953'te yapılan 6. Almanca baskısından Türkçeye çevrilmiş; aynı eserin ilk baskısı 1947'de Progress Publishers, Moscow tarafından yayınlanan ***"Engels — Anti-Dühring. Herr Eugen Dühring's Revolution in Science"*** adlı İngilizce baskısıyla karşılaştırılmış ve oradaki açıklayıcı notlar çevrilip eklenmiştir.

Birinci Basım : Mayıs 2000

Dizgi : Dönüşüm (0212) 244 29 97
Baskı : Özal Matbaası
Kapak : İnter Grafik-Tasarım

ISBN 975 - 7349 - 78 - X

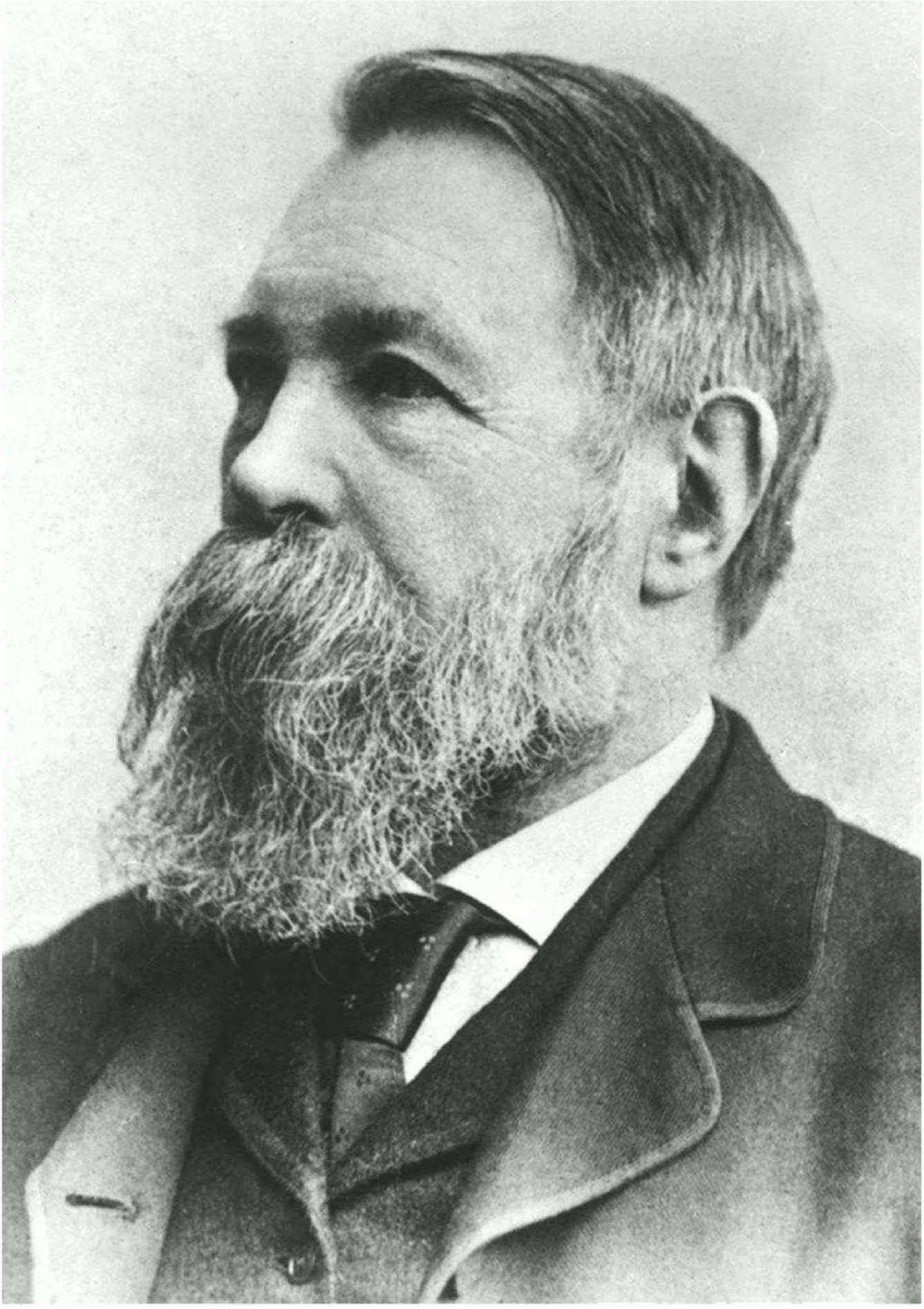
İNTER YAYINLARI
Ankara Cad. 31
Fahrettin Kerim Gökay Vakfı İşhanı
Kat: 4 Daire: 51
Cağaloğlu - İSTANBUL
Tel: (0212) 519 16 16

FRIEDRICH ENGELS

BAY EUGEN DÜHRİNG'İN BİLİMİ ALTÜST EDİŞİ

["ANTİ-DÜHRİNG"]

Çeviren: **İsmail H. Yarkın**

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇEYE ÇEVİRENİN ÖN AÇIKLAMASI 7

ELİNİZDEKİ BASKI ÜZERİNE 17

ÜÇ BASKININ ÖNSÖZLERİ

I 39

II 42

III 50

GİRİŞ

I– Genel 55

II– Bay Dühring'in Vaatleri 69

BİRİNCİ KISIM: FELSEFE

III– Sınıflandırma. Apriorizm.....77

IV– Dünya Şeması 85

V– Doğa Felsefesi. Zaman ve Uzam 91

VI– Doğa Felsefesi. Kozmogoni, Fizik, Kimya 103

VII– Doğa Felsefesi Organik Dünya 114

VIII– Doğa Felsefesi Organik Dünya (Son) 125

IX– Ahlâk ve Hukuk. Ebedi Doğrular 134

X– Ahlâk ve Hukuk. Eşitlik 147

XI– Ahlâk ve Hukuk. Özgürlük ve Zorunluluk 161

XII– Diyalektik. Nicelik ve Nitelik 174
XIII– Diyalektik. Yadsımanın Yadsınması 186
XIV– Sonuç 203

İKİNCİ KISIM: POLİTİK EKONOMİ

I– Konu ve Yöntem 207
II– Zor Teorisi 220
III– Zor Teorisi (Devam) 229
IV– Zor Teorisi (Son) 239
V– Değer Teorisi 251
VI– Basit ve Bileşik Emek 265
VII– Sermaye ve Artı-Değer 272
VIII– Sermaye ve Artı-Değer (Son).....283
IX– Ekonominin Doğal Yasaları. Toprak Rantı 295
X– "Eleştirel Tarih"ten.....303

ÜÇÜNCÜ KISIM: SOSYALİZM

I– Tarihsel 337
II– Teorik 351
III– Üretim.....374
IV– Paylaşım 389
V– Devlet, Aile, Eğitim 406

Ekler

I– "[Anti-]Dühring"e Eski Önsöz —
Diyalektik Üzerine [1878] 423
II– Engels'in "Anti-Dühring"e İlişkin
Ön Çalışmalarından 433

III– Maddi Nedenlerden Türetilen Piyade Taktiği 1700—1870 463
IV– "Anti-Dühring" Üzerine Notlar [1878] 472

AÇIKLAYICI NOTLAR 485
KONU DİZİNİ 519

BAŞVURULAN ESERLER DİZİNİ 579
ADLAR DİZİNİ 591

TÜRKÇEYE ÇEVİRENİN ÖN AÇIKLAMASI

Türkçede ilk baskısı Mart 1975'de Sol Yayınları'ndan Kenan Somer'in Fransızca 1963 baskısından yaptığı çeviriyle yayınlanan Engels'in ünlü eseri "Anti-Dühring"i onun, yayınlandığı orijinal dil olan Almancadan çevirerek yayınlama ihtiyacı duyduk.

Çevirip yayınladığımız Almanca baskı, Almanya Demokratik Cumhuriyeti'nde Dietz Verlag yayınları arasında 1953'te yayınlanmış olan 6. baskıdır. Bu baskı içinde, kitabın Engels'in sağlığı döneminde yayınlanmış olan üç baskısına (1878/1885/1894) yazdığı önsözler ve ekler ile, Dietz Verlag yayınevinin bir ön açıklaması (Elinizdeki baskı üzerine) da yer almaktadır. Kitapta yer alan kimi dipnot ve açıklamalar bizzat Engels'e aittir; bir bölüm dipnot ve açıklama ise Dietz Verlag redaksiyonuna aittir. Bunlar değişik biçimlerde belirlenmiştir.

Çevirdiğimiz Almanca baskıyı, aynı zamanda ilk baskısı 1947'de "Progress Publishers Moscow" tarafından yapılan İngilizce baskıyla da karşılaştırdık. Burada Almanca ve İngilizcede aynı biçimde kullanılmayan, ya da İngilizce karşılığı tam olarak verili olmayan kavramlarda, Almanca kavramı temel alarak

Türkçede anlaşılır olan karşılık bulmaya çalıştık. Bazı yerlerde okuyucu hangi kavramların iki dilde nasıl kullanıldığını ve bizim bunların karşılığı olarak hangi Türkçe kavramı kullandığımızı görebilsin diye, parantez içinde kavramların Almanca ve İngilizcelerini ÇN (Çevirenin Notu) şeklinde belirttim.

Anti-Dühring'in ne ve neden önemli olduğunu, gerek Dietz Verlag'ın açıklaması, gerekse bizzat Engels kendi önsözlerinde ve kitabın Giriş bölümünde yeterince açıklamaktadır. Kısaca Anti-Dühring özellikle Marksist Felsefe alanında (yalnızca bu alanda değil, ama öncelikle bu alanda) "yeni sistem kurucusu" bir idealistle polemiksel hesaplaşma içinde Marksist Felsefenin parlak bir açımlaması, Marksist Felsefenin kavramlarının yerli yerine oturtulmasında bir çeşit sözlüktür. Tam da bu niteliği nedeniyle bu kitabın yeniden Türkçeye kazandırılması bize çok önemli göründü. Şimdiye kadar yapılanların daha iyisini yapma, daha doğru çevirileri okuyucuya sunma çabamız, hiçbir şekilde Marksist Klasiklerin Türkçeye kazandırılmasına şu veya bu ölçüde katkıda bulunan yayınevlerinin, çevirmenlerin, bu alanda emeği geçen herkesin yaptığını küçümsemek, reddetmek vb. anlamına gelmiyor. Çabamız yalnızca daha az eksikli, daha az yanlışlı —sonuçta mümkün olan mükemmel— çevirileri Türkçeye kazandırmaya yönelik bir çabadır. Bu yönde her katkı bizi sevindirir.

Yeniden çeviri yaparken, Almancada aslında birbirinden değişik anlamlara gelen bir dizi değişik kavramı, Türkçeye de değişik kavramlar olarak aktarmaya, Engels'in dilinin zenginliğini korumaya çalıştık. Ancak burada bir dizi zorlukla karşılaştık.

Burada önce felsefede her "sistem kurucu" idealistin aslında aynı anlama gelen içerikleri, kendi sistemlerine uygun ve kendini kendinden önceki sistem kuruculardan ayırmak için özel olarak uydurduğu, âdeta anlaşılmamak için yaratılmış kavramları var. Bunları anlamak için, Lenin'in "Materyalizm ve Ampirio-

kritisizm"in bir yerinde söylediği gibi, önce "insanca"ya, anlaşılır bir dile çevirmek gerekiyor. Bay Dühring'in bazı kavramlarının anlaşılır olabilmesi için, onları insancaya çevirmeye çaba sarfettik.

İkincisi, özellikle modern felsefenin esas kavramlarının birçoğunun Almanca olması, Türkçenin bu değişik kavramların tümünün her biri için ayrı kavramlara sahip olmaması yüzünden, bazen Almancada ayrı, fakat içeriği benzer olan kavramları Türkçeye aynı kavramlarla aktarmak zorunda kaldık. Bunu engellemenin bir yolu Arapça ve Farsça kavramları da içeren Osmanlıcayı daha fazla kullanmaktı. Fakat bu kez de Osmanlıcada diyelim ki on ayrı kavramın, Türkçeye aynı kavramla aktarılması durumundan kurtulamayacağımız gibi, okuyucuya bir de Osmanlıca–Türkçe sözlük eki sunmak zorunda kalacaktık. Yine de zorunlu olan kimi hallerde, bugün hâlâ giderek azalan bir biçimde de olsa, çoğunluğun kullandığını ve anlayacağını düşündüğümüz kimi Osmanlıca kavramları kullanmaktan bütünüyle kaçınamadık.

Üçüncüsü, mümkün olduğunca bugünkü konuşulan Türkçeyle anlaşılır bir çeviri sunmak temel kaygımızdı, kaygımızdır. Fakat yine de tartışılan konuların esasında idealist filozofların sistemsizliği, kafakarışıklığının da yansıması olan karmaşıklığı, onların dillerinin ağdalılığı sonucu ve orijinal metni aynen Türkçeye aktarmak kaygısı sonucu, çevirdiğimiz kitapta bazı yerlerin yüzeysel bir okumayla anlaşılmaz olduğu bilincimizde.

Dördüncüsü, bugüne kadar Türkçeye çevrilmiş bir dizi Marksist eserde değişik biçimlerde kullanılan bir dizi felsefi kategori ve kavramı kendi açımızdan yerli yerine oturtmak, kendi açımızdan deyim yerindeyse bir standart koymak göreviyle karşı karşıyayız. Çünkü, var olan çeviri eserlerde ve var olan felsefe sözlüklerinde, birçok halde yabancı dilde aynı olan kavramlar için ayrı kavramlar kullanılıyor. Kimi "öztürkçeciler" var, bun-

lar yalnız kendi anlayacakları veya anladıkları kavramları yerleştirmeyi, anlaşılmaya tercih ediyor; kimi de işi Osmanlıca ile halletmeye çalışıyor. Biz yer yer hangi kavramı yabancı dildeki hangi kavramın karşılığı olarak kullandığımızı göstermek için onun yabancı dildeki karşılığını parantez içinde sunmayı doğru bulduk.

Dil zorluğu bağlamında ve bu kitapta kullanılan bazı temel kavramları neyin karşılığı olarak ve neden öyle kullandığımıza birkaç örnek vermek istiyoruz:

Örnek 1:

Almancada "das Denken", "der Gedanke", "die Vernunft", "die Idee", "der Verstand"; her biri başka içeriği ifade eden kavramlar olmasına rağmen, Türkçeye birçok halde tek kavramla, "düşünce" olarak çevrilmiştir. Bunlardan "Vernunft" kavramı kimi yerde 'düşünce', kimi yerde 'akıl', kimi yerde 'sağduyu' olarak çevrilmektedir.

Biz bütün kitapta "das Denken"in karşılığı olarak düşünme; "der Gedanke"nin karşılığı olarak düşünce, "die Idee"nin karşılığı olarak fikir, "der Verstand"ın karşılığı olarak akıl, "die Vernunft"un karşılığı olarak sağduyu kavramlarını kullandık.

"Die Vernunft" kavramının "sağduyu" olarak çevrilmesi doğrudur. Çünkü Vernunft'un Almancada ifade ettiği anlam, "doğru, gerçekçi, akla uygun ve yerinde yargılar verme yeteneği; doğruyla yanlışı birbirinden ayırma yeteneği"dir, Vernunft, eğer istenirse, "aklın" (der Verstand) doğru kullanılması, 'akla uygun' kullanılması yeteneğidir. Bu ismin sıfatlaştırılması Almancada "vernünftig"dir. İngilizce ve Fransızcada karşılığı, Türkçeye "rasyonal" olarak da çevrilmiş sözcüklerle karşılanır.

Bu bağlamda örneğin O. Hançerlioğlu'nun Felsefe Sözlü-

ğü'nde Vernunft'un karşılığı "akıl" ya da "us" olarak verilmiş. Halbuki akıl'ın Almancada felsefi alanda —en azından Marksist Felsefede— karşılığı "der Verstand"dır. "Der Verstand", doğruluğu-yanlışlığından bağımsız olarak düşünme yetisini ifade eder. "Vernunft" ise, bu düşünme yetisinin doğru kullanımını içeren bir kavramdır. Akla sahip olan her insanın, sağduyulu düşünüp davranması zorunlu değildir.

Örnek 2:

Felsefede en çok kullanılan kavramlardan biri "doğru/doğruluk" kavramıdır. Bunun yanında bir de "gerçek/gerçeklik" kavramları vardır. Bunlar da çoğunlukla birbirine karıştırılmaktadır. Doğru/luk'un Almanca karşılığı "wahr/die Wahrheit"tır. Doğru, maddenin ve onun yansıması olan düşüncenin değerlendirilmesi ile ilgili bir kavramdır. Gerçek/lik'in Almanca karşılığı "wirklich/die Wirklichkeit"tır. Bunun İngilizce, Fransızca karşılığı olan kavramlar Türkçeye "real/realite" olarak yansımıştır. Gerçek/lik, madde ve onun yansıması olan düşünce nasıl kavranırsa kavransın, objektif olarak var olandır. Çeviride bu kavramları birbirinden ayrı kullanmaya dikkat ettik.

Örnek 3:

Felsefenin önemli kavram çiftlerinden biri 'zaman ve mekân' kavramlarıdır. Marksist Felsefe, her şeyin bir zaman dilimi içinde ve bir mekân içinde olduğundan ve bunun her an değiştiğinden yola çıkar. Yani bir şey varsa, bir yerlerde vardır ve bir zaman içinde vardır. Zaman kavramı konusunda çok büyük sorunlar çıkmamaktadır. Ancak mekân kavramı değişik biçimlerde kullanılmakta ve anlaşılmaktadır. Çevirdiğimiz kitapta herhangi bir varlığın nerede olduğunu belirleyen kavram olarak

kullanılan "Raum" kavramını biz bütün kitapta "uzam" olarak Türkçeye çevirdik. Çeviri için önümüzde dört alternatif vardı. Birincisi, mekân kavramı. Osmanlıcadan kalma bu kavramı, günlük kullanımda bu kavram hep dar, sınırlı kavranıp kullanıldığı için kullanmadık. İkincisi, yer kavramı. Bu kavram da yine günlük kullanımda nerede sorusuna verilen cevabı çoğunlukla 'yeryüzünün bir yeri' ile sınırlı tuttuğundan, kullanmadık. Üçüncüsü, uzay kavramı: Uzay kavramı da, bu ilk iki kavrama göre çok daha geniş olmasına rağmen, yine henüz sınırlarını bilmediğimiz, ötesini bilmediğimiz bir sınırlamayı içeriyor. Günlük kullanımda ise, daha çok yeryüzünün dışında yerleri içeriyor. Bu yüzden onu da kullanmadık. Bir anlamda yeni bir kavram olan ve olası tüm nerede sorularına cevap olabilecek bir kavram olarak düşündüğüm "uzam" kavramını, "Raum"un karşılığı olarak kullanmayı doğru buldum. (Bu bağlamda "Raum"un karşılığı olarak İngilizcede "space" kavramının kullanıldığı, bunun Türkçe karşılığının uzay olduğu da bilincimdedir. Fakat Almanca "Raum" kavramının "space" kavramıyla karşılanması da gerçekte doğru değildir.)

Örnek 4:

Felsefede kullanılan temel kavramlardan biri "die Substanz" kavramıdır. Bu kavram her şeyin içinde bulunduğu varsayılan ve o şeye niteliğini veren "cevher", "öz"dür. İdealist felsefe için "Substanz", tüm varlıkların dışında ve üzerinde olan bir gücün (tanrı, kutsal ruh vs.) tüm varlıklara bahşettiği şeydir. Aslında klasik idealizm için zaten varlık da, gerçeklik de olmayan, yalnızca doğaüstü bir gücün düşünen varlıkları —insanları— düşündürdüğü bir yanılsamadır. Diyalektik materyalizm için ise Substanz, varlıkların temel özelliklerini belirleyen, varlığın içindeki ana maddedir. Substanz Türkçeye şimdiye dek genelde töz

olarak çevrilegelmiştir. Bu biçimde kullanılmasının bir sakıncası da yoktur.

Ancak Anti-Dühring'in çevirisinde ben bir kavramı daha Türkçeye 'töz' biçiminde aktardım. Türkçeye töz biçiminde aktardığım bu kavram, Anti-Dühring'de Almanca karşılığı "Stoff" olan kavramdır. Burada şu sorun vardır: "Stoff" kavramı felsefede iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi madde'nin karşılığı olarak. Gerçekte "Materie" kavramının Almanca karşılığı olarak. İkincisi ise, bir "Materie"/madde'nin içindeki, onun özünü belirleyen cevherin karşılığı olarak. Yani "Substanz"la eşanlamda. Türkçe karşılığı töz olarak kullanılan bir kavram olarak. Bunları birbirinden ayırmak için, "Stoff"un nerede töz, nerede madde karşılığı olarak kullanıldığını bilmek için, doğrudan tartışılan bağıntılar göz önünde bulundurulmak zorundadır. Ben bunu yapmaya çalıştım. Anti-Dühring'de "Substanz" kavramı kullanılmadığı için, "Stoff" kullanıldığı yerlerin büyük çoğunluğunda töz'ü ifade eden bir kavram, bazı kuraldışı hallerde ise maddi/materyel olanın karşılığı olan bir kavram —madde— olarak kullanılmaktadır.

Buna bağlı olarak Anti-Dühring'de çokça kullanılan "Stoffwechsel" kavramını da, töz değişimi olarak çevirdim. Bu kavram biyolojide "özümleme" olarak aktarılan, yine biyolojide İngilizce/Fransızca karşılığı Türkçeye metabolizma olarak çevrilen kavramdır. Fakat bu kavramın kapsadığı alan yalnızca biyoloji değildir. Her maddenin değişimi, her madde içindeki değişim, bir şeyin bir başka şeye dönüşmesi de "Stoffwechsel"in konusu içindedir. Yani Almanca kavram, metabolizma'dan çok daha geniş bir kavramdır. Bu yüzden bu kavramı Almancadan aynen Türkçeye çevirmeyi ve "töz değişimi" kavramını kullanmayı doğru bulduk.

İsmail Yarkın

ELİNİZDEKİ BASKI ÜZERİNE

Engels, kitabın birinci baskısına yazdığı önsözde "Anti-Dühring"in ortaya çıkış öyküsünü anlatır. Engels'in o zamanlar yalnızca ima yollu değindiği çevre koşulları Alman işçi hareketi için büyük öneme sahip olduklarından, elde bulunan belgeler temelinde verilen aşağıdaki tamamlamalar, yararlı olacaktır.

Önceki yüzyılın 70'li yıllarında, Berlin Üniversitesi doçenti Dr. Eugen Dühring'in Alman sosyal-demokrasisinin bir bölümü üzerindeki etkisi az değildi. August Bebel, anılarında bu konuda şöyle yazıyor:

> "Dühring, Berlin'deki hareketin nerdeyse tüm önderlerini kendi teorilerine kazanmayı başarmıştı. Ben de, Dühring'in çalışmaları gibi mevcut sosyal koşulların üzerine keskin bir şekilde giden ve komünizmden yana olduğunu ilan eden her yazınsal çalışmanın, ajitatif nedenlerden ötürü desteklenmesi ve lehimize yararlanılması gerektiği düşüncesindeydim. Bu bakış açısından hareketle, daha 1874 yılında, hapisten '*Volksstaat*' için Dühring'in çalışmalarını ele aldığım 'Yeni Bir Komünist' başlıklı iki makale yazmıştım. Söz konusu kitapları bana, o dönemde Most, Fritzsche ve diğerleriyle birlikte Dühring'in coşkun yandaşları arasında olan Eduard Bernstein göndermişti. Dühring'in kısa süre sonra öğretileri yüzünden devlet ve üniversite makamlarıyla çatışmaya, Haziran 1877'de Berlin Üniversitesi'nden uzaklaştırılmasına yol açan bir çatışmaya girmesi, yandaşları nezdindeki itibarını daha da yükseltti."[1]

[1] A. Bebel, "Yaşamımdan", Dietz Verlag, Berlin 1947, c. II, s. 317/318.

Bernstein ve Most, durumu Bebel'le uyum içinde tasvir ediyorlar. Sonuncunun, "ajitatif nedenler"inden hareket ederek ne denli ileri gittiğini, Dühring'e yönelik, öze dokunmayan birkaç eleştirel notla birlikte coşkun övgüler içeren, sözünü ettiği iki makalesi gösteriyor. Bebel, şu sözcüklerle bitiriyor:

> "Dühring'in yapıtına karşı bu itirazlarımız, onun temel görüşlerine yönelmiyor, bunlar mükemmel ve tam onayımızı alıyor, öyle ki, Dühring'in son yapıtının, Marx'ın 'Kapital'inden sonra, yakın dönemin ekonomik alanda ortaya çıkardığı şeyler içinde en iyilerden biri olduğunu ilan etmekte sakınca görmüyoruz..."[1]

Marx ve Engels, Dühring'e düzülen bu methiyeye haklı olarak kızdılar. Hepner, Blos ve Liebknecht'in yanıt mektuplarından görülebileceği gibi, buna itiraz ettiler. Makaleler imzasız yayınlanmış olduğu için, yazar olarak çeşitli kişilerden kuşkulanıldı, ta ki Wilhelm Blos, 27 Mayıs 1874'te Engels'e, makalelerin Bebel'in kaleminden çıktığını bildirene kadar. Bebel'in makaleleriyle bağıntı içinde Wilhelm Liebknecht, 15 Haziran 1874'te Engels'e şöyle yazar:

> "Aptallıklar kaçınılmaz, fakat daima, görülür görülmez, olanaklar ölçüsünde düzeltiliyor. Bu, bana Dühring'i anımsatıyor. Adamın bir lümpen ya da gizli bir düşman olduğunu varsaymak için nedenleriniz var mı? Hakkında öğrendiklerim, onun gerçi biraz kafası karışık, ancak tamamen dürüst ve kesinlikle bizden yana olduğunu pekiştiriyor. Sizin suçladığınız makale tam doğru değildi ve çok coşkuluydu — ancak eminim ki iyi niyetliydi ve etkisi de kötü olmadı."

Marx ve Engels'in baskısı altında Wilhelm Liebknecht'te yavaş yavaş "Dühring'in burnunu sürtmek" gerektiği düşüncesi olgunlaştı. Fakat o, daha 2 Mart 1875 tarihli "*Volksstaat*" Nº 25'te, Dühring'in "Ulusal Ekonominin ve Sosyalizmin Eleştirel Tarihi"nin ikinci baskısından Paris Komünü üzerine bir pasajı,

[1] "Volksstaat" Nº 55, 20 Mart 1874.

"Komün Üzerine Bir Yargı" başlığı altında basıp, şu sözlerle sundu:

> "Dr. Dühring, 'Ulusal Ekonominin ve Sosyalizmin Eleştirel Tarihi'nin bu ikinci (ne yazık ki, birincisinin ana eksikliklerinden temizlenmemiş) baskısında, Paris Komünü üzerine şunları söylüyor."

Dühring'in sözü edilen yazısının bu ikinci baskısı, birincisinden daha fazla, Marx'a müthiş küfürler ve Marx'ın teorisinin bilinçli çarpıtmasını içeriyordu. Dolayısıyla, Liebknecht'in birinci baskının "ana eksiklikleri"ne ilişkin imaları, kesinlikle sorunun keyfiyete uygun ele alınması değildir. Buna rağmen o, bir ay sonra Engels'e şöyle yazar:

> "*Dühring*'in burnunu sürtmeye karar vermek zorundasın. '*Volksstaat*', Komün üzerine olan bölümü bastığında, Dühring'in eserinin hatalarına *açıkça* işaret etti."[1]

Liebknecht'in Engels'e Dühring'i "*Volksstaat*"ta eleştirel bir şekilde ele aldırtma kararı, Dühring'in "*Volksstaat*" tarafından "suskunlukla geçiştirilmek"ten yakınması ve Dühring yandaşlarının gittikçe pervasızlaşarak, "*Volksstaat*"ı Dühring için bir kürsüye dönüştürmek istemesi nedeniyle güçlendi. Ekim 1875'te Abraham Enß, Dühring'in ateşli müritlerinden biri, yayınlanması talebiyle aşağıdaki yazıyı "*Volksstaat*" yazı kuruluna gönderdi:

> "Bilim alanındaki en gayretli, en kararlı ve en çalışkan öncü işçimiz, Berlin'de Bay Dr. E. Dühring, şimdi, bir yıl içinde, çığır açıcı üç yapıtın yayınlanmasını mümkün kıldı. Önce geçen yılın Kasım ayında, 'Ulusal Ekonominin ve Sosyalizmin Eleştirel Tarihi'nin önemli ölçüde düzeltilmiş ikinci baskısı yayınlandı, bu kendisi için az kalsın kritik bir mesele olacaktı; ardından bu yılın Şubat'ının sonuna kadar, fasiküller halinde, 'Sıkı Bilimsel Dünya Görüşü ve Yaşam Tarzı Olarak Felsefe Dersi' geldi, daha kapsamlısı ve daha radikali düşünülemeyecek denli fevkalâde

[1] Engels'e 21 Nisan 1975 tarihli Mektup.

berrak ve keskin bir yapıt; yer darlığından dolayı, bunun üzerine daha önce bilgi veremediğimiz için üzgünüz..."

Ve bu tonda sürüp gidiyor! Liebknecht, "*Volksstaat*"ın "mektup kutusu"nda Enß'i yanıtlayıp, aynı zamanda "Dühring'in yazılarının bilimsel-eleştirel şekilde aydınlatılacağı"nı haber verdi.[1] Enß'in yazısını Engels'e gönderdi ve meseleyi ele alması için ziyadesiyle sıkıştırdı, çünkü "Becker de Enß'in talebini destekliyor"du. Bu, bu işi artık temelden halletmenin zorunlu olduğunu gösteriyordu.[2]

Engels, bu "nahoş işe girişme" konusunda uzun zaman karar veremedi. O an için sadece, 27 Şubat 1876 tarihli "*Volksstaat*" Nº 24'te, "Alman İmparatorluk Meclisi'nde Prusya Şnapsı" makalesinde, Dühring'e karşı bir çıkış yapmakla yetindi. Şöyle yazdı orada:

> "Demir ve pamuk mamulleri İngiltere için neyse, Prusya için de patates ispirtosu odur, onu dünya pazarında temsil eden madde. Sanıyorum bu nedenle sosyalizmin son müridi ve aynı zamanda yenileyicisi Bay Eugen Dühring, damıtımevini, 'ilk planda... (sanayinin) tarımsal faaliyetlere doğal bağlanması' olarak kutluyor ve zaferle haykırıyor: 'İspirto üretimi öyle önemlidir ki, abartmaktan çok küçümsenmesi daha muhtemeldir!'"

Johann Most'un "*Volksstaat*"ta yayınlanması için Mayıs 1876'da Liebknecht'e gönderdiği bir Dühring övgüsü, nihai kararı hızlandırdı. Liebknecht, makaleyi aşağıdaki notla birlikte Engels'e iletti:

> "İlişikte, Dühring salgınının aklı başındaki kişilere de bulaştığını gösteren Most'un taslağı. Hesaplaşma zorunlu."[3]

Engels o dönemde Ramsgate'teydi, Most'un taslağını ve Li-

[1] "Volkstaat" Nº 128, 5 Kasım 1975.

[2] Engels'e 1 Kasım 1875 tarihli mektup.

[3] Engels'e 16 Mayıs 1876 tarihli Mektup.

ebknecht'in mektubunu Londra'daki Marx'a gönderdi. Bunlara eklediği 24 Mayıs 1876 tarihli mektubunda, "bu baya karşı tavrımızı ciddi ciddi düşünmenin zamanının gelip gelmediği" sorusunu ortaya attı.[1]

Marx, ertesi gün, görüşünce Dühring'in amansızca eleştirilmesi gerektiği yanıtını verdi.[2]

Marx'ın bu mektubunun Engels üzerinde kesin bir etki yaptığı anlaşılıyor. Yanıtında gerçi "ansızın yeniden herşeyi yarıda bırakıp, can sıkıcı Dühring'in üstüne gitmesi"[3] gerektiğinden yakınıyor henüz, ama bununla birlikte saldırı planını ortaya koyuyor, yani bu nahoş işe girişmeye karar vermiştir. Şöyle yazıyor:

> "*Anyhow, I have him on the hip now.** Planım hazır — j'ai mon plan. Başlangıçta işin üzerine gayet nesnel ve görünürde ciddi olarak gidiyorum ve bir yanda saçmalık, diğer yanda bayağılık kanıtları yığıldığı ölçüde, davranış sertleşiyor ve sonunda dolu gibi yağıyor. Bu şekilde Most ve şürekâsının elinden 'sevgisizlik' bahanesi alınıyor ve D[ühring] de ağzının payını alıyor. Baylar böyle kişilerle hesaplaşmanın birden fazla yöntemi olduğunu görsünler."[4]

Mektubun sonunda yine bu konuya dönüyor ve doğabilimsel incelemelerinden bahsediyor:

> "D[ühring] açısından", diye yazıyor, "eski tarih birikimimin ve doğabilimsel incelemelerimin bana büyük hizmetleri oluyor ve birçok açıdan işimi kolaylaştırıyorlar. Özellikle doğabilimleri konusunda, alanın bana önemli ölçüde aşina hale geldiğini ve burada büyük bir ihtiyatla da olsa, bir ölçüde özgürce ve güvenle hareket edebildiğimi düşünüyorum. Bu işin de sonunu görmeye başlıyorum. İş, kafamda biçimlenmeye başlıyor ve burada, deniz

---

[1] Karl Marx/Friedrich Engels, Mektuplaşma, Dietz Verlag, Berlin 1950, Cilt IV, s. 518.)

[2] age, s. 519.

[3] age, s. 521.

* Neyse, onun zayıf tarafını yakaladım. –*ÇN*.

[4] age, s. 522.

kıyısında ayrıntıları kafamdan geçirerek yaptığım gezintilerin buna az katkısı olmadı. Bu koca alanda, planlı ineklemeyi zaman zaman kesip, inekleneni sindirmek mutlak zorunlu. — Bay Helmholtz 1853'ten beri kendinden şeyi temcit pilavı gibi ısıtıp ısıtıp öne sürüyor ve bunu henüz bitiremedi. Adam, *Darwin'den önce* bastırdığı şeyi, hâlâ yeniden bastırmaya utanmıyor."[1]

Engels, hemen işe girişmiş görünüyor, çünkü "Anti-Dühring" makalelerinin ilk iki postası, daha Kasım sonunda Liebknecht'in elindeydi. Bu arada parti içindeki Dühringciler sessiz durmuyordu. Most, Dühring övgüsünün yayınlanmamasını protesto etti. Liebknecht, protesto yazısını, şu notla Marx ve Engels'e gönderdi: "Görüyorsun, bir kez işe koyulmak yetiyor. Dühringcilik tümüyle tehlikesiz; ancak *sessizlikle geçiştirmek,* onu *diriltebilir.*"

Dühring müritlerinin şamatası, 2 Ağustos 1876'da Braunschweig'dan Engels'e yazdığı mektubundan da görülebileceği gibi, Wilhelm Bracke gibi bir adam üzerinde bile etkisiz kalmadı:

> "Berlinlilerin hepsi", diye yazıyor Bracke, "ateşli Dühring yandaşları, Most da öyle. Bu sonuncusu, Marx'a karşı saldırılarından ötürü onu suçlamış ve bunun üzerine Dühring, Marx'a saygısının *çok* büyük olduğu, ama kendisinin kişiye bakmaksızın, gerektiği yerde saldırdığı, kendisine yine saldırılabileceği ve fakat görüşünün tutarlı komünist görüş olarak tanınması gerektiği şeklinde yanıtlamış. Sağda solda çalışkan yoldaşların çevresinden de Dühring'e övgü sözcükleri duyuyorum. Dühring'in görüşlerini önemli ölçüde, hem de onu parti yoldaşımız yapacak tarzda reforme ettiği, bana kesin gibi geliyor; bu, yanılgı ve yaramazlıklarından dolayı dersini vermeyi dışlamaz. Bizzat kendisi Most'a, parti tarafından hiç ya da hemen hemen hiç dikkate alınmamasını acı bulduğunu ve zor kavradığını söylemiş; hak ettiği yerde, en azından kendisine saldırılsınmış.
>
> Her halükârda, bana, '*Volksstaat*'ın tavır takınması gerektiği zorunlu geliyor. Liebknecht, bazı Dühring makalelerini bir tür uyarıyla birlikte Most'a geri gönderdi. Bu arada o (Dühring),

[1] age, s. 523.

daha fazla saygı kazanıyor. *Eğer* ona saldırılacaksa —bu konuda kesin bir yargıda bulunamıyorum— bunun *kısa zamanda* olması gerek, yoksa çok geç olacak."

Most'un protestosu dışında, Dühringciler, Almanya Sosyalist İşçi Partisi'nin 1876'daki Gotha Kongresi'nde, Liebknecht'e hücum ettiler. Ateşli bir Dühring yandaşı olan Fritzsche, burada, "daha önce Schweitzer'in uyguladığı gibi bir Liebknecht diktatörlüğünden korktuğunu" açıkladı ve bu diktatörlüğe kanıt olarak da "Most'un Dühring üzerine bir makalesinin '*Volksstaat*' tarafından, salt Dühring'in Marx'a karşı yazmış olmasından ötürü geri çevrilmesini"[1] gösterdi.

Liebknecht, Fritzsche'nin suçlamasını geri çevirdi ve aynı zamanda "Marx ve Engels'in kendi görüşlerini bizzat savunacaklarını" açıkladı.

Söylenildiği gibi, Liebknecht, daha 30 Kasım 1876'da ilk iki Dühring makalesini aldığını bildirdi ve 8 Aralık'ta ilk tashihin gelişini doğruladı. Engels, "*Volksstaat*"ın ardılı olan Leipzig "*Vorwärts*"te yayınlanmasına ilişkin olarak, Liebknecht'le broşür biçimi gibi belirli koşullarda anlaştı. Ne yazık ki, bu konuya ilişkin mektupları korunamadı. Fakat elimizde Liebknecht'in yanıtı var. 16 Ekim 1876'da o, sözleşmeye en sıkı şekilde bağlı kalacağı sözünü veriyor.

Bu söze rağmen, çok kısa süre sonra, Engels ile Liebknecht arasında, Engels'in makalelerinin Leipzig "*Vorwärts*"te yayınlanış tarzına ilişkin şiddetli bir anlaşmazlık çıktı.

3 Ocak 1877 tarihli № 1'de, ilk makale olarak, girişin birinci bölümünün ilk yarısı yayınlandı. Yayınlanma, beşinci bölümün sonunun basıldığı № 7'ye kadar kesintisiz sürdü. Makaleler büyük bir coşkuyla okundu, elbette, öfkelerini dile getirmek için ilk fırsatı bekleyen Dühringciler dışında. İşte, makalelerin yol açtığı ilk izlenimlere ilişkin bazı ifadeler.

[1] "Volksstaat" № 102, 1 Eylül 1876.

Borkheim, 9 Ocak 1877'de Engels'e şöyle yazıyordu:

> "Bugün ilk kez senin Anti-Dühring'inin bir parçasını okudum. Herife, beyaz bira ve beden ağrıları felsefesiyle, layık olduğu dersi vermişsin."

Leßner 9 Ocak 1877'de şunu yazıyordu:

> "Biraz önce '*Vorwärts*'te, geçen yılki olağanüstü çalışman 'Bay Eugen Dühring'in Felsefeyi Altüst Edişi'nin başlangıcını okudum ve söylemeliyim ki, yeni yıla daha iyi ve daha değerli başka bir şeyle başlanamazdı. Bunun '*Vorwärts*'te yayınlanacağına ilişkin umudumu yitirmiştim, ancak bu çalışma çok iyi ve mutlaka, '*Vorwärts*'in yapabileceğinden çok daha fazla yaygınlaştırılmalı..."

Ve tüm sayfa aynı tonda devam ediyor.

Dühringciler makaleyi tamamen farklı karşıladılar. Engels'in deyimiyle Don Kişot Dühring'in Sançe Panzo'su Abraham Lenß, ilk makalelerin yayınlanmasından kısa süre sonra, 5 Şubat 1877'de, "Berliner Freie Presse"ye, söz konusu gazetenin basmayı reddetmesinden sonra —iki benzeriyle genişleterek— özel bir broşür halinde yayınladığı aciz bir öfkename gönderdi. Johann Most ve grubu, hiddetlerini gelecek parti kongresine sakladılar.

Bu arada, değinildiği gibi, bizzat Engels ile Liebknecht arasında oldukça ciddi bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Engels, Liebknecht'in yayınlama için seçimler geçinceye kadar beklemesinin daha doğru olacağını düşünüyordu. Bu konuda Liebknecht'e şöyle yazar:

> "Felsefenin geri kalanı ilişikte. Ekonomiye ya da Sosyalizme hemen girişeceğim, ancak fels[efe]den sonra bir ara verilebilir. Seçimlerden *sonraya* kadar beklemenizi dilerdim. Bu dönemde bu yeri ajitasyon için kullanmalıydınız. Haftada iki sayıda bundan birşeyler basmanız ve üçüncüsünün başka şeyler için size kalması da bana yeter. Ancak ara sıra bana üçüncü haftalık sayıyı da açarsanız, buna bir itirazım olmaz..." (bir eksiklik var)

"... gerçeği söylemek gerekirse. Ve *tonumdan* ötürü yakınıyorlarsa, umarım ki onlara, Bay Dühring'in Marx ve diğer öncellerine karşı tonunu hatırlatmayı ve özellikle, D[ühring] öncellerine açıktan yalan söyleyip söverken, benim bunu, hem de ayrıntılı olarak *tanıtladığımı* unutmazsın. Kendileri istediler ve ağızlarının payını bir güzel alacaklar, buna söz veriyorum."[1]

Engels'in öngördüğü gibi oldu. Daha Ocak sonunda iki hafta boyunca hiç tashih almadı. Bundan yakındığında, Liebknecht, ona haftada bir kez uzunca bir bölüm yayınlama sözü verdi.[2] Fakat bu sözde de durulmadı. 9 Şubat 1877 tarihli Nº 17'de, doğrusunu söylemek gerekirse, VII. Bölüm tam olarak basıldı, fakat sonra ancak 25 ve 28 Şubat tarihli Nº 24 ve 25'te birer bölüm, VIII. ve IX. Bölümler bütün olarak yayınlandı ve sonra ta 25 Mart tarihli Nº 36'ya kadar yine birşey çıkmadı. Bunun yerine, çoktan maziye karışmayı hak etmiş (örneğin "Toplum, Bir Organizma" gibi) uzun makaleler, uzun tefrikalar halinde basılıyordu. X. Bölümün bu ve bundan sonraki sayıda basılmasından sonra, altı sayıda yine birşey basılmaz ve XI. Bölüm ancak 15 ve 18 Nisan tarihli Nº 44 ve 45'te basılır.

Engels, bu tarz yayınlamadan son derece rahatsız olmalıydı. En aktif yoldaşların okumak için en az zamana sahip olduğu seçim kampanyası sırasında, birbiri ardına Engels makaleleri basıldı. Fakat sonra devamı, haftalarca aradan sonra kısa tefrikalar halinde yayınlandı, öyle ki, bağıntı tamamen kayboluyordu. Engels, meselenin böyle ele alınmasında *niyet*, yani Dühring yandaşlarının etkisini tahmin ediyordu. Uyarılarına Liebknecht'ten uzun süre yanıt almadı, sonra da boş kaçamaklar aldı. Bunun üzerine Liebknecht'e bir "ültimatom" gönderdi:

"Bugün", diye yazıyor 11 Nisan 1877'de, "9'u tarihli mektubunu aldım. Yine eski hikâye. Önce olmadık sözler veriyorsun, sonra tam tersi oluyor ve yakındığımda da, 14 gün susup, işinin çok olduğunu ve lütfen seni gereksiz suçlamalarımdan esirgememi

[1] Engels'in Liebknecht'e 9 Ocak 1877 tarihli mektubu.

[2] Engels'e 7 Şubat 1877 tarihli Mektup.

söylüyorsun. *It is adding insult to injury.** Bu oyun o kadar sık oynandı ki, bana bir kez daha oynanmasına izin vermeyeceğim.

Yarın Leipzig'te olacak olan dünkü mektubum 15'i Cuma günü eline geçecek ve sorularıma derhal yanıt bekliyorum. Seninkilere yanıtım, senin onlara vereceğin yanıta bağlı olacak, yani benim tarafımdan eğer hâlâ bir yanıt gerekli olursa.

17'si Salı günü akşamına kadar senden bir yanıt ya da yeterli yanıt almazsam, bundan sonra artık hatırına bakmayacağım ve diğer makalelerimin de bugüne kadar olduğu gibi hırpalanmaması için gerekeni bizzat yapacağım. Ve olayların seyri içinde çok kolay bir şekilde, er ya da geç tüm hikâyeyi kamuoyuna açmaya zorlanmam mümkün olabilir."

Aynı sırada Marx da Bracke'ye şöyle yazar (11 Nisan 1877):

"... Engels, Dühring'e karşı çalışmasını '*Vorwärts*'in basma tarzından çok rahatsız. İlkönce onu buna zorladıktan sonra, anlaşma koşullarına hiçbir şekilde uyulmuyor. Hiçbir insanın okumadığı seçim döneminde, makaleleri sadece yer doldurmaya hizmet etmişti; sonra, küçük kopuk parçalar basılıyor, biri bu hafta, diğeri iki ya da üç hafta sonra, öyle ki, (öncelikle işçiler arasındaki) okuyucular için bağıntı kopuyor. Engels Liebknecht'e bir uyarı mektubu yazdı. Bu davranışta niyet olduğuna, Bay Dühring'in bir avuç yandaşının gözdağı verdiğine inanıyor. Önce içi boş delinin 'sessizlikle geçiştirilmesi' üzerine bağıran aynı mankafaların, şimdi eleştiriyi suskunlukla geçiştirmek istemeleri çok doğal. Bay Most, makalelerin çok büyük kapsamını diline doladı. Şansına bakın ki, onun basılmayan Dühring savunması çok, ama çok uzundu ve eğer Bay Most, yalnızca sıradan işçilerin ve aynı zamanda kendisi gibi herşeyi en kısa zamanda bildiklerine, yargılayabileceklerine inanan onun gibi işçi eskilerinin değil, aynı zamanda bilimsel olarak eğitilmiş kişilerin de, Engels'in pozitif açımlamalarından çok şey öğrenebileceğini görmüyorsa, onun yargılama yeteneğine acırım."

Liebknecht, herşeyi altüst eden İmparatorluk Meclisi seçimleriyle kendini mazur gösterip, her türlü kasıtı ya da Dühring

* Özrün kabahatinden büyük. –*ÇN*

yandaşlarının etkisini kararlılıkla reddediyordu. Bracke de aynı görüşteydi. Engels'in, kendisini makalelerinin yayınlanma tarzının karşı tarafın etkisine borçlu olunduğu varsayımına zorlayan nedenleri ortaya koyan yazısına onun 2 Mayıs tarihli yanıtı çok ilginç. Bracke şöyle yazdı:

"Şimdi, Dühring makalesi üzerine bir şey daha.

Liebknecht'e ilişkin olarak tamamen haklıydım. Hepimizin içinde o, Dühring'in *en kararlı* karşıtı da. Bebel ve ben dahil. Bir yıl önce ondan bazı dersler dinledim ve söylemeliyim ki, görünüşü sempati yaratıyor ve bende keskin anlayışını ve zengin bilgisini dürüst komünist inançla birleştiren bir adam izlenimi bıraktı. Yazılarını çok az okudum; yöntemi, yıllar önce Dühring'in coşkun yandaşlarından Fritzsche'ye de söylediğim gibi, benim zevkime aykırı. Fakat sizin makalelerinizde çözümlediğiniz gibi şeyler yapabileceğini mümkün saymıyordum. Dühring'in özellikle burada Berlin'de çok sayıda olan ve kendileriyle bazı kötü tartışmalar yaptığım esas Dühring yandaşları ve dostlarının durumu haydi haydi öyle. Bu kişiler sizin makalelerinizde sadece, Dühring'in Marx'a saldırılarına karşı kızgınlığı görüyorlar, adamın —mekanik, fiyat vs.— nasıl bir aptal olarak gösterilebildiğini kavrayamıyorlar ve konunun zorluğunda ve makalelerin kendileri tarafından da kınanan ve gerçekten de genellikle kötü niyetli biçiminde kendilerine belli bir destek buluyorlar. Bana gelince, ben bu biçimi tümüyle kavrıyorum ve —içtenlikle— bunlardan çok zevk alıyorum. Fakat, konunun zorluğu dikkate alındığında, makalelerin biçiminin, onların —Dühringcilerin— biraz yardımına koştuğu inkâr edilemez; kısmen Dühring'den yana tarafgirlikleri kendilerini engellediğinden, kısmen de böyle ağır düşüncelere alışık olmadıklarından ötürü, ortaya konulanı nesnel olarak gözden geçirecek durumda değiller. Yani *bu* insanlara yardımı olmayacak. Büyük kitleye de olmayacak, onlar için tüm bunlar çok uzak şeyler. Geriye, makaleleri —hem de başarıyla— okuyan az sayıda insan kalıyor. Bu az sayıda insan, kazanılan bilgiyi yavaş yavaş kitleye taşıyacak.

Duyduğum kadarıyla, Dühring, özel bir broşürle yanıt verecek. Tüm 'Marxçılık'ın (dostlarından birinden yaklaşık olarak bunu anladım) üstüne gitmeyi planlıyormuş. Titreyin!"

Bracke'nin bu mektubu, makalelerinin geciken yayınlanmasında Dühring'ci etkilerin parmağı olduğu şeklindeki Engels'in kuşkusunun öyle asılsız olmadığını yeterince açık gösteriyor. Kısa süre sonra 27–29 Mayıs 1877 tarihleri arasında Gotha'da toplanan Almanya Sosyal-demokratlar Kongresi'ndeki olaylar, Engels'in kuşkularını daha da gerekçeli kılıyor.

Johann Most, bu Kongre'ye aşağıdaki önergeyi verdi:

> "Kongre açıklar ki: Örneğin son aylarda Engels tarafından Dühring'e karşı yayınlanan ve '*Vorwärts*' okurlarının son derece büyük çoğunluğunun ilgi duymadığı ve hatta son derece itici olan eleştiriler, gelecekte Merkez Organ'dan uzak tutulacaktır."

Daha sonra Kongre tutanaklarında "traşlı" haliyle yayınlanan bu önerge (bkz. Bebel'in "Anılar"ı), yalnızca Engels'e karşı değil, Marx ve Engels'in savunduğu dünya görüşüne karşı da iyi düşünülmüş bir saldırı anlamına geliyordu. Bu, aynı zamanda, Dühring yandaşlarının putlarıyla üstün bir şekilde hesaplaşılması ve işinin esaslı bir şekilde görülmesine karşı öfkelerinin açık bir ifadesiydi.

Bebel, aşağıdaki "uzlaşma önergesi"ni verdi:

> "Engels'in Dühring'e karşı makalelerinin ulaştığı ve muhtemelen devamlarında ulaşacağı uzunluk karşısında; '*Vorwärts*'te Engels tarafından Dühring'e karşı yürütülen polemik, bu ikinciye ya da onun yandaşlarına, aynı ayrıntılılıkta yanıt verme hakkını vereceğinden ve hem '*Vorwärts*'in yeri gerekenden fazla kullanılacağından ve hem de salt bilimsel bir tartışmayla ilgili konuyu da ilerletmeyeceğinden (!), Kongre, Engels'in Dühring'e karşı makalelerini baş gazetede yayınlamayı durdurmayı ve broşür olarak yayınlamayı kararlaştırır. Aynı şekilde, bu tartışma sorununun her türlü tartışılması, '*Vorwärts*'ten uzak tutulmalıdır."

Liebknecht, buna ilişkin olarak, Engels'in makalelerini "*Vorwärts*"in bilimsel ekinde ya da yayınlanması kesinleşen "*Revue*"-de (bu, kendisi de Dühring'in etkisi altında bulunan Höchberg'in redaksiyonu altında çıkan ve daha sonra öylesine kötü ünlenecek

olan "*Zukunft*" idi) yayınlamayı öngören bir ek önerge verdi. Bebel'in önergesi de bu anlamda kabul edildi. Oysa, "*Vorwärts*"in bilimsel ekinin yayınlanması artık kararlaştırılmış bir şey olduğu ve Engels'inki gibi makalelerin burada sürdürüleceği kendiliğinden anlaşılır olduğu için, Most ve yoldaşlarının önergelerinin *tamamen gereksiz olması* durumu, onların, bu önergeleriyle, Engels'e ve onun savunduğu komünist dünya görüşüne olan nefretlerini dile getirmekten başka bir amaç gütmediklerini gösterir.

Yalnızca, sorunu polemikle "ilerletilmez salt bilimsel bir tartışma" olarak gösteren Bebel'in önergesi değil, aynı zamanda Kongre'de aşağıdaki konuşmayı yapan *Vahlteich'in* çıkışı da, kimi "eski Eisenachçılar"ın bile Engels'in makalesinin önemini ne denli az kavradıklarını gösteriyor:

> "O,* '*Vorwärts*'in tavrından genel olarak hoşnuttu ve Engels'in makalelerini kabul etmenin, *gazeteye ve partiye büyük zararlar getiren bir falso olduğunu* saptadığında, yazı kurulu ona inanmalıydı. *Engels'in ders verme tarzı, partili yoldaşların büyük çoğunluğu için sindirilemezdi ve kolaylıkla sindirim bozukluklarına yol açabilirdi.* Marx ve Engels, sosyal-demokrasiye çok yararda bulunmuşlardı ve umarım daha çok da yararda bulunacaklardı, fakat aynı şey Dühring için de geçerliydi (!). Hepimizin partinin çıkarlarına hizmet etmesi gerekiyordu, fakat *profesörler tartıştığında,* bu tartışmanın yürütüleceği forum, '*Vorwärts*' değildi."[1]

Yine Kongre dolayısıyla yapılan bir açık toplantıda Vahlteich, sosyal-demokrasi içinde aynı şekilde hak sahibi olan "Marxçılar"dan ve "Dühringciler"den söz etti.

Bunun üzerine Liebknecht, Most'un önergesine ve Vahlteich'ın açıklamalarına enerjik bir şekilde karşı çıktı. Makalelerin yayınlanmasının geçen yılki kongre tarafından, hem de "Düh-

---

* Yani Vahlteich. –*ÇN.*

[1] "*Vorwärts*" Nº 65, 6 Haziran 1877; "Gotha Sosyalistler Kongresi'nin Tutanakları", s. 71.

ringciler"in provokasyonu üzerine kararlaştırıldığını açıkladı. Makaleler bazılarına uzun geliyor — ne var ki, bilimsel önemi açısından ancak Marx'la karşılaştırılabilecek Engels gibi bir adama, ne kadar uzun ya da kısa yazacağı konusunda talimat vermek "*Vorwärts*" yazı kuruluna düşmezdi. Makaleler uzun olmak *zorundaydı,* çünkü Dühring'in kalın kalın ciltlerde yaptığı saldırıları tüm çizgi boyunca püskürtmek ve onun tüm —felsefi, doğabilimsel ve ekonomik— sistemini çürütmek söz konusu idi. Engels bunu parlak bir şekilde yapmıştı. Marx'ın "*Kapital*"inin yayınlanmasından bu yana o, bu "Dühring makalelerini", partinin bağrından çıkmış en önemli bilimsel çalışma olarak görüyordu.

Dühringcilerin "*Vorwärts*"te ve partide o zamanlar hangi etkiye sahip olduklarını, sadece bu kongre tartışmaları göstermiyor. Dühring, kısa süre sonra, ders verme hakkı elinden alınarak Berlin Üniversitesi'nden uzaklaştırıldı. Bu uzaklaştırma, diğerlerinin yanı sıra, Dühring'in Robert Mayer'in kazanımlarını suskunlukla geçiştirmekle suçladığı Helmholtz'un çabalarıyla gerçekleşti. Bunun üzerine "*Vorwärts*", sadece Dühring'in uzaklaştırılmasına karşı çıkmakla kalmadı, ki buna karşı çıkmak kesinlikle doğruydu, aynı zamanda 6 Temmuz 1877 tarihli Nº 78'de, E. B. adlı "Güney Almanyalı bir öğrenci"nin kaleminden, Dühring'i şu sözcüklerle öven bir "kaside" yayınladı:

> Sen de bir atağa giriştin
> Sen, düşünür, öğretmen, düşünce kahramanı,
> Şimdi bir öç dişinin kemirdiği,
> Nefret köpeklerinin kendisine havladığı;
> Sen ki, kutsal mücadele ateşinde,
> Soylu göğsünü gün be gün
> En yüce insan varlıkları için
> Cesaretle düşmanın darbelerine sundun.

Liebknecht, Engels'e yazdığı bir mektupta, bu şiirin "*Vorwärts*"e alınmasını bir "densizlik" olarak niteledi. Burada "densizlik"ten öte bir şeyin söz konusu olduğu kesindir.

Bu bağıntıda, Engels'in Helmholtz'a ilişkin bir açıklaması ilginçtir:

> "... Helmholtz nasıl sefil müşkülpesent bir insan olmalı ki," diye yazıyor 25 Haziran 1877'de Bracke'ye, "kalkıp bir Dühring'in açıklamalarına kızıyor, hem de Berlin Fakültesine: ya Dühring gönderilir, ya da ben giderim, seçeneği koyacak kadar. Sanki, Dühring'in tüm yazıları, tüm öfkeli kıskançlıklarıyla, bilimde osuruk kadar ağırlığa sahipmiş gibi! Fakat elbette, gerçi Helmholtz mükemmel bir deneyci, ancak düşünür olarak D[ühring]'den asla üstün değil. Ve sonra, bu Alman profesör, Alman küçük-burjuvalığının ve kasabalılığının doruk noktası, özellikle de Berlin'de. Yoksa örneğin Virchow'un bilimsel ününe sahip bir adam, başka nerede, en yüksek tutkusunu şehir meclisi üyesi olmakta arayabilirdi!..."

Most ve yoldaşlarının saldırısı, (Liebknecht'in Engels'e yazdığı gibi) "budalaca mızmızlıkları", amaçladıklarının tam tersi sonuç doğurdu. Liebknecht Engels'e, "sadece, senin çalışmanın önemini daha çok öne çıkarmaya hizmet ettiler ve şunu sadece yineleyebilirim — Dühring makaleleri şimdiden itibaren, Kongre'den önce olduğundan daha büyük bir dikkatle ve daha çok kişi tarafından okunacaktır..."[1] diye yazdığında tamamen haklıydı.

Oysa Dühring'in etkisi fazla sürmedi. Bizzat Dühring bunu sağladı. Fakat onun böyle derin bir etkiye sahip olabilmesi olgusu ve Kongre'deki tüm tartışma, *partinin gerçek bilimle* ilişkisinin ne olduğunu, partinin *devrimci teorinin* önemini ne denli az kavradığını çarpıcı bir şekilde gösterdi. Bir yandan Liebknecht ile Engels arasındaki ve diğer yandan Engels ile Marx arasındaki mektuplaşma, Marx ve Engels'in buna ne denli üzüldüğünü açıkça gösteriyor.

Liebknecht'in 21 Haziran 1877 tarihli mektubu, Engels'in bir mektubuna yanıt oluşturuyor ve onun metninden Engels'in suçlamaları çıkarılabilir. En önemli pasajları şöyledir:

---

[1] Engels'e 27 Haziran 1877 tarihli Mektup.

"Dühring skandalı ve Dühring *ihtişamı* artık bitti. Uydularının aptallığı, son putu yıktı ve *onların* ihmal ettiğini, bizzat kendisi tamamladı. Megalomanlık, açık burun deliklerinden çekilmiş tütsünün etkisiyle, büyüklük *çılgınlığına* ya da hatta cinnete dönüştü. 'Ben bir gücüm!' '*Tamamen* benden yana olmayan, bana karşıdır!' 'Sosyalist partiye katılmayacağım, o kendi kendisini yok ediyor.' 'Ben, gerçek sosyalizmim. Ve buna inanmayan *hain*dir!' Hatta zavallı Most, hainliğe terfi etti; Dühring Komitesi —şimdilik henüz sır— öfke ve iğrentiyle kendi kendisini dağıttı. Kısaca, bu bilimsel Wagner'in (ne var ki, müzikal Dühring, megalomanlığını henüz biraz denetim altında tutmayı biliyor), bu acınası megalomanın kendini mutlak yanılmazlık ve tartışma götürmez en parlak şan tahtına yükseltmenin aracı olarak gördüğü şey, devrilmesinin aracı haline geldi. Onda takip edilme çılgınlığı da güçlü bir şekilde gelişti ve (düşlenen) tapınaktan, Tarpey Kayalıklarına değil ama (gerçek) tımarhaneye giden yol, fazla uzak olmamalı...

Belki kimi aptallığı önleyebilirdim, ama düşündüm ki: ne kadar çılgın olursa, o kadar iyi, vicdan azabı o denli hızlı ve esaslı gelir. Doğru hesapladığıma ve bir an niyetlendiğim gibi, Most ve ortaklarına zorluk çıkarmadığıma seviniyorum. Yeter: Dühringciliğin işini bitirdik. Ve buna çok seviniyorum, çünkü, ne de olsa, *başkalarının* (Dühringci olmayanların) ustaca yararlanması sonucu, bu şey etimizde bir diken olabilirdi. 'Kaba' Berlin zemininde bu yararlanmadan korkmuştum; Dühring'in parti içinde —bir düzineyi bulmayan— yandaşlarından *değil.* Şimdiyse, senin yazılarınla, onların üzerine üzerine. —

Vahlteich, söz konusu açıklamayı *kesinlikle* yapmadı..."

Son cümle, Vahlteich'in yukarıda aktarılan "Marxçılar" ve "Dühringciler" üzerine konuşmasıyla ilgilidir. Okurun da gördüğü gibi, Liebknecht, başarıyı kendisinin iyi taktiğine bağlıyor. Fakat Engels meseleyi tamamen farklı değerlendiriyor. Marx'a şöyle yazıyor:

"Liebknecht'in ilişikteki mektubundan... Bay Dühring'in nasıl 'çanın onikiyi çalmasını bekleyemediğini' ve herşeyi bizzat berbat ettiğini görüyorsun. Aptal Wilhelm, elbette herşeyi kendi-

si akıllıca yaptı ve çocukça sevinciyle 'Parti'nin kendi kendisini nasıl rezil ettiğini bile farketmiyor. Böyle insanları ne yapmalı?... Bunun dışında, Dühring'in fiyaskosu yüzünden duyulan tüm coşkunun yeniden boşa çıkıp çıkmayacağını bekleyelim."[1]

Liebknecht'e ise Engels, 31 Temmuz 1877'de şöyle yazdı:

"21 ve 28 tarihli iki mektubunu aldım. Dühringcilerin fiyaskosunun kesin olduğunu, meselenin yeniden yamanmayacağını umarım. Prusyalılar onu takibata uğrattığı için! şeytana uyup ona bilimsel önem biçmeye kalkan parti organları, sürekli olarak rezil kalacaktır! Ve gördüklerimin tümü böyle.

Vahlteich, Marxçılar ve Dühringciler açıklamasını *pekâlâ* yaptı, (bunu yaptığı,) kamuya açık toplantıdaki konuşmasını yayınlayan Kongre'den hemen sonraki tüm gazetelerde yer aldı. Bunu inkâr edeceğini de sanmıyorum. Şimdi somurtması, benim onu olduğundan iyi göstermem için bir neden değil...

Sizin insan *kitlenizin* gerçek bilim istemediğini asla söylemedim. Ben *partiden* söz ettim ve o, kendisini kamuoyunda, basında ve kongrelerde gösterdiği şeydir. Ve orada şimdi çok bilmişlik adına cehalet ve yazar diye geçinen işçi eskisi hüküm sürüyor. Bunlar, senin söylediğin gibi, sadece küçücük bir azınlık oluşturuyorsa, yine de besbelli bunların hatırına bakmak zorundasınız, çünkü her birinin kendi yandaşları var. Parti'nin ahlâki ve entelektüel çöküşü, birleşmeyle birlikte başladı ve o zaman biraz daha tevazu ve anlayış gösterilseydi, bundan kaçınılabilirdi. Sağlıklı bir parti, süreç içinde bazı şeyleri terleyerek atar, ama bu uzun ve zor bir süreçtir ve kitlenin sağlıklı olması, kuşkusuz ki ona gereksiz yere hastalık aşılamak için bir gerekçe değildir..."

Bundan kısa süre sonra "*Revue*" ("*Zukunft*") ile bağ içinde ortaya çıkan bilinen olaylar, Parti'nin durumuna ilişkin değerlendirmesinde Engels'in ne denli haklı olduğunu daha da iyi gösterdi. Yine de, bu andan itibaren, küçük pürüzler bir yana bırakılırsa, Engels'in makalelerinin yayınlanmasında kaydadeğer bir olay çıkmadı. 13 Mayıs 1877 tarihli "*Vorwärts*" № 56'da,

[1] Karl Marx/Friedrich Engels, "*Briefwechsel*", Cilt. IV, s. 554.

felsefe üzerine kısım bitti. Sonra, Engels'le anlaşma içinde, uzunca bir ara geldi. 25 Haziran 1877'de Engels Bracke'ye, o gün "Dühring, Ekonomi"nin başlangıcını Leipzig'e gönderdiğini yazıyor.

Öte yandan, aynı yılın Ağustos başında onun, Marx'ın yazdığı X. Bölüm olan "Eleştirel Tarihten"i yeniden kaleme aldığı biliniyor. Bu yılın 8 Ağustos'unda Marx, Engels'in o sıralar istirahat ettiği Ramsgate'e, "bazı kenar notlarıyla" birlikte Quesnay'nin "*Tableau économique*"ini gönderdi. Buradan, Engels'in *yapıtının 2. Kısmını 1877 Haziran başıyla Temmuz sonu arasında kaleme aldığı* anlaşılıyor.

Bu kısmın yayınlanması, "*Vorwärts*"in "Bilimsel Ek"i Nº 1–2 ile başlayıp, aynı yılın 30 Aralık'ına kadar sürdü.

"Anti-Dühring"in 3. Kısmının ortaya çıkış zamanıyla ilgili olarak, Engels'in daha 1877 Ağustos başında buna ilişkin incelemeler yaptığı saptanabilir. Aynı yılın 8 Ağustos'unda Marx ona, ütopik sosyalistler üzerine yapıtları onun Londra'daki evine götürdüğünü yazıyor (söylendiği gibi, Engels Ramsgate'te kalıyordu). Öte yandan Engels 30 Nisan 1878'de Bracke'ye şöyle yazar:

> "Bay Dühring'le işim şimdi —son mak[alelerin] gözden geçirilmesini bir yana bırakırsak— ne mutlu ki bitti ve artık yeryüzünde bir daha onunla muhatap olmak istemiyorum. Ne kendini beğenmiş bir karacahil! Ve şimdi geriye kalan çabucak bastırılmazsa, bunun nedeni ben değilim."

Buradan çıkan sonuç, Engels'in *3. Kısmı Mart sonunda bitirmiş olması gerektiğidir.* Bu bölüm "*Vorwärts*"in "Ek"inde 5 Mayıs ile 7 Temmuz 1878 arasında yayınlandı.

Böylelikle "Anti-Dühring" in ortaya çıkış zamanı, kesinliğe yakın bir olasılıkla 1876 Kasım başı ile 1878 Mart sonu olarak saptanabilir.

"Bay Eugen Dühring'in Bilimi Altüst Edişi"nin elinizdeki baskısında metin, Engels tarafından gözden geçirilmiş ve genişletilmiş son, üçüncü baskıya göre (Stuttgart 1894) verilmektedir. Engels'in bu yapıtın üç bölümünden (Giriş I, Üçüncü Kısım I ve II) "Sosyalizmin Ütopyadan Bilime Gelişmesi" başlığıyla popüler bir kitle broşürü derlerken yazdığı ekler, metinde köşeli parantez içinde (ve en önemli varyantlar dipnotlarda) yayınlanmaktadır. Bunun için, bu broşürün Engels tarafından yaptırılan dördüncü, son baskısının (Berlin 1891) metni temel alınmıştır.

Ekler, Engels'in "Anti-Dühring"e ilişkin el yazısıyla bıraktığı ön çalışmaları ve notları içermektedir: eski bir önsöz, Dühring'in yazılarına ilişkin notlar ve açıklamalar, "Maddi Nedenlerden Türetilen Piyade Taktiği. 1700–1870" makalesi ve "Anti-Dühring'e İlişkin Notlar".

Okurun Engels'in verdiği kaynakları bulmasını kolaylaştırmak için, Engels'in metnini ve sayfa numaralarını ikinci baskıya (1872) göre verdiği Marx'ın "*Kapital*"indeki alıntılarda, dipnot olarak en önemli metin varyantlarını ve bunların sayfa numaralarını, Engels'in yaptırdığı dördüncü baskıyı (1890) temel alan son baskıya (Dietz Verlag, Berlin 1951) göre verdik. Engels'in sayfa numaralarını 1859 baskısına göre verdiği Marx'ın "Politik Ekonominin Eleştirisine Katkı" yazısından alıntılarda da aynı şekilde davrandık.

Yayınevi

(Dietz Verlag–Berlin)

ÜÇ BASKININ ÖNSÖZLERİ

I

Aşağıdaki çalışma kesinlikle herhangi bir "iç dürtü"nün ürünü değildir. Tersine.

Üç yıl önce Bay Dühring, aniden sosyalizmin müridi ve aynı zamanda ıslahatçısı olarak yüzyılına meydan okuyunca, Almanya'daki dostlar, sosyal-demokrat partinin o zamanki merkez organı olan "*Volksstaat*"ta[1] bu yeni sosyalist teoriyi eleştirel bir şekilde incelemem ricasıyla beni tekrar tekrar zorladılar. Henüz çok genç olan ve kesin olarak daha yeni birleşmiş bulunan partide mezhepçi bölünmelere ve karışıklıklara yeniden fırsat verilmek istenmiyorsa, bunun kesinkes gerekli olduğunu düşünüyorlardı. Almanya'daki koşulları benden daha iyi değerlendirecek durumdaydılar; yani, onlara inanmakla yükümlüydüm. Ayrıca, bu yeni dönmenin, sosyalist basının bir kesiminde, gerçi sadece Bay Dühring'in iyi niyetine yönelik olan, fakat aynı zamanda, parti basınının bu kesiminin, bu Dühringci iyi niyet hesabına, Dühringci doktrini de incelemeden kabul etme iyi niyetini de gösteren bir sıcaklıkla karşılandığı görülüyordu. Hatta bu doktrini popüler bir biçimde işçiler arasında yaymaya soyunan kişiler bile çıktı. Ve sonunda Bay Dühring ve küçük mezhebi, "*Volksstaat*"ı böylesine iddialı ortaya çıkan yeni öğreti karşısında açık bir tavır takınmaya zorlamak için, her türlü reklam ve entrika ustalıklarını kullandılar.

Yine de, diğer işleri bir yana bırakıp bu nahoş işe girişmeye

karar verebilmem, bir yıl aldı. Bu nahoş iş, bir kez başlayınca tamamen bitirilmesi gereken işlerdendi. Ve yalnızca çok nahoş değil, aynı zamanda çok kapsamlıydı da. Yeni sosyalist teori, yeni bir felsefi sistemin son pratik meyvesi olarak ortaya çıkıyordu. O halde onu, bu sistemin bağıntısı içinde ve böylelikle de bizzat sistemi incelemek gerekiyordu; Bay Dühring'i, mümkün olan her şeyi ve daha başka birçok şeyi ele aldığı o geniş alanda izlemek gerekiyordu. 1877 yılı başlarından itibaren "*Volksstaat*"ın ardılı olarak Leipzig'te çıkan "*Vorwärts*"te yayınlanan ve burada birarada bulunan bir dizi makale işte böyle ortaya çıktı.

Böylece, eleştiriyi bu konunun, yani Bay Dühring'in yazılarının bilimsel değeriyle son derece oransız bir genişliğe zorlayan şey, bizzat konunun niteliği oldu. Bununla birlikte, bu genişliği bağışlatabilecek iki ayrı koşul daha var. Bir yandan bu bana, burada değinilmesi gereken çok çeşitli alanlarda, bugün daha genel bilimsel ya da pratik önem taşıyan sorunlara ilişkin anlayışımı olumlu olarak açımlama fırsatı veriyordu. Bu tek tek her bölümde yapıldı ve bu yapıt Bay Dühring'in "sistem"ine karşı bir başka sistemi çıkarma amacını ne denli az taşırsa taşısın, umarım, okuyucu, ileri sürdüğüm görüşlerde iç bağlantı eksikliği hissetmez. Çalışmamın bu açıdan tümüyle verimsiz olmadığı konusunda, daha şimdiden yeterince kanıta sahibim.

Öte yandan, "sistem yaratıcı" Bay Dühring, bugünün Almanya'sında münferit bir görüntü değil. Bir süreden beri Almanya'da kozmogoni, genelde doğa felsefesi, politika, ekonomi vs. sistemleri, akşamdan sabaha düzinelerle, yerden mantar gibi bitiyor. En küçük felsefe doktoru, evet hatta öğrencisi için bile, tam bir "sistem"den aşağısı götürmüyor. Nasıl ki, modern devlette her yurttaşın, oylayacağı tüm sorunlarda karar verecek olgunlukta olduğu varsayılıyorsa; nasıl ki, ekonomide her tüketicinin, geçimi için alışverişte söz konusu olan tüm malları iyice

bildiği varsayılıyorsa — şimdi bilimde de bu uygulanmalı. Bilim özgürlüğü, öğrenmediği şey üzerine yazmak ve bunu biricik sıkı bilimsel yöntem olarak göstermek demek oluyor. Bay Dühring ise, bugün Almanya'da her yerde ön plana çıkan ve çıkardığı gürültüyle diğer sesleri bastıran bu arsız sahte bilimin, yüksek safsatanın en karakteristik tiplerinden birisi. Şiirde, felsefede, ekonomide, tarih yazımında yüksek safsata, kürsüde ve tribünde yüksek safsata, heryerde yüksek safsata, diğer ulusların yalın, beylik-vülger safsatasından farklı olarak, üstünlük ve düşünce derinliği iddiasındaki yüksek safsata, Alman entelektüel sanayiinin en karakteristik ve en kitlesel ürünü olarak yüksek safsata, aynen tüm diğer Alman malları gibi —ne yazık ki Filadelfiya'da[2] onların yanında temsil edilmiyordu—, ucuz ama kötü. Hatta Alman sosyalizmi bile, son dönemlerde, özellikle de Bay Dühring'in iyi örneğinden beri, oldukça dikkat çekici bir yüksek safsatacılık taslıyor ve ondan "gerçekten hiçbir şey öğrenmediği"[3] "bilim"le şişinen şu ya da bu kişiyi üretiyor. Bu, Alman öğrencilerinin sosyal-demokrasiye iman getirmeye başladığını gösteren ve ondan koparılamaz olan, fakat işçilerimizin acayip sağlıklı doğasıyla aşılacak olan bir çocukluk hastalığıdır.

Bay Dühring'i ancak bir amatörün iddiasıyla hareket edebileceğim alanlarda izlemek zorunda kalmam, benim suçum değil. Böyle durumlarda, çoğu kez, hasmımın yanlış ya da çarpık iddialarının karşısına, doğru, tartışma götürmez olguları koymakla yetindim. Hukuk alanında ve kimi zaman da doğabilimde böyle oldu. Diğer durumlarda, teorik doğabilimin genel görüşleri, yani uzman doğa araştırmacısının bile, uzmanlık alanından çıkarak komşu alanlara —yani Bay Virchow'un itirafına göre, hepimiz gibi bir "yarı-bilgili"[4] olduğu alanlara— el atmak zorunda olduğu bir alan söz konusudur. Bu konuda, küçük ifade yanlışları ve beceriksizlikleri için orada herkese gösterilen hoşgörünün bana da gösterileceğini umarım.

Bu önsözü bitirirken, elime Bay Dühring'in yeni bir "temel" yapıtının Bay Dühring tarafından kaleme alınmış bir kitapçı duyurusu ulaştı: "*Neue Grundgesetze zur rationellen Physik und Chemie*".[1] Her ne kadar fizik ve kimya bilgilerimin eksikliğinin bilincindeysem de, yine de Bay Dühring'imi bildiğime ve bu nedenle, bu yapıtın yüzünü bile görmeden, orada ileri sürülen fizik ve kimya yasalarının, anlayışsızlık ve beylik düşünceler olma itibariyle, Bay Dühring'in daha önce keşfettiği ve yazımda araştırılan ekonomi, dünya şeması vb. yasalarının yanında layık oldukları yeri alacaklarını ve Bay Dühring tarafından yapılmış rigometrenin, ya da son derece düşük ısıları ölçme aletinin, yüksek ya da düşük ısıları değil, bilakis ancak ve yalnızca Bay Dühring'in cahilane kibrini ölçmeye yarayacağını önceden söyleyebileceğimi sanıyorum.

Londra, 11 Haziran 1878

II

Elinizdeki yazının yeni bir baskısının yayınlanacak olması, benim için bir sürpriz oldu. Eleştirdiği konu, bugün neredeyse unutulmuş gibidir; yazının kendisi, Leipzig "*Vorwärts*"inde 1877 ve 1878 yıllarında parçalar halinde binlerce okura sunulmakla kalmadı, aynı zamanda bağıntısı içinde ve ayrı olarak çok sayıda basıldı. Nasıl oluyor da, yıllarca önce Bay Dühring hakkında söyleme gereğini duyduğum şeyler herhangi bir kimsenin ilgisini çekebiliyor?

Bunu ilk planda, bu yazının, o sırada hâlâ dolaşımda bulunan neredeyse tüm yazılarım gibi, Sosyalistler Yasasının[5] çıkmasından hemen sonra, Alman İmparatorluğu'nda yasaklanmış olmasına borçluyum. Kutsal İttifak[6] ülkelerinin kalıtsal memur ön-

[1] *Rasyonel Fizik ve Kimyanın Yeni Temel Yasaları. –ÇN.*

yargılarına saplanıp kalmayan biri için, bu önlemin etkisinin apaçık ortada olması gerekirdi: yasak kitapların iki misli, üç misli satması, yasaklar salan fakat uygulayamayan Berlin'deki efendilerin aczinin teşhir olması. Gerçekten de, İmparatorluk hükümetinin teveccühü, küçük yazılarımın, benim göze alabildiğimden çok yeni baskı yapmasını sağlıyor; metni layık olduğu şekilde gözden geçirecek zamanım yok ve çoğu kez, onu olduğu gibi yeniden bastırmak zorunda kalıyorum.

Fakat buna bir başka özellik daha ekleniyor. Bay Dühring'in burada eleştirilen "sistem"i çok geniş bir teorik alanı kapsar; onu her yerde izlemek ve onun görüşlerine karşı kendi görüşlerimi koymak zorunda kaldım. Olumsuz eleştiri böylelikle olumlu hale geldi; polemik, Marx ve benim temsil ettiğimiz diyalektik yöntem ve komünist dünya görüşünün, hem de bir dizi oldukça geniş alanda, az çok bütünlüklü bir açımlamasına dönüştü. Bu görüş tarzımız, ilk kez Marx'ın "Misère de la philosophie"sinde ve "Komünist Manifesto"da dünya önüne çıkalı beri, ta "*Kapital*"in yayınlanmasından bu yana artan bir hızla gittikçe daha geniş çevreleri kapsamaya başlayıp,[7] şimdi Avrupa sınırlarını aşarak, bir yandan proleterlerin ve diğer yandan aman vermez bilimsel teorisyenlerin bulunduğu tüm ülkelerde önem ve yandaş kazanmasına kadar, yirmi yılı bol bol aşkın bir kuluçka döneminden geçti. Yani öyle anlaşılıyor ki, meseleye duyduğu ilgi, Dühring'in tezlerine karşı bugün birçok bakımdan mesnetsiz hale gelmiş olan polemiğe, onun yanı sıra verilen olumlu açımlamanın hatırına katlanacak kadar büyük olan bir kamuoyu var.

Geçerken belirtiyorum: Burada açımlanan görüş tarzı çok büyük ölçüde Marx tarafından ve ancak çok küçük bir bölümü tarafımdan temellendirilip geliştirildiği için, bu anlatımımın da onun bilgisi dışında gerçekleşmediği, aramızda kendiliğinden anlaşılır birşeydi. Tüm elyazmasını basılmadan önce ona oku-

dum ve ekonomi üzerine kısmın onuncu bölümü ("Eleştirel Tarihten") Marx tarafından yazılmıştır ve dış nedenlerden ötürü, benim tarafımdan ne yazık ki biraz kısaltılmak zorunda kalınmıştır. Özel alanlarda birbirimize yardım etmek, zaten eskiden beri âdetimizdi.

Şu anki yeni baskı, bir bölüm dışında, bir öncekinin değiştirilmemiş kopyasıdır. Bir yandan, anlatımda bazı değişiklikler yapma isteğim ne denli büyük olursa olsun, esaslı bir gözden geçirme için zamanım yoktu. Fakat Marx'ın geride bıraktığı el-yazmalarını baskıya hazırlama yükümlülüğüm var ve bu, tüm diğer işlerden çok daha önemli. Öte yandan ise, vicdanım her türlü değişikliğe karşı çıkıyor. Bu yazı bir polemik yazısıdır ve hasmıma karşı, onun hiçbir şey düzeltemediği yerde, kendi payıma hiçbir şey düzeltmeme konusunda boyun borcum olduğuna inanıyorum. Yalnızca, Bay Dühring'in yanıtına yeniden karşılık verme hakkı isteyebilirdim. Fakat, Bay Dühring'in saldırıma karşı yazdıklarını okumadım ve özel bir neden olmadıkça da okumayacağım; teorik olarak onunla işim bitti. Öte yandan, Berlin Üniversitesi tarafından utanç verici bir haksızlığa uğratıldığından beri, ona karşı, yazınsal mücadelenin terbiye kurallarına daha da çok uyma gereği duyuyorum. Gerçi üniversite, bunun cezasını gördü: Bay Dühring'in öğretim özgürlüğünü, bilinen koşullar altında elinden almaya tenezzül eden bir üniversite, yine bilinen koşullar altında, Bay Schweninger'in kendisine dayatılmasına şaşmamalıdır.[8]

Açıklayıcı ekler yapmakta sakınca görmediğim tek bölüm, üçüncü kısmın ikinci bölümüdür: "Teorik". Savunduğum görüşün ancak ve yalnız can alıcı noktasının anlatımının söz konusu olduğu bu bölümde, hasmım, daha popüler bir dil kullanma ve bağıntıyı tamamlama çabası göstermemden ötürü yakınamaz. Ve bunun bir dış nedeni vardı. Yazının üç bölümünü (Giriş'in

ilk bölümü ile, Üçüncü Kısmın birinci ve ikinci bölümleri), dostum Lafargue için, Fransızcaya çevrilmesi amacıyla bağımsız bir broşür haline getirdim ve Fransızca baskı bir İtalyanca ve bir de Lehçe baskıya temel olarak hizmet ettikten sonra, "*Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*"[1] başlığı altında bir Almanca baskısını yaptırdım. Bu, birkaç ay içinde üç baskı yaptı ve Rusça ve Danimarkaca çevirileri de yayınlandı.[9] Bütün bu baskılarda, yalnızca söz konusu bölüme eklemeler yapılmıştı ve özgün yapıtın yeni basımında, uluslararası bir nitelik kazanan daha sonraki metin yerine ilk metne bağlı kalmayı istemek, mızmızlık olurdu.

Yapılmış olmasını istediğim diğer değişiklikler, esas olarak iki nokta ile ilgili. Birincisi, Morgan'ın anahtarını bize ancak 1877'de verdiği insanlığın ilk tarihi.[10] Fakat, o zamandan beri, "*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*",[2] Zürih 1884, adlı yazımda, bu arada elime geçen bilgileri kullanma fırsatını bulduğum için, daha sonraki bu çalışmaya atıfta bulunmak yeter.

İkincisi ise, teorik doğabilimi ele alan kısım. Bu kısımda büyük bir anlatım beceriksizliği hüküm sürüyor ve bazı şeyler bugün daha açık ve daha belirgin ifade edilebilirdi. Bu kısımda düzeltme yapma hakkını kendimde görmüyorsam, bu nedenle burada bunun yerine kendi kendimi eleştirmek zorundayım.

Alman idealist felsefesinden bilinçli diyalektiği doğanın ve tarihin materyalist anlayışına taşıyarak kurtaran, hemen hemen yalnızca Marx ve ben olduk. Fakat diyalektik ve aynı zamanda materyalist bir doğa anlayışı, matematikle ve doğabilimle tanışıklığı gerektirir. Marx, esaslı bir matematikçi idi, fakat doğabilimlerini ancak parça parça, kopuk, dağınık bir biçimde izleyebiliyorduk. Bu nedenle, ticari işlerden çekilip Londra'ya yerle-

[1] *Sosyalizmin Ütopyadan Bilime Gelişmesi. –ÇN.*

[2] *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni. –ÇN.*

şerek[1] bunu yapabilecek zamanı kazandıktan sonra, olanaklar elverdiği ölçüde, matematik ve doğabilimlerinde, Liebig'in dediği gibi,[11] tam bir "karınsa" ("Mauserung")* yaşadım ve sekiz yılın çok önemli bir bölümünü bunun için kullandım. İşte Bay Dühring'in sözümona doğa felsefesi ile uğraşmaya başladığımda, bu karınsa sürecinin tam ortasındaydım. Yani, bazen doğru teknik deyimi bulamadıysam ve bir bütün olarak teorik doğabilim alanında oldukça hantal bir şekilde hareket ettiysem, bu çok çok doğaldır. Fakat, öte yandan, henüz aşamadığım güvensizliğimin bilincinde olmam, beni ihtiyatlı kıldı; hiç kimse bende o zaman bilinen olgulara gerçekten aykırılık ve o zaman kabul edilen teorilerin yanlış anlatımını gösteremez. Bu bakımdan sadece, kıymeti takdir edilmeyen bir büyük matematikçi, Marx'a mektup yoluyla, $\sqrt{-1}$'in onuruna günahkârca saldırdığımdan yakındı.[12]

Matematiğin ve doğabilimlerinin bu özetini çıkarmamda benim için elbette, tarihte olayların görünürdeki tesadüfiliğine egemen olan diyalektik hareket yasalarıyla aynı diyalektik hareket yasalarının, doğada da sayısız değişikliğin karmaşası içinde kendilerini kabul ettirdiklerinden ayrıntıda da emin olmak söz konusuydu — genelde bundan kuşku duymuyordum; keza insan düşünmesinin gelişme tarihi içinde kesintisiz bağı oluşturarak, yavaş yavaş düşünen insanların bilincine çıkan bu aynı yasalar, ilk kez Hegel tarafından kapsamlı bir tarzda, ama mistikleştirilmiş bir biçim içinde geliştirilmişti ve onları bu mistik biçimden çekip çıkarmak ve tüm sadelikleri ve genel geçerlilikleri içinde açıkça bilince çıkarmak, emellerimizden biriydi. Eski doğa felsefesinin —ne kadar gerçekten çok iyi şey ve ne kadar verimli tohumlar içerse de[2]— bize yetemeyeceği kendiliğinden anlaşılı-

[1] Engels, 1870 sonbaharında Manchester'den Londra'ya taşındı. –*Red.*

* *Mauserung* — Kuşların tüy değiştirmesi (zamanı). –*ÇN.*

[2] Karl Vogt'vari düşüncesiz sürüyle birlikte eski doğa felsefesine saldırmak, onun tarihi önemini takdir etmekten çok daha kolaydır. Eski doğa felsefesi, çok miktarda saçmalık ve fantezi içerir, ama aynı çağdaki ampirik do-

yordu. Bu yazıda daha ayrıntılı açımlandığı gibi, doğa felsefesi, özellikle Hegelci biçimiyle, doğada zaman içinde bir gelişme, bir "art ardalık" değil, tersine, yalnızca bir "yan yanalık" görme eksikliğine sahipti. Bunun nedeni, bir yandan yalnızca "düşünce"ye (Geist) tarihsel bir gelişme yükleyen bizzat Hegelci sistemde, öte yandan ise, o zamanki doğabilimlerinin genel durumunda yatıyordu. Böylece Hegel burada, daha önce nebula teorisi ile güneş sisteminin oluşumunu ve dünyanın dönüşünün denizlerdeki gelgit yüzünden yavaşlamasını buluşuyla da sonunu ilan etmiş olan Kant'ın çok gerisine düşüyordu.[15] Ve son olarak, benim için, diyalektik yasaları doğanın içine inşa etmek değil, tam tersine onları onda bulmak ve ondan geliştirmek söz konusu olabilirdi.

Ama bunu bağıntısı içinde ve tek tek her ayrı alanda yapmak, dev bir iştir. Bilinmesi gereken alan yalnızca nerdeyse sınırsız değil, aynı zamanda tüm bu alan üzerinde doğabilimin kendisi öylesine müthiş bir altüst olma süreci içindedir ki, tüm boş zamanını bu iş için kullanan bir kimse bile bunu nerdeyse izleyebilecek durumda değildir. Oysa, Karl Marx'ın ölümünden sonra, zamanım daha acil görevler tarafından haciz altına alınmıştı

ğa araştırmacılarının gayrifelsefi teorilerinden daha çok değil, ve evrim teorisinin yayılmasından beri, onun çok miktarda anlam ve bilgi içerdiği de anlaşılmaya başlandı. Böylece Haeckel, tamamen haklı olarak, Treviranus ve Oken'in kazanımlarını tanıdı.[13] Oken, ilkel sümüksüsü ve ilkel kabarcığıyla, biyolojide postulat olarak, o zamandan beri gerçekten de protoplazma ve hücre olarak keşfedilmiş olan şeyi koyar. Özel olarak Hegel'e gelince, o birçok bakımdan, onların yerine bir güç —çekim gücü, yüzebilme gücü, elektrik kontak gücü vb.—, ya da eğer bu olmuyorsa, bilinmeyen bir töz (Stoff), ışık tözü, ısı tözü, elektrik tözü vb. koyunca bütün açıklanmayan görüngüleri açıkladıklarını sanan ampirik çağdaşlarından çok ilerdedir. İmajiner tözler şimdi aşağı yukarı ortadan kalktı, fakat Hegel'in savaştığı güç şarlatanlığı, örneğin Helmholtz'un 1869'daki Innsbruck konuşmasında, bir hayalet gibi neşeyle dolaşmaya devam ediyor (bkz: Helmholtz, "*Populäre Vorlesungen*", II. Defter, 1871, S. 190).[14] İngiltere'nin şan ve zenginliğe boğduğu Newton'un 18. yüzyıl Fransızla-

ve işime ara vermek zorunda kaldım. Şimdilik bu yazıda verilen değinmelerle yetinmem ve elde edilen sonuçları toplayıp, belki de Marx'ın bıraktığı son derece önemli matematik elyazmalarıyla birlikte yayınlama fırsatının daha sonra çıkıp çıkmayacağını beklemem gerekiyor.[16]

Fakat belki de teorik doğabilimin ilerlemesi, çalışmamı büyük ölçüde ya da tamamen gereksiz kılar. Çünkü, yığınla biriken salt ampirik buluşları düzenleme çıplak zorunluluğunun teorik doğabilime dayattığı devrim öyle türden ki, doğal süreçlerin diyalektik karakterini en isteksiz ampiristin bile bilincine çıkarmak zorunda. Eski katı karşıtlıklar, keskin, aşılmaz sınır çizgileri gitgide kayboluyor. Son "gerçek" gazların da sıvılaştırılmasından, bir cismin, sıvı ve gaz biçimleri birbirinden ayırt edilmez bir duruma getirilebileceğinin kanıtlanmasından beri, maddenin durumları, eski mutlak karakterlerinin son kalıntısını da yitirdiler.[17] Tam gazlarda, gaz moleküllerinin hareket hızlarının karelerinin, aynı sıcaklıkta, molekül ağırlıklarıyla ters orantılı oldukları yolundaki kinetik gaz teorisi teoremiyle, ısı da, böylesi doğrudan ölçülebilir hareket biçimleri arasına giriyor. On yıl önce, hareketin daha yeni bulunmuş büyük temel yasası, enerjinin *sakınımı* yalın yasası olarak, hareketi yok etme ve yaratma olanaksızlığının yalın ifadesi olarak, yani salt nicel yönden kav-

rından miras kalmış tanrılaştırılması karşısında Hegel, Almanya'nın açlıktan öldürdüğü Kepler'in modern gökcisimleri mekaniğinin gerçek kurucusu olduğunu ve Newton'un çekim yasasının Kepler'in üç yasası içinde, hatta üçüncüsünde ayrıntılı bir şekilde bulunduğunu vurguladı. Hegel'in "*Naturphilosophie*"sinde, § 270 ve eklerinde (Hegel, "*Werke*", 1842, VII. Cilt, sayfa 98 ve 113 –115) birkaç basit denklemle kanıtladığı şey, Gustav Kirchoff'un "*Vorlesungen über mathematische Physik*"inde, 2. baskı, Leipzig 1877, S. 10, en yeni matematik mekaniğin sonucu olarak yeniden ortaya çıkıyor, hem de ilk olarak Hegel tarafından geliştirilen, özünde aynı, basit, matematik biçim içinde. Doğa felsefecileri, bilinçli diyalektik doğabilim karşısında ütopyacıların modern komünizm karşısında davrandıkları gibi davranıyorlar.

ranmışken, bu dar ve olumsuz ifade, giderek daha fazla ölçüde, enerjinin *dönüşümü* olumlu ifadesi tarafından geriletiliyor, ki burada sürecin nitel içeriği ilk kez hakkını alıyor ve doğaüstü yaratıcının son anısı da sönüyor. Hareket (enerji denilen şey) miktarının, kinetik enerjiden (mekanik güç denilen şeyden) elektriğe, ısıya, potansiyel enerjiye vb. dönüştüğünde —ve tersi— değişmediği düşüncesini yeni bir şey olarak vaaz etmeye artık gerek yok; bu, bir kez kazanılmış bir temel olarak, bizzat dönüşüm sürecinin, bilgisi tüm doğa bilgisini kapsayan o büyük temel sürecin şimdi çok daha zengin bir içerikle araştırılmasına hizmet ediyor. Ve biyoloji evrim teorisinin ışığında yürütüldüğünden beri, organik doğa alanındaki katı sınıflandırma sınırları birbiri ardına eridi; nerdeyse sınıflandırılamaz olan ara halkalar günbegün artıyor, daha esaslı bir araştırma, organizmaları bir sınıftan diğerine atıyor ve neredeyse iman maddeleri haline gelmiş bulunan ayırt edici özellikler mutlak geçerliliklerini yitiriyor; şimdi, yumurtlayan memelilerimiz ve hatta, eğer haber doğrulanırsa, dört ayak üzerinde yürüyen kuşlarımız da var.[18] Yıllarca önce Virchow, hücrenin bulunması üzerine, hayvan bireyin birliğini bir hücre devletleri federasyonu içinde dağıtmak zorunda kaldıysa, —böylece bilimsel ve diyalektik[19] olmaktan çok ilerici bir biçimde davrandıysa—, bugün de hayvan (dolayısıyla insan) bireyliği kavramı, yüksek hayvanların bedenlerinde amipler gibi dolaşan akyuvarların bulunmasıyla daha da karmaşık bir hal almaktadır. Oysa modern teorik doğabilime sınırlı metafizik karakterini veren şey, tarn da o uzlaşmaz ve çözülmez olduğu tasarlanan kutupsal karşıtlıklar, zorla saptanmış sınır çizgileri ve sınıf ayrımlarıdır. Bu karşıtlıkların ve ayrımların doğada ancak göreli bir geçerlilikle var oldukları, buna karşılık, onların tasarlanan katılığının ve mutlak geçerliliğinin doğaya yalnızca bizim düşüncemiz tarafından taşındığı bilgisi — bu bilgi, doğanın diyalektik kavranışının özünü oluşturur. Bu kavrayışa, doğabilimin biriken olgularının zorlamasıyla varılabilir; bu ol-

guların diyalektik niteliğine diyalektik düşünme yasalarının bilinciyle yaklaşılırsa, buna daha kolay varılır. Her halükârda, doğabilim bugün diyalektik toparlamadan kaçınamayacak kadar ilerlemiştir. Fakat o, deneyimlerinin içinde toparlandığı sonuçların kavramlar olduğunu; kavramlarla iş görme sanatının ise doğuştan gelmediğini ve gündelik olağan bilinçle de elde edilmediğini, bilakis gerçekten düşünmeyi gerektirdiğini, bu düşünmenin deneyimsel doğa araştırmasından ne daha çok, ne daha az uzun bir deneyimsel tarihe sahip olduğunu unutmazsa, kendisi için bu süreci kolaylaştıracaktır. İşte felsefenin iki bin beş yüz yıllık gelişmesinin sonuçlarını özümsemeyi öğrenerek o, bir yandan kendine özgü, kendi dışında ve kendi üstünde duran her türlü doğa felsefesinden, diğer yandan ise kendi öz, İngiliz ampirizminden kalma, darkafalı düşünme yönteminden kurtulacaktır.

Londra, 23 Eylül 1885

III

Bu yeni baskı, çok önemsiz bazı üslup değişiklikleri dışında, bir öncekinin yeniden basımıdır. Yalnızca bir bölüme, ikinci kısmın "Eleştirel Tarihten" onuncu bölümüne, aşağıdaki nedenlerle, bazı önemli ekler yapmakta sakınca görmedim.

Daha önce ikinci baskının önsözünde de belirtildiği gibi, bu bölüm, esas olarak Marx'ın elinden çıkmıştır. Bir gazete için hazırlanan ilk versiyonda, Marx'ın elyazmasını, hem de tam da ekonomi tarihi üzerine bağımsız açımlamaların, Dühring'in tezlerinin eleştirisine nazaran ön plana çıktığı kısımları, önemli ölçüde kısaltmak zorunda kalmıştım. Bunlar ise tam da elyazmasının bugün de en büyük ve en kalıcı önemde olan bölümünü oluşturuyor. Marx'ın Petty, North, Locke, Hume gibi kişileri

klasik politik ekonominin oluşumu içinde layık oldukları yere koyduğu açıklamaları; ve daha da önemlisi, Quesnay'nin "*Ekonomik Tableau*"sunu, tüm modern iktisat için çözülemez kalmış olan o sfenks bilmecesini açıklığa kavuşturduğu yeri, mümkün olduğunca tam ve sözcüğü sözcüğüne vermek zorunda sayıyorum kendimi. Buna karşılık, yalnızca Bay Dühring'in yazılarıyla ilgili yerleri, bağıntı buna izin verdiği ölçüde, dışarıda bıraktım.

Bunun dışında, bu yazıda savunulan görüşlerin, bir önceki baskıdan bu yana, dünyanın tüm uygar ülkelerinde, bilimin ve işçi sınıfının genel bilincinde kazanmış olduğu yaygınlıktan son derece hoşnut olabilirim.

Londra, 23 Mayıs 1894

F. Engels

GİRİŞ

I
Genel

Modern sosyalizm, içeriği itibariyle önce, bir yandan modern toplumda mülk sahipleri ile mülksüzler, ücretli işçiler ile burjuvalar arasında hüküm süren sınıf karşıtlıkları,[1] diğer yandan üretimde hüküm süren anarşiye dair anlayışın ürünüdür. Fakat, teorik biçimi itibariyle başlangıçta, 18. yüzyılın büyük Fransız Aydınlanmacıları tarafından koyulan ilkelerin daha geliştirilmiş, daha tutarlı sürdürücüsü olma iddiasında ortaya çıkar. Her yeni teori gibi, o da, her ne kadar kökleri [maddi] ekonomik olgularda yatarsa yatsın, ilkönce mevcut düşünce malzemesiyle başlamak zorundaydı.

Gelecek devrim için Fransa'da kafaları aydınlatan büyük adamlar, bizzat son derece devrimci tarzda ortaya çıkıyorlardı. Her ne türden olursa olsun, hiçbir dış otorite tanımıyorlardı. Din, doğa anlayışı, toplum, devlet düzeni, her şey, en amansız eleştiriye tabi tutuldu; her şey, sağduyunun (Vernunft / reason) yargıç kürsüsü önünde varlığını haklı çıkaracak ya da varlığından vazgeçecekti. Düşünen akıl (Verstand), her şeye uygulanan

---

[1] Bu cümle yerine — [Modern sosyalizm, içeriği itibariyle önce, bir yandan bugünkü toplumda mülk sahipleriyle mülksüzler, kapitalistlerle ücretli işçiler arasında hüküm süren sınıf karşıtlıkları, ... anlayışının ürünüdür.] –*Red.*

tek ölçüt oldu. Bu, Hegel'in dediği gibi, dünyanın tepetakla edildiği dönemdi,[1] ilk önce, insan beyninin ve onun düşünmesiyle bulunan önermelerin (Satz / proposition), tüm insan eyleminin ve toplumsallaştırmanın temeli sayılma iddiasında bulunmaları anlamında; daha sonra ise, bu önermelerle çelişen gerçekliğin fiilen tepeden tırnağa tersyüz edilmesi geniş anlamında da. O zamana kadarki tüm toplum ve devlet biçimleri, tüm geleneksel düşünceler, sağduyuya uygun olmadıkları için çöpe atıldı; dünya o zamana değin yalnızca önyargılarla yönetilmişti; geçmişte kalan her şey, ancak acınmaya ve horlanmaya değerdi. Gün ışığı [, sağduyu âlemi] asıl şimdi doğuyordu; bundan böyle hurafe, haksızlık, ayrıcalık ve baskı; ebedi doğru (ewige Wahrheit / eternal truth), ebedi adalet, doğadan kaynaklanan eşitlik ve devredilemez insan hakları tarafından yerlerinden edilecekti.

Şimdi artık, bu sağduyu âleminin, burjuvazinin idealize edilmiş âleminden başka bir şey olmadığını; ebedi adaletin, gerçekleşmesini burjuva adaletinde bulduğunu; eşitliğin, yasa önünde burjuva eşitlikle aynı kapıya çıktığını; burjuva mülkiyetin — en temel insan haklarından biri olarak ilan edildiğini; ve sağduyu devletinin, Rousseau'nun Toplumsal Sözleşme'sinin,[20] ancak

[1 Fransız Devrimi üzerine pasaj şöyledir: "Hukuk düşüncesi, kavramı, bir çırpıda kendini geçerli kıldı ve eski haksızlık çatısı buna karşı direniş gösteremezdi. Yani hukuk düşüncesinde şimdi bir anayasa kurulmuştu ve artık her şey bu temele dayanmalıydı. Güneş gökkubbede parladığı ve gezegenler onun etrafında döndüğü müddetçe, insanın başı üstünde, yani düşünce üzerinde dikeldiği ve gerçekliği buna göre kurduğu görülmemişti. İlk kez Anaksagoras, nûs'un, sağduyunun dünyayı yönettiğini söylemişti; oysa asıl şimdi insan, düşüncenin düşünsel gerçekliği yönetmesi gerektiğini kabul etmeye varıyordu. Böylece bu, mükemmel bir gündoğuşu oldu. Tüm düşünen varlıklar, bu çağı birlikte kutladı. Tanrısalın dünya ile uzlaşması asıl şimdi oluyormuş gibi, o çağda üstün bir heyecan hüküm sürdü, bir ruh coşkunluğu tüm dünyayı sarstı" (Hegel, "Tarih Felsefesi", 1840, s. 535). — Merhum profesör Hegel'in son derece tehlikeli ihtilal öğretilerine karşı Sosyalistler Yasasını harekete geçirmenin vakti değil mi?]

burjuva, demokratik cumhuriyet olarak ortaya çıktığını ve çıkabildiğini biliyoruz. Tıpkı tüm öncelleri gibi, 18. yüzyılın büyük düşünürleri de, çağlarının çizdiği çitlerin ötesine geçemediler.

Fakat, feodal soyluluk ile [toplumun tüm geriye kalanının temsilcisi olarak ortaya çıkan] burjuvazi arasındaki karşıtlığın yanında, sömürenler ile sömürülenler, zengin aylaklarla çalışan yoksullar arasındaki genel karşıtlık duruyordu. Burjuvazinin temsilcilerinin, kendilerini ayrı bir sınıfın değil de, tersine acı çeken tüm insanlığın temsilcisi olarak göstermesini mümkün kılan şey tam da bu hususta. Dahası. Burjuvazi, ilk ortaya çıktığı andan itibaren, kendi karşıtıyla birlikteydi: Kapitalistler, ücretli işçiler olmadan var olamazlar ve ortaçağın lonca yurttaşı modern burjuva haline geldiği ölçüde, lonca kalfası ile loncaya bağlı olmayan gündelikçi de proleter haline geldi. Ve bir bütün olarak burjuvazi, soylulukla mücadelede, zamanın çeşitli çalışan sınıflarının çıkarlarının da temsilcisi olduğunu ileri sürebiliyor idiyse de, yine de her büyük burjuva hareketinde, modern proletaryanın az çok gelişmiş önceli olan sınıfın bağımsız kıpırdanmaları kendini gösteriyordu. Örneğin, Almanya'da Reformasyon ve Köylü Savaşı döneminde Thomas Münzer akımı;[1] büyük İngiliz devriminde Levellers*; büyük Fransız devriminde Babeuf. Henüz hazır olmayan bir sınıfın bu devrimci ayaklanmalarına denk düşen teorik manifestolar da vardı; 16. ve 17. yüzyılda ideal toplum durumlarının ütopik tasvirleri, 18. yüzyılda artık doğrudan komünist teoriler (Morelly ve Mably). Eşitlik talebi artık siyasal haklarla sınırlanmıyordu, bireylerin toplumsal durumunu da kapsamalıydı; yalnızca sınıf ayrıcalıkları değil, bizzat sınıf farkları ortadan kaldırılmalıydı. Böylece, yeni öğretinin ilk tezahürü, asketik, [her türlü yaşam zevkini ayıplayan,] Isparta'ya öykünen bir komünizm oldu. Ardından üç büyük ütop-

[1] Bu cümle yerine — [Örneğin, Almanya'da Reformasyon ve Köylü Savaşı döneminde Anabaptistler ve Thomas Münzer;]. *–Red.*

* Eşitlikçiler, 17. yüzyılda İngiliz burjuva devrimi sırasında, İncil'deki anlamıyla eşitliği kurmak isteyen siyasi-dini sosyal-devrimci parti. *–ÇN.*

yacı geldi: Burjuva eğilimin proleter yönelim yanında henüz belirli bir ağırlık taşıdığı Saint-Simon; Fourier ve en gelişmiş kapitalist üretim ülkesinde ve bunun doğurduğu karşıtlıkların etkisi altında, doğrudan Fransız materyalizmine dayanarak sınıf farklarının ortadan kaldırılmasına ilişkin önerilerini sistemli olarak geliştiren Owen.

Bunların üçünün de ortak yanı, bu arada tarihsel olarak üretilmiş olan proletaryanın çıkarlarının temsilcileri olarak ortaya çıkmamalarıdır. Aydınlanmacılar gibi, bunlar da [ilkönce] belirli bir sınıfı değil, tersine [derhal] tüm insanlığı kurtarmak isterler. Onlar gibi, sağduyunun ve ebedi adaletin âlemini kurmak isterler; fakat bunların âlemi Aydınlanmacılarınkinden dünyalar kadar farklıdır. Bu Aydınlanmacıların ilkelerine göre kurulmuş burjuva dünya da sağduyuya uygun değildir ve adaletsizdir ve bu nedenle, feodalizm ve toplumun daha önceki diğer durumları gibi, reddedilenler kabını boylar. Gerçek sağduyunun ve adaletin dünyada şimdiye kadar egemen olmaması, onun şimdiye kadar doğru anlaşılmamış olmasından ileri gelmekteydi. Şimdi ortaya çıkmış ve doğruyu kavramış olan dâhi adam eksikti; onun şimdi ortaya çıkmış, doğruyu ancak şimdi kavramış olması, tarihi gelişmenin bağıntısından zorunlu olarak çıkan kaçınılmaz bir olay değil, bilakis tam bir şans eseriydi. Bu adam, pekâlâ 500 yıl önce de doğabilir ve insanlığı 500 yıllık yanılgı, mücadele ve acılardan esirgeyebilirdi.

Bu görüş tarzı, özünde tüm İngiliz ve Fransız ve ilk Alman sosyalistlerinin görüş tarzıdır, Weitling dahil.[1] Sosyalizm, [bunların hepsi için] mutlak doğrunun, sağduyunun ve adaletin ifadesidir ve kendi gücüyle dünyayı fethetmesi için keşfedilmesi yeter; mutlak doğru, zaman ve mekândan, insani ve tarihi geliş-

[1] Bu cümle yerine — [Ütopistlerin görüş tarzı, 19. yüzyılın sosyalist düşüncelerine uzun zaman egemen oldu ve bugün de kısmen egemendir. Daha çok kısa süre önceye kadar Fransız ve İngiliz sosyalistleri ona tapınıyordu, Weitling de içinde olmak üzere Alman komünizmi de dahil.]. –*Red.*

meden bağımsız olduğu için, nerede ve ne zaman keşfedileceği salt tesadüftür. Bununla birlikte, mutlak doğru, sağduyu ve adalet, yine her ekol kurucuda değişiktir; ve her birinde mutlak doğru, sağduyu ve adalet türü, yine onun öznel aklına, yaşam koşullarına, bilgisinin ve düşünce eğitiminin ölçüsüne bağlı olduğundan, mutlak doğruların bu çatışmasında, bunların birbirini törpülemesinden başka bir çözüm mümkün değildir. Bundan, bugüne kadar gerçekten de Fransa ve İngiltere'deki sosyalist işçilerin çoğunun kafasında hüküm süren bir tür eklektik vasat sosyalizmden başka birşey, çeşitli mezhep kurucuların göze daha az çarpan eleştirel anlatımlarının, ekonomik öğretilerinin ve toplumsal gelecek düşüncelerinin son derece çeşitli nüanslara izin veren bir karışımından, tartışmanın akışı içinde her bileşenin keskin köşeleri deredeki çakıllar gibi yuvarlaklaştığı ölçüde daha kolayca gerçekleştirilebilen bir karışımdan başka bir şey ortaya çıkamazdı. Sosyalizmi bir bilim haline getirmek için, önce onu gerçek bir zemin üzerine oturtmak gerekiyordu.

Bu arada, 18. yüzyıl Fransız felsefesinin yanı sıra ve onun ardından, yeni Alman felsefesi ortaya çıkmış ve en gelişmiş biçimini Hegel'de bulmuştu. Bu felsefenin en büyük kazanımı, en yüksek düşünme biçimi olarak diyalektiği yeniden kabul etmesiydi. Eski Yunan filozoflarının hepsi, doğuştan, doğal diyalektikçilerdi (naturwüchsiger Dialektiker*) ve aralarında en evrensel kafa olan Aristoteles, diyalektik düşünmenin en esaslı biçimlerini daha o zaman araştırmıştı. Buna karşılık yeni felsefe, onda da diyalektiğin parlak temsilcileri (örneğin Descartes ve Spinoza) bulunmasına rağmen, özellikle İngiliz etkisi altında,

* *naturwüchesiger Dialektiker* (ya da *materyalist): doğal diyalektikçi* (veya materyalist). Bu kavram antikçağ düşünürlerinin kendileri, kendilerini diyalektikçi (ya da materyalist) olarak adlandırmamakla birlikte, doğadaki olaylara yaklaşımlarının nesnel ve diyalektik olduğunu nitelendirmek için kullanılmıştır. Okuyucumuz bu kitapta doğal diyalektikçi ya da doğal materyalist dendiğinde bu kavramları burada açıkladığımız şekilde algılamalıdır. –*ÇN*.

gittikçe, metafizik düşünme tarzı denilen düşünme tarzına saplandı, ki 18. yüzyıl Fransızları da, en azından salt felsefi çalışmalarında, neredeyse istisnasız olarak onun egemenliği altındaydılar. Onlar hakeza, esas felsefe dışında, diyalektiğin başyapıtlarını da verecek durumdaydılar; yalnızca Diderot'nun "*Le Neveu de Rameau*"sü[21] ile Rousseau'nun "*Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*"unu* anımsatırız. — Burada, bu iki düşünme yönteminin özünü kısaca vereceğiz; daha sonra bunlara ayrıntılı olarak geri döneceğiz.

Doğayı veya insan tarihini veya kendi öz düşünsel faaliyetimizi, düşünen gözlemlemeye tabi tuttuğumuzda, karşımıza ilkönce, hiçbir şeyin olduğu gibi, olduğu yerde, olduğu biçimde kalmayıp, bilakis her şeyin hareket ettiği, değiştiği, olduğu ve yok olduğu sonsuz bir bağıntılar ve karşılıklı etkileşimler yumağı tablosu çıkar. [Yani ilkönce, ayrıntıların henüz az çok geri planda kaldığı genel tabloyu görürüz, *neyin* hareket ettiğinden, geçiş yaptığından ve bağıntı içinde olduğundan çok, harekete, geçişlere ve bağıntılara dikkat ederiz.] Dünyaya dair bu ilksel, safdil, fakat meselenin özü itibariyle doğru anlayış, eski Yunan felsefesinin anlayışıdır ve ilk kez Heraklit tarafından açıkça dile getirilmiştir: Her şey hem kendisidir hem değildir, çünkü her şey *akış içindedir,* sürekli değişme, oluş ve yok oluş içindedir. Fakat bu anlayış, her ne kadar görüngülerin genel tablosunun genel karakterini doğru kavrasa da, yine de bu genel tablonun onlardan bileştiği ayrıntıları açıklamaya yetmez; ve bunu yapamadığımız[1] müddetçe, genel tablo hakkında açık bir fikre sahip olmayız. Bu ayrıntıları kavramak için, onları doğal ya da tarihsel bağıntılarından ayırıp, her birini, özellikleri, özel neden ve sonuçları vb. itibariyle araştırmamız gerekir. Bu önce doğabilimin ve tarih araştırmasının görevidir; klasik çağ Yunanlılarında, herşeyden önce, daha [bunun için] malzeme toplamak zorunda oldukları için, çok yerinde nedenlerle ancak ikincil bir yer tutan

* İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kökeni ve Temeli Üzerine Araştırma. –*ÇN.*

[1] "Bunu yapamadığımız" yerine — [bunu bilmediğimiz] –*Red.*

araştırma dallarının görevidir. [Ancak doğal ve tarihsel veri belli bir ölçüye kadar toplandıktan sonra, eleştirel sınıflandırmaya, karşılaştırmaya ya da sınıflara, dizilere ve türlere ayırmaya girişilebilir.] Sağın (exakt / exact)* doğa araştırmasının başlangıçları, [bundan ötürü] ilk kez İskenderiye dönemi[22] Yunanlıları ve sonra da ortaçağda Araplar tarafından geliştirilir; bununla birlikte, gerçek bir doğabilime ancak 15. yüzyılın ikinci yarısında rastlanır ve o tarihten itibaren de gittikçe artan bir hızla ilerlemeler kaydetmiştir. Doğanın tekil parçalarına bölünmesi, çeşitli doğa süreçlerinin ve doğa nesnelerinin belirli sınıflara ayrılması, organik cisimlerin içlerinin çok çeşitli anatomik yapılarına göre araştırılması, doğanın bilinmesinde son 400 yılın bize getirdiği dev ilerlemelerin temel koşuluydu. Fakat bu bize aynı şekilde, doğa nesnelerini ve doğa süreçlerini tek başlarına, büyük genel bağıntı dışında; bu nedenle de hareketleri içinde değil durağanlıkları içinde, esas olarak değişebilir değil, tersine katı varlıklar olarak, yaşamları içinde değil ölümleri içinde kavrama alışkanlığını bıraktı. Ve bu anlayış tarzı, Bacon ile Locke'da olduğu gibi, doğabilimden felsefeye aktarılınca, son yüzyılların özgül darkafalılığını, metafizik düşünme tarzını yarattı.

Metafizikçi için, şeyler (Dinge / things) ve onların düşüncedeki yansımaları, kavramlar, tek başlarına, birbiri ardına ve diğeri olmadan incelenecek, katı, değişmez, tüm zamanlar için verili araştırma nesneleridir. O birbirinden kopuk karşıtlıklar içinde düşünür: konuşması, evet, evet, hayır, hayırdır, bunun dışındaki her şey kötüdür. Bir şey onun için ya vardır ya yoktur: bir şey aynı anda hem kendisi, hem de başka bir şey olamaz. Pozitif ve negatif, birbirini mutlak dışlar; neden ve sonuç da aynı şekilde katı bir karşıtlık içinde bulunur. Bu düşünme tarzı, sağlıklı insan aklı denilen şeyin düşünme tarzı olduğu için, bize ilk bakışta son derece makul gelir. Ne var ki, sağlıklı insan aklı, kendi dört duvarının harcıâlem alanında ne kadar saygın bir adam olursa olsun, geniş araştırma dünyasına girmeye kalkışınca, ha-

* denetlenebilir ölçü ve hesaplara dayanan; matematik kesinlikteki –*ÇN*.

rika bir macera yaşar; ve metafizik anlayış tarzı, böylesi geniş, nesnenin doğasına göre genişleyen alanlarda ne kadar haklı ve hatta zorunlu olsa da, yine de her defasında, eninde sonunda, ötesinde tek yanlı, darkafalı, soyut hale geldiği ve çözülmez çelişkilere saplandığı bir engele çarpar, çünkü tek tek şeylerden ötürü bunların bağıntısını, varlıklarından ötürü oluş ve yok oluşlarını, dinginliklerinden ötürü hareketlerini unutur, ağaçlardan ormanı görmez. Günlük olaylarda, örneğin, bir hayvanın var olup olmadığını biliriz ve kesin olarak söyleyebiliriz; fakat daha yakından araştırdığımızda, ana karnındaki çocuğun onun ötesinde öldürülmesinin cinayet olduğu rasyonel sınırı bulmak için boşuna ter döken hukukçuların da bildiği gibi, bunun kimi zaman son derece karmaşık bir mesele olduğunu görürüz; ve fizyoloji, ölümün bir kerelik, anlık bir olay değil, tam tersine çok uzun bir süreç olduğunu kanıtladığı için, ölüm anını saptamak da aynı şekilde imkânsızdır. Aynı şekilde, her organik varlık, her an hem kendisidir, hem değildir; her an dışardan verilen maddeleri işler ve diğerlerini atar, her an vücudunun hücreleri ölür ve yenileri oluşur; zamanın uzunluk ya da kısalığına göre, bu vücudun maddeleri tümüyle yenilenir, yerini başka madde atomları alır, öyle ki, her organik varlık daima hem kendisi ve yine de bir başkasıdır. Aynı şekilde, daha yakından gözlemlediğimizde, bir karşıtlığın iki kutbunun, diyelim ki pozitif ve negatifin, birbirinden ayrılmaz ve birbirine karşıt olduğunu ve tüm karşıtlığa rağmen karşılıklı olarak birbirinin içine geçtiğini; aynı şekilde, neden ve sonucun, ancak tekil durumlara uygulandığında neden ve sonuç olarak geçerliliği olan düşünceler olduğunu, fakat bunların, bu tekil durumlara tüm dünya ile genel bağıntısı içinde baktığımızda, içiçe geçtiklerini; nedenlerin ve sonuçların sürekli yer değiştirdikleri, şimdi ya da burada sonuç olanın sonra ya da orada neden haline geldiği —ya da tersi— evrensel karşılıklı etkileşme anlayışı içinde dağıldıklarını görürüz.

Bütün bu süreçler ve düşünme yöntemleri, metafizik düşünme çerçevesine sığmaz. Buna karşılık, şeyleri ve onların kav-

ramsal yansımalarını esas olarak bağıntıları, halkaları, hareketleri, oluşları ve yok oluşları içinde kavrayan diyalektik için, yukarıdaki gibi süreçler, onun kendi hareket tarzının o kadar çok kez doğrulanmasıdır. Doğa, diyalektiğin sınanmasıdır ve modern doğabilim için şunu söylemek zorundayız ki, o bu sınama için son derece zengin, her gün artan miktarda malzeme sağlamış ve böylelikle kanıtlamıştır ki, doğada işler son tahlilde metafizik değil diyalektik olup bitmektedir, [o sürekli yinelenen bir çemberin tekdüzeliği içinde hareket etmeyip, gerçek bir tarih yaşamaktadır. Burada herkesten önce, bugünkü tüm organik doğanın, bitkilerin ve hayvanların ve böylelikle insanın da milyonlarca yıl süren bir gelişme sürecinin ürünü olduğunu kanıtlayarak metafizik doğa anlayışına en şiddetli darbeyi indirmiş olan Darwin'in adını anmak gerekir.] Fakat diyalektik düşünmeyi öğrenmiş doğa araştırmacıları sayılı olduğu için, teorik doğabilimde şimdi hüküm süren ve öğretmenleri ve öğrencileri olduğu gibi, yazarı ve okuyucuyu da umutsuzluğa sürükleyen sınırsız karışıklık, bulunan sonuçların geleneksel düşünme tarzı ile bu çatışmasıyla açıklanır.

Bu nedenle, evrenin, onun ve insanlığın gelişmesinin, aynı şekilde bu gelişmenin insanların kafasındaki yansımasının tam olarak ortaya konması, ancak diyalektik yolla, oluş ile yok oluş arasındaki, ileriye ve geriye dönük değişiklikler arasındaki genel karşılıklı etkileşim daima göz önünde tutularak sağlanabilir. Ve yeni Alman felsefesi derhal bu doğrultuda çalıştı. Kant, kariyerine, Newton'un istikrarlı güneş sistemini ve onun —ünlü ilk itiş bir kez verildikten sonra— sonsuz süresini tarihi bir sürece: güneşin ve tüm gezegenlerin dönen bulutsu kütlelerden ortaya çıktığına çözündürerek başladı. Aynı zamanda bundan, bu ortaya çıkışla birlikte güneş sisteminin gelecekteki batışının da zorunlu olarak verili olduğu sonucunu çıkardı. Bu görüşü, yarım yüzyıl sonra Laplace matematik olarak temellendirdi ve bir yarım yüzyıl sonra da spektroskop, uzayda çeşitli yoğunlaşma aşamalarındaki kızgın gaz kütlelerinin varlığını kanıtladı.[23]

Bu yeni Alman felsefesi, doruk noktasına Hegelci sistemde ulaştı, ilk kez bu sistemde —ve bu onun büyük kazanımıdır— tüm doğal, tarihi ve düşünsel dünya, bir süreç, yani sürekli hareket, değişim, dönüşüm ve gelişim içinde olarak ortaya koyuldu ve bu hareket ve gelişme içindeki iç bağlantıyı kanıtlama çabasına girişildi. Bu görüş açısından insanlık tarihi artık, şimdi olgun filozof aklının yargıç kürsüsü önünde hepsi de aynı biçimde ayıplanan ve mümkün olduğunca çabuk unutulması gereken anlamsız zorbalık edimlerinin karmakarışık labirenti olarak değil, bizzat insanlığın gelişme süreci olarak görünüyordu; bu sürecin ağır yürüyüşünü tüm yanlış yolları içinde izlemek ve görünürdeki tüm rastlantısallıkları içinde onun iç yasallığını kanıtlamak şimdi aklın görevi haline geliyordu.

Hegel[ci sistem]'in [önüne koyduğu] bu görevi çözmemiş olmasının burada bir önemi yok. Onun çığır açan kazanımı, bu görevi ortaya koymuş olmasıdır. Bu, tek başına hiç kimsenin asla çözemeyeceği bir görevdir. Hegel —Saint-Simon ile birlikte— zamanının en evrensel kafası olmasına karşın, birincisi, kendi bilgisinin zorunlu olarak kısıtlı kapsamı ile, ikincisi, çağının kapsam ve derinlik itibariyle keza kısıtlı bilgi ve görüşleri ile sınırlıydı. Fakat buna üçüncü bir sınır daha ekleniyordu. Hegel idealistti, yani onun için, kafasındaki düşünceler, gerçek şeylerin ve süreçlerin azçok soyut yansımaları değil, bilakis tam tersine, şeyler ve onların gelişmesi, daha dünya olmadan önce herhangi bir yerde[1] var olan "düşünce"nin gerçekleşmiş yansımalarıydı. Bununla her şey tepetakla ediliyor ve dünyanın gerçek bağıntısı tamamen tersine çevriliyordu. Ve [bu nedenle] Hegel bazı tekil bağıntıları ne denli doğru ve dâhice kavramış olursa olsun, yine de, yukardaki nedenlerden ötürü, ayrıntıda çoğu şey yarım yamalak, yapay, uyduruk, sözün kısası, yanlıştı. Hegel sistemi, sistem olarak, dev bir düşüktü — fakat aynı zamanda

[1] "herhangi bir yerde" yerine — [herhangi bir şekilde] –*Red.*

türünün sonuncusuydu. Hâlâ onmaz bir iç çelişkiden mustaripti: Bir yandan, esas önermesi tarihsel anlayıştı, bu anlayışa göre, insanlık tarihi, bir sözümona mutlak doğrunun keşfiyle entelektüel doruk noktasını doğası gereği bulamayacak olan bir evrim süreciydi; diğer yandan ise, kendisinin, bu mutlak doğrunun timsali olduğunu iddia ediyordu. Her şeyi kapsayan ve tüm zamanlar için kesin bir doğa ve tarih bilgisi sistemi, diyalektik düşünmenin temel yasası ile çelişki içindedir; bu yasa ise, tüm dış dünyanın sistematik bilgisinin kuşaktan kuşağa dev adımlar atabilmesini [ilerlemeler yapabilmesini] kesinlikle dışlamayıp, bilakis tam tersine içerir.

O zamana kadarki Alman idealizminin toptan yanlışlığının kavranması, zorunlu olarak tekrar materyalizme yol açtı, fakat dikkat edilsin, 18. yüzyılın salt metafizik, tümüyle mekanik materyalizmine değil. Tüm önceki tarihin safdil-devrimci, basit reddine karşı, modern materyalizm tarihte insanlığın gelişme sürecini görür ve görevi, onun hareket yasalarını bulmaktır. Hem 18. yüzyıl Fransızlarında, hem [henüz] Hegel'de egemen olan ve doğayı dar döngüler içinde hareket eden, Newton'un öğrettiği gibi, ebedi gökcisimleriyle [hep] aynı kalan bir bütün olarak ve Linné'nin öğrettiği gibi, organik varlıkların değişmez türleri olarak kavrayan doğa anlayışına karşılık, modern materyalizm doğabilimdeki yeni ilerlemeleri toparlar; bunlara göre, doğanın da zaman içinde bir tarihi vardır, gökcisimleri, tıpkı üzerlerinde yaşayan organizma türleri gibi, olur ve yok olurlar ve döngüler, bir bütün olarak caiz oldukları[1] sürece, sonsuz daha büyük boyutlar alırlar. Her iki halde de o özünde diyalektiktir ve diğer bilimlerin üstünde bir felsefeye gereksinme duymaz. Tek tek her bilimden, şeylerin ve şeylerin bilgisinin genel bağıntısı içinde kendi konumunu açıklığa kavuşturması istendiği anda, her türlü genel bağıntı bilimi gereksiz hale gelir. O zaman, şimdiye ka-

[1] "oldukları" yerine — [kaldıkları] –*Red.*

darki tüm felsefeden geriye bağımsız olarak kalan şey, düşünmenin ve onun yasalarının öğretisidir — formel mantık ve diyalektik. Diğer herşey, pozitif doğa ve tarih bilimi içinde erir.

Fakat doğa anlayışının [anlayışındaki] devrimi, araştırma buna denk düşen pozitif bilgi unsuru sağladığı ölçüde gerçekleşebilirken, tarih anlayışında tayin edici bir dönüşüme yol açan tarihsel olgular çok daha önceden ortaya çıkmışlardı. 1831'de Lyon'da ilk işçi ayaklanması olmuştu; 1838—1842 arasında ilk ulusal işçi hareketi, İngiliz Çartistleri hareketi, doruk noktasına ulaştı. Proletarya ile burjuvazi arasındaki sınıf mücadelesi, Avrupa'nın en ileri ülkelerinde, bir yandan büyük sanayi, diğer yandan da burjuvazinin yeni kazanılan politik egemenliği geliştiği ölçüde, tarihin ön planına geçti. Burjuva politik ekonominin; sermaye ve emeğin çıkarlarının özdeşliğine, serbest rekabetin sonucu olarak genel uyum ve genel halk refahına dair öğretilerini, olgular gittikçe daha sert bir biçimde yalanlıyordu. Bütün bu şeyleri ve bunlarla birlikte, son derece eksik de olsa, bunların teorik ifadesi olan Fransız ve İngiliz sosyalizmini reddetmek artık mümkün değildi. Fakat henüz yerinden edilmemiş olan eski idealist tarih anlayışı, maddi çıkarlara dayalı sınıf mücadelesi diye birşey, maddi çıkarlar diye birşey tanımıyordu; üretim ve tüm ekonomik ilişkiler, onda sadece, "uygarlık tarihi"nin öylesine, ikincil ögeleri olarak yer alıyordu.

Yeni olgular, tüm geçmiş tarihi yeni bir incelemeden geçirmeyi emrediyordu ve *tüm* geçmiş tarihin [, ilkel toplum hariç,] sınıf mücadelelerinin tarihi olduğu,[24] toplumun birbiriyle mücadele eden bu sınıflarının, daima, üretim ve değişim ilişkilerinin, *tek* sözcükle, çağlarının *ekonomik* ilişkilerinin ürünleri olduğu; yani, toplumun ekonomik yapısının, son tahlilde, her tarihi dönemin hukuki ve siyasi kurumlarının ve aynı şekilde dini, felsefi ve diğer düşünce tarzlarının tüm üstyapısını açıklamayı sağlayan gerçek temeli oluşturduğu görüldü. [Hegel, tarihi metafi-

zikten kurtarmıştı, diyalektik hale getirmişti — fakat onun tarih anlayışı özünde idealistti.] Böylece idealizm, son sığınağından, tarih anlayışından kovuldu; bir materyalist tarih anlayışı ortaya çıktı ve şimdiye değin yapıldığı gibi, insanların varlığını bilinçleriyle açıklama yerine, insanların bilincini varlıklarıyla açıklamanın yolu bulundu.

[Bu zamandan itibaren, sosyalizm artık şu ya da bu dâhiyane kafanın tesadüfi buluşu olarak değil, tersine, tarihi olarak ortaya çıkmış iki sınıfın, proletarya ile burjuvazinin mücadelesinin zorunlu ürünü olarak görünüyordu. Artık görevi, mümkün olduğunca mükemmel bir toplum sistemi imal etmek değil, tersine, bu sınıfların ve onların çatışmasının zorunlulukla ondan kaynaklandığı tarihi-ekonomik süreci incelemek ve böylece yaratılmış olan ekonomik durumda çatışmayı çözmenin araçlarını bulmaktı.] Fakat bu materyalist tarih anlayışıyla şimdiye kadarki sosyalizm, Fransız materyalizminin doğa anlayışı diyalektikle ve yeni doğabilimiyle ne denli bağdaşmazsa o denli bağdaşmazdı. Şimdiye kadarki sosyalizm, gerçi mevcut kapitalist üretim tarzını ve sonuçlarını eleştiriyordu, ama onu açıklayamıyor, dolayısıyla başedemiyordu da; onu ancak kötü diye reddedebiliyordu. [İşçi sınıfının ondan kopmaz sömürüsüne ne denli şiddetle küfrederse, bu sömürünün neden ibaret olduğunu ve nasıl ortaya çıktığını açık bir biçimde o denli az gösterebilecek durumdaydı.] Fakat söz konusu olan, bu kapitalist üretim tarzını bir yandan tarihi bağıntısı ve tarihin belirli bir dönemi için zorunluluğu içinde, dolayısıyla onun çöküş zorunluluğuyla da birlikte ortaya koymak, diğer yandan ise, şimdiye kadarki eleştiri bizzat meselenin gidişatından çok, onun kötü sonuçlarının üstüne düştüğü için hâlâ gizli kalmış olan onun iç karakterini de ortaya çıkarmaktı. Bu iş, *artı-değerin* bulunmasıyla yapıldı. Ödenmemiş emeğin mal edinilmesinin, kapitalist üretim tarzının ve işçinin bu üretim tarzı altında gerçekleştirilen sömürüsünün temel biçimi olduğu; kapitalistin, işçisinin işgücünü, meta olarak onun meta pazarında sahip olduğu tam değerine satın alsa

bile, yine de ondan, onun için ödediğinden çok değer sızdırdığı; ve bu artı-değerin, son tahlilde, mülk sahibi sınıfların elinde sürekli büyüyen sermaye kitlesinin ondan biriktirildiği değer toplamını oluşturduğu tanıtlandı. Hem kapitalist üretimin hem de sermayenin üretiminin seyri açıklandı.

Bu iki büyük buluşu: Materyalist tarih anlayışını ve kapitalist üretimin sırrının artı-değer sayesinde ortaya çıkarılmasını, *Marx*'a borçluyuz. Bu buluşlarla birlikte, sosyalizm bir bilim haline geldi, bundan sonra yapılacak iş, tüm ayrıntıları ve bağıntıları içinde onu daha da işleyip geliştirmekti.

Bay Eugen Dühring, büyük bir gürültüyle sahneye fırlayıp, felsefenin, politik ekonominin ve sosyalizmin onun tarafından gerçekleştirilen altüst oluşunu ilan ettiğinde, teorik sosyalizm ve ölü felsefe alanında durum aşağı yukarı bu merkezdeydi.

Şimdi, Bay Dühring'in bize neler vaat ettiğine ve — hangilerini tuttuğuna bakalım.

II
Bay Dühring'in Vaatleri

Bay Dühring'in ilk başta bu konuya ait yazıları, "*Kursus der Philosophie*", "*Kursus der National- und Sozialökonomie*" ve "*Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*"tur.[25] Bizi ilkönce esas olarak birinci yapıt ilgilendiriyor.

Daha ilk sayfada Bay Dühring, kendini, "bu gücü [felsefeyi] çağında ve şimdilik görülebilir gelişmesi içinde *temsil etme hakkını kendinde gören* kişi" olarak ilan ediyor. Yani kendini bugünün ve "şimdilik görülebilir" geleceğin biricik gerçek filozofu ilan ediyor. Ondan sapan, doğrudan sapar. Bay Dühring'den önce de birçok kişi kendisi hakkında böyle *düşündü,* fakat o —Richard Wagner hariç— kendisi hakkında bunu rahatlıkla söyleyen sanırım ilk kişidir. Ve hem de, onda söz konusu olan doğru, "kati kesin doğru"dur (endgültige Wahrheit letzter Instanz / final and ultimate truth).

Bay Dühring'in felsefesi, "*doğal* sistemdir ya da *gerçeklik felsefesidir*... gerçeklik onda, düşsel ve sübjektivist sınırlı bir dünya tasarımı yönünde *her türlü geçici hevesi* dışlayan bir tarzda düşünülür." Yani bu felsefe, Bay Dühring'i, kendi kişisel-öznel kısıtlılığının kendisi tarafından yadsınmayan sınırlarının üstüne çıkaracak vasıftadır. Doğrusu, kati kesin doğrular saptayacak durumda olacaksa, bu zorunludur da, her ne kadar bu mucizenin nasıl gerçekleşeceğini şimdilik anlamasak da.

"Aslında zekâ açısından değerli olan" bu "doğal bilgi sistemi, düşüncenin derinliğine halel getirmeden, varlığın temel biçimlerini *kesin olarak saptadı*". Bu sistem, onun "gerçekten eleştirel bakış açısı"ndan, "gerçek ve dolayısıyla doğanın ve yaşamın gerçekliğine yönelik bir felsefenin, salt görünür ufukla yetinmeyen, *müthiş devrimci hareketi içinde dış ve iç doğanın tüm yerlerini ve göklerini ortaya koyan* bir felsefenin ögelerini" sunar; bu, "yeni bir düşünce tarzı"dır ve sonuçları, "temelli özgül sonuçlar ve görüşler... sistem kurucu fikirler... saptanmış doğrular"dır. Onda "gücünü yoğun inisiyatifte aramak zorunda olan bir eser" —her ne demekse—; "*köklere kadar inen* bir inceleme... *köktenci* bir bilim... şeylere ve insanlara dair *sıkı bilimsel* bir anlayış... *her yana nüfuz eden* bir düşünce eseri... düşüncenin hükmedebileceği önkoşulların ve sonuçların *yaratıcı* bir taslağı... *mutlak temel*" ile karşı karşıyayız. Bay Dühring bize ekonomik-politik alanda yalnızca "kapsamlı tarihi ve sistematik eserler" vermekle kalmıyor —ki bunlardan tarihi olanları üstelik "*benim parlak üsluplu* tarih yazımım" ile sivriliyor ve iktisatta "yaratıcı değişiklikler" getiriyor—, aynı zamanda gelecek toplum için her yönüyle düşünülüp hazırlanmış olan, "*berrak* ve *son köklere kadar inen* bir teorinin pratik ürünü" olan ve bu nedenle de Dühring'in felsefesi gibi yanılmaz ve biricik kurtuluşçu kendine ait sosyalist planla tamamlıyor; çünkü "*yalnızca, benim* Siyasal ve Toplumsal İktisat Dersleri'mde *benim* niteliklerini saydığım *o* sosyalist yapıda, salt görünür ve geçici ya da ama zora dayalı mülkiyetin yerine hakiki bir iye geçebilir". Gelecek buna göre davransın.

Bay Dühring'in Bay Dühring'e düzdüğü bu övgü demetini, kolayca on misli çoğaltabilirdik. Fakat bu demet daha şimdiden, okurda, karşısında gerçekten bir filozof mu var, yoksa... diye bazı kuşkular uyandırmış olmalı — fakat okurdan, sözü edilen köktenciliği daha yakından tanıyıncaya kadar yargısını kendisine saklamasını rica edeceğiz. Yukarıdaki demeti de sadece,

fikirlerini yalınca dile getiren ve bunların değeri konusunda kararı geleceğe bırakan sıradan bir filozof ve sosyalistle değil, tersine, papadan da yanılmaz olduğunu iddia eden ve en redde şayan sapkınlığa düşmek istemiyorsak, onun biricik kurtuluşçu öğretisini basitçe kabul etmemiz gereken tamamen olağanüstü bir varlıkla karşı karşıya bulunduğumuzu göstermek için veriyoruz. Hiç de, tüm sosyalist yazınlarda ve yenilerde Alman sosyalist yazınında da bol bol görülen çalışmalardan biriyle, çeşitli çaplardaki adamların, dünyanın en içten tarzıyla, yanıtlamak için malzemesi belki az çok biten sorunlarda bir açıklığa varmaya çalıştıkları çalışmalardan biriyle; bilimsel ve edebi kusurları ne olursa olsun, sosyalist iyi niyetleri her zaman takdir edilmesi gereken çalışmalardan biriyle karşı karşıya değiliz. Tam tersine. Bay Dühring bize, onların yanında başka her görüşün peşinen yanlış olduğu, kati kesin doğrular diye ilan ettiği tezler sunuyor; o, tıpkı kendi dışında başka doğru tanımayan doğru gibi, onun yanında diğer hepsinin gayribilimsel olduğu biricik sıkı bilimsel araştırma yöntemine de sahip. Ya haklıdır — ve o zaman tüm zamanların en büyük dâhisi ile, yanılmaz olduğu için, ilk insanüstü insan ile karşı karşıyayız. Ya da haksızdır ve o zaman da, yargımız ne olursa olsun, Bay Dühring'in olası iyi niyetine gösterilecek iyi niyetli çabalar, onun gözünde en ölümcül hakaret olacaktır.

İnsan, kati kesin doğrunun ve biricik sıkı bilimselliğin sahibi olunca, yolunu şaşırmış ve gayribilimsel sair insanlığı elbette oldukça hor görür. Dolayısıyla, Bay Dühring'in öncellerinden aşırı aşağılamayla söz etmesine ve yalnızca, istisnai olarak bizzat kendisinin belirlediği birkaç büyük adamın, onun köktenciliği önünde merhamet bulmasına şaşmamamız gerekir.

İlkönce filozoflar üzerine söylediklerini dinleyelim: "Her türlü iyi fikirden yoksun *Leibniz*,... olası tüm saray felsefecilerinin bu en iyisi". *Kant*'a şöyle böyle tahammül ediliyor; ama ondan sonra tam bir hercümerç olmuş: "ilk öncellerin, yani özel-

likle bir *Fichte* ve *Schelling*'in allak bullaklıkları ve saçma olduğu kadar da cıvık budalalıkları... cahil doğa feylesofyacılığının korkunç karikatürleri... Kant-sonrası korkunçluklar" ve "ateş içinde sayıklamalar", *"Hegel* diye biri"nin bunlara tüy dikmesi. Bu sonuncusu, bir "Hegel jargonu" ile konuşuyor ve "üstelik bir de gayribilimsel tavır ve davranış biçimi" ve "kabalıkları" ile "Hegel vebası"nı yayıyordu.

Doğa araştırmacılarının hali de bundan iyi değil, fakat sadece Darwin'in adı anılıyor, biz de kendimizi bununla sınırlıyoruz: "Darwinci yarı-şiir ve o duyarsız anlayış darlığı ve ayırt etme gücü körlüğüyle başkalaşım elçabukluğu... Kanımızca, özgül Darwincilik —Lamarck'ın tezlerini elbette bundan vareste tutmak gerekir—, *insanlığa karşı yönelen bir parça vahşettir."*

Bu işten en kötü çıkanlar ise sosyalistler. Olsa olsa —hepsinin en önemsizi olan— Louis Blanc hariç, hepsi günahkâr ve Bay Dühring'in önünde (ya da ardında) sahip olmaları gereken ünden yoksun. Ve yalnızca hakikat ve bilimsellik itibariyle değil, karakter itibariyle de. Babeuf ve birkaç 1871 Komünarı dışında, hiçbiri "adam" değil. Üç ütopyacı, onda "sosyal simyacı" oluyor. Bunlardan Saint-Simon, salt "kaçıklık"la suçlandığı ve acınarak dinsel cinnete kapıldığı ima edildiği ölçüde, ucuz kurtuluyor. Buna karşılık Fourier, Bay Dühring'in sabrını tamamen taşırıyor. Çünkü Fourier "tüm çılgınlık belirtilerini... göstermiştir... öncelikle tımarhanelerde rastlanan düşünceler... en berbat düşler... cinnet ürünleri... Bu anlatılmaz derecede sersem Fourier", bu "çocuk beyinli", bu "budala", sosyalist bile değil; onun falanster'i[26] kesinlikle bir parça rasyonel sosyalizm değil, "olağan değişim şablonuna göre kurulmuş bir hilkat garibesi"dir. Ve ensonu: "Her kim için bu (Fourier'in Newton hakkındaki) beyanlar... Fourier'in adında ve tüm Fourierizmde doğru olan tek şeyin birinci hece (fou = deli) olduğuna kanaat getirmeye yetmiyorsa, *bizzat onu da budala kategorilerinden herhangi birinin içine sokmak* gerekir." Son olarak, Robert

Owen'in "sinik ve biçare fikirleri vardı... ahlâk noktasındaki öylesine çiğ düşüncesi... kaçıklığa varan birkaç beylik laf... saçma ve çiğ görüş tarzı... Owen'in muhayyilesi, ciddi bir eleştiriye bile değmez... onun tafrası" vb. Dolayısıyla, Bay Dühring ütopyacıları adlarına göre son derece zeki bir şekilde: Saint-Simon — saint (aziz), Fourier — fou (deli), Enfantin — enfant (çocuksu) diye niteleyince, geriye ekleyeceği tek şey kalıyor: Owen — eyvah! ve sosyalizm tarihinin gayet önemli bir dönemi dört sözcükle basitçe mahkûm ediliyor ve bundan kuşku duyanı, "bizzat budala kategorilerinden herhangi birinin içine sokmak gerekir."

Daha sonraki sosyalistler üzerine Dühring'ci yargılardan, işi kısa tutmak için, yalnızca Lassalle ve Marx üzerine olanları alıyoruz.

Lassalle: "Kılı kırk yaran-kitabi halka yayına denemeleri... her tarafı istila eden skolastik... genel teori ile darkafalı zırvanın korkunç karışımı... anlamsız ve biçimsiz Hegel hurafesi... ibretlik örnek... kendi anlayış kıtlığı... en pespaye ıvır zıvırla gösterişçilik... Yahudi kahramanımız... hicviye yazarı... bayağı... yaşam ve dünya görüşünün iç tutarsızlığı."

Marx: "Kavrayış darlığı... çalışmaları ve ürünleri, aslında, yani salt teorik açıdan bakıldığında, alanımız (sosyalizmin eleştirel tarihi) için kalıcı öneme sahip değildir ve düşünsel akımın genel tarihi açısından, olsa olsa, yeni mezhep skolastiğinin bir dalının etkisinin belirtilerine örnek olabilirler... yoğunlaştırma ve sınıflandırma yetilerinin güçsüzlüğü... düşüncelerin ve üslubun biçimsizliği, dilin yakışıksız havası... İngilizlere öykünen kibir... aldatmaca... gerçekte sadece tarihi ve mantıki hayalperestliğin piçleri olan allak bullak tasarımlar... aldatıcı anlatım... kişisel kendini beğenmişlik... bayağı edalar... laubali... edebi caka ve gösteriş... Çin bilgeliği... felsefi ve bilimsel gerilik".

Ve saire ve saire — çünkü bu da, Bay Dühring'in gül bahçe-

sinden gelişigüzel toplanmış küçük bir demettir. İyi anlaşılsın, şimdilik, eğer biraz terbiyesi olsaydı, Bay Dühring'i *herhangi bir şeyi* bayağı ve laubali bulmaktan alıkoyacak bu şirin sövgülerin keza kati kesin doğrular olup olmadığı bizi hiç ilgilendirmiyor. Şimdi bile, bunların köktencilikleri üzerine herhangi bir kuşkuyu yüksek sesle dile getirmekten sakınacağız, yoksa dahil olduğumuz budalalar kategorisini seçmemiz bile bize yasaklanabilir. Sadece, bir yandan Bay Dühring'in "saygın ve sözcüğün gerçek anlamıyla alçakgönüllü seçme ifade tarzı" dediği şeyden bir örnek vermeyi ve diğer yandan da, Bay Dühring'in nezdinde öncellerinin değersizliğinin, onun yanılmazlığından daha az kesin olmadığını saptamayı boyun borcumuz saydık. Bu anlamda, tüm zamanların en muazzam dâhisi önünde saygıyla eğiliriz — eğer gerçekten durum buysa.

Birinci Kısım
FELSEFE

III
Sınıflandırma. Apriorizm*

Felsefe, Bay Dühring'e göre, dünya ve yaşam bilincinin en yüksek biçiminin gelişmesidir ve daha geniş anlamda, tüm bilgi ve istek *ilkelerini* kapsar. İnsan bilinci için herhangi bir bilgi ya da dürtü dizisinin ya da varlık biçimleri grubunun söz konusu olduğu yerde, bu figürlerin *ilkeleri* felsefenin konusu olmak zorundadır. Bu ilkeler, çok katmanlı bilgi ve isteğin onlardan bileştirildiği yalın ya da şimdiye değin yalın varsayılan bileşenlerdir. Cisimlerin kimyasal yapısı gibi, şeylerin genel durumu da temel biçimlere ve temel ögelere indirgenebilir. Bu son bileşenler ya da ilkeler, bir kez kazanıldıktan sonra, yalnızca doğrudan bilinen ve ulaşılabilen şeyler için değil, aynı zamanda bizim için bilinmez ve ulaşılmaz olan dünya için de geçerli olurlar. Yani felsefi ilkeler, bilimlerin doğa ve insan yaşamının bütünlüklü bir açıklama sistemi haline gelmek için gereksinme duydukları son tamamlamayı oluştururlar. Tüm varlığın temel biçimleri dışında, felsefenin sadece iki esas araştırma nesnesi vardır, doğa ve insan dünyası. Buna göre, konumuzun bölümlenmesi için tamamen serbest bir biçimde üç grup ortaya çıkar, genel dünya şeması, doğa ilkeleri öğretisi ve son olarak, insan öğretisi. Bu sıralamada aynı zamanda *bir iç mantıki düzen* içerilidir; çünkü tüm varlık için geçerli olan formel ilkeler önde gelir ve üzerinde *uygulanacakları* nesnel alanlar astlık sırasıyla onları izler. Buraya kadarı Bay Dühring'den ve neredeyse sözcüğü sözcüğüne.

---

* Önsellik. –*ÇN*.

Yani onda *ilkeler* söz konusu, dış dünyadan değil, *düşünceden* türetilen, doğaya ve insan dünyasına uygulanması, yani doğanın ve insanın bunlara göre davranması gereken formel ilkeler söz konusu. Fakat düşünce, bu ilkeleri nereden alır? Kendinden mi? Hayır, çünkü bizzat Bay Dühring de söylüyor: salt düşünsel alan kendisini mantıki şemalar ve matematik yapılarla sınırlar (üstelik bu sonuncusu, ilerde göreceğimiz gibi, yanlıştır da). Mantıki şemalar, yalnızca *düşünme biçimlerine* dayanabilir; burada ise yalnızca varlığın, dış dünyanın biçimleri söz konusudur ve düşünme, bu biçimleri, hiçbir zaman kendi kendisinden değil, bilakis yalnızca dış dünyadan çıkarıp türetebilir. Fakat böylece, tüm ilişki tersine döner: ilkeler, araştırmanın çıkış noktası değil, nihai sonucudur; doğaya ve insan tarihine uygulanmaz, bilakis bunlardan soyutlama yoluyla çıkarılırlar; doğa ve insan âlemi ilkelere göre davranmaz, bilakis ilkeler ancak doğaya ve tarihe uydukları ölçüde doğrudurlar. Sorunun tek materyalist anlayışı budur ve Bay Dühring'in buna karşı duran anlayışı idealisttir, sorunu tamamen tepetakla eder ve gerçek dünyayı fikirden, ta ezelden beri dünyadan önce herhangi bir yerde mevcut olan şemalardan, planlardan ya da kategorilerden kurar — tıpkı ... *bir Hegel* gibi.

Gerçekten de. Tüm hezeyanlarıyla Hegel'in "*Ansiklopedi*"sini,[27] Bay Dühring'in kati kesin doğrularıyla yan yana koyalım. Bay Dühring'de önce, Hegel'de adı *mantık* olan genel dünya şemasını görürüz. Sonra ikisinde de bu şemaların, ya da daha doğrusu mantıki kategorilerin doğaya uygulanmasını görürüz: doğa felsefesi; ve son olarak da insan âlemine uygulanmasını, ki Hegel buna düşünce felsefesi diyor. Yani Dühringci sıralamanın "iç mantıki düzeni", bizi "hiç zorlanmadan", Hegelci ekolün ezeli Yahudisi Berlinli Profesör Michelet'nin gözlerini yaşartacak kadar bağlılıkla ondan alınmış olduğu Hegel'in Ansiklopedi'sine götürüyor.[28]

"Bilinç", "düşünce", gayet natüralist bir tarzda, verili bir şey

olarak, peşinen varlığa, doğaya karşıt olarak alınınca, olup olacağı da budur. Sonra da insan, bilinç ile doğanın, düşünce ile varlığın, düşünme yasaları ile doğa yasalarının birbiriyle böylesine uyum içinde olmasına şaşıp kalır. Fakat, düşünce ve bilinç nedir ve bunlar nereden gelir diye sorunca, bunların insan beyninin ürünleri oldukları ve bizzat insanın da, çevresi içinde ve çevresi ile birlikte gelişmiş olan bir doğa ürünü olduğu görülür; bundan da, kendileri de son tahlilde doğa ürünleri olan insan beyninin ürünlerinin, sair doğa bağıntısıyla çelişmeyip, bilakis uyum içinde oldukları kendiliğinden anlaşılır.[29]

Fakat Bay Dühring sorunu bu basit biçimde ele almaya kalkamazdı. O, yalnızca insanlık adına değil —ki bu da çok güzel bir şey olurdu—, aynı zamanda gökcisimlerin tüm bilinçli ve düşünen varlıkları namına da düşünüyor. Gerçekten de, "bilincin ve bilginin temel biçimlerinin egemen geçerliklerini ve kayıtsız şartsız doğruluk iddiasını insan sıfatıyla dışlamak ya da bunlardan kuşku duymak bile, onları alçaltmak" olurdu. Yani, sanki herhangi bir başka gökcisminde iki kere iki beş edermiş gibi bir kuşkunun uyanmaması için, Bay Dühring'in düşünceyi insan düşüncesi diye nitelememesi gerekiyor, böylece o, düşünceyi bizim için üzerinde meydana geldiği tek gerçek temelden, insandan ve doğadan ayırmak zorunda ve böylelikle de cumburlop onu ümitsizce Hegel'in "taklitçileri"nin taklitçisi yapan bir ideolojiye düşüyor. Geçerken belirtelim, Bay Dühring'e başka gökcisimleri üzerinde daha sık sık rastlayacağız.

Böyle bir ideolojik temel üzerine materyalist bir öğreti kurulamayacağı kendiliğinden anlaşılır. Daha sonra, Bay Dühring'in birçok kez doğaya bilinçli eylem tarzı yüklediğini göreceğiz, yani açıkçası, tanrı denilen şeyi.

Bununla birlikte, gerçeklik filozofumuzun, tüm gerçekliğin temelini gerçek dünyadan düşünce dünyasına taşımasının başka güdüleri de var. Bu genel dünya şemasının, varlığın bu biçimsel ilkelerinin bilimi, Bay Dühring'in felsefesinin tam da temelidir.

Dünya şemasını kafadan değil de, bilakis kafa *sayesinde* gerçek dünyadan, varlığın ilkelerini var olandan çıkarırsak, bunun için felsefeye değil, tersine, dünyaya ve onun içinde olup bitenlere ilişkin pozitif bilgilere gereksinme duyarız; ve bundan çıkan şey de felsefe değil, pozitif bilimdir. Fakat o zaman, Bay Dühring'in tüm cildi boşuna zahmet olurdu.

Dahası: felsefe olarak felsefe artık gerekli değilse, o zaman bir felsefe sistemi de gerekli olmazdı, hatta doğal felsefe sistemi bile. Doğa süreçlerinin toplamının sistematik bir bağıntı içinde olduğunun görülmesi, bilimi, bu sistematik bağıntıyı her yerde tekilde ve genelde kanıtlamaya iter. Fakat bu bağıntının buna uygun, ayrıntılı ve bilimsel anlatımının, içinde yaşadığımız dünya sisteminin düşüncedeki tam yansımasının kaleme alınmasının, hem bizim için hem de tüm zamanlar için mümkünü yoktur. İnsanlığın gelişmesinin herhangi bir döneminde, dünyanın fiziki, düşünsel ve tarihi bağıntılarının böylesine kesin tamamlanmış bir sistemi yapılacak olursa, insan bilgisinin âlemi son sınırlarına varmış ve gelecekteki tarihsel gelişme, toplumun bu sistemle uyum içinde kurulduğu andan itibaren kopmuş olurdu — bu bir saçmalık, tam bir anlamsızlık olurdu. Demek ki, insanlar şu çelişkiyle karşı karşıya bulunuyor: Bir yandan, dünya sistemini ayrıntılı olarak tüm bağıntısı içinde bilmek ve öte yandan, hem kendilerinin hem de dünya sisteminin doğası gereği, bu görevi hiçbir zaman tam olarak çözememek. Fakat bu çelişki, yalnızca iki etkenin, dünyanın ve insanın doğasında yatmıyor, bu aynı zamanda tüm entelektüel ilerlemenin de ana kaldıracıdır ve her gün ve kesintisiz olarak insanlığın sonsuz ilerici gelişmesi içinde çözülür, tıpkı, örneğin matematik problemlerinin sonsuz bir dizi ya da bir zincir kesir içinde çözülmesi gibi. Gerçekte, dünya sisteminin düşüncedeki her yansıması, nesnel olarak tarihsel durumla ve öznel olarak onun sahibinin bedensel ve ruhsal durumuyla sınırlıdır ve sınırlı kalır. Fakat Bay Dühring peşinen, kendi düşünme tarzını, sübjektivist sınırlı bir dünya tasa-

rımı yönünde her türlü geçici hevesi dışlayan bir düşünme tarzı ilan ediyor. Daha önce onun her yerde —olası tüm gökcisimleri üzerinde— hazır ve nazır olduğunu görmüştük. Şimdi, her şeyi bilir olduğunu da görüyoruz. O, bilimin son problemlerini çözmüş ve böylece tüm bilimin geleceğinin kepengini indirmiştir.

Bay Dühring, varlığın temel biçimleri gibi, tüm teorik matematiği de, *apriori*, yani dış dünyanın bize sunduğu deneyimleri kullanmadan, kafadan yaratabileceğini sanıyor. Teorik matematikte akıl, "kendi özgür yaratıkları ve hayalleriyle" uğraşır; sayı ve şekil kavramları "ona yeterli ve onun tarafından bizzat üretilebilir nesne"lerdir ve böylelikle o, "*özel* deneyimden ve dünyanın gerçek içeriğinden bağımsız bir geçerliğe" sahiptir.

Teorik matematiğin, her bireyin *özel* deneyiminden bağımsız geçerliğe sahip olduğu kuşkusuz doğrudur ve bu, tüm bilimlerin tüm saptanmış olguları, hatta bir bütün olarak tüm olgular için geçerlidir. Manyetik kutuplar, suyun hidrojen ve oksijenden bileşmesi, Hegel'in ölmüş ve Bay Dühring'in yaşıyor olması olgusu, benim ya da başkalarının kişisel deneyiminden, hatta müsterih uyur uyumaz Bay Dühring'in kişisel deneyiminden bile bağımsız olarak geçerli olgulardır. Fakat teorik matematikte akıl kesinlikle salt kendi yaratıkları ve hayalleriyle uğraşmaz. Sayı ve şekil kavramları, gerçek dünyadan başka bir yerden alınmamıştır. İnsanların saymayı, yani ilk aritmetik işlemi yapmayı öğrenirken saydığı on parmak her şeydir ama, aklın özgür yaratığı değildir. Saymak için, sadece sayılabilir şeyler değil, ayrıca bu şeylere bakarken, onları onların sayısı dışındaki tüm diğer özelliklerinden soyutlama yeteneği de gereklidir — ve bu yetenek, uzun bir tarihsel, deneyime dayalı gelişmenin sonucudur. Sayı kavramı gibi, şekil kavramı da, yalnızca dış dünyadan alınmıştır, kafada salt düşünceden çıkmamıştır. Şekil kavramına varmadan önce, biçimleri olan ve biçimleri birbiriyle karşılaştırılan şeylerin olması gerekir. Teorik matematiğin konusu, ger-

çek dünyanın uzay biçimleri ve nicel ilişkileridir, yani çok gerçek bir nesnedir. Bu nesnenin çok soyut bir biçimde görünmesi, onun dış dünyadan gelme kökenini ancak yüzeysel bir şekilde örtebilir. Bu biçimleri ve ilişkileri kendi saflıkları içinde inceleyebilmek için ise, onları içeriklerinden tamamen ayırmak, bu içeriği göz ardı edip bir kenara bırakmak gerekir; boyutsuz noktalar, kalınlığı ve genişliği olmayan çizgiler, *a* ve *b*'ler, *x* ve *y*'ler, sabitler ve değişkenler işte böyle elde edilir ve ancak ondan sonra en sonunda, aklın özgür yaratıklarına ve hayallerine, yani imajiner büyüklüklere varılır. Matematik büyüklüklerin görünürde birbirinden türetilmeleri bile, onların *apriori* kökenini değil, sadece rasyonel bağıntısını kanıtlar. Bir silindirin *şeklini*, bir dikdörtgenin kenarlarından biri etrafında döndürülmesinden türetme düşüncesine varmadan önce, biçimleri mükemmel olmasa da, bir dizi gerçek dikdörtgenin ve silindirin incelenmiş olması gerekir. Tüm diğer bilimler gibi, matematik de, insanların *gereksinmelerinden:* toprak ölçümünden ve kapların hacmini ölçmekten, zamanın hesaplanmasından ve mekanikten çıkmıştır. Fakat düşünmenin tüm alanlarında olduğu gibi, belli bir gelişme aşamasında, gerçek dünyadan soyutlama yoluyla çıkarılan yasalar, gerçek dünyadan ayırılıp, onun karşısına bağımsız bir şey olarak, dünyanın onlara göre davranması gereken dışarıdan gelme yasalar olarak çıkarılırlar. Toplumda ve devlette böyle olmuştur; teorik matematik de sonradan dünyaya işte böyle uygulanır, başka türlü değil — her ne kadar o, tam da bu dünyadan çıkarılmış olsa ve onun bileşim biçimlerinin bir parçasını oluştursa ve işte *salt bu yüzden* uygulanabilir olsa da.

Fakat nasıl ki Bay Dühring, tüm teorik matematiği, herhangi bir deneyimsel katkı olmadan, "salt mantıki tasarım itibariyle de ne gerekçelendirilebilir olan, ne de böyle bir gerekçelendirmeyi gerektiren" matematik aksiyomlardan türetip, dünyaya uygulayabileceğini sanıyorsa, aynı şekilde, önce varlığın temel biçimlerini, tüm bilginin yalın ögelerini, felsefenin aksiyomlarını da

kafadan üretebileceğini, bunlardan tüm felsefeyi ya da dünya şemasını türetebileceğini ve bu anayasasını doğaya ve insan dünyasına yücelerin yücesi diye empoze edebileceğini sanıyor. Ne yazık ki, doğanın hiç ve insan dünyasının ise çok çok küçük bir bölümü, 1850'lerin Manteuffelci Prusyalılarından oluşur.[1]

Matematik aksiyomlar, matematiğin mantıktan almak zorunda olduğu son derece kıt zihinsel içeriğin ifadeleridir. Bunlar, iki ifadeye indirgenir:

1– Bütün, parçadan büyüktür. Bu önerme, tam bir totolojidir, çünkü nicel kavranan parça düşüncesi kendine peşinen kesin tarzda bütün düşüncesini referans alır, öyle ki, "parça", başka birşeye gerek olmadan, nicel "bütün"ün birçok nicel "parça"dan oluştuğunu ifade eder. Sözümona aksiyomun bunu vurgulayarak saptaması, bizi bir adım bile ileri götürmez. Hatta bu totolojiyi, deyim yerindeyse, *ispatlayabiliriz* de: bir bütün, birçok parçadan oluşan şeydir; bir parça, birçoğu bir bütünü oluşturan şeydir, dolayısıyla, parça bütünden küçüktür — burada, yinelemenin sıkıcılığı, içeriğin sıkıcılığını çok daha güçlü bir biçimde ortaya çıkarır.

2– İki büyüklük bir üçüncüye eşit ise, birbirine de eşittir. Bu önerme, Hegel'in de kanıtladığı gibi, doğruluğunu mantığın garanti ettiği,[30] yani, teorik matematiğin dışında da olsa, ispatlanmış olan bir sonuçtur. Eşitlik ve eşitsizlik üzerine diğer aksiyomlar, bu sonucun yalnızca mantıki genişletilmeleridir.

Bu yavan önermeler, ne matematikte ne de başka bir yerde kimseyi harekete geçirmez. Daha ileri gitmek için, işin içine gerçek ilişkileri, gerçek cisimlerden alınmış ilişkileri ve uzay biçimlerini sokmak zorundayız. Çizgiler, yüzeyler, açılar, çokgenler, küpler, küreler vb. düşüncelerinin hepsi de gerçeklikten alınmış-

[1] Engels burada, Kral IV. Friedrich Wilhelm'in karşı-devrimci darbesinden sonra tepeden "bahşedilen" ve yazımına gerici bakan Manteuffel'in de katıldığı Prusya Anayasası'na alaycı bir imada bulunuyor. *–Red.*

tır ve ilk çizginin, uzayda bir noktanın hareketinden, ilk yüzeyin bir çizginin hareketinden, ilk cismin bir yüzeyin hareketinden vb. ortaya çıktığını söyleyen matematikçilere inanmak için, adamakıllı safdil bir ideoloji gerekir. Buna dil bile isyan eder. Üç boyutlu bir matematik şekle cisim, corpus solidum —yani Latincede hatta elle tutulur cisim— denir, dolayısıyla hiç de aklın özgür düşüncesinden değil, katı gerçeklikten alınmış bir ad taşır.

Fakat bu kadar dallandırıp budaklandırmaya ne gerek var? Bay Dühring sayfa 42 ve 43'te[31] coşkuyla, teorik matematiğin deneyim dünyasından bağımsızlığı, apriorizmi, aklın kendi özgür yaratıkları ve hayaliyle uğraşması şarkısını söyledikten sonra, sayfa 63'te şöyle diyor: "Bu matematik ögelerin (sayı, büyüklük, zaman, uzam ve geometrik hareket) *yalnızca biçimleri itibariyle düşünsel* oldukları kolayca gözden kaçırılır,... bu nedenle *mutlak büyüklükler,* türleri ne olursa olsun, tamamen *ampirik* şeylerdir", ... fakat "matematik şemalar, deneyimden *çıkarılan* ve yine de yeterli bir karakteristiğe yatkındır", bu sonuncusu az çok *her* soyutlama için geçerlidir, ama hiçbir zaman onun gerçeklikten soyutlama yoluyla çıkarılmadığını tanıtlamaz. Dünya şemasında teorik matematik salt düşünceden kaynaklanmıştır — doğa felsefesinde tümüyle dış dünyadan alınmış ve sonra soyutlanmış, tamamiyle ampirik bir şeydir. Hangisine inanalım?

IV
Dünya Şeması

"Her şeyi kapsayan varlık *tektir*. Kendi kendine yeterliliği içinde, yanında ya da üstünde hiçbir şey yoktur. Onun yanına bir ikinci varlık koymak, onu, olmadığı şey, yani daha kapsamlı bir bütünün parçası ya da bileşeni yapmak demektir. *Yekpare* düşüncemizi âdeta çerçeve gibi gerdiğimizde, bu düşünce *birliği* içine girmesi gereken hiçbir şey, kendinde ikilik barındıramaz. Fakat hiçbir şey de bu düşünce birliğinden kaçamaz... Tüm düşünmenin özü, bilinç unsurlarını bir birlikte birleştirmekten ibarettir... Özetin birlik noktasıyladır ki, *bölünmez dünya kavramı* ortaya çıkmıştır ve evren, sözcüğün kendisinin de söylediği gibi, her şeyin onun içinde bir *birlikte* birleştirilmiş olduğu şey olarak tanınır."

Bay Dühring'in söyledikleri bunlar. Burada ilkönce matematik yöntem uygulanıyor: "Her sorunu, sanki matematiğin yalın... ilkeleri söz konusuymuş gibi, yalın temel biçimlere göre *aksiyomatik* olarak çözme" yöntemi.

"Her şeyi kapsayan varlık tektir." Totoloji, yani öznede söylenenin yüklemde basitçe yinelenmesi, aksiyom oluyorsa — işte size en halisinden bir totoloji. Bay Dühring, öznede bize, varlığın her şeyi kapsadığını söylüyor, sonra da kalkıp, yüklemde korkusuzca, ondan başka hiçbir şeyin olmadığını ileri sürüyor. Ne muazzam "sistem kurucu fikir"!

Gerçekten de sistem kurucu. Altı satır geçmeden, Bay Düh-

ring, varlığın *tekliğini* yekpare düşüncemiz sayesinde onun *birliğine* dönüştürüyor. Tüm düşünmenin özü bir birlikte birleştirmek olduğu için, varlık, düşünülür düşünülmez, yekpare olarak düşünülür, dünya kavramı bölünmez olarak düşünülür ve *düşünülen* varlık yekpare olduğu için, *dünya kavramı* yekpare olduğu için, gerçek varlık, gerçek dünya da bölünmez bir birliktir. Ve böylelikle, "akıl bir kez varlığı türdeş evrenselliği içinde kavramayı öğrenir öğrenmez, öbüryanlıklara artık yer yoktur."

Öyle bir sahra seferi ki, Austerlitz ve Jena, Königgrätz ve Sedan yanında hiç kalır.[32] İlk aksiyomu seferber ettikten sonra, bir sayfa bile geçmeden, birkaç cümle içinde, tüm öbüryanlıkları, tanrıyı, cennet alaylarını, cenneti, cehennemi ve cehennem ateşini, ruhun ölmezliğiyle birlikte ortadan kaldırmış, hesabını görmüş, yok etmiş bulunuyoruz.

Varlığın tekliğinden birliğine nasıl geliyoruz? Onu tasarlamak yoluyla. Yekpare düşüncemizi onun etrafına çerçeve olarak gerer germez, tek varlık, düşüncede yekpare varlık haline, düşünce birliği haline geliyor; çünkü *tüm* düşünmenin özü, bilinç ögelerini bir birlikte birleştirmekten ibarettir.

Bu son önerme düpedüz yanlıştır. Birincisi, düşünme, bilinç nesnelerinin birbiriyle ilintili unsurlarının bir birlikte birleştirilmesi kadar, kendi unsurlarına ayrılmasıdır da. Analiz olmadan sentez de olmaz. İkincisi, düşünme, gaf yapmadan, sadece, içlerinde ya da gerçek ilk örneklerinde bu birliğin *önceden mevcut olduğu* bilinç ögelerini bir birlikte bir araya getirebilir. Bir ayakkabı fırçasını memeli hayvan birliği içine sokarsam, sırf bundan ötürü onun süt bezleri olmaz. Varlığın birliği, ya da onun düşüncede birlik olarak kavranmasının haklılığı, tam da kanıtlanması gereken şeydi ve Bay Dühring bizi, varlığı ikilik olarak değil de birlik olarak düşündüğüne temin ettiğinde, bununla bize sadece, ölçü olamayacak kendi görüşünü söylemekten başka bir şey yapmış olmuyor.

Bay Dühring'in düşünce silsilesini olduğu gibi ortaya koya-

cak olursak, bu şöyledir: Varlıkla başlıyorum. Yani varlığı düşünüyorum. Varlık düşüncesi birdir. Fakat düşünme ve varlık birbiriyle uyuşmak zorunda, onlar birbirine denk düşer, "örtüşür". Yani varlık gerçekte de birdir. Dolayısıyla, "öbüryanlıklar" da yoktur. Fakat Bay Dühring bize yukarıdaki kerameti sunacak yerde, böyle dobra dobra konuşsaydı, ideoloji apaçık ortada olurdu. Düşünmenin ve varlığın özdeşliğinden, herhangi bir düşünme sonucunun gerçekliğini kanıtlamak istemek, tam da — bir Hegel'in en kaçık hezeyanlarından biriydi.

Bay Dühring, tüm kanıtlaması doğru olsaydı bile, spiritüalistlerden bir karış alan kazanmazdı. Spiritüalistler ona kısaca şu yanıtı verirler: Dünya bizim için de yalın*dır,* bu yan ve öbür yan diye bölünme, yalnızca bizim dünyevi, yaradılıştan günahkâr görüş açımızdan mevcuttur; aslında, yani Tanrı'da, tüm varlık yekparedir. Ve Bay Dühring'e sevdiği diğer gökcisimlerine eşlik edip, ona, üzerinde günah işlenmeyen, dolayısıyla bu yan ile öbür yan arasında bir karşıtlığın da bulunmadığı ve dünyanın birliğinin inancın talebi olduğu bir ya da birçok gökcismi gösterecekleridir.

İşin en komik yanı, Bay Dühring'in, varlık kavramından Tanrının yokluğunu tanıtlamak için, Tanrının varlığı için ontolojik* tanıtı kullanmasıdır. Bu tanıt şöyledir: Tanrıyı düşününce, onu tüm yetkinliklerin timsali olarak düşünürüz. Tüm yetkinliklerin timsaline ise herşeyden önce varlık dahildir, çünkü var olmayan bir varlık, zorunlu olarak yetkin değildir. Dolayısıyla Tanrının yetkinlikleri arasına varlığı da katmalıyız. Öyleyse Tanrı var olmak zorundadır. — Tam böyle akıl yürütüyor Bay Dühring: Varlığı düşününce, onu *bir* kavram olarak düşünürüz. *Bir* kavramda özetlenen şey yekparedir. Yani varlık, kendi kavramına denk düşmeseydi, yekpare olmazdı. Dolayısıyla yekpare olmak zorundadır. Dolayısıyla Tanrı yoktur vb.

---

* varlıkbilimsel –*ÇN.*

*Varlık*tan ve *sadece* varlıktan söz ettiğimizde, birlik sadece, söz konusu tüm nesnelerin — *olmalarından,* var olmalarından ibaret olabilir. Bu nesneler bu varlığın birliğinde özetlenmiştir, başka bir şeyde değil ve bunların hepsinin *oldukları* ortak önermesi, bunlara sadece başka, ortak olan ya da olmayan özellikler verememekle kalmaz, aynı zamanda tüm bunları geçici olarak gözlemden dışlar. Çünkü, tüm bu nesnelere varlığın ortak olduğu şeklindeki yalın temel olgudan bir milimetre bile uzaklaşır uzaklaşmaz, bu nesnelerin *farkları* gözümüzün önüne gelmeye başlar — ve bu farkların, bazılarının ak, diğerlerinin kara, bazılarının canlı, diğerlerinin cansız, bazılarının bu yandan, diğerlerinin öbür yandan olmasından mı ibaret olduğunu, bunların hepsine eşit şekilde salt varlığın yüklenmesinden yola çıkarak çözemeyiz.

Her ne kadar dünyanın varlığı, onun birliğinin önkoşulu ise de, onun birliği onun varlığında değildir, çünkü *bir* olmadan önce *var* olmak zorundadır. Varlık, bir bütün olarak, ufkumuzun bittiği sınırdan itibaren, açık bir sorundur. Dünyanın gerçek birliği, onun maddiliğindedir ve bu, birkaç hokkabaz palavrası ile değil, felsefenin ve doğabilimin uzun ve çetin gelişmesiyle tanıtlanmıştır.

Metne devam. Bay Dühring'in bize bahsettiği varlık, "bizzat kendisi gibi, tüm özel belirlemelerden yoksun olan ve gerçekte, düşünce hiçliğinin ya da düşünce yokluğunun yansımasını temsil eden o saf varlık değil"dir. Fakat pek yakında göreceğiz ki, Bay Dühring'in dünyası aslında her türlü iç ayrımdan, her türlü hareket ve değişiklikten yoksun bir varlıkla başlar ve dolayısıyla gerçekten de düşünce hiçliğinin bir yansımasıdır, yani gerçek bir hiçtir. Dünyanın şu anki farklılaşmış, değişim dolu, bir gelişme, bir *oluş* arzeden durumu, bu *varlık-hiçlikten* başlayarak gelişir; ve ancak bunu kavradıktan sonra, bu sürekli değişiklik altında da, "evrensel varlık kavramını bizzat kendine eşit olarak saptamak" noktasına geliriz. Yani şimdi hem durağanlığı hem

değişimi, hem varlığı hem oluşu içinde barındıran daha yüksek aşamadaki varlık kavramına sahibiz. Buraya varınca, "cins ile türün ya da genelde genel ile özelin en yalın ayırdetme araçları olduğunu, bunlar olmadan şeylerin durumunun kavranamayacağını" görürüz. Bunlar ise, *nitelik* ayırdetme araçlarıdır; ve bunları hallettikten sonra, devam ediyoruz: "Cinslerin karşısına, içinde artık hiçbir tür farkının meydana gelmediği türdeşler kavramı olarak büyüklük kavramı çıkar"; yani *nitelikten niceliğe* geçiyoruz ve nicelik her zaman *"ölçülebilir"* dir.

Şimdi, "evrensel sonuç şemalarının bu kesin ayrıştırılması" ve onun "gerçekten eleştirici bakış açısı"nı, bir Hegel'in kabalıkları, allak bullaklıkları ve hezeyanlarıyla karşılaştıralım. Görürüz ki, Hegel'in mantığı *varlık* ile başlar —Bay Dühring gibi; varlığın *hiçlik* olduğu ortaya çıkar, Bay Dühring'de olduğu gibi; bu varlık-hiçlikten, *oluşa* geçilir, bunun sonucu varoluştur, yani varlığın daha yüksek, 'daha gerçekleşmiş' biçimidir— aynen Bay Dühring'de olduğu gibi. Varoluş *niteliğe,* nitelik *niceliğe* götürür — aynen Bay Dühring'de olduğu gibi. Ve önemli bir parçanın eksik kalmaması için, Bay Dühring, başka bir vesileyle bize şunu anlatıyor: "Duyumsuzluk âleminden, tüm nicel tedriciliğine rağmen, yalnızca bir *nitel sıçrama* ile duyum âlemine geçilir, ki bu nitel sıçramanın... bir ve aynı özelliğin yalın derecesinden sonsuz farklı olduğunu ileri sürebiliriz." İşte size, belli kesin düğüm noktalarında nicel artışın ya da azalışın bir *nitel sıçramaya* yol açtığı Hegelci ölçü ilişkilerinin düğüm çizgisinin ta kendisi, örneğin ısıtılan ya da soğutulan suda, kaynama ve donma noktalarının, —normal basınç altında— maddenin yeni bir duruma sıçramasının gerçekleştiği, yani niceliğin niteliğe dönüştüğü düğümler olması gibi.

Bizim araştırmamız da köklere kadar inmeye çalıştı ve köktenci Dühring'in temel şemalarının kökleri olarak... bir Hegel'in "hezeyanları"nı buldu — Hegel'in "*Mantık*"ı, Birinci Bölüm, Varlık Öğretisi'nin[33] kategorileri, sıkı eski-Hegelci "sırala-

ma" içinde ve aşırmacılık neredeyse hiç gizlenmeye bile çalışılmadan.

Ve en çok karaçaldığı öncelinden onun tüm varlık şemasını aşırması yetmiyormuş gibi, Bay Dühring, yukarıdaki nicelikten niteliğe sıçramalı dönüşüm örneğini bizzat kendisi verdikten sonra, Marx hakkında şunu söyleme soğukkanlılığını gösteriyor: "Örneğin Hegel'in *niceliğin niteliğe dönüştüğüne* dair *karışık bulanık fikrine* sarılması (Marx'ın) çok komik kaçmıyor mu!"

Karışık bulanık fikir! Burada dönüşen kim ve burada komik kaçan kim dersiniz, Bay Dühring?

Bütün bu inciler, sadece kurala uygun şekilde "aksiyomatik olarak çözülmek"le kalmamış, aynı zamanda düpedüz dışardan, Hegel'in "Mantık"ından ithal edilmiştir. Hem de öyle ki, tüm bu bölümde, Hegel'den alınmış olmadığı sürece, bir iç bağıntının görüntüsü bile yoktur ve her bir şey, sonunda, uzam ve zaman, durağanlık ve değişme üzerine içerikten yoksun bir kılı kırk yarmaya çıkıyor.

Hegel, varlıktan öze, diyalektiğe geçer. Burada, yansıma tanımlarını, bunların iç *karşıtlıklarını* ve çelişkilerini, örneğin pozitif ve negatifi ele alır, sonra da *nedenselliğe,* ya da neden ve sonuç ilişkisine gelir ve *zorunluluk* ile tamamlar. Bay Dühring'de de aynı. Hegel'in öz öğretisi dediği şeyi, Bay Dühring, varlığın mantıki özellikleri diye çevirir. Bunlar ise, her şeyden önce, "güçler antagonizması"ndan, *karşıtlıklardan* ibarettir. Buna karşılık, Bay Dühring çelişkiyi kökten yadsır; bu konuya ileride döneceğiz. Sonra *nedenselliğe ve* ondan da *zorunluluğa* geçer. Yani Bay Dühring kendisi hakkında, *"kafesten* felsefe yapmayan biz" diye söz ettiği zaman, pekâlâ kafesin *içinde,* yani Hegelci kategoriler şematizminin kafesi içinde felsefe yaptığını kastediyor olmalı.

V
Doğa Felsefesi. Zaman ve Uzam

Şimdi *doğa felsefesine* geliyoruz. Burada da Bay Dühring, öncellerinden hoşnutsuz olmak için her türlü nedene sahip. Doğa felsefesi "o denli düştü ki, karışık ve cahilliğe dayanan şiir taslağı haline geldi" ve "Schelling ve benzerleri gibi kepaze kahvehane feylesoflarının ve mutlaklık rahipliği taslayan ve halkı mistikleştiren kalfaların eline geçti." Bıkkınlık bizi bu "hilkat garibeleri"nden kurtardı, ama bu, şimdiye değin, sadece "kararsızlığa" yer açtı; "geniş kamuoyuna gelince, onun açısından, büyük bir şarlatanın sahneden çekilişi, çoğu kez sadece, küçük fakat işbilir bir ardılın, birincinin ürünlerini başka bir etiket altında yineleme fırsatını elde etmesidir." Bizzat doğabilimciler de "evrensel fikirler âleminde gezinti yapma isteğini" pek duymuyor ve bundan ötürü, teori alanında "savruk acilcilikler"e düşüyorlar. Buna acilen çare bulmak gerekir ve şansa bakın ki, Bay Dühring oracıkta bitiveriyor.

Bunun ardından gelen, dünyanın zaman içinde gelişmesi ve uzam içinde sınırlanması üzerine açıklamaları doğru dürüst takdir etmek için, yeniden "dünya şeması"nın bazı pasajlarına dönmek zorundayız.

Varlığa, yine Hegel ile uyum içinde ("Ansiklopedi" § 93),[34] sonsuzluk atfedilir —Hegel buna *kötü* sonsuzluk der— ve bu sonsuzluk incelenir. *"Çelişkisiz* düşünülecek bir sonsuzluğun en açık biçimi, sayı dizisindeki rakamların sınırsız birikimidir... Nasıl, saymaya devam etme olanağını hiç tüketmeden, her sayı-

ya bir birim daha ekleyebilirsek, varlığın her durumuna da bir başkası eklenir ve sonsuzluk, bu durumların sınırsız üretiminden ibarettir. Bu nedenle de, bu *tam düşünülmüş* sonsuzluğun, yalnızca tek bir yöne sahip tek bir temel biçimi vardır. Durumların karşıt yönde birikimlerini tasarlamak, düşünmemiz açısından her ne kadar önemsizse de, geriye doğru ilerleyen sonsuzluk da aynı şekilde, sadece aceleci bir düşünce oluşumudur. Bu, gerçekte *ters* yönde geçmek zorunda olacağı için, durumlarının her birinde ardında sonsuz bir sayı dizisine sahip olurdu. Bu ise sayılmış bir sonsuz sayı dizisi gibi gayri caiz bir çelişkiye düşmek olurdu, böylece, ikinci bir sonsuzluk yönünü varsaymanın saçma olduğu anlaşılır."

Bu sonsuzluk anlayışından çıkarılan ilk sonuç, dünyadaki nedenler ve sonuçlar zincirinin zamanın birinde bir başlangıcı olması gerektiğidir: "Birbiri arkasına dizilmiş olması gereken sonsuz sayıda neden, sayısızı sayılmış olarak öngördüğü için bile, düşünülemez bir şeydir." Yani bir *nihai neden* kanıtlanmıştır.

İkinci sonuç, "belirli sayı yasasıdır: bağımsız şeylerin herhangi bir cinsinin özdeşinin birikimi, ancak belirli bir sayının oluşması olarak düşünülebilir." Yalnızca gökcisimlerin mevcut sayısı değil, aynı zamanda, dünyada var olan maddenin en küçük bağımsız parçalarının toplam sayısı da her an aslında belirli olmak zorundadır. Bu son zorunluluk, neden hiçbir bileşimin atomlar olmadan düşünülemeyeceğinin gerçek nedenidir. Tüm gerçek bölünmüşlük, daima sonlu bir belirliliğe sahiptir ve —sayılmış sayısız çelişkisine düşmek istenmiyorsa— sahip olmak zorundadır. Aynı nedenden ötürü, dünyanın bugüne kadar güneş etrafında dönme sayısı, sayı olarak verilemese de, sadece belirli bir sayı olmak zorunda olmakla kalmaz, aynı zamanda tüm periyodik doğal süreçlerin de bir başlangıcı olmuş olmak zorundadır ve doğanın birbirini izleyen tüm farklılaşması, çok-

çeşitliliği de, *kendi kendisine eşit durum* içinde kök bulmak zorundadır. Bu durum, çelişkisiz olarak ezelden beri var olmuş olabilir, fakat aslında bizzat zaman, olanakların düşünsel olarak saptanmasıyla aklımız tarafından istendiği gibi bölünmüş değil de, gerçek parçalardan oluşmuş olsaydı, bu düşünce de dışlanırdı. Gerçek ve kendi içinde farklı zaman içeriğinde durum başkadır; zamanın birbirinden ayırdedilebilir şekilde oluşmuş olgularla bu gerçek doldurulusu ve bu alanın var oluş biçimleri, ayırdedilirliklerinden ötürü, sayılabilir şeyler arasındadır. Değişimsiz olan ve kendi kendine eşitliği içinde sonuç açısından farklılık göstermeyen bir durum düşündüğümüzde, daha özgül zaman kavramı da daha genel varlık fikrine dönüşür. Boş bir süre birikiminin ne anlama geldiği, hiç de uydurma bir şey değildir. — Bay Dühring böyle diyor ve bu buluşların öneminden hiç de az hoşnut değil hani. Önce, "hiç değilse bunların önemsiz bir doğru olarak görülmeyeceğini" umuyor; sonra ise şöyle diyor: *"Bizim* sonsuzluk kavramlarına ve onların eleştirisine, *bugüne kadar bilinmeyen* bir önem kazandırmış bulunduğumuz *son derece yalın* ifadeler anımsansın... evrensel uzam ve zaman kavrayışının şu anki keskinleştirilme ve derinleştirilmesiyle öylesine *yalın* biçimlenmiş unsurları."

Biz kazandırdık! Şu anki keskinleşme ve derinleştirme! Biz kimiz ve şu anımız hangi dönemde geçiyor? Kim derinleştiriyor ve keskinleştiriyor?

"Tez: Dünyanın zaman içinde bir başlangıcı vardır ve uzam itibariyle de sınırlarla çevrilidir. — Kanıt: Çünkü, dünyanın zaman itibariyle bir başlangıcı olmadığı var sayılırsa, her verili ana kadar bir ezeliyet geçmiştir ve böylelikle dünyada birbirini izleyen durumların bir sonsuz dizisi akmıştır. Bir dizinin sonsuzluğu ise tam da şundan ibarettir ki, o, birbirini izleyen sentezle asla tamamlanamaz. Dolayısıyla sonsuz akmış bir dünya dizisi imkânsızdır, böylelikle dünyanın bir başlangıcı, onun va-

roluşunun zorunlu bir koşuludur, ilk önce kanıtlanacak olan buydu. — İkinci nokta açısından, yeniden karşıtı var sayılsın, bu durumda dünya, aynı anda var olan şeylerin sonsuz verili bir bütünü olacaktır. Şimdi, her türlü görüşün belirli sınırları içinde verilmeyen bir niceliğin büyüklüğünü, parçaların sentezi yolundan ve böyle bir niceliğin bütünlüğünü de tamamlanmış sentez ya da birimin kendi kendisine tekrar tekrar eklenmesinden başka bir şekilde düşünemeyiz. Buna göre, tüm uzamları dolduran dünyayı bir bütün olarak düşünmek için, sonsuz bir dünyanın parçalarının birbirini izleyen sentezinin tamamlanmış olarak görülmesi gerekirdi, yani yan yana var olan tüm şeylerin sayımı içinde, sonsuz bir zamanı akıp gitmiş olarak görmek gerekirdi ki, bu imkânsızdır. Dolayısıyla, gerçek şeylerin sonsuz bir durumu, verili bir bütün olarak, böylelikle de *aynı zamanda* verili olarak da görülemez. Dolayısıyla, bir dünya, uzayda genişliği itibariyle sonsuz değil, bilakis kendi sınırları ile çevrilidir; ki bu da (kanıtlanması gereken) ikinci şeydi."

Bu cümleler, kelimesi kelimesine, çok iyi bilinen bir kitaptan kopya edilmiştir: ilk kez 1781'de yayınlanan, *Immanuel Kant*'ın, "*Saf Sağduyunun Eleştirisi*" başlıklı kitabı — herkes bunları orada okuyabilir: Birinci Kısım, İkinci Bölüm, İkinci Kitap, İkinci Anaparça, İkinci Kesim: Saf Sağduyunun İlk Antinomisi.[35] Dolayısıyla, Bay Dühring'in payına, Kant tarafından dile getirilen bir fikrin üzerine, belirli sayı yasası *adını* yapıştırmış ve henüz zamanın olmadığı, ama dünyanın yine de olduğu bir zaman bulunduğunu keşfetmiş olma şanı düşüyor yalnızca. Geri kalan her şey için, yani Bay Dühring'in tartışmasında hâlâ biraz anlamı olan her şey için, "Biz" — Immanuel Kant'tır, "şu an" ise doksanbeş yıl öncesidir. Doğrusu, "son derece yalın"! Garip bir "bugüne kadar bilinmeyen önem"!

Ne var ki Kant, yukardaki önermeleri hiçbir zaman kendi tanıtlamasıyla halledilmiş şeyler olarak koymaz. Tersine; öbür

sayfada tersini ileri sürer ve kanıtlar: dünyanın zaman itibariyle başlangıcı, uzam itibariyle sonu yoktur; ve antinomiyi, çözülmez çelişkiyi tam da, birinin de diğeri kadar kanıtlanabilir olmasında görür. Bu, küçük çaplı kişileri, "bir Kant"ın burada çözülemez bir güçlük bulduğu şeklinde bir kuşkuya düşürebilirdi. Bizim "tamamen kendine özgü sonuç ve görüşler" cesur imalatçımız onlardan değil: o, Kant'ın antinomisinde kendine yarayabilecek şeyleri utanmadan kopya edip, geri kalanı bir yana atıyor.

Sorunun kendisi çok kolay çözülür. Zamanda ezelilik, uzamda sonsuzluk; peşinen ve sözcüğün yalın anlamı itibariyle, *hiçbir* yana doğru sonu olmamaktan ibarettir, ne öne ne arkaya, ne yukarıya ne aşağıya, ne sağa ne sola doğru. Bu sonsuzluk, sonsuz bir dizininkinden bambaşka bir şeydir, çünkü bu sonsuz dizi peşinen daima bir ile, bir ilk halka ile başlar. Bu dizi fikrinin konumuza uygulanamazlığı, onu uzama uyguladığımızda kendini derhal gösterir. Sonsuz dizi, uzama çevrildiğinde, belirli bir noktadan kalkarak belirli bir yönde sonsuzluğa çekilmiş çizgidir. Bununla, uzayın sonsuzluğu, uzaktan da olsa, ifade edilmiş olur mu? Tersine, uzayın boyutlarını kavramak için, bu bir noktadan üç karşıt yöne çekilmiş en az altı çizgi gerekir; ve buna göre, bu boyutlardan altı tane vardır. Kant bunu öyle iyi kavradı ki, kendi sayı dizisini ancak dolaylı olarak, bir dolambaçla, dünyanın uzamsallığına aktardı. Buna karşılık Bay Dühring, bizi uzayda altı boyutu kabul etmeye zorluyor ve hemen ertesinde de, uzayın bilinen üç boyutu ile yetinmek istemeyen Gauß'un matematik mistisizmini damgalamak için yeterince öfke sözü bulamıyor.[36]

Zamana uygulandığında, birimlerin iki yana doğru sonsuz çizgisi ya da dizisi belli bir temsili anlama sahiptir. Fakat, zamanı *bir*'den itibaren sayılan ya da belirli bir *nokta*dan yola çıkan bir çizgi olarak düşünürsek, bununla peşinen, zamanın bir

başlangıcı olduğunu söylemiş oluruz: tam da kanıtlamak istediğimiz şeyi ön koşarız. Zamanın sonsuzluğuna tek yönlü, yarım bir karakter vermiş oluruz; ama tek yanlı, yarıya bölünmüş bir sonsuzluk da kendi içinde bir çelişkidir, "çelişkisiz düşünülmüş bir sonsuzluğun" tam karşıtıdır. Bu çelişkiyi ancak, ondan başlayarak saymaya başladığımız bir'in, ondan başlayarak çizgiyi ölçmeye devam ettiğimiz noktanın, onları nereye koyduğumuzun çizgi ya da dizi için farketmediği, dizi içinde herhangi bir bir, çizgi üzerinde herhangi bir nokta olduğunu varsaydığımızda aşabiliriz.

Fakat ya "sayılmış sonsuz sayı dizisi" çelişkisi? Bay Dühring *onu sayma* hünerini gösterir göstermez, bunu daha yakından inceleyecek durumda olacağız. O $-\infty$'dan (eksi sonsuz) sıfıra kadar saymayı becersin, yine gelsin. Nereden saymaya başlarsa başlasın, arkasında sonsuz bir dizi ve onunla birlikte, çözmesi gereken bir görev bıraktığı açıktır. Yalnızca kendisinin 1 + 2 + 3 + 4... sonsuz dizisini tersine çevirsin ve sonsuz sondan tekrar bir'e kadar saymayı denesin; bu açıkça, neyin söz konusu olduğunu görmeyen bir adamın çabasıdır. Dahası. Bay Dühring geçmiş zaman sonsuz dizisinin sayılmış olduğunu öne sürdüğünde, zamanın bir başlangıcı olduğunu ileri sürmüş olur; çünkü, aksi takdirde hiç "sayma"ya başlayamazdı. Yani yine, kanıtlayacağı şeyi önkoşul olarak el altından sokuşturuyor. Dolayısıyla, sayılmış sonsuz dizi düşüncesi, başka sözcüklerle, Dühring'in evrensel belirli sayı yasası, bir *contradictio in adjecto*'dur*, kendi içinde bir çelişki, hem de saçma bir çelişki barındırır.

Şu açık: bir sonu olup da, başlangıcı olmayan sonsuzluk, bir başlangıcı olup da, sonu olmayan sonsuzluktan ne daha çok, ne daha az sonsuzdur. En küçük diyalektik anlayışın, Bay Dühring'e, başlangıç ile sonun, kuzey kutbu ve güney kutbu gibi,

* contradictio in adjecto: sıfat tamlamasında çelişki –*ÇN*.

birbirinin mutlak zorunlu tamamlayıcısı olduğunu ve son dışarda bırakılırsa, başlangıcın son haline, dizinin sahip olduğu *bir* son haline —ve tersi— geleceğini göstermesi gerekirdi. Tüm bu aldanma, sonsuz dizilerle işlem yapma matematik alışkanlığı olmasaydı imkânsız olurdu. Matematikte belirsize, sonsuza varmak için, belirliden, sonludan yola çıkmak gerektiği için, pozitif ya da negatif tüm matematik diziler bir'den başlamak zorundadır, yoksa bunlarla hesap yapılamaz. Matematikçinin düşünsel gereksinmesi ise, gerçek dünya için zorunlu bir yasa oluşturmaktan çok uzaktır.

Ayrıca, Bay Dühring, gerçek sonsuzluğu çelişkisiz düşünmeyi hiçbir zaman beceremeyecektir. Sonsuzluk bir *çelişkidir* ve çelişkilerle doludur. Bir sonsuzun yığınla sonluluktan oluşması aslında bir çelişkidir, ama durum budur. Maddi dünyanın sınırlılığı, onun sınırsızlığından daha az çelişkilere götürmez ve bu çelişkileri ortadan kaldırmaya yönelen her çaba, görmüş olduğumuz gibi, yeni ve daha kötü çelişkilere götürür. Tam da sonsuzluk bir çelişki olduğu *için,* o sonsuz, zaman ve uzam içinde sonu olmadan akıp giden bir süreçtir. Çelişkinin ortadan kaldırılması, sonsuzluğun sonu olurdu. Hegel bunu çok doğru kavramıştı ve bu nedenle de bu çelişki üzerinde kılı kırk yaran baylara hak ettikleri horgörüyle davranır.

Devam edelim. Demek ki, zamanın bir başlangıcı vardı. Pekâlâ, bu başlangıçtan önce ne vardı? Kendi kendine eşit, değişmez bir durumda bulunan dünya. Ve bu durumda değişiklikler birbirini izlemediği için, daha özgül zaman kavramı da, daha genel *varlık* düşüncesine dönüşür. Birincisi, Bay Dühring'in kafasında hangi kavramların dönüştüğü, bizi burada hiç ilgilendirmiyor. Söz konusu olan *zaman kavramı* değil, Bay Dühring'in hiç de o denli ucuz kurtulamayacağı *gerçek* zamandır. İkincisi, zaman kavramı ne kadar daha genel varlık fikrine dönüşürse dönüşsün, bununla bir adım bile ileri gitmeyiz. Çünkü tüm varlı-

ğın temel biçimleri uzam ve zamandır ve zaman dışında bir varlık, uzam dışında bir varlık kadar büyük bir saçmalıktır. Hegelci "ezeli geçmiş varlık" ile yeni-Schellingci "ezeli varlık",[37] bu zaman dışındaki varlığa kıyasla rasyonel tasarımlardır. Bu nedenle de Bay Dühring çok büyük bir dikkatle işe girişiyor: aslında bu, pekâlâ da bir zamandır, ama aslında zaman denilemeyecek bir zaman: zamanın kendisi gerçek parçalardan oluşmaz ve yalnızca aklımız tarafından istendiği gibi bölünür —sadece zamanın ayırdedilebilir olgularla gerçekten doldurulması, sayılabilir şeyler arasındadır— boş bir süre birikiminin ne anlama geldiği, hiç de uydurma bir şey değildir. Bu birikimin ne anlama geldiğinin burada hiçbir önemi yok; sorun, dünyanın, burada ön koşulan durumda sürüp sürmediği, bir zaman süresinden geçip geçmediğidir. Böyle bir içeriksiz sürenin ölçülmesinden, tıpkı boş uzayda nedensiz ve amaçsız ölçümler yapmaktan olduğu gibi, hiçbir şey çıkmayacağını çoktan biliyoruz ve Hegel tam da bu işlemin cansıkıcılığından dolayı, bu sonsuzluğu *kötü* sonsuzluk olarak adlandırır. Bay Dühring'e göre zaman, ancak değişme sayesinde vardır, değişme, zaman içinde ve sayesinde değil. Tam da zaman değişiklikten farklı, bağımsız olduğu içindir ki, değişiklik aracıyla ölçülebilir, çünkü ölçmek için her zaman ölçülecek şeyden farklı bir şey gerekir. Ve içinde bilinebilen değişikliklerin geçmediği zaman, zaman *olmamaktan* uzaktır; bu, daha çok, hiçbir yabancı katkının etkilemediği *saf* zamandır, yani gerçek zamandır, *zaman olarak* zamandır. Gerçekten de, zaman kavramını, tüm saflığı içinde, tüm yabancı ve ilgisiz katkılardan ayrılmış olarak ölçmek istersek, o zaman zaman içinde birbirinin yanı ve ardı sıra gerçekleşen çeşitli olayları ilgisiz şeyler olarak bir yana bırakmak ve böylece onu, içinde hiçbir şeyin gerçekleşmediği bir zaman olarak düşünmek zorundayız. Böyle yapmakla, zaman kavramını genel varlık fikri içinde kaybetmedik, tersine, saf zaman kavramına daha yeni geldik.

Ama tüm bu çelişkiler ve olanaksızlıklar, Bay Dühring'in, dünyanın kendi kendine eşit başlangıç durumuyla içine düştüğü karışıklığın yanında çocuk oyuncağı kalıyor. Eğer dünya, bir zamanlar içinde kesinlikle hiçbir değişikliğin olmadığı bir durum içinde idiyse, bu durumdan değişikliğe nasıl geçebildi? Mutlak değişimsiz şey, üstelik bir de ezelden beri bu durumda idiyse, bu durumdan kendi kendisine mümkünü yok çıkamaz, hareket ve değişiklik durumuna geçemez. O halde dışardan, dünyanın dışından, onu harekete geçiren bir ilk itişin gelmiş olması gerekir. "İlk itiş" ise, bilindiği gibi, Tanrı için sadece bir başka ifadedir. Bay Dühring, kendi dünya şemasında işlerini bir güzel hallettiğini öne sürdüğü Tanrıyı ve öbür yanı, burada keskinleştirerek ve derinleştirerek, doğa felsefesine yeniden geri getiriyor.

Devam. Bay Dühring şöyle diyor: "Büyüklüğün varlığın değişmez bir ögesine ait olduğu yerde, o belirliliği içinde değişmez kalacaktır. Bu... madde ve mekanik enerji için geçerlidir." Birinci cümle, geçerken söyleyelim, Bay Dühring'in aksiyomatik-totolojik tumturaklı anlatımının değerli bir örneğini veriyor: Büyüklük, değişmediği yerde, aynı kalır. Yani, bir kez dünyada olan mekanik enerji miktarı ebediyen aynı kalır. Doğru olduğu ölçüde, Descartes'ın bunu felsefede neredeyse üç yüz yıl önce bilip söylediğini[38] ve enerjinin sakınımı öğretisinin doğabilimde yirmi yıldan beri ortalığı kasıp kavurduğunu; Bay Dühring'in bunu *mekanik* enerji ile sınırlamakla kesinlikle iyileştirmediğini bir yana bırakıyoruz. Fakat değişimsiz durum zamanında mekanik enerji nerede idi? Bay Dühring bu soruya herhangi bir yanıt vermeyi inatla reddediyor.

Ebediyen kendine eşit kalan bu mekanik enerji o zaman neredeydi ve ne yapıyordu, Bay Dühring? Yanıt: "Evrenin, ya da daha açık ifadesiyle, maddenin değişimsiz, zamansal bir birikim ve değişim barındırmayan varlığının başlangıç durumu, ancak

kendi üretme gücünü kendisinin sakatlamasında bilgeliğin doruğunu gören bir aklın reddedebileceği bir sorundur." — Yani: Ya benim değişimsiz başlangıç durumumu incelemeden kabul edersiniz, ya da üretme yeteneğine sahip ben Eugen Dühring, hepinizi düşünce hadımı ilan ederim. Doğrusu bu, kimilerini korkutabilir. Bay Dühring'in üretme gücünün bazı örneklerini artık görmüş olan bizler, bu zarif sövgüyü şimdilik yanıtsız bırakıp bir kez daha sorabiliriz: Fakat, Bay Dühring, lütuf buyurursanız, mekanik enerjiden ne haber?

Bay Dühring, hemen mahçuplaşıyor. Gerçekten de, diye kekeliyor, "başlangıçtaki bu limit durumun mutlak özdeşliği, kendiliğinden geçiş ilkesini vermez. Ancak, iyi bildiğimiz varoluş zincirinde her en küçük yeni halka için de durumun temelde aynı olduğunu anımsayalım. Yani mevcut ana durumda güçlük çıkarmak isteyen kişi, daha az görülebilir fırsatlarda bunu bahşetmemeye bakabilir. Ayrıca, geriye doğru giderek değişimin sönmesine varmak için, tedricen kertelenmiş ara durumların araya katılması olanağı ve bununla birlikte, süreklilik köprüsü açıktır. Salt kavramsal olarak bu süreklilik, ana fikri aşmakta bize elbette yardımcı olmaz, fakat o bizim için tüm yasallığın ve bilinen sair her geçişin temel biçimidir, dolayısıyla onu, o ilk denge ile onun bozulması arasında aracı olarak kullanma hakkına da sahibiz. Fakat deyim yerindeyse (!) hareketsiz dengeyi bugünkü mekaniğimize herhangi bir sakınca görülmeden (!) alınmış kavramlar uyarınca düşünseydik, o zaman maddenin değişim oyununa nasıl varabildiği hiç açıklanamazdı." Kütle mekaniğinin dışında bir de kütle hareketinin en küçük parçacıkların hareketine dönüşümü var, ama bunun nasıl gerçekleştiği konusunda "elimizde şimdiye kadar genel bir ilke yok ve bu nedenle bu süreçlerin biraz *karanlıkta* gerçekleşmesi bizi şaşırtmasın."

Bay Dühring'in söyleyebileceği herşey, işte bu. Ve gerçekten de, bu gerçekten acınası çürük kaçamaklar ve deyimlerle yetinseydik, yalnızca üretme gücünü kendisinin sakatlamasında

değil, aynı zamanda körü körüne güvende de bilgeliğin doruğunu görürdük. Bay Dühring, mutlak özdeşliğin kendi kendine değişemeyeceğini itiraf ediyor. Mutlak dengenin, onun sayesinde kendi kendine harekete geçeceği bir araç yoktur. Ne var öyleyse? Üç yanlış çürük ifade.

Birincisi: İyi bildiğimiz varoluş zincirinde, her en küçük halkadan bir sonrakine geçişi tanıtlamak da o denli zormuş. — Bay Dühring okurlarını süt bebekleri sanıyor. Varoluş zincirinin en küçük halkalarının tek tek geçiş ve bağıntılarının tanıtlanması, doğabilimin içeriğini oluşturur ve herhangi bir yerde aksama olursa, Bay Dühring de dahil hiç kimse, meydana gelen hareketi hiçlikle açıklamayı aklına getirmez, bilakis meydana gelen bir hareketin aktarılmasıyla, dönüşümüyle ya da sürdürülmesiyle açıklar. Burada ise, itiraf edildiği gibi, hareketi hareketsizlikten, yani *hiçlikten* ortaya çıkarmak söz konusudur.

İkincisi, "süreklilik köprüsü"ne sahibiz. Bu, elbette, salt kavramsal olarak zorluğu aşmamıza yardım etmiyor, fakat onu, hareketsizlik ile hareket arasında aracı olarak *kullanma* hakkına sahibiz. Ne yazık ki, hareketsizliğin sürekliliği hareket *etmemekten* ibarettir; dolayısıyla bununla nasıl hareket üretilebileceği, her zamankinden daha gizemli kalıyor. Ve Bay Dühring, hareketin hiçliğinden evrensel harekete geçişini istediği kadar sonsuz küçük parçacıklara ayrıştırsın ve ona istediği kadar çok uzun zaman süresi versin, yerimizden milimetrenin onbinde biri kadar bile ileri gitmiş olmayız. Yaratıcı eylem olmadan, hiçlikten birşeye varamayız, bu birşey, bir matematik diferansiyel kadar küçük de olsa. Yani bu süreklilik köprüsü bir eşek köprüsü bile değil, yalnızca Bay Dühring'in geçebileceği bir köprüdür.

Üçüncüsü. Bugünkü mekanik geçerlikte kaldığı sürece, —ve Bay Dühring'e göre bu, düşünmeyi eğitmenin en esaslı kaldıraçlarından biridir— hareketsizlikten harekete nasıl geçildiği gösterilemez. Fakat mekanik ısı teorisi, bize, kütle hareketinin belli

koşullar altında moleküler harekete dönüştüğünü (her ne kadar burada da hareket kesinlikle hareketsizlikten değil, başka bir hareketten ortaya çıksa da) gösteriyor ve bu, diye utangaççа ima ediyor Bay Dühring, belki de sıkı statik olanla (dengede olanla) dinamik olan (hareket eden) arasında bir köprü sunabilir. Fakat bu süreçler, "biraz karanlıkta" gerçekleşiyor. Ve Bay Dühring bizi karanlıkta bırakıp gidiyor.

Tüm bu derinleştirme ve keskinleştirmeyle, hep daha derinlemesine hep keskin aptallığın içine derinleşip, sonunda zorunlu olarak konaklamak zorunda olduğumuz yerde konakladık — "karanlık"ta. Fakat bu, Bay Dühring'i hiç ırgalamıyor. Hemen bir sayfa sonra, "kendi kendine eşit hareketsizlik kavramını, doğrudan maddenin *ve mekanik güçlerin* davranışından gerçek bir içerikle donatabildiğini" ileri sürme yüzsüzlüğünü gösteriyor. Ve bu adam bir de kalkıp, başkalarına "şarlatan" diyor!

Bereket versin ki, "karanlıktaki" bu umarsız şaşkınlık ve karışıklık ortasında, bize bir teselli kalıyor, hem de yürekleri ferahlatan cinsten: "Diğer gökcisimlerinde yaşayanların matematiği de bizimkilerden farklı aksiyomlara dayanamaz!"

VI
Doğa Felsefesi. Kozmogoni*, Fizik, Kimya

Devamında, şimdiki dünyanın nasıl oluştuğuna dair teorilere geliyoruz. Maddenin evrensel bir dağınıklık durumu eski İyonyalı filozofların çıkış düşüncesi imiş, ama özellikle Kant'tan bu yana, bir ilkbulutsu varsayımı yeni bir rol oynamış, çekim ve ısı ışınımı çeşitli katı gökcisimlerin yavaş yavaş oluşmasına aracılık etmiş. Zamanımızın mekanik ısı teorisi, evrenin daha önceki durumlarına ilişkin vargıların çok daha belirgin bir şekilde biçimlendirilmesine olanak sağlıyormış. Bütün bunlara rağmen, "gaz biçimindeki dağınıklık durumu ancak, onda verili mekanik sistem önce daha kesin bir şekilde belirlenebildiği takdirde ciddi türetmeler için bir hareket noktası olabilir. Yoksa, sadece fikir gerçekten de son derece bulutsu olmakla kalmaz, aynı zamanda ilksel bulutsu da türetmelerin ilerlemesi içinde gittikçe yoğunlaşır ve geçilmez bir hal alır... şimdilik her şey, daha yakından belirlenemeyen bir yayılma kavramının belirsizliği ve biçimsizliği içinde kalıyor", böylece "bu gaz evreniyle sadece son derece hoppa bir tasarım"a sahibiz.

Şimdiki tüm gökcisimlerin dönen bulutsu kütlelerden oluştuğuna dair Kantçı teori, astronominin Kopernik'ten bu yana yaptığı en büyük ilerleme oldu. Doğanın zaman içinde sanki bir tarihi olmadığı fikri, ilk kez sarsıntıya uğradı. O zamana değin,

* Evrendoğum –*ÇN*.

gökcisimleri, başlangıçtan beri hep aynı yörüngeler ve aynı durumlar içinde durağan kabul ediliyordu; ve çeşitli gökcisimleri üzerinde, tek tek organik varlıkların nesli tükeniyorduysa da, cinsler ve türler yine de değişmez sayılıyordu. Gerçi doğa görünürde sürekli hareket içindeydi, ama bu hareket aynı süreçlerin sürekli yinelenmesi olarak görünüyordu. Tamamen metafizik düşünme tarzına denk düşen bu düşüncede ilk gediği Kant açtı, hem de öyle bilimsel bir tarzda ki, kullandığı tanıtların çoğu bugün bile geçerliğe sahiptir. Doğrusu, Kant'ın teorisi, şimdiye kadar, sözcüğün dar anlamıyla, bir hipotezdir. Fakat Kopernik'in dünya sistemi[1] de şimdiye kadar bir hipotezden öte değildir[39] ve gökkubbedeki böyle kızgın gaz kütlelerinin tüm çelişkileri yere seren spektroskopik tanıtlanmasından sonra, Kant'ın teorisine karşı bilimsel muhalefet sustu. Bay Dühring de kendi dünya yapılanmasını bu bulutsu aşaması olmadan tamamlayamıyor, fakat bu bulutsu durumu içinde verili mekanik sistemin kendine gösterilmesini isteyerek ve bu yapılamayacağı için de, bulutsu durumuna her türlü küçümseyici sıfatı ekleyerek öç alıyor. Bugünkü bilim, bu sistemi, ne yazık ki, Bay Dühring'i hoşnut edecek bir biçimde belirleyemiyor. Daha birçok soruyu da aynı şekilde yanıtlayamıyor. Neden karakurbağaların kuyruğu yok sorusuna, şimdiye kadar sadece, yitirdiler de ondan yanıtını verebiliyor. Fakat şimdi kalkıp, tüm bunların daha yakından belirlenemeyen bir yitim düşüncesinin belirsizliği ve biçimsizliği içinde kaldığı ve son derece hoppa bir tasarım olduğu söylenir-

[1] "*Ludwig Feuerbach*" (1866) eserinde Engels, Kopernik sistemi hakkında şunları söylemişti: "Kopernik'in güneş sistemi, üç yüz yıl boyunca, bir varsayım oldu, bunun üzerine bire karşı yüz, bin, onbinle de bahse girişilse, yine de bir varsayım; fakat Leverrier, bu sistemin verilerinden, sadece, bilinmeyen bir gezegenin varlığının zorunluluğunu değil, aynı zamanda bu gezegenin gökyüzünde bulunması gereken yeri de hesaplayınca ve daha sonra Galle bu gezegeni gerçekten bulunca, Kopernik'in sistemi tanıtlandı." *–Red. [Bkz. F. Engels "Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu" s. 24 –İnter Yayınları.]*

se, ahlâkın doğabilime böylesi uygulanışlarıyla bir adım bile ileri gitmiş olmayız. Bu tür saygısızlıklar ve bıkkınlık ifadeleri, her zaman ve her yere yamanabilir, ama tam da bu yüzden hiçbir zaman ve hiçbir yerde yerinde değildirler. Peki ama, Bay Dühring'i ilkbulutsunun mekanik sistemini bizzat bulmaktan alıkoyan kim?

Ne mutlu bize ki, Kant'ın bulutsu kütlesinin "dünya medyumunun tamamen özdeş durumuyla, ya da başka bir ifadeyle, maddenin kendi kendine eşit durumuyla örtüşmekten çok uzak olduğunu" öğreniyoruz. Mevcut gökcisimlerinden bulutsu küresine kadar geriye gidebilmekle yetinebilen ve maddenin kendi kendine eşit durumunu düşünde bile görmeyen Kant için ne büyük talih! Geçerken belirtelim, bugünkü doğabilimde Kant'ın bulutsu küresi ilkbulutsu olarak adlandırılıyorsa, bu elbette ancak özel haller olarak anlaşılabilir. Bu, bir yandan varolan gökcisimlerinin kökeni olarak, diğer yandan da maddenin şimdiye kadar geriye doğru takip edebildiğimiz en eski biçimi olarak ilkbulutsudur. Bu, maddenin ilkbulutsudan önce sonsuz bir dizi başka biçimlerden geçmiş olmasını kesinlikle dışlamaz, bilakis gerektirir.

Bay Dühring üstünlüğünü burada gösteriyor. Biz bilimle birlikte geçici olarak geçici ilkbulutsuda dururken, onun bilimbilimi, onun çok daha geriye, ta "ne kelimenin bugünkü anlamında salt statik olarak, ne de dinamik olarak anlaşılan" —yani hiç anlaşılmayan— "dünya medyumu durumu"na kadar gitmesini sağlıyor. "Bizim dünya medyumu olarak adlandırdığımız, maddenin ve mekanik enerjinin birliği, tüm sayılabilir gelişme aşamalarının önkoşulu olarak maddenin kendi kendine eşit durumunu göstermenin, deyim yerindeyse, mantıki-gerçek bir formülüdür."

Belli ki, maddenin kendi kendine eşit ilkdurumundan henüz kurtulmadık. Bu, burada maddenin ve mekanik enerjinin birliği

olarak ve bu da, mantıki-gerçek bir formül olarak vb. niteleniyor. Yani, maddenin ve mekanik enerjinin birliği bittiği zaman, hareket başlıyor.

Mantıki-gerçek formül, Hegelci 'kendinde' ve 'kendisi için' kategorilerini, gerçeklik felsefesinin yararına kullanma yolunda cansız bir girişimden başka bir şey değildir. Hegel'de, 'kendinde'de, bir şey, bir süreç, bir kavram içinde saklı gelişmemiş karşıtlıkların ilksel özdeşliği mevcuttur; 'kendisi için'de, bu saklı ögelerin ayrışması ve ayrılması ortaya çıkar ve çatışması başlar. Yani, hareketsiz ilkdurumu maddenin ve mekanik enerjinin birliği olarak ve harekete geçişi de bunların ayrılmaları ve karşı karşıya konmaları olarak düşünmeliymişiz. Bundan kazandığımız şey, bu düşsel ilkdurumun gerçekliğinin kanıtı değil, bilakis sadece, bunu Hegelci 'kendinde' kategorisine ve onun hakeza düşsel bitişini de 'kendisi için' kategorisine katma olanağıdır. Hegel, imdat!

Madde, diyor Bay Dühring, tüm gerçek şeylerin taşıyıcısıdır; buna göre, madde dışında bir mekanik enerji olamaz. Mekanik enerji, ayrıca, maddenin bir durumudur. İçinde hiçbir şeyin olup bitmediği ilkdurumda, madde ve onun durumu, mekanik enerji, birdi. Daha sonra, bir şeyler olup bitmeye başlayınca, durum maddeden ayrılmış olmalı. Yani, kendi kendine eşit durumun ne statik ne dinamik, ne denge ne de hareket halinde olduğu şeklindeki mistik palavralarla ve güvenceyle yetinmeliyiz. Bu durumdaki mekanik enerjinin nerede olduğunu ve dıştan bir itiş olmadan, yani Tanrı olmadan, mutlak hareketsizlikten harekete nasıl gelebileceğimizi hâlâ bilmiyoruz.

Bay Dühring'den önce, materyalistler madde ve hareketten söz ediyorlardı. O, hareketi, onun güya temel biçimi olarak mekanik enerjiye indirgiyor ve madde ile hareket arasındaki —zaten daha önceki tüm materyalistler için de açık olmayan— ger-

çek bağıntıyı anlamayı kendisi için olanaksız kılıyor. Ve yine de sorun yeterince basittir. *Hareket, maddenin varoluş tarzıdır.* Hiçbir zaman ve hiçbir yerde, hareket olmadan madde ne var olmuştur, ne de var olabilir. Uzayda hareket, tek tek gökcisimleri üzerinde daha küçük kütlelerin mekanik hareketi, ısı olarak veya elektrik ya da manyetik akım olarak moleküler titreşim, kimyasal çözülme ve bileşim, organik yaşam — dünyanın tek tek her madde atomu, her verili anda, bu hareket biçimlerinden birinin ya da diğerinin veya aynı zamanda birçoğunun birden içinde bulunur. Her dinginlik, her denge, sadece görelidir, sadece şu ya da bu belirli hareket biçimiyle ilişkili olarak bir anlam taşır. Bir cisim, örneğin, yeryüzünde mekanik denge içinde, mekanik olarak dinginlik içinde bulunabilir; bu, onun dünyanın ve tüm güneş sisteminin hareketine katılmasını engellemediği gibi, en küçük fiziksel parçacıklarının onun sıcaklığına bağlı titreşimler yapmalarını, ya da atomlarının kimyasal bir süreçten geçmelerini de engellemez. Hareketsiz madde, maddesiz hareket kadar düşünülemez bir şeydir. Bundan dolayı, hareket de, bizzat madde gibi, yaratılamaz ve yok edilemez; ki daha eski felsefe (Descartes) bunu, dünyada mevcut hareketin niceliği hep aynıdır, diye ifade eder. Yani, hareket üretilemez, sadece aktarılabilir. Hareket, bir cisimden bir başkasına aktarıldığında, kendi geçtiği, etkin olduğu ölçüde hareketin nedeni olarak, aktarıldığı ölçüde, edilgen olarak görülebilir. Bu etkin harekete *güç,* edilgen harekete de *gücün belirtisi* deriz. Buna göre, gücün, kendi belirtisi kadar büyük olduğu gün gibi açıktır, çünkü ikisinde de gerçekleşen *aynı* harekettir.

Buna göre, maddenin hareketsiz bir durumunun, en boş ve en yavan fikirlerden biri, salt bir "hezeyan" olduğu anlaşılır. Buraya varmak için, bir cismin bu yeryüzünde içinde bulunabileceği göreli mekanik dengeyi mutlak dinginlik olarak düşünmek ve sonra onu tüm evrene aktarmak gerekir. Evrensel hareket salt

mekanik güce indirgendiğinde, bu, kuşkusuz, daha kolaylaşır. Ve sonra, hareketin salt mekanik enerjiyle sınırlandırılması, bir gücün dingin, bağlı, yani o anda etkisiz olarak düşünülebilmesi üstünlüğünü de sağlar. Bir hareketin aktarılışı, çoğu kez görüldüğü gibi, çeşitli ara halkaların işe karıştığı belli ölçüde karmaşık bir süreç ise, zincirin son halkasını dışarda bırakarak, gerçek aktarma herhangi bir ana kadar ertelenebilir. Örneğin, bir tüfeği doldurduktan sonra, tetiği çekerek boşaltma, yani barutun yanmasıyla özgür kalan hareketin aktarılmasını gerçekleştirme anını geciktirmek gibi. Öyleyse, hareketsiz, kendi kendine eşit durumu sırasında maddenin enerji yüklü olduğu düşünülebilir ve Bay Dühring'in maddenin ve mekanik enerjinin birliğinden anladığı da, eğer herhangi bir şey anlıyorsa, herhalde budur. Bu düşünce saçmadır, çünkü, doğası gereği göreli olan ve maddenin yalnızca *bir bölümünün* aynı anda ona tabi olabileceği bir durumu, evrene mutlak bir durum olarak aktarıyor. Hatta bunu bir yana bıraksak bile, birincisi, bugün tüfekler kendi başlarına dolmadıklarına göre, dünyanın nasıl olup da doldurulduğunu ve ikincisi, sonra da tetiği kimin parmağının çektiğini bilme güçlüğü hep sürüyor. Ne desek, ne etsek boş: Bay Dühring'in yönetimi altında, dönüp dolaşıp geldiğimiz yer... Tanrının parmağı.

Gerçeklik filozofumuz, astronomiden mekaniğe ve fiziğe geçiyor ve mekanik ısı teorisinin, bulunmasından bir ömür sonra, bizzat Robert Mayer'in onu yavaş yavaş getirmiş bulunduğu noktanın ötesinde esaslı bir şekilde geliştirilmemiş olmasından yakınıyor. Ayrıca, tüm mesele hâlâ çok karanlıkmış; "maddenin hareket durumları ile birlikte statik ilişkilerin de verili olduğunu ve bu sonuncuların mekanik işe göre ölçülerinin olmadığını sürekli anımsatmamız gerekir... daha önce doğayı büyük bir işçi olarak niteleyip, şimdi bu deyimi dar anlamı içinde kullanıyorsak, buna, kendi kendine eşit durumların ve dingin ilişkilerin mekanik iş temsil etmediklerini de eklememiz gerekir. Yani yine statikten dinamiğe giden köprünün eksikliğini çekiyoruz ve

gizil ısı denilen şey, şimdiye değin teori için bir engel olarak kalmışsa, burada da, kozmolojik uygulamalarda en az saklanması gereken bir eksikliğin varlığını kabul etmek zorundayız."

Bütün bu kâhince gevezelikler, bir kez daha, hareketi mutlak hareketsizlikten üretmekle kurtuluşu olmayan bir şekilde çıkmaza saplandığını çok iyi hisseden, ama yine de biricik kurtarıcıya, yani göğün ve yerin yaratıcısına seslenmeye utanan sıkıntılı bir vicdanın içini dökmesinden başka bir şey değildir. Isı mekaniği dahil, mekanikte bile statikten dinamiğe, dengeden harekete giden köprü bulunamıyorsa, nasıl olur da Bay Dühring, kendi hareketsizlik durumundan harekete giden köprüyü bulmakla yükümlü olur? Ve böylelikle de, sıkıntıdan memnuniyetle kurtulmuş olurdu.

Bayağı mekanikte, statikten dinamiğe giden köprü — dıştan itiştir. Bir kentallik bir taş, on metre yüksekliğe kaldırılıp orada kendi kendine eşit bir durum ve dingin ilişki içinde kalacak biçimde serbestçe asıldığı zaman, bu cismin şimdiki konumunun mekanik iş temsil etmediğini, ya da eski konumuyla arasındaki mesafenin mekanik iş biçiminde ölçülmediğini ileri sürebilmek için, bir süt çocukları topluluğuna seslenmek gerekir. Sokaktan geçen her kişi Bay Dühring'e kolayca, taşın kendiliğinden yukarıya çıkıp, ipin ucuna geçmediğini anlatacaktır; ve eline geçecek ilk mekanik elkitabı, eğer taşı oradan düşürürse, taşın düşerken, onu on metre yüksekliğe çıkarmak için ne kadar mekanik iş gerekmişse, o kadar mekanik iş yapacağını kendisine söyleyebilir. Taşın yukarıda asılı olması basit olgusu bile mekanik işi temsil eder, çünkü ip yeterince uzun asılı kalırsa, kimyasal çözülme sonucu taşı taşıyabilecek kadar güçlü olmadığında kopar. Tüm mekanik süreçler ise, Bay Dühring'in diliyle söylemek gerekirse, böyle yalın temel biçimlere indirgenebilir ve yeterli bir itişe sahip olduğu halde, statikten dinamiğe giden köprüyü bulamayacak bir mühendis de daha anasından doğmamıştır.

Doğrusunu söylemek gerekirse, hareketin ölçüsünü karşıtında, dinginlikte bulması, metafizikçimiz için çetin bir ceviz ve acı bir haptır. Bu, haykıran bir çelişkidir ve Bay Dühring'e göre, her *çelişki saçmadır*. Bununla birlikte, asılı taşın ağırlığı ve yerden uzaklığıyla tam olarak ölçülebilir olan ve çeşitli şekillerde —örneğin serbest düşüş, eğik düzlemde kayma, ya da şaftı döndürme suretiyle— istenildiği gibi kullanılabilen belirli bir mekanik hareket miktarını temsil ettiği bir olgudur, hakeza doldurulmuş bir tüfek de. Diyalektik anlayış için, hareketin kendi karşıtıyla, dinginlikle ifade edilmesi, hiçbir zorluk arzetmez. Onun için tüm karşıtlık, gördüğümüz gibi, sadece görelidir; mutlak dinginlik, kesin denge yoktur. Tekil hareket denge için çabalar, toplam hareket dengeyi yeniden bozar. Bundan ötürü, meydana geldikleri yerde, dinginlik ve denge, sınırlı bir hareketin sonucudurlar ve bu hareketin onun sonucuyla ölçülebileceği, onunla ifade edilebileceği ve şu ya da bu şekilde ondan yeniden elde edilebileceği, kendiliğinden anlaşılır bir şeydir. Fakat Bay Dühring, sorunun böyle yalın bir şekilde ortaya konmasıyla yetinemez. İyi bir metafizikçi olarak önce hareket ile denge arasında gerçekte var olmayan geniş bir uçurum açıyor ve sonra da kendi imâl ettiği bu uçurum üzerinde köprü bulamayınca şaşıp kalıyor. O, pekâlâ metafizik Rozinante'sinin* sırtına atlayıp, Kant'ın "kendinden şey"inin ardına da düşebilirdi; çünkü, bu bulunmaz köprünün ardında yatan şey nihayetinde budur, başka birşey değil.

Fakat mekanik ısı teorisi ve bu teori için "bir engel" olarak kalmış bağlı ya da gizil ısının durumu ne merkezdedir?

Donma noktası sıcaklığında ve normal hava basıncı altında bir libre buz, ısı yoluyla aynı sıcaklıktaki bir libre suya dönüştürüldüğünde, aynı miktarda suyu yüz bölümlü termometrenin 0°'sinden 79,4°'ye ya da 79,4 libre suyu bir derece ısıtmaya ye-

* *Rozinante:* Ünlü İspanyol yazarı Cervantes'in "Don Kişot" romanında, kahramanı Don Kişot'un atının adı. *–ÇN*

tecek miktarda bir ısı kaybolur. Bu bir libre su, kaynama noktasına, yani 100°'ye kadar ısıtılıp, 100°'deki buhara dönüştürülürse, son su damlaları da buhar haline dönüşünceye değin, neredeyse yedi kat büyük, 537,2 libre suyun sıcaklığını bir derece yükseltmeye yetecek bir miktarda ısı kaybolur.[40] Bu kaybolan ısıya *bağlı* ısı denir. Soğuma yoluyla buhar yeniden suya ve su da buza dönüşünce, daha önce bağlanan aynı ısı miktarı, yeniden *serbest* kalır, yani ısı olarak hissedilebilir ve ölçülebilir. Buharın yoğunlaşması ve suyun donması sırasındaki bu ısı salınımı, buharın 100°'ye serinledikten sonra ancak yavaş yavaş suya ve donma noktası sıcaklığındaki bir su kütlesinin ancak çok yavaş şekilde buza dönüşmesinin nedenidir. Bunlar olgulardır. Şimdi soru şu: Isı, bağlı olduğu zaman ne oluyor?

Isının, cisimlerin fiziksel olarak etkin en küçük parçacıklarının (moleküller), sıcaklık ve madde durumuna göre büyük ya da küçük titreşiminden, koşullara göre hareketin her türlü başka biçimlerine dönüşebilecek bir titreşimden oluştuğunu öngören mekanik ısı teorisi, sorunu, kaybolan ısının bir iş gördüğüyle, işe dönüştüğüyle açıklar. Buz erirken, tek tek moleküllerin birbiri arasındaki dar ve katı bağıntı ortadan kalkmış ve gevşek yanyana konulmaya dönüşmüştür; kaynama noktasındaki su buharlaşırken, çeşitli moleküllerin birbiri üzerinde hiçbir önemli etkide bulunmadığı ve hatta ısının etkisiyle her yöne uçuştukları bir durum ortaya çıkmıştır. Bir cismin tek tek moleküllerinin, gaz durumunda sıvı duruma göre ve aynı şekilde sıvı durumda da katı duruma göre daha büyük bir enerji ile dolu oldukları açıktır. Öyleyse bağlı ısı kaybolmamıştır, sadece dönüşmüş ve moleküler gerilim enerjisi biçimini almıştır. Tek tek moleküllerin birbirine karşı bu mutlak ya da göreli özgürlüğü savunabildikleri koşullar ortadan kalktığında, yani sıcaklık asgari 100°'nin ya da 0°'nin altına düştüğünde, bu gerilim enerjisi serbest bırakılır ve moleküller, daha önce birbirlerinden koptukları aynı enerjiyle yeniden birbirlerine yanaşırlar; ve bu enerji kay-

bolur, fakat sadece, yeniden ısı olarak ortaya çıkmak üzere, hem de daha önce bağlanmış olanla aynı nicelikte ısı olarak. Şimdiye kadar hiç kimse, bırakın titreşenini bir yana, bir molekülü bile görmediği ölçüde, bu açıklama, tüm mekanik ısı teorisi gibi, elbette bir hipotezdir. İşte bu nedenle, henüz çok genç olan teorinin kendisi gibi, elbette eksikliklerle doludur, fakat en azından, hareketin yok edilemezliği ve yaratılamazlığıyla herhangi bir şekilde çatışmaya girmeden, süreci açıklayabiliyor; hatta ısının dönüşümü içinde nereye gittiğinin hesabını bile tam olarak verebiliyor. Demek ki, gizil ya da bağlı ısı, kesinlikle, mekanik ısı teorisi için bir engel değildir. Tersine, bu teori, ilk kez sürecin rasyonel bir açıklamasını veriyor ve olsa olsa, fizikçilerin, moleküler enerjinin başka bir biçimine dönüşen ısıyı, eskimiş ve artık uygun bir deyim olmaktan çıkmış "bağlı" deyimiyle nitelemeye devam etmelerinden bir engel ortaya çıkabilir.

Yani, maddenin katı, damlayabilir sıvı ve gaz halindeki kendi kendine eşit durumları ve dingin ilişkileri, mekanik iş ısı ölçüsü olduğu ölçüde, pekâlâ mekanik işi temsil ederler. Hem yeryüzünün katı kabuğu hem de okyanusun suyu, şimdiki madde durumu içinde, gayet belirli bir miktarda serbest hale gelmiş ısıyı temsil eder ve buna da yine elbette belirli bir miktarda mekanik iş denk düşer. Dünyanın ondan oluştuğu gaz küresinin damlayabilir sıvı ve daha sonra da çok büyük bölümü itibariyle katı madde durumuna geçişinde, belirli bir moleküler enerji miktarı ısı olarak uzaya yayılmıştır. Öyleyse, Bay Dühring'in gizemli bir şekilde kulağımıza fısıldadığı güçlük yoktur ve kozmik uygulamalarda bile —bilgi araçlarımızın yetersizliğinin sonucu olan— eksiklikler ve boşluklarla karşılaşabiliriz, ama hiçbir yerde teorik olarak aşılmaz engellerle değil. Statikten dinamiğe giden köprü, burada da dıştan gelen itiştir — denge durumundaki nesne üzerinde etkili olan başka cisimlerin neden olduğu soğuma ya da ısınma. Bay Dühring'in bu doğa felsefesinde ne denli ilerlersek, hareketi hareketsizlikle açıklama, ya da ta-

mamen statik, dinginlik durumunda olan şeyin *kendiliğinden* dinamik duruma, harekete geçebildiği köprüyü bulma yolundaki tüm girişimler de o denli olanaksız görünür.

Böylelikle, kendi kendine eşit ilkdurumdan bir süre için kurtulmuş bulunuyoruz. Bay Dühring kimyaya geçiyor ve bu vesileyle bize, doğanın, gerçeklik felsefesi tarafından şimdiye kadar kazanılmış üç atalet yasasını açıklıyor:

1– genel madde miktarı, 2– yalın (kimyasal) unsurların miktarı ve 3– mekanik enerji miktarı değişmezdir.

Yani: maddenin ve var olduğu ölçüde onun basit bileşenlerinin ve hareketin yaratılamazlığı ve yok edilemezliği —bu eski, dünyaca bilinen olgular, son derece yetersiz ifade edilmiş biçimde—, işte Bay Dühring'in, onun inorganik dünyanın doğa felsefesinin sonucu olarak sunacak durumda olduğu biricik gerçekten pozitif şey budur. Hepsi de çoktan bildiğimiz şeyler. Fakat bilmediğimiz, bunların "atalet yasaları" ve böylelikle de "şeylerin sisteminin şematik özellikleri" olduğudur. Yine yukarıda Kant konusunda olduğu gibi oluyor: Bay Dühring, herkesçe bilinen herhangi bir gülünç öykü alıyor, üzerine bir Dühring etiketi yapıştırıyor ve buna "tümüyle kendine özgü sonuçlar ve görüşler ... sistem yaratıcı fikirler ... köktenci bilim" diyor.

Fakat bundan dolayı umutsuzluğa kapılmamıza gerek yok. En köktenci bilimin ve en iyi toplumsal kuruluşun hangi eksikliği olursa olsun, Bay Dühring bir şeyi kesinlikle öne sürebilir: "Evrende mevcut altının her zaman aynı miktarda olmuş olması gerekir ve, tıpkı genel madde gibi, artmış ya da azalmış olamaz." Bu "mevcut altın"la ne satın alabileceğimizi, Bay Dühring ne yazık ki söylemiyor.

VII
Doğa Felsefesi. Organik Dünya

"Ara katılımların yekpare ve tek ıskalası, basınç ve itiş içindeki mekanikten, duyumların ve düşüncelerin birleştirilmesine kadar uzanır." Bay Dühring, bu güvenceyle, yaşamın oluşması üzerine daha fazla söz etmekten tasarruf ediyor, her ne kadar, ta kendi kendine eşit duruma kadar geri giderek dünyanın gelişmesini izlemiş bulunan ve kendini öbür gökcisimleri üzerinde öylesine rahat hisseden bir düşünürden, bunu da tam olarak bileceği beklenebilmesine rağmen. Halbuki, bu güvence de, Hegel'in daha önce değinilen ölçü ilişkilerinin düğüm çizgisi ile tamamlanmadığı sürece, sadece yarı yarıya doğrudur. Tüm tedriciliğine rağmen, bir hareket biçiminden diğerine geçiş, daima bir sıçrama, tayin edici bir dönüş olarak kalır. Örneğin, gökcisimleri mekaniğinden tek tek gökcisimleri üzerindeki daha küçük kütleler mekaniğine geçişte; keza kütleler mekaniğinden —aslında fizik denilen şeyde incelediğimiz hareketleri: ısı, ışık, elektrik, manyetizmi kapsayan— moleküller mekaniğine geçişte böyledir; moleküller fiziğinden atomlar fiziğine —kimyaya— geçiş de kesin bir sıçramayla olur ve bayağı kimyasal etkiden yaşam adını verdiğimiz albümin metabolizması kimyasına geçişte bu hayli hayli böyledir.[41] Yaşam alanı içinde, sıçramalar gitgide seyrekleşir ve farkedilmez hale gelir. — Yani, Bay Dühring'i düzeltmek zorunda olan kişi, yine Hegel'dir.

Organik dünyaya kavramsal geçişi, Bay Dühring'e amaç kavramı sağlıyor. Bu da yine Hegel'den alınmıştır, o, Mantık'ta

—Kavram Öğretisi— teleoloji ya da amaç öğretisi sayesinde kimyasal töz değişiminden yaşama geçer. Nereye göz atarsak atalım, Bay Dühring'de, utanmadan kendi köktenci bilimi diye sattığı Hegelci bir "kabalık" ile karşılaşıyoruz. Burada, amaç ve araç fikirlerinin organik dünyaya uygulanmasının ne ölçüde haklı ve yerinde olduğunu araştırmak bizi konumuzdan fazlasıyla uzaklaştırırdı. Her halükârda, Hegelci "iç amaç" fikri, yani tanrı kayrasının hikmeti gibi bilinçli olarak davranan bir üçüncü tarafından doğaya ithal edilmeyen, bilakis bizzat şeyin zorunluluğu içinde bulunan bir amacın uygulanması, felsefi olarak tam eğitilmemiş kişilerde, sürekli olarak, bilinçli ve kasıtlı eylemi düşüncesizce işin içine sokuşturmaya yol açar. Bir başkasının en küçük "ispritizmacı" hareketi karşısında ölçüsüz bir ahlâki öfkeye kapılan aynı Bay Dühring, "içgüdü duyumlarının kesinlikle, esas olarak, onların oyununa bağlı olan doyum için yaratıldıkları"na güvence veriyor. Bize, zavallı doğanın, "hep yeni baştan nesnel dünyayı düzen içinde tutmak zorunda kaldığını" ve bunun yanı sıra, "doğanın, genellikle ona tanınandan daha çok incelik gerektiren" birden fazla işi daha yapmakla yükümlü olduğunu anlatıyor. Fakat doğa sadece şunu ya da bunu neden yarattığını *bilmekle* kalmıyor, yapacak hizmetçilik görevleri olmakla kalmıyor, onda sadece incelik olmakla kalmıyor, ki bu bilinçli öznel düşünmede gayet güzel bir yetkinleşmedir, aynı zamanda onun iradesi de var; çünkü içgüdülerin gerçek doğa koşullarını —beslenme, üreme vs.— yerine getirdikleri ikrarını, bu ikrarı "doğrudan değil, bilakis sadece dolaylı *istenmiş* olarak görmemiz gerekir". Böylece, bilinçli düşünen ve davranan bir doğaya varıyoruz, yani, statikten dinamiğe giden olmasa da, artık panteizmden deizme götüren "köprü"nün üzerinde bulunuyoruz. Yoksa Bay Dühring de bir kez biraz "doğa felsefeci yarı-şairlik" mi yapmak istiyor?

İmkânı yok. Gerçeklik filozofumuzun organik doğa üzerine

söyleyebildiği her şey, doğa felsefeci yarı-şiire karşı, "yüzeysel saçmalıkları ve deyim yerindeyse bilimsel yutturmacılıkları ile birlikte şarlatanlığa" karşı, *Darwinizmin* "uydurma hatları"na karşı mücadeleyle sınırlıdır.

Darwin herşeyden önce, Malthus'un nüfus teorisini ekonomiden doğabilime aktarmakla, hayvan yetiştiricisinin düşünceleri içinde saplanıp kalmakla, varoluş mücadelesi ile bilimdışı yarı-şiir söylemekle, tüm Darwinizm, Lamarck'tan ödünç alınanlar çıkarıldıktan sonra, insanlığa yönelmiş bir parça vahşet olmakla suçlanıyor.

Darwin bilimsel gezilerinden, bitki ve hayvan türlerinin değişmez değil değişir oldukları fikriyle eve dönmüştü. Evde bu fikri izlemeye devam etmek için, hayvan ve bitki yetiştiriciliğinden iyi bir alan yoktu. İngiltere, tam da bunun klasik ülkesidir; diğer ülkelerin, örneğin Almanya'nın elde ettiği sonuçlar, İngiltere'de bu bakımdan elde edilen sonuçlar için bir ölçüt olmanın uzağından bile geçemezler. Ve bu başarıların çoğu son yüz yıl içinde gerçekleşmiştir, böylece, olguların saptanması açısından pek bir güçlük yok. Darwin, bu yetiştirmenin, aynı türden hayvanlar ve bitkilerde, genelde farklı kabul edilen türlerdekilerden daha büyük yapay farklara yol açtığını gördü. Böylece, bir yandan türlerin değişebilirliği belli bir dereceye kadar kanıtlandı, diğer yandan da çeşitli tür karakterlerine sahip organizmalar için ortak atalar olanağı kanıtlandı. Bunun üzerine Darwin, doğada, —yetiştiricinin bilinçli niyeti olmadan— yine de süreç içinde canlı organizmalarda yapay yetiştirme gibi değişimlere yol açmak zorunda olan nedenler olup olmadığını araştırdı. Bu nedenleri, doğa tarafından yaratılan tohumların çok büyük sayısı ile, gerçekten olgunluğa erişen organizmaların küçük sayısı arasındaki oransızlıkta buldu. Fakat her tohum gelişmeye yöneldiği için, zorunlu olarak, kendisini sadece doğrudan bedensel mücadele ya da birbirini yeme olarak değil, aynı zamanda yer ve

ışık uğruna mücadele —bitkilerde bile— olarak da gösteren bir varoluş mücadelesi ortaya çıkar. Ve apaçıktır ki, bu mücadelede en çok, ne kadar önemsiz de olsa, varoluş mücadelesinde üstünlük sağlayan herhangi bir bireysel özelliğe sahip bireyler, olgunluğa ulaşma ve soyunu sürdürme şansına sahiptir. Öyleyse, bu bireysel özellikler kalıtımla geçme ve aynı türe ait birçok bireyde bulunmaları halinde, artan kalıtım yoluyla, bir kez tutmuş bulundukları yönde güçlenme eğilimi gösterirken; bu özelliklere sahip olmayan bireyler, varoluş mücadelesinde daha kolay yenilir ve yavaş yavaş kaybolurlar. Bu şekilde, bir tür, doğal seleksiyonla, en uygun olanların yaşamasıyla değişir.

Darwin'in bu teorisine karşı, Bay Dühring, varoluş mücadelesi fikrinin kökeninin, bizzat Darwin'in de itiraf etmiş olduğu gibi, ulusal-iktisatçı nüfus teorisyeni Malthus'un görüşlerinin genelleştirilmesinde aranması gerektiğini ve dolayısıyla nüfus fazlalığı üzerine papazca Malthusçu görüşlere özgü tüm kusurlarla birlikte var olduğunu söyler. — Varoluş mücadelesi fikrinin *kökeninin* Malthus'ta aranması gerektiğini söylemek, Darwin'in aklından bile geçmez. O sadece şunu söyler: onun varoluş mücadelesi teorisi, Malthus'un teorisinin tüm hayvan ve bitki dünyasına uygulanmasıdır. Malthus'un öğretisini incelemeden safça kabul etmekle Darwin'in işlediği gaf ne kadar büyük olursa olsun, yine de herkes, doğadaki varoluş mücadelesini, doğanın savurganca ürettiği sayısız miktarda tohumla, bunların olgunlaşabilenlerinin sayısının azlığı arasındaki çelişkiyi; gerçekten de büyük bölümü itibariyle —yer yer son derece kıyıcı— bir varoluş mücadelesi içinde çözülen çelişkiyi algılamak için, Malthus'un gözlüğüne gereksinme olmadığını herkes ilk bakışta görür. Ve iş ücreti yasası, Ricardo'nun bu yasayı dayandırdığı Malthusçu gerekçelerin çoktan unutulmuş olmasından sonra da nasıl ki geçerliliğini koruduysa, varoluş mücadelesi de, herhangi bir Malthusçu yorum olmadan, doğada aynen öyle var

olabilir. Ayrıca, keza doğa organizmalarının da kendi nüfus yasaları vardır, bunlar neredeyse hiç araştırılmamıştır, ama saptanmaları, türlerin evrimi teorisi açısından tayin edici bir önem taşıyacaktır. Ve bu yöndeki tayin edici atılımı kim yaptı? Darwin'den başkası değil.

Bay Dühring sorunun bu pozitif yönüne değinmekten özellikle kaçınıyor. Bunun yerine, varoluş mücadelesini tekrar tekrar onun başına kakıyor. Bilinçsiz bitkilerle munis otoburlar arasında bir varoluş mücadelesi peşinen söz konusu olamazdı: "tam belirli anlamıyla varoluş mücadelesi, beslenme avlayıp yeme yoluyla gerçekleştiği ölçüde, vahşetin içinde mevcuttur." Ve varoluş mücadelesi kavramını bu dar sınırlara indirgedikten sonra, Bay Dühring, bizzat kendisi tarafından vahşetle sınırlanan bu kavramın vahşeti karşısında öfkesinin dizginlerini koyuveriyor. Bu ahlâki öfkenin tek hedefi, Bay Dühring'in ta kendisidir, çünkü bu sınırlılıktaki varoluş mücadelesinin tek yaratıcısı ve bundan dolayı da onun tek sorumlusu kendisidir. Dolayısıyla, "tüm doğa eyleminin yasalarını ve anlaşılmasını canavarlar alanında arayan" Darwin değil —Darwin tam da tüm organik doğayı mücadelenin içine çekmişti—, bilakis bizzat Bay Dühring'in kotardığı hayali bir umacıdır. Ayrıca, "varoluş mücadelesi" *adını,* Bay Dühring'in ultra ahlâki öfkesine terkedebiliriz. *Meselenin* bitkiler arasında da var olduğunu, her otlak, her buğday tarlası, her orman ona kanıtlayabilir ve önemli olan ad değil, yani bunun "varoluş mücadelesi" mi, yoksa "varlık koşullarının eksikliği ve mekanik etkiler" olarak mı adlandırılacağı değil, bilakis bu olgunun türlerin korunması ya da değişmesi üzerinde nasıl etkide bulunduğudur. Bay Dühring bu konuda inatla kendi kendine eşit bir suskunluğu muhafaza ediyor. Öyleyse şimdilik doğal seleksiyonla yetinmek gerekecek.

Fakat Darwinizm, "dönüşümlerini ve farklarını hiçlikten üretiyor". Gerçekten de Darwin, doğal seleksiyonu ele aldığı yer-

de, tek tek bireylerde değişikliklere yol açan *nedenleri* bir yana bırakır ve ilk önce bu bireysel sapmaların, yavaş yavaş bir soyun, bir varyasyon ya da bir türün ayırdedici özellikleri haline gelme tarzını ele alır. Darwin için ilk önce söz konusu olan, — şimdiye kadar kısmen hiç bilinmeyen, kısmen de ancak çok genel bir biçimde belirtilebilen— bu nedenleri bulmaktan çok, bunların sonuçlarının içinde biriktiği, kalıcı önem kazandığı rasyonel biçimi bulmaktır. Bunu yaparken, Darwin'in bu buluşuna aşırı bir etki alanı maledip, bunu türlerin değişmesinin biricik kaldıracı haline getirmesi ve yinelenen bireysel değişiklikleri genelleştirme biçiminden ötürü bunların nedenlerini savsaklaması, gerçek bir ilerleme yapan çoğu kimseyle ortaklaşa sahip olduğu bir hatadır. Üstelik Darwin, kendi bireysel dönüşümlerini hiçten üretiyor ve burada yalnızca "hayvan yetiştiricinin bilgeliği"ni kullanıyorsa, yetiştirici, hayvan ve bitki biçimlerinin salt düşünülmüş değil, aynı zamanda gerçek dönüşümlerini de *hiçten* üretmek zorundadır. Fakat bu dönüşümlerin ve farkların aslında nereden ortaya çıktıklarını araştırma atılımını veren kişi de yine Darwin'den başkası değildir.

Yenilerde, özellikle Haeckel tarafından, doğal seleksiyon fikri genişletilmiş ve türlerin değişimi, uyumun ve kalıtımın karşılıklı etkileşiminin sonucu olarak kavranıp, uyum sürecin değiştiren, kalıtım ise muhafaza eden yönü olarak ortaya konmuştur. Fakat bu da, Bay Dühring'in pek hoşuna gitmiyor. "Doğanın sunduğu ya da esirgediği yaşam koşullarına esas uyum, düşüncelere göre belirlenen dürtü ve eylemleri önkoşar. Yoksa uyum sadece bir görüntüdür ve o zaman işe karışan nedensellik, fiziksel, kimyasal ya da bitkisel fizyolojik şeylerin alt basamaklarının üstüne çıkmaz." Bay Dühring'i kızdıran şey, yine ad. Fakat o süreci nasıl nitelerse nitelesin, sorun burada şudur: bu süreçler organizma türlerinde değişikliklere yol açar mı, açmaz mı? Ve Bay Dühring yine yanıt vermiyor.

"Bir bitki büyürken, en çok ışık aldığı yolu seçiyorsa, bu uyarım etkisi, fiziksel güçlerle kimyasal etkenlerin bir kombinasyonundan başka bir şey değildir ve burada, mecazi anlamda değil, gerçek anlamda bir uyumdan söz edilmek istenirse, o zaman bu, kavramların içine *ispritizmacı* bir karışıklık sokmak zorundadır." Doğanın kimin *isteğiyle* şunu ya da bunu yaptığını tam olarak bilen, doğanın *inceliğinden,* hatta *iradesinden* söz eden adam, başkalarına karşı işte böyle sert! Gerçekten de ispritizmacı bir karışıklık — ama kimde, Haeckel'de mi, Bay Dühring'de mi?

Ve yalnızca ispritizmacı değil, aynı zamanda mantıki karışıklık. Bay Dühring'in tüm gücüyle amaç kavramını doğada geçerli kılmakta direttiğini gördük: "Araç ve amaç ilişkisi, kesinlikle bilinçli bir kasıt önkoşmaz." Peki ama, öylesine hararetle karşı çıktığı o bilinçli kasıt olmadan, düşüncelerin aracılığı olmadan uyum, bilinçsiz bir amaca uygunluktan başka nedir ki?

Demek ki, ağaç kurbağası ve yaprak yiyen böcekler yeşil, çöl hayvanları kum sarısı, kutup hayvanları çoğunlukla kar beyazı renkte iseler, bu renkleri elbette kasten ya da herhangi bir düşünce uyarınca almamışlardır; bilakis bu renkler sadece fiziksel güçler ve kimyasal etkenlerle açıklanır. Ve bu hayvanların, bu renkler sayesinde, amaca uygun olarak, içinde yaşadıkları araca, onları düşmanları için daha az görünür kılacak biçimde *uymuş* oldukları yadsınamaz. Aynı şekilde, belirli bitkilerin üzerlerine konan böcekleri yakalayıp yedikleri organları da bu faaliyete uydurulmuşlar, hem de amaca uygun olarak uydurulmuşlardır. Bay Dühring, uyumun düşüncelerin sonucu olması gerektiğinde diretirse, bununla sadece, başka sözcüklerle, amaca uygunluğun da düşünceler sayesinde iletilmiş, bilinçli, kasıtlı olması gerektiğini söyler. Böylelikle bir kez daha, gerçeklik felsefesinde genelde olduğu gibi, amaca uygun etkin yaratıcıda, Tanrı'da konaklamış bulunuyoruz. "Aslında bu bilgiye deizm deniyordu

ve pek makbul sayılmazdı (diyor, Bay Dühring); fakat şimdi bu bakımdan da geriye doğru gelişme gösterilmiş görünüyor."

Uyumdan, kalıtıma geçiyoruz. Bay Dühring'e göre, Darwinizm burada da tamamen yanlış yolda. Tüm organik dünya, diye iddia ediyormuş Darwin, bir ilkel varlıktan gelir, deyim yerindeyse tek bir varlığın dölüdür. Türdeş doğa ürünlerinin soy aracılığı olmaksızın bağımsız yan yana düzeni, Darwin açısından kesinlikle yokmuş ve bundan dolayı, seleksiyon ya da sair üreme ipi kopunca, onun geriye dönük görüşlerinin sonu gelmiş olacakmış.

Darwin'in bugünkü organizmaların hepsini *bir* ilkel varlıktan türettiği iddiası, kibarca söylemek gerekirse, Bay Dühring'in "kendi özgür yaratığı ve hayali"dir. Darwin, "Origin of Species"in 6. baskısının sondan bir önceki sayfasında açıkça, "tüm organizmaları özel yaratıklar olarak değil, *az sayıdaki varlığın* aynı soydan gelen dölü döşü olarak"[42] gördüğünü söyler. Ve Haeckel çok daha ileri gidip, "bitkiler âlemi için tamamen bağımsız bir soy, hayvanlar âlemi için ikinci bir soy" ve bu ikisi arasında da "her biri bu öncekilerden tamamen bağımsız olarak kendi arkegon moneron biçiminden gelişmiş bulunan belli sayıda protista soyu"nu kabul eder ("*Schöpfungsgeschichte*", s. 397).[43] Bu ilkel varlığı, Bay Dühring sadece, onu ilk Yahudi Adem ile paralellik çizerek gözden düşürmek amacıyla bulmuştur; ama o —yani Bay Dühring— bu ilk Yahudinin Smith'in Asurlulara ilişkin buluşları sonucu neden birden ilk Sâmi olduğunu; İncil'in tüm Yaradılış ve Tufan öyküsünün, eski paganizmin, Yahudilerin Babilliler, Kaldeliler ve Asurlularla ortaklaşa sahip oldukları dini söylenceler çevresinin bir parçası olduğunun ortaya çıktığını bilmeme şanssızlığına uğrar.

Soy ipi kopunca, Darwin'in sonunun gelmiş olacağını söylemek, kuşkusuz ağır, ama reddedilemez bir suçlamadır. Ne yazık ki, tüm doğabilimimiz bunu hak ediyor. Soy ipi kopunca, "sonu gelmiş" oluyor. Şimdiye kadar, soyu olmayan organik varlıklar

üretmeyi; hatta kimyasal elementlerden basit protoplazma ya da öbür albüminli cisimleri yapmayı bile beceremedi. Yani yaşamın kökeni hakkında bugüne değin sadece şu kadarını söyleyebiliyor: onun kimyasal yoldan gerçekleşmiş olması gerekir. Fakat, belki de gerçeklik felsefesi, köken olarak birbirleriyle bağlı olmayan bağımsız yan yana düzenli doğa ürünlerine sahip olduğu için, burada yardım edebilecek durumdadır. Bunlar nasıl oluşmuş olabilir? İlküremeyle mi? Fakat şimdiye değin, ilküremenin en gözüpek savunucuları bile, bu yolla sadece bakteri, mantar tohumları ve diğer çok ilkel organizmaları ürettiklerini iddia ettiler — böcek, balık, kuş ya da memeli hayvan değil. Bu türdeş doğa ürünleri —iyi anlaşılsın, organik olanları, burada yalnızca onlardan söz ediliyor—, birbirlerine köken itibariyle bağlı değilse, onlar ya da atalarından her biri, "köken ipinin koptuğu yerde", özel bir yaradılış eylemiyle dünyaya getirilmiş olmalı. Yani yine yaradana ve deizm denilen şeye döndük.

Ayrıca, Bay Dühring, "özelliklerin cinsel bileşiminin salt eylemini, bu özelliklerin ortaya çıkmasının temel ilkesi haline getirme"nin Darwin'in çok büyük bir sathiliği olduğunu açıklıyor. İşte köktenci filozofumuzun yeni bir özgür yaratığı ve hayali daha. Tersine, Darwin, kesin olarak şöyle der: doğal seleksiyon deyimi sadece değişikliklerin *korunmasını* içerir, üretilmesini değil (s. 63). Darwin'e hiçbir zaman söylemediği bu yeni şeyleri maletmek ise, bize şu Dühringci derin anlamı kazandırmaya yardım ediyor: "Üremenin iç şematizminde herhangi bir bağımsız değişim ilkesi aranacak olsaydı, bu düşünce gayet rasyonel olurdu; çünkü genel yaradılış ilkesi ile cinsel üreme ilkesini bir birimde toplayıp, ilküreme denilen şeyi, daha yüksek bir bakış açısından, yeniden üretimin mutlak karşıtı olarak değil, tersine bir üretim olarak görmek, doğal bir düşüncedir." Ve böylesi deli saçmalarını kaleme alabilen adam, Hegel'in "jargon"una dil uzatmaktan sıkılmıyor!

Fakat, doğabilimin, Darwin'in teorisinin verdiği itilime borçlu olduğu büyük atılım karşısında Bay Dühring'in duyduğu öfkeyi yatıştırmaya yarayan tatsız, çelişkilerle dolu mızmızlık ve mızıkçılık artık yeter. Ne Darwin, ne de onun doğa araştırmacıları arasındaki yandaşları, Lamarck'ın büyük kazanımlarını herhangi bir biçimde küçümsemeyi düşünürler; onu ilk övenler onlar olmuştur. Fakat unutmamalıyız ki, Lamarck'ın zamanında bilim, türlerin kökeni sorununa öncelemeci, deyim yerindeyse kâhince yanıttan başka bir yanıt verebilmek için yeterince malzemeye sahip olmaktan çok uzaktı. O zamandan beri derlemeli ve anatomik botanik ve zooloji alanında biriken engin malzemenin yanı sıra, Lamarck'tan bu yana, burada tayin edici bir öneme sahip olan yepyeni iki bilim ortaya çıktı: bitki ve hayvan embriyonlarının gelişmesinin incelenmesi (embriyoloji) ve yerkabuğunun çeşitli katmanları içinde kalmış organik kalıntıların incelenmesi (paleontoloji). Gerçekten, organik embriyonların yetişkin organizmalara kerteli gelişmesi ile, dünya tarihinde birbiri ardına ortaya çıkan bitki ve hayvanların sırası arasında şaşırtıcı bir uyum bulunuyor. Ve evrim teorisine en güvenilir temeli veren, tam da bu uyumdur. Fakat evrim teorisinin kendisi henüz çok gençtir ve araştırmaların devamının, türlerin gelişmesi sürecine ilişkin sıkı Darwinci düşünceler de dahil, bugünkü düşünceleri çok önemli ölçüde değiştireceğinden kuşku duyulamaz.

Peki, gerçeklik felsefesinin organik yaşamın gelişmesi üzerine bize pozitif olarak söylediği nedir?

"... Türlerin değişkenliği, kabul edilebilir bir varsayımdır." Fakat bunun yanında, "evrim aracılığı olmadan, türdeş doğa ürünlerinin bağımsız yan yana düzeni" de geçerlidir. Buna göre, türdeş olmayan doğa ürünlerinin, yani değişken türlerin köken itibariyle birbirlerinden geldikleri, türdeş olanlarda durumun böyle olmadığı sanılırdı. Fakat bu da tam doğru değil; çün-

kü değişken türlerde de "evrimin aracılığı, tersine, doğanın ancak gayet ikincil bir eylemi olabilir". Evet evrim ama, "ikinci sınıf" bir evrim. Bay Dühring'in evrim hakkında o denli kötü ve karanlık şeyler söylemesinden sonra, onu arka kapıdan da olsa, yeniden kabul etmesine sevinelim. Doğal seleksiyon için de durum aynı; çünkü doğal seleksiyonun sayesinde gerçekleştiği varoluş mücadelesi hakkında onca ahlâki öfkeden sonra, birdenbire şöyle deniyor: "Oluşumların özelliğinin derin temeli, böylece, yaşam koşullarında ve kozmik ilişkilerde aranmalıdır, Darwin'in vurguladığı doğal seleksiyon ancak ikinci planda söz konusu olabilir." Yani, ikinci sınıf da olsa, yine doğal seleksiyon; dolayısıyla doğal seleksiyonla birlikte varoluş mücadelesi ve bununla birlikte de papazcı-Malthusçu nüfus fazlalığı! Hepsi bu, geri kalanı için, Bay Dühring Lamarck'a göndermede bulunuyor.

Son olarak, başkalaşım ve evrim sözcüklerinin kötüye kullanılmasına karşı bizi uyarıyor. Başkalaşım, açık olmayan bir kavrammış ve evrim kavramı da ancak evrim yasaları gerçekten kanıtlanabildikleri ölçüde caizmiş. Her ikisi yerine "kompozisyon" demeliymişiz ve o zaman her şey hallolurmuş. Yine eski hikâye: şeyler olduğu gibi kalıyor ve sadece adları değiştirdiğimizde, Bay Dühring bundan tamamen hoşnut kalıyor. Pilicin yumurta içinde gelişmesinden söz edersek, karışıklık yaratmış oluyoruz, çünkü evrim yasalarını ancak yetersiz bir biçimde kanıtlayabiliyoruz. Fakat kompozisyonundan söz edersek, her şey açığa kavuşur. Yani artık: bu çocuk parlak bir şekilde gelişiyor, yerine: mükemmel kompoze oluyor, diyeceğiz ve sadece kendine duyduğu soylu özsaygıyla değil, ama geleceğin kompozitörü olma özelliğiyle de Nibelungenler Yüzüğü yaratıcısının yanında layık olduğu yeri almasından ötürü, Bay Dühring'i kutlayabiliriz.[44]

VIII
Doğa Felsefesi. Organik Dünya (Son)

"Doğa felsefesi bölümümüze, onu tüm bilimsel önkoşullarıyla donatmak için hangi pozitif bilgilerin gerektiği... düşünülsün. Önce matematiğin tüm esaslı kazanımları, sonra mekanik, fizik ve kimyadaki kesin bilgilerin başlıca tespitleri ve bir bütün olarak fizyoloji, zooloji ve diğer araştırma alanlarındaki doğabilimsel sonuçlar bu bölümün temelini oluşturur."

Bay Dühring, Bay Dühring'in matematiksel ve doğabilimsel âlimliğinden böyle bir güven ve kesinlikle söz ediyor. Ne var ki, bizzat bu yavan bölümün ve ondan daha da az sonuçlarının ardında, hangi pozitif bilgilerin köktenciliğinin durduğu görülmüyor. Her halükârda, fizik ve kimya üzerine Dühringci kehaneti başarmak için, fizikten ısının mekanik eşdeğerini ifade eden denklemden, kimyadan da tüm cisimlerin elementlere ve elementlerin bileşiklerine ayrıldığından başka bir şey bilmeye gerek yok. Üstelik, her kim ki Bay Dühring gibi, s. 131, "çekilen atomlar"dan söz edebilirse, bununla sadece, atomlar ile moleküller arasındaki fark konusunda tamamen "karanlıkta" olduğunu kanıtlar. Atomlar, bilindiği gibi, çekim ya da diğer mekanik ya da fizik hareket biçimleri için değil, yalnızca kimyasal eylem için vardır. Ve insan organik doğa üzerine bölümü okuduğunda, bu boş, birbiriyle çelişen, en önemli noktalarda kehânet türü anlamsız ileri geri konuşmalar ve sonucun mutlak hiçliği karşısında, daha başından kendini, Bay Dühring'in burada son derece kötü bildiği şeylerden söz ettiği fikrinden kurtaramaz. Bu görüş, organik varlık öğretisinde (biyoloji) bundan böyle evrim ye-

rine kompozisyon denmesi önerisine gelindiğinde kesinlik kazanıyor. Böyle bir şey önerebilen kimse, organik cisimlerin oluşması hakkında en küçük bir bilgisi olmadığını kanıtlar.

Tüm organik cisimler, en aşağı biçimleri dışında, hücrelerden, ancak güçlü bir büyüteç altında görülebilen ve bir hücre çekirdeği içeren küçük albümin pıhtılarından oluşur. Genel olarak, hücre bir de dış zar geliştirir ve içeriği az çok sıvıdır. En aşağı derecedeki hücresel cisimler, *tek* hücreden meydana gelirler; organik varlıkların ezici çoğunluğu çokhücrelidir, daha aşağı organizmalarda türdeş ve daha yüksek varlıklarda gittikçe daha farklı biçimler, gruplaşmalar ve faaliyetler edinen çok sayıda hücrenin türdeş bütünlüğüdür. Örneğin, insan bedeninde, kemikler, kaslar, sinirler, kas sinirleri, eklemler, kıkırdaklar, deri, kısacası tüm dokular, hücrelerden ya bileşmişler ya da oluşmuşlardır. Fakat, içinde bir hücre çekirdeğiyle birlikte basit, çoğu kez zarsız bir küçük albümin pıhtısı olan amipten, ta insana ve en küçük tekhücreli yeşil suyosunundan en gelişmiş bitkiye kadar tüm organik hücreli varlıklarda ortak olan şey, hücrenin nasıl çoğaldığıdır: bölünme yoluyla. Hücre çekirdeği önce ortadan daralır, çekirdeğin iki dilimini ayıran boğum gittikçe incelir, sonunda bunlar birbirinden ayrılır ve iki hücre çekirdeği oluşturur. Bu süreç, bizzat hücrede olur; iki çekirdekten her biri —diğeriyle gittikçe incelen bir boğumla bağlıdır— hücre maddesinin birikim odağı haline gelir, ta ki bunlar sonunda birbirinden ayrılıp bağımsız hücreler olarak yaşamaya başlayıncaya kadar. Böylesine yinelenen hücre bölünmesi yoluyla, döllenmeden sonra, hayvan yumurtasının embriyon kesesinden giderek tümüyle tamamlanmış hayvan gelişir; ve yetişkin hayvanda tüketilmiş dokuların yenilenmesi de böyle olur. Böyle bir sürece kompozisyon, ve gelişme olarak nitelenmesine "katıksız kuruntu" demek için, kişinin kesinlikle —bunu varsaymak bugün ne kadar zor olsa da— bu süreçten hiç haberi olmayan biri olması gerekir; burada sadece, hem de sözcüğün en tam anlamıyla geliştirilir, fakat asla ve kat'a kompoze edilmez!

Bay Dühring'in genelde yaşamdan ne anladığı hakkında daha ilerde söyleyecek birkaç sözümüz daha olacak. Özelde yaşamdan şunu anlıyor: "İnorganik dünya da, kendi kendine gerçekleşen bir hareketler sistemidir; fakat ancak maddenin esas yapılanmasının ve dolaşımına bir iç noktadan özel kanallarla aracılık edilen ve daha küçük bir oluşuma aktarılabilir bir embriyon şemasına göre başladığı noktadan itibaren, sözcüğün dar ve kesin anlamında, asıl yaşamdan söz etmeye girişilebilir."

Bu cümle, gramerin umarsız karmaşıklığı bir yana, sözcüğün dar ve kesin anlamında, budalalık eseri bir kendi kendine gerçekleşen hareketler (bunlar ne menem şeylerse) sistemidir. Yaşam ancak esas yapılanmanın başladığı yerde başlıyorsa, yapılanma kavramının nasıl anlaşıldığına bağlı olarak, o zaman Haeckel'in tüm protistalar âlemini ve belki de daha birçok şeyi ölü ilan etmemiz gerekir. Yaşam ancak bu yapılanmanın daha küçük bir embriyon şemasıyla aktarılabilir olduğu yerde başlıyorsa, o zaman, en azından ta tekhücreli organizmalara kadar olan —ve onlar da dahil— tüm organizmalar canlı değildir. Maddenin dolaşımına özel kanalların aracılık etmesi yaşamın ayırdedici niteliği ise, o zaman daha öncekilere ek olarak, en iyi halde denizanaları hariç, selenterelerin tüm üst sınıfını, yani tüm polipleri ve diğer zoofitleri canlı varlıklar safından silmemiz gerekir.[45] Fakat maddenin dolaşımına bir iç noktadan başlayarak özel kanalların aracılık etmesi yaşamın başlıca ayırdedici özelliği olarak kabul edilirse, o zaman kalbi olmayan ya da birkaç kalbi olan tüm hayvanları ölü ilan etmemiz gerekir. Yani, daha önce adını andıklarımıza ek olarak, tüm solucanları, beşparmaklıları ve tatlı su kurtlarını (Huxley'in tasnifine göre Annuloida ve Annulosa[46]), kabuklu hayvanların bir kısmını (yengeçler) ve hatta son olarak, bir omurgalıyı, batkağı (amphioxus'u) bunlara eklememiz gerekir. İlaveten tüm bitkileri.

Böylece, Bay Dühring, sözcüğün dar ve kesin anlamında asıl yaşamı belirlemeye girişerek, biri sadece tüm bitkiler âlemini

değil, aynı zamanda neredeyse hayvanlar âleminin yarısını da ölüme mahkûm eden, birbiriyle taban tabana çelişen dört yaşam belirtisi veriyor. Gerçekten, "temelden özgün sonuç ve görüşler" vaat ederken, onun bizi aldattığını kimse söyleyemez!

Bir başka yerde şöyle deniyor: "Doğada da, en aşağısından en yükseğine kadar tüm organizmaların temelinde basit bir tip vardır" ve bu tipe, "en gelişmemiş bitkinin en aşağı hareketinde bile, genel özü içinde tümüyle ve bütünüyle rastlanır." Bu iddia da yine "tümüyle ve bütünüyle" saçmadır. Tüm organik doğada rastlanan en basit tip, hücredir ve bu, kuşkusuz, en yüksek organizmaların temelinde bulunur. Buna karşılık, en aşağı organizmalar arasında, henüz hücreden çok aşağı bir nitelik taşıyan, hiçbir farklılaşmaya uğramamış yalın bir albümin pıhtısından oluşmuş birçok protoamip, tüm bir dizi diğer hayvanla bitki arası tekhücreli yaratıklar ve tüm sifoneler bulunur. Bunların tümü, yüksek organizmalara yalnızca esas bileşenlerinin albümin olması nedeniyle bağlanmışlardır ve dolayısıyla albümin görevlerini yerine getirirler, yani yaşarlar ve ölürler.

Bay Dühring anlatmaya devam ediyor: "Fizyolojik olarak duyum, ne kadar basit de olsa, herhangi bir sinir aygıtının varlığına bağlıdır. Bu nedenle, tüm hayvanların karakteristik özelliği, duyum yeteneği, yani durumlarını öznel bilinçli kavrama yeteneğidir. Bitki ile hayvan arasındaki keskin sınır, duyuma sıçrayışın gerçekleştiği yerdedir. Bilinen geçiş varlıkları bu sınırı o denli az siler ki, bilakis tam da bu dışardan belirsiz ya da ayırdedilemez oluşumlar bu sınırı mantıki bir gereksinme haline getirir." Ve daha ilerde: "Buna karşılık bitkiler en küçük duyum izinden ve her türlü duyum yeteneğinden de tamamen ve her zaman için yoksundur."

Birincisi, Hegel, "Doğa Felsefesi" § 351, Ek'te, "duyumun *differentia specifica*'sı[1], hayvanın mutlak ayırdedici belirtisidir"

[1] *differentia specifica* — karakteristik fark. *–Red.*

der. Yani yine, Bay Dühring tarafından basit bir ilhak sayesinde kati kesin doğrunun soylu katına yükseltilen bir Hegel "kabalığı".

İkincisi, ilk kez burada geçiş oluşumlarından, bitki ve hayvan arasında dışardan belirsiz ya da ayırdedilemez oluşumlardan (tam çetrefil bir dil) bahsediliyor. Bu ara biçimlerin var olması; bitki mi, hayvan mı olduklarını kesinlikle söyleyemeyeceğimiz organizmaların bulunması; yani bitki ile hayvan arasındaki sınırı kesinlikle saptayamamamız — bu, Bay Dühring için, esassız olduğunu aynı anda kabul ettiği bir ölçüt ortaya koyma şeklinde bir mantıki gereksinme yaratıyor! Oysa hayvanlar ile bitkiler arasındaki kuşkulu alana dönmemize bile gerek yok; en küçük dokunuşta yapraklarını katlayan ya da taçlarını kapatan son derece hassas bitkiler, böcek yiyen bitkiler, en küçük duyum izinden ve her türlü duyum yeteneğinden de tamamen yoksun mudurlar? Bunu, Bay Dühring'in kendisi bile, "bilimdışı yarı-şiir"siz iddia edemez.

Üçüncüsü, duyumun, fizyolojik olarak, ne kadar basit de olsa, bir sinir aygıtının varlığına bağlı olduğunu iddia etmesi, yine Bay Dühring'in atmasyonlarından ve kuruntularından biridir. Sadece tüm ilkel hayvanlarda değil, aynı zamanda, en azından büyük çoğunluğu itibariyle, bitkihayvanlarda da, bir sinir aygıtının izine bile rastlanmaz. Buna ancak solucanlardan itibaren düzenli olarak rastlanır ve Bay Dühring, bu hayvanların sinirleri olmadığı için duyumları olmadığı iddiasını öne süren ilk kişidir. Duyum mutlaka sinirlere değil, ama henüz tam olarak saptanmamış belli albüminimsi cisimlere bağlıdır.

Ayrıca Bay Dühring'in biyoloji bilgilerini, Darwin'e karşı ileri sürmekten korkmadığı şu soru da yeterince karakterize ediyor: "Hayvan, bitkiden gelişmiş olabilir mi?" Ancak ne hayvanlar, ne de bitkiler hakkında hiçbir şey bilmeyen biri, böyle bir soru sorabilir.

Genelde yaşam hakkında Bay Dühring, bize ancak şunu söyleyebiliyor: "Plastik olarak oluşan bir şematikleşme (bu ne menem bir şey oluyor?) aracılığıyla gerçekleşen töz değişimi, daima asıl yaşam sürecinin ayırdedici bir karakteri olarak kalır."

Yaşam üzerine öğrendiğimizin hepsi bu, üstelik bir de "plastik olarak oluşan şematikleşme" vesilesiyle, en saf Dühring jargonunun anlamsız çetrefilli dili içinde dizlerimize kadar batıp kalıyoruz. Yani yaşamın ne olduğunu öğrenmek istiyorsak, bizzat kendimiz başımızın çaresine bakacağız.

Organik töz değişiminin yaşamın en genel ve en belirleyici özelliği olduğu, fizyolog kimyacılar ve kimyacı fizyologlar tarafından otuz yıldan beri sayısız kez söylenmiştir ve burada Bay Dühring tarafından basitçe kendi zarif ve duru diline çevrilmiştir. Fakat yaşamı organik töz değişimi olarak tanımlamak, yaşamı — yaşam olarak tanımlamak demektir; çünkü organik töz değişimi ya da plastik olarak oluşan şematikleşmeyle töz değişimi, bizzat yine yaşamla açıklanmayı, organik olanla olmayan arasındaki, yani canlı ile cansız arasındaki farkla açıklanmayı gerektiren bir ifadedir. Yani bu açıklamayla olduğumuz yerden bir adım bile ilerleyemeyiz.

Töz değişimi, yaşam olmadan da gerçekleşir. Kimyada yeterli miktarda hammadde verilmesi koşullarında, kendi koşullarını sürekli olarak yeniden üreten bir dizi süreç vardır, hem de, belirli bir cisim sürecin taşıyıcısı olacak şekilde. Örneğin, kükürdün yakılarak sülfürikasit üretilmesinde durum böyledir. Burada kükürtdioksit SO_2 meydana gelir ve su buharı ile nitrikasit verilerek, kükürtdioksit hidrojen ve oksijeni alır ve sülfürikasite, H_2SO_4, dönüşür. Nitrikasit oksijeni bırakır ve azotoksite indirgenir; ama yalnızca bu oksijeni hemen kükürtdioksite geri vermek ve aynı sürece yeniden başlamak üzere, bu azotoksit havadan hemen yeni oksijen alır ve yüksek azot oksitleri durumu-

na dönüşür, öyle ki, teorik olarak, son derece küçük bir nitrikasit miktarı, sınırsız miktarda kükürtdioksit, oksijen ve suyu sülfürikasite dönüştürmeye yeter. — Ayrıca, töz değişimi, ölü organik ve hatta inorganik ince zarlara sıvı verilmesi koşullarında ve Traube'nin yapay hücrelerinde de gerçekleşir.[47] Burada da töz değişiminin bizi olduğumuz yerden bir adım bile ilerletmeyeceği bir kez daha anlaşılır; çünkü yaşamı açıklaması gereken özgün töz değişiminin kendisi, yaşamla açıklanmaya gereksinim duyuyor. Öyleyse başka türlü denememiz gerekir.

Yaşam albüminimsi cisimlerin varoluş tarzıdır ve bu varoluş tarzı da esas olarak bu cisimlerin kimyasal bileşenlerinin sürekli olarak kendi kendilerini yenilemelerinden ibarettir.

Burada albüminimsi cisimler, bayağı albümine benzer biçimde bileştirilmiş ve protein maddeleri de denilen tüm cisimleri bu ad altında toplayan modern kimya anlamında alınıyor. Ad pek uygun değil; çünkü bayağı albümin, yumurta sarısının yanında, yalnızca gelişen embriyon için besleyici madde olduğundan, kendisine akraba tüm maddeler içinde, en cansız, en edilgin rolü oynar. Bununla birlikte, albüminimsi cisimlerin kimyasal bileşimi üzerine daha çok az şey bilindiği sürece, bu ad diğerlerinden daha iyidir, çünkü tüm diğerlerinden daha geneldir.

Yaşama rastladığımız her yerde, onu, albüminimsi bir cisme bağlı buluruz ve çözülmeye başlamış albüminimsi bir cisme rastladığımız her yerde istisnasız yaşam belirtileri görürüz. Kuşkusuz, bu yaşam belirtilerinin özel farklılaşmalarını sağlamak için, canlı bir cisimde diğer kimyasal bileşimlerin varlığı da gereklidir; besin maddesi olarak girmedikleri ve albümine dönüşmedikleri sürece, çıplak yaşam için gerekli değildirler. Bildiğimiz en aşağı canlı varlıklar, yalın albümin pıhtılarından başka bir şey değildir ve onlar da başlıca yaşam belirtilerinin hepsini gösterirler.

Fakat her yerde, tüm canlı varlıklarda rastlanan bu yaşam belirtileri neden ibarettir? Her şeyden önce, cismin diğer, daha eski kısımları ayrışıp atılırken, albüminimsi cismin çevresindeki diğer uygun maddeleri içine almasından, özümsemesinden. Canlı olmayan diğer cisimler de, şeylerin doğal süreci içinde dönüşür, ayrışır ya da bileşirler; ama o zaman, ne idiyseler o kalmaktan çıkarlar. Havanın etkisiyle toz durumuna gelen kaya, artık kaya değildir; oksitlenmiş metal, pasa dönüşür. Fakat ölü cisimlerde yokoluş nedeni olan şey, albümin için temel yaşam koşuludur. Albüminimsi cisim içindeki bileşenlerin bu kesintisiz dönüşümünün, beslenmenin ve boşaltımın bu sürekli değişiminin bittiği andan itibaren, bu andan itibaren, albüminimsi cisim de biter, ayrışır, yani ölür. Öyleyse, albüminimsi cismin varoluş biçimi olan yaşam, her şeyden önce, her an, aynı zamanda hem kendisi, hem de başka bir şey olmasından ibarettir — ve ölü cisimlerde de olabileceği gibi, onu dıştan etkileyen bir süreç nedeniyle değil. Tersine, yaşam, yani beslenme ve boşaltım sayesinde töz değişimi, taşıyıcının, albüminin, ayrılmaz bir parçası olarak, doğuştan var olan, o olmadan olamayan, kendi kendine gerçekleşen bir süreçtir. Bundan çıkan sonuç, kimya günün birinde albümini yapay olarak üretmeyi başarırsa, bu albüminin, ne denli güçsüz olursa olsun, yaşam belirtileri göstermek zorunda olduğudur. Elbette, kimyanın aynı zamanda bu albümine elverişli besini bulup bulamayacağı da sorulabilir.

Albüminin esaslı işlevi olarak beslenme ve boşaltım sayesinde töz değişiminden ve ona özgü plastik özelliklerden, yaşamın tüm diğer basit etkenleri de çıkar: albümin ile onun beslenmesi arasındaki karşılıklı etki içine yerleştirilmiş uyarılganlık; daha besinin tüketilmesinin çok aşağı bir derecesinde kendini gösteren kasılabilirlik, en aşağı derecede bölünme yoluyla çoğalmayı içeren büyüme olanağı; o olmadan besinlerin ne tüketilmesinin ne de özümlenmesinin mümkün olduğu iç hareket.

Bizim yaşam tanımımız, tüm yaşam belirtilerini içine almaktan çok uzak, daha çok kendini bunların en genelleri ve en basitleriyle sınırladığından, elbette çok yetersizdir. Bütün tanımlar bilimsel bakımdan az bir değer taşırlar. Yaşamın ne olduğunu gerçekten eksiksiz bir biçimde bilmek için, en aşağısından en yükseğine, onun tüm tezahürlerini gözden geçirmemiz gerekir. Ancak böylesi tanımlar günlük kullanım için elverişli ve kimi zaman bunlardan yoksun kalmak iyi değil; bunların kaçınılmaz eksiklikleri unutulmadığı sürece, zararları da olamaz.

Fakat yine Bay Dühring'e gelelim. O, yeryüzü biyolojisi alanında kendini biraz kötü hissettiğinde, kendini avutmasını biliyor, kendi yıldızlı gökyüzüne sığınıyor.

"Bu, ilk başta, hisseden bir organın özel kuruluşu değil, tersine, artık haz ve acının yaratılmasına yatkın olan tümüyle nesnel dünyadır. İşte bu nedenle, haz ve acı karşıtlığının, hem de tam olarak bizce bilinen biçimi içinde, evrensel olduğunu ve esas olarak türdeş duygular sayesinde evrenin çeşitli dünyalarında temsil edilmesi gerektiğini varsayıyoruz... Fakat, bu uyumun önemi az değil; çünkü bu, duygular evreninin anahtarıdır... Bundan ötürü, öznel kozmik dünya bize nesnel dünyadan çok daha yabancı değil. İki dünyanın da yapılışını birbiriyle uyuşan bir tipe göre düşünmek gerekir, böylelikle salt arzi önemden daha büyük bir öneme sahip bir bilinç öğretisinin başlangıcına sahibiz."

Duygular evreninin anahtarını cebinde taşıyan biri için, bu dünyevi doğabiliminde birkaç kaba falso ne yazar ki? *Allons donc*! (Haydi şerefe!)

IX
Ahlâk ve Hukuk. Ebedi Doğrular

Bay Dühring'in okurlarına tam elli sayfa boyunca bilinç unsurlarının köktenci bilimi diye tattırdığı, yavanlık ve kehanet karışımı yamalı bohçadan, kısacası basit *palavralardan* örnekler vermekten kendimizi sakınıyoruz. Sadece şunu aktaracağız: "Yalnızca dil yardımı ile düşünebilen birisi, *soyut* ve *asıl* düşünmenin ne anlama geldiğini hiçbir zaman öğrenmemiştir." Buna göre, hayvanların düşünmesi, dilin ısrarlı karışımı sonucu asla bulanmadığı için, hayvanlar en soyut ve en asli düşünürlerdir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Dühringci düşüncelere ve bunları ifade eden dile bakınca, bu düşüncelerin herhangi bir dil için ve Almancanın bu düşünceler için ne denli az uygun olduğu görülüyor.

Sonunda dördüncü bölüm bizi selamete erdiriyor, o bulamaç gibi söz lapasını bir yana bırakırsak, en azından şurada burada *ahlâk* ve *hukuk* konusunda elle tutulabilir bir şeyler veriyor. Daha başlangıçta, bu kez diğer gökcisimleri üzerinde bir yolculuğa çağrılıyoruz: ahlâk ögeleri, "etkin bir aklın güdüsel yaşam hareketlerinin bilinçli bir düzeniyle uğraşmak zorunda olduğu tüm insandışı varlıklarda... uyumlu bir tarzda... bulunmak..." zorundadır. "Ancak bu tür vargılara ilgimiz az olacaktır... Ne var ki, diğer gökcisimler üzerinde, bireysel ve ortaklaşa yaşamın,... akla uygun davranan bir varlığın genel temel yapısını ortadan kaldıramayan ya da bundan kaçınamayan... bir şemadan hareket

ettiğini düşünmek, yine de ufkumuzu *işe yarar bir biçimde genişleten* bir fikir olarak kalır."

Burada istisnai olarak Bay Dühring'in doğrularının tüm diğer olası dünyalar için de geçerliliği bölümün sonuna değil de başına konuyorsa, bunun yeterli nedeni var. Dühringci ahlâk ve adalet düşüncelerinin tüm *dünyalar* için geçerliliği bir kez saptanınca, bunların geçerliliği o kadar kolay bir şekilde tüm *zamanlara* işe yarar bir şekilde genişletilebilecektir. Fakat burada söz konusu olan yine, kati kesin doğrulardan başka hiçbir şey değil. Ahlâki dünya, "hemen hemen genel bilgininkiler gibi... kendi kalıcı ilkelerine ve basit ögelerine" sahiptir, ahlâki ilkeler, "tarihin ve aynı şekilde ulusal özelliklerin bugünkü farklılıklarının da" üstündedir. "... Gelişme süreci içinde daha yetkin ahlâki bilinci ve deyim yerindeyse vicdanı oluşturan özel doğrular, son temellerine kadar bilindikleri sürece, matematiğin teoremlerine ve uygulamalarına benzer geçerlilik ve kapsamda olma iddiasında bulunabilirler. *Hakiki doğrular asla değişmezler*... dolayısıyla, bilginin doğruluğunu zamana ve gerçeklikteki değişikliklere bağlı olarak düşünmek tamamen budalalıktır." Bundan dolayı, kesin bilgi güvenci ve genel bilginin yeterliliği, aklımız başımızda ise, bilgi ilkelerinin mutlak geçerliliğinden kuşku duymamıza izin vermez. "Sürekli kuşkunun kendisi bile hastalıklı bir zaaf halidir ve zaman zaman *hiçliğinin* sistematik bilinci içinde biraz kararlılık göstermeye çalışan *içinden çıkılmaz bir karışıklığın* ifadesinden başka bir şey değildir. Ahlâki sorunlarda genel ilkelerin yadsınması, törelerin ve ilkelerin coğrafi ve tarihi çeşitliliklerine sarılır ve ona ahlâki fenalığın ve kötülüğün kaçınılmaz zorunluluğu tanınınca, asıl o zaman o, uyumlu ahlâki dürtülerin ciddi geçerliliğini ve gerçek etkinliğini tanımayı aştığına inanır. Şu ya da bu yanlış öğretiye karşı değil, bilakis bizzat bilinçli ahlâklılık insani yeteneğine karşı yönelen bu *iç kemirici kuşkuculuk,* sonunda gerçek bir hiçliğe, hatta aslında

yalın nihilizmden daha da kötü bir şeye varır... Çözülmüş ahlâki düşüncelerinin *içinden çıkılmaz kaosu* içinde kolayca egemen olabilmek ve ilkesiz keyfiliğe tüm kapıları açabilmekle iftihar eder. Fakat muazzam yanılır: çünkü yanılgı içindeki aklın kaçınılmaz kaderine ve doğruya yapılacak atıf, bir tek bu benzetmeyle bile, doğal yanılabilirliğin, doğru olanın gerçekleşmesini dışlamasını gerektirmediğini göstermeye yeter."

Şimdiye kadar, Bay Dühring'in kati kesin doğrular, düşüncenin egemenliği, bilginin mutlak kesinliği vb. hakkındaki tüm bu tumturaklı iddialarını sessizce kabul ettik, çünkü mesele ancak şimdi varmış olduğumuz noktada sonuca bağlanabilirdi. Şimdiye kadar, gerçeklik felsefesinin tek tek iddialarının ne ölçüde "egemen geçerliliğe" ve "doğruluk mutlak iddiasına" sahip olduklarını incelemek yetiyordu; burada önümüze, insan bilgisinin ürünlerinin egemen geçerliliğe ve doğruluk mutlak iddiasına sahip olup olamayacakları ve hangilerinin buna sahip olabilecekleri sorusu çıkıyor. *İnsan* bilgisi dediğimde, bunu, bilme onuruna erişmediğim diğer gökcisimleri sakinlerine karşı aşağılayıcı bir niyetle değil, bilakis sadece, hayvanlar da, hiçbir zaman egemen olmasa bile, bilgi sahibi oldukları için söylüyorum. Köpek, efendisinde Tanrısını görür, ama bu efendi en büyük ahlâksızın biri olabilir.

İnsan düşüncesi egemen midir? Evet ya da hayır diye yanıt vermeden önce, insan düşüncesinin ne olduğunu araştırmamız gerekiyor. O tek bir insanın düşüncesi midir? Hayır. Fakat o sadece, geçmiş, şimdiki ve gelecek milyarlarca insanın tek tek düşüncesi olarak vardır. Gelecektekiler de dahil, tüm bu insanların fikrimde toparlanmış bu düşüncesinin, *egemen* olduğunu, insanlık yeterince uzun sürdüğü ve bilgi organlarında ve bilgi nesnelerinde bu bilgiye sınırlar çekilmediği sürece, mevcut dünyayı kavrayabilecek durumda olduğunu söylersem, oldukça bayağı ve üstelik oldukça verimsiz birşey söylemiş olurum. Çün-

kü çok büyük olasılıkla, insanlık tarihinin daha oldukça başlangıcında bulunduğumuz, *bizi* düzeltecek olan kuşakların sayısının, bizim bilgilerini —sık sık hayli küçümseyerek— düzelttiklerimizden daha çok olacağı ölçüde, bundan çıkarılması gereken en değerli sonuç, kendimizi bugünkü bilgimize karşı son derece kuşkulu kılmak olabilir.

Bizzat Bay Dühring, bilincin, yani düşünmenin ve bilginin de yalnızca bir dizi bireysel varlıkta görünebilmesini bir zorunluluk olarak ilan ediyor. Bu bireylerden her birinin düşüncesine ancak, ona sağlıklı ve uyanık durumda herhangi bir düşünceyi zorla dayatabilecek bir güç bilmediğimiz ölçüde bir egemenlik tanıyabiliriz. Fakat her bireysel düşünmenin bilgilerinin egemen geçerliliğine gelince, hepimiz bunun söz konusu olamayacağını ve şimdiye kadarki tüm deneyime göre, bunların istisnasız olarak daima, düzeltilemez ya da doğru olandan çok, düzeltilebilir olan şeyler içerdiğini biliyoruz.

Bir başka deyişle: Düşünmenin egemenliği, son derece az egemen düşünen bir dizi insanda; mutlak doğruluk iddiasında olan bilgi, bir dizi göreli yanılgıda gerçekleşir; bunlardan ne biri ne diğeri, insanlığın sonsuz yaşam süresinden başka türlü tamamen gerçekleşemez.

Burada da, daha yukarıda olduğu gibi, insan düşünmesinin zorunlu olarak mutlak düşünülen karakteriyle, onun sınırlı düşünen sayısız tekil bireydeki gerçekliği arasındaki çelişkiyle, yalnızca sonsuz dizi içinde, insan soyunun en azından pratikte bizim için sonsuz ardarda sıralanması içinde çözülebilecek olan bir çelişkiyle karşı karşıyayız. Bu anlamda, insan düşünüşü egemen olduğu kadar da egemen değildir ve onun bilgi yeteneği de sınırsız olduğu kadar da sınırlıdır. Yeteneği, misyonu, olanağı ve tarihi nihai hedefi itibariyle egemen ve sınırsız; tekil uygulanışı ve her defaki gerçekliği itibariyle egemen değil ve sınırlı.

Ebedi doğrular için de durum böyledir. Eğer insanlık, yalnızca egemen geçerliliğe ve mutlak doğruluk iddiasına sahip ebedi doğrularla ve düşünme sonuçlarıyla hareket edecek duruma gelmiş olsaydı, entelektüel dünyanın sonsuzluğunun gerçeklik ve olanak itibariyle tükendiği ve böylelikle ünlü sayılmış sayısız mucizesinin gerçekleştiği noktaya varmış olurdu.

Fakat, onlardan en küçük kuşku duymanın bize delilik gibi görüneceği kadar sağlam doğrular da var mıdır? İki kere ikinin dört etmesi, bir üçgenin üç açısının toplamının iki dik açıya eşit olması, Paris'in Fransa'da bulunması, yiyecek bir şey bulamayan insanın ölmesi vb. gibi? Yani *ebedi* doğrular, kati kesin doğrular var mıdır?

Kuşkusuz vardır. Tüm bilgi alanını, eski bilinen tarzda, üç büyük bölüme ayırabiliriz. Birincisi cansız doğa ile uğraşan ve az çok matematiksel olarak ele alınmaya yatkın tüm bilimleri kapsar: matematik, astronomi, mekanik, fizik, kimya. Eğer birisi çok basit şeyler için büyük sözler kullanmaktan zevk alıyorsa, bu bilimlerin *belli* sonuçlarının ebedi doğrular, kati kesin doğrular olduğu söylenebilir: bundan dolayı bunlara *sağın* bilimler de denir. Fakat tüm sonuçlar bu geçerliliğe sahip olmaktan çok uzaktır. Değişken büyüklüklerin ve bunların değişkenliğinin sonsuz küçüğe ve sonsuz büyüğe kadar genişletilmesinin devreye girmesiyle, aslında törelere öylesine düşkün olan matematik, günaha girdi; kendisine en devasa başarıların, ama aynı zamanda yanılgıların da yolunu açan bilgi elmasını ısırdı. Matematiksel olan her şeyin mutlak geçerliliği, çürütülemez kanıtlanmışlığı bakir durumu ebediyen kayboldu; tartışmalar çağı başladı ve öyle bir noktaya vardık ki, çoğu insan diferansiyel ve integral alıyor, ama ne yaptığını bildiğinden değil, bilakis salt inançtan, çünkü şimdiye kadar hep doğru çıktı. Astronomi ve mekanikte durum daha da kötü, fizik ile kimyada ise, bir arı sürüsünün ortasındaymışız gibi hipotezler ortasında bulunuyoruz. Zaten başka türlüsü de mümkün değil. Fizikte moleküllerin ha-

reketiyle, kimyada atomlardan moleküllerin oluşmasıyla uğraşıyoruz ve eğer ışık dalgalarının girişimi (Interferenz) bir masal değilse, bu ilginç şeyleri kendi gözlerimizle görme umudu hiç yok. Kati kesin doğrular burada zamanla garip bir şekilde seyrekleşiyor.

Doğası gereği, esas olarak yalnızca bizim değil, aynı zamanda bir bütün olarak hiçbir insanın tanık olmadığı süreçlerle uğraşan jeolojide daha da kötü durumdayız. Bu nedenle bu alanda kati kesin doğrular elde edilmesi çok büyük zahmetlere bağlı ve son derece pinti.

Bilimlerin ikinci sınıfı, canlı organizmaların araştırılmasını kapsayan sınıftır. Bu alanda öyle bir karşılıklı ilişkiler ve nedensellikler çeşitliliği gelişiyor ki, çözülen her sorun sadece sayısız yeni sorun ortaya atmakla kalmıyor, aynı zamanda tek tek her sorun da çoğunlukla sadece parça parça, sık sık yüzyılları alan bir dizi araştırmalarla çözülebiliyor; böyle olunca da, bağıntıları sistematik kavrama gereksinimi, hep tekrar tekrar, kati kesin doğruları her tarafı saran hipotezler tarlasıyla çevrelemeye zorluyor. Memelilerde kan dolaşımı gibi basit bir şeyi doğru saptamak için, Galen'den Malpighi'ye kadar ne kadar uzun bir dizi ara basamak gerekti, kanyuvarlarının oluşması üzerine ne kadar az şey biliyoruz ve bugün bile, örneğin bir hastalığın belirtileri ile nedenleri arasında rasyonel bir ilişki kurmak için kaç ara halkadan yoksun bulunuyoruz! Üstelik, bizi biyoloji alanında şimdiye kadar saptanan tüm kati kesin doğruları tam bir revizyona tabi tutmaya ve bunların bir yığınını tüm zamanlar için bir kenara atmaya zorlayan, hücrenin bulunması gibi yeterince buluşlar oluyor. Yani bu alanda gerçekten hakiki, değişmez doğrular ortaya koymak isteyen biri: Tüm insanlar ölümlüdür, tüm dişi memeli hayvanların süt bezleri vardır vb. gibi beylik sözlerle yetinmek zorunda kalacaktır; o, gelişmiş hayvanların, yediklerini kafaları ile değil, mide ve bağırsakları ile sindirdik-

lerini bile söyleyemeyecektir, çünkü kafada merkezileşmiş sinir faaliyeti sindirim için kaçınılmazdır.

Fakat, bilimlerin üçüncü grubunda, insanların yaşam koşullarını, toplumsal ilişkileri, felsefe, din, sanat vb. ideolojik üstyapısıyla hukuk ve devlet biçimlerini tarih sırası içinde ve bugünkü sonuçları itibariyle araştıran tarihi bilimlerde, ebedi doğruların durumu daha da kötüdür. Organik doğada, en azından, dolaysız gözlemimiz söz konusu olduğu ölçüde, çok geniş sınırlar içinde yinelenen bir dizi süreçle karşı karşıyayız. Organizma türleri, Aristoteles'ten bu yana hemen hemen aynı kalmıştır. Buna karşılık, toplum tarihinde, insanlığın ilkel durumunu, taş devri denilen şeyi aştığımız andan itibaren, durumların yinelenmesi istisnadır, kural değil; bu tür yinelenmelerin olduğu yerlerde de, bunlar, asla tam olarak aynı koşullar altında gerçekleşmezler. Bütün uygar halklarda toprağın başlangıçtaki ortak mülkiyetinde ve bunun ortadan kalkmasında durum böyledir. Bu nedenle, insanlık tarihi alanında, bilimimiz, biyoloji alanında olduğundan çok daha geridedir; ve dahası: bir dönemin toplumsal ve siyasi varoluş biçimlerinin iç bağıntısı, istisnai olarak bilindiğinde bile, bu, kural olarak, bu biçimlerin ömürlerini artık yarı yarıya doldurmuş, çöküşlerine doğru gittikleri zaman oluyor. Dolayısıyla burada bilgi özünde görelidir, yalnızca belirli bir zamanda ve belirli halklar için var olan ve doğası gereği geçici olan, belirli toplum ve devlet biçimlerinin bağıntısını kavramakla ve sonuçlarıyla sınırlıdır. Yani burada kati kesin doğrular, gerçek, değişmez doğrular peşinde koşan biri, örneğin insanların genel olarak çalışmadan yaşayamayacakları, bugüne kadar çoğunlukla hükmedenler ve hükmedilenler olarak bölündükleri, Napolyon'un 5 Mayıs 1821'de öldüğü gibi en berbat türden basmakalıp ve beylik düşünceler dışında, az şey bulacaktır.

Ne var ki, sözümona ebedi doğrulara, kati kesin doğrulara vb. tam da bu alanda en sık rastlamamız ilginçtir. İki kere ikinin

dört ettiğini, kuşların gagası olduğunu ve benzeri şeyleri ancak, genelde ebedi doğruların var oluşundan, insan tarihi alanında da, matematiğin teoremlerine ve uygulamalarına benzer bir geçerlilik ve kapsama sahip ebedi doğrular, ebedi bir ahlâk, ebedi bir adalet vb. olduğu sonucunu çıkarma niyeti taşıyan birisi, ebedi doğrular diye ilan edecektir. Sonra da, aynı insan dostunun, bize ilk fırsatta, ebedi doğruların şimdiye kadarki tüm fabrikatörlerinin az çok eşek ve şarlatan olduklarını, hepsinin yanılgıya düştüğünü, yanlış yaptığını; fakat *onların* yanılgışının ve *onların* yanılabilirliğinin doğal olduğunu ve *onda* doğrunun ve isabetli olanın varlığını kanıtladığını ve onun, şimdi ortaya çıkan bu peygamberin, kati kesin doğruyu, ebedi ahlâkı ve ebedi adaleti emre amade şekilde torbasında taşıdığını açıklayacağını kesinlikle bekleyebiliriz. Tüm bunlar, şimdiye kadar yüzlerce ve binlerce kez öylesine yinelendi ki, başkaları hakkında değil, hayır bizzat kendileri hakkında buna inanacak kadar safdil insanların hâlâ olmasına insan ancak şaşabilir. Ve yine de burada, en azından, başkaları herhangi bir kişinin kati kesin doğruyu verebilecek durumda olmasını yadsıdıklarında, tümüyle alışılmış bir tarzda yüksek ahlâki hiddete kapılan böyle bir peygamberi görüyoruz. Böyle bir yadsıma, hatta salt kuşku bile, bir zaaftır, içinden çıkılmaz karışıklıktır, hiçliktir, için için kemiren kuşkuculuktur, salt nihilizmden daha kötüdür; içinden çıkılmaz kaos ve aynı türden başka sevimliliklerdir. Bütün peygamberlerde olduğu gibi, bilimsel-eleştirel açıdan araştırılıp değerlendirilmez, bilakis kolayca ahlâki olarak mahkûm edilir.

Yukarıda, insan düşüncesinin yasalarını irdeleyen bilimlerden, yani mantık ve diyalektikten de bahsedebilirdik. Fakat burada da ebedi doğruların durumu daha iyi değildir. Bay Dühring, asıl diyalektiği saçmalık ilan eder; ve mantık üzerine yazılmış ya da yazılacak çok sayıda kitap, burada da kati kesin doğruların, bazılarının zannettiğinden çok daha seyrek olduğunu yeterince kanıtlar.

Öte yandan, bugün içinde bulunduğumuz bilgi aşamasının, aynen tüm ondan öncekiler gibi nihai olmaması karşısında korkuya kapılmamıza kesinlikle gerek yok. O, daha şimdiden, çok büyük bir bilgi malzemesini kapsıyor ve herhangi bir alana yerleşmek isteyen herkes için, inceleme açısından büyük bir uzmanlık gerektiriyor. Fakat her kim ki hakiki, değişmez, kati kesin doğru ölçütünü, meselenin doğası gereği ya bir dizi uzun kuşaklar boyunca göreli kalmak ve parça parça tamamlanmak zorunda olan bilgilere, ya da hatta, kozmogoni, jeoloji, insanlık tarihinde olduğu gibi, tarihsel malzemenin eksikliği nedeniyle de olsa, daima kusurlu ve eksik kalacak bilgilere uygularsa, bununla sadece kendi cahilliğini ve acemiliğini kanıtlar, hatta —burada olduğu gibi— kişisel yanılmazlık iddiası, asıl arka planı oluşturmasa da. Doğru ve yanlış, kutupsal karşıtlıklar içinde hareket eden tüm düşünme kavramları gibi, ancak son derece sınırlı bir alan için mutlak geçerliliğe sahiptir; demin gördüğümüz gibi ve tam da tüm kutupsal karşıtlıkların yetersizliğini ele alan diyalektiğin ilk unsurlarını biraz tanımış olsaydı, Bay Dühring'in de bilebileceği gibi. Doğru yanlış karşıtlığını, yukarıda belirttiğimiz dar alan dışında uyguladığımız anda, o göreli ve böylelikle de kesin bilimsel ifade tarzı için kullanılamaz hale gelir; bunu o alanın dışında mutlak geçerli olarak uygulamaya çalışırsak, asıl o zaman başarısızlığa uğrarız; karşıtlığın iki kutbu kendi terslerine dönüşür, doğru yanlış ve yanlış doğru haline gelir. Örnek olarak, ünlü Boyle yasasını alalım, bu yasaya göre, sıcaklık aynı kalmak şartıyla, gazların hacmi, tabi tutuldukları basınçla ters orantılıdır. Regnault, bu yasanın kimi durumlar için doğru olmadığını buldu. O bir gerçeklik filozofu olsaydı, şöyle demek zorundaydı: Boyle yasası değişkendir; dolayısıyla hakiki bir doğru, dolayısıyla bir doğru bile değildir, dolayısıyla yanlıştır. Fakat bununla, Boyle yasasının içerdiğinden çok daha büyük bir yanlış yapmış olurdu; onun bir parçacık doğrusu, yanılgıların kum yığını içinde kaybolurdu; yani kendisinin başlangıçtaki doğru sonucunu, az miktardaki yanlışıyla Boyle yasasının karşısında doğru olarak göründü-

ğü bir yanlışa dönüştürürdü. Fakat Regnault, bilim adamı olarak bu tür çocukluklara kapılmadı, bilakis araştırmalarına devam etti ve genelde Boyle yasasının ancak yaklaşık olarak doğru olduğunu ve özellikle, basınçla sıvılaştırılabilen gazlarda ve tam da basıncın sıvılaşmanın başladığı noktaya yaklaştığı anda, geçerliliğini yitirdiğini buldu. Böylece, Boyle yasasının, yalnızca belirli sınırlar içinde doğru olduğu kanıtlandı. Fakat bu sınırlar içinde o mutlak, kesin doğru mudur? Hiçbir fizikçi bunu öne sürmeyecektir. Belli basınç ve sıcaklık sınırları içinde ve belli gazlar için geçerli olduğunu söyleyecek; ve bu daha dar tutulmuş sınırlar içinde, gelecekteki araştırmaların daha da dar bir sınırlama ya da değiştirilmiş formül ortaya çıkarması olanağını dışlamayacaktır.[1] İşte kati kesin doğruların durumu, örneğin fizikte, budur. Bu nedenle, gerçekten bilimsel çalışmalar, kural olarak, yanlış ve doğru gibi dogmatik-ahlâki deyimlerden kaçınırken, boş gevezeliğin kendini bize egemen düşüncenin en egemen sonucu olarak kabul ettirmek istediği gerçeklik felsefesi gibi yazılarda bunlar her yerde karşımıza çıkar.

Fakat, diye sorabilir saf bir okur, Bay Dühring, kendi gerçeklik felsefesinin içeriğinin kesin doğru, hem de kati kesin doğru olduğunu nerede açıkça söyledi? Nerede mi? Örneğin, kendi sistemine yaptığı (s. 13) ve II. bölümde kısmen aldığımız aşırı övgüde. Ya da, yukarıda aktarılan cümlede şunu söylediğinde:

[1] Yukarıdakileri yazmamdan beri, bunlar doğrulanmış gibi geliyor. Mendeleyev ve Boguski tarafından daha duyarlı aygıtlarla yapılan en son araştırmalara göre,[48] tüm gerçek gazlar, basınç ile hacim arasında değişen bir ilişki gösterdiler; hidrojenin genleşme katsayısı, şimdiye kadar uygulanan tüm basınç kuvvetlerinde pozitifti (hacim, basıncın artışından daha yavaş küçülüyordu); atmosferdeki havada ve incelenen diğer gazlarda, her biri için bir sıfır basınç noktası bulundu, öyle ki, daha düşük basınçta bu katsayı pozitif, daha güçlü basınçta negatif oluyordu. Bugüne kadar hâlâ pratikte yararlanılabilir kalan Boyle yasası, demek ki, bir dizi özel yasalarla tamamlanmaya gereksinme duyacaktır. (Şimdi —1885'te— hiç "gerçek" gaz olmadığını da biliyoruz. Hepsi de sıvı duruma indirgenmiş bulunuyor.)

Ahlâki doğrular, son temellerine kadar bilindikleri sürece, matematiğin teoremlerine benzer geçerlilikte olma iddiasına sahiptirler. Ve Bay Dühring, onun gerçekten eleştirel bakış açısından ve köklere kadar inen araştırmaları sayesinde, bu son temellere, temel şemalara kadar indiğini, yani ahlâki doğrulara kati mutlaklık verdiğini iddia etmiyor mu? Ya da Bay Dühring, bu iddiayı ne kendisi, ne de dönemi için ileri sürmeyip, sadece günün birinde, sisli bir gelecekte, kati kesin doğruların saptanabileceğini söylemek istiyorsa, yani yaklaşık olarak "iç kemirici kuşku"nun ve "içinden çıkılmaz karışıklığın" söylediklerıyle aynı şeyleri, fakat biraz daha kafası karışık biçimde söylemek istiyorsa — o zaman tüm bu gürültü niye, ne istiyorsunuz, bayım?[49]

Doğru ve yanlışla pek ilerleyemediysek, iyi ve kötü ile çok daha az ilerleyebileceğiz. Bu karşıtlık yalnızca ahlâki, yani insanlık tarihine ait bir alan üzerinde hareket eder ve kati kesin doğrular tam da bu alanda çok seyrektir. İyi ve kötü kavramları, halktan halka, çağdan çağa öylesine değişmiştir ki, sık sık birbiriyle düpedüz çelişti. — Fakat, diye itiraz edebilir biri, iyi kötü, kötü de iyi değildir; iyi ile kötü aynı çuvala konursa, her türlü ahlâklılık sona erer ve herkes canının istediği gibi davranır. — Tüm kehanetinden arındırıldıktan sonra, Bay Dühring'in görüşü de budur. Fakat mesele bu kadar kolay hallolmuyor. Mesele bu kadar basit olsaydı, iyi ve kötü üzerine hiç tartışma olmazdı, herkes neyin iyi ve neyin kötü olduğunu bilirdi. Fakat bugün durum ne? Bugün bize hangi ahlâk vaaz ediliyor? İlkönce, eski inanç zamanlarından kalma Hıristiyan-feodal ahlâk; bu esas olarak bir Katolik ve bir de Protestan ahlâka ayrılıyor ve bunlar da Cizvit-Katolik ve Ortodoks-Protestandan tutun, gevşek-aydınlanmış ahlâka kadar alt bölümlere ayrılıyor. Bunun yanı sıra modern burjuva ahlâkı ve onun yanında da proleter gelecek ahlâkı boy gösteriyor; öyle ki, geçmiş, bugün ve gelecek, tek başına Avrupa'nın en ileri ülkelerinde, aynı zamanda ve yan yana geçerli üç büyük ahlâk teorisi grubu oluşturuyor. Şimdi, bunların hangisi doğru? Mutlak kesinlik anlamında, hiçbiri;

ama bugünün içinde, bugünün altüst oluşunu, geleceği temsil eden ahlâk, yani proleter ahlâk, kalıcılık vaat eden en çok unsura sahip olacaktır.

Modern toplumun üç sınıfının, feodal aristokrasinin, burjuvazinin ve proletaryanın hepsinin kendilerine özgü bir ahlâkı olduğunu görünce, bundan sadece, insanların, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, ahlâki görüşlerini son tahlilde, sınıfsal konumlarına dayalı pratik ilişkilerden —içinde üretimde ve değişimde bulundukları ekonomik ilişkilerden— çıkardıkları sonucunu çıkarabiliriz.

Fakat yukarıdaki üç ahlâk teorisinde, bazı şeyler üçünde de ortaktır — bu, tüm zamanlar için geçerli ahlâkın en azından bir parçası olamaz mı? — Bu ahlâk teorileri, aynı tarihsel gelişmenin üç ayrı aşamasını temsil ediyor, yani, ortak bir tarihsel arka plana ve bundan dolayı da zorunlu olarak, birçok ortak şeye sahiptir. Dahası. Aynı ya da yaklaşık aynı ekonomik gelişme aşamaları açısından, ahlâk teorileri, zorunlu olarak az çok uyum içinde bulunmak durumundadır. Taşınır mallar üzerinde özel mülkiyet geliştiği andan itibaren, bu özel mülkiyetin geçerli olduğu tüm toplumlarda şu ahlâk buyruğunun ortak olması gerekiyordu: Çalmayacaksın.[50] Bu buyruk, böylelikle, ebedi ahlâk buyruğu mu oluyor? Asla. Çalma motiflerinin ortadan kalktığı, yani olsa olsa ancak ruh hastalarının çalabileceği bir toplumda, büyük bir vakarla: Çalmayacaksın ebedi doğrusunu ilan eden ahlâk vaizi ne gülünç duruma düşerdi!

Bu nedenle, ahlâki dünyanın da tarih-üstü ve ulusal farklılıklar-üstü kalıcı ilkeleri olduğu bahanesiyle, herhangi bir ahlâk dogmasının bize ebedi, kesin, ilelebet değişmez bir ahlâk yasası olarak dayatılmasına yönelik her türlü çabayı reddediyoruz. Tersine, bugüne kadarki tüm ahlâk teorilerinin, son tahlilde, toplumun her defaki ekonomik durumunun ürünü olduğunu iddia ediyoruz. Ve nasıl ki toplum şimdiye kadar sınıf karşıtlıkları içinde hareket ettiyse, ahlâk da daima bir sınıf ahlâkı olmuştur;

bu ahlâk, ya egemen sınıfın egemenliğini ve çıkarlarını haklı çıkarıyor, ya da ezilen sınıf yeterince güçlenir güçlenmez, bu egemenliğe karşı öfkeyi ve ezilenlerin gelecekteki çıkarlarını savunuyordu. Bu süreçte, genelde hem ahlâk açısından ve hem de insan bilgisinin tüm diğer dalları açısından bir ilerleme olduğuna kuşku yoktur. Fakat henüz sınıf ahlâkının ötesine geçmedik. Sınıf karşıtlıklarının ve bunların anısının üstünde olan gerçekten insani bir ahlâk, ancak, sınıf karşıtlıklarını yalnızca aşmakla kalmayıp, aynı zamanda yaşam pratiği açısından da unutmuş olan bir toplum aşamasında mümkün olacaktır. Ve şimdi, eski sınıflı toplumun bağrından hareketle, toplumsal bir devrimin öngününde, geleceğin sınıfsız toplumuna ebedi, zamandan ve gerçek değişikliklerden bağımsız bir ahlâk dayatma iddiasında bulunan Bay Dühring'in kendini beğenmişliğini ölçebilirsiniz! Bu gelecek toplumun yapısını en azından temel çizgileri içinde kavramış olduğu —ama bunu şimdiye değin göremedik— varsayılsa bile.

Son olarak, "temelli kendine özgü", bundan dolayı da daha az "köklerine kadar" varmaktan geri kalmayan bir ifşaat daha: Kötünün kökenine ilişkin olarak, "kendine özgü ikiyüzlülükle *kedi tipine* bir hayvan biçiminde rastlanması olgusu, bizim için insanlarda da benzer bir karakterin bulunması olgusuyla aynı plandadır... Bu nedenle, *kedinin* ya da genel olarak yırtıcı hayvanın varlığında da mistik birşey kokusu sezme isteği olmadıkça, kötülük gizemli bir şey değildir." Kötülük — kedidir. Öyleyse şeytanın boynuzları ve çatallı ayakları değil, pençeleri ve yeşil gözleri vardır. Ve Goethe, Mefisto'yu kara kedi yerine, kara köpek[51] olarak göstermekle affedilmez bir hata işlemiştir. Kötülük, kedidir! İşte ahlâk budur, yalnızca tüm dünyalar için değil, aynı zamanda — kedi için de![1]

[1] Almancada bir kelime oyunu: *für die Katze* (kedi için) tamamen yararsız birşey ya da boşuna emek anlamına gelir. –*ÇN*.

X
Ahlâk ve Hukuk. Eşitlik

Bay Dühring'in yöntemini birçok kez tanımış bulunuyoruz. Bu, her bilgi nesneleri grubunu güya en basit ögelerine ayrıştırmak, bu ögelere aynı şekilde basit, güya kendiliğinden anlaşılır aksiyomları uygulamak ve bu şekilde elde edilen sonuçlarla işlem yürütmeye devam etmekten oluşuyor. Toplumsal yaşam alanından bir sorun da, "sanki basit ... matematik temel biçimler söz konusuymuş gibi, tek tek basit temel biçimler üzerinden aksiyomatik olarak çözülmelidir." Ve böylece matematik yöntemin tarihe, ahlâka ve hukuka uygulanması, bize burada da elde edilen sonuçların doğruluğuna ilişkin matematik bir kesinlik sağlayacak, onları gerçek değişmez doğrular olarak niteleyecektir.

Bu, bir nesnenin özelliklerini bizzat nesneden çıkarak bilmeye değil, tersine nesnenin kavramından mantık yoluyla çıkarmaya dayanan, eski sevilen ideolojik, *apriori* olarak da adlandırılan yönteme verilen bir başka yöndür. Önce, nesneden nesnenin kavramı çıkarılır; sonra iş tersine çevrilir, nesne, yansımasıyla, kavramla ölçülür. Kavram nesneye göre değil, nesne kavrama göre davranmalıdır. Bay Dühring'de en basit ögeler, varabildiği son soyutlamalar, kavram görevini görürler ki, bu meseleyi değiştirmez; bu en basit ögeler, en iyi durumda saf kavramsal niteliktedir. Yani gerçeklik felsefesi burada da kendini katışıksız ideoloji olarak, gerçekliğin kendisinden değil tasarımından çıkarılmış türev olarak gösterir.

Şimdi, böyle bir ideolog, ahlâkı ve hukuku, kendisini çevreleyen insanların gerçek toplumsal ilişkileri yerine, "toplum" kavramından ya da güya onun en basit ögelerinden hareketle kurduğunda, elinde bu inşa için hangi malzemeler bulunur? Belli ki iki türlü: birincisi, temel alınan bu soyutlamalarda olasılıkla bulunan gerçek içeriğin kıt kalıntısı; ve ikincisi, ideologumuzun yeniden kendi bilincinden çıkararak oraya taşıdığı içerik. Ve bilincinde ne bulur? Büyük çoğunlukla, içinde yaşadığı toplumsal ve siyasal koşulların az çok tam —pozitif ya da negatif, onaylayan ya da yadsıyan— ifadeleri olan ahlâki ve hukuki görüşler; ayrıca, belki bellibaşlı yazından alınmış düşünceler; son olarak, olasılıkla bazı kişisel kaçıklıkları. İdeologumuz ne yaparsa yapsın, onun kapıdan attığı tarihsel gerçeklik pencereden içeri girer ve o, tüm dünyalar ve zamanlar için ahlâki ve hukuki bir öğreti tasarladığını zannederken, gerçekte zamanının tutucu ya da devrimci akımlarının, gerçek zemininden koparıldığı için çarpık, içbükey bir aynadaki gibi başaşağı olmuş bir portresini yapar.

Böylece Bay Dühring toplumu en basit ögelerine ayrıştırıyor ve en basit toplumun en az *iki* kişiden oluştuğunu keşfediyor. Bu iki kişiyle aksiyomatik işlem yapıyor. Ve burada doğal olarak şu ahlâki temel aksiyom kendisini sunuyor: "İki insan iradesi, iki insan iradesi olarak birbirine *tamamen eşittir ve* ilk planda biri diğerine pozitif olarak hiçbir şey dayatamaz." Bununla "ahlâki adaletin temel biçimi karakterize" olur; ve aynı şekilde hukuki adaletin de, çünkü "ilkesel hukuk kavramlarını geliştirmek için, sadece *iki insanın* tamamen basit ve ilkel ilişkisi yeter."

İki insanın ya da iki insan iradesinin, insan ya da insan iradesi olarak birbirine *tamamen* eşit olması, yalnızca bir aksiyom olmamakla kalmaz, aynı zamanda büyük bir abartmadır da. İki insan, birincisi, bizzat insan olarak bile, cinsiyet itibariyle eşit

olmayabilir; ve bu yalın olgu bizi hemen, toplumun en basit ögelerinin —bir an için bu çocukluğu kabul edersek— iki erkek değil, tersine, üretim amacıyla toplumsallaşmanın en basit ve ilk biçimini, bir *aileyi* oluşturan bir erkek ve bir kadın olduğu sonucuna götürür. Fakat bu Bay Dühring'in hiç işine gelmez. Çünkü, bir yandan, toplumun iki kurucusunun mümkün olduğunca eşit kılınması gerekiyor ve ikincisi, Bay Dühring bile, ilkel aileden çıkarak erkek ve kadının ahlâki ve hukuki eşitliğini kurmayı beceremez. Öyleyse, iki şeyden biri: Ya çoğalmasıyla tüm toplumu kuracak olan Dühringci toplumsal molekül, iki erkek kendi aralarında hiçbir zaman bir çocuk yapamayacakları için, daha başından yok olmaya adaydır, ya da onları iki aile başkanı olarak düşünmemiz gerekir. Ve bu durumda, tüm basit temel şema tersine dönüşür: bu, insanların eşitliği yerine, en iyi halde aile başkanlarının eşitliğini ve ayrıca da, kadınlara sorulmadığı için, kadınların bağımlılığını kanıtlar.

Burada okura şu kötü haberi vermek zorundayız ki, şu andan itibaren epeyce uzun bir süre bu iki ünlü adamdan kurtulamayacak. Bunlar, toplumsal ilişkiler alanında, artık kendilerinden kurtulduğumuzu umduğumuz diğer gökcisimleri sakinlerinin şimdiye değin oynadıklarına benzer bir rol oynuyor. Çözülecek bir iktisat, bir siyaset vb. sorunu olduğunda, iki adam anında ortaya çıkıp, meseleyi göz açıp kapayıncaya kadar "aksiyomatik olarak" hallediyorlar. Gerçeklik filozofumuzun mükemmel, yaratıcı, sistem kurucu buluşu: Fakat ne yazık ki, doğrunun hakkını vermek gerekirse, bu iki adamı o keşfetmedi. Onlar, tüm 18. yüzyılın ortak malıdır. Onlara ta Rousseau'nun 1754'teki eşitsizlik üzerine incelemesinde rastlanır,[52] ve geçerken söyleyelim ki, orada Dühring'in iddialarının tam tersini aksiyomatik olarak kanıtlarlar. Adam Smith'ten Ricardo'ya, politik iktisatçılarda başrolü oynarlar; fakat orada en azından, her biri farklı işle —çoğunlukla avcı ve balıkçı— uğraştığı ve ürünlerini karşı-

lıklı olarak takas ettiği için, eşit değildirler. Bunlar, tüm 18. yüzyılda da esas olarak salt açıklayıcı örnek olarak hizmet ederler; Bay Dühring'in özgünlüğü yalnızca, bu örnek yöntemini tüm toplumsal bilimlerin temel yöntemi ve tüm tarihsel oluşumların ölçütü haline getirmesinden ibarettir. Doğrusu "şeylerin ve insanların sıkı bilimsel anlayışı"nı daha da basitleştirmek imkânsız.

İki insanın ve onların iradelerinin birbirine tamamen eşit olduğu ve hiçbirinin diğerine emir verecek durumda olmadığı temel aksiyomunu tamamlamak için, rastgele herhangi iki adamı kullanamayız. Bunların, tüm gerçeklikten, yeryüzünde rastlanan tüm ulusal, ekonomik, siyasi ve dini ilişkilerden, tüm cinsel ve kişisel özelliklerden, geriye her ikisinden de salt insan kavramından başka bir şey kalmayacak kadar kurtulmuş iki insan olması gerekir, ancak o zaman "tamamen eşit" olurlar. Yani bunlar, her yerde "ispritizmacı" kıpırtılar kokusu alan ve bunları teşhir eden bu aynı Bay Dühring tarafından çağrılmış iki tam hayalettir. Bu iki hayalet, elbette, onları çağıranın onlardan istediği her şeyi yapmak zorundadır ve bu nedenle de dünyanın geri kalanı için tüm marifetlerinin hiçbir önemi yoktur.

Fakat Bay Dühring'in aksiyomatiğini biraz daha izleyelim. İki iradeden hiçbiri diğerine pozitif olarak hiçbir şey dayatamaz. Fakat birisi buna rağmen bunu yapıp dayatmasını zorla gerçekleştirince, ortaya haksız bir durum çıkar ve Bay Dühring, haksızlığı, tecavüzü, boyunduruğu, kısaca şimdiye kadar kınanan tüm tarihi, bu temel şemayla açıklar. Oysa daha Rousseau, yukarda adı geçen yazıda, tam da bu iki adamla tam tersini, A'nın B'yi zor kullanarak değil, tam tersine, yalnızca, B'yi A'sız yapamayacağı bir duruma düşürerek boyunduruk altına alabileceğini, aynı şekilde aksiyomatik olarak kanıtlamıştır; doğrusu bu, Bay Dühring için fazlasıyla materyalist bir görüştür. Öyleyse aynı sorunu biraz başka bir biçimde alalım. İki gemi kazazede-

si, bir adada yalnızdırlar ve bir toplum kurarlar. İradeleri, biçimsel olarak tamamen eşittir ve bu her ikisi tarafından da kabul edilir. Fakat maddi bakımdan büyük bir eşitsizlik vardır. A kararlı ve enerjik, B kararsız, gevşek ve uyuşuktur; A uyanık, B aptaldır. A'nın iradesini B'ye ilk önce ikna, sonra alışkanlık yoluyla, ama daima gönüllülük biçimi altında, düzenli olarak kabul ettirmesi ne kadar sürer? Gönüllülük biçimi ister korunmuş, ister ayaklar altına alınmış olsun, boyunduruk boyunduruk olarak kalır. Gönüllü boyunduruğa giriş, tüm ortaçağ boyunca, Almanya'da Otuz Yıl Savaşları sonrasına kadar sürer.[53] Prusya'da 1806 ve 1807 yenilgilerinden sonra bağımlılık ve onunla birlikte merhametli efendinin yoksulluk, hastalık ve yaşlılık halinde uyruklarına bakma yükümlülüğü kaldırıldığında, köylüler onları bağımlılıkta bırakması için dilekçeyle krala başvurdular — yoksa sefalet durumunda kendilerine kim bakacaktı? Demek ki iki insan şeması, eşitlik ve karşılıklı yardıma olduğu kadar, aynı şekilde eşitsizlik ve köleliğe de "uygun"dur; soyun tükenmesi cezası karşısında, bunları iki aile başkanı olarak varsaymak zorunda olduğumuz için, soydan geçme boyunduruk da bu fikrin içinde öngörülmektedir.

Fakat, bir an için tüm bunları bir yana bırakalım. Bay Dühring'in aksiyomatiğinin bizi ikna ettiğini ve bizim iki irade arasındaki tam hak eşitliğine, "genel insan egemenliği"ne, "birey egemenliği"ne hayran kaldığımızı varsayalım — o da burada alçakgönüllü payını talep edebilecek olmasına rağmen, Stirner'in mülkiyetiyle birlikte "Biricik"inin karşısında acemi kalacağı tam bir söz debdebesi. Yani şimdi hepimiz *tamamen eşit* ve bağımsızız. Hepimiz mi? Hayır, hepimiz değil. "İzin verilebilir bağımlılıklar" da var, fakat bunlar, "iki iradenin iki irade olarak işlemesinde değil, tersine, üçüncü bir alanda, yani örneğin çocuklar karşısında, onların kendi yazgılarını belirlemelerinin yetersizliğinde aranması gereken nedenlerle" açıklanır.

Gerçekten! Bağımlılığın nedenleri, bu iki iradenin irade olarak işlemesinde aranmamalıdır! Elbette değil, çünkü bir iradenin işlemesi engellenmektedir! Fakat bir üçüncü alanda! Ve bu üçüncü alan nedir? Baskı altına alınmış bir iradenin yetersiz diye somut belirlenmesi! Gerçeklik filozofumuz gerçeklikten o kadar uzaklaşmıştır ki, soyut ve içerikten yoksun "irade" deyimi karşısında, bu iradenin gerçek içeriği, karakteristik belirliliği, onun için bir "üçüncü alan" sayılıyor. Böyle de olsa, hak eşitliğinin istisnası olduğunu saptamak zorundayız. O, kendi yazgısını belirleme yetersizliğiyle özürlü bir irade için geçerli değildir. *Ricat no. 1.*

Devam: "Canavar ile insanın bir kişide birbirine karıştığı yerde, tümüyle insan bir ikinci kişi adına, onun davranış tarzının, deyim yerindeyse, sanki yalnızca insan kişiler karşı karşıyaymış gibi, aynı olup olmaması gerektiği sorulabilir... dolayısıyla, biri herhangi bir anlamda esas olarak canavar karakteri taşıyan, ahlâki olarak eşit olmayan iki insan varsayımımız, bu farklılıklara uygun olarak, insan grupları içinde ve arasında... rastlanabilecek tüm ilişkilerin tipik temel biçimidir." Şimdi, bu utangaç kaçamakları izleyen ve Bay Dühring'in insani insanın, bizzat bu değişmez ahlâka halel getirmeksizin, canavar insana ne ölçüde karşı çıkabileceğini, ona karşı ne ölçüde güvensizlik, savaş hilesi, sert, evet terörist ve benzeri hileler kullanabileceğini kılı kırk yararcasına saptamak için, bir cizvit papazı gibi içinde debelendiği acınası yergide, bizzat okuyucunun kendisi görsün.

Demek ki, iki kişi "ahlâki olarak eşitsiz" oldukları zaman da eşitlik sona erer. Fakat o zaman, birbirine tamamen eşit iki adamı çağırma zahmetine değmezdi, çünkü, ahlâk bakımından birbirine tamamen eşit iki kişi yoktur — eşitsizlik ise, birinin insani bir kişi olmasından, diğerinin içinde bir parça canavar taşımasından oluşuyormuş. Fakat insanın canavardan asla tamamen

kurtulamayacak olması, insanın hayvan dünyasından gelmesinde yatar, dolayısıyla daima yalnızca, canavarlık ya da insanlık derecesinin azlığı ya da çokluğu, farklılığı söz konusu olabilir. Gerçeklik felsefesi dışında yalnızca ve yalnızca Hıristiyanlık, insanların insani ve canavar insanlar, iyiler ve kötüler, koyunlar ve keçiler gibi birbirinden tamamen farklı iki grup halinde bölünmesini tanır ve o, tümüyle tutarlı bir şekilde, bu bölünmeyi gerçekleştiren bir dünya yargıcına sahiptir. Fakat gerçeklik felsefesinde dünya yargıcı kim olacak? Herhalde, dindar koyunların dünyevi keçi komşularına karşı dünya yargıcı görevini bilinen başarıyla üstlendikleri Hıristiyan pratiğinde olduğu gibi olacak. Gerçeklik filozofları mezhebi, eğer günün birinde kurulursa, bu açıdan, ülkedeki sessizlere hiç şans tanımayacaktır. Bu ise bizi hiç ilgilendirmiyor; bizi ilgilendiren, insanlar arasındaki ahlâki eşitsizlikten dolayı, eşitliğin yeniden yok olduğunun itiraf edilmesidir. *Ricat no. 2.*

Bir kez daha devam: "Biri doğruya ve bilime göre, diğeri herhangi bir hurafe ya da önyargıya göre davranırsa, o zaman... kural olarak karşılıklı rahatsızlıklar olmak zorundadır... Yeteneksizliğin, kabalığın ya da kötü karakter eğiliminin belirli bir derecesinde, tüm durumlarda bir çatışma olmak zorundadır... Kendilerine karşı *zorun* son çare olduğu kimseler, yalnızca çocuklar ve deliler değildir. İnsanların doğal gruplarının ve uygar sınıflarının karakteri, onların yanlışlığından dolayı düşmanca iradesinin ortak bağlara geri döndürülmesi anlamında *boyunduruk altına alınmasını* kaçınılmaz zorunluluk haline getirebilir. Yabancı irade burada da henüz *eşit hakka sahip* olarak görülür; ama yaralayıcı ve düşmanca eyleminin yanlışlığıyla bir *misillemeyi* provoke etmiştir ve zora maruz kalınca, sadece kendi haksızlığının tepkisini biçer."

Böylece, iki iradenin "tam eşitliği"ni ortadan kaldırıp, Rusların Türkistan'daki zalimliklerine kadar, uygar talancı devletlerin

geri kalmış halklara karşı tüm alçaklıklarını haklı çıkaran bir ahlâk kurmak için, yalnızca ahlâki eşitsizlik değil, aynı zamanda düşünsel eşitsizlik de yeter.[54] General Kaufmann 1873 yazında Tatar Yamudlar aşiretine saldırıp, çadırlarını yaktığı ve kadınları ve çocukları, buyruğun dediği gibi, "tam Kafkas usulü" kılıçtan geçirdiğinde, o da Yamudların yanlışlığından dolayı düşmanca iradesinin ortak bağlara geri döndürülmesi anlamında boyunduruk altına alınmasının kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelmiş olduğunu ve kullandığı araçların amaca en uygun araçlar olduğunu iddia ediyordu; amacı isteyen ise, araçları da istemek zorundaydı. Fakat o, üstelik Yamudlarla alay edecek ve onları misilleme amacıyla katlederek onların iradesine eşit haklara sahip irade olarak saygı gösterdiğini söyleyecek kadar zalim değildi. Ve bu çatışmada da neyin hurafe, önyargı, kabalık, kötü karakter eğilimi olduğuna ve misilleme için zorun ve boyunduruk altına almanın ne zaman zorunlu olduğuna karar verecek olanlar, yine seçkinler, sözde doğruya ve bilime göre hareket edenler, yani son tahlilde gerçeklik filozoflarıdır. Yani eşitlik şimdi — zor yoluyla misillemedir ve ikinci irade birinci tarafından boyunduruk altına alma yoluyla eşit haklara sahip olarak kabul ediliyor. Burada artık rezilce bir bozguna yozlaşan *ricat no. 3*.

Geçerken söyleyelim, yabancı iradenin tam da zorla misilleme yaparak eşit haklara sahip olarak görüldüğü palavrası, cezanın suçlunun hakkı olduğunu ileri süren Hegelci teorinin yalnızca ters yüz edilmesidir: "Cezanın, kendi hakkını içeren şey olarak düşünülmesiyle, suçlu akıllı olarak onurlandırılır." ("*Rechtsphilosophie*", § 100, Anmerk.)[1]

Burada durabiliriz. Bay Dühring'i, aksiyomatik biçimde kurulmuş olan eşitliğinin, genel insan egemenliğinin vb. parça parça yıkılması içinde izlemeye devam etmek; gerçi toplumunu iki adamdan kurduğunu, fakat —kısa kesmek için— bir üçüncüsü

[1] "*Hukuk Felsefesi*", § 100, Not. –*Red.*

olmadan çoğunluk kararı alınamayacağı ve bu olmadan, yani çoğunluğun azınlık üzerinde egemenliği olmadan da devlet varolamayacağı için, devlet kurmak için bir üçüncüye nasıl gereksinim duyduğunu; ve daha sonra, kendisini sabahlardan bir sabah ziyaret etme onuruna erişeceğimiz geleceğin sosyaliter devleti tasarımının dingin rotasına yavaş yavaş nasıl girdiğini izlemek gereksiz olacaktır. İki iradenin tam hak eşitliğinin, ancak bu iki irade *hiçbir şey istemediği* sürece sürdüğünü; insan iradesi olarak insan iradesi olmaktan çıkıp, gerçek bireysel iradelere, iki gerçek insanın iradelerine dönüştüğünde eşitliğin ortadan kalktığını; bir yandan çocukluk, delilik, sözde canavarlık, sözde hurafe, iddia edilen ön yargı, tahmin edilen yeteneksizliğin, diğer yandan vehmedilen insanlığın, doğrunun ve bilimin kavranmasının, yani iki iradenin ve onlara eşlik eden zekâların niteliğindeki her farkın, boyunduruk altına almaya kadar varabilen bir eşitsizliği haklı çıkardığını yeterince gördük; Bay Dühring'in kendi eşitlik yapısını böylesine köklü bir biçimde temelden yerle bir etmesinden sonra, daha ne istiyoruz?

Eşitlik düşüncesini Bay Dühring'in sığ ve acemice ele almasıyla işimiz bitmiş olsa da, özellikle Rousseau sayesinde teorik, büyük devrimde ve ondan bu yana pratik-politik ve bugün de hemen hemen tüm ülkelerin sosyalist hareketinde önemli ajitatif bir rol oynayan bu düşüncenin kendisiyle işimiz henüz bitmedi. Onun bilimsel içeriğinin saptanması, onun proleter ajitasyon için değerini de belirleyecektir.

Tüm insanların insan olarak ortak bir şeye sahip oldukları ve bu ortak şey yettiği ölçüde eşit oldukları düşüncesi, elbette dünya kadar eski bir fikirdir. Fakat modern eşitlik talebi bundan tamamen farklıdır; bu, daha çok, bu insan olma ortak özelliğinden, insanların insan olarak eşitliğinden, tüm insanların, ya da en azından bir devletin tüm yurttaşlarının, ya da bir toplumun tüm üyelerinin eşit bir siyasal ve toplumsal değere sahip olma

hakkının türetilmesidir. Başlangıçtaki göreli eşitlik düşüncesinden, devlet ve toplum içinde hak eşitliği sonucu çıkarılabilinceye, hatta bu sonuç doğal, kendiliğinden anlaşılır bir şey olarak görülebilinceye kadar binlerce yıl geçmesi gerekti ve binlerce yıl geçti. En eski doğal topluluklarda hak eşitliği, en iyi halde topluluk üyeleri arasında söz konusu olabiliyordu; kadınlar, köleler, yabancılar kendiliğinden bundan dışlanıyordu. Yunanlılarda ve Romalılarda insanlar arasındaki eşitsizlik, herhangi bir eşitlikten çok daha ağır basıyordu. Yunanlılar ile barbarların, özgürlerle kölelerin, yurttaşlar ile korunukların, Romalı yurttaşlar ile Romalı uyrukların (kapsamlı bir ifade kullanmak gerekirse) eşit bir siyasal değer hakkına sahip olabilmeleri, eskilerin gözüne zorunlu olarak delilik şeklinde görünürdü. Roma İmparatorluğu altında, tüm bu farklar, özgürlerle köleler arasındaki dışında, yavaş yavaş ortadan kalktı; böylelikle, en azından özgürler için, özel kişiler arasında eşitlik doğdu, bu temel üzerinde, özel mülkiyete dayalı hukukun bildiğimiz en yetkin biçimi olan Roma hukuku gelişti. Fakat özgürler ve köleler karşıtlığı var olduğu sürece, genel *insan* eşitliğinden hukuki sonuçlar çıkarmak söz konusu olamazdı; bunu daha yenilerde Kuzey Amerika Birliği'nin köleci devletlerinde gördük.

Hıristiyanlık, tüm insanların yalnızca *bir* eşitliğini, kölelerin ve ezilenlerin dini olarak onun karakterine tamamen denk düşen yaradılıştan günahkârlık eşitliğini biliyordu. Bunun yanı sıra, en iyi halde seçkinlerin eşitliğini biliyordu, bu ise yalnızca ta başlangıçta vurgulandı. Yine yeni dinin ilk zamanlarında görülen mal ortaklığının izleri, gerçek eşitlik düşüncelerinden çok, ezilenler arasındaki dayanışmaya bağlanabilir. Çok geçmeden, papazlar ve ruhban olmayanlar karşıtlığının oturması, Hıristiyan eşitliğinin bu ilk adımlarına da son verdi. — Batı Avrupa'nın Cermenler tarafından istilası, o zamana kadar mevcut olmayan karmaşık bir toplumsal ve politik hiyerarşinin yavaş yavaş inşa

edilmesiyle, tüm eşitlik düşüncelerini yüzyıllar boyu ortadan kaldırdı; fakat aynı zamanda Batı ve Orta Avrupa'yı tarihsel hareketin içine çekti, ilk kez derli toplu bir kültür alanı ve bu alan üzerinde ilk kez birbirlerini karşılıklı etkileyen ve gemleyen bir esas olarak ulusal devletler sistemi yarattı. Böylece, üzerinde ancak daha sonraki dönemlerde insanların eşit değerinin, insan haklarının söz konusu edilebildiği alanı hazırladı.

Feodal ortaçağ, bunun dışında, gelişmesinin devamında modern eşitlik talebinin taşıyıcısı olmakla görevli sınıfı, kentsoyluluğu bağrında geliştirdi. Başlangıçta bizzat feodal bir zümre olan kentsoyluluk, feodal toplum içindeki ağırlıklı olarak zanaatkârlığa dayanan sanayiyi ve ürün değişimini nispeten yüksek bir aşamaya çıkarmıştı ki, 15. yüzyılın sonuyla birlikte, büyük deniz keşifleri ona yeni ve daha geniş bir mecra açtı. O zamana kadar yalnızca İtalya ile Doğu Akdeniz kıyısındaki ülkeler arasında yapılan Avrupa dışı ticaret, Amerika ve Hindistan'a kadar yayıldı ve kısa zamanda önem bakımından çeşitli Avrupa ülkeleri arasındaki değiş-tokuşu olduğu kadar, tek tek her ülkenin iç ticaretini de geçti. Amerikan altını ve gümüşü Avrupa'ya aktı ve bir ayrıştırma ögesi olarak feodal toplumun tüm boşluk, yarık ve gözeneklerini doldurdu. Zanaatkârlığa dayanan işletme, büyüyen gereksinime artık yetmiyordu; en ileri ülkelerin önde gelen sanayilerinde yerini manüfaktür aldı.

Ama toplumun ekonomik yaşam koşullarındaki bu müthiş dönüşümü onun siyasal yapısında buna denk düşen bir değişiklik hemen izlemedi. Toplum gittikçe burjuvalaşırken, devlet düzeni feodal kaldı. Büyük çaplı ticaret, yani özellikle uluslararası ticaret ve daha fazla da dünya ticareti, özgür, hareketlerinde engellerle karşılaşmayan, kendi aralarında eşit haklara sahip olan, en azından tek tek her yerde hepsi için eşit bir hukuk temelinde değişim yapan meta sahipleri gerektirir. Zanaatkârlıktan manüfaktüre geçiş, işgüçlerinin kiralanması için fabrikatörle

sözleşme yapabilecek, yani sözleşmeci olarak onun karşısında eşit haklara sahip olan belli sayıda özgür —bir yandan lonca zincirlerinden, diğer yandan kendi işgücünü bizzat değerlendirme araçlarından özgür— işçinin varlığını öngörür. Ve sonunda tüm insan emeklerinin eşitliği ve eşit değeri, *insan* emeği[55] oldukları için ve oldukları sürece, bilinçsiz, ama en güçlü ifadesini modern burjuva politik ekonominin değer yasasında buldu, bu yasaya göre, bir metanın değeri, içerdiği toplumsal gerekli emekle ölçülür.[1] — Fakat ekonomik ilişkiler özgürlük ve hak eşitliği talep ederken, politik düzen onların karşısına adım başında lonca zincirlerini ve özel ayrıcalıkları çıkarıyordu. Yerel ayrıcalıklar, ayrımsal gümrükler, envai çeşit istisnai yasalar ticarette yalnız yabancıları ya da sömürge sakinlerini değil, aynı zamanda kendi vatandaşlarının koca kategorilerini de yeterince etkiliyordu; loncasal ayrıcalıklar, her yerde ve durmadan manüfaktürün gelişmesinin yolunu kesiyordu. Burjuva rakipler için hiçbir yerde yol açık, şanslar eşit değildi — ve ama bu, ilk ve gittikçe acilleşen talepti.

Feodal zincirlerden kurtuluş ve feodal eşitsizliklerin ortadan kaldırılarak hak eşitliğinin kurulması talebi, toplumun ekonomik ilerlemesi tarafından bir kez gündeme konduktan sonra, kısa sürede daha geniş boyutlar kazanmak zorundaydı. Bu, sanayi ve ticaretin çıkarları doğrultusunda öne sürülse de, tam serflikten başlayarak köleliğin tüm dereceleri içinde iş zamanlarının en büyük bölümünü karşılıksız olarak merhametli feodal beye sunmak ve ayrıca ona ve devlete sayısız vergiler ödemek zorunda olan büyük köylüler kitlesi için de aynı hak eşitliğini talep etmek gerekiyordu. Öte yandan, hakeza feodal ayrıcalıkların, soyluların vergi muafiyetinin, çeşitli zümrelerin siyasi ayrıcalıklarının ortadan kaldırılması talep edilmeden de geçilemezdi. Ve artık Roma İmparatorluğu gibi evrensel bir imparatorlukta değil,

[1] Modern eşitlik fikirlerinin burjuva toplumun ekonomik koşullarından bu çıkarılışı ilk kez Marx tarafından "*Kapital*"de ortaya konmuştur.

tersine burjuva gelişmenin aşağı yukarı eşit düzeyinde bulunan birbiriyle eşit temelde ilişkiler kurmuş bağımsız bir devletler sisteminde yaşandığı için, bu talebin tek bir devletin sınırlarını aşan genel bir karakter alması, özgürlük ve eşitliğin *insan hakları* olarak ilan edilmesi kendiliğinden anlaşılıyordu. Ve insan haklarını ilk tanıyan anayasa olan Amerikan anayasasının, aynı solukta Amerika'da mevcut olan renkli ırkların köleliğini bir solukta onaylaması, bu insan haklarının özgül burjuva karakteri açısından karakteristiktir: sınıf ayrıcalıkları hor görülür, ırk ayrıcalıkları kutsanır.

Oysa bilindiği gibi, feodal kentsoyluluk kozasından çıkıp, ortaçağ zümresinden modern sınıf durumuna geçtiği andan itibaren, burjuvaziye daima ve kaçınılmaz olarak onun gölgesi, proletarya eşlik eder. Ve aynı şekilde, burjuva eşitlik taleplerine de proleter eşitlik talepleri eşlik eder. Sınıf *ayrıcalıklarının* kaldırılması burjuva talebinin ileri sürüldüğü andan başlayarak, onun yanında *bizzat sınıfların* kaldırılması proleter talebi ortaya çıkar — ilk önce ilk Hıristiyanlığa meyilli dinsel biçim altında, sonra bizzat burjuva eşitlik teorilerine dayanarak. Proleterler, burjuvazinin sözünü senet saydılar: eşitlik yalnızca görünürde, yalnızca devlet alanında değil, gerçekten de, ekonomik ve toplumsal alanda da uygulanmalıydı. Ve özellikle Fransız burjuvazisinin büyük devrimden itibaren burjuva eşitliği birinci plana koymasından beri, Fransız proletaryası, ekonomik ve toplumsal eşitlik talebiyle hamle üstüne hamleyle ona yanıt verdi; eşitlik, Fransız proletaryasının özel savaş çağrısı haline geldi.

Bu nedenle eşitlik talebi proletaryanın ağzında ikili bir anlama sahiptir. Bu talep ya —ve bu özellikle ilk başlarda, örneğin Köylü Savaşı'nda söz konusudur— avaz avaz haykıran sosyal eşitsizliklere karşı, zenginler ve yoksullar, efendiler ve köleler, har vurup harman savuranlar ve açlık çekenler tezatına karşı doğal bir tepkidir; böyle bir tepki olarak o sadece devrimci içgü-

dünün ifadesidir ve haklılığını da burada —yalnızca burada— bulur. Ya da burjuva eşitlik talebine karşı tepkiden ortaya çıkmıştır, bundan az çok doğru ve daha ileri giden talepler çıkarır, işçileri kapitalistlerin kendi iddialarıyla kapitalistlere karşı harekete geçirmek için ajitasyon aracı olarak hizmet görür ve bu durumda bizzat burjuva eşitlikle birlikte ayakta durur ya da yıkılır. Her iki halde de, proleter eşitlik talebinin gerçek içeriği, *sınıfların kaldırılması* talebidir. Bunun ötesine geçen her eşitlik talebi, zorunlu olarak abese kaçar. Bunun örneklerini verdik ve Bay Dühring'in gelecek fantezilerine geldiğimizde, yeterince başka örneklerini de göreceğiz.

Bu nedenle, eşitlik düşüncesi, hem burjuva hem de proleter biçimi içinde, yaratılması için kendileri de uzun bir ön tarihi öngören tarihsel ilişkilerin zorunlu olduğu bizzat tarihsel bir üründür. Yani o, ebedi bir doğru dışında her şeydir. Ve bugün o —şu ya da bu anlamda— geniş halk yığınları için kendiliğinden anlaşılır bir şey ise, Marx'ın dediği gibi, "bir halk önyargısı sağlamlığına sahip"[56] ise, bu onun aksiyomatik doğrulùğunun sonucu değil, 18. yüzyıl düşüncelerinin genel yaygınlığının ve süregiden güncelliğinin sonucudur. Bu nedenle Bay Dühring fazla zorlanmadan iki ünlü adamına eşitlik zemini üzerinde iktisat yaptırabiliyorsa, bunun nedeni, bu işin halk önyargısına çok doğal görünmesidir. Ve gerçekten de Bay Dühring, felsefesine *doğal* felsefe diyor, çünkü bu felsefe, ona tümüyle doğal görünen şeylerden hareket ediyor. Fakat bunun ona neden doğal geldiğini kendisine elbette sormuyor.

XI
Ahlâk ve Hukuk. Özgürlük ve Zorunluluk

"Politika ve hukuk alanında bu derslerde dile getirilen ilkelerin temelinde *en ayrıntılı uzmanlık incelemeleri* yatmaktadır. Bu nedenle ... burada hukuk ve siyasal bilimler alanında elde edilen *sonuçların* tutarlı bir şekilde ortaya koyulmasının söz konusu olduğundan... hareket etmek gerekir. Benim ilk uzmanlık öğrenimim tam da hukuk bilimi idi ve yalnızca olağan üç yıllık teorik üniversite hazırlığımı değil, aynı zamanda yine üç yıllık mahkeme pratiğim sırasında özellikle onun bilimsel içeriğini *derinleştirmeye* yönelik sürekli bir incelemeyi de bu işe adadım... Özel hukuk ilişkilerinin ve onlara denk düşen hukuki yetersizliklerin eleştirisi de, her yerde bu alanın zaaflarını ve güçlü yanlarını *bilme* bilincinde olmasaydı, *kesinlikle aynı güvenle* ortaya koyulamazdı."

Kendinden bu şekilde söz etme hakkını kendinde bulan bir adam, insana peşinen güven vermek zorunda, özellikle de "Bay Marx'ın geçmişteki, itiraf edildiği gibi savsaklanmış hukuk öğrenimi" ile kıyaslandığında. Bu nedenle, böyle bir güvenle ortaya çıkan özel hukuk eleştirisinin, kendini bize şunu anlatmakla sınırlaması bizi şaşırtıyor: "hukuk biliminin bilimselliği... fazla gelişmemiş"tir, zora dayalı mülkiyeti kutsayan pozitif medeni hukuk haksızlıktır, ceza hukukunun "doğal temeli" *öç al*madır — bu iddiada yeni olan tek şey sadece, "doğal temel"

mistik kılıfıdır. Siyasal bilimlerin sonuçları, biri diğerlerine zor kullanan o bilinen üç adamın edimleriyle sınırlı ve Bay Dühring, tüm ciddiyetiyle, zor kullanma ve köleliği, ilk olarak ikincinin mi, yoksa üçüncünün mü yerleştirdiğini araştırıyor.

Fakat kendine güvenen hukukçumuzun en ayrıntılı uzmanlık incelemelerini ve üç yıllık mahkeme pratiğiyle derinleştirilmiş bilimselliğini biraz daha izleyelim.

Bay Dühring bize, Lasalle hakkında, onun, "bir kasa hırsızlığı girişimine *teşvikten* dolayı" yargılandığını anlatıyor, "fakat o sıralar *henüz mümkün olan delil yetersizliğinden dolayı serbest bırakma*... yaygın olduğu için, bir adli mahkûmiyet kaydedilmedi... — bu *yarı* beraat".

Burada sözü edilen Lassalle davası, 1848 yazında, hemen tüm Ren eyaletinde olduğu gibi, Fransız ceza hukukunun yürürlükte bulunduğu Köln ağır ceza mahkemesinde görüldü.[57] Sadece hafif ve ağır siyasi suçlar için Prusya eyalet hukuku istisnai olarak kabul edilmişti, fakat bu istisnai kural daha 1848 Nisan'ında Camphausen tarafından yeniden kaldırılmıştı. Fransız hukuku, sallapati Prusya eyalet hukukunun suç girişimine teşvik şöyle dursun, suça "teşvik" gibi bir kategorisini bile tanımaz. O, yalnızca suça *kışkırtmayı* tanır ve bunun da, cezalandırılabilmesi için, "armağanlar, vaatler, tehditler, itibarın ya da gücün kötüye kullanılması, hileli kışkırtmalar ya da cezayı gerektiren hilelerle" yapılmış olması gerekir (Code pénal, art. 60).[58] Prusya eyalet hukukuna derinleşen savcılık, aynen Bay Dühring gibi, kesin belirli Fransız yasasıyla muğlak eyalet yasasının belirsizliği arasındaki özsel farkı görmedi, Lassalle'e karşı tarafgir bir dava açtı ve tam şapa oturdu. Fransız ceza usulünün Prusya eyalet hukukundaki delil yetersizliğinden serbest bırakmayı, bu *yarı* beraati tanıdığı iddiasını ileri sürmeye, ancak modern Fransız hukuku alanında tam bir zır cahil cüret edebilir; bu hukuk ceza usulünde sadece mahkûmiyeti ya da beraati tanır, ara şey tanımaz.

Böylece, Bay Dühring *Code Napoléon*'u[59] bir kez bile eline almış olsaydı, Lassalle'e karşı bu "parlak üsluplu tarih yazımı" suçunu kuşkusuz aynı güvenle işleyemezdi demek zorundayız. Dolayısıyla, Bay Dühring'in Büyük Fransız Devrimi'nin toplumsal kazanımlarına dayanan ve onları hukuk diline çeviren *biricik* modern burjuva yasayı, modern Fransız hukukunu *hiç tanımadığını* saptamak zorundayız.

Bir başka yerde, Fransız örneğine göre tüm kıtada uygulanan, oyçokluğu ile karar veren jüri mahkemelerinin eleştirisinde, bize şu ders veriliyor: "Evet, *çelişik oylarla* bir mahkûmiyetin, yetkin bir toplumda olamayacak kurumlar arasında sayılması gerektiği şeklindeki tarihsel olarak eşi görülmemiş olmayan bir düşünceye *bile* alışılabilir... Bununla birlikte, bu *ciddi* ve *derin akılsal* düşünme tarzı, yukarıda değinildiği gibi, geleneksel biçimlere uygunsuz görünmek zorundadır, çünkü onlar için *fazla iyi*dir."

Bay Dühring, İngiliz Pandekt hukukuna, yani anımsanmayacak denli eski çağlardan, en azından 14. yüzyıldan beri yürürlükte olan yazısız teamül hukukuna göre, sadece ceza davalarında değil, aynı zamanda medeni hukuk kararlarında da jüri üyelerinin oybirliğinin kesinlikle zorunlu olduğunu yine bilmiyor. Yani, Bay Dühring'e göre bugünkü dünya için *fazlasıyla iyi* olan ciddi ve derin akılsal düşünme tarzı, İngiltere'de daha en karanlık ortaçağda yasal geçerliliğe sahipti ve İngiltere'den İrlanda'ya, Amerika Birleşik Devletleri'ne ve tüm İngiliz sömürgelerine geçmiştir, fakat en ayrıntılı uzmanlık incelemeleri, bu konuda Bay Dühring'e tek sözcük bile çıtlatmamıştır! Yani jüri üyelerinin oybirliğinin gerekli olduğu alan, Prusya hukukunun minicik geçerlilik alanıyla kıyaslandığında yalnızca sonsuz büyük değil, aynı zamanda jüri üyelerinin çoğunluğuyla karar verilen tüm alanlardan da daha geniştir. Bay Dühring yalnızca biricik modern hukuku, Fransız hukukunu hiç bilmemekle kalmıyor,

aynı zamanda, Roma otoritesinden bağımsız olarak günümüze kadar gelişmeye devam eden ve dünyanın tüm bölgelerine yayılan tek Cermen hukukundan —İngiliz hukukundan— da bihaberdir. Ve niye olmasın? Çünkü İngiliz türü hukuki düşünme tarzı "Alman toprağı üzerinde verilen klasik Roma hukukçularının arı kavramlarının eğitimi karşısında zaten dayanamaz", der ve devam eder: "Bizim özgün dil yapımıza kıyasla, çocuksu karışık diliyle İngilizce konuşan dünya nedir ki?" Buna ancak Spinoza ile yanıt verebiliriz: *Ignorantia non est argumentum.* Bilmemek kanıt değildir.[60]

Dolayısıyla, Bay Dühring'in en ayrıntılı uzmanlık incelemelerinin, üç yıl *Corpus Juris*'in[61] teorik incelemesine ve bir üç yıl da soylu Prusya eyalet hukukunun pratik incelemesine derinleşmekten ibaret olduğundan başka bir sonuca varamayız. Bu, gayet saygıdeğer bir eski Prusyalı ilçe yargıcı ya da avukat için tümüyle takdire şayan ve yeterlidir kuşkusuz. Fakat tüm dünyalar ve zamanlar için bir hukuk felsefesi hazırlamaya girişince, tarihte Almanya'nın Prusya hukukunun dal budak saldığı köşelerinden bambaşka bir rol oynamış ulusların, Fransızlar, İngilizler ve Amerikalılar gibi ulusların hukuk ilişkilerini de belli ölçülerde iyi bilmek gerekir. Fakat devam edelim.

"Bazen teamül hukuku, bazen yazılı yasa olarak, sık sık da en önemli meselelerin salt tüzük biçimine sokulmasıyla çok keyfi bir şekilde çok çeşitli yönlerde birbiriyle kesişen yerel, il ve ülke hukukunun bu alacalı karışımı — ayrıntıların geneli ve sonra da bazen yine genelin özeli ortadan kaldırdığı bu örnek düzensizlik ve çelişki haritası, gerçekten de, herhangi bir kimsede berrak bir hukuk bilinci... yaratmaya uygun değildir." — Peki bu karmakarışık durum nerede hüküm sürüyor? Yine Prusya eyalet hukukunun geçerlilik alanında ve orada, bu eyalet hukukunun yanında, üstünde ya da altında, il hukukları, yerel tüzükler, şurada burada da Pandekt hukuku ve sair zırvalıklar en

çeşitli göreli geçerlilik derecesine sahip ve bunlar tüm pratisyen hukukçularda Bay Dühring'in burada sempatik bir şekilde yinelediği imdat çığlıklarına yol açıyor. Tüm bunların yetmiş yıldır Renanya'da söz konusu olmadığına kendini inandırması için, sevgili Prusya'sını terketmesine gerek yok, Renanya'ya gelmesi yeter — bu eskimiş koşulların çoktan ortadan kaldırılmış olduğu diğer uygar ülkeleri bir yana bırakalım.

Devam: "Doğal bireysel sorumluluğu örtmenin biraz daha az çarpıcı bir şekli, kurulların ya da diğer resmi kurumların, her üyenin kişisel payını maskeleyen gizli ve dolayısıyla anonim kolektif kararları ve kolektif eylemlerinde ortaya çıkıyor." Ve başka bir yerde: "Bireysel sorumluluğun kurullarca bu gizlenmesini ve örtülmesini bilmek istememek, bugünkü koşullarımızda, *şaşırtıcı* ve çok sert bir talep olurdu." İngiliz hukuku alanında yargıçlar kurulunun her üyesinin kararını aleni oturumda ayrı ayrı açıklamak ve gerekçelendirmek zorunda olduğunu; seçimle kurulmayan, oturumlarını ve oylamalarını alenen yapmayan idari kurulların, tercihan bir *Prusyalı* kurum olduğunu ve diğer ülkelerin çoğunda bilinmediğini, bu nedenle talebinin yalnızca *Prusya'da* şaşırtıcı ve çok sert sayılabileceğini kendisine söylediğimizde, bu Bay Dühring için şaşırtıcı bir haber olacaktır.

Aynı biçimde, doğum, evlenme, ölüm ve defin sırasında dini pratiklerin zorla müdahalesi üzerine yakınmaları da, tüm büyük uygar ülkeler içinde yalnızca Prusya için geçerlidir ve medeni hal kütüğünün kabulünden sonra orası için bile artık geçerli değildir.[62] Bay Dühring'in ancak geleceğin "sosyalizan" düzeniyle becerdiği şeyi, bu arada Bismarck bile basit bir yasayla halletmiş bulunuyor. — Aynı biçimde, "hukukçuların meslekleri için yetersiz donatımından yakınma"da, "idare memurları"na da genişletilebilecek bu yakınmada da, Prusya'ya özgü bir vaveyla koparılıyor; hatta Bay Dühring'in her fırsatta sergilediği gülünç-

lüğe kaçan aşırı Yahudi düşmanlığı bile, eğer Prusya'ya özgü değilse, yine de Doğu Elbe'ye özgü bir özelliktir. Bütün önyargılara ve hurafelere büyük bir küçümsemeyle tepeden bakan aynı gerçeklik filozofu, kişisel kaçıklıklarına bizzat öylesine derin batmıştır ki, ortaçağ yobazlığından kalma Yahudilere karşı bu halk önyargısına, "doğal nedenlere" dayanan bir "doğal yargı" diyor ve işi şu iddiaya kadar dayandırıyor: "Sosyalizm, güçlü Yahudi karışımlı nüfus koşullarına (Yahudi karışımlı koşullar! Ne doğal Almanca!) kafa tutabilecek biricik güçtür."

Yeter. Hukuk âlimliğiyle şişinmenin arka planı —en iyi halde— gayet sıradan bir eski Prusyalı hukukçunun en bayağı uzmanlık bilgileridir. Bay Dühring'in sonuçlarını bize tutarlı bir biçimde sunduğu hukuk ve siyasal bilimler alanı, Prusya eyalet hukukunun geçerlilik alanıyla "örtüşmektedir". Her hukukçu için —şimdi İngiltere'de bile oldukça— aşina olan Roma hukuku dışında, onun hukuk bilgileri ancak ve yalnızca Prusya eyalet hukukuyla sınırlıdır, sanki Bay Dühring'in eğitimini görmüş olduğu bir Almancayla kaleme alınmış olan ve ahlâki ahkâmlarıyla, hukuki belirsizliği ve tutarsızlığıyla, işkence ve ceza aracı olarak sopa dayağıyla tamamen devrim öncesi döneme ait olan aydınlanmış ataerkil despotizmin yasasıyla sınırlıdır. Bunun ötesindeki her şey —hem modern-burjuva Fransız hukuku, hem de tümüyle kendine özgü gelişmesiyle tüm kıtada hiç tanınmayan kişisel özgürlüğü güvence altına alan İngiliz hukuku—, Bay Dühring için kötüdür. "Salt *görünür* ufku kabul etmeyen, bilakis güçlü altüst edici hareketle dış ve iç doğanın tüm yerlerini ve göklerini gözler önüne seren" felsefenin *gerçek* ufku, eski Prusya'nın altı doğu eyaleti[63] ile, bu soylu eyalet hukukunun geçerli olduğu en iyi halde birkaç toprak parçacığının sınırlarıdır; ve bu ufkun ötesinde, ne yeri ne göğü, ne dış ne de iç doğayı, ama yalnızca dünyanın geri kalan bölümünde olup bitenler karşısındaki en çarpıcı cehalet tablosunu gözler önüne sermektedir.

Özgür irade denilen soruna, insanın ayrım gücü, zorunluluk ve özgürlük ilişkisi sorununa değinmeden, ahlâk ve hukuk ele alınamaz. Gerçeklik felsefesinin de bu sorunda yalnız bir değil, hatta iki çözümü var.

"Bütün yanlış özgürlük teorilerinin yerine, bir yandan rasyonel yargının, diğer yandan içgüdüsel dürtülerin *âdeta* bir bileşke güç halinde birleştikleri ilişkinin deneyimle bildiğimiz niteliği konmalıdır. Bu tür dinamiğin temel olguları gözlemden çıkarılmalıdır ve henüz gerçekleşmemiş olayların önceden ölçülmesi için de, *mümkün olduğu ölçüde,* genel olarak bunların niteliğine ve büyüklüğüne göre değerlendirilmelidir. Böylece iç özgürlük üzerine insanların binlerce yıl geviş getirip beslendiği budalaca kuruntular yalnızca temelden süpürülüp atılmakla kalmaz, aynı zamanda bunların yerine yaşamın pratik düzenlenmesinde yararlanılabilecek pozitif şeyler de geçirilir." — Buna göre özgürlük, rasyonel yargının insanı sağa, irrasyonel güdülerin sola çekmesinden ve bu güçler paralelkenarında gerçek hareketin köşegen doğrultusunda olmasından ibarettir. Yani özgürlük, yargının ve içgüdünün, anlayışın ve anlayışsızlığın ortalamasıdır ve onun derecesi, her bireyde, bir astronomi terimi kullanmak gerekirse, "kişisel denklem"le deneyim temelinde saptanabilir.[64] Fakat birkaç sayfa sonra şöyle deniyor: "Ahlâki sorumluluğu özgürlük üzerine kuruyoruz, fakat bu bizim için doğal ve edinilmiş akıl ölçüsünde bilinçli güdülere duyarlılıktan başka bir anlama gelmez. Bu tür tüm güdüler, edimlerde olası karşıtlığın algılanmasına rağmen, doğa yasasının kaçınılmazlığıyla etkili olurlar; ahlâki kaldıraçları harekete geçirdiğimizde, tam da bu kaçınılmaz mecburiyete güveniriz."

Birincisine pervasızca şamar indiren özgürlüğün bu ikinci tanımı, yine Hegelci anlayışın son derece yavanlaştırılmasından başka bir şey değildir. Özgürlük ve zorunluluk ilişkisini ilk kez doğru ortaya koyan Hegel idi. Ona göre, özgürlük, zorunlulu-

ğun kavranmasıdır. "Zorunluluk ancak *o kavranmadığı ölçüde kördür*."[65] Özgürlük, doğa yasalarından düşlenen bağımsızlıkta değil, tersine, bu yasaların bilinmesinde ve bununla ortaya çıkan, bunları planlı olarak belirli amaçlar için kullanma olanağında yatar. Bu, hem dış doğanın hem de bizzat insanın bedensel ve ruhsal varlığını düzenleyen yasalar —gerçekte değil, olsa olsa düşüncemizde birbirinden ayırabileceğimiz iki yasalar sınıfı— için geçerlidir. Dolayısıyla irade özgürlüğü, konunun bilgisiyle karar verebilme yeteneğinden başka bir anlama gelmez. Dolayısıyla, bir insanın belirli bir sorun hakkındaki yargısı ne kadar *özgürse*, bu yargının içeriği de o kadar büyük bir *zorunlulukla* belirlenirken; çok çeşitli ve çelişkili karar olanakları arasında görünüşte keyfi seçim yapan bilgisizliğe dayanan güvensizlik, bununla özgür olmayışını, egemen olması gereken şeyin egemenliği altında olduğunu kanıtlar. Yani özgürlük, bizzat kendimiz ve dış doğa hakkında doğal zorunlulukların bilgisi üzerine kurulu egemenlikten ibarettir; böylece o, zorunlu olarak, tarihsel gelişmenin bir ürünüdür. Hayvanlar âleminden çıkan ilk insanlar, tüm özsel noktalarda bizzat hayvanlar kadar özgürlükten yoksundular; fakat kültür alanındaki her ilerleme, özgürlüğe doğru bir adımdı. İnsanlık tarihinin eşiğinde, mekanik hareketin ısıya dönüştürülebileceğinin bulunması; sürtünme yoluyla ateşin üretilmesi; bugüne kadarki gelişmenin sonunda ise, ısının mekanik harekete dönüştürülebileceğinin: buhar makinesinin bulunması duruyor. — Ve buhar makinesinin toplumsal dünyada gerçekleştirdiği müthiş özgürleştirici altüst oluşa karşın —bunun daha yarısı bile tamamlanmadı—, yine de, dünya çapında özgürleştirici etki bakımından, sürtünme yoluyla ateş yakmanın onu gölgede bıraktığına kuşku yoktur. Çünkü ilk kez sürtünme yoluyla ateş yakma, insana bir doğa gücü üzerinde egemenlik verdi ve böylece onu hayvanlar âleminden ilelebet ayırdı. Her ne kadar buhar makinesi bize, sınıf farklarının, bireysel geçim araçları kaygısının olmadığı, gerçek insan özgürlü-

günün, bilinen doğa yasalarıyla uyum içinde yaşamanın ilk kez söz konusu olabileceği bir toplum durumunun ancak onların yardımıyla mümkün kılınacağı tüm muazzam üretici güçlerin temsilcisi olarak görünse de, insanlığın gelişmesinde hiçbir zaman bu denli güçlü bir sıçrama gerçekleştiremeyecektir. Tüm insanlık tarihinin henüz ne kadar genç ve bugünkü görüşlerimize mutlak bir geçerlilik atfetmenin ne kadar gülünç olduğu ise, bugüne kadarki tüm tarihin, mekanik hareketin ısıya dönüştürülebileceğinin pratikte keşfiyle ısının mekanik harekete dönüştürülebileceğinin pratikte keşfi arasındaki dönemin tarihi olarak nitelenebilmesi basit olgusundan da anlaşılır.

Bay Dühring'de tarih elbette farklı ele alınıyor. Genel olarak yanılgılar, bilgisizlik ve kabalık, baskı ve kölelik tarihi olarak o, gerçeklik felsefesini iğrendiren bir nesnedir; özelde ise o iki büyük kesime ayrılır, yani 1) maddenin kendi kendine eşit durumundan Fransız Devrimi'ne kadar ve 2) Fransız Devrimi'nden Bay Dühring'e kadar; ve 19. yüzyıl "özünde hâlâ gericidir, evet, düşünsel açıdan 18. yüzyıldan daha da öyledir (!)". Buna rağmen o, sosyalizmi ve böylelikle de "Fransız Devrimi'nin öncüllerinin ve kahramanlarının uydurduğundan (!) daha müthiş bir dönüşüm embriyonunu" bağrında taşımaktadır. Gerçeklik felsefesi, bugüne kadarki tarihi hor görmesini şöyle haklı çıkarıyor: "Gelecek bin yıllar dizisi düşünüldüğünde, özgün belgelerin tarihsel bir bellek sağladığı birkaç bin yılın, insanlığın şimdiye kadarki koşullarıyla birlikte, *fazla önemi yoktur*... İnsan soyu bir bütün olarak henüz çok gençtir ve bir gün bilimsel bellek, binlerle değil onbinlerle yılla hesap yapmak zorunda kaldığında, kurumlarımızın düşünsel ham çocukluğu, o zaman en eski ilkçağ olarak anılacak olan zamanımız üzerine kendiliğinden anlaşılır tartışma götürmez bir önerti haline gelecektir."

Son cümlenin gerçekten de "doğal dil yapısı" üzerinde uzun boylu durmadan, sadece iki şeye dikkat çekeceğiz: Birincisi,

"en eski ilkçağ", daha sonraki tüm daha yüksek gelişmenin temelini oluşturduğu için, çıkış noktası insanın hayvanlar âleminden çıkıp oluşması ve içerik olarak da geleceğin birleşik insanının benzerleriyle hiçbir zaman karşılaşmayacağı zorlukların üstesinden gelmesi olduğu için, tüm gelecek kuşaklar açısından her halükârda en büyük öneme sahip tarihsel dönem olarak kalacaktır. Ve ikincisi, onunla karşılaştırıldığında artık bu zorluklar ve engellerle durdurulmayan gelecek tarihi dönemlerin bambaşka bilimsel, teknik ve toplumsal başarılar vaat ettikleri bu en eski ilkçağın kapanması, öylesine "geri" ve "geriye dönük" yüzyılımızın düşünsel ham çocukluğu temelinde keşfedilen kati kesin doğrular, değişmez doğrular ve köktenci tasarımlarla bu gelecekteki bin yıllar hakkında ahkâm kesmek için her halükârda çok tuhaf seçilmiş bir andır. Tarihin bugüne kadarki gelişmesinin başına yağdırılan aşağılamaların, hakeza onun nihai sonucu olduğu iddia edilen şeye de —sözümona gerçeklik felsefesine de— yapışıp kaldığını görmemek için felsefi Richard Wagner olmak gerekir — fakat Wagner'in yeteneği olmadan.

Yeni köktenci bilimin en karakteristik parçalarından biri, bireyselleşme ve yaşamın değerinin yükseltilmesi üzerine olan kısımdır. Bu kısımda, tam üç bölüm boyunca, durdurulamaz bir kaynak gücüyle, kâhinvari beylik düşünce fışkırır. Ne yazık ki, birkaç kısa örnekle yetinmek zorundayız.

"Tüm duyumun ve dolayısıyla yaşamın tüm öznel biçimlerinin derin özü, durumların *farklılığına* dayanır... *Tüm* (!) yaşam için ise, yaşam duygusunu yükselten ve tayin edici uyarıcıları geliştiren şeyin sabit durum değil, tersine yaşamda bir durumdan diğerine geçiş olduğu kolaylıkla (!) gösterilebilir... Nerdeyse kendi kendine eşit, *deyim yerindeyse* sürekli atalet ve âdeta aynı denge durumunda kalan durumun, özellikleri ne olursa olsun, varlığın sınanması bakımından fazla anlamı yoktur... Alışmak ve *deyim yerindeyse* uymak, onu tamamen, ölümden

pek farkı olmayan ilgisiz ve kayıtsız bir şey haline getirir. Ona, olsa olsa, bir tür negatif yaşam belirtisi olarak, bir de can sıkıntısı eziyeti eklenir... Durgunlaşan bir yaşamda, bireyler ve halklar için tüm tutku ve yaşama duyulan tüm ilgi söner. *Tüm bu olayları açıklanabilir hale getiren şey, bizim ayrım yasamızdır.*"

Bay Dühring'in temelden kendine özgü sonuçlarını hangi hızla meydana getirdiği, inanılacak gibi değil. Beylik düşünce gerçeklik felsefesinin diline daha yeni çevrilmiştir ki, aynı sinirin sürekli uyarılması ya da aynı uyarının sürekliliği, her siniri ve her sinir sistemini yorar, bu nedenle normal koşulda sinir uyartıları kesintiye uğramalı ve değişmelidir —ki bu yıllardan beri her fizyoloji elkitabında okunabilir ve her darkafalı bunu kendi deneyiminden bilir—; bu çok eski beylik laf gizemli bir biçime çevrilir çevrilmez, tüm duyumun derin özü durumların farklılığına dayanır, hemen "*bizim* ayrım yasamız"a dönüşür. Ve bu ayrım yasası, değişikliğin hoşluğunun en sıradan darkafalı anlayış için bile kesinlikle açıklama gerektirmeyen, sözümona ayrım yasasına yapılan atıfla bir atom genişliği kadar bile berraklık kazanmayan açıklamalarından ve örneklerinden başka bir şey olmayan tam bir dizi olayı "tamamen açıklanabilir" kılar.

Fakat "*bizim* ayrım yasamız"ın köktenciliği bundan ibaret olmaktan çok uzaktır: "Yaşam çağlarının sırası ve yaşam koşullarında buna bağlı değişikliklerin olması, *bizim* ayrım ilkemizi anlatmak için gayet aşikâr bir örnek sunar... Çocuk, oğlan, delikanlı ve adam, yaşam duygularından her birinin gücünü, içinde bulundukları değişmez durumlardan ziyade, bu durumların birinden öbürüne geçiş dönemlerinde hissederler." Bu da yetmez: "Daha önce sınanmış ya da yapılmış olan şeyin yinelenmesinin bir çekiciliği olmadığı olgusu hesaba katılırsa, *bizim* ayrım yasamız daha geniş bir kullanım kazanır." Ve şimdi okur, yukarıdaki derin ve köktenci cümlelerin bağlantı noktasını oluşturduk-

ları kâhinvari saçmalıkları bizzat tasarlayabilir; ve varsın Bay Dühring kitabının sonunda zaferle haykırsın: "Ayrım yasası, yaşamın değerini ölçmek ve güçlendirmek için, hem teoride hem de pratikte tayin edici oldu!" Hakeza okurlarının zekâ değerinin Bay Dühring tarafından değerlendirilmesi için de: onların sadece eşeklerden ya da darkafalılardan oluştuğunu sanıyor olmalı.

Devamla, bize şu son derece pratik yaşam kuralları veriliyor: "Yaşama karşı tüm ilgiyi canlı tutmanın çareleri" (darkafalılar ve böyle olmak isteyenler için güzel görev!), "bütünü oluşturan tek tek, *deyim yerindeyse,* ilksel ilgileri doğal zaman ölçüleri içinde geliştirmek ya da birbirinin yerine geçirmekten ibarettir. Aynı zamanda, aynı durum içinde daha düşük ve daha kolay tatmin edilebilir uyartıların yerine daha yüksek ve daha süreğen etkin uyarıcılar geçirilerek aşamalar sıralamasından, tamamen ilgisiz boşlukların ortaya çıkmasından kaçınmak için de yararlanılabilir. Öte yandan, doğal olarak ya da toplumsal yaşamın normal akışı içinde ortaya çıkan gerilimlerin keyfi olarak birikmelerinden, zorlanmalarından, ya da buna karşıt bir yanlışlıkla, en hafif hareketlerle tatmin edilmelerinden ve böylece zevk verici bir gereksinmenin gelişmesini engellemelerinden kaçınmak gerekecektir. Doğal ritme uyma, her yerde olduğu gibi, burada da ölçülü ve zarif hareketin ön koşuludur. Herhangi bir durumun çekiciliğini, doğanın ya da koşulların ona biçtiği sürenin ötesine yaymak gibi olanaksız bir görev de üstlenilmemelidir" vb. En yavan beylik düşünceler üzerinde kılı kırk yaran bir titizlikle çıkarılmış bu gösterişli darkafa kehânetlerini kendisi için "yaşam deneyimi" kuralı olarak kullanan sofu, kuşkusuz "tamamen ilgisiz boşluklar"dan yakınamayacaktır. Bütün zamanını, zevklerini kurallar içinde hazırlamak ve düzenlemek için kullanacaktır, öyle ki, zevkin kendisi için, bir an bile boş vakti kalmayacaktır.

Yaşamı, tam yaşamı denemeliyiz. Bay Dühring bize sadece

iki şeyi yasaklıyor: Birincisi, "tütün kullanmanın pislikleri" ve ikincisi, "iğrenti uyandıran ya da ince duyarlık açısından genelde kınanması gereken özelliklere sahip" içki ve yiyecekler. Fakat ekonomi dersinde sert içki damıtımını öylesine övücü bir biçimde kutsayan Bay Dühring'in, sert içkileri bu içkiler arasına imkânsız koyamaz; dolayısıyla onun yasağının yalnızca şarap ve birayı kapsadığı sonucunu çıkarmak zorundayız. Bir de eti yasaklasın, işte o zaman gerçeklik felsefesini, müteveffa Gustav Struve'nin[1] üzerinde o denli büyük bir başarıyla hareket ettiği aynı yüksekliklere —saf çocukluğun yüksekliklerine— çıkarmış olacaktır.

Ayrıca, Bay Dühring, ispirtolu içkiler konusunda biraz daha liberal olabilir. Statikten dinamiğe giden köprüyü, itiraf edildiği üzre hâlâ bulamayan bir adam, içkiyi biraz kaçırmış ve bunun sonucunda dinamikten statiğe giden köprüyü boş yere arayan bir zavallıya karşı hoşgörülü olmak için, kuşkusuz her türlü nedene sahiptir.

[1] Gustav Struve (1805–1870) — küçük-burjuva demokratı, vejetaryenliğin coşkun propagancısı. *–Red.*

XII
Diyalektik. Nicelik ve Nitelik

"Varlığın mantıki temel özellikleri üzerine ilk ve en önemli önerme, *çelişkinin dışlanmasına* ilişkindir. Çelişen, gerçekliğe değil, ancak bir düşünceler kombinezonuna ait olabilecek bir kategoridir. Şeylerde çelişki yoktur ya da başka sözcüklerle, reel olarak konmuş çelişki, bizzat saçmalığın doruğudur... Karşıt yönde ölçülen güçlerin antagonizması, hatta dünyanın ve onun varlıklarının yaşamındaki tüm eylemlerin temel biçimidir. Fakat ögelerin ve bireylerin güç yönlerindeki bu çatışma, çelişki saçmalıkları düşüncesiyle hiçbir şekilde çakışmaz... Burada, mantığın sözümona gizemlerinden yükselen sisi reel çelişkinin gerçek saçmalığıyla dağıtmış ve antagonist dünya şemasına sokuşturulmuş bulunan ve kötü yontulmuş çelişki diyalektiğinin tahta bebeği için şurada burada harcanan tütsünün yararsızlığını ortaya koymuş olmaktan hoşnut olabiliriz." — İşte Felsefe Dersleri içinde diyalektik üzerine söylenen şeylerin hemen hemen hepsi budur. Buna karşılık Eleştirel Tarih'te, çelişki diyalektiği ve onunla birlikte özellikle Hegel, tamamen farklı ele alınır. "Çelişen, Hegel mantığına ya da daha doğrusu Logos öğretisine göre, doğası gereği ancak öznel ve bilinçli tasarlanabilecek düşüncede değil, tersine bizzat şeylerde ve süreçlerde nesnel olarak mevcuttur ve deyim yerindeyse ete kemiğe bürünmüş biçimde rastlanır, öyle ki, saçmalık, olanaksız bir düşünceler kombinezonu olarak kalmaz, gerçek bir güç haline gelir. Abesin gerçekliği, Hegelci mantığın ve mantıksızlığın birliğinin bi-

rinci iman maddesidir... Ne kadar çelişikse, o kadar doğru, ya da başka sözcüklerle, ne kadar saçmaysa, o kadar inandırıcı; yeni bir buluş bile olmayan, vahiy teolojisi ile mistisizmden alınmış bulunan bu özdeyiş, diyalektik ilke denilen şeyin çıplak ifadesidir".

Yukarıda aktarılan iki pasajın düşünce içeriği, çelişki = anlamsızlık, bundan dolayı da gerçek dünyada mevcut olamaz şeklinde özetlenebilir. Sair durumda gayet sağlıklı insan aklına sahip kişiler için bu önerme, doğru eğri ve eğri de doğru olamaz önermesi kadar kendiliğinden anlaşılır bir geçerliliğe sahip olabilir. Fakat diferansiyel hesap, sağlıklı insan aklının tüm protestolarına rağmen, belirli koşullar altında doğru ile eğriyi eşit kılıyor ve doğru ile eğrinin özdeşliğinin saçmalığında ısrar eden sağlıklı insan aklının asla elde edemeyeceği başarılar elde ediyor. Ve çelişki diyalektiği denilen şeyin felsefede en eski Yunanlılardan başlayarak bugüne kadar oynadığı önemli rolden sonra, Bay Dühring'den daha güçlü bir hasmın bile, ona *bir* iddia ve birçok sövgüden başka savlarla karşı çıkması gerekirdi.

Şeyleri dingin ve cansız, her biri kendi başına, birbiri yanı ve ardı sıra düşündüğümüz sürece, gerçekten de onlarda bir çelişkiye rastlamayız. Kısmen ortak, kısmen farklı, hatta birbiriyle çelişik, fakat bu son durumda farklı nesnelere dağılmış olan ve dolayısıyla çelişki içermeyen belirli özelliklere rastlarız. Bu gözlem alanı yettiği ölçüde, olağan metafizik düşünme tarzı da yeter. Fakat nesnelere onların hareketi, değişmesi, yaşamı, birbirleri üzerindeki karşılıklı etkileri içinde baktığımızda, durum tamamen farklıdır. Hemen çelişkiler içine düşeriz. Hareketin kendisi bir çelişkidir; basit mekanik yer değiştirme bile, ancak bir cisim, bir ve aynı anda hem bir yerde hem de başka bir yerde, hem bir ve aynı yerde olduğu hem de olmadığı için gerçekleşebilir. Ve bu çelişkinin sürekli ortaya çıkması ve aynı zamanda çözülmesi, hareketin ta kendisidir.

Yani burada "şeylerde ve süreçlerde nesnel olarak var olan ve deyim yerindeyse ete kemiğe bürünmüş biçimde rastlanan" bir çelişki ile karşı karşıyayız. Ve Bay Dühring buna ne diyor? Şimdiye kadar kesinlikle, "rasyonel mekanikte sıkı statik ile dinamik arasında bir köprü" bulunmadığını iddia ediyor. Okur şimdi artık, Bay Dühring'in bu gözde lafının ardında neyin durduğunu görüyor; şundan başka bir şey değil: metafizik düşünen kafa, dinginlik fikrinden hareket fikrine kesinlikle gelemez, çünkü yukarıdaki çelişki burada onun yolunu kapatır. Hareket onun için düpedüz kavranılamazdır, çünkü bir çelişkidir. Ve hareketin kavranılamazlığını iddia ederken, bizzat kendisi ister istemez bu çelişkinin varlığını itiraf eder, yani bizzat şeylerde ve süreçlerde nesnel olarak var olan, üstelik gerçek bir güç olan bir çelişkinin bulunduğunu itiraf eder.

Basit mekanik yer değiştirme bile kendi içinde bir çelişki içeriyorsa, maddenin daha yüksek hareket biçimleri ve özellikle de organik yaşam ve gelişmesi için bu daha da doğrudur. Yukarıda yaşamın, herşeyden önce tam da, bir varlığın her an hem kendisi hem de başka bir şey olmasından ibaret olduğunu görmüştük. Yani yaşam da hakeza bizzat şeylerde ve süreçlerde var olan, hep ortaya çıkan ve çözülen bir çelişkidir; çelişki biter bitmez, yaşam da biter, ölüm başgösterir. Aynı biçimde, düşünce alanında da çelişkilerden kaçınamayacağımızı ve örneğin, içsel olarak sınırsız olan insanın bilme yeteneğiyle onun dışsal olarak sınırlı ve sınırlı bilen çok sayıdaki insandaki gerçek varoluşu arasındaki çelişkinin, en azından bizim için pratikte kuşakların sonsuz ardardalığı içinde, sonsuz dizi içinde nasıl çözüldüğünü gördük.

Yüksek matematiğin ana temellerinden birinin, doğru ile eğrinin kimi koşullarda aynı şey olabileceği çelişkisi olduğuna yukarıda değinmiştik. O ayrıca, gözlerimiz önünde kesişen çizgilerin, yine de, kesişme noktasından yalnızca beş-altı santimetre

öteden itibaren paralel olarak, sonsuza değin uzatılsalar bile, birbiriyle kesişemeyecek çizgiler olarak görülmeleri gerektiği çelişkisini yaratmayı da başarıyor. Ve yine de o, böylesi ve bundan daha güçlü çelişkilerle, sadece doğru değil, aynı zamanda basit matematiğin hiçbir zaman elde edemeyeceği sonuçları elde ediyor.

Fakat basit matematik bile çelişkilerle dolu. Örneğin, A'nın bir kökünün A'nın bir üssü olması bir çelişkidir, ama yine de $A^{1/2} = \sqrt{A}$'dır. Negatif bir büyüklüğün bir şeyin karesi olması bir çelişkidir, çünkü kendi kendisiyle çarpılmış her negatif büyüklük pozitif bir kare verir. Bu nedenle –1'in karekökü sadece bir çelişki değil, aynı zamanda saçma bir çelişki, gerçek bir saçmalıktır. Ve yine de $\sqrt{-1}$, birçok durumda, doğru matematik işlemlerin zorunlu sonucudur; dahası, $\sqrt{-1}$ ile işlem yapması yasaklansaydı, gerek yüksek gerek basit olsun, matematik nerede olurdu?

Değişken büyüklüklerle yaptığı işlemlerle, bizzat matematik, diyalektiğin alanına girer ve ona bu ilerlemeyi kazandıranın diyalektik bir filozof, Descartes olması dikkate değerdir. Değişken büyüklükler matematiği ile değişmez büyüklükler matematiği arasındaki ilişki ne ise, genelde diyalektik düşünme ile metafizik düşünme arasındaki ilişki de odur. Fakat bu durum, matematikçilerin büyük yığınının, diyalektiği yalnızca matematik alanında tanımasını ve içlerinden pekçoğunun diyalektik yoldan elde edilen yöntemlerle, tamamen eski, sınırlı metafizik tarzda işlem yapmaya devam etmesini kesinlikle engellemez.

Bay Dühring'in güçler antagonizmasına ve antagonist dünya şemasına ayrıntılı bir şekilde girmek, bize bu konu hakkında salt *boş laftan* başka bir şey vermiş olsaydı mümkün olurdu. Bu becerildikten sonra, bu antagonizma bize ne evren şemasında, ne de doğa felsefesinde eylem halinde bir kez bile gösterilmiyor ve bu, Bay Dühring'in "dünyanın ve onun varlıklarının yaşamında-

ki tüm eylemlerin" bu "temel biçimi" ile pozitif olarak ne yapacağını kesinlikle bilmediğinin en iyi itirafıdır. Gerçekten de Hegel'in "varlık öğretisi", çelişkiler içinde değil, karşıt yönlerde hareket eden güçler yavanlığına kadar düşürüldükten sonra, yapılacak en iyi şey, kuşkusuz bu bayağılığın her uygulanışından kaçınmaktır.

Bay Dühring'in anti-diyalektik öfkesini kusmasını sağlayan ikinci noktayı ona Marx'ın "*Kapital*"i sunuyor. "Diyalektik-karışık kördüğüm ve düşünce arabeskleriyle öne çıkan doğal ve anlaşılır mantık yokluğu... Şimdiden mevcut olan kısma, belirli bir açıdan ve genelde (!) de, ünlü bir felsefi önyargıya göre herşeyi bir şeyde ve bir şeyi herşeyde aramak gerektiği ve bu karışık ve yanlış fikir sonucu, herşeyin bir olduğu ilkesini uygulamak zorundayız." Ünlü felsefi önyargıyı bu kavrayışı, Bay Dühring'in, tam da "insan ve Alman olarak konuşmak gerekirse, (son)[66] iki ciltte daha neyin geleceği gerçekten bilinemez" diye belirttikten yedi satır sonra, Marx'ın iktisadi filozofluğunun "son"unun, yani "*Kapital*"in sonraki ciltlerinin içeriğinin ne olacağını önceden kesinlikle bildirmesini sağlıyor.

Bununla birlikte, Bay Dühring'in yapıtlarının bize, içlerinde "çelişenin nesnel olarak mevcut olduğu ve deyim yerindeyse ete kemiğe bürünmüş biçimde rastlandığı" "şeyler"e ait olarak görünmeleri ilk kez olmuyor. Ve bu, onun zafer edasıyla devam etmesini kesinlikle engellemiyor: "Yine de sağlam mantık, karikatürü üzerinde muhtemelen zafer kazanacaktır... Bu çelebilik taslama ve esrarengiz diyalektik pılıpırtı, biraz sağlıklı düşünebilen hiç kimseyi... bu düşünce ve üslup biçimsizliklerine kapılmaya tahrik ve teşvik etmeyecektir. Diyalektik budalalıkların son kalıntılarının yok olmasıyla birlikte, bu aldatma aracı... aldatıcı etkisini yitirecek ve hiç kimse, bu karmaşık şeylerin temizlenmiş çekirdeğinin, eğer beylik düşünceler değilse, en iyi halde sıradan teorilerin hatlarını gösterdiği yerin ardında derin

bilgelik aramak için kendine eziyet etmek zorunda kalmayacaktır... Sağlam mantığı rezil etmeden (Marx'ın) kördüğümlerini Logos öğretisi uyarınca aktarmak tamamen olanaksızdır." Marx'ın yöntemi, "müritleri için diyalektik mucizeler üretmek"ten ibarettir, vs.

Burada bizi kesinlikle henüz Marx'ın araştırmalarının ekonomik sonuçlarının doğruluğu yanlışlığı değil, yalnızca Marx'ın uyguladığı diyalektik yöntem ilgilendiriyor. Fakat şu kadarı kesin: "*Kapital*" okurlarının çoğu, aslında ne okuduklarını ancak şimdi Bay Dühring'den öğrenmiş olacaklar. Ve bunlar arasında, 1867 yılında henüz (Ergänzungsblätter III, Heft 3), onun çapında bir düşünür için kitabın içeriğini göreli akılcı bir biçimde açıklayabilecek durumda olan bizzat Bay Dühring de var[67]; ve o bunu, Marx'ın açımlamalarını, şimdi kaçınılmaz ilan ettiği gibi, ilk önce Dühring diline çevirme zorunda kalmadan yapmıştı. O daha o zamandan, Marx'ın diyalektiğini Hegel'in diyalektiğiyle özdeşleştirme gafletini göstermişse de, yine de yöntem ile, onun sayesinde elde edilen sonuçları ayırt etme ve birincileri genelde yerin dibine geçirmekle ikincilerin özelde çürütülmüş olmayacağını kavrama yeteneğini yine de tamamen yitirmemişti.

Her halükârda, Bay Dühring'in verdiği en şaşırtıcı haber, Marx'ın bakış açısına göre "sonunda herşeyin bir olduğu", dolayısıyla Marx için, örneğin, kapitalistler ile ücretli işçilerin, feodal, kapitalist ve sosyalist üretim tarzlarının "hep bir olduğu", sonunda Marx ile Bay Dühring'in bile "hep bir" olduğudur. Böylesine basit bir delilik olanağını açıklamak için, geriye sadece, tek başına diyalektik sözcüğünün bile Bay Dühring'i, belirli bir yanlış ve karışık düşünce sonucu, sonunda söylediği ve yaptığı herşeyin "hep bir" olduğu, ayrım gücünün olmadığı bir duruma getirdiği varsayımı kalıyor.

İşte size Bay Dühring'in *"benim* parlak üsluplu tarih yazımım" dediği şey, ya da "bir Hume'un bilginler ayaktakımı dedi-

ği şeyi mikrolojik ayrıntıları teşhir ederek onurlandırmaya tenezzül etmeyip, türle ve tiple hesaplaşan toptan usûl — işte bu usûl, daha yüce ve soylu bir tarzda tam doğrunun çıkarlarıyla ve lonca bağlarından özgür okuyucuya karşı yükümlülükle uyuşan biricik usûldür". Parlak üsluplu tarih yazımı ve tüm kesin olguları mikrolojik diye savsaklayıp sıfırlayabildiği ve kanıtlayacak yerde, sadece genel laf ebelikleri ederek iddia edip basitçe mahkûm ettiği türle ve tiple toptan hesaplaşma, Bay Dühring için gerçekten çok kolay. Üstelik, rakibe gerçek bir dayanak noktası sunmama ve ona, hakeza parlak tarzda ve toptancı bir şekilde iddia etme, genel laf ebelikleri içinde boğulma ve sonunda Bay Dühring'i yine mahkûm etmek ve kısaca, deyim yerindeyse, serzenişi iade etmekten başka bir olanak neredeyse bırakmama gibi bir üstünlüğü var, fakat bu herkesin harcı değil. Bundan ötürü, yüce ve soylu üslubu istisnai olarak terk ederek, bize Marx'ın kınanası Logos öğretisinden hiç olmazsa iki örnek veren Bay Dühring'e müteşekkiriz.

"Örneğin, niceliğin niteliğe dönüşmesi şeklindeki Hegelci karışık, sisli düşünceye yapılan atıf ve dolayısıyla bir avansın, belirli bir sınıra vardığında, salt bu nicel artışla sermaye haline gelmesi ne komik kaçıyor."

Bay Dühring'in "temizlenmiş" bu anlatımında bu gerçekten de yeterince tuhaf kaçıyor. O halde orijinalinde, Marx'ta nasıl olduğuna bakalım. Sayfa 313'te[1] *(Kapital,* 2. baskı) Marx, sabit ve değişken sermaye ve artı-değer üzerine daha önceki araştırmadan, "her para ya da değer miktarının sermayeye dönüşemeyeceği, bilakis bu dönüşümün ön şartının para ya da meta sahibinin elinde belirli bir asgari para ya da değişim değerinin bulunması olduğu" sonucunu çıkarır. Örnek olarak, herhangi bir iş kolunda bir işçinin sekiz saat kendisi için, yani iş ücretinin de-

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, halk baskısı, Dietz Verlag, Berlin 1951, s. 322. *–Red.*

ğerini üretmek için ve sonraki dört saat de kapitalist için, yani ilk önce onun cebine akan artı-değeri üretmek için çalıştığını var sayar. Sonra, birisinin, işçilerinden biri kadar iyi yaşayabilmek üzere yeterince artı-değeri her gün cebine indirmesi için, iki işçiyi hammadde, iş araçları ve iş ücretiyle donatmasını sağlayan bir değer miktarına sahip olması gerekir. Ve kapitalist üretimin amacı yalnızca geçimin sağlanması değil, tersine zenginliği artırmak olduğu için, iki işçili adamımız henüz bir kapitalist olmazdı. Sıradan bir işçiden iki kat iyi yaşamak ve üretilen artı-değerin yarısını yeniden sermayeye dönüştürmek için, sekiz işçi çalıştırabilmesi, yani yukarıda var sayılan değer miktarının dört katına sahip olması gerekirdi. Ancak bundan sonra ve herhangi bir küçük değer miktarının sermayeye dönüşmek için yeterli olmadığı, tersine bunun için, her gelişme döneminin ve her sanayi kolunun belirli bir minimuma sahip olduğu olgusunu aydınlatma ve gerekçelendirmeye yönelik başka açıklamalar arasında Marx der ki: "Doğabilimlerinde olduğu gibi burada da, Hegel'in Mantık'ında keşfettiği, salt nicel değişikliklerin belirli bir noktada nitel farklılıklara dönüşmesi yasasının doğruluğu *kanıtlanır*."

Ve şimdi, Bay Dühring'in, sayesinde, Marx'a söylediğinin tersini söylettiği yüce ve soylu üsluba hayran olalım. Marx şöyle diyor: Bir değer miktarının ancak koşullara göre farklı, ama her özel durumda belirli bir asgari büyüklüğe ulaştıktan sonra sermayeye dönüşebilmesi olgusu, bu olgu, Hegel yasasının *doğruluğunun bir kanıtıdır.* Bay Dühring, ona şunu söyletiyor: Hegel yasasına göre, nicelik niteliğe dönüştüğü *için, "bundan ötürü,* bir avans, belirli bir sınıra vardığında... sermaye haline gelir". Yani tam karşıtı.

"Tam doğrunun" ve "lonca bağlarından özgür okuyucuya karşı yükümlülüğün" çıkarı doğrultusunda yanlış alıntı yapma âdetini, daha Bay Dühring'in Darwin olayını ele alışından tanı-

mış bulunuyoruz. Bunun gitgide gerçeklik felsefesinin bir iç zorunluluğu olduğu anlaşılıyor ve kuşkusuz çok "toptan bir usul". Burada sadece hammaddeler, iş araçları ve iş ücretleri halinde yapılan bir avans söz konusu olduğu halde, Bay Dühring'in, sanki Marx herhangi bir "avans"tan söz ediyormuş gibi davranmasını; böylece Marx'a su katılmadık bir saçmalık söyletmesini bir yana bırakalım. Sonra da o, kendi ürettiği saçmalığı bir de *gülünç* bulma yüzsüzlüğünü gösteriyor. Gücünü denemek için fantezi ürünü bir Darwin yaratmış bulunduğu gibi, burada da fantezi ürünü bir Marx yaratıyor. Gerçekten de "parlak üsluplu tarih yazımı"!

Yukarıda, dünya şemasında, nicel değişmenin belli noktalarında birdenbire nitel bir dönüşümün meydana geldiği bu Hegelci ölçü ilişkilerinin düğüm çizgisine ilişkin olarak, Bay Dühring'in, zayıf bir anında bunu bizzat kabul etme ve uygulama şanssızlığına uğradığını görmüştük. Orada en ünlü örneklerden birini vermiştik — normal hava basıncı altında, 0° C'de sıvı halden katı hale ve 100° C'de sıvı halden gaz haline geçen suyun, bu iki dönüm noktasında, ısıdaki salt nicel değişikliğin suda nitel olarak değişik bir durum meydana getirmesi biçiminde, maddenin durumlarındaki değişiklik örneğini vermiştik.

Bu yasayı tanıtlamak için, hem doğadan hem de insan toplumundan böylesi yüzlerce olgu sıralayabilirdik. Böylece, örneğin Marx'ın "*Kapital*"inin tüm dördüncü kısmı: Göreli Artı-değerin Üretimi, işbirliği, işbölümü ve manüfaktür, makineler ve büyük sanayi alanında nicel değişikliğin söz konusu şeylerin niteliğini ve aynı şekilde, nitel değişikliğin de niceliğini değiştirdiği, yani Bay Dühring'in o nefret ettiği deyimi kullanmak gerekirse, niceliğin niteliğe, niteliğin de niceliğe dönüştüğü sayısız olayı inceler. Örneğin, birçok kişinin işbirliğinin, birçok gücün toplam bir güçte kaynaşmasının, Marx ile söylemek gerekirse, tek tek güçlerinin toplamından özünde farklı "yeni bir güç toplamı" üretmesi olgusu.

Üstelik Marx, Bay Dühring tarafından tam doğrunun çıkarına tersine çevrilen yere şu notu düşmüştü: "Modern kimyada kullanılan, ilk kez Laurent ve Gerhardt tarafından bilimsel olarak geliştirilmiş olan moleküler teori de, başka bir yasaya dayanmıyor." Fakat bu Bay Dühring'i ne ilgilendirir? O biliyordu ki: "Doğabilimsel düşünme tarzının son derece modern eğitim ögeleri, tam da Bay Marx'la rakibi Lassalle'de olduğu gibi, yarı-bilimlerin ve bir parça feylesofluğun bilgece makyajın yoksul donanımını oluşturdukları yerde eksik" iken, Bay Dühring'de "mekanik, fizik ve kimyanın kesin bilgisinin ana saptamaları" temel olarak hizmet ediyor — nasıl hizmet ettiğini gördük. Fakat üçüncü kişileri de karar verecek duruma getirmek için, Marx'ın notunda verdiği örneğe biraz daha yakından bakmak istiyoruz.

Burada söz konusu olan, çokçasının şimdiden bilindiği ve her birinin kendi cebirsel bileşim formülüne sahip olduğu karbon bileşimlerinin benzer dizileridir. Örneğin, kimyada olduğu gibi, bir karbon atomunu C ile, bir hidrojen atomonu H ile, bir oksijen atomunu O ile ve her bileşimin içerdiği karbon atomları sayısını da *n* ile gösterirsek, bu dizilerden bazıları için molekül formüllerini şöyle ifade edebiliriz:

C_nH_{2n+2} — Normal parafinler dizisi.

$C_nH_{2n+2}O$ — Primer alkoller dizisi.

$C_nH_{2n}O_2$ — Tek bazlı yağ asitleri dizisi.

Örnek olarak bu dizilerden sonuncusunu alalım ve sırasıyla n=1, n=2, n=3, vb. koyalım, (izomerleri hesaba katmazsak) şu sonuçları elde ederiz:

CH_2O_2 — formik asit	kaynama noktası	100°;	ergime noktası	1°
$C_2H_4O_2$ — asetik asit	"	"	118°;	"	"	17°
$C_3H_6O_2$ — propiyonik asit	"	"	140°;	"	"	—
$C_4H_8O_2$ — bütirik asit	"	"	162°;	"	"	—
$C_5H_{10}O_2$ — valerianik asit	"	"	175°;	"	"	—

ve saire, ta, sadece 80°'de eriyen ve çözünmeden uçucu duruma gelmediği için kaynama noktası olmayan, $C_{30}H_{60}O_2$'ye, melisik asite kadar.

Yani burada, ögelerin hep aynı oranda basit nicel eklenmesi ile oluşan, nitel bakımdan farklı bir cisimler dizisi görüyoruz. Normal parafinlerde —C_nH_{2n+2}— olduğu gibi, bileşimin tüm ögelerinin eşit oranda nicelik değiştirdikleri yerde, bu açıkça ortaya çıkar: en alttaki metandır, CH_4, bir gaz; bilinen en yükseği, 21°'de eriyen ve sadece 278°'de kaynayan, renksiz kristaller oluşturan katı durumdaki hegzadekandır, $C_{16}H_{34}$. Her iki dizide de her yeni halka, bir önceki halkanın molekül formülüne CH_2, bir atom karbon ve iki atom da hidrojen eklenmesiyle oluşur ve molekül formülündeki bu nicel değişme, her defasında nitel bakımdan farklı bir cisim üretir.

Bu diziler ise sadece özellikle aşikâr bir örnektir; kimyada hemen her yerde, daha çeşitli azot oksitlerinde ya da çeşitli fosfor veya kükürt asit oksitlerinde, nasıl "niceliğin niteliğe dönüştüğü"ne ve Hegel'in bu güya bulanık, sisli düşüncesine şeylerde ve süreçlerde, deyim yerindeyse, ete kemiğe bürünmüş biçimde rastlandığı görülebilir ve Bay Dühring dışında kimse bulanık sis içinde kalmaz. Ve Marx buna dikkat çeken ilk kişi ise ve Bay Dühring bu atıfı anlamadan okuduysa (yoksa bu eşi duyulmadık günahı elbette kolay kolay bağışlamazdı), bu kadarı bile, şanlı Dühringci doğa felsefesine geriye doğru bir göz atmadan, "bilimsel düşünme tarzının son derece modern kültür ögeleri"nin kimde, Marx'ta mı, yoksa Bay Dühring'de mi eksik olduğunu ve "...kimyanın ana saptamalarının" bilgisinin kimde bulunmadığını açığa çıkarmaya yeter.

Bitirirken, niceliğin niteliğe dönüşümü lehine bir tanık daha göstermek istiyoruz — Napolyon. O, kötü at binen, ama disiplinli Fransız süvarisi ile, Memlûkluların, dönemin teke tek kılıç

dövüşünde en iyi, fakat disiplinsiz süvarisinin muharebesini anlatır: "İki Memlûklu, üç Fransızdan kesinkes üstündü; 100 Memlûklu ile 100 Fransız birbirine denkti; 300 Fransız 300 Memlûkludan genelde üstündü; 1000 Fransız 1500 Memlûkluyu her zaman yeniyordu."[68] — Tıpkı Marx'ta, sermayeye geçişini mümkün kılmak için, değişken de olsa, belirli bir minimum değişim değeri miktarı büyüklüğünün zorunlu olması gibi, aynı şekilde Napolyon'da da, disiplinin yanaşık düzende ve planlı kullanımda yatan gücünün kendini gösterip, daha iyi atlara sahip, daha ustaca ata binen ve kılıç kullanan ve en azından aynı şekilde yürekli düzensiz süvarinin daha büyük yığınları üstünde bile üstünlük sağlayacak şekilde artabilmesi için, süvari bölüğünün belirli bir minimum büyüklüğü gereklidir. Fakat bu, Bay Dühring karşısında neyi kanıtlar? Napolyon, Avrupa'yla savaşında sefilce yenilmedi mi? Yenilgi üstüne yenilgi almadı mı? Ve neden? Sırf bulanık Hegelci sisli düşünceyi süvari taktiğine soktuğu için!

XIII
Diyalektik. Yadsımanın Yadsınması

"[İngiltere'de sermayenin ilkel birikiminin ortaya çıkışının] bu tarihsel taslağı, Marx'ın kitabının nispeten en iyi kısmıdır ve bilgece koltuk değneğinin dışında bir de diyalektik koltuk değneğine dayanmasaydı, daha da iyi olurdu. Hegelci yadsımanın yadsınması, daha iyi ve daha açık araçların yokluğunda, gerçekte burada, geçmişin bağrından geleceği doğurtan ebe hizmetini görmek zorunda. Bireysel mülkiyetin yukarıda işaret edilen biçimde 16. yüzyıldan bu yana gerçekleşen ortadan kalkması, birinci yadsıma oluyor. Bunu, yadsımanın yadsınması ve böylelikle de 'bireysel mülkiyet'in, fakat bu kez toprağın ve iş araçlarının ortak mülkiyeti üzerine kurulu, daha yüksek bir biçim altında restorasyonu karakterini taşıyan bir ikincisi izleyecek. Bu yeni 'bireysel mülkiyet'i Bay Marx aynı zamanda 'toplumsal mülkiyet' olarak da adlandırsa, burada, içinde çelişkinin ortadan kalktığı, yani sözcük oyununa göre hem aşıldığı hem de korunduğu Hegelci daha yüksek birlik kendini gösterir... Buna göre, mülksüzleştirenlerin mülksüzleştirilmesi, maddi dış ilişkileri içinde tarihsel gerçekliğin âdeta otomatik sonucudur... Yadsımanın yadsınması gibi Hegelci martavallara inanç temelinde, aklı başında bir adamı toprağın ve sermayenin ortaklaşa mülkiyeti zorunluluğuna inandırmak güç olmalı... Fakat Marx'ın düşüncelerinin bulanık melez figürleri (Zwittergestalt/hybrids),

bilimsel temel olarak Hegelci diyalektikle ne saçmalıkların kotarılabileceğini ya da daha doğrusu ondan ne saçmalıkların çıkmak zorunda olduğunu bilen bir kişiye garip gelmez. Bu oyunları tanımayanlar için, Hegel'de birinci yadsımanın ilmihaldeki ilk günah kavramı ve ikincisinin de, günahtan arınmaya götüren daha yüksek birlik yadsıması olduğunu altını çizerek belirtmek gerekir. Olguların mantığı, din alanından alınmış bu saçma benzetme üzerine elbette pek zor kurulur... Bay Marx, aynı zamanda hem bireysel hem de toplumsal mülkiyetinin bulanık dünyasında kalıyor ve derin diyalektik muammayı çözme işini müritlerine bırakıyor." Bay Dühring böyle diyor.

Yani Marx, toplumsal devrimin, toprağın ve emek tarafından üretilmiş üretim araçlarının ortak mülkiyetine[1] kurma zorunluluğunu, Hegelci yadsımanın yadsınmasından başka bir şeye dayanarak kanıtlayamıyor; ve sosyalist teorisini dinden alınmış bu saçma benzetme üzerine kurduğu için, geleceğin toplumunda, ortadan kaldırılmış çelişkinin Hegelci daha yüksek birliği olarak hem bireysel hem de toplumsal mülkiyetin egemen olacağı sonucuna varıyor.

Bir an için yadsımanın yadsınmasını bir yana bırakalım ve "aynı zamanda hem bireysel hem de toplumsal mülkiyet"e bakalım. Bay Dühring, bu mülkiyeti, "bulanık dünya" olarak nitelendiriyor ve burada gerçekten de, işin garibi, haklı. Fakat ne yazık ki, bu bulanık dünyada bulunan Marx değil, bilakis yine bizzat Bay Dühring'dir. Gerçekten, tıpkı yukarıda Hegelci "hezeyan" yöntemindeki ustalığı sayesinde, "*Kapital*"in henüz tamamlanmamış ciltlerinin neyi içermesi gerektiğini kolayca saptayabildiği gibi, burada da Marx'ın hakkında tek sözcük söylemediği daha yüksek bir mülkiyet birliğini ona malederek, Marx'ı Hegel'e göre kolayca düzeltebiliyor.

---

[1] Burada açık ki, anlama uygun olarak, "dayalı bir toplum düzenini" sözcüklerinin eklenmesi gerekiyor. –*Red.*

Marx şöyle der: "O, yadsımanın yadsınmasıdır. Bu, bireysel mülkiyeti yeniden kurar, ama kapitalist çağın kazanımları temelinde, özgür işçilerin işbirliği ve onların toprak üzerindeki ve emek tarafından üretilen üretim araçları üzerindeki ortak mülkiyeti temelinde. Bireylerin kendi emeğine dayanan dağınık özel mülkiyetin kapitalist mülkiyete dönüşmesi, elbette, pratikte artık toplumsal üretim işletmesine dayanan kapitalist özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesinden karşılaştırılamayacak kadar uzun, çetin ve zor bir süreçtir."[1] Hepsi bu. Yani mülksüzleştirenlerin mülksüzleştirilmesiyle oluşan durum, bireysel mülkiyetin yeniden kurulması olarak niteleniyor, ama toprağın ve bizzat emek tarafından üretilen üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti *temeli üzerinde*. Açık dil anlayan herkes için bu, toplumsal mülkiyetin toprağı ve diğer üretim araçlarını, bireysel mülkiyetin de ürünleri, yani tüketim nesnelerini kapsaması demektir. Ve sorunu altı yaşındaki çocukların bile anlayabilmesi için Marx, sayfa 56'da[2], "ortak üretim araçlarıyla çalışan ve bireysel işgüçlerini özbilinçli bir şekilde toplumsal işgücü olarak harcayan bir özgür insanlar topluluğu"nu, yani sosyalist biçimde örgütlenmiş bir topluluğu varsayar ve şöyle der: "Topluluğun toplam ürünü, toplumsal bir üründür. Bu ürünün bir bölümü yeniden üretim aracı olarak hizmet eder. *Bu toplumsal kalır.* Fakat diğer bir bölümü topluluk üyeleri tarafından geçim aracı olarak tüketilir. *Dolayısıyla bu bölümün onlar arasında dağıtılması gerekir.*"[3] Ve bu, Bay Dühring'in Hegelleştirilmiş kafası için bile yeterince açıktır.

Aynı zamanda hem bireysel hem de toplumsal mülkiyet, bu

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 803/804. – Alıntının ikinci cümlesinin sözünü ettiğimiz baskıdaki metni şöyledir: "Bu, özel mülkiyeti değil ama, pekâlâ kapitalist çağın kazanımları temelinde *bireysel mülkiyeti* yeniden kurar: *işbirliği ve toprağın ve bizzat emek tarafından üretilen üretim araçlarının ortak mülkiyeti.*" *–Red.*

[2] Bkz. age, s. 84. *–Red.*

[3] Bkz. age, s. 84. *–Red.*

bulanık melez figür, Hegel diyalektiğinden çıkmak zorunda olan bu saçmalık, bu bulanık dünya, Marx'ın çözümünü müritlerine bıraktığı bu derin diyalektik muamma — bu, bir kez daha, Bay Dühring'in özgür yaratığından ve hayalinden başka bir şey değildir. Marx, sözümona Hegelci olarak, yadsımanın yadsınmasının sonucu olarak, doğru bir daha yüksek birlik sağlamak zorundadır ve bunu Bay Dühring'in zevkine göre yapmadığı için, o da yüce ve soylu üsluba kapılmak ve Marx'a, tam doğrunun çıkarına, Bay Dühring'in kendi imalatı olan şeyler maletmek zorundadır. İstisnai olarak da olsa doğru alıntı bile yapamayan bir adam, istisnasız doğru aktaran, ama işte tam da böyle yapmakla "alıntı yaptığı yazarların fikir bütünlüğünü kavrama eksikliğini kötü saklayan" başkalarının "Çin bilgeliği" karşısında pekâlâ ahlâki öfkeye kapılabilir. Bay Dühring haklı. Yaşasın parlak üsluplu tarih yazımı!

Şimdiye değin, Bay Dühring'in inatla yanlış aktarma yapmasının en azından iyi niyetle gerçekleştiği ve ya ona özgü tam bir anlayış yeteneksizliğine ya da ama parlak üsluplu tarih yazımına özgü, fakat genellikle paspal diye nitelenen bellekten alıntı yapma alışkanlığına dayandığı varsayımından hareket ediyorduk. Fakat öyle anlaşılıyor ki, burada Bay Dühring'de de niceliğin niteliğe dönüştüğü noktaya gelmiş bulunuyoruz. Çünkü birincisi, Marx'taki pasajın aslında tamamen açık ve üstelik aynı kitabın hiçbir yanlış anlamaya izin vermeyen bir başka pasajıyla tamamlanmış olduğunu; ikincisi, Bay Dühring'in bu "aynı zamanda hem bireysel hem de toplumsal mülkiyet" canavarını, ne *Ergänzungsblätter*'de bulunan "*Kapital*"in yukarda anılan eleştirisinde, ne de "Eleştirel Tarih"in birinci baskısındaki eleştiride değil, bilakis ancak ikinci baskıda, yani *üçüncü* okumada keşfettiğini; sosyalist anlamda yeniden kaleme alınan bu ikinci baskıda, Bay Dühring'in Marx'a toplumun gelecekteki örgütlenmesi hakkında mümkün olduğunca büyük aptallığı söyletmeyi zorunlu görüp, buna karşı bir o kadar zafer edasıyla "*benim* 'Ders-

ler'imde hem iktisaden hem de hukuken taslağını çizdiğim ekonomik komünü" sunabildiğini —ve böyle yapıyor da— düşünürsek, tüm bunları düşünürsek, Bay Dühring'in burada bizi nerdeyse Marx'ın düşüncesini kasten "lütufkârane genişlettiği" varsayımını kabul etmeye zorladığı sonucu kendini dayatıyor — Bay Dühring lehine lütufkârane.

Peki, yadsımanın yadsınması Marx'ta hangi rolü oynuyor? Marx, sayfa 791 ve devamında,[1] daha önceki 50 sayfada ilkel sermaye birikimi üzerine yaptığı ekonomik ve tarihi araştırmanın sonuçlarını toparlar. Kapitalist çağdan önce, en azından İngiltere'de, işçinin kendi üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti temelinde küçük işletme vardı. İlkel sermaye birikimi burada, bu dolaysız üreticilerin mülksüzleştirilmesinden, yani kişisel emeğe dayalı özel mülkiyetin çözülmesinden ibaretti. Bu mümkün oldu, çünkü yukarıdaki küçük işletme ancak üretimin ve toplumun dar, doğal sınırları ile bağdaşır ve bu nedenle belirli bir aşamada kendi yok oluşunun maddi araçlarını doğurur. Bu yok oluş, bireysel ve dağınık üretim araçlarının toplumsal olarak yoğunlaşmış üretim araçlarına dönüşmesi, sermayenin ön tarihini oluşturur. İşçiler proleterlere ve çalışma koşulları sermayeye dönüşür dönüşmez, kapitalist üretim tarzı kendi ayakları üzerinde durur durmaz, emeğin bundan sonraki toplumsallaşması ve toprağın ve diğer üretim araçlarının bundan sonraki dönüşümü, yani özel mülk sahiplerinin bundan sonraki mülksüzleştirilmesi, yeni bir biçim kazanır. "Şimdi mülksüzleştirilecek olan, artık kendi hesabına çalışan işçi değil, birçok işçiyi sömüren kapitalisttir. Bu mülksüzleştirme, bizzat kapitalist üretimin kendi iç yasalarının oyunuyla, sermayelerin yoğunlaşmasıyla gerçekleşir. Her kapitalist, birçoğunu öldürür. Bu yoğunlaşmayla, ya da çok sayıda kapitalistin az sayıdaki kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesiyle el ele, sürekli olarak büyüyen ölçekte, iş sürecinin kooperatif biçimi, bilimin bilinçli teknolojik kullanımı,

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 801. –*Red.*

toprağın planlı ortaklaşa işlenmesi, iş araçlarının ancak ortaklaşa kullanılabilir iş araçlarına dönüşmesi, tüm üretim araçlarının, onları bileşik toplumsal emeğin ortak üretim araçları olarak kullanarak ekonomikleştirilmesi gelişir. Bu dönüşüm sürecinin tüm avantajlarını gaspedip tekelleştiren sermaye kodamanlarının sayısının sürekli azalmasıyla birlikte, sefalet, baskı, boyunduruk, yozlaşma ve sömürü kitlesi de artar, ama bunlarla birlikte, sayıları sürekli artan ve bizzat kapitalist üretim sürecinin mekanizması tarafından eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının öfkesi de. Sermaye, kendisiyle birlikte ve kendi altında gelişen üretim tarzının ayakbağı haline gelir. Üretim araçlarının yoğunlaşması ve emeğin toplumsallaşması, onların kapitalist kabuğuyla bağdaşmaz hale geldiği bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin çanı çalar. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilir."[1]

Ve şimdi okuyucuya soruyorum: Diyalektik karışık kördüğümler ve düşünce arabeskleri nerede, ona göre sonunda herşeyin bir olduğu karışık ve yanlış düşünce nerede, inanç sahipleri için diyalektik mucizeler nerede, Bay Dühring'e göre onlar olmadan Marx'ın açımlamasını yapamayacağı Hegelci Logos öğretisi uyarınca esrarengiz diyalektik pılıpırtı ve kördüğümler nerede? Marx tarihi olarak kanıtlıyor ve burada kısaca özetliyor ki, tam da, aynen bir zamanlar küçük işletmenin, gelişmesi içinde kendi yok oluşunun, yani küçük mülk sahiplerinin mülksüzleştirilmesinin koşullarını zorunlu olarak üretmesi gibi, şimdi keza kapitalist üretim tarzı da, onu çöküşe götürecek maddi koşulları bizzat üretmiştir. Bu tarihsel bir süreçtir ve eğer aynı zamanda diyalektik ise, bu, Bay Dühring için ne kadar nahoş olursa olsun, Marx'ın suçu değildir.

Marx ancak ekonomik ve tarihsel tanıtlamasını tamamladıktan sonradır ki devam eder: "Kapitalist üretim ve mülk edinme

[1] Bkz. age., s. 803. –*Red.*

tarzı, dolayısıyla da kapitalist özel mülkiyet, bireysel, kendi emeğine dayalı özel mülkiyetin ilk yadsınmasıdır. Kapitalist üretimin yadsınması, bizzat onun tarafından, bir doğa sürecinin zorunluluğuyla üretilir. O, yadsımanın yadsınmasıdır" vb. (yukarıda alıntılandığı gibi).

Yani Marx süreci yadsımanın yadsınması olarak nitelerken, bunun tarihsel olarak zorunlu olduğunu kanıtlamak istemeyi düşünmez. Tersine: Sürecin gerçekten de kısmen gerçekleşmiş olduğunu, kısmen de gerçekleşmek zorunda olduğunu tarihsel olarak kanıtladıktan sonra, ayrıca onu, belirli bir diyalektik yasaya göre gerçekleşen bir süreç olarak niteler. Hepsi bu. Yani Bay Dühring'in, yadsımanın yadsınmasının burada geçmişin bağrından geleceği doğurtan ebe hizmeti görmesi gerektiğini ya da Marx'ın yadsımanın yadsınmasına inanç temelinde toprak ve sermaye ortaklığının zorunluluğuna (ki bizzat bu, Dühringci ete kemiğe bürünmüş bir çelişkidir) inanılmasını talep ettiğini iddia etmesi, yine onun katışıksız bir çarpıtmasıdır.

Bay Dühring'in diyalektiğin doğasını hiç kavramadığı, onun diyalektiği, kısıtlı bir kafanın formel mantığı ya da basit matematiği öyle kavrayabileceği gibi, katışıksız bir tanıtlama aracı saymasından bellidir. Formel mantık bile, her şeyden önce, yeni sonuçlara varmanın, bilinenden bilinmeyene ilerlemenin yöntemidir ve diyalektik de öyledir, hem de çok daha geniş anlamda, üstelik o, formel mantığın dar ufkunu parçaladığı için, daha kapsamlı bir dünya görüşünün embriyonunu içerir. Matematikte de aynı ilişki mevcuttur. Basit matematik, sabit büyüklükler matematiği, formel mantık sınırları içinde hareket eder, en azından geneli itibariyle; en önemli bölümünü infinitezimal hesabın* oluşturduğu değişken büyüklükler matematiği, özünde diyalektiğin matematik ilişkilere uygulanmasından başka bir şey değildir. Yöntemin yeni araştırma alanlarına çok çeşitli uygula-

* *"infinitezimal"* —sonsuz minimum; *"infinitezimal hesap"*— diferensiyal ve entegral hesapları için kullanılan üst kavram. –*ÇN*

nışı karşısında, salt tanıtlama, burada kesinlikle arka planda kalır. Fakat yüksek matematiğin neredeyse tüm tanıtları, diferansiyel hesabın ilk tanıtlarından itibaren, esasına bakılırsa, basit matematik açısından yanlıştır. Diyalektik alanda kazanılmış sonuçlar, burada olduğu gibi formel mantıkla kanıtlanmak istendiğinde, başka türlü de olamaz. Bay Dühring gibi koyu bir metafizikçiye salt diyalektikle birşeyleri kanıtlamak istemek, Leibniz ve öğrencilerinin infinitezimal hesap ilkelerini o zamanki matematikçilere tanıtlamak için gösterdikleri çaba kadar nafile olurdu. Diferansiyel onlarda, Bay Dühring'de yadsımanın yadsınmasının yol açtığı aynı kramplara neden oluyordu, dahası, ilerde göreceğimiz gibi, diferansiyel de yadsımanın yadsınmasında bir rol oynar. Bu baylar sonunda, arada ölüp gitmedikleri ölçüde, ikna olduklarından değil, tersine hep doğru çıktığı için, homurdanarak boyun eğdiler. Bay Dühring, bizzat söylediği gibi, daha kırklarında, ve kendisine dilediğimiz ileri yaşa ulaşırsa, o da aynı şeyleri yaşayabilir.

Peki ama, Bay Dühring'e yaşamı bu kadar zehir eden ve onda Hıristiyanlıkta Kutsal Ruha karşı günah gibi aynı affedilmez suç rolünü oynayan bu korkunç yadsımanın yadsınması nedir? — Eski idealist felsefenin onu altında sakladığı ve ayrıca Bay Dühring ayarındaki biçare metafizikçilerin orada saklanmakta yarar gördükleri esrar perdesinden sıyrıldığında, bir çocuğun bile anlayabileceği, her yerde ve her gün gerçekleşen basit bir işlem. Bir arpa tanesi alalım. Böyle milyarlarca arpa tanesi öğütülür, pişirilir, bira haline getirilir ve sonra tüketilir. Fakat böyle bir arpa tanesi, kendisi için normal koşullarla karşılaştığında, elverişli bir toprağa düştüğünde, ısı ve nemin etkisi altında kendine özgü bir dönüşüme uğrar, çimlenir; tane, tane olarak yok olur, yadsınır, onun yerine ondan oluşan bir bitki, tanenin yadsıması geçer. Fakat bu bitkinin normal yaşam süreci nedir? Büyür, gelişir, döllenir ve sonunda yeniden arpa taneleri üretir ve bunlar olgunlaşır olgunlaşmaz, sap ölmeye başlar, kendi açısın-

dan yadsınır. Bu yadsımanın yadsınmasının sonucu olarak, elimizde yine başlangıçtaki arpa tanesi var, ama basit bir şekilde değil, on, yirmi, otuz katı sayıda. Tahıl türleri son derece yavaş değişirler ve böylece bugünkü arpa yüz yıl önceki arpayla neredeyse aynıdır. Fakat örneğin, bir dalya ya da bir orkide gibi biçimlendirilebilir bir süs bitkisi alalım; tohum ve tohumdan doğan bitkiyi bahçıvan ustalığıyla işlediğimizde, bu yadsımanın yadsınmasının sonucu olarak, yalnızca daha çok tohum değil, aynı zamanda daha güzel çiçekler veren nitel olarak daha iyi bir tohum elde ederiz ve bu sürecin her yinelenmesi, her yeni yadsımanın yadsınması, bu yetkinleşmeyi artırır. — Arpa tanesinde olduğu gibi, bu süreç çoğu böcekte, örneğin kelebeklerde de gerçekleşir. Kelebekler, yumurtanın yadsınmasıyla yumurtadan çıkarlar, belli değişikliklerden geçip cinsel olgunluğa erişir, çiftleşir ve çiftleşme süreci tamamlanıp da dişi çok sayıdaki yumurtasını yumurtlar yumurtlamaz ölerek yeniden yadsınırlar. Diğer bitki ve hayvanlarda sürecin bu yalınlıkta gerçekleşmemesi, ölüp gitmeden önce sadece bir kez değil, birçok kez tohum, yumurta ya da yavru üretmeleri, şimdilik bizi hiç ilgilendirmiyor; amacımız burada sadece, yadsımanın yadsınmasının organik dünyanın iki âleminde de *gerçekten meydana geldiğini* göstermek. Ayrıca tüm jeoloji bir yadsınmış yadsımalar dizisidir, eski kaya formasyonlarının ardısıra parçalanmaları ve yenilerinin tortulaşmaları dizisidir. İlkönce, akışkan kütlenin soğumasıyla meydana gelen ilk yerkabuğu, okyanussal, meteorolojik, atmosferik-kimyasal etkiyle parçalanır ve parçalanan kütleler okyanusun dibinde katmanlar halinde katmanlaşır. Deniz dibinin deniz yüzeyinin üstüne çıkan yerel yükseltileri, bu ilk katmanların parçalarını yeniden yağmurun, mevsimlerin değişen sıcaklığının, atmosferdeki oksijenin ve karbonik asidin etkisine maruz bırakır; yerkürenin içinden çıkan ve katmanları delen erimiş ve daha sonra soğuyan kaya kütleleri de bu etkilere maruz kalır. Böylece milyonlarca yüzyıl boyunca, yeni yeni katmanlar olu-

şur, büyük kısmı tekrar tekrar parçalanır ve tekrar tekrar yeni katmanların oluşum maddesi olarak kullanılır. Fakat sonuç çok olumludur: en bol ve en çeşitli bitki oluşumuna izin veren, mekanik olarak ufalanmış, en çeşitli kimyasal elementlerden bileşmiş bir toprağın oluşması.

Matematikte de böyle. Herhangi bir cebirsel büyüklüğü, örneğin *a*'yı alalım. Bunu yadsırsak, —*a*'yı (eksi *a*) elde ederiz. Bu yadsımayı yadsıyıp, —*a*'yı —*a* ile çarparsak +a^2'yi, yani başlangıçtaki pozitif büyüklüğü elde ederiz, ama daha yüksek bir basamakta, ikinci üssünde. Aynı a^2'yi, artı *a*'yı kendisiyle çarparak bu suretle de a^2 elde edebileceğimizin burada hiç önemi yok. Çünkü yadsınmış yadsıma, a^2'ye öylesine yerleşmiştir ki, a^2 her halükârda iki kareköke sahiptir: *a* ve —*a*. Ve bu yadsınmış yadsımadan, karenin eksi kökünden kurtulma olanaksızlığı, daha ikinci derecede denklemlerden itibaren çok hissedilir bir önem kazanır. — Yadsımanın yadsınması, yüksek analizde, bizzat Bay Dühring'in matematiğin en yüksek işlemleri ilan ettiği ve günlük dilde diferansiyel ve integral hesabı denilen "sonsuz küçük büyüklüklerin toplanması"nda, daha da çarpıcı bir biçimde ortaya çıkar. Bu tür hesaplar nasıl yapılır? Örneğin, belirli bir problemde *x* ve *y* gibi iki değişken büyüklüğüm var, bunlardan hiçbiri, durumun belirlediği oranda diğeri de değişmedikçe değişemez. *x* ve *y*'nin diferensiyalini alırım, yani *x* ve *y*'yi öylesine sonsuz küçük var sayarım ki, onlar, ne kadar küçük olursa olsun herhangi bir gerçek büyüklük karşısında yok olurlar, *x* ve *y*'den geriye onların karşılıklı oranından, fakat deyim yerindeyse hiç maddi temeli olmayan, hiç niceliği olmayan nicel bir orandan başka bir şey kalmaz. *dy/dx*, yani *x* ve *y*'nin diferansiyellerinin oranı = *0/0*'dır, ama *0/0*, *y/x*'in ifadesi olarak konmuştur. Yok olan iki büyüklük arasındaki bu oranın, yok olmalarının saptanmış anının bir çelişki olduğunu geçerken belirtirim; fakat bu bizi ancak, matematiği yaklaşık iki yüz yıldır ne

kadar az rahatsız ediyorsa o kadar rahatsız edebilir. *x* ve *y*'yi yadsımaktan, ama metafiziğin yadsıdığı gibi onlarla artık uğraşmamam şeklinde değil, tersine duruma uygun bir tarzda yadsımaktan başka ne yaptım? Önümde duran formüllerde ya da denklemlerde, *x* ve *y* yerine onların yadsımaları, yani *dx* ve *dy* var. Bu formüllerle hesap yapmaya devam ederim ve *dx* ve *dy*'i, belli olağanüstü yasalara tabi olsalar da, gerçek büyüklükler olarak alırım ve belli bir noktada — *yadsımayı yadsırım,* yani diferansiyel formülün integralini alırım, *dx* ve *dy* yerine yine orijinal büyüklükler *x* ve *y*'yi elde ederim ve böylece başta olduğum yere geri dönmüş olmam, bilakis, çözümünde bayağı geometrinin ve cebirin çenelerini boşuna kırmak zorunda kalacakları problemi çözerim.

Tarihte de farklı değil. Bütün uygar halklar, toprakta ortak mülkiyetle başlarlar. Belli bir ilkel aşamayı aşan tüm halklarda bu ortak mülkiyet, tarımın gelişme süreci içinde, üretimin bir ayakbağı haline gelir. O kaldırılır, yadsınır, uzun ya da kısa ara aşamalardan sonra özel mülkiyete dönüştürülür. Fakat tarımın toprakta özel mülkiyetle sağlanan daha yüksek bir gelişme aşamasında, bu kez özel mülkiyet üretimin bir ayakbağı haline gelir — şimdi hem küçük hem de büyük toprak mülkiyetinde olduğu gibi. Onu da yadsıma, onu yeniden ortak mülkiyete dönüştürme talebi, zorunlulukla ortaya çıkar. Fakat bu talep, eski ilkel ortak mülkiyetin restorasyonu değil, üretim için bir engel olmak şöyle dursun, bilakis onu ilk kez zincirlerinden kurtaracak ve çağdaş kimyasal buluşların ve mekanik icatların tam olarak kullanılmasına izin verecek çok daha gelişmiş ortak mülkiyetin kurulması anlamına gelir.

Ya da bir başka örnek alalım: Antik felsefe, ilkel, doğal materyalizmdi. Bu niteliğiyle, düşünce ile madde arasındaki ilişkiyi açığa çıkaramıyordu. Fakat bu konuda açıklığa kavuşma zorunluluğu, önce maddeden ayrılabilen bir ruh öğretisine, sonra

bu ruhun ölmezliğinin ileri sürülmesine ve sonunda tektanrıcılığa yol açtı. Yani eski materyalizm, idealizm tarafından yadsındı. Fakat felsefenin daha sonraki gelişmesi içinde idealizm de savunulamaz hale geldi ve modern materyalizm tarafından yadsındı. Bu, yadsımanın yadsınması, eski materyalizmin salt yeniden kurulması değildir, bilakis onun kalıcı temellerine felsefenin ve doğabilimin iki bin yıllık gelişmesinin ve bizzat bu ikibin yıllık tarihin tüm düşünce içeriğini de ekler. O artık bir felsefe değil, bilakis, ayrı bir bilimler biliminde değil, bilakis gerçek bilimler içinde kendini kanıtlamak ve işlemek zorunda olan yalın bir dünya görüşüdür. Dolayısıyla felsefe burada "kaldırılmış", yani aynı zamanda "hem aşılmış hem de korunmuş"tur; biçim itibariyle aşılmış, gerçek içeriği itibariyle korunmuştur. Bay Dühring'in "sözcük oyunları" gördüğü her yerde, demek ki, daha yakından bakınca, gerçek bir içerik vardır.

Son olarak: Rousseau'nun eşitlik öğretisi bile, ki Dühring'inki onun karşısında soluk, çarpık bir taklittir, Hegelci yadsımanın yadsıması —üstelik Hegel'in doğumundan yirmi yıl önce— ebe hizmeti görmeden ortaya çıkamaz.[69] Ve bundan utanmak şöyle dursun, bu öğreti, ilk sunuluşunda, diyalektik kökeninin damgasını nerdeyse gösterişle sergiler. Doğallık ve yabanıllık durumunda insanlar eşitti; ve Rousseau, dili bile doğallık durumunun bir çarpıtılması olarak gördüğü için, *bir* türün sınırları içinde hayvanların eşitliğini son zamanlarda Haeckel'in hipotez olarak *Alali:* dilsiz diye sınıflandırdığı hayvan-insanlara da genişletmekte tümüyle haklıdır.[70] Fakat bu eşit hayvan-insanların diğer hayvanlardan üstün bir özelliği vardı: mükemmelleşme yeteneği, daha da gelişme yeteneği; ve bu, eşitsizliğin nedeni oldu. Yani Rousseau eşitsizliğin doğuşunu ilerleme olarak görür. Fakat bu ilerleme antagonistti, aynı zamanda bir gerilemeydi. "[İlkel durumu aşan] daha sonraki tüm ilerlemeler, görünürde *bireyin yetkinleşmesine,* ama gerçekte *cinsin yozlaş-*

masına doğru atılmış o kadar çok adım oldu... Metalin işlenmesi ve ziraat, bulunmaları bu büyük devrime" (balta girmemiş ormanların işlenen toprağa dönüştürülmesi, ama mülkiyet sayesinde sefalet ve boyunduruğun da ortaya çıkması) "yol açan iki sanattı". "Ozana göre altın ve gümüş, filozofa göre demir ve buğday *insanları* uygarlaştırdı ve insan *soyunu* çökertti." Uygarlıktaki her yeni ilerleme, aynı zamanda eşitsizlikte de yeni bir ilerlemedir. Uygarlıkla birlikte ortaya çıkan toplumun kendine kurduğu tüm kurumlar, başlangıçtaki amaçlarının tersine dönerler. "Halkların kendilerine özgürlüklerini yok etmesi için değil, koruması için hükümdarlar seçmesi, tartışma götürmez bir şeydir ve tüm kamu hukukunun temel yasasıdır." Ve yine de bu hükümdarlar zorunlu olarak halkların baskıcıları haline gelir ve bu baskıyı, doruğuna çıkartılmış eşitsizliğin yeniden kendi karşıtına dönüştüğü, eşitlik nedeni haline geldiği noktaya kadar tırmandırırlar: Despotun önünde herkes eşittir — sıfıra eşittir. "Eşitsizliğin son kertesi, *çemberi kapayan ve başlangıç noktamıza varan son nokta* budur: burada tüm özel kişiler eşit hale gelirler, çünkü birer hiçtirler ve uyrukların, efendilerinin iradesinden başka bir yasaları yoktur." Fakat despot, ancak zor uygulayabildiği sürece efendidir ve bu nedenle, "kovulduğunda, zor uygulanmış olmasından yakınamaz... Onu zor iktidarda tutmuştur, onu zor devirir, her şey kendi doğal düzenine göre yürür." Ve böylece eşitsizlik bir kez daha eşitliğe dönüşür, ama dilsiz ilkel insanın eski doğal eşitliğine değil, toplumsal sözleşmenin daha yüksek eşitliğine. Baskıcılar baskı altına alınır. O yadsımanın yadsınmasıdır.

Dolayısıyla daha Rousseau'da, sadece Marx'ın "*Kapital*"inde izlenene tıpkısı tıpkısına benzeyen bir düşünce silsilesini değil, aynı zamanda ayrıntıda da, Marx'ın kullandığı aynı bir dizi diyalektik ifadeyi de görürüz: doğası gereği antagonist olan, çelişki içeren süreçler, bir aşırı ucun kendi karşıtına dönüşmesi,

sonunda, bütünün çekirdeği olarak yadsımanın yadsınması. Yani Rousseau 1754'te Hegelci jargonu henüz konuşamıyor idiyse de, yine de, Hegel'in doğumundan 23 yıl önce, Hegelci veba, çelişki diyalektiği, Logos öğretisi, tanrıbilim vb. tarafından derinden derine kemirilmiş bulunuyordu. Ve Bay Dühring, daha Rousseau'nun eşitlik teorisinin sığ versiyonunda kendisinin muzaffer iki adamıyla hareket ederken, artık kurtuluşu olmayacak bir şekilde yadsımanın yadsınmasının kolları arasına kaymak zorunda olduğu eğik düzlem üzerinde bulunmaktadır. İki adamın eşitliğinin çiçeğe durduğu, ideal durum olarak da sunulan durum, *Felsefe* sayfa 271'de "ilkel durum" olarak nitelenir. Fakat bu ilkel durum, sayfa 279'a göre, zorunlu olarak "talan sistemi" tarafından kaldırılır — birinci yadsıma. Fakat şimdi, gerçeklik felsefesi sayesinde, talan sistemini kaldırıp yerine Bay Dühring tarafından bulunmuş, eşitliğe dayalı ekonomik komünü kurduğumuz noktaya vardık: yadsımanın yadsınması, daha yüksek bir aşamada eşitlik. Ne şahane seyir ve ufkumuzu nasıl da lütufkârane genişletiyor: Bizzat Bay Dühring'in zatıalileri yadsımanın yadsınması ölümcül suçunu işliyor!

Peki nedir o halde yadsımanın yadsınması? Son derece genel ve tam da bu yüzden, doğanın, tarihin ve düşünmenin son derece geniş bir etkiye sahip ve önemli bir yasası; gördüğümüz gibi, hayvanlar ve bitkiler dünyasında, jeoloji, matematik, tarih, felsefede geçerli olan ve Bay Dühring'in bile, tüm direnmelerine ve çırpınmalarına rağmen, bilmeden, kendi tarzında boyun eğmek zorunda olduğu bir yasa. Yadsımanın yadsınması dediğimde, örneğin, arpa tanesinin, çimlenmeden, taneyi taşıyan bitkinin ölmeye yüz tutmasına kadar geçirdiği *özel* gelişme süreci üzerine hiçbir şey söylemediğim açıktır. Çünkü diferansiyel hesap da yadsımanın yadsınması olduğu için, önermeyi tersine çevirdiğimde, bir arpa filizinin yaşam sürecinin integral hesap ya da, iş ona kaldıysa, sosyalizm olduğu saçmalığını ileri sürmüş

olurdum. Metafizikçilerin diyalektiğe sürekli olarak malettikleri şey ise tam da budur. Tüm bu süreçlerin yadsımanın yadsınması olduğunu söylediğimde, bunların hepsini bu bir hareket yasası altında toplarım ve tam da bu nedenle tek tek her özel sürecin özelliklerini hesaba katmam. Diyalektik ise, doğanın, insan toplumunun ve düşünmenin genel hareket ve gelişme yasalarının biliminden başka bir şey değildir.

Fakat birisi itiraz edebilir: Burada gerçekleşen yadsıma, hiç de gerçek bir yadsıma değil: bir arpa tanesini öğüterek, bir böceği üzerine basarak, *a* pozitif büyüklüğünü silerek de yadsırım. Ya da: gül bir güldür cümlesini: gül, bir gül değildir diyerek yadsırım; ve bu önermeyi yeniden yadsıyıp: gül yine de güldür dersem, bundan ne sonuç çıkar? — Gerçekten de bu itirazlar, metafizikçilerin diyalektiğe karşı ana gerekçeleridir ve tam da bu düşüncenin darkafalılığına layıktırlar. Diyalektikte yadsımak, basitçe hayır demek, ya da bir şeyin var olmadığını ilan etmek, ya da onu istediğin gibi tahrip etmek anlamına gelmez. Spinoza şöyle diyordu: *Omnis determinatio est negatio,* her sınırlama ya da belirleme, aynı zamanda bir yadsımadır.[71] Ve ayrıca, yadsıma türü burada sürecin birincisi genel, ikincisi özel doğası tarafından belirlenir. Sadece yadsımakla kalmayıp, aynı zamanda yadsımayı da yeniden kaldırmalıyım. Yani birinci yadsımayı, ikincisinin mümkün kalacağı ya da olacağı şekilde ayarlamalıyım. Nasıl? Her tekil durumun özgül doğasına göre. Bir arpa tanesini öğüttüğümde, bir böceği ezdiğimde, gerçi birinci eylemi gerçekleştiririm, ama ikinciyi olanaksız kılmış olurum. Demek ki her tür şeyin ve aynı şekilde düşüncelerin ve kavramların da, bir gelişme ortaya çıkacak şekilde kendine özgü yadsınma türü vardır. İnfinitezimal hesapta, eksi köklerden artı üsler meydana getirilmesinde olduğundan başka türlü yadsınır. Diğer her şey gibi, bunun da öğrenilmesi gerekir. Salt arpa filizi ile infinitezimal hesabın yadsımanın yadsınmasına tabi oldukları bil-

gisiyle, ne başarıyla arpa ekebilirim, ne diferansiyel ve integral alabilirim, ne de sesin tellerin boyutlarıyla belirlenmesi yasalarına dayanarak hemen keman çalabilirim. — Fakat, kâh *a* yazıp kâh silmek, ya da bir gül için kâh onun bir gül olduğunu, kâh bir gül olmadığını söylemek şeklindeki çocuksu uğraştan ibaret yadsımanın yadsınmasından, böylesi can sıkıcı işlemlerle uğraşanların budalalığından başka bir şey çıkmayacağı açıktır. Yine de metafizikçiler, yadsımanın yadsınmasını gerçekleştirmek istiyorsak, bunu yapmanın doğru tarzının bu olduğuna bizi inandırmak istiyorlar.

Bu nedenle, yadsımanın yadsınmasının, Hegel'in icat ettiği, din alanından alınma ve ilk günah ve günahtan arınma öyküsü üzerine kurulu saçma bir benzetme olduğunu iddia ederek bizi aldatıp oyalayan, yine Bay Dühring'den başkası değildir. İnsanlar, diyalektiğin ne olduğunu bilmeden çok önce, diyalektik olarak düşünüyorlardı, tıpkı düzyazı deyimi var olmadan çok önce düzyazı konuştukları gibi. Doğada ve tarihte ve bir kez bilinınceye kadar kafalarımızda bilinçsiz bir biçimde gerçekleşen yadsımanın yadsınması yasası, ilk kez Hegel tarafından açık bir şekilde formüle edilmiştir. Ve Bay Dühring bu işi gizlice bizzat yapmak istiyor da yalnızca işin adı ona çekilmez geliyorsa, varsın daha iyi bir ad bulsun. Fakat bu işi düşünceden kovmak istiyorsa, bunu lütfen önce doğadan ve tarihten kovsun ve $-a \times -a$'nın $+a^2$ olmadığı ve diferansiyel ve integral almanın ceza tehdidiyle yasaklandığı bir matematik bulsun.

XIV
Sonuç

Felsefeyle işimizi bitirdik; "Dersler"de gelecek fantezileri olarak var olan diğer şeyleri, Bay Dühring'in sosyalizmi altüst etmesine geldiğimizde ele alacağız. Bay Dühring bize ne vaat etti? Her şeyi. Ve hangisini tuttu? Hiçbirini. "Gerçek ve dolayısıyla doğanın ve yaşamın gerçekliğine yönelik bir felsefenin ögeleri", "sıkı bilimsel dünya görüşü", "sistem yaratıcı fikirler" ve Bay Dühring tarafından tumturaklı ifadelerle ilan edilen Bay Dühring'in tüm diğer başarıları, ne yandan ele alırsak alalım, *salt dolandırıcılık* çıktı. "Düşüncenin derinliğine halel getirmeden varlığın temel biçimlerini kesin olarak saptayan" dünya şemasının, Hegelci mantığın sonsuz sığ bir taklidi olduğu görüldü ve bu "temel biçimler"in ya da mantıki kategorilerin, üzerinde "uygulanacakları" dünyadan önce ve onun dışında bir yerlerde gizemli bir yaşam sürdükleri hurafesini onunla paylaşıyor. Doğa felsefesi bize, hareket noktası "maddenin kendi kendine eşit durumu" olan, ancak madde-hareket ilişkisi üzerine en onmaz bir kafa karışıklığı sayesinde düşünülebilecek ve ayrıca ancak bu durumu harekete geçirebilecek dünya dışı kişisel bir tanrı varsayımıyla düşünülebilecek bir durum olan bir kozmogoni sundu. Organik doğayı incelerken, gerçeklik felsefesi, Darwin'in varoluş mücadelesi ve doğal seleksiyonunu "insanlığa karşı yönelmiş bir parça vahşet" olarak kınadıktan sonra, ikisini de, doğada tali de olsa etkili etkenler olarak arka kapıdan yeniden kabul etmek zorunda kaldı. Ayrıca biyoloji alanında, popü-

ler-bilimsel konferanslardan artık kaçınılamayacak olduğu şimdilerde kültürlü zümrelerin kızlarında bile mumla aranacak bir cehalet sergileme fırsatı buldu. Ahlâk ve hukuk alanında, Rousseau'yu bayağılaştırmakla, daha önce Hegel'i sığlaştırdığından daha şanslı çıkmadı ve hukuk bilimine ilişkin olarak da, aksi yöndeki tüm teminatlara rağmen, bizzat en sıradan eski Prusyalı hukukçularda bile ender rastlanabilecek bir bilgisizlik gösterdi. "Salt görünür ufku kabul etmeyen" felsefe, hukuk alanında, Prusya eyalet hukukunun geçerlilik alanı ile örtüşen gerçek bir ufukla yetindi. Bu felsefenin güçlü altüst edici hareketi içinde önümüze sermeye söz verdiği "dış ve iç doğanın yerleri ve gökleri"ni hâlâ bekliyoruz, tıpkı "kati kesin doğrular"ı ve "mutlak temel"i beklediğimiz gibi. Düşünme tarzı "sübjektivist-sınırlı bir dünya düşüncesi" hevesini "dışlayan" filozof, yalnızca, son derece eksik olduğu tanıtlanmış bilgileriyle, darkafalı metafizik düşünme tarzıyla ve gülünç kendini beğenmişliğiyle değil, aynı zamanda çocuksu kişisel kaçıklıklarıyla da sübjektivist sınırlı olduğunu gösterir. Tütüne, kedilere ve Yahudilere karşı duyduğu tiksintiyi, Yahudiler dahil, insanlığın geri kalan bölümü için genel geçerli bir yasa olarak dayatmadan gerçeklik felsefesini tamamlayamaz. Başkalarına karşı "gerçekten eleştirel bakış açısı", onların hiçbir zaman söylemedikleri, Bay Dühring'in öz imalatı olan şeyleri ısrarla onlara maletmeye dayanır. Yaşamın değeri ve yaşamdan en iyi zevk alma tarzı gibi darkafalılara özgü konular üzerine bol laflı kıt içerikli düşünsel çalışmalar, onun Goethe'nin Faust'una karşı öfkesini açıklayan hamkafalıktadır. Goethe'nin ağırbaşlı gerçeklik filozofu Wagner'i değil de, ahlâksız Faust'u kahramanı yapması gerçekten bağışlanmazdır. — Kısacası, gerçeklik felsefesinin, bütünü itibariyle, Hegel'le konuşmak gerekirse, "Alman sözde aydınlanmasının en sığ tortusu" olduğu görülür, sululuğu ve saydam bayağılığı ancak ona katılan kâhinvari sözcük artıklarıyla koyulaştırılıp bulandırılan bir tortu. Ve kitabın sonuna geldiğimizde, başlangıçta ne kadar

biliyorduysak yine o kadar biliyoruz ve "yeni düşünme tarzı"nın, "temelden kendine özgü sonuç ve görüşler"in ve "sistem yaratıcı düşünceler"in bize gerçi birçok yeni saçmalık sergilediğini, ama bir şeyler öğrenebildiğimiz bir tek satır bile sunmadığını itiraf etmek zorundayız. Ve en bayağı işportacı gibi marifetlerini ve mallarını davul zurna eşliğinde öven ve koca sözlerinin arkasında hiç, ama kesinlikle hiçbir şey bulunmayan bu adam, aralarından en küçüğü bile onunla kıyaslandığında bir dev olan Fichte, Schelling ve Hegel gibi adamları şarlatan olarak nitelemeye kalkışıyor. Gerçekten de şarlatan — ama kim?

İkinci Kısım
POLİTİK EKONOMİ

I
Konu ve Yöntem

Politik ekonomi, en geniş anlamda, insan toplumunda maddi geçimin üretimine ve değişimine egemen olan yasaların bilimidir. Üretim ve değişim iki farklı işlevdir. Üretim, değişim olmadan olabilir; ama değişim —zorunlu olarak ürünlerin değişimi olduğu için—, üretim olmadan olamaz. Bu iki toplumsal işlevden her biri, büyük ölçüde özel dış etkilerin etkisi altındadır ve dolayısıyla büyük ölçüde kendine özgü, özel yasalara sahiptir. Fakat öte yandan bu işlevler her an birbirini belirler ve birbiri üzerinde, ekonomik eğrinin apsis ve ordinatı olarak nitelenebilecek ölçüde etkide bulunurlar.

İnsanların üretim ve değişim koşulları ülkeden ülkeye ve her ülkede de kuşaktan kuşağa değişir. Öyleyse politik ekonomi de tüm ülkeler ve tüm tarihsel çağlar için aynı olamaz. Yabanılların ok ve yayından, taştan bıçağı ve ancak istisnai olarak ortaya çıkan ilkel değişiminden, bin beygirlik buhar makinesine, mekanik dokuma tezgâhına, demiryollarına ve İngiltere Bankasına kadar muazzam bir mesafe vardır. Ateş Ülkesi'nin (Macellan takımadaları –ÇN) sakinleri, seri üretim ve dünya ticaretini olduğu kadar, kambiyo muamelesini ve borsa çöküntüsünü de tanımıyorlar. Ateş Ülkesi'nin politik ekonomisini bugünkü İngiltere'ninkiyle aynı yasalara tabi tutmak isteyen biri, ortaya en bayağı beylik düşüncelerden başka bir şey koymazdı. Öyleyse politik ekonomi, esas olarak *tarihsel* bir bilimdir. Tarihsel, yani

durmadan değişen bir konuyu ele alır; önce üretim ve değişimin her bir gelişme aşamasının özel yasalarını araştırır ve ancak bu araştırma sonunda, genelde üretim ve değişim için geçerli az sayıdaki tamamen genel yasaları saptayabilir. Belirli üretim tarzları ve değişim biçimleri için geçerli yasaların, bu üretim tarzları ve değişim biçimlerinin ortak olduğu tüm tarihsel dönemler için de geçerliliğe sahip olduğu kendiliğinden anlaşılır. Böylece, örneğin madeni paranın kullanılmaya başlamasıyla, madeni paranın değişim aracı olarak kullanıldığı tüm ülkeler ve tarih dilimleri için geçerli kalan bir dizi yasa yürürlüğe girer.

Belirli bir tarihsel toplumun üretim ve değişim tarzıyla ve bu toplumun tarihsel önkoşullarıyla, aynı zamanda ürünlerin paylaşım tarzı da verilidir. Ortak toprak mülkiyetine sahip aşiret ya da köy topluluklarında —ki tüm uygar halklar onunla ya da onun çok belirgin kalıntılarıyla tarih sahnesine girmişlerdir—, ürünlerin üyeler arasında oldukça eşit paylaşımı kendiliğinden anlaşılır bir şeydir; üyeler arasında paylaşımda daha büyük bir eşitsizliğin baş göstermesi, topluluğun artık dağılmaya başladığının bir işaretidir. — Gerek büyük, gerek küçük tarım, hangi tarihsel koşullardan geliştiklerine göre, çok farklı paylaşım biçimleri tanır. Fakat büyüğün küçükten daima tamamen farklı bir paylaşıma yol açtığı; büyüğü bir sınıf karşıtlığını —köle sahipleri ve köleler, toprakbeyleri ve angarya köylüleri, kapitalistler ve ücretli işçiler— şart koşarken ya da yaratırken, küçüğün tarımsal üretimde çalışan bireyler arasında bir sınıf farkını zorunlulukla gerektirmediği ve tersine, çıplak varlığıyla parsel iktisadının başlayan çöküşünü gösterdiği açıktır. — O zamana kadar yalnızca ya da ağırlıklı olarak doğal ekonominin geçerli olduğu bir ülkede madeni paranın kullanıma sokulması ve yayılması, daima, o zamana kadarki paylaşımın azçok hızlı bir altüst oluşuyla bağlıdır, bireyler arasında paylaşım eşitsizliği, yani zengin—yoksul karşıtlığı gittikçe artar. Ortaçağın yerel, loncasal zanaat üretimi büyük kapitalistleri ve ömür boyu ücretli işçi-

leri olanaksız kılarken, modern büyük sanayi, bugünkü kredi sistemi ve bu ikisinin gelişmesine denk düşen değişim biçimi, serbest rekabet de onları öyle zorunlulukla üretiyor.

Paylaşımdaki farklılıklarla birlikte ise *sınıf farklılıkları* da ortaya çıkar. Toplum sınıflara bölünür: Ayrıcalıklılar ve haktan yoksunlar, sömürenler ve sömürülenler, hükmedenler ve hükmedilenler; ve aynı soydan toplulukların doğal gruplarının başlangıçta yalnızca ortak çıkarlarını (örneğin, Doğu'da sulama) korumak ve dışarıya karşı korunmak amacıyla ona doğru geliştikleri devlet, bu andan itibaren aynı ölçüde, egemenlerin yaşam ve egemenlik koşullarını hükmedilen sınıfa karşı zorla ayakta tutma işlevini kazanır.

Bununla birlikte paylaşım, üretim ve değişimin salt edilgen bir ürünü değildir; o da aynı şekilde her ikisi üzerinde etkide bulunur. Her yeni üretim tarzı ya da değişim biçimi, başlangıçta yalnızca eski biçimler ve bunlara denk düşen siyasal kurumlar tarafından değil, aynı zamanda eski paylaşım tarzı tarafından da engellenir. O, kendine denk düşen paylaşımı, önce uzun bir mücadele içinde elde etmek zorundadır. Fakat verili bir üretim ve değişim tarzı ne kadar hareketli, eğitime ve gelişmeye ne kadar yatkınsa, paylaşım da, anası olan üretim ve değişimin şimdiye kadarki tarzının boyunu aşıp, onunla çatışmaya girdiği aşamaya o kadar hızlı ulaşır. Yukarıda sözü edilen eski doğal topluluklar, dış dünya ile ilişki onların dağılmasına yol açacak servet farklılıklarını oluşturana kadar, Hintliler ve Slavlarda bugün bile olduğu gibi, varlıklarını binlerce yıl sürdürebilirler. Buna karşılık, üçyüz yıllık bile geçmişi olmayan ve ancak büyük sanayinin yerleşmesinden sonra, yani yüz yıldır egemen hale gelen modern kapitalist üretim, bu kısa zaman içinde paylaşımda, onu zorunlu olarak çöküşe götürecek olan karşıtlıklar yarattı — bir yanda sermayelerin az sayıda elde yoğunlaşması, öte yanda da mülksüz kitlelerin büyük kentlerde yoğunlaşması.

Her dönemde paylaşım ile bir toplumun maddi varlık koşulları arasındaki bağ öylesine eşyanın doğasında yatar ki, halk içgüdüsünde düzenli olarak yansır. Bir üretim tarzı, gelişmesinin yükselen dalı üzerinde bulunduğu sürece, ona denk düşen paylaşım tarzında zararlı çıkanlar tarafından bile alkışlanır. Örneğin,. büyük sanayiin ortaya çıkışı sırasındaki İngiliz işçileri. Hatta bu üretim tarzı toplum için normal kaldığı sürece bile, genelde herkes paylaşımdan hoşnuttur ve itirazlar yükselirse, o zaman bizzat egemen sınıfın bağrından yükselir (Saint-Simon, Fourier, Owen) ve sömürülen kitleler içinde hiçbir yankı bulmaz. Ancak söz konusu üretim tarzı, iniş çizgisinin önemli bir kısmını ardında bıraktığı, ömrünün yarısını tamamladığı, varlık koşulları büyük ölçüde yok olduğu ve ardılı kapıya dayandığı zamandır ki — işte ancak o zamandır ki, gittikçe daha eşitsiz hale gelen paylaşım haksız görünür, işte ancak o zaman, miadını doldurmuş olgulardan sözümona ebedi adalete çağrı yapılır. Ahlâka ve hukuka yapılan bu çağrı, bizi bilimsel olarak bir parmak bile ilerletmez; iktisat bilimi, ahlâki öfkede, ne kadar haklı olursa olsun, bir kanıt değil, yalnızca bir belirti görebilir. Onun görevi, daha çok, yeni ortaya çıkan toplumsal bozuklukların var olan üretim tarzının zorunlu sonuçları, fakat aynı zamanda onun başlayan dağılmasının belirtileri olduklarını kanıtlamak ve dağılmaya yüz tutmuş ekonomik hareket biçimi içinde üretimin ve değişimin bu bozukluklarını ortadan kaldıracak gelecekteki yeni örgütlenmesinin ögelerini bulmaktır. Ozanı yaratan öfke,[72] bu bozuklukların betimlenmesinde, ya da bu bozuklukları yadsıyan veya şirin gösteren egemen sınıfın hizmetindeki uyumculara karşı saldırıda tamamen yerindedir; fakat onun her mevcut durumda ne kadar az *tanıtladığı,* bugüne kadarki tüm tarihin *her* döneminde bu öfke için yeterli malzeme bulunmasından görülür.

Çeşitli insan toplumlarının üretim ve değişim yaptıkları ve

dolayısıyla her keresinde ürünleri paylaştıkları koşulların bilimi olarak politik ekonomi — bu geniş anlamdaki politik ekonominin daha yaratılması gerekir. Şimdiye kadar sahip olduğumuz ekonomik bilim, neredeyse yalnızca kapitalist üretim tarzının doğuşu ve gelişmesiyle sınırlıdır: Bu, feodal üretim ve değişim biçimlerinin kalıntılarının eleştirisiyle başlar, bunların yerine kapitalist biçimlerin geçmesinin zorunluluğunu kanıtlar, daha sonra kapitalist üretim tarzının ve ona denk düşen değişim biçimlerinin yasalarını pozitif yanı itibariyle, yani toplumun genel amaçlarını ilerlettikleri yan itibariyle açımlar ve kapitalist üretim tarzının sosyalist eleştirisiyle, yani onun yasalarının negatif yanı itibariyle ortaya koyarak, bu üretim tarzının kendi gelişmesi sonucu kendi kendini olanaksız kıldığı noktaya doğru ilerlediğini kanıtlayarak bitirir. Bu eleştiri, kapitalist üretim ve değişim biçimlerinin, bizzat üretim için gittikçe katlanılmaz bir ayakbağı haline geldiğini; bu biçimlerin zorunlulukla belirlediği paylaşım tarzının, her gün gittikçe artan çekilmezlikte bir sınıf kamplaşması, gittikçe daha az, ama gittikçe daha zengin kapitalistlerle, sayıları gittikçe çoğalan ve geneli itibariyle durumu gittikçe kötüleşen mülksüz ücretli işçiler arasında her gün gittikçe keskinleşen bir karşıtlık yarattığını; ve son olarak, kapitalist üretim tarzı çerçevesinde yaratılan, ama onun artık gemleyemediği kitlesel üretici güçleri, toplumun tüm üyelerine yaşamlarını ve yeteneklerini özgürce geliştirme araçlarını, hem de sürekli artan ölçüde verecek planlı işbirliği için örgütlenmiş bir toplum tarafından el koyulmanın beklediğini kanıtlar.

Burjuva ekonomisinin bu eleştirisini tamamlamak için, kapitalist üretim, değişim ve paylaşım biçimini tanımak yetmiyordu. Ondan önceki, ya da daha az gelişmiş ülkelerde onun yanı sıra hâlâ var olan biçimlerin de, en azından ana çizgileri içinde, araştırılması ve karşılaştırılması gerekiyordu. Böyle bir araştırma ve karşılaştırma şimdiye değin genel hatları itibariyle sadece

Marx tarafından yapıldı ve bundan ötürü, burjuva öncesi teorik ekonomi üzerine şimdiye kadar saptananların neredeyse tamamını onun araştırmalarına borçluyuz.

Dâhi kafalarda 17. yüzyıl sonuna doğru biçimlenmiş olmasına rağmen, Fizyokratlar ve Adam Smith tarafından pozitif formülasyonuyla dar anlamda politik ekonomi, yine de esas olarak 18. yüzyılın bir çocuğudur ve bu dönemin tüm üstünlükleri ve eksiklikleriyle birlikte, dönemin büyük Fransız aydınlanmacılarının kazanımları arasında yerini alır. Aydınlanmacılar için söylediklerimiz, dönemin iktisatçıları için de geçerlidir. Yeni bilim, onlar için, çağlarının koşulları ve gereksinmelerinin ifadesi değil, bilakis ebedi aklın ifadesiydi; onun bulduğu üretim ve değişim yasaları, bu faaliyetlerin tarihsel olarak belirlenmiş bir biçiminin yasaları değil, bilakis ebedi doğa yasalarıydı; insanın doğasından çıkarılıyorlardı. Fakat bu insan, daha yakından bakıldığında, o zaman burjuvaya geçiş durumundaki orta kentsoyluydu ve doğası da, o zamanki tarihsel olarak belirlenmiş koşullar altında üretmek ve ticaret yapmaktan ibaretti. —

"Eleştirel kurucu"muz Bay Dühring'i ve yöntemini felsefede yeterince tanıdıktan sonra, politik ekonomiyi nasıl ele alacağını önceden söylememiz de zor olmayacak. Felsefede, (doğa felsefesinde olduğu gibi) düpedüz zırvalamadığı yerde, görüş tarzı, 18. yüzyılınkinin bir karikatürüydü. Bunlar tarihsel gelişme yasaları değil, bilakis doğa yasalarıydı, ebedi doğrulardı. Ahlâk ve hukuk gibi toplumsal ilişkiler, verili tarihsel koşullar tarafından değil, bilakis biri diğerini ya ezen ya da ezmeyen —ki bu sonuncusu şimdiye değin ne yazık ki hiç görülmedi— ünlü iki adam tarafından belirleniyordu. Dolayısıyla, Bay Dühring'in ekonomiyi de keza kati kesin doğrulara, ebedi doğa yasalarına, en boş ve sıkıcı totolojik aksiyomlara dayandıracağı; ama bunun yanında yine de, ekonominin pozitif içeriğini bildiği ölçüde, onu arka kapıdan içeriye alacağı; ve toplumsal bir olay olarak payla-

şımı, üretim ve değişimden geliştirmeyip, bilakis kesin çözüm için o ünlü iki adamına havale edeceği sonucunu çıkarırsak, pek yanılmış olmayız. Ve tüm bunlar artık iyice aşinası olduğumuz marifetler olduğu için, burada işi daha kısa tutabiliriz.

Gerçekten de Bay Dühring, daha 2. sayfada[73] bize, ekonomisinin, onun felsefesinde "saptananlarla" bağı bulunduğunu ve "bazı esaslı noktalarda, daha yüksek bir araştırma alanında *şimdiden saptanan* daha üstün *doğrulara* dayandığını" açıklıyor. — Her yerde aynı sırnaşık kendi kendini övme. Her yerde, Bay Dühring'in, Bay Dühring tarafından saptanan ve tanıtlanan üzerinde zaferi. Gerçekten de tanıtlanan*, bunu gına getiresiye gördük — ama, titrek bir ışığı söndürmek* gibi.

Ardından hemen, "tüm iktisadın en genel *doğa yasaları*" geliyor — demek doğru tahmin etmişiz. Fakat bu doğa yasaları, geçmiş tarihin doğru bir şekilde kavranmasına, ancak onlar, onların "siyasi boyunduruk ve gruplaşma biçimleriyle aldıkları sonuçlar, onların daha yakın belirlemeleri içinde araştırılırsa" izin verirler. "Zora dayalı mülkiyetin de kendilerine ikiz kardeş olarak katıldığı kölelik ve ücret bağımlılığı gibi kurumlar, hakiki politik niteliğe sahip sosyo-ekonomik yapı biçimleri olarak görülmelidir ve bugüne kadarki dünyada, iktisadi doğa yasalarının etkilerini gösterebildiği biricik çerçeveyi oluştururlar."

Bu cümle, Wagner'in laytmotifi gibi, ünlü iki adamın yaklaştığını haber veren fanfardır.** Fakat o daha da fazlasıdır, Bay Dühring'in tüm kitabının temel konusudur. Hukuk konusunda Bay Dühring bize, Rousseau'nun eşitlik teorisinin, Paris'in herhangi bir işçi kahvesinde yıllardan beri çok daha iyilerinin du-

* Almancada, çevrilmesi olanaksız bir kelime oyunu: *ausgemacht:* tanıtlanan; *ausmachen:* kapatmak, söndürmek. –*ÇN.*

** *Fanfar:* Bakırdan yapılmış üflemeli çalgılardan oluşan orkestranın çaldığı canlı müzik parçası. –*ÇN.*

yulabildiği sosyalizm diline kötü bir çevirisinden başka bir şey sunamadı. Şimdi bize, ekonomik ebedi doğa yasalarının ve etkilerinin, devletin ve zorun müdahalesiyle çarpıtılmasına dair iktisatçıların yakınmalarının daha iyi olmayan, sosyalist bir çevirisini veriyor. Ve böylelikle, layık olduğu üzere, sosyalistler arasında tamamen yalnız kalıyor. Hangi milliyetten olursa olsun her sosyalist işçi, zorun sömürüyü yalnızca koruduğunu, ama ona sebep olmadığını; sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkinin, onun sömürülmesinin nedeni olduğunu ve bunun hiç de zor yoluyla değil, salt ekonomik yoldan ortaya çıktığını çok iyi biliyor.

Devamında, tüm ekonomik sorunlarda "iki sürecin, üretim sürecinin ve paylaşım sürecinin ayırt edilebileceği"ni öğreniyoruz. Ayrıca, yüzeyselliğiyle ünlü J. B. Say, buna bir üçüncü süreci, tüketim sürecini de eklemiş, fakat onun hakkında uslu usturuplu birşey söyleyememiş, keza ardılları da öyle. Değişim ya da dolaşım ise sadece, ürünlerin son, asıl tüketiciye ulaşabilmesi için gereken her şeyin içine girdiği üretimin bir altbölümüymüş. — Bay Dühring, karşılıklı olarak birbirini şart koşsalar da, özünde birbirinden farklı iki süreci, üretim süreci ile dolaşım sürecini aynı kefeye koyup, hiç sıkılmadan, bu karışıklıktan kaçınmakla yalnızca "karışıklık oluşabileceğini" iddia ettiğinde, bununla yalnızca, tam da dolaşımın son elli yılda geçirdiği muazzam gelişmeyi bilmediğini ya da anlamadığını kanıtlıyor; tıpkı kitabının devamının da kanıtladığı gibi. Hepsi bu değil. Üretimi ve değişimi böylece aynı kefeye, basitçe üretimin içine koyduktan sonra, paylaşımı, üretimin *yanında,* birincisiyle hiçbir ilişkisi olmayan ikinci, tümüyle dışsal bir süreç olarak koyuyor. Şimdi, gördük ki, paylaşım, tayin edici hatları itibariyle daima, belirli bir toplumun üretim ve değişim ilişkilerinin ve bu toplumun tarihsel önkoşullarının zorunlu bir sonucudur, hem de öyle ki, bunları bildiğimizde, bu toplumda egemen olan paylaşım tar-

zını kesinlikle çıkarabiliriz. Fakat keza görüyoruz ki, eğer ahlâk, hukuk ve tarih anlayışında "saptanan" ilkelere ihanet etmek istemiyorsa, Bay Dühring bu temel ekonomik olguyu yadsımak zorundadır, özellikle de, vazgeçilmez iki adamını ekonomiye gizlice sokacaksa. Ve paylaşım, üretim ve değişimle tüm bağıntısından başarıyla kurtarıldıktan sonra, bu büyük olay başlayabilir.

Bu arada, önce ahlâk ve hukukta meselenin nasıl geliştiğini anımsayalım. Orada Bay Dühring başlangıçta sadece *bir* adamla başlamıştı; şöyle diyordu: "Bir adam, tek olarak, ya da, ki bu da aynı şeydir, diğerleriyle her türlü bağıntı dışında düşünüldüğünde, onun *yükümlülükleri* olamaz. Böyle bir adam için, ne yapa*bileceği* değil, bilakis sadece ne yapmak *istediği* söz konusu olabilir." Bu yükümsüz, tek olarak düşünülen adam, günah işleyemeyeceği için günahsız olan cennetteki o uğursuz "ilk Yahudi Adem"den başka kimdir ki? — Fakat gerçeklik felsefesinin bu Adem'i de günahın eşiğinde bulunmaktadır. Bu Adem'in yanında ortaya birdenbire, gerçi dalga dalga bukleli saçlarıyla bir Havva değil ama, yine de ikinci bir Adem çıkar. Ve hemen, Adem'in yükümlülükleri olur ve — o bunları çiğner. Kardeşini eşit haklara sahip biri olarak bağrına basacağı yerde, onu egemenliği altına alır, köleleştirir — ve tüm dünya tarihi, ta bugünkü güne kadar, işte bu ilk günahın, bu ilk köleleştirme günahının acısını çeker, tam bu yüzden de, Bay Dühring'in gözünde üç kuruşluk değeri yoktur.

Söz arasında, Bay Dühring, "yadsımanın yadsınması"nı eski ilk günah ve günahtan arınma öyküsünün kötü bir kopyası olarak niteleyerek yeterince aşağıladığını sanıyordu — aynı öykünün kendisi tarafından son baskısına ne diyelim? (çünkü günahtan arınma ile de, zamanı geldiğinde, sürüngen basının[74] deyimiyle "yakından ilgileneceğiz"). Her halükârda bizim pekâlâ yine de, erkekle kadının günahsızlık durumundan çıkmak için

harcadıkları çabaya değen eski Sâmi soy efsanesini tercih ettiğimizi ve Bay Dühring'in ilk günahı iki adamla kotarmış olma ününün rakipsiz kalacağını söyleyelim.

Şimdi bu ilk günahın ekonomi diline nasıl çevrildiğini görelim: "Üretim düşüncesi açısından, olsa olsa, gücüyle doğa karşısında yapayalnız duran ve hiç kimseyle bir şey paylaşması gerekmeyen bir Robinson'u düşünmek, uygun bir düşünce şeması olabilir... Paylaşım düşüncesindeki en önemli şeyi göstermek açısından, ekonomik güçlerini birleştiren ve besbelli ki payları hakkında herhangi bir biçimde anlaşmaya varmak zorunda olan iki kişiyi düşünme şeması da aynı şekilde amaca uygundur. Gerçekten de, en önemli paylaşım ilişkilerinden bazılarını tam bir kesinlikle ortaya koymak ve bunların yasalarını embriyonal olarak mantıki zorunlulukları içinde incelemek için, bu basit düalizmden başka hiçbir şeye gerek yoktur... Burada, eşit temelde işbirliği gibi, bir tarafın tamamen baskı altına alınarak güçlerin birleştirilmesi de düşünülebilir, bu taraf, köle ya da salt alet olarak iktisadi hizmete koşulur ve sadece alet olarak da tutulur... Bir yanda eşitlik durumu ile hiçlik durumu arasında, diğer yanda mutlak kudret durumu ile biricik aktif katılım durumu arasında, dünya tarihinin olgularının zengin bir çeşitlilikle doldurduğu bir dizi aşama vardır. Tarih boyunca çeşitli *hak* ve *haksızlık* kurumlarına evrensel bir bakış, burada en esaslı önkoşuldur"... ve sonunda tüm paylaşım bir "ekonomik paylaşım hakkı"na dönüşür.

Nihayet şimdi, Bay Dühring'in ayakları yeniden sağlam bir zemine kavuşuyor. İki adamıyla kolkola, yüzyılına karşı meydan okuyabilir. Fakat bu sacayağının arkasında, adı anılmayan biri daha var.

"Sermaye, artı-emeği icat etmemiştir. Toplumun bir kesiminin üretim araçlarının tekeline sahip olduğu her yerde işçi, öz-

gür olsun olmasın, üretim araçlarının sahibi için de geçim maddesi üretmek için, varlığını sürdürmek için gerekli[1] emek zamanına ekstra bir emek zamanı eklemek zorundadır, bu mülk sahibi ister Atinalı kaloskagatos (soylu), Etrüsklü teokrat, civis romanus (Romalı yurttaş), Normandiyalı baron, Amerikalı köle sahibi, Eflaklı boyar, modern toprakbeyi ya da kapitalist olsun." (Marx, *Kapital*, I, ikinci baskı, s. 227[2])

Bay Dühring böylece, sınıf karşıtlıkları içinde hareket ettikleri ölçüde bugüne kadarki tüm üretim biçimlerine ortak olan temel sömürü biçiminin ne olduğunu öğrendikten sonra, yapması gereken tek şey, iki adamını buna uygulamaktı ve gerçeklik ekonomisinin köktenci temeli hazırdı. Bu "sistem yaratıcı düşünce"yi uygulamakta bir an bile tereddüt etmedi. İşçinin varlığını sürdürmek için gerekli emek zamanının ötesinde karşılıksız emek — işte mesele bu. Burada adı Robinson olan Adem, ikinci Adem'ini, Cuma'yı eşek gibi çalıştırır. Fakat Cuma kendi geçimi için gerekli olandan neden daha çok çalışır? Marx bu soruya da kısmen yanıt verir. Fakat bu yanıt, bu iki adam için çok uzun boyludur. Mesele kısa yoldan halledilir: Robinson, Cuma'yı "baskı altına alır", onu "köle ya da alet olarak ekonomik hizmete" koşar ve onu "sadece alet olarak da" tutar. Bu en son "yaratıcı dönüş"le Bay Dühring âdeta *bir* taşla iki kuş vurur. Birincisi, bugüne kadarki çeşitli paylaşım biçimlerini, bunların farklarını ve nedenlerini açıklama zahmetinden kurtulur: hiçbiri bir işe yaramaz, hepsi baskıya, zora dayanır. Bunu biraz sonra ele alacağız. Ve ikincisi, böylece tüm paylaşım teorisini, ekonomik alandan ahlâk ve hukuk alanına, yani sabit maddi olgular alanından, az çok sallantılı kanılar ve duygular alanına aktarır. Yani artık araştırmasına ve kanıtlamasına gerek yoktur, bilakis içinden geldiği gibi tumturaklı sözlerle konuşup, emek ürünleri-

[1] Engels'te: *nötig*, Marx'ta: *notwendig* — Karl Marx, "*Kapital*"e göre düzeltilmiştir. *–Red.*

[2] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt I, s. 243. *–Red.*

nin paylaşımının, kendi gerçek nedenleri değil, bilakis ona, Bay Dühring'e ahlâki ve haklı görünen şey uyarınca düzenlenmesi gerektiğini talep edebilir. Fakat Bay Dühring'e haklı görünen şey, kesinlikle değişmez değildir, öyleyse hakiki bir doğru olmaktan çok uzaktır. Çünkü bunlar, bizzat Bay Dühring göre, "kesinlikle değişken değil"dir. 1868 yılında Bay Dühring ("*Die Schicksale meiner sozialen Denkschrift etc.*"), "*mülkiyeti gittikçe daha çok vurgulamanın,* tüm yüksek uygarlıkların eğilimi" olduğunu "ve modern gelişmenin özünün ve geleceğinin, hakların ve egemenlik alanlarının karıştırılmasında değil, bunda yattığını" öne sürüyordu. Ve devamla, *"ücretli emeğin bir başka tür geçim kaynağına dönüşmesinin, insan doğasının yasalarıyla ve sosyal bünyenin doğal zorunlu yapısıyla nasıl olup da bağdaşabileceğini"* hiç kestiremediğini söylüyordu. Yani 1868'de: Özel mülkiyet ve ücretli emek doğal zorunlu ve dolayısıyla haklı; 1876'da:[75] Her ikisi de zorun ve "talan"ın sonucu, yani haksız. Ve böylesine zorlu bir şekilde esip gürleyen bir dehaya, birkaç yıl içinde muhtemelen neyin ahlâki ve haklı görünebileceğini imkânsız bilemeyiz ve dolayısıyla, zenginliklerin paylaşımını incelerken, Bay Dühring'in hak ve haksızlık üzerine anlık, değişebilir ve öznel düşünceleri yerine, gerçek, nesnel, ekonomik yasalara dayanmakla her halükârda daha iyi ederiz.

Sefalet ve bolluk, açlık ve israf gibi tüm açık karşıtlıklarıyla emek ürünlerinin bugünkü paylaşım tarzının eli kulağındaki devrilişi açısından, bu paylaşım tarzının haksız olduğu ve hukukun bir kez olsun sonunda zafer kazanması gerektiği bilincinden daha iyi bir güvenceye sahip olmasaydık, halimiz yaman olurdu ve daha çok beklerdik. Yaklaşan bin yıllık imparatorluk düşleri gören ortaçağ mistikleri de, sınıf karşıtlıklarının haksızlığı bilincine sahiptiler. Yakın tarihin eşiğinde, bundan üçyüzelli yıl önce, Thomas Münzer bunu dünyaya yüksek sesle ilan eder. İngiliz, Fransız burjuva devriminde aynı çağrı yükselir ve — kaybolur gider. Ve sınıf karşıtlıklarının ve ayrımlarının ortadan kaldı-

rılması yönündeki bu aynı çağrı, çalışan ve acı çeken sınıfların 1830 yılına kadar ilgisiz kaldıkları bu çağrı, şimdi milyonlarca kez yinelenen bir yankı buluyor ve büyük sanayinin tek tek ülkelerdeki gelişme sırasına ve yoğunluğuna göre bir ülkeden diğerine yayılıyorsa, bir insan ömrü içinde, kendisine karşı birleşmiş tüm güçlere karşı koyabilecek bir güç kazanmış ve yakın gelecekteki zaferinden eminse — bu nereden geliyor? Bir yandan, modern büyük sanayi bir proletarya, tarihte ilk kez, şu veya bu özel sınıf örgütünün ya da şu veya bu özel sınıf ayrıcalığının değil, bilakis bir bütün olarak sınıfların ortadan kaldırılması talebini ileri sürebilen bir sınıf yaratmış olduğu; ve bu sınıf, Çin kulisi durumuna düşme tehdidi karşısında bu talebi gerçekleştirmek zorunda olduğu için. Ve diğer yandan, bu aynı büyük sanayi, burjuvazinin şahsında, tüm üretim aletlerinin ve geçim araçlarının tekeline sahip olan, fakat her spekülatif gelişme dönemi ve bunu izleyen her çöküşte, iktidarını aşan üretici güçleri egemenliği altında tutmaya devam edemeyecek duruma geldiğini kanıtlayan bir sınıf; onun yönetimi altında toplumun, aynen makinistin sıkışan emniyet supabını açamayacak kadar zayıf olduğu bir lokomotif gibi mahvına doğru koştuğu bir sınıf yaratmış olduğu için. Başka bir deyişle: hem modern kapitalist üretim tarzı tarafından yaratılan üretici güçler, hem de yine onun tarafından yaratılan malların paylaşım sistemi, bizzat bu üretim tarzıyla yakıcı bir çelişkiye düşmüş olduğu için, hem de öyle ki, tüm toplumun çökmesi istenmiyorsa, üretim ve paylaşım tarzının, tüm sınıf farklarını ortadan kaldıran bir altüst oluşunun gerçekleşmesi gerektiği ölçüde. Modern sosyalizmin zafer güvencesi, işte bu, sömürülen proleterlerin kafasında karşı konmaz bir zorunlulukla kendisini az çok açık bir biçimde kabul ettiren, bu elle tutulur somut olguya dayanır — yoksa masa başındaki şu veya bu alimin hak ve haksızlığa dair fikirlerine değil.

II
Zor* Teorisi

"Benim sistemimde, genel politika ile ekonomik yasa biçimleri arasındaki ilişki öylesine kesin ve aynı zamanda *öylesine özgün* belirlenmiştir ki, incelemeyi kolaylaştırmak için buna özel olarak işaret etmemiz gereksiz olmayacaktır. *Siyasi* ilişkilerin biçimi *tarihsel olarak temel olandır* ve *ekonomik* bağımlılıklar sadece bir *etki* ya da özel durumdur ve dolayısıyla daima *ikinci dereceden olgulardır.* Yenilerdeki sosyalist sistemlerden bazıları, tamamen ters bir ilişkinin göze batan görüntüsünü kılavuz ilke edinip, siyasal bağımlılıkları âdeta ekonomik durumlardan çıkartıyorlar. Bu ikinci dereceden etkilerin, ikinci dereceden etkiler olarak gerçekten mevcut oldukları doğrudur ve şu anda en çok hissedilir olanlardır; fakat *birincil olan, doğrudan politik güçte aranmalıdır,* herhangi bir dolaylı ekonomik güçte değil." Bir başka yerde de aynı şey, Bay Dühring orada, "siyasi koşulların ekonomik durumun tayin edici nedeni olduğu ve tersi ilişkinin sadece ikinci derecede bir tepki oluşturduğu önermesinden yola çıkar... siyasi gruplaşmayı kendi içinde amaç olarak hareket noktası olarak almayıp, yalnızca *karın doyurma amacı için araç* olarak ele a'dığında, kişi ne kadar radikal sosyalist ve devrimci görünürse görünsün, yine de içinde bir parça gericilik gizler."

---

* *Gewalt:* zor, güç, şiddet, erk. *–ÇN.*

Bay Dühring'in teorisi budur. Burada ve başka birçok yerde basitçe ileri sürülür, deyim yerindeyse, buyrulur. Üç kalın kitabın hiçbir yerinde, en küçük tanıtlama ya da karşıt görüşü çürütme çabası bile yoktur. Ve gerekçeler böğürtlen kadar ucuz olsaydı bile,[76] Bay Dühring bize yine gerekçe sunmazdı. Çünkü sorun, Robinson'un Cuma'yı köleleştirdiği ünlü ilk günahla zaten tanıtlanmış bulunuyor. Bu bir zor edimiydi, böylelikle siyasi bir edimdi. Ve bu köleleştirme bugüne kadarki tüm tarihin çıkış noktasını ve temel olgusunu oluşturduğu ve haksızlık ilk günahını ona aşıladığı için —o daha sonraki dönemlerde sadece hafifletilmiş ve "daha dolaylı ekonomik bağımlılık biçimlerine dönüştürülmüş"tür—; bugüne kadar geçerli kalan "zora dayalı mülkiyet" de keza bu ilk köleleştirmeye dayandığı için, tüm ekonomik olguların siyasal nedenlerle, yani zorla açıklanmaları gerektiği açıktır. Ve bununla tatmin olmayan, gizli bir gericidir.

İlkönce şunu belirtelim ki, kesinlikle özgün olmayan bu düşünceyi öylesine "özgün" görmek için, insanın kendi kendisine Bay Dühring kadar aşık olması gerekir. Tarihte siyasi ana eylemlerin ve devlet eylemlerinin tayin edici olduğu düşüncesi, tarih yazımının kendisi kadar eskidir ve bu gürültülü çıkışların arka planında halkların sessizce gerçekleşen ve gerçekten ilerletici gelişmelerine dair bize bu kadar az şeyin kalmış olmasının ana nedenidir. Bu düşünce, geçmişte tüm tarih anlayışına egemen olmuş ve ancak Restorasyon çağı burjuva Fransız tarihçilerinden[77] ilk darbeyi yemiştir; bunda "özgün" olan tek şey, Bay Dühring'in tüm bunlardan yine bihaber olmasıdır.

Devamla: Bir an için, Bay Dühring'in, bugüne kadarki tüm tarihin insanın insan tarafından köleleştirilmesiyle açıklanabileceğinde haklı olduğunu kabul edelim, ama yine de meselenin temeline inmiş olmaktan çok uzağız. Bilakis önce şu soru çıkıyor: Robinson Cuma'yı neden köleleştirdi? Sırf eğlence için mi? Kesinlikle değil. Tersine, Cuma'nın "köle ya da salt alet

olarak *iktisadi* hizmete koşulduğunu ve sadece alet olarak da tutulduğunu" görüyoruz. Robinson Cuma'yı sadece, Cuma Robinson'un yararına çalışsın diye köleleştirmiştir. Ve Robinson, Cuma'nın emeğinden kendisi için nasıl yarar sağlayabilir? Sadece, Cuma'nın, emeğiyle, çalışabilir durumda kalması için Robinson'un ona vermek zorunda olduğundan daha çok geçim aracı üretmesiyle. Yani Robinson, Bay Dühring'in kesin emrine rağmen, Cuma'nın köleleştirilmesiyle oluşan "politik gruplaşmayı kendi içinde amaç olarak hareket noktası yapmamış, tersine onu yalnızca *karın doyurma amacı için araç olarak* ele almıştır" ve şimdi efendisi ve ustası Bay Dühring'le başetsin bakalım.

Dolayısıyla, Bay Dühring'in, zorun "tarihsel olarak temel olan" olduğunu göstermek için özel olarak uydurduğu çocukça örnek, zorun sadece araç, buna karşılık ekonomik avantajın amaç olduğunu tanıtlıyor. Ve amaç, onun uğruna kullanılan araçtan ne kadar daha "temel olan" ise, tarihte de ilişkinin ekonomik yanı politik yanından o kadar daha temel olandır. Yani örnek, tanıtlaması gereken şeyin tam tersini tanıtlamaktadır. Ve Robinson ve Cuma'da olduğu gibi, şimdiye kadarki tüm egemenlik ve kölelik durumlarında da böyle. Boyunduruk altına alma daima, Bay Dühring'in zarif deyimini kullanmak gerekirse, "karın doyurma amacı için araç" olmuştur (bu karın doyurma amaçları en geniş anlamda alınmıştır), ama hiçbir zaman ve hiçbir yerde "kendi içinde amaç" olarak yerleştirilen bir politik gruplaşma olmamıştır. Vergilerin devlette sadece "ikinci derecede etkiler" olduğuna ya da hükmeden burjuvazi ve hükmedilen proletarya biçimindeki bugünkü politik gruplaşmanın, "karın doyurma amaçları", yani kâr yapma ve sermaye birikimi için değil de, "kendi içinde amaç" olduğuna inanabilmek için bir Bay Dühring olmak gerekir.

Neyse, iki adamımıza geri gelelim. Robinson, "kılıç elde",

Cuma'yı kölesi yapar. Fakat bunu başarmak için, Robinson'un kılıçtan başka bir şeye daha gereksinmesi var. Bir köle herkesin harcı değildir. Bir köleye gereksinim duyabilmesi için, insanın iki şeye sahip olması gerekir: birincisi, kölenin çalışması için alet ve nesnelere, ikincisi, onun kıt kanaat geçinmesi için araçlara. Yani, köleliliğin mümkün olmasından önce, üretimde belli bir düzeye ulaşılmış ve paylaşımda belli bir eşitsizlik derecesinin ortaya çıkmış olması gerekir. Ve köle emeğinin tüm bir toplumun egemen üretim tarzı haline gelmesi için, üretimin, ticaretin ve zenginlik birikiminin çok daha büyük bir artışı gerekir. Toprakta ortak mülkiyete sahip eski doğal topluluklarda, kölelik ya hiç yoktur ya da sadece çok tali bir rol oynar. Başlangıçta köylü kenti olan Roma'da da öyle; buna karşılık, Roma "dünya kenti" olup, İtalyan toprak mülkiyeti gitgide az sayıdaki muazzam zengin mülk sahiplerinin eline geçince, köylü nüfusun yerine köle nüfus geçti. Pers savaşları döneminde Korent'te köle sayısı 460 000'e, Egine'de 470 000'e yükseliyor ve nüfusun her özgür kişisi başına on köle düşüyor idiyse,[78] bunun için "zor"dan daha fazla bir şey, yani çok gelişmiş bir sanat ve zanaat sanayii ve geniş bir ticaret gerekliydi. Amerika Birleşik Devletleri'nde kölelik, zordan çok İngiliz pamuk sanayiine dayanıyordu; pamuk yetişmeyen bölgelerde ya da sınır devletlerinde olduğu gibi, pamuk devletleri için köle yetiştirilmeyen bölgelerde kölelik, kendi giderlerini kurtarmadığı için, zor kullanılmadan, kendiliğinden ortadan kalktı.

Yani Bay Dühring bugünkü mülkiyeti zora dayalı mülkiyet olarak adlandırıp, onu "*temelinde* yalnızca diğer insanların doğal geçim araçlarının kullanımından dışlanmasının değil, fakat aynı zamanda, daha da önemlisi, insanın kölelik hizmeti için boyunduruk altına alınmasının *yattığı* egemenlik biçimi" olarak nitelendirdiğinde, tüm ilişkiyi tepetakla etmektedir. İnsanın köle hizmeti için boyunduruk altına alınması, tüm biçimleri içinde,

boyunduruk altına alanın ancak bunlar sayesinde boyunduruk altına alınanları kullanabileceği iş araçlarına ve kölelikte, bunun dışında bir de, köleleri yaşamda tutabileceği geçim araçlarına sahip olmasını şart koşar. Yani her durumda, ortalamayı aşan belirli bir servet sahipliğini. Bu servet nasıl ortaya çıktı? Her halükârda, bunun talan edilmiş, yani zora dayanmış olabileceği, ama bunun mutlak gerekli olmadığı açıktır. Bu, çalışmayla, hırsızlıkla, ticaretle, dolandırıcılıkla kazanılmış olabilir. Dahası, talan edilebilmesinden önce, emekle elde edilmiş olması gerekir.

Özel mülkiyet tarihte hiç de talanın ve zorun sonucu olarak ortaya çıkmaz. Tersine. Belirli nesnelerle sınırlı da olsa, daha tüm uygar halkların eski doğal topluluklarında mevcuttur. Daha bu topluluğun içinde, yabancılarla değişimde, meta biçiminde gelişir. Topluluğun ürünleri ne kadar çok meta biçimini alır, yani ne kadar az üreticinin kendi kullanımı için ve ne kadar çok değişim amacıyla üretilirse, değişim topluluk içinde de ilkel doğal işbölümünü ne kadar geriletirse, tek tek topluluk üyelerinin servet durumu o kadar eşitsiz hale gelir, eski toprak mülkiyeti topluluğunun altı o denli oyulur, topluluk o denli hızlı parsel köylüleri köyü halinde dağılmaya yüz tutar. Doğu despotizmi ve fetihçi göçebe halkların değişen egemenliği, bu eski topluluklara binlerce yıl boyunca hiçbir zarar veremedi; doğal ev sanayilerinin büyük sanayi ürünlerinin rekabeti sonucu yavaş yavaş parçalanması, onların giderek daha fazla dağılmalarına yol açıyor. Şimdi bile gerçekleşen Mosel ve Hochwald civarındaki "tarımsal topluluklar"ın ortak tarla mülkiyetinin paylaşımında zor ne kadar az söz konusuysa, burada da zor o kadar az söz konusuydu; köylüler, ortak mülkiyetin yerini tarlada özel mülkiyetin almasını çıkarlarına uygun buluyorlar.[79] Hatta, Keltlerde, Cermenlerde ve Pencap'ta olduğu gibi, ortak toprak mülkiyeti temelinde doğal bir aristokrasinin ortaya çıkması bile, başlan-

gıçta kesinlikle zora değil, bilakis gönüllülüğe ve alışkanlığa dayanır. Özel mülkiyetin ortaya çıktığı her yerde, bu, değişen üretim ve değişim ilişkilerinin sonucu olarak, üretimi artırma ve ticareti geliştirmenin çıkarına gerçekleşir — yani ekonomik nedenlerle. Zor burada hiçbir rol oynamaz. Dolayısıyla, haydutun başka birinin mülkiyetini *gasp* edebilmesi için, önce özel mülkiyet kurumunun var olması gerektiği; yani zorun, mülkiyet sahipliğini değiştirebileceği, ama özel mülkiyeti üretemeyeceği açıktır.

Fakat "insanın köle hizmeti için boyunduruk altına alınması"nın en modern biçimini, ücretli emeği, ne zorla ne de zora dayalı mülkiyetle açıklayabiliriz. Eski topluluğun dağılmasında, yani özel mülkiyetin doğrudan ya da dolaylı genelleştirilmesinde, emek ürünlerinin metaya dönüşmesinin, kişisel tüketim için değil, değişim için üretilmesinin hangi rolü oynadığına daha önce değindik. Oysa Marx "*Kapital*"de gün gibi açık kanıtladı ki —ve Bay Dühring buna bir heceyle bile olsa değinmekten kaçınıyor—, meta üretimi, belli bir gelişme düzeyinde, kapitalist üretime dönüşür ve bu aşamada "meta üretimine ve meta dolaşımına dayanan mülk edinme yasası ya da özel mülkiyet yasası, kendi öz, içsel, kaçınılmaz diyalektiği sonucu, kendi karşıtına dönüşür: ilk işlem olarak görünen eşdeğerlerin değişimi öyle dönüşür ki, sadece görünürde bir değişim yapılır. Bunun nedeni, birincisi, bizzat işgücüne karşı değiştirilen sermaye bölümünün, eşdeğersiz el konulan yabancı emek ürününün bir parçasından başka birşey olmaması ve ikincisi, üretici tarafından, yani işçi tarafından yalnızca yerine konmayıp, aynı zamanda yeni bir surplus'la (fazlalıkla) yerine konmasıdır... Mülkiyet bize başlangıçta kendi emeği üzerine kurulmuş gibi görünüyordu... Mülkiyet şimdi (Marx'ın tahlilinin sonunda), kapitalist bakımından ödenmemiş yabancı emeği mülk edinme hakkı olarak, işçi bakımından kendi ürününü mülk edinme olanaksızlığı olarak gö-

rünür. Mülkiyetin emekten ayrılması, görünürde bunların özdeşliğinden yola çıkan bir yasanın zorunlu sonucu haline gelir." Başka sözcüklerle: Her türlü talan, her türlü zorbalık ve her türlü dolandırıcılık olanağını dışlasak, her türlü özel mülkiyetin başlangıçta mülk sahibinin kendi çalışmasına dayandığını ve daha sonraki tüm süreç içinde sadece eşit değerlerin eşit değerlere karşı değişildiğini varsaysak bile, yine de, üretim ve değişimin gelişmesi içinde, zorunlu olarak, bugünkü kapitalist üretim tarzına, üretim ve geçim araçlarının sayıca az bir sınıfın elinde tekelleşmesine, muazzam çoğunluğu oluşturan diğerinin mülksüz proleterler düzeyine düşürülmesine, spekülatif üretim ile ticari krizin devrevi değişmesine ve şimdiki tüm üretim anarşisine varırız. Bütün süreç, haydutluğa, zora, devlete ya da herhangi bir siyasi müdahaleye bir tek kez bile gerek kalmadan, salt ekonomik nedenlerle açıklanır. "Zora dayalı mülkiyet"in, burada da sadece, gerçek sürecin anlaşılmasındaki yetersizliği gizlemeye yönelik palavracılık olduğu görülür.

Bu süreç, tarihsel olarak ifade edildiğinde, burjuvazinin gelişme tarihidir. "Siyasal koşullar ekonomik durumun tayin edici nedeni ise", o zaman modern burjuvazi feodalizme karşı mücadele içinde gelişmiş değil, bilakis onun gönüllü olarak üretilmiş kucak çocuğu olurdu. Herkes biliyor ki, olan bunun tam tersiydi. Başlangıçta egemen feodal soyluluğa haraç ödemekle yükümlü, her türden bağımlıdan ve serften gelen ezilen bir zümre olarak kentsoyluluk, soylularla sürekli mücadele içinde, iktidar mevkilerini birbiri ardına zaptetti ve sonunda en ileri ülkelerde onun yerine iktidarı ele geçirdi; Fransa'da soyluluğu doğrudan devirerek, İngiltere'de onu giderek burjuvalaştırarak ve kendi süslü başı olarak kendine katarak. Ve bunu nasıl sağladı? Sadece "ekonomik durum"u değiştirerek; ve bunu er ya da geç, gönüllü olarak ya da mücadeleyle, politik koşulların değişmesi izledi. Burjuvazinin feodal soyluluğa karşı mücadelesi, kentin

kıra, sanayinin toprak mülkiyetine, para ekonomisinin doğal ekonomiye karşı mücadelesidir ve kentsoyluların bu mücadelede tayin edici silahı, önce zanaat, daha sonra manüfaktür halinde ilerleyen sanayinin gelişmesi ve ticaretin genişlemesi sonucu onların sürekli artan *ekonomik* güç araçları olmuştur. Tüm bu mücadele boyunca siyasi zor, krallık iktidarının bir zümreyi diğeriyle kontrol altında tutmak için soylulara karşı kentsoyluluğu kullandığı bir dönem dışında, soyluluktan yanaydı; fakat, siyasal olarak henüz güçsüz olan burjuvazi, büyüyen ekonomik gücü sayesinde tehlikeli olmaya başladığı andan itibaren, krallık yeniden soylulukla birleşti ve böylece, önce İngiltere'de, sonra da Fransa'da, burjuvazinin devrimine yol açtı. Fransa'da "siyasi koşullar", "ekonomik durum" onları aşmasına rağmen, değişmeden kalmıştı. Siyasi konum açısından soyluluk her şey, burjuvazi hiçbir şeydi; toplumsal konum açısından kentsoylular devlette en önemli sınıfken, soyluluk tüm toplumsal işlevlerini yitirmişti, sadece, kaybolan bu işlevlerin ödenmesi olarak gelirleri cebe indiriyordu. Hepsi bu değil: Kentsoyluluk, tüm üretiminde, bu üretimin —yalnızca manüfaktürün değil, aynı zamanda zanaatkârlığın da— çoktan aşmış bulunduğu ortaçağın feodal politik biçimlerinin içinde sıkışıp kalmıştı: üretimin önünde salt kötü niyetli zorluklar ve ayak bağları haline gelmiş binlerce lonca ayrıcalığı ve yerel ve bölgesel gümrük engellerinin içinde. Kentsoyluların devrimi buna bir son verdi. Fakat, Bay Dühring'in düsturu doğrultusunda, ekonomik durumu siyasi koşullara uydurarak değil —tam da soyluluk ve krallık bunu yıllar boyu boş yere denemişti—, bilakis eski çürümüş siyasal hurdayı bir kenara atıp yeni "ekonomik durum"un kendini sürdürüp geliştirebileceği siyasi koşulları yaratarak. Ve kendisine uygun bu politik ve hukuki atmosfer içinde parlak bir biçimde gelişti, öylesine parlak bir şekilde ki, burjuvazi, soyluluğun 1789'da aldığı konumdan artık o kadar uzak değil: giderek daha fazla, yalnızca toplumsal olarak gereksiz hale değil, aynı zamanda top-

lumsal bir engel haline geliyor; gittikçe daha fazla üretim faaliyetinden ayrılıyor ve gittikçe, vaktiyle soyluluk gibi, sadece gelirleri cebine indiren bir sınıf haline geliyor; ve o, kendi konumunun bu altüst oluşunu ve yeni bir sınıfı, proletaryayı yaratmayı, herhangi bir zor hokkabazlığı olmadan, salt ekonomik yoldan gerçekleştirdi. Dahası. O, kendi eylemlerinin ve faaliyetlerinin bu sonucunu kesinlikle istemiyordu; tersine, bu, onun iradesine karşı ve onun niyetine karşı kendini karşı konulmaz bir zorla kabul ettirdi; onun kendi üretici güçleri onun kontrolünü aştı ve sanki bir doğa yasasının zorunluluğuyla, tüm burjuva toplumu çöküşe ya da bir altüst oluşa doğru sürüklüyor. Ve burjuvalar şimdi çökmekte olan "ekonomik durum"u yıkımdan korumak için zora çağrı yaptıklarında, bununla sadece, sanki "siyasi koşullar ekonomik durumun tayin edici nedeniymiş" gibi, Bay Dühring'le aynı yanılgıya kapıldıklarını; tıpkı Bay Dühring gibi, "birincil olan"la, "dolaysız siyasi zor"la, o "ikinci dereceden olguları", ekonomik durumu ve onun önüne geçilemez gelişmesini dönüştürebileceklerine ve böylece buhar makinesinin ve onun tarafından harekete geçirilen modern mekanizmanın, dünya ticaretinin ve bugünkü banka ve kredi sisteminin Krupp topları ve mavzer tüfekleriyle dünyadan defedilebileceğine inandıklarını kanıtlıyorlar.

III
Zor Teorisi (Devam)

Bay Dühring'in bu herşeye kadir "zor"una biraz daha yakından bakalım. Robinson, Cuma'yı "kılıç elde" köleleştirir. Kılıcı nereden aldı? Robinson öykülerinin düşsel adalarında bile kılıçlar —şimdiye değin— ağaçlarda bitmiyor ve Bay Dühring bu soruyu yanıtsız bırakıyor. Tıpkı Robinson'un kendine bir kılıç bulabilmesi gibi, Cuma'nın da bir sabah elinde dolu bir tabancayla ortaya çıktığını kabul edebiliriz ve o zaman tüm "zor" ilişkisi tersine döner: Cuma buyurur ve Robinson durmadan çalışmak zorunda kalır. Aslında bilime değil, çocuk yuvasına ait olan Robinson ve Cuma öyküsüne ısrarla döndüğümüz için okurlardan özür dileriz, ama elimizden ne gelir? Bay Dühring'in aksiyomatik yöntemini özenle uygulamak zorundayız ve burada sürekli olarak salt çocukluk alanında hareket ediyorsak, bu bizim suçunuz değil. Evet, tabanca kılıcı yener ve bu muhtemelen en çocuksu aksiyomcuya bile kavratacaktır ki, zor, salt bir irade eylemi değildir, tersine, işlemesi için çok gerçek önkoşullar, yani *aletler* gerektirir, bunların daha yetkin olanları yetkin olmayanları alt eder; ayrıca bu aletlerin üretilmiş olması gerekir, bu da daha yetkin zor araçlarının —kabacası silahların— üreticisinin, yetkin olmayanların üreticisini yeneceği anlamına gelir ve *tek* sözcükle, zorun zaferi silah üretimine ve silah üretimi de bir bütün olarak üretime, yani — "ekonomik güç"e, "ekonomik durum"a, zorun emrinde bulunan *maddi* araçlara dayanır.

Zor bugün ordu ve donanma demektir ve her ikisi de, hepimizin zararını çekerek bildiğimiz gibi, "muazzam paraya" malolmaktadır. Zor ama para yapamaz, en iyi halde, kazanılmış olanı çekip alabilir ve yine zararını çekerek Fransa'nın milyarlarından öğrendiğimiz gibi, bu da pek bir işe yaramaz.[80] Yani paranın, nihayetinde ekonomik üretim yoluyla sağlanmış olması gerekir; demek ki, zor, yine, ona donanım ve aletlerin korunması için araçları veren ekonomik durum tarafından belirlenir. Fakat hepsi bu değil. Hiçbir şey, ordu ve donanma kadar ekonomik önkoşullara bağlı değildir. Silahlanma, bileşim, örgütlenme, taktik ve strateji, her şeyden önce andaki üretim aşamasına ve iletişime bağlıdır. Burada altüst edici etki yapan şey, dâhiyane başkomutanların "aklının özgür yaratıkları" değil, daha iyi silahların bulunması ve asker ögesinin değişmesidir; dâhiyane başkomutanların etkisi, en iyi halde, savaş tarzını yeni silahlara ve savaşçılara uyarlamakla sınırlıdır.

Ondördüncü yüzyıl başında barut, Araplardan Batı Avrupalılara geldi ve her okul çocuğunun bildiği gibi, tüm savaş sanatını altüst etti. Fakat barutun ve ateşli silahların kullanılmaya başlaması, hiçbir zaman bir zor olayı değil, sınai, yani ekonomik bir ilerlemeydi. İster nesnelerin üretimine, ister yıkımına yönelsin, sanayi sanayidir. Ve ateşli silahların kullanılmaya başlaması, sadece savaş sanatında değil, aynı zamanda siyasi egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinde de altüst edici etkide bulundu. Barut ve ateşli silahlar elde etmek için sanayi ve para gerekiyordu ve bunların her ikisi de kentsoylularda vardı. Bu nedenle, ateşli silahlar, ta başından itibaren, kentlerin ve feodal soyluluğa karşı kentlere dayanan, yükselen monarşinin silahları oldu. Soylu şatolarının o ana kadar ele geçirilemez surları, kentsoyluların toplarına yenik düştü, burjuva filintalarının mermileri şövalyelerin zırhını deldi. Soyluluğun zırhlı süvarisiyle birlikte, soyluluğun egemenliği de yıkıldı; kentsoyluluğun gelişmesiyle birlikte, pi-

yade ve topçu da giderek daha fazla tayin edici askeri sınıf haline geldi; topçuluğun baskısıyla, savaş zanaatı yeni, tamamen endüstriyel bir alt bölüm yaratmak zorunda kaldı: mühendislik.

Ateşli silahların gelişmesi çok yavaş oldu. Top hantal, detaya ilişkin birçok buluşa rağmen filinta kaba bir silah olarak kaldı. Tüm piyadeyi silahlandıracak bir tüfeğin yapılması, üçyüz yıldan fazla zaman aldı. Piyadenin silahlanmasında, süngülü çakmaklı tüfek, ancak 18. yüzyılın başında kesinlikle kargının yerini aldı. O zamanki piyade, sıkı bir şekilde talim yapan, fakat gayet güvenilmez, sadece sopayla bir arada tutulan, toplumun en dejenere unsurlarından, sık sık da baskı altında tutulan, düşmandan ele geçirilen savaş esirlerinden toplanan, prenslerin hizmetindeki paralı askerlerden oluşuyordu; ve bu askerlerin yeni tüfeği kullanabildiği biricik savaş biçimi, II. Friedrich döneminde en yüksek yetkinliğine ulaşan saf taktiği idi. Bir ordunun tüm piyadesi, üç bölüm halinde, çok uzun, boş bir dörtgen biçiminde diziliyor ve muharebe düzeninde yalnızca bütün halinde hareket ediyordu; en iyi halde, iki kanattan birine biraz ilerleme ya da geride kalma izni veriliyordu. Bu hantal kitle, ancak gayet düz bir alanda düzenli bir biçimde, o da yavaş bir tempoyla (dakikada 75 adım) hareket edebiliyordu; çarpışma sırasında muharebe düzenini değiştirmek olanaksızdı ve zafer ya da yenilgi, piyade bir kez ateşe başladıktan sonra, çok kısa bir süre içinde, bir vuruşta belli oluyordu.

Bu hantal safların karşısına, Amerikan bağımsızlık savaşında, gerçi talim yapmayan, ama buna karşılık yivli karabinalarıyla daha iyi ateş edebilen, kendi öz çıkarları için savaşan, yani paralı asker birlikleri gibi firar etmeyen ve İngilizlerin karşısına aynı onlar gibi saf durumunda ve düz arazide çıkarak onların işini kolaylaştırmayan, bilakis açık düzen içinde hızla hareket eden ve ormanlarda kamufle olan keskin nişancılar zinciri halindeki asi kümeleri çıktı. Saf burada aciz kalıyor ve görünmez ve ula-

şılmaz düşmana yenik düşüyordu. Açık düzen halinde savaşan avcı grupları yeniden keşfedildi — değişen asker ögesi sonucu yeni bir savaş tarzı.

Amerikan devriminin başlattığı şeyi, Fransız Devrimi tamamladı, askeri alanda da. Koalisyonun iyi eğitilmiş paralı ordularının karşısına çıkarabileceği, kötü talim görmüş, ama sayıca kalabalık bir kitle, seferberlik halindeki tüm ulustu. Fakat bu kitlelerle Paris'i korumak, yani belirli bir bölgeyi tutmak gerekiyordu ve bu, açık muharebede zafer kazanmadan gerçekleşemezdi. Basit avcı savaşı yetmiyordu: kitleleri kullanmak için de bir biçim bulmak gerekiyordu ve bu, *kol düzeni* ile bulundu. Kol düzeni, iyi talim görmemiş birliklerin bile, hayli düzenli ve hatta daha büyük bir yürüyüş hızıyla (dakikada 100 ve daha çok adım) hareket etmesine izin veriyordu; eski saf düzeninin katı biçimlerini yarmayı, her türlü alanda, yani saf için en elverişsiz alanda da savaşmayı, birlikleri gereksinmelere uygun bir biçimde kümelendirmeyi ve dağınık avcıların saldırılarıyla bağ içinde, düşman saflarını durdurmayı, oyalamayı ve yormayı ve zamanı gelince, yedekte tutulan kitlelerle birlikte düşman mevzilerini tayin edici noktasından yarmayı mümkün kılıyordu. Buna göre, serbest düzende avcılarla kol düzeninin birleştirilmesine ve ordunun bağımsız, tüm sınıflardan oluşan tümenlere ya da kolordulara bölünmesine dayanan ve Napolyon tarafından hem taktik ve hem de stratejik bakımdan tümüyle geliştirilen bu yeni savaş tarzı, herşeyden önce Fransız devriminin değişen asker ögesinden dolayı zorunlu hale gelmişti. Fakat bunun çok önemli iki teknik önkoşulu daha vardı: birincisi, sahra toplarının Gribeauval tarafından gerçekleştirilen daha hafif top kundakları üzerine yerleştirilmesi, bu şekilde şimdi onlardan talep edilen daha hızlı hareket mümkün oldu; ikincisi de, Fransa'da 1777'de kullanılmaya başlanan, şimdiye kadar namlunun dümdüz uzantısı olan tüfek dipçiğinin, av tüfeğinden alınma haliyle kambur-

laştırılması, bu, karavana atmaya gerek kalmadan tek bir adama nişan alınmasını mümkün kıldı. Bu ilerleme olmadan, eski tüfeklerle serbest düzende avcı olarak hareket etmek olanaksız olurdu.

Tüm halkı silahlandırma devrimci sistemi, kısa süre içinde (varlıklıların bedel ödeyerek yerlerine başkalarını göndermeleri ile birlikte) zorla askere almayla sınırlandırıldı ve bu biçimiyle kıta Avrupa'sındaki büyük devletlerin çoğu tarafından kabul edildi. Sadece Prusya, kendi Landwehr sistemiyle[81] halkın askeri gücüne daha büyük ölçüde başvurmayı denedi. Prusya ayrıca —1830 ile 1860 arasında geliştirilen, savaşta kullanılmaya uygun bulunan ağızdan dolma yivli tüfeğin kısa bir rol oynamasından sonra— tüm piyadelerini en modern silahla, arkadan doldurulan yivli tüfekle donatan ilk devletti. 1866'daki başarılarını bu iki buluşa borçluydu.[82]

Fransız–Alman savaşında, her ikisi de arkadan doldurulan yivli tüfek kullanan ve her ikisi de esas olarak eski düz namlulu çakmaklı tüfek dönemindeki taktik formasyonları uygulayan iki ordu ilk kez karşı karşıya geldi. Fakat Prusyalılar, bölük kol düzeni uygulamasıyla, yeni silahlanmaya daha uygun bir savaş biçimi bulmayı denediler. Ama Prusya muhafız birliği 18 Ağustos'ta Saint-Privat'ta[83] ciddi bir bölük kolu denemesi yapmak isteyince, savaşın en çok içinde bulunan beş alay, hemen hemen iki saat içinde, gücünün üçte birinden çoğunu (176 subay ve 5114 er) yitirdi ve o andan itibaren, tıpkı tabur kol düzeni ve saf gibi, savaş biçimi olarak bölük kol düzenine hüküm verildi; sıkışık düzendeki herhangi bir birliği düşmanın tüfek ateşi altında bırakma girişiminden vazgeçildi ve savaş Almanlar tarafından yalnızca, sık avcı gruplarıyla sürdürüldü, o zamana değin hedefi vuran kurşun yağmuru altında kollar, kural olarak kendiliğinden bu avcı grupları şeklinde dağılıyor ve üst komuta tarafından emre aykırı bulunarak buna karşı çıkılıyordu; ve aynı şekilde,

düşmanın tüfek ateşi alanı içinde, *koşar adım* bundan böyle tek hareket biçimi haline geldi. Asker, bir kez daha subaydan daha akıllı çıkmıştı; şimdiye kadar arkadan doldurulan tüfeğin ateşi altında kendini kanıtlayan tek muharebe biçimini içgüdüsel bir biçimde bulan *o* oldu ve komutanlarının muhalefetine karşın, onu başarıyla uyguladı.

Fransız–Alman savaşıyla birlikte, tüm öncekilerden bambaşka bir önemde bir dönüm noktası ortaya çıktı. Birincisi, silahlar öyle yetkinleşti ki, herhangi bir altüst edici etkiye sahip ilerleme artık mümkün değil. Elde gözün seçebildiği uzaklıkta bir taburu vurabilecek toplar ve tek kişiyi hedef alarak aynı şeyi yapan ve doldurulmaları nişan almaktan daha az zaman gerektiren tüfekler olunca, diğer tüm ilerlemeler meydan savaşı açısından az çok önemsizdir. Bu nedenle, gelişme çağı, bu yana doğru esas olarak kapanmıştır. İkinci olarak ise bu savaş, kıtadaki tüm büyük devletleri Prusya Landwehr sistemini daha sıkı bir biçimde uygulamaya başlamaya ve bununla birlikte onları birkaç yıl içinde zorunlu olarak yıkıma götürecek bir askeri yük altına girmeye zorladı. Ordu, devletin ana amacı, kendi başına bir amaç haline geldi; halklar artık yalnızca asker vermek ve beslemek için varlar. Militarizm Avrupa'ya hükmediyor ve onu yutuyor. Fakat bu militarizm, çöküşünün tohumlarını da kendi içinde taşıyor. Tek tek devletlerin birbiri arasındaki rekabet, onları bir yandan ordu, donanma, top vb. için her yıl daha çok para harcamaya, yani mali çöküşü gittikçe hızlandırmaya; diğer yandan, genel askerlik hizmetini gittikçe daha ciddiye almaya ve en sonunda, tüm halkı silah kullanmaya alıştırmaya; yani belli bir anda halkı, kumandayı elinde tutan askeri saltanata karşı iradesini kabul ettirmeye yetenekli kılmaya zorluyor. Ve bu an, halk kitlesi —kır ve kentin işçileri ve köylüleri— bir irade sahibi *olur olmaz* ortaya çıkar. Bu noktada, prenslerin ordusu halk ordusuna dönüşür; makine görev yapmayı reddeder, militarizm kendi

gelişme diyalektiğinin sonucu çöker. Tam da *burjuva* olduğu ve proleter olmadığı için 1848 burjuva demokrasisinin gerçekleştiremediği şeyi, yani çalışan kitlelere kendi sınıf konumlarının içeriğine denk düşen bir irade vermeyi — sosyalizm muhakkak gerçekleştirecektir. Ve bu, militarizmin ve onunla birlikte tüm daimi orduların *içten* parçalanması anlamına gelecektir.

Bu, modern piyade tarihimizin ilk dersi. Bizi yine Bay Dühring'e götüren ikinci ders, orduların tüm örgütlenmesinin ve savaş tarzının ve böylelikle zaferin ve yenilginin, maddi, yani ekonomik koşullara; insan ve silah malzemesine, yani halkın niteliğine ve niceliğine ve tekniğe bağlı olduğudur. Ancak Amerikalılar gibi avcı bir halk, serbest düzen içinde avcı kollarını yeniden bulabilirdi ve onlar salt ekonomik nedenlerden dolayı avcıydılar, aynen şimdi, artık eski devletlerin balta girmemiş ormanlarında avcı kolları halinde gezmeyen, aina buna karşılık bu işi kitle kullanımı boyutlarına ulaştırdıkları spekülasyon alanında çok daha iyi yapan aynı Yankee'lerin, salt ekonomik nedenlerden ötürü köylü, sanayici, denizci ve tüccarlara dönüşmeleri gibi. — Yalnızca, kentsoylulara ve özellikle de köylülere iktisadi kurtuluşu getiren Fransız devrimi gibi bir devrim, savundukları mutlakiyetçiliğin askeri yansımaları olan eski katı safları parçalayan kitle ordularını ve onlarla birlikte serbest hareket biçimlerini bulabilirdi. Ve askeri olarak kullanılabilir hale geldikleri ve kullanıldıkları andan itibaren, teknik ilerlemelerin, savaş tarzında nasıl hemen değişikliklere, evet altüst oluşlara, üstelik de sık sık ordu yönetiminin iradesine rağmen, neredeyse zorla yol açtıklarını tekrar tekrar gördük. Ayrıca, savaş yürütmenin, cephe gerisinin ve savaş alanının üretkenliğine ve iletişim araçlarına ne kadar bağlı olduğu konusunda, bugün artık gayretkeş bir astsubay bile Bay Dühring'i aydınlatabilir. Kısacası, her yerde ve her zaman, "zor"a zafer kazandıran şeyler, ekonomik koşullar ve ekonomik güç araçlarıdır, onlar olmadan zor zor olmaktan çıkar;

ve savaş yöntemlerini Dühringci ilkelere göre reformdan geçirmek isteyen, dayaktan başka bir şeyi hak etmez.[1]

Karadan denize geçtiğimizde, sadece son yirmi yılda bile önümüze bambaşka derinlikte bir altüst oluş çıkar. Kırım Savaşı'nın[85] savaş gemisi, esas olarak hâlâ yelkenle hareket eden ve sadece zayıf bir yardımcı buhar makinesi olan, 60 ila 100 toplu, tahta iki ya da üç güverteli gemiydi. Bu, esas olarak 50 kental çeken 32'lik toplar ve 95 kental çeken yalnızca birkaç 68'lik top taşıyordu. Savaşın sonuna doğru, demir zırhlı yüzer bataryalar, hantal, neredeyse hareketsiz, ama o zamanki toplardan yara almayan devler ortaya çıktı. Çok geçmeden, demir zırh, savaş gemilerine de aktarıldı; başlangıçta zırhlar inceydi, dört inçlik demir kalınlığı son derece ağır zırh sayılıyordu. Fakat topçuluğun gelişmesi, kısa zaman içinde zırhlamayı geçti; sırayla kullanılan her zırh kalınlığı için, onu kolayca delen yeni, daha ağır bir top bulundu. Bugün, bir yandan on, oniki, ondört, yirmidört inç zırh kalınlığına (İtalya üç ayak kalınlığında zırhlı bir gemi yaptıracak), öte yandan namluları 25, 35, 80, hatta 100 ton (1 ton = 20 kental) çeken ve 300, 400, 1700–2000'lik mermileri daha önce görülmemiş uzaklıklara atan yivli toplara gelmiş bulunuyoruz. Bugünün savaş gemisi, 6000–8000 beygir gücünde, 8000–9000 ton çeken, dönerkuleleri ve dört, en çok altı ağır topu, düşman gemilerini batırmak için su seviyesi altında mahmuz biçiminde uzanan bir pruvası olan, zırhlı, uskurlu bir buharlı gemi azmanıdır; buharın sadece gemiyi hızla hareket ettirmekle kalmayıp, aynı zamanda dümen mekanizmasını, demir bucurgatını çalıştırdığı, kulelerin dönüşünü, topların menzil açısının ayarlanmasını ve doldurulmasını, suyun dışarı pompalanmasını, kendileri de kısmen buharla hareket eden filikaların denize indi-

[1] (Bu, Prusya genelkurmayınca da çok iyi bilinir. "Savaş yürütmenin *temeli*, her şeyden önce, genelde halkların *ekonomik* yaşam biçimidir", diyor genelkurmayda yüzbaşı Bay Max Jähns, bir bilimsel konferansta (Kölnische Zeitung, 20 Nisan 1876, s. 3).[84]

rilip çıkarılmasını vb. de sağladığı dev bir makinedir. Ve zırhlama ile topların ateş gücü arasındaki yarış sona ermiş olmaktan öyle uzaktır ki, bugün bir gemi daha suya indirilmeden, artık neredeyse düzenli olarak taleplere yetmez, eskimiş hale geliyor. Modern savaş gemisi, modern büyük sanayinin sadece bir ürünü değil, aynı zamanda onun bir örneği, yüzen bir fabrikadır — fakat, doğrusunu söylemek gerekirse, her şeyden önce para israfı üreten bir fabrika. Büyük sanayinin en gelişmiş olduğu ülke, nerdeyse bu gemilerin yapım tekeline sahiptir. Bütün Türk zırhlıları, nerdeyse tüm Rus zırhlıları, Alman zırhlılarının çoğu İngiltere'de yapılmıştır; herhangi bir şekilde kullanılabilir zırh plakaları neredeyse yalnızca Sheffield'de imal edilmektedir; Avrupa'nın en ağır toplarını yapabilecek durumda olan üç dökümhaneden ikisi İngiltere'de (Woolwich ve Elswick), üçüncüsü Almanya'da (Krupp) bulunmaktadır. Bay Dühring'e göre "ekonomik durumun tayin edici nedeni" olan "dolaysız siyasal güç"ün, tersine, ekonomik durum tarafından nasıl tümüyle boyunduruk altına alındığı; denizdeki zor aletinin, yani savaş gemisinin, yalnız üretiminin değil, aynı zamanda kullanımının da nasıl modern büyük sanayinin bir kolu haline geldiği, burada en elle tutulur biçimde görülmektedir. Ve bunun böyle olmasına, şimdi bir gemi için eskiden küçük bir filonun mal olduğu kadar para ödemesi gereken; bu pahalı gemilerin daha suya inmeden eskidiklerini, yani değersizleştiklerini görmek zorunda olan; "ekonomik durum"un adamının, yani mühendisin, güvertede "doğrudan zor"un adamından, yani kaptandan çok daha önemli olmasına Bay Dühring kadar canı sıkılan zordan, devletten daha fazla bozulan biri yoktur. Buna karşılık bizim, zırh ile top arasındaki bu yarışmada savaş gemisinin nasıl onu yanına varılmaz ve savaşta işe yaramaz hale getiren aşırı inceliğin doruğuna kadar geliştirildiğini[1] ve bu mücadelenin, militarizmin, diğer tüm ta-

[1] Büyük sanayinin deniz savaşı için son ürününün, kendi kendine hareket eden torpidonun yetkinleştirilmesi, bunu gerçekleştirecekmiş gibi görünüyor; en küçük torpido botu, böylelikle, en güçlü zırhlıdan daha üstün olacak. (Yukarıdakilerin 1878'de yazıldığı anımsansın.)[86]

rihsel olgular gibi, kendi gelişmesinin mantıki sonucu olarak çöküşe gittiğini gösteren diyalektik hareket yasalarını deniz savaşı alanında da gösterdiğini gördüğümüzde, kızmamız için hiçbir neden yoktur.

Dolayısıyla burada da, "birincil olanın herhangi bir dolaylı ekonomik güçte değil, dolaysız siyasi güçte aranması gerektiği"nin hiç de doğru olmadığını gün gibi açık görüyoruz. Tersine. Bizzat zorda "birincil olan" nedir? Ekonomik güçtür, büyük sanayinin güç araçlarına sahip olmaktır. Modern savaş gemilerine dayanan denizdeki siyasi zor, kendini kesinlikle "dolaysız" olarak değil, bilakis tam da ekonomik güç, metalurjinin yüksek gelişimi, usta teknisyenlere sahip olma ve verimli kömür ocakları *dolayısıyla* gösterir.

Halbuki tüm bunlara ne gerek var? Gelecek deniz savaşında başkomutanlığı Bay Dühring'e verin, bakın o tüm ekonomik durumun köleleştirdiği tüm zırhlı filoları, torpidolar ve başka marifetler olmadan, basitçe kendi "dolaysız zor"u sayesinde nasıl yok edecek.

IV
Zor Teorisi (Son)

"Çok önemli bir özellik, gerçekten de *doğanın* egemenlik altına alınmasının, ancak genel olarak (!) *insanın* egemenlik altına alınması yoluyla cereyan etmiş olmasıdır (bir egemenlik cereyan etmiş!). Toprak mülkiyetinin geniş alanlar halinde işlenmesi, hiçbir zaman ve hiçbir yerde, insanların önceden köle ya da angarya hizmeti türünde boyunduruk altına alınması olmadan yürütülmemiştir. Şeyler üzerinde ekonomik egemenlik kurulmasının önkoşulu, insanın insan üzerindeki politik, toplumsal ve ekonomik egemenliği olmuştur. Büyük bir toprak beyi, aynı zamanda onun köleler, bağımlılar ya da dolaylı serfler üzerindeki egemenliğini bu düşüncenin içine katmadan, nasıl düşünülebilir? Kendisini en iyi halde aile üyelerinin güçleriyle donanmış gören tek tek kimselerin gücünün kapsamlı ziraat açısından ne önemi olabilirdi ve olabilir? Tek tek bireylerin güçlerini aşan ölçüde toprağın işlenmesi ya da toprak üzerinde ekonomik egemenliğin genişletilmesi, şimdiye kadarki tarihte ancak toprak üzerinde egemenlik kurulmadan önce ya da onunla aynı zamanda, insanın boyunduruk altına alınmasının da gerçekleştirilmesiyle mümkün olmuştur. Gelişmenin daha sonraki dönemlerinde, bu boyunduruk hafifletilmiştir... bunun daha yüksek uygarlığa sahip devletlerdeki şu andaki biçimi, az çok polis egemenliği eşliğindeki ücretli emektir. Yani bugünkü zenginlik türünün kendini kapsamlı toprak egemenliğinde ve (!) büyük toprak mülkiyetinde gösteren pratik imkânı bu ücretliliğe dayanır. El-

bette, tüm diğer paylaşım zenginliği türleri de tarihsel olarak benzer şekilde açıklanmalıdır ve şu anda ekonomik olarak en çok gelişmiş koşulların temel özelliğini oluşturan insanın insana dolaylı bağımlılığı da, bizzat kendisiyle değil, bilakis yalnızca, daha önceki doğrudan boyunduruk altına alınmanın ve mülksüzleştirilmenin biraz dönüştürülmüş mirasıyla anlaşılabilir ve açıklanabilir." Böyle diyor Bay Dühring.

Tez: Doğanın (insan tarafından) egemenlik altına alınması, insanın (insan tarafından) egemenlik altına alınmasına dayanır.

Tanıt: Toprak *mülkiyetinin geniş alanlar halinde* işlenmesi, hiçbir zaman ve hiçbir yerde köleler olmadan olmamıştır.

Tanıtın tanıtı: Büyük toprak sahibi, köleleri olmadan ailesiyle birlikte mülkiyetinin yalnızca çok küçük bir parçasını işleyebileceği için, kölesiz büyük toprak sahipleri nasıl var olabilir?

Yani: İnsanın doğayı egemenliği altına almak amacıyla önce insanı boyunduruk altına almak zorunda kaldığını kanıtlamak için, Bay Dühring "doğa"yı hemen "büyük alanlarda toprak mülkiyeti"ne ve bu —kimin olduğu belirsiz— toprak mülkiyetini de yeniden, doğal olarak köle olmadan toprağını işleyemeyecek büyük bir toprak beyinin mülkiyetine dönüştürüyor.

Önce, "doğanın egemenlik altına alınması"yla "toprak mülkiyetinin işlenmesi" kesinlikle aynı şey değildir. Doğanın egemenlik altına alınması, sanayide, hava koşullarına boyun eğdirmek yerine şimdiye kadar hava koşullarına boyun eğmek zorunda olan tarımdan tamamen farklı dev ölçeklerde uygulanıyor.

İkincisi, kendimizi toprak mülkiyetinin büyük alanlarının işlenmesiyle sınırladığımızda, önemli olan, bu toprak mülkiyetinin kime ait olduğudur. Ve burada, tüm uygar halkların tarihinin başlangıcında, Bay Dühring'in burada bize "doğal diyalektik"[87] diye adlandırdığı alışılmış hokkabazlığıyla yutturduğu "büyük toprak beyi"ni değil — ortak toprak mülkiyetine sahip

aşiret ya da köy topluluklarını buluruz. Hindistan'dan İrlanda'ya kadar, toprak mülkiyetinin büyük alanlar halinde işlenmesi, başlangıçta bu aşiret ya da köy toplulukları tarafından yapılmıştır, kâh tarlanın topluluk hesabına ortaklaşa ekilmesi biçiminde, kâh orman ve otlakların ortaklaşa kullanımının devam ettiği, topluluk tarafından ailelere bir zaman için verilmiş tek tek tarım parselleri biçiminde. Onun tüm bu şeylerden habersiz olması; tüm yapıtlarının, Maurer'in tüm Alman hukukunun temeli olan Alman Mark'ının ilkel düzeni üzerine çığır açan yazılarından,[88] esas olarak Maurer'den esinlenen ve Avrupa ve Asya'nın tüm uygar halklarında toprak mülkiyetinin ilkel ortaklığının kanıtlanmasıyla ve çeşitli yaşam ve çözülme biçimlerinin ortaya konmasıyla uğraşan gittikçe çoğalan yazın yığınından tümüyle bihaber olması, Bay Dühring'in "siyasi ve hukuki alandaki en derin uzmanlık incelemeleri" için yine karakteristiktir. Nasıl ki Bay Dühring Fransız ve İngiliz hukuku alanında "tüm cahilliğini kendi başına kazandıysa"[89] —ve bu büyüktü—, aynı şekilde Alman hukuku alanında da bunun daha büyüğünü kazandı. Üniversite profesörlerinin sınırlı ufku üzerine öylesine büyük öfkeye kapılan adam, Alman hukuku alanında bugün de en iyi halde, profesörlerin yirmi yıl önce olduğu yerde duruyor.

Toprak mülkiyetini büyük alanlar halinde işlemenin toprak beylerini ve köleleri zorunlu kıldığını ileri sürmesi, Bay Dühring'in salt "özgür yaratığı ve hayali"dir. Hatta, topluluğun ya da devletin toprağın sahibi olduğu tüm Doğu'da, dillerde toprak beyi sözcüğü bile yoktur; Bay Dühring bu konuda, "gece bekçisi kim?" sorusuyla kıvranan merhum Reuß-Greiz-Schleitz-Lobenstein-Eberswalde[90] prensi LXXII. Henri gibi, Hindistan'da "toprak sahibi kim?" sorusuyla boş yere kıvranan İngiliz hukukçularına akıl danışabilir. İlk kez Türkler Doğu'da fethettikleri ülkelere bir tür toprak beyliği feodalizmi getirdiler. Yunanistan, daha kahramanlık çağında, uzun ve bilinmeyen bir ön tarihin göz

önündeki ürünü olan bir zümre yapılanmasıyla tarihe girer; ama orada da toprak, ağırlıklı olarak bağımsız köylüler tarafından işlenir; soyluların ve aşiret prenslerinin büyük çiftlikleri istisna oluşturur ve zaten kısa süre sonra ortadan kaybolurlar. İtalya, esas olarak köylüler tarafından tarıma açıldı; Roma Cumhuriyetinin son zamanlarında büyük çiftlik kompleksleri, latifundiyalar, parsel sahibi köylülerin ayaklarını kaydırıp onların yerine köleleri geçirdiğinde, aynı zamanda tarımın yerine de hayvancılık geçti ve Plinius'un daha o zamandan bildiği gibi, İtalya'yı yıkıma götürdü (*latifundia Italiam perdidere*).[91] Ortaçağda tüm Avrupa'da (özellikle bakir toprakların tarıma açılması sırasında) köylü tarımı egemendir; buradaki sorun açısından, köylülerin herhangi bir feodal beye vergi ödemek zorunda olup olmamalarının ve hangi vergileri ödemek zorunda olduklarının bir önemi yoktur. Slavlardan zorla alınan Elbe'nin doğusundaki toprağı eken Frizyalı, Aşağı Saksonyalı, Flaman ve Aşağı Renli yerleşimciler, bu işi özgür köylüler olarak çok uygun kira koşullarında yaptılar, ama kesinlikle "herhangi bir angarya biçiminde" değil. — Kuzey Amerika'da toprağın çok büyük bölümü özgür köylülerin emeğiyle ekime açılırken, Güney'in büyük toprak beyleri, köleleriyle ve toprağın sömürülmesiyle toprağın gücünü, artık çamdan başka bir şey vermeyecek kadar tükettiler, öyle ki, pamuk ekimi giderek Batı'ya kaymak zorunda kaldı. İngiliz Hükümeti'nin Avustralya ve Yeni Zelanda'da yapay olarak bir toprak aristokrasisi yaratma girişimleri başarısızlığa uğradı. Kısacası, iklimin Avrupalılara zirai faaliyeti yasakladığı tropikal ve alt-tropikal sömürgeler dışında, köleleriyle ya da angarya uşaklarıyla doğayı egemenliği altına alan, toprağı ekime açan büyük toprak beyi, salt bir fantezi ürünüdür. Tersine. İtalya'da olduğu gibi, ilkçağda ortaya çıktığı yerde, işlenmemiş toprakları ekime açmaz, bilakis köylüler tarafından ekime açılmış toprakları otlağa dönüştürür, koca ülkeleri insansızlaştırıp mahveder. Ancak yakın zamanlarda, ancak yoğun nüfusun toprağın

değerini artırmasından ve özellikle de tarımbilimin gelişmesinin kötü toprakları da daha kullanılabilir hale getirmesinden beridir ki, büyük toprak mülkiyeti işlenmemiş toprakların ve otlakların ekime açılmasına büyük ölçüde katılmaya başladı — hem İngiltere ve hem de Almanya'da esas olarak köylülerin ortak topraklarını çalarak. Ve bu da karşılıksız değil. Büyük toprak sahipleri, İngiltere'de ekime açtıkları her dönüm komün toprağına karşılık İskoçya'da en azından üç dönüm ekilebilir toprağı koyun otlağına, hatta sonunda, salt büyük av alanına dönüştürdüler.

Burada sadece, Bay Dühring'in, büyük toprak alanlarının, yani neredeyse tüm ekili toprakların ekime açılmasının "hiçbir zaman ve hiçbir yerde" büyük toprak beyleriyle köleler olmadan gerçekleşmediği şeklindeki iddiasıyla karşı karşıyayız — "önkoşulu"nun gerçekten de eşi duyulmadık bir tarih bilgisizliği olduğunu gördüğümüz bir iddia. Dolayısıyla burada, ne çeşitli dönemlerde tümüyle ya da esas olarak ekilebilir toprak alanlarının köleler (Yunanistan'ın yükselme döneminde olduğu gibi) ya da bağımlılar (ortaçağdan bu yana angarya çiftlikleri gibi) tarafından ne ölçüde işlenmiş olduklarıyla, ne de büyük toprak sahiplerinin çeşitli dönemlerdeki işlevlerinin ne olduğuyla uğraşmamız gerekmiyor.

Ve Bay Dühring bize bu usta işi fantezi tablosunu sunduktan sonra —ki bunda tümdengelim hokkabazlığına mı, yoksa tarih çarpıtıcılığına mı hayran olacağımızı bilemiyoruz—, zaferle haykırıyor: "Elbette, tüm diğer paylaşım zenginliği türleri de *tarihsel olarak benzer şekilde açıklanmalıdır!*" Böylece, doğal olarak, örneğin sermayenin ortaya çıkışı üzerine tek bir sözcük bile sarf etme zahmetinden kaçınıyor.

Eğer Bay Dühring, doğanın insan tarafından egemenlik altına alınmasının ön koşulu olarak insanın insan tarafından egemenlik altına alınmasıyla, genel olarak sadece, bugünkü tüm

ekonomik durumumuzun, tarımın ve sanayinin bugün ulaştığı gelişme düzeyinin, sınıf karşıtlıkları içinde, egemenlik ve kölelik ilişkileri içinde gelişen bir toplum tarihinin sonucu olduğunu söylemek istiyorsa, "Komünist Manifesto"dan bu yana artık beylik bir laf haline gelmiş bir şeyi söylüyor. Önemli olan, sınıfların ve egemenlik ilişkilerinin oluşumunu açıklamaktır ve Bay Dühring buna yanıt olarak sadece "zor" sözcüğüne sahipse, o zaman hep başa dönüyoruz demektir. Egemenlik altında olanların ve sömürülenlerin her çağda sayıca egemenlerden ve sömürücülerden çok oldukları, yani gerçek zorun bunlarda olduğu şeklindeki basit olgu, tüm zor teorisinin budalalığını açıkça ortaya koymaya tek başına yeter. Yani söz konusu olan hâlâ, egemenlik ve kölelik ilişkilerinin açıklanmasıdır.

Bunlar iki yoldan ortaya çıkmışlardır.

İnsanlar başlangıçta hayvanlar âleminden —dar anlamda— çıktıkları gibi, tarihe girerler: henüz yarı hayvan, kaba, doğa güçleri karşısında henüz güçsüz, henüz kendi güçlerinin bilincinde değil; bundan dolayı, hayvanlar kadar yoksul ve neredeyse onlar kadar üretken. Yaşam koşullarında belli bir eşitlik ve aile reisleri için de toplumsal konumda bir tür eşitlik egemendir — en azından daha sonraki uygar halkların doğal tarımsal topluluklarında devam eden bir toplumsal sınıflar yokluğu egemendir. Böylesi her toplulukta, başından itibaren, topluluğun gözetimi altında da olsa, korunması bireylere verilen kimi ortak çıkarlar vardır: anlaşmazlıkların karara bağlanması; tek tek kişilerin haklarını aşan müdahalelerinin bastırılması; özellikle sıcak ülkelerde, suların gözetimi; son olarak, koşulların mutlak ilkelliği durumunda, dinsel işlevler. Bu tür görevlendirmeler, ilkel topluluklarda her zaman bulunur — en eski Cermen Markı'nda ve Hindistan'da bugün de olduğu gibi. Bunlar elbette belirli bir otoriteyle donanmış olup, devlet iktidarının başlangıçlarıdır. Yavaş yavaş üretici güçler büyür; yoğunlaşan nüfus, çeşitli top-

luluklar arasında burada ortak, orada karşıt çıkarlar yaratır, bu toplulukların daha büyük bütün halinde gruplaşması yeniden yeni bir işbölümüne, ortak çıkarların korunması, karşıt çıkarların savunulması için organların yaratılmasına yol açar. Tüm grubun ortak çıkarlarının temsilcisi olarak, tek tek her topluluk karşısında özel, koşullara göre hatta karşıt bir konuma sahip olan bu organlar, kısmen her şeyin doğal olarak yürüdüğü bir dünyada idarenin neredeyse kendiliğinden anlaşılır kalıtımsallığı yoluyla, kısmen de diğer gruplarla çatışmaların çoğalarak bu organların vazgeçilmezliğinin artması yoluyla, çok geçmeden daha da bağımsızlaşırlar. Toplumsal işlevin toplum karşısında bu bağımsızlaşmasının zamanla nasıl toplum üzerinde egemenliğe yükselebildiğini; başlangıçtaki hizmetçinin, fırsatı uygun bulur bulmaz, nasıl yavaş yavaş efendiye dönüştüğünü; bu efendinin, koşullara göre, nasıl Doğulu despot ya da satrap, Yunan aşiret prensi, Kelt klan şefi vb. haline geldiğini, bu dönüşüm sırasında ne ölçüde zor da kullandığını; son olarak, tek tek egemen bireylerin nasıl egemen bir sınıf halinde birleştiklerini burada ele almamıza gerek yok. Burada önemli olan yalnızca, her yerde siyasal egemenliğin temelinde bir resmi hizmetin yattığını; ve siyasal egemenliğin de ancak bu resmi hizmeti gerçekleştirdiği sürece varlığını sürdürdüğünü saptamaktır. İran ve Hindistan'da ne kadar despotluk kurulmuş ya da çökmüş olursa olsun, bunların her biri, herşeyden önce, o olmadan orada tarımın olamayacağı vadilerin sulanmasının genel girişimcisi olduğunu çok iyi biliyordu. Hindistan'da bunu görmemek, ilk kez aydın İngilizlere nasip oldu; sulama kanallarının ve bentlerin yıkılmasına seyirci kaldılar ve ancak şimdilerde, düzenli olarak yinelenen kıtlıklarla, Hindistan'daki egemenliklerine, öncellerinin egemenliği gibi, en azından bir meşruiyet sağlayabilecek tek işi savsakladıklarını keşfediyorlar.

Fakat bu sınıfların oluşmasının yanı sıra, bir başka şey daha gerçekleşiyordu. Tarımla uğraşan aile içindeki doğal işbölümü,

belirli bir refah düzeyinde, bir ya da daha fazla yabancı işgücünün eklenmesine olanak sağlıyordu. Bu durum, özellikle, eski ortak toprak mülkiyetinin artık dağılmış olduğu ya da en azından eski ortak ekimin yerini, toprak parçalarının ilgili aileler tarafından tek başına ekimine bıraktığı ülkelerde söz konusuydu. Üretim, insan işgücünün artık kendi basit geçimi için gerekli olandan çok üretebileceği derecede gelişmişti; daha çok işgücü geçindirecek araç mevcuttu; aynı şekilde onları çalıştıracak araçlar da; işgücü bir *değer* kazandı. Fakat kendi topluluğu ve onun mensup olduğu birlik, kullanmaya hazır, artık bir işgücü sağlamıyordu. Buna karşılık, savaş bunu sağlıyordu ve savaş, birçok topluluk gruplarının aynı anda yanyana varoluşu kadar eskiydi. O zamana kadar, savaş tutsaklarının ne işe yarayacağı bilinmiyordu, dolayısıyla düpedüz öldürülüyorlardı, daha önceleri ise yemek olarak yeniliyorlardı. Fakat bunlar şimdi erişilen "ekonomik durum" aşamasında bir değer kazandı; dolayısıyla yaşamları bağışlanıp, emekleri kullanıldı. Böylece zor, ekonomik durumu egemenlik altına alacak yerde, tersine, ekonomik durumun hizmetine koşuldu. *Kölelik* icat olundu. Kısa zamanda, eski topluluğun ötesine gelişen tüm halklarda egemen üretim tarzı, ama aynı zamanda, bunların baş çöküş nedenlerinden biri haline de geldi. İlk kez kölecilik, tarım ile sanayi arasında daha büyük ölçekte bir işbölümünü ve bununla birlikte, antik dünyanın doruğunu, Yunanlılığı mümkün kıldı. Kölelik olmasaydı, Yunan devleti, Yunan sanat ve bilimi olmazdı; kölelik olmasaydı, Roma İmparatorluğu olmazdı. Yunanlılık ve Roma İmparatorluğu temeli olmasaydı, modern Avrupa da olmazdı. Tüm ekonomik, siyasi ve entelektüel gelişmemizin, köleliğin hem zorunlu ve hem de genel kabul gördüğü bir durumu şart koştuğunu asla unutmamalıyız. Bu anlamda, şunu söyleyebiliriz: Antik kölelik olmasaydı, modern sosyalizm de olmazdı.

Kölelik ve benzerlerini genel sözlerle kötülemek ve böylesi

kepazelik üzerine yüksek ahlâki öfke yağdırmak çok kolaydır. Ne yazık ki, bununla, herkesin bildiği bir şeyden, yani bu antik kurumların artık bizim bugünkü koşullarımıza ve bu koşulların belirlediği duygularımıza denk düşmediğinden başka bir şey dile getirilmiş olmaz. Bununla ise, bu kurumların nasıl oluştuğu, neden var oldukları ve tarihte hangi rolü oynadıkları üzerine tek sözcük öğrenmiş olmayız. Ve bu sorunlara girdiğimizde, kulağa ne kadar çelişkili ve ne kadar zındıkça gelse de, o zamanki koşullarda köleliğin yerleştirilmesinin büyük bir ilerleme olduğunu söylemek zorundayız. İnsanlığın hayvandan başladığı ve barbarlıktan çıkmak için barbarca, nerdeyse hayvanca araçlara gereksinim duyduğu, bir olgudur. Var oldukları her yerde eski topluluklar, bin yıllardan beri en kaba devlet biçiminin, Hindistan'dan Rusya'ya kadar Doğu despotluğunun temelini oluştururlar. Yalnızca bunların dağıldığı yerlerde, halklar kendiliklerinden ilerlemişler ve ilk ekonomik ilerlemeleri de, köle emeği sayesinde üretimin artması ve gelişmesi olmuştur. Açıktır: İnsan emeği henüz zorunlu geçim araçları üzerinde ancak çok az bir artık sağlayacak kadar üretken olduğu sürece, üretici güçlerin artışı, ticaretin yaygınlaşması, devletin ve hukukun gelişmesi, sanat ve bilimin kurulması, ancak daha büyük bir işbölümü sayesinde mümkündü. Ve bunun gerekli temeli, basit el emeği sağlayan kitlelerle, emeği yöneten, ticareti, devlet işlerini ve daha sonra da sanat ve bilimle uğraşma işini yürüten az sayıdaki ayrıcalıklı arasındaki büyük işbölümü idi. Bu işbölümünün en yalın, en doğal biçimi kölelikti. Eski, özellikle de Yunan dünyasının tarihsel koşullarında, sınıf karşıtlıkları üzerine kurulu bir topluma doğru ilerlemek, ancak kölecilik biçiminde gerçekleşebilirdi. Bu, köleler için bile bir ilerleme oldu; savaş tutsaklarından elde edilen köle kitlesi, şimdi artık, eskiden olduğu gibi öldürülmek ya da ondan da önce kebap yapılmak yerine, en azından yaşamda kalıyordu.

Bu fırsatla ekleyelim ki, sömüren ve sömürülen, egemen ve ezilen sınıflar arasındaki bugüne kadar olan tüm tarihsel karşıtlıklar, açıklamasını, insan emeğinin bu aynı görece gelişmemiş üretkenliğinde bulur. Gerçekten çalışan nüfus, toplumun ortak işlerine —emeğin yönetilmesi, devlet işleri, hukuki sorunlar, sanat, bilim vb. —bakmak için zaman kalmayacak kadar gerekli emekle uğraştığı sürece, her zaman, bu işlere bakacak, gerçek emekten kurtulmuş özel bir sınıf var olmak zorundaydı; ve bu sınıf, kendi yararına, emekçi kitlelerin sırtına gittikçe daha ağır bir iş yükü yüklemekten hiçbir zaman geri kalmadı. İlk kez büyük sanayi ile ulaşılan üretici güçlerin muazzam artışı, emeğin toplumun istisnasız tüm üyelerine bölüştürülmesini ve böylelikle herkesin emek zamanının, herkese toplumun —teorik ve pratik— genel işlerine katılmak için yeterince zaman kalacak biçimde sınırlanmasını sağlar. Dolayısıyla, her türlü egemen ve sömürücü sınıf, ancak şimdi gereksiz, hatta toplumsal gelişmenin engeli haline gelmiştir ve ne kadar "dolaysız zor"u elinde tutarsa tutsun, ancak şimdi acımasızca ortadan kaldırılacaktır da.

Yani Bay Dühring, kölelik üzerine kurulu olduğu için Yunanlılığa burun kıvırdığında, aynı hakla, Yunanlıları buhar makineleri ve elektrikli telgraflara sahip olmadıkları için de suçlayabilir. Ve modern ücret boyunduruğunun köleliğin biraz dönüştürülmüş ve yumuşatılmış bir mirasından başka bir şey olmadığını ve bizzat kendisiyle (yani modern toplumun ekonomik yasalarıyla) açıklanmayacağını iddia ettiğinde, bu ya sadece, ücretli emeğin ve köleliğin, boyunduruk ve sınıf egemenliğinin biçimleri oldukları demektir, ki bunu her çocuk biliyor, ya da yanlıştır. Çünkü aynı hakla, ücretli emeğin yalnızca, yamyamlığın, yenik düşmanları kullanmanın şimdi her yerde saptanan ilkel biçimi olarak açıklanabileceğini söyleyebiliriz.

Buna göre, zorun tarihte ekonomik gelişme karşısında oynadığı rol açıktır. Birincisi, tüm siyasi zor, başlangıçta ekonomik,

toplumsal bir işleve dayanır ve toplum üyelerinin ilkel toplulukların dağılması yoluyla özel üreticilere dönüştüğü, yani ortak toplumsal işlevlerin, yöneticilerine daha da yabancılaştıkları ölçüde artar. İkincisi, siyasi zor, toplumdan bağımsızlaştıktan, onun hizmetçisi olmaktan çıkıp onun efendisine dönüştükten sonra, iki farklı yönde etkide bulunabilir. Ya doğal ekonomik gelişme anlamında ve yönünde, ki bu durumda ikisi arasında bir çatışma yoktur, ekonomik gelişme hızlanır. Ya da ona karşı etki gösterir ve bu durumda, ekonomik gelişme karşısında, birkaç istisna dışında, kural olarak yenilgiye uğrar. Bu birkaç istisna, bir ülkenin halkının kökünü kazıyan ya da kovan, ne yapacağını bilemediği üretici güçleri kırıp geçiren ya da çürümeye terkeden daha kaba fatihlerin tek tek fetih durumlarıdır. Örneğin, Mağriplilerin yüksek derecede gelişmiş tarım ve bahçıvanlıklarının dayandığı sulama tesislerinin büyük bölümüne Mağrip İspanyası'nda Hıristiyanların yaptığı bu oldu. Daha kaba bir halkın her fetihi, elbette ekonomik gelişmeyi sarsar ve sayısız üretici gücü yok eder. Fakat sürekli fetih durumlarının muazzam çoğunluğunda, daha kaba olan fatih, fetihten çıktığı biçimiyle daha yüksek "ekonomik durum"a uymak zorundadır; fethedilenler tarafından asimile edilir ve çoğu kez onun dilini bile benimsemek zorunda kalır. Fakat, bugüne kadar belirli bir aşamada hemen hemen her siyasi zorun başına geldiği gibi, —fetih olayları hariç— bir ülkenin iç devlet zorunun ülkenin ekonomik gelişmesiyle çatışma içine girdiği her yerde, mücadele her zaman siyasi zorun yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Ekonomik gelişme, istisnasız ve acımasız bir şekilde kendine yol açmıştır — bunun en çarpıcı son örneğine daha önce değinmiştik: Büyük Fransız Devrimi. Bay Dühring'in öğretisine göre, belirli bir ülkenin ekonomik durumu ve onunla birlikte ekonomik düzeni yalnızca siyasi zora bağlı olsaydı, IV. Friedrich Wilhelm'in, 1848'den sonra, "görkemli savaş ordusu"na[92] karşın, ülkesinde demiryollarına, buhar makinelerine ve ülkesinin gelişmekte olan büyük sanayi-

ine ortaçağ loncalarını ve öbür romantik kaçıklıkları aşılamayı neden başaramadığı; ya da çok daha güçlü olan Rusya imparatorunun, yalnızca borçlarını ödeyememekle kalmayıp, aynı zamanda, Batı Avrupa'nın "ekonomik durum"undan durmadan borç almadan kendi "zor"unu neden ayakta tutamadığı asla anlaşılamaz.

Bay Dühring için zor, mutlak kötülüktür, ilk zor eylemi, onun için ilk günahtır; tüm açıklaması, şimdiye kadar tüm tarihe ilk günahın bulaşması üzerine, tüm doğal ve toplumsal yasaların bu şeytani güç, zor tarafından alçakça çarpıtılması üzerine sızlanma vaazıdır. Fakat zorun tarihte başka bir rol, devrimci bir rol de oynadığından, Marx'ın sözleriyle, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesi olduğundan, toplumsal hareketin onun yardımıyla kendini kabul ettirdiği ve donmuş, can çekişen siyasi biçimleri parçaladığı alet olduğundan Bay Dühring'de tek sözcük bile yok. O ancak iç çekişler ve inlemelerle kabul ediyor sömürü rejimini devirmek için belki zorun gerekli olacağı olanağını — maalesef, çünkü her zor kullanımı, onu kullananın ahlâkını bozarmış. Ve bu, her muzaffer devrimin vermiş olduğu yüksek ahlâki ve düşünsel canlanma karşısında söyleniyor! Hem de, belki de halka dayatılabilecek zorlu bir çatışmanın, en azından Otuz Yıl Savaşı utancının ulusal bilince işlediği uşaklık ruhunun kökünü kazıma avantajına sahip olabileceği Almanya'da söyleniyor! Ve bu sönük, tatsız takatsiz vaizce düşünme tarzı, kendini tarihin gördüğü en devrimci partiye zorla kabul ettirme iddiasında bulunuyor!

V
Değer Teorisi

Bu yüzyılın başına kadar otuz küsur baskı yapan, resmi makamlar, vaizler ve her türlü hayırsever tarafından kentte ve kırda yayılan, dağıtılan ve ilkokullara genel okuma kitabı olarak salık verilen bir kitabın Leipzig'te yayınlanmasından bu yana yaklaşık yüz yıl geçti. Bu kitap Rochow'un *Çocukların Dostu* idi.[93] Amacı, köylülerin ve zanaatkârların genç çocuklarına yaşamdaki yerlerini ve toplumdaki ve devletteki üstlerine karşı yükümlülüklerini; aynı şekilde, ülkede o zaman mutat aydınlanma sayesinde, onlarda bu dünyadaki kaderlerini, kara ekmek ve patatesi, angarya hizmeti, düşük iş ücreti, baba dayağı ve diğer benzeri hoş şeyleri hoşnutlukla karşılamayı öğretmekti. Bu amaçla, kent ve kır gençliğine, insanın geçimini ve zevklerini çalışmayla kazanmak zorunda olmasının doğanın nasıl bilgece bir kurumu olduğu ve dolayısıyla köylünün ve zanaatkârın, zengin sefih gibi mide ağrısı, safra tıkanıklığı ve peklik çekmek ve en seçkin yemekleri bile istemeye istemeye yemek yerine, yemeklerini alınlarının teriyle tatlandırmalarına izin verildiği için kendilerini ne denli mutlu saymaları gerektiği vaaz ediliyordu. Yaşlı Rochow'un döneminin Saksonya prensliğinin köylü gençleri için iyi bulduğu bayağılıkları, Bay Dühring bize "Dersler"in 14. ve daha sonraki sayfalarında, en yeni politik ekonominin "mutlak temel"i olarak sunuyor.

"İnsan gereksinmelerinin, insan gereksinmeleri olarak, kendi doğal yasaları vardır ve bunların artışı ancak doğal olmayan edimlerle ve sadece bir dönem için aşılabilir olan sınırlar içine kapatılmıştır, ta ki bu edimler iğrenti, yaşamdan bıkkınlık, güçten düşme, toplumsal kötürümlük ve sonunda sağaltıcı yok ediş-le sonuçlanıncaya kadar... Hiçbir ciddi amacı olmadan salt eğlenceden ibaret bir oyun kısa zamanda bıkkınlığa, ya da aynı anlama gelen, tüm duyum yeteneğinin tükenmesine yol açar. Yani, herhangi bir biçimdeki gerçek çalışma, sağlıklı kişiliklerin doğal toplumsal yasasıdır... Eğer güdülerin ve gereksinimlerin bir dengesi olmasaydı, tarihsel olarak artan bir yaşam gelişmesi şöyle dursun, beraberlerinde çocukça bir varoluşu bile zor getirebilirlerdi. Bunlar tümüyle zahmetsiz doyurulurlarsa, hemen tükenir ve arkalarında yinelenmelerine kadar süren cansıkıcı aralar biçiminde boş bir hayat bırakırlar... Öyleyse, her bakımdan, güdülerin ve tutkuların çalıştırılmasının ekonomik bir engelin aşılmasına bağlı olması, dış doğal düzenin ve insanın iç doğasının sağaltıcı temel bir yasasıdır" vs. vs. Görüldüğü gibi, sayın Rochow'un en bayağı bayağılıkları, üstelik biricik hakiki eleştirel ve sistematik "sosyaliter sistem"in "daha derin temeli" olarak, Bay Dühring'de yüzüncü yıldönümü jübilesini kutlamaktadır.

Temel böylece atıldıktan sonra, Bay Dühring inşa etmeye devam edebilir. Matematik yöntemi uygulayarak, bize önce, yaşlı Euklid'in yöntemini izleyerek, bir dizi tanım veriyor.[94] Tanımlarını, bunların yardımıyla kanıtlanacak şeyi, bunların içinde önceden kısmen mevcut olacak şekilde ayarladığı için, bunu yapmak o kadar rahattır. Böylece, önce, şimdiye kadarki ekonominin yönetici kavramının zenginlik olduğunu ve zenginliğin, gerçekten dünya tarihinde şimdiye kadar anlaşıldığı ve imparatorluğunu gelıştirdiği biçimiyle, "insanlar ve şeyler üzerinde ekonomik güç" olduğunu öğreniyoruz. Bu, iki taraftan yanlış. Bi-

rincisi, eski aşiret ve köy topluluklarının zenginliği, kesinlikle insanlar üzerinde bir egemenlik değildi. Ve ikincisi, sınıf karşıtlıkları içinde hareket eden toplumlarda da zenginlik, insanlar üzerinde bir egemenlik içerdiği ölçüde, ağırlıklı olarak, neredeyse yalnızca şeyler üzerindeki egemenlikten *dolayı* ve *sayesinde* insanlar üzerinde bir egemenliktir. Kölelerin tutulması ile kölelerin sömürülmesinin iki ayrı iş dalı haline geldiği çok eski zamanlardan beri, köle emeği sömürücüleri, köleleri satın almak, insanlar üzerinde egemenliği şeyler üzerinde, kölenin alım fiatı, geçim ve çalışma araçları üzerinde egemenlik aracıyla elde etmek zorundaydılar. Tüm ortaçağda, büyük toprak mülkiyeti, feodal soyluluğun, sayesinde kiracı ve angaryacı köylü sağladığı önkoşuldu. Ve bugün altı yaşında bir çocuk bile, zenginliğin, yalnızca elinde bulundurduğu şeyler aracılığıyla insanlara egemen olduğunu bilir.

Fakat Bay Dühring, neden bu yanlış zenginlik tanımını imal etmek, şimdiye kadarki tüm sınıflı toplumlarda geçerli olduğu haliyle, gerçek bağlantıyı neden koparmak zorunda kalır? Zenginliği ekonomik alandan ahlâk alanına sürüklemek için. Nesneler üzerinde egemenlik çok iyi, ama insanlar üzerinde egemenlik kötüdür; ve Bay Dühring, insanlar üzerinde egemenliği şeyler üzerinde egemenlikle açıklamayı kendi kendisine yasakladığı için, yeniden cesur bir girişimde bulunup, insanlar üzerinde egemenliği pek sevdiği zorla açıklayabilir. İnsanlar üzerinde egemenlik olarak zenginlik, "yağma"dır ve böylelikle bir kez daha, eski Proudhoncu "Mülkiyet hırsızlıktır"ın[95] kötü bir baskısına geliriz.

Ve böylece, mutlu bir şekilde, zenginliği iki başlıca görüş açısı altına getirmiş olduk, üretim ve paylaşım: şeyler üzerinde egemenlik olarak zenginlik: üretim zenginliği, iyi yan; insanlar üzerinde egemenlik olarak: şimdiye kadarki paylaşım zenginliği, kötü yan, defolsun! Bugünkü koşullara uygulandığında, bu

şu anlama gelir: Kapitalist üretim tarzı çok iyi ve kalabilir, fakat kapitalist paylaşım tarzı işe yaramaz ve ortadan kaldırılmalıdır. Üretim ile paylaşım arasındaki bağıntıyı bile kavramadan ekonomi üzerine yazınca, işte böyle bir saçmalık ortaya çıkar.

Zenginlikten sonra, değer şöyle tanımlanıyor: "Değer, ekonomik şeylerin ve yapılan işlerin ticarette sahip oldukları geçerliliktir." Bu geçerlilik, "fiyata ya da herhangi başka bir eşdeğer ada, örneğin ücrete" denk düşer. Başka sözcüklerle: değer, fiyattır. Ya da daha doğrusu, Bay Dühring'e haksızlık etmemek ve tanımlamasının saçmalığını olabildiğince kendi sözleriyle vermek için: değer, fiyatlardır. Çünkü sayfa 19'da, "değer ve onu para olarak ifade eden fiyatlar" diyor ve böylece aynı değerin çok farklı fiyatlara ve o kadar da farklı değerlere sahip olduğunu bizzat saptıyor. Eğer Hegel, çoktandır ölmemiş olsaydı, kendini asardı. Fiyatları kadar çeşitli değerleri olan bu değeri, o, tüm tanrıbilimine rağmen, hayatta beceremezdi. Ekonominin yeni, daha derin temelini, fiyat ile değer arasında, birinin para ile ifade edilmesi ve diğerinin ifade edilmemesi dışında bir ayrım olmadığı şeklinde bir açıklamayla açmak için, insanın yine Bay Dühring'in kendine beslediği güvene sahip olması gerekir.

Fakat hâlâ değerin ne olduğunu bilmiyoruz, neye göre belirlendiğini ise hiç bilmiyoruz. Öyleyse Bay Dühring'in başka açıklamalarla gelmesi gerekiyor. "Gayet genel olarak, değer ve onu para olarak ifade eden fiyatların dayandığı karşılaştırma ve değer biçme temel yasası, değer kavramına ancak ikinci bir öge getiren paylaşımdan bağımsız olarak, önce salt üretim alanında bulunur. Doğa koşullarının farklılığının şeylerin elde edilmesine yönelik çabaların karşısına çıkardığı ve ekonomik gücün büyük ya da küçük ölçüde harcanmasına zorlayan büyük ya da küçük engeller ... büyük ya da küçük değeri de belirler" ve buna, "doğanın ve koşulların gösterdiği elde edilme direnci"ne göre değer biçilir. "... Kendi gücümüzü onların (şeylerin) içine kat-

mamızın boyutu, bir bütün olarak değerin ve onun özel bir büyüklüğünün varlığının doğrudan tayin edici nedenidir."

Bütün bunların bir anlamı olduğu ölçüde, bu, şu demektir: Bir emek ürününün değeri, onun üretimi için gerekli emek zamanıyla belirlenir ve bunu, Bay Dühring olmadan da, çoktan biliyorduk. Olguyu basitçe anlatmak yerine, onu kâhince çarpıtmak zorunda. Birinin gücünü bir şeyin içine katma kapsamının (tumturaklı anlatım tarzını korumak gerekirse), değerin ve değer büyüklüğünün doğrudan tayin edici nedeni olduğu düpedüz yanlıştır. Önemli olan, birincisi, gücün neyin içine katıldığı ve ikincisi, nasıl katıldığıdır. Eğer birisi, başkası için hiçbir kullanım değeri olmayan bir şey yaparsa, tüm gücü bir atomluk bile değer yaratmaz; ve bir makinenin yirmi kat ucuza yaptığı bir şeyi elle yapmakta direnirse, kattığı gücün yirmide ondokuzu ne genelde değer üretir, ne de onun özel bir büyüklüğünü.

Ayrıca, pozitif ürünler meydana getiren üretken emeği, bir direncin salt negatif aşılmasına dönüştürmek, meseleyi tamamen çarpıtmaktır. O zaman bir gömlek elde etmek için aşağı yukarı şöyle davranmamız gerekir: İlk önce, pamuk tohumunun ekilmeye ve büyümeye karşı direncini aşarız; sonra, olgun pamuğun toplanmaya, balyalanmaya ve sevkedilmeye karşı direncini; daha sonra açılmaya, taranmaya ve eğirilmeye karşı direncini; ayrıca, ipliğin dokunmaya, dokumanın kastarlanmaya ve dikilmeye ve son olarak, hazır gömleğin giyilmeye karşı direncini aşarız.

Bütün bu çocuksu çarpıtma ve çarpıklık niçin? "Direnç" sayesinde, gerçek, ama şimdiye kadar yalnızca ideal değer olan "üretim değeri"nden, şimdiye kadarki tarihte tek başına geçerli olan, zorun çarpıttığı "paylaşım değeri"ne varmak için. "Doğanın gösterdiği direnç dışında... diğer, salt toplumsal bir engel daha vardır... İnsan ile doğa arasında ket vurucu bir güç ortaya çıkar ve bu güç yine insandır. Tek ve yalıtık olarak düşünülen

biri, doğa karşısında özgürdür... Kılıç elde, doğaya ve onun yardımcı kaynaklarına giriş yollarını tutan ve geçiş için herhangi bir biçimde bir fiyat talep eden bir ikincisini düşündüğümüzde, durum değişir. Bu ikincisi... diğerini âdeta vergiye bağlar ve böylece, amaçlanan şeyin değerinin, elde edilme ya da üretim karşısındaki bu siyasal ve toplumsal engel olmadan olacağından daha büyük olmasının nedenidir... Şeylerin bu yapay olarak yükseltilmiş bedelinin aldığı özel biçimler son derece çeşitlidir ve elbette emeğin bedelinin buna denk düşen düşürülüşünde kendine eşlik eden bir eşdeğere sahiptir... Bundan ötürü, değeri başından itibaren sözcüğün gerçek anlamında bir eşdeğer olarak, yani aynı bedele sahip ya da yapılan işin ve karşılığının eşitliği ilkesine göre ortaya çıkmış bir değişim ilişkisi olarak düşünmek istemek bir hüsnükuruntudur... Tersine, doğru bir değer teorisinin belirtisi, içinde düşünülen en genel değer biçme nedeninin paylaşım zorunluluğuna dayanan bedelin özel biçimiyle çakışmaması olacaktır. Bu, toplumsal yapıyla birlikte değişirken, asıl ekonomik değer, ancak doğa karşısında ölçülen bir üretim değeri olabilir ve bu nedenle, yalnızca doğal ve teknik nitelikteki üretim engelleriyle birlikte değişir."

Yani, bir şeyin pratikte sahip olduğu değer, Bay Dühring'e göre, iki bölümden oluşur: birincisi, içerdiği emek ve ikincisi, "kılıç elde" zorla alınan vergi zammı. Başka bir deyişle, bugün geçerli olan değer, bir tekel fiyatıdır. Şimdi, bu değer teorisine göre, tüm metaların böyle bir tekel fiyatı varsa, o zaman sadece iki durum mümkündür. Ya herkes satıcı olarak kazandığını alıcı olarak yitirir; fiyatlar gerçi nominal olarak değişir, ama gerçekte —karşılıklı ilişkileri içinde— aynı kalırlar; her şey olduğu gibi kalır ve ünlü paylaşım değeri, yalnızca bir görüntüdür. — Ya da ama sözde vergi zamları gerçek bir değer tutarı, yani çalışan, değer üreten sınıf tarafından üretilen, ama tekelciler sınıfı tarafından elkonulan gerçek bir değer tutarını temsil eder ve o

zaman da bu değer tutarı düpedüz ödenmemiş emekten oluşur; bu durumda, kılıç eldeki adama rağmen, sözde vergi zamlarına ve iddia edilen paylaşım değerine rağmen, yeniden Marx'ın *artı-değer* teorisine gelmiş oluruz.

Yine de ünlü "paylaşım değeri"nin birkaç örneğine bakalım. Sayfa 135 ve devamında şöyle deniyor: "Bireysel rekabet yoluyla fiyat oluşmasını da, ekonomik paylaşımın ve karşılıklı haraç yüklemenin bir biçimi olarak görmek gerekir... herhangi bir gerekli meta stokunun birdenbire büyük ölçüde azaldığı düşünülsün, bunun sonucunda satıcının tarafında oransız bir sömürü gücü ortaya çıkar... bu artışın nasıl muazzam bir düzeye erişebileceğini, özellikle gerekli maddelerin arzının uzun bir zaman için kesildiği anormal durumlar gösterir" vs. Ayrıca, şeylerin normal akışı içinde de, örneğin, demiryolları, kentlere su ve havagazı sağlayan şirketler gibi, keyfi bir fiyat artışı yapabilen gerçek tekeller olabilir. — Bu tür tekelci sömürü fırsatlarının varlığı, eskiden beri biliniyor. Yeni olan, bunların ürettiği tekel fiyatlarının istisnalar ve özel durumlar değil de, bugün geçerli olan değer saptanmasının klasik örneği olarak geçerli olması gerektiğidir. Geçim araçlarının fiyatları nasıl belirlenir? Arzın kesildiği kuşatma altındaki bir kente gidin de görün! diye yanıt veriyor Bay Dühring. Rekabet, pazar fiyatlarının saptanmasını nasıl etkiliyor? Tekele sorun, size yanıt versin!

Mesele o ise, bu tekellerde de, onların arkasında durması gereken eli kılıçlı adam ortada görülmez. Tersine: kuşatılmış kentlerde, eli kılıçlı adam, komutan, görevini yerine getirirse, tekele çabucak son verir ve eşit bir biçimde dağıtmak üzere tekel stoklarına el koyar. Ayrıca, kılıçlı adamlar, bir "paylaşım değeri" üretmeyi denedikleri an, kötü işlerden ve para kaybından başka bir şey elde edemediler. Hollandalılar, Doğu Hindistan ticaretini tekelleştirmekle, tekellerini ve ticaretlerini yıkıma götürdüler. Şimdiye kadar gelmiş geçmiş en güçlü iki hükümet,

Kuzey Amerikan devrimci hükümeti ile Fransız Ulusal Meclisi, tavan fiyatları saptamaya kalkıştılar ve acınacak bir başarısızlığa uğradılar. Şimdi Rus hükümeti yıllardan beri, sürekli olarak değiştirilebilir olmayan banknotlar çıkararak Rusya'da düşürdüğü kâğıt para kurunu, Londra'da aynı şekilde sürekli olarak Rusya tahvilleri alarak yükseltmeye çalışıyor. Bu eğlence, ona birkaç yıl içinde 60 milyon rubleye mal oldu ve şimdi ruble, üç markın üstünde olacak yerde, iki markın altında. Kılıç, Bay Dühring'in kendisine verdiği büyülü ekonomik güce sahipse, neden hiçbir hükümet, uzun zaman kötü paraya iyi paranın "paylaşım değerini" ya da asinyalara altının değerini dayatmayı beceremedi? Ve dünya pazarına kumanda eden kılıç nerede?

Ayrıca, paylaşım değerinin başkalarının emeğine karşılıksız el konmasını sağladığı bir başka ana biçimi daha var: mülkiyet rantı, yani toprak rantı ve sermaye kazancı. Şimdilik bunu sadece kaydetmekle yetiniyor, ünlü "paylaşım değeri" üzerine öğrendiklerimizin hepsinin bu olduğunu söylüyoruz. — Hepsi mi? Tam hepsi değil. Dinleyelim:

"Bir üretim ve bir paylaşım değerinin tanınmasından ortaya çıkan ikili görüş açısından bağımsız olarak, yine de temelde daima, *tüm değerlerin ondan oluştuğu* ve bundan ötürü de onunla ölçüldüğü *nesne* olarak *ortak bir şey* yatar. Dolaysız, doğal ölçü, güç harcamasıdır ve en basit birim, sözcüğün en kaba anlamıyla, insan gücüdür. Bu sonuncusu, *varlığını* sürdürmesi yine belirli beslenme ve yaşam zorlukları toplamının aşılmasını temsil eden bir varoluş zamanına indirgenebilir. Paylaşım ya da mülk edinme değeri, salt ve yalnız, üretilmemiş şeyler üzerinde tasarruf gücünün ya da daha beylik bir deyimle, bizzat bu şeylerin hizmetler ya da gerçek üretim değeri bulunan şeylerle değiştirildikleri yerde vardır. Her değer ifadesinde ve bu nedenle, karşılıksız paylaşım sayesinde el konulan değer bileşenlerinde de işaret olunan ve temsil edilen türdeş unsur, her meta içinde... cisimleşmiş bulunan... insan gücü harcamasından ibarettir."

Şimdi buna ne diyelim? Eğer tüm meta değerleri meta içinde cisimleşmiş insan gücü harcamasıyla ölçülüyorsa, o zaman paylaşım değeri, fiyat zammı, haraç nerede kalıyor? Gerçi Bay Dühring bize, üretilmemiş, dolayısıyla gerçek bir değeri olamayacak şeylerin de bir paylaşım değeri kazanabileceğini ve üretilmiş, değere sahip şeylerle değiştirilebileceğini söylüyor. Fakat aynı zamanda *tüm değerlerin,* yani salt ve yalnız paylaşım değerlerinin de, onlarda cisimleşmiş güç harcamasından oluştuğunu söylüyor. Ne yazık ki, üretilmemiş bir şeyde bir güç harcamasının nasıl cisimleştiğini öğrenemiyoruz. Her halükârda, tüm bu değerler karmaşasına rağmen, sonunda şu kadarı açık görünüyor ki, paylaşım değerinin, meta fiyatlarının toplumsal konum sayesinde zorla yükseltilmesinin, kılıç zoruyla haraç almanın bir kıymeti harbiyesi yoktur; meta değerleri, yalnızca insan gücü harcaması, kabacası, onlarda cisimleşmiş bulunan emekle belirlenir. Toprak rantı ve birkaç tekel fiyatı bir yana bırakılırsa, Bay Dühring, kötü ünlü Ricardocu–Marxçı değer teorisinin uzun zamandan beri çok daha kesin ve açık bir biçimde söylediğiyle aynı şeyi, yalnızca daha bağıntısız ve daha karışık söylüyor.

Bunu söylüyor ve bir solukta tersini söylüyor. Marx, Ricardo'nun araştırmalarından hareketle, şöyle diyor: Metanın değeri, metaların içinde cisimleşmiş ve yine kendi zaman süresiyle ölçülen toplumsal gerekli genel insan emeğiyle belirlenir. Emek, tüm değerlerin ölçüsüdür, ama kendisinin değeri yoktur. Bay Dühring de, ateşli tarzıyla emeği değer ölçüsü olarak koyduktan sonra, şöyle devam ediyor: o, "kendini idamesi yine belirli bir beslenme ve yaşam zorlukları toplamının aşılmasını temsil eden varoluş zamanına indirgenir." Burada önemli tek şey olan emek zamanıyla şimdiye kadar hiçbir zaman değer yaratmamış ve ölçmemiş olan orijinallik hırsına dayalı varoluş zamanının karıştırılmasını bir yana bırakalım. Bu varoluş zamanı-

nın "*kendini* idamesi"nin ortaya çıkaracağı sahte "sosyaliter" görünüşü de bir yana bırakalım; dünya var olduğu ve var olacağı sürece, herkesin kendi geçim araçlarını *bizzat* tüketmesi anlamında, herkes geçimini kendisi sağlamak zorundadır. Bay Dühring'in düşüncesini belgin ekonomik terimlerle ifade ettiğini varsayacak olursak, yukardaki cümle ya hiçbir anlama gelmez, ya da şu anlama gelir: Bir metanın değeri onda cisimleşen emek zamanı ile ve bu emek zamanının değeri de, işçinin bu zaman süresinde idamesi için gerekli geçim araçları ile belirlenir. Ve bu, bugünkü toplum için, şu demektir: Bir metanın değeri, içerdiği *iş ücreti* ile belirlenir.

Böylelikle sonunda Bay Dühring'in gerçekten demek istediği şeye gelmiş bulunuyoruz. Bir metanın değeri, vülger ekonomik deyişle, üretim masraflarıyla belirlenir; buna karşı Carey, "değeri üretim masraflarının değil, bilakis yeniden üretim masraflarının belirlediği doğrusunu belirtmiştir" ("Eleştirel Tarih", s. 401). Bu üretim ya da yeniden üretim masraflarının ne olduğunu daha ilerde göreceğiz; burada sadece şunu söyleyelim ki, bunlar, herkesin bildiği gibi, iş ücreti ve sermaye kârından oluşur. Ücret, metada cisimleşmiş "güç harcaması"nı, üretim değerini temsil eder. Kâr, kapitalistin tekeli sayesinde, elindeki kılıcıyla zorla alınan haracı ya da fiyat zammını, paylaşım değerini temsil eder. Ve Dühring'ci değer teorisinin tüm çelişik karışıklığı, böylece sonunda, en uyumlu açıklık içinde ortadan kalkar.

Adam Smith'te metanın değerinin emek zamanıyla belirlenişiyle henüz sık sık iç içe yürüyen metanın değerinin iş ücretiyle belirlenmesi, Ricardo'dan beri bilimsel iktisattan uzaklaştırılmıştır ve bugün yalnızca vülger iktisatta boy gösterir. Değerin iş ücretiyle belirlendiğini vaaz edenler ve aynı zamanda kapitalistin kârını da hakeza iş ücretinin daha yüksek bir türü, bir feragat ücreti (kapitalistin sermayesini saçıp savurmamasının ödülü), bir riziko primi, bir menajerlik ücreti vb. olarak gösterenler,

tam da mevcut kapitalist düzenin en bayağı dalkavuklarıdır. Bay Dühring onlardan sadece, kârın soygun olduğunu söylemekle ayrılıyor. Başka bir deyişle, Bay Dühring, sosyalizmini, doğrudan en kötü türden vülger iktisadın öğretileri üzerine kuruyor. Bu vülger iktisadın ne değeri varsa, Bay Dühring'in sosyalizminin de o kadar değeri vardır. Bunlar birlikte ayakta durur ve yıkılırlar.

Ne de olsa, şu açıktır: Bir işçinin yaptığı iş ile onun kaça mal olduğu, tıpkı bir makinenin yaptığı iş ile onun kaça mal olduğu kadar birbirinden farklı şeylerdir. Bir işçinin oniki saatlik bir işgününde yarattığı değer ile, onun bu işgünü ve buna ait mola süresi içinde tükettiği geçim araçlarının değeri arasında hiçbir ortak yan yoktur. Emek üretkenliğinin gelişme derecesine göre, bu geçim araçlarının içinde üç, dört ya da yedi saatlik bir emek zamanı cisimleşmiş olabilir. Bunların üretimi için yedi iş saatinin gerekli olduğunu varsayarsak, Bay Dühring'in kabul ettiği vülger ekonominin değer teorisi, oniki emek saatlik ürünün yedi emek saatlik ürünün değerine sahip olduğunu, oniki emek saatinin yedi emek saatine eşit ya da 12 = 7 olduğunu söyler. Daha açık konuşmak gerekirse: Bir tarım işçisi, hangi toplumsal koşullar altında olursa olsun, diyelim ki, yılda yirmi hektolitre buğdaylık bir tahıl miktarı üretiyor. Bu zaman içinde, onbeş hektolitre buğdaylık bir tutarda dile gelen bir değerler toplamı tüketiyor. O zaman yirmi hektolitre buğday onbeş hektolitre buğdayla aynı değere sahip, hem de aynı pazarda ve diğer koşullar tamamen aynı kalmak şartıyla, başka bir deyişle, 20 eşittir 15. Ve bunun adı politik ekonomi oluyor!

İnsan toplumunun hayvansal yabanıllık aşaması ötesindeki tüm gelişmesi, ailenin emeğinin onun geçimi için gerekli olandan çok ürün yarattığı, emeğin bir bölümünün artık salt geçim araçları üretimi için değil, bilakis üretim araçları üretimi için kullanılabildiği günden itibaren başlar. Emek ürününün emeğin

geçim giderlerinin üstünde ve ötesinde bir fazlalık vermesi ve bu fazlalıktan bir toplumsal üretim ve yedek fonunun oluşması ve çoğalması, tüm toplumsal, siyasi ve entelektüel ilerlemenin temeliydi ve temelidir. Bugüne kadar tarihte bu fon, ayrıcalıklı bir sınıfın mülkiyetinde idi, bu mülkiyetle birlikte politik egemenlik ve düşünsel önderlik de ona düşüyordu. Yaklaşan sosyal altüst oluş, bu toplumsal üretim ve yedek fonunu, yani hammaddelerin, üretim aletlerinin ve geçim araçlarının toplam kütlesini, ayrıcalıklı sınıfın elinden alıp tüm topluma ortak mülkiyet olarak transfer ederek, gerçek bir toplumsal fon haline getirecektir.

İki şeyden biri. Ya metaların değeri, onların üretimi için gerekli emeğin geçim giderleriyle, yani bugünkü toplumda iş ücretiyle belirlenir. O zaman her işçi, *ücretinde kendi emek ürününün değerini* alır, o zaman ücretli işçiler sınıfının kapitalistler sınıfı tarafından sömürülmesi olanaksızdır. Varsayalım ki, bir işçinin geçim giderleri, verili bir toplumda üç marklık bir tutarla ifade ediliyor. O zaman işçinin günlük ürünü, yukardaki vülger ekonomik teoriye göre, üç marklık bir değere sahiptir. Şimdi de bu işçiyi çalıştıran kapitalistin, bu ürünün üzerine bir kâr, bir marklık bir haraç koyduğunu ve onu dört marka sattığını varsayalım. Diğer kapitalistler de aynı şeyi yapıyor. Böyle olunca, işçi artık günlük geçimini üç mark ile karşılayamaz, bilakis bunun için keza dört marka ihtiyaç duyar. Tüm diğer koşulların aynı kaldığı varsayıldığına göre, geçim araçlarıyla ifade edilen iş ücreti aynı kalırken, parayla ifade edilen iş ücreti günde üç marktan dört marka yükselmek zorundadır. Kapitalistler işçi sınıfından kâr biçiminde aldığını, ona ücret biçiminde geri vermek zorundadır. Başlangıçta olduğumuz yere geri geldik: iş ücreti değeri belirliyorsa, işçinin kapitalist tarafından sömürülmesi olanaksızdır. Fakat bir ürün artığının oluşması da olanaksızdır, çünkü varsayımımıza göre, işçiler ürettikleri kadar değer tüketiyorlar. Ve kapitalistler değer üretmediklerine göre, onla-

rın neyle yaşamayı umdukları bile açık değildir. Ve tüketimi aşan böyle bir ürün artığı, böyle bir üretim ve yedek fonu yine de varsa, hem de kapitalistlerin elinde, o zaman geriye, işçilerin kendi geçimleri için yalnızca metaların *değerini* tükettikleri, bizzat metaları ise kapitalistlerin kullanmaya devam etmesine bıraktıklarından başka bir açıklama kalmıyor.

Ya da ama: Bu üretim ve yedek fonu, kapitalist sınıfın elinde gerçekten varsa, gerçekten kâr birikimi yoluyla ortaya çıkmışsa (şimdilik toprak rantını bir yana bırakıyoruz), o zaman o zorunlu olarak, işçi sınıfı tarafından kapitalist sınıfa sağlanan emek ürününün, kapitalist sınıf tarafından işçi sınıfına ödenen iş ücretinin tutarının üzerindeki ve ötesindeki birikmiş artığından oluşur. O zaman ise değer, iş ücretiyle değil, bilakis emek miktarıyla belirlenir; o zaman işçi sınıfı, emek ürününde, kapitalistler sınıfına, onun kendisine iş ücreti olarak ödediğinden daha büyük bir değer miktarı sağlar ve sermaye kârı, yabancı, ödenmemiş emek ürününe el konmasının tüm diğer biçimleri gibi, Marx tarafından bulunan bu artı-değerin basit bir bileşeni olarak açıklanır.

Geçerken: Ricardo'nun temel yapıtını açtığı büyük buluştan: "Bir metanın değeri... onun üretimi için gerekli emek miktarına bağlıdır, bu emek için ödenen yüksek ya da düşük ücrete değil"[96] — bu çığır açan buluştan, tüm Ekonomi Dersleri'nde hiçbir yerde söz edilmez. "Eleştirel Tarih"te, kâhinvari bir lakırdıyla işi bitirilir: "Ücretin yaşam gereksinmelerinin bir göstergesi olabileceği (!) büyük ya da küçük bir oranın, değer ilişkilerinin farklı bir biçimlenmesini de... beraberinde getirmesi gerektiği (Ricardo tarafından) düşünülmüyor!" Okurun istediği gibi düşünebileceği bir lakırdı, en iyisi, hiçbir şey düşünmemesi.

Ve şimdi okur, Bay Dühring'in bize sunduğu beş cins değerden en hoşuna gidenini seçmekte özgürdür: doğadan gelen üretim değeri; insanların kötülüğünün yarattığı ve içinde bulunmayan güç harcamasıyla ölçülme özelliğine sahip olan paylaşım değeri; üçüncüsü, emek zamanıyla ölçülen değer; dördüncüsü, yeniden üretim giderleriyle ve son olarak, iş ücretiyle ölçülen değer. Çeşit bol, karışıklık son haddinde ve bizim için geriye, Bay Dühring'le birlikte haykırmak kalıyor: "Değer öğretisi, ekonomik sistemlerin sağlamlığının denektaşıdır!"

VI
Basit ve Bileşik Emek

Bay Dühring, Marx'ta, içinde son derece tehlikeli bir sosyalist sapkınlık taşıyan, liselilere yaraşır gayet kaba bir ekonomik palavra keşfediyor. Marx'ın değer teorisi, "emeğin tüm değerlerin nedeni ve emek zamanının da bunların ölçüsü olduğu şeklindeki sıradan... bir öğretiden başka bir şey değildir. Fakat burada, nitelikli emek denilen şeyin farklı değerinin nasıl düşünülmesi gerektiği sorunu tamamen belirsizlik içinde kalıyor... Gerçi bizim teorimize göre de, yalnızca kullanılan emek zamanı, ekonomik şeylerin doğal maliyetini ve böylelikle mutlak değerini ölçebilir; ama burada herkesin emek zamanı başından itibaren tamamen eşit görülmek zorundadır ve daha nitelikli işlerde sadece, bireyin yanı sıra diğer kişilerin de bireysel emek zamanının nerede... örneğin kullanılan aletin içinde, işe karıştığına dikkat etmek gerekecektir. Yani Bay Marx'ın bulanık bir biçimde düşündüğü gibi, bir insanın emeği, içinde daha fazla ortalama emek zamanı, deyim yerindeyse, yoğunlaştığı için bir başka kişininkinden daha değerli değildir, bilakis her emek zamanı, istisnasız ve ilkesel olarak, yani önce bir ortalama alınması gerekmeksizin, tamamen eşdeğerdedir ve yalnızca, aynen her mamûl üründe de olduğu gibi, her kişinin yaptığı işte diğer kişilerin ne kadar emek zamanının yalnızca onunkiymiş gibi görünen emek zamanı içinde saklı olduğuna bakmak gerekir. Başkasının emek zamanı olmadan özel bir vasıf ve verimlilik yetene-

ği elde edemeyecek olan şeyin elle kullanılan bir üretim aleti ya da el, hatta bizzat kafa olması bile, teorinin katı geçerliliği bakımından bir öneme sahip değildir. Değer üzerine söylemlerinde ise Bay Marx arka planda boy gösteren nitelikli emek zamanı hayaletinden kurtulamıyor. Çekçekçinin emek zamanıyla mimarınkini aslında ekonomik olarak tümüyle eşdeğer görmenin kendisine bir canavarlık gibi geldiği eğitimli sınıfların geleneksel düşünce tarzı, bu yöne yönelmesini engelledi."

Bay Dühring'in bu "zorlu öfke"sine neden olan parça, Marx'ta çok kısa. Marx, *metaların* değerinin neyle belirlendiğini araştırıyor ve şu yanıtı veriyor: İçerdikleri insan emeğiyle. Bu, diye devam ediyor, "ortalama olarak, sıradan her insanın özel olarak geliştirmeden bedensel organizmasında sahip bulunduğu basit işgücünün harcanmasıdır... Karmaşık emek, yalnızca, üssü alınmış ya da daha doğrusu katlanmış basit emek sayılır, öyle ki, daha küçük bir miktar karmaşık emek daha büyük miktarda basit emeğe eşittir. Deneyim, bu indirgemenin sürekli olarak yapıldığını gösteriyor. Bir meta en karmaşık emeğin ürünü olabilir, fakat onun değeri, onu basit emeğin ürününe eşit kılarak, bizzat yalnızca belirli nicelikte basit emeği temsil eder. Çeşitli emek türlerinin onların ölçü birimi olarak yalın emeğe indirgendikleri çeşitli oranlar, toplumsal bir süreç tarafından üreticilerin haberi olmadan saptanır ve onlara gelenekle verilmiş olarak görünür."[1]

Marx'ta burada sözkonusu olan ilkönce yalnızca *metaların*, yani özel üreticilerden oluşan bir toplumda bu özel üreticiler tarafından kendi hesaplarına üretilen ve birbiriyle değiştirilen nesnelerin değerini belirlemektir. Dolayısıyla burada söz konusu olan, kesinlikle, nerede boy gösterirse göstersin, "mutlak değer" değil, bilakis belirli bir toplum biçimi içinde geçerliliğe sahip olan değerdir. Bu değerin, bu belirli tarihsel görünüş içinde, tek

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*, Cilt. I, S. 49. –*Red.*

tek metalarda cisimleşen insan emeği tarafından yaratılmış ve ölçülmüş olduğu ve bu insan emeğinin de, basit işgücünün harcanması olduğu ortaya çıkar. Fakat her emek, salt basit insan işgücünün harcanması değildir; pek çok emek türü, az çok çabayla, zaman ya da para harcayarak kazanılmış çeşitli ustalıkları ya da bilgileri içerir. Bu bileşik emek türleri, aynı zaman süresi içinde, basit emek kadar, salt basit işgücü harcaması kadar meta değeri mi üretiyor? Besbelli ki hayır. Bileşik emeğin bir saatlik ürünü, basit emeğin bir saatlik ürününe kıyasla daha yüksek, iki ya da üç kat değerde bir metadır. Bileşik emek ürünlerinin değeri, bu karşılaştırma sayesinde, belirli basit emek miktarlarında ifade edilir; ama bileşik emeğin bu indirgenmesi, toplumsal bir süreç tarafından, üreticilerin arkasından, burada değer teorisinin gelişmesinde saptanan, ama henüz açıklanmayan bir süreç tarafından gerçekleştirilir.

Marx'ın burada saptadığı, bugünkü kapitalist toplumda her gün gözlerimizin önünde gerçekleşen bu basit olgudur. Bu olgu öylesine söz götürmez ki, Bay Dühring bile ne "Dersler"de ne de "Ekonomi Tarihi"nde buna karşı çıkma cüretini gösteriyor; ve Marx'ın sunuşu öylesine yalın ve öylesine açıktır ki, herhalde, Bay Dühring dışında kesinlikle hiç kimse "burada tamamen belirsizlik içinde" kalmaz. Kendisinin tam belirsizliği sayesinde, Marx'ın başlangıçta yalnızca onu araştırmakla uğraştığı meta değerinin yerine, belirsizliği daha da tam hale getiren "doğal maliyeti"ni ve hatta, bildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar politik ekonomide hiçbir yerde geçerliliği olmayan "mutlak değer"i geçiriyor. Fakat Bay Dühring "doğal maliyet"ten ne anlarsa anlasın ve o beş tür değerinden hangisi mutlak değeri temsil etme onuruna sahip olursa olsun, şu kadarı kesindir ki, Marx bu şeylerden hiçbirini değil, bilakis yalnızca meta değerini tartışmaktadır; ve "*Kapital*"in değer üzerine olan tüm kısmında, Marx'ın bu meta değeri teorisini diğer toplum biçimlerine de uygulana-

bilir sayıp saymadığına ve hangi ölçüde uygulanabilir gördüğüne ilişkin en küçük bir ima bile yoktur.

Yani, diye devam ediyor Bay Dühring, "Bay Marx'ın bulanık bir biçimde düşündüğü gibi, bir insanın emeği, içinde daha fazla ortalama emek zamanı, deyim yerindeyse, yoğunlaştığı için bir başka kişininkinden daha değerli değildir, bilakis her emek zamanı, istisnasız ve ilkesel olarak, yani önce bir ortalama alınması gerekmeksizin, tamamen eşdeğerdedir." — Yazgının onu bir fabrikatör yapmamış olması ve böylece onu metaların değerini bu yeni kurala göre saptamaktan ve böylelikle yanılmaz biçimde iflasa koşmasından koruması, Bay Dühring'in talihidir. Hem de nasıl! Burada hâlâ fabrikatörler toplumunda mı bulunuyoruz? Kesinlikle değil. Bay Dühring, doğal maliyet ve mutlak değer ile, sömürücülerin bugünkü kötü dünyasından kendisinin gelecekteki ekonomi komününe, eşitlik ve adaletin arı cennet havasına doğru, bize bir sıçrama yaptırdı, gerçek bir *salto mortale** attırdı ve biraz zamansız da olsa, bu yeni dünyaya biraz bakmamız gerekiyor.

Gerçi Bay Dühring'in teorisine göre, ekonomi komününde de yalnızca kullanılan emek zamanı ekonomik nesnelerin değerini ölçebelir, ama burada herkesin emek zamanı başından itibaren tamamen eşit görülmek zorundadır, tüm emek zamanı, istisnasız ve ilkesel olarak, yani önce bir ortalama alınması gerekmeksizin, tamamen eşdeğerdedir. Şimdi bu radikal eşitlikçi sosyalizmin karşısına, Marx'ın, birinin emek zamanının, içinde daha çok ortalama emek zamanı yoğunlaştığı için, başka birinin emek zamanından daha çok değer taşıdığı düşüncesi, çekçekçinin emek zamanıyla mimarınkini ekonomik olarak tamamen eşdeğer görmenin kendisi için bir canavarlık olarak görüleceği eğitimli sınıfların geleneksel düşünce tarzına takılıp kalmış düşüncesi konsun!

---

* *Salto mortale:* ölüm perendesi –*ÇN*

Ne yazık ki, Marx, "*Kapital*"in yukarıda sözü edilen pasajına şu küçük notu düşüyor: "Okur, burada işçinin bir iş günü için *aldığı ücret* ya da değerden değil, bu iş gününün içinde *cisimleştiği* metanın değerinden söz edildiğine dikkat etmelidir."[1] Burada, Dühring'ini önceden hissetmiş gibi görünen Marx'ın bizzat kendisi, yukardaki cümlelerinin bugünkü toplumda bileşik emek karşılığı ödenecek ücret için de kullanılmasına karşı çıkıyor. Ve Bay Dühring, yine de bunu yapması yetmiyormuş gibi, bu cümleleri, Marx'ın sosyalist olarak örgütlenmiş toplumda geçim araçlarının paylaşımını düzenlemek istediği ilkeler olarak gösterince, bu, benzerine yalnızca sansasyon edebiyatında rastlanan bir çarpıtma rezaletidir.

Yine de, eşdeğerlilik öğretisine biraz daha yakından bakalım. Tüm emek zamanları tümüyle eşittir, çekçekçininki de, mimarınki de. Böylece, emek zamanının ve dolayısıyla bizzat emeğin de bir değeri vardır. Fakat emek, tüm değerlerin üreticisidir. Sadece o, doğada bulunan ürünlere ekonomik anlamda bir değer verir. Değerin kendisi, bir şey içinde cisimleşmiş, toplumsal olarak gerekli insan emeğinin ifadesinden başka bir şey değildir. Öyleyse emeğin değeri *olamaz*. Bir emek değerinden söz etmek ve bunu belirlemek istemek, tıpkı değerin değerinden söz etmek ya da ağır bir cismin ağırlığını değil, ağırlığın kendisini belirlemek istemek gibi birşeydir. Bay Dühring, Owen, Saint-Simon ve Fourier gibi kişilerin işlerini bir tek ünvanla bitirmektedir: toplumsal simyacılar. O, emek zamanının, yani emeğin değeri üzerine kılı kırk yararak, kendisinin gerçek simyacıların çok altında olduğunu kanıtlıyor. Varın buradan ölçün Bay Dühring'in Marx'a, birinin emek zamanının diğerininkinden daha değerli olduğu, emek zamanının, yani emeğin bir değeri olduğu iddiasını yükleme cesaretini — emeğin bir değerinin *olamayacağını* ve neden olamayacağını ilk olarak geliştiren Marx'a!

[1] Bkz. age, s. 49 (dipnot). –*Red.*

İnsan işgücünü *meta* konumundan kurtarmak isteyen sosyalizm için, emeğin değeri olmadığını ve olamayacağını kavramak büyük bir önem taşır. Onunla birlikte, ilkel işçi sosyalizminden Bay Dühring'e miras kalan ve geçim araçlarının gelecekteki paylaşımını bir tür daha yüksek iş ücreti olarak düzenleyen tüm çabalar ortadan kalkar. Buradan çıkan diğer bir anlayış, paylaşımın, ona salt ekonomik kaygılar egemen olduğu ölçüde, üretimin çıkarı tarafından düzenleneceği, üretimin ise en çok, toplumun *tüm* üyelerine, yeteneklerini olabildiğince çok yönlü geliştirme, koruma ve uygulamaya izin veren bir paylaşım tarzıyla geliştirileceğidir. Bay Dühring'e eğitimli sınıflardan miras kalan düşünce tarzı açısından, günün birinde artık meslekten çekçekçilerin ve mimarların olmaması, yarım saat boyunca mimar olarak talimatlar veren birisinin, mimar olarak faaliyeti tekrar istenene kadar, belirli bir süre için çekçek çekmesi, kuşkusuz bir canavarlık gibi görünmeli. Meslekten çekçekçileri ebedileştiren bir sosyalizm, ne güzel bir sosyalizm olurdu!

Emek zamanının eşdeğerliliği, önce bir ortalama alınmasına gerek olmaksızın, her işçinin eşit zaman dilimi içinde eşit değerler üretmesi anlamına geliyorsa, bu apaçık yanlıştır. Aynı işkolundan da olsalar, iki işçide, bir saatlik emek zamanında ürettikleri değer, emek yoğunluğu ve ustalık derecesine göre, daima farklı çıkacaktır; ancak Dühring türü kişiler için bir kötülük olan bu kötülüğe, en azından bizim göksel cismimizin üzerinde, çare bulabilecek bir ekonomik komün yoktur. Peki, tüm ve her türlü emeğin tüm eşdeğerliliğinden geriye ne kalıyor? Bay Dühring'in, değerin emekle belirlenmesi ile değerin iş ücretiyle belirlenmesi arasında ayrım yapmaktaki yeteneksizliği dışında hiçbir ekonomik temeli olmayan böbürlenmesinden başka hiçbir şey — yeni ekonomik komünün temel yasası olan ukastan* başka hiçbir şey: Eşit emek zamanı için eşit iş ücreti! Eski Fransız

* *ukas*: Çarlık emirnamesi –*ÇN*

komünist işçilerinin ve Weitling'in ücret eşitliği için çok daha iyi nedenleri vardı.

Peki, bileşik emeğe daha yüksek ücret ödenmesi şeklindeki gayet önemli sorun nasıl çözülüyor? Özel üreticiler toplumunda, nitelikli işçinin yetişme giderlerini özel kişiler ya da aileleri yüklenir; dolayısıyla da, nitelikli işgücünün daha yüksek fiyatı önce özel kişilere düşer: usta köle daha pahalıya satılır, usta işçiye daha yüksek ücret ödenir. Sosyalist olarak örgütlenmiş toplumda, bu giderleri toplum yüklenir, bundan ötürü de, bileşik emeğin meyveleri, ürettiği daha büyük değerler topluma ait olur. Bizzat işçinin ekstra ücret hakkı yoktur. Buradan, bunun yanı sıra çıkan kıssadan hisse, işçinin "emeğin tam mahsulü" popüler talebinin de bazen pürüzleri olduğudur.[97]

VII
Sermaye ve Artı-değer

"Sermaye konusunda Bay Marx, birincisi, onun üretilmiş bir üretim aracı olduğu şeklindeki genel geçerli ekonomik anlayışı paylaşmıyor, bilakis daha özel, kavramların ve tarihin başkalaşımlarıyla oynayan diyalektik-tarihsel bir düşünce bulmaya çalışıyor. Ona göre, sermaye paradan üremiş; 16. yüzyılla, yani bu dönemde ortaya çıktığı varsayılan dünya pazarının başlangıçlarıyla birlikte başlayan bir tarihsel aşama oluşturuyormuş. Böyle bir kavramsal yorumda, ekonomik tahlilin keskinliğinin kaybolacağı açıktır. Yarı tarihsel yarı mantıki olarak sunulan, ama gerçekte tarihsel ve mantıki fantezinin kırmaları olan böylesi berbat tasarımlarda, aklın ayırdetme yeteneği, kavramların kullanımındaki tüm dürüstlükle birlikte yok olmaktadır" — ve bu şekilde bir sayfa atıp tutuyor... "Marx'ın sermaye kavramı tanımı, gerçek iktisat öğretisinde yalnızca karışıklığa yol açabilir... derin mantıki doğrular olarak yutturulan hafiflikler... Temellerin sakatlığı" vb.

Yani, Marx'a göre sermaye 16. yüzyılın başında paradan üremiş. Bu, metal paranın, zamanında diğer şeylerin yanı sıra hayvanlar da paranın işlevlerini gördüğü için, şöyle böyle yaklaşık üçbin yıl önce hayvanlardan ürediğini söylemek gibi birşeydir. Yalnızca Bay Dühring, böylesi kaba ve çarpık bir ifade tarzına muktedirdir. Marx'ta, meta dolaşımı sürecinin içinde hareket ettiği ekonomik biçimlerin tahlilinde, para, son biçim olarak ortaya çıkar. "Meta dolaşımının bu son ürünü, sermayenin *ilk gö-*

rünüm biçimidir. Tarihsel olarak sermaye, toprak mülkiyetinin karşısına, her yerde ilk olarak para biçiminde, parasal servet, tüccar sermayesi, tefeci sermayesi olarak çıkar... Aynı hikâye, her gün gözlerimizin önünde cereyan ediyor. Her yeni sermaye, ilk aşamada sahneye, yani pazara, meta pazarına, emek pazarına ya da para pazarına, hâlâ para olarak çıkıyor, belirli bir süreç sonucu sermayeye dönüşecek olan para olarak." Yani Marx yine bir olgu saptıyor. Bunu yadsıyamayan Bay Dühring, çarpıtıyor: Sermaye, paradan ürüyormuş!

Marx, paranın sermayeye dönüştüğü süreçleri incelemeye devam ediyor ve ilk önce, paranın sermaye olarak dolaştığı biçimin, onun genel meta eşdeğeri olarak dolaştığı biçimin tersine çevrilmişi olduğunu buluyor. Basit meta sahibi, satın almak için satar; gereksinme duymadığı şeyi satar ve elde ettiği parayla gereksinme duyduğu şeyi satın alır. İşe başlayan kapitalist ise, başından itibaren, bizzat gereksinme *duymadığı* şeyi satın alır; satmak ve hem de daha pahalı satmak için, başlangıçta satın alma işine attığı para değerini bir para artışıyla çoğalmış olarak geri almak için satın alır ve Marx bu artışı *artı-değer* olarak adlandırıyor.

Bu artı-değer nereden kaynaklanıyor? Bu, ne alıcının metaları değerinin altında satın almasından, ne de satıcının onları değerinin üstünde satmasından kaynaklanır. Çünkü, her biri sırayla alıcı ve satıcı olduğundan, iki durumda da, kazançlar ve kayıplar birbirini götürür. Dolandırıcılıktan da kaynaklanamaz, çünkü, dolandırıcılık gerçi birini diğerinin zararına zenginleştirebilir, ama her ikisinin sahip olduğu toplam tutarı, yani bir bütün olarak dolaşımda bulunan değerler toplamını da artıramaz. "Bir ülkenin kapitalistler sınıfının toplamı, kendi kendisini kazıklayamaz."

Fakat yine de her ülkenin kapitalistler sınıfının toplamının, aldığından daha pahalıya satarak, artı-değeri kendine malederek, gözlerimizin önünde durmadan zenginleştiğini görüyoruz.

Öyleyse yine başladığımız noktada bulunuyoruz: Bu artı-değer nereden kaynaklanıyor? Çözülmesi gereken sorun budur, hem de *salt ekonomik* yoldan, her türlü dolandırıcılığı, herhangi bir zorun tüm müdahalesini dışlayarak — eşit değerlerin hep eşit değerlerle değiştirildiği varsayımıyla bile, aldığından daha pahalıya satmak nasıl mümkün oluyor?

Bu sorunun çözümü, Marx'ın yapıtının en çığır açıcı kazanımıdır. O, eskiden sosyalistlerin burjuva iktisatçılar gibi en koyu karanlıklarda el yordamıyla yollarını bulmaya çalıştıkları ekonomik alanları gün ışığıyla aydınlatır. Bilimsel sosyalizm onunla başlar, onun çevresinde gruplaşır.

Bu çözüm şöyledir: Sermayeye dönüşecek paranın değerindeki artış, bu *parada* meydana gelemez ya da *satın almadan* kaynaklanamaz, çünkü bu para burada yalnızca metanın fiyatını realize eder ve bu fiyat, eşit değerlerin değiştirildiği öncülünden hareket ettiğimiz için, onun değerinden farklı olamaz. Fakat değer artışı, aynı nedenlerden dolayı, metanın *satışından* da kaynaklanamaz. Öyleyse değişiklik, satın alınan metada meydana gelmek zorundadır; fakat onun *değerinde* değil, çünkü o değerine alınıp satılıyor, bilakis, onun kullanım değeri olarak *kullanım değerinde,* yani değer değişikliği, metanın tüketiminden kaynaklanmak zorundadır. "Bir metanın kullanımından bir değer sağlamak için, para sahibimizin... pazarda, kullanım değeri değer kaynağı olma özgün niteliğine sahip, yani gerçek tüketimi bizzat emeğin cisimleşmesi, dolayısıyla *değer yaratımı* olan bir meta bulacak kadar şanslı olmalıdır. Ve para sahibi, pazarda bu tür bir meta bulur — çalışma yeteneği ya da *işgücü.*"[1] Gördüğümüz gibi, emek kendi başına değere sahip *olamasa* da, aynı şey, iş*gücü* için kesinlikle söz konusu değildir. İşgücü —bugün gerçekten olduğu gibi— bir *meta* haline gelir gelmez, bir değer ka-

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 174/175. *–Red.*

zanır ve bu değer, "diğer her meta gibi, bu özel maddenin üretimi, dolayısıyla da yeniden üretimi için gerekli[1] emek zamanıyla"[2], yani işçinin kendini çalışabilecek durumda tutmak ve neslini sürdürmek için gereksinme duyduğu geçim araçlarının üretimi için gerekli olan emek zamanıyla belirlenir. Varsayalım ki, bu geçim araçları günbegün altı saatlik bir emek zamanını temsil ediyor. İşini yürütmek için işgücü satın alan, yani bir işçi kiralayan taze kapitalistimiz, bu işçiye keza altı emek saatini temsil eden bir para tutarı ödediği zaman, ona işgücünün tam günlük değerini ödemiş olur. İşçi, taze kapitalistin hizmetinde altı saat çalışır çalışmaz, ona giderinin, işgücünün ödenen günlük değerinin tam karşılığını vermiş olur. Fakat bununla para, sermayeye dönüşmüş olmazdı, herhangi bir artı-değer üretmiş olmazdı. Bu nedenle, işgücünün alıcısı, yaptığı pazarlığın niteliği konusunda tamamen farklı bir düşünceye sahiptir. İşçiyi yirmidört saat yaşamda tutmak için altı emek saatinin zorunlu olması, onu yirmidört saatin onikisinde çalışmaktan kesinlikle alıkoymaz. İşgücünün değeri ile, onun emek süreci içinde yarattığı değer iki farklı büyüklüktür. Para sahibi, işgücünün günlük değerini ödemiştir, dolayısıyla onun gün boyu kullanımı, günlük emek de ona aittir. Onun bir gün boyu kullanımının *yarattığı* değerin, onun günlük değerinin iki katı olması, alıcı için özel bir şanstır, ama meta değişimi yasalarına göre, satıcıya karşı kesinlikle bir haksızlık değildir. Dolayısıyla, varsayımımıza göre, işçi, para sahibine her gün altı saatlik emek ürününün değerine *malolur,* ama ona her gün oniki saatlik emek ürününün değerini *sağlar.* Para sahibi lehine fark — ödenmemiş altı saatlik artı-emektir, altı saatlik emeğin cisimleştiği ödenmemiş bir artı-üründür. Marifet gerçekleşmiştir. Artı-değer üretilmiş, para sermayeye dönüşmüştür.

---

[1] notwendig, Engels'te: nötig, Karl Marx, "*Kapital*"e göre düzeltildi. –*Red.*

[2] Bkz. age, s. 178. –*Red.*

Marx bu şekilde artı-değerin nasıl ortaya çıktığını, artı-değerin yalnızca metaların değişimini düzenleyen yasaların egemenliği altında nasıl oluşabileceğini kanıtlayarak, bugünkü kapitalist üretim tarzının ve ona dayanan mülk edinme tarzının mekanizmasını açığa çıkarmış, tüm bugünkü toplum düzeninin etrafında çöreklendiği kristal çekirdeği ortaya koymuştur.

Bu sermaye üretiminin yine de esaslı bir önkoşulu vardır: "Parayı sermayeye dönüştürmek için, para sahibinin meta pazarında *özgür işçiyi* bulması gerekir; ikili anlamda özgür: kendi metası olarak kendi işgücü üzerinde özgür bir kişi olarak tasarrufta bulunması anlamında özgür, diğer yandan satacak başka bir metasının olmaması, herşeyden tümüyle arî, kendi işgücünü realize etmek için zorunlu olan şeylerden yoksun olması anlamında özgür."[1] Fakat bir yanda para ya da meta sahipleri ile diğer yanda kendi işgücünden başka bir şeye sahip olmayanlar arasındaki bu ilişki, ne doğal ne de tüm tarih dönemlerine ortak bir ilişkidir, "o açıkça bizzat daha önceki bir tarihsel gelişmenin sonucudur, toplumsal üretimin tam bir dizi eski formasyonlarının çöküşünün... ürünüdür"[2]. Ve bu özgür işçi, tarihte kitlesel olarak karşımıza ilk kez 15. yüzyılın sonunda ve 16. yüzyılın başında, feodal üretim tarzının dağılması sonucu çıkar. Bununla ve aynı çağda başlayan dünya ticareti ve dünya pazarının yaratılmasıyla ise, mevcut taşınabilir zenginlik kitlesinin üzerinde gittikçe daha fazla sermayeye dönüşmek ve artı-değer üretimine yönelik kapitalist üretim tarzının üzerinde gittikçe daha fazla tek başına egemen hale gelmek zorunda olduğu temel de verilmiş bulunmaktadır.

Buraya kadar, Marx'ın "berbat tasarımlarını", "aklın ayırdetme yeteneğinin kavramların kullanımındaki tüm dürüstlükle birlikte yok olduğu" bu "tarihsel ve mantıki fantezinin kırmalarını"

[1] Bkz. age, s. 176. –*Red.*

[2] Bkz. age, s. 177. –*Red.*

izledik. Şimdi bu "hafiflikler"i, Bay Dühring'in bize sunduğu "derin mantıki doğrular" ve "kesin disiplinler anlamında son ve en katı bilimsellik" ile karşılaştıralım.

Yani Marx, sermaye hakkında, "onun üretilmiş bir üretim aracı olduğu şeklindeki genel geçerli ekonomik anlayışı" paylaşmıyor; o bilakis, bir değerler toplamının, ancak *değer yarattığında,* artı-değer oluşturduğunda sermayeye dönüştüğünü söylüyor. Ya Bay Dühring ne diyor? "Sermaye, üretimi sürdürmek *ve genel işgücünün meyveleri üzerinde paylar oluşturmak için* ekonomik güç araçlarının bir temelidir." Bu ne kadar kâhince ve üstünkörü bir şekilde dile getirilmiş olursa olsun, şurası kesindir: ekonomik güç araçlarının temeli üretimi ilelebet sürdürebilir, ancak Bay Dühring'in kendi sözlerine göre, "genel işgücünün meyveleri üzerinde paylar", yani artı-değer ya da en azından artı-ürün oluşturmadığı sürece, sermaye haline gelmez. Yani Bay Dühring'in Marx'a yüklediği, sermaye hakkında genel geçerli ekonomik anlayışı paylaşmama günahını yalnızca bizzat kendisi işlemekle kalmıyor, bunun da ötesinde o Marx'tan, tumturaklı sözlerle "kötü gizlenmiş" beceriksizce bir çalıntı da yapıyor.

Sayfa 262'de bu daha da açımlanıyor: "Toplumsal anlamda sermaye (ve toplumsal olmayan anlamda bir sermayeyi Bay Dühring'in daha bulması gerekiyor), gerçekte salt üretim aracından özgül olarak farklıdır; çünkü sonuncusu salt teknik bir karaktere sahip ve tüm koşullarda gerekli iken, birincisi mülk edinme ve pay oluşturma toplumsal gücüyle sivrilir. Toplumsal sermayenin, büyük bölümü itibariyle, *toplumsal işlevi içinde* üretimin teknik aracından başka bir şey olmadığı doğrudur; fakat tam da bu işlev... kaybolmak zorundadır." Bir değerler toplamının ancak onun sayesinde sermayeye dönüştüğü "toplumsal işlev"i ilk kez vurgulayanın tam da Marx olduğunu düşündüğümüzde, kuşkusuz, "konunun her dikkatli gözlemcisi için,

Marx'ın sermaye kavramı tanımının ancak karışıklıklara yol açabileceği derhal açık olmak" zorundadır — ama, Bay Dühring'in zannettiği gibi, sıkı iktisat öğretisinde değil, tersine, örneğin de gösterdiği gibi, yalnızca ve yalnızca, sözü geçen sermaye kavramından "Dersler"de nasıl yararlanmış olduğunu "Eleştirel Tarih"te unutan Bay Dühring'in kafasında.

Fakat Bay Dühring, sermaye tanımını, "arıtılmış" biçimde de olsa, Marx'tan ödünç almakla kalmıyor. Onu "kavramların ve tarihin başkalaşımlarıyla oynamakta" da izlemek zorunda, hem de bundan "berbat tasarımlar"dan, "hafiflikler"den, "temellerin sakatlığı"ndan vb. başka bir şey çıkmayacağını bilmesine rağmen. Sermayenin, başkasının emek meyvelerini mal edinmesini mümkün kılan ve salt üretim aracından ayırt eden bu "toplumsal işlev"i nerden gelir? Bu, diyor Bay Dühring, "üretim araçlarının doğasına ve onların teknik vazgeçilmezliğine" dayanmaz. Öyleyse bu, tarihsel olarak ortaya çıkmıştır ve Bay Dühring onun ortaya çıkışını sayfa 262'de, daha önce on kez dinlediğimiz şeyi yalnızca yineleyip, tarihin şafağında biri diğerine karşı zor kullanarak üretim aracını sermayeye dönüştüren iki adamın bilinen maceralarıyla açıklıyor. Fakat bir değerler toplamının ancak onun sayesinde sermaye haline geldiği toplumsal işleve tarihsel bir başlangıç göstermekle yetinmeyen Bay Dühring, ona tarihsel bir son kehanetinde de bulunuyor. "Kaybolması gereken, tam da" odur. Tarihsel olarak ortaya çıkan ve yine tarihsel olarak ortadan kalkacak bir görüngüye, herkesin anladığı dille konuşursak, "tarihsel bir aşama" denir. Yani sermaye, yalnız Marx'ta değil, aynı zamanda Bay Dühring'de de bir tarihsel aşamadır ve bu nedenle de, burada Cizvitlerin yanında bulunduğumuz sonucunu çıkarmak zorundayız.[98] İki kişi aynı şeyi yaparsa, bu aynı şey değildir; Marx, sermaye tarihsel bir aşamadır derse, bu, berbat bir tasarım, ayırdetme yeteneğinin kavramların kullanımındaki tüm dürüstlükle birlikte kayboldu-

ğu tarihsel ve mantıki fantezinin kırmasıdır. Keza Bay Dühring de sermayeyi tarihsel bir aşama olarak gösterirse, bu onun ekonomik tahlilinin keskinliğinin ve kesin disiplinler anlamında son ve en katı bilimselliğinin kanıtı olur.

Peki, Dühringci sermaye fikrini Marx'ınkinden ayıran nedir?

"Sermaye", diyor Marx, "artı-emeği icat etmemiştir. Toplumun bir kesiminin üretim araçları tekeline sahip olduğu her yerde, emekçi, özgür olsun olmasın, kendi varlığını sürdürmek için gerekli emek zamanına, üretim araçlarının sahibi için geçim araçları üretmek üzere bir artı-emek zamanını eklemek zorundadır."[1] Artı-emek, işçinin varlığını sürdürmek için gerekli zamanın ötesindeki emek ve bu artı-emeğin ürününe başkaları tarafından el konulması, yani emek sömürüsü, sınıf karşıtlıkları içinde hareket ettikleri ölçüde, şimdiye kadarki tüm toplum biçimlerinin ortak yanıdır. Fakat ancak bu artı-emeğin ürünü artı-değer biçimini aldığında, üretim araçlarının sahibi özgür —toplumsal zincirlerden özgür ve kendi mülkiyetinden özgür— işçiyi sömürü nesnesi olarak karşısında bulduğunda ve *meta* üretimi amacıyla onu sömürdüğünde, işte ancak o zaman, Marx'a göre, üretim aracı özgül sermaye karakteri kazanır. Ve bu da ancak 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başından beri gerçekleşmiştir.

Buna karşılık Bay Dühring, "genel işgücünün meyveleri üzerinde pay oluşturan", yani herhangi bir biçimde artı-emek sağlayan üretim araçlarının *her* toplamını sermaye ilan ediyor. Bir başka deyişle, Bay Dühring, şu anda işine gelmeyen ve Marx'ın bulduğu artı-değeri katletmek için, yine Marx tarafından bulunan artı-emeği ilhak ediyor. Yani Bay Dühring'e göre, yalnızca kölelerle iktisat yapan Korent ve Atina yurttaşlarının taşınır ve taşınmaz zenginliği değil, aynı zamanda imparatorluk döneminin Romalı büyük toprak sahiplerinin ve onlardan daha az olma-

[1] Bkz. age, s. 243. –*Red.*

mak üzere ortaçağın feodal baronlarının zenginliği de, herhangi bir tarzda üretime hizmet ettiği ölçüde, ayrımsız hep sermayedir.

Yani bizzat Bay Dühring, "sermaye hakkında, onun üretilmiş bir üretim aracı olduğu şeklindeki genel geçerli anlayışı" değil, bilakis üretilmemiş üretim araçlarını, dünyayı ve onun doğal kaynaklarını bile kapsayan tamamen karşıt bir anlayışı paylaşıyor. Ne var ki, sermayenin aslında "üretilmiş üretim aracı" olduğu düşüncesi, yine yalnızca vülger politik ekonomide genel geçerlidir. Bay Dühring için öylesine değerli bu vülger politik ekonomi dışında, "üretilmiş üretim aracı" ya da herhangi bir değerler toplamı, ancak kâr ya da faiz sağladığında, yani ödenmemiş emeğin artı-ürününe artı-değer biçiminde, hem de üstelik artı-değerin bu iki kesin alt biçiminde el koyduğunda, sermaye haline gelir. Tüm burjuva politik ekonomisinin, kâr ya da faiz sağlama özelliğinin, normal koşullar altında üretim ya da değişimde kullanılan herhangi bir değerler toplamına içkin olduğu fikrinin tutsağı olmasının burada hiçbir önemi yoktur. Klasik politik ekonomide sermaye ile kâr ya da sermaye ile faiz, aynen neden ve sonuç, baba ve oğul, dün ve bugün gibi birbirinden ayrılmaz ve aynı karşılıklı ilişki içinde bulunan şeylerdir. Fakat, modern ekonomik anlamıyla sermaye sözcüğüne, ancak bu şeyin kendisi ortaya çıktığı, taşınabilir zenginlik, meta üretmek için özgür işçilerin artı-emeğini sömürerek gittikçe daha fazla sermaye işlevi kazandığı zaman rastlanır ve tarihin ilk kapitalist ulusu, 15. ve 16. yüzyıl İtalyanları tarafından kullanılır. Ve modern sermayeye özgü mülk edinme biçimini temeline kadar çözümleyen ilk kez Marx olduysa; sermaye kavramını, varlığını onlara borçlu olduğu ve son tahlilde onlardan soyutlama yoluyla çıkarıldığı tarihsel olgularla o uyum içine getirdiyse; Marx, bununla bu ekonomik kavramı, klasik burjuva politik ekonominin ve bugüne kadarki sosyalistlerin bile içine saplandıkları belirsiz ve sallantılı düşüncelerden kurtardıysa, Bay Dühring'in

ağzından hiç düşürmediği ve onda öylesine acı bir biçimde eksikliğini hissettiğimiz "son ve katı bilimsellikle" hareket eden tam da Marx olmuştur.

Gerçekte, Bay Dühring'de işler bambaşka yürüyor. Sermayenin tarihsel bir aşama olarak sunulmasını önce "tarihsel ve mantıki fantezinin kırması" olarak paylayıp, ardından bizzat kendisi tarihsel bir aşama olarak sunmakla yetinmiyor. "Genel işgücünün meyveleri üzerinde payları" mülk edinen *tüm* ekonomik güç araçlarını, *tüm* üretim araçlarını, dolayısıyla tüm sınıflı toplumlardaki toprak mülkiyetini de külliyen sermaye ilan ediyor; fakat bu onu, "Dersler" sayfa 156 ve devamında geniş bir şekilde görülebileceği gibi, daha sonra toprak mülkiyetini ve toprak rantını tamamen geleneksel tarzda sermaye ve kârdan ayırıp, yalnızca kâr ya da faiz getiren üretim araçlarını sermaye olarak nitelemekten alıkoymuyor. Bay Dühring aynı şekilde, atları, öküzleri, eşekleri ve köpekleri de, bunlarla da bir araba hareket ettirilebileceğinden, önce lokomotif adı altında toplayıp, bugünkü mühendisleri, lokomotif adını yalnızca modern buhar makinesiyle sınırlayarak, onu tarihsel bir aşama haline getirmekle, berbat tasarımlara, tarihsel ve mantıki fantezinin kırmalarına yol açmakla suçlayabilirdi; ve sonra da sonunda, atların, eşeklerin, öküzlerin ve köpeklerin yine de lokomotif adlandırmasının dışında tutulması gerektiğini ve bunun yalnızca buhar makinesi için geçerli olduğunu açıklayabilirdi. — Ve böylece bir kez daha, ekonomik tahlilin tüm keskinliğini yitiren, ayırdetme yeteneğini kavramların kullanımındaki tüm dürüstlükle birlikte yok eden şeyin tam da Dühringci sermaye anlayışı olduğunu, berbat tasarımların, şaşkınlığın, derin mantıki doğrular olarak yutturulan hafifliklerin ve temellerin sakatlığının tam da Bay Dühring'de tam çiçek açmış olduğunu söylemek zorundayız.

Fakat zararı yok! Şimdiye kadarki tüm ekonominin, tüm siyasetin ve tüm hukukun, tek bir sözcükle şimdiye kadarki tüm

tarihin etrafında hareket ettiği ekseni bulma şerefi Bay Dühring'e kalıyor. İşte burada:

"Zor ve emek, toplumsal bağların oluşmasında rol oynayan iki baş etkendir."

Bugüne kadarki ekonomik dünyanın tüm anayasası, bu tek cümlede yatıyor. Son derece kısadır ve şöyledir:

Madde Bir: Emek üretir.

Madde İki: Zor paylaştırır.

Ve "insanca ve açıkça konuşmak gerekirse", Bay Dühring'in tüm ekonomik bilgeliği de bundan ibaret.

VIII
Sermaye ve Artı-değer
(Son)

"Bay Marx'ın görüşüne göre, iş ücreti, işçinin gerçekten kendi yaşamının mümkün kılınması için çalıştığı emek zamanını temsil eder. Bunun içinse, az sayıda saat yeter; çoğu kez upuzun olan işgününün tüm geri kalan bölümü, yazarımızın 'artı-değer' adını verdiği ya da konuşma dilinde sermaye kazancı denilen şeyi içeren bir artık sağlar. Üretimin herhangi bir düzeyinde iş araçları ve göreli hammaddelerin içinde bulunan emek zamanını bir yana bırakırsak, işgününün bu artığı kapitalist girişimcinin payıdır. Buna göre, işgününün uzatılması, kapitalist yararına, salt sömürü kazancıdır."

Dolayısıyla, Bay Dühring'e göre, Marx'ın artı-değeri, konuşma dilinde sermaye kazancı ya da kâr denilen şeyden başka bir şey değilmiş. Marx'ın kendisini dinleyelim. "*Kapital*", sayfa 195'te[1], artı-değer, bu sözcüğün ardından ayraç içine alınmış şu sözcüklerle açıklanır: "Faiz, kâr, rant." Sayfa 210'da[2] Marx, 71 şilinlik bir artı-değer tutarının çeşitli paylaşım biçimleri altında göründüğü bir örnek verir: öşür, yerel vergiler ve devlet vergileri 21 şilin, toprak rantı 28 şilin, kiracı kârı ve faiz 22 şilin, top-

---

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 214 (dipnot). –*Red.*

[2] Bkz. age, s. 228 (Tablo). –*Red.*

lam artı-değer 71 şilin. — Sayfa 542'de[1] Marx, Ricardo'nun "artı-değeri arı durumda, yani kâr, toprak rantı vb. gibi özel biçimlerinden bağımsız olarak" ortaya koymamasının ve bunun sonucu, artı-değer oranı yasalarını kâr oranı yasalarıyla doğrudan karıştırmasının onun ana eksikliklerinden biri olduğuna işaret eder; buna karşın, Marx şunu ilan eder: "Daha sonra, bu yazının üçüncü kitabında, aynı artı-değer oranının çeşitli kâr oranları içinde ve çeşitli artı-değer oranlarının belirli koşullar altında aynı kâr oranı içinde ifadelerini bulabileceğini göstereceğim."[2] Sayfa 587'de[3], "Artı-değeri üreten, yani ödenmemiş emeği işçilerden doğrudan sızdıran ve metalarda sabitleştiren kapitalist, bu artı-değeri gerçi ilk mal edinendir, ama kesinlikle onun son sahibi değildir. Onu daha sonra toplumsal üretim kompleksinde diğer işlevleri yerine getiren kapitalistlerle, toprak sahipleriyle vb. paylaşmak zorundadır. Artı-değer bu nedenle, çeşitli bölümlere ayrılır. Parçaları, çeşitli kategorilerden kişilere düşer ve kâr, faiz, ticaret kazancı, toprak rantı vb. gibi birbirinden bağımsız, çeşitli biçimler alır. Artı-değerin bu dönüşmüş biçimlerini, ancak üçüncü kitapta ele alabileceğiz."[4] Ve daha birçok benzer pasaj.

İnsan, düşüncesini bundan daha açık dile getiremez. Marx, her fırsatta, onun artı-değerinin kârla ya da sermaye kazancıyla kesinlikle karıştırılmaması gerektiğine, bu sonuncuların daha çok artı-değerin bir alt biçimi ve hatta çoğu kez yalnızca bir parçası olduğuna dikkat çeker. Bay Dühring buna rağmen Marx'ın artı-değerinin "konuşma dilinde, sermayenin kazancı" olduğunu

---

[1] Bkz. age, s. 548, burada Engels tarafından "*Kapital*"in 2. baskısına göre verilen alıntının metni şöyle: "2. ama, ... tıpkı diğer iktisatçılar gibi o da, hiçbir zaman, kendi başına *artı-değeri,* yani kâr, toprak rantı vb. gibi özel biçimlerinden bağımsız olarak araştırmadı." *–Red.*

[2] Bkz. age, s. 549. *–Red.*

[3] Bkz. age, s. 592. *–Red.*

[4] Bkz. age, s. 592. *–Red.*

ileri sürüyorsa; ve Marx'ın tüm kitabının artı-değer etrafında döndüğü kesinse, o zaman sadece iki olanak vardır: Ya daha iyisini bilmiyor ve o zaman esas içeriğini bilmediği bir kitaba verip veriştirmek için eşi görülmedik bir utanmazlık gerek. Ya da daha iyisini biliyor ve o zaman da kasten sahtekârlık yapıyor.

Devam: "Bay Marx'ın sızdırma işlemini bu tasarlama tarzına karşı beslediği zehirli kin, çok anlaşılır bir şey. Fakat Marx'ın artı-değer öğretisinde dile gelen bu teorik pozisyonu kabul etmeden de, daha zorlu bir öfke ve ücretli emek üzerine kurulu ekonomik biçimin sömürücü karakterinin tam olarak tanınması mümkündür."

Marx'ın iyi niyetli, ama yanlış teorik pozisyonu, onda sızdırma işine karşı zehirli bir kine yol açıyor; aslında ahlâki olan coşku, bu yanlış "teorik pozisyon" sonucu, gayriahlâki bir ifade kazanıp, kendini soylu olmayan kinde ve adi kızgınlıkta gösterirken, Bay Dühring'in son ve en sıkı bilimselliği, kendisine denk düşen soylu nitelikte ahlâki coşkuda, biçim itibariyle de ahlâki olan ve zehirli kin karşısında nicel olarak daha üstün, daha zorlu olan bir öfkede dile geliyor. Bay Dühring kendine duyduğu bu hayranlığı yaşarken, bu daha zorlu öfkenin nerden geldiğine bir bakalım.

"Şimdi ortaya," deniyor devamla, "nasıl olup da rekabet içindeki girişimcilerin sürekli olarak, emeğin tam ürününü ve böylelikle artı-ürünü doğal üretim giderlerinin üzerinde, artı-emek saatlerinin yukarıda değinilen oranından daha yüksek ölçüde realize edebildikleri sorunu çıkıyor. Marx'ın doktrininde bunun yanıtına rastlanmaz ve bunun basit nedeni, onda bu sorunun ortaya atılmasının bile yer bulamayacak olmasıdır. Ücretli emek üzerine kurulu üretimin lüks niteliği, hiçbir şekilde ciddi olarak ele alınmıyor ve sömürücü konumlarıyla toplumsal yapı kesinlikle beyaz köleliğin son nedeni olarak tanınmıyor. Tersine, siyasal ve toplumsal meselelerin iktisatla açıklanması gerekiyor."

Yukarıda aktarılan pasajlardan, Marx'ın kesinlikle, artı-ürünün, onu kendine ilk mal edinen sanayici kapitalist tarafından, Bay Dühring'in burada varsaydığı gibi, tüm koşullar altında ortalama olarak kendi tam değerine satıldığını iddia etmediğini gördük. Marx üstüne basa basa, ticaret kazancının da artı-değerin bir parçasını oluşturduğunu söylüyor ve bu, yapılan varsayımlar altında ancak fabrikatörün ürününü tüccara değerinin *altında* satması ve böylece ganimetin bir parçasını ona bırakmasıyla mümkündür. Yani burada ortaya konduğu şekliyle sorun, doğrusu, Marx'ta ortaya atılmak için yer bile bulamazdı. Rasyonel biçimde ifade edildiğinde, sorun şöyledir: Artı-değer alt biçimlerine: kâr, faiz, ticari kazanç, toprak rantı vb. nasıl dönüşür? Ve Marx, bu sorunu üçüncü kitapta çözmeyi vaat ediyor. Fakat Bay Dühring "*Kapital*"in ikinci cildinin[1] yayınlanmasını bekleyemiyorsa, bu arada birinci cilde biraz daha yakından bakması gerekirdi. O zaman, daha önce aktarılan pasajlar dışında, örneğin sayfa 323'te[2], Marx'a göre, kapitalist üretimin içkin yasalarının sermayelerin dış hareketinde rekabetin zorunlu yasaları olarak geçerlilik kazandıklarını ve bu biçim altında itici motif olarak bireysel kapitalistin bilincine çıktıklarını; dolayısıyla rekabetin bilimsel tahlilinin, tıpkı gökcisimlerinin görünür hareketinin ancak onların gerçek, fakat duyuyla algılanamayan hareketlerini bilen biri için anlaşılır olması gibi, ancak sermayenin iç doğasının kavranmasıyla mümkün olduğunu; bu konuda Marx'ın bir örnekle, belirli bir yasanın, değer yasasının, belirli bir durumda rekabet içinde nasıl göründüğünü ve itici gücünü nasıl uyguladığını okuyabilirdi. Bay Dühring, daha buradan, artı-değerin paylaşımında rekabetin başrollerden birini oynadığını görebilirdi ve üzerine biraz düşünüldüğünde, birinci ciltteki bu değinmeler, ar-

[1] Marx, ikinci cilde, "*Kapital*"in ikinci ve üçüncü kitaplarını dahil etmeyi planlıyordu, fakat daha sonra üçüncü kitap ayrı halde, Cilt III olarak çıktı. –*Red.*

[2] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 331. –*Red.*

tı-değerin alt biçimlerine dönüşümünün en azından genel çizgileri içinde anlaşılması için gerçekten de yeter.

Oysa Bay Dühring için rekabet, tam da süreci kavramasının mutlak engeli. O, rekabet içindeki girişimcilerin emeğin tam ürününü ve böylelikle artı-ürünü, sürekli olarak nasıl doğal üretim giderlerinin çok üzerinde değerlendirebildiklerini kavrayamıyor. Burada, kendini bir kez daha, aslında şapşallıktan başka bir şey olmayan o bilinen "katılık"la ifade ediyor. Artı-ürünün *Marx'ta hiçbir üretim gideri* yoktur, o, ürünün kapitaliste *hiçbir şeye malolmayan* parçasıdır. Dolayısıyla rekabet içindeki girişimciler, artı-ürünü onun doğal üretim giderleri karşılığında değerlendirmek isteselerdi, onu *hediye* etmeleri gerekirdi. Fakat bu "mikrolojik ayrıntılar"a takılıp kalmayalım. Rekabet içindeki girişimciler, aslında, her gün emek ürününü doğal üretim giderleri üstünde değerlendirmiyorlar mı? Bay Dühring'e göre, doğal üretim giderleri, "emek ya da güç harcamasından oluşur ve bunlar da, son tahlilde, beslenme harcamasıyla ölçülebilir"; yani, bugünkü toplumda, "vergi"den, kârdan, kılıç elde zorla koparılan fiyat artışından farklı olarak, gerçekten hammadde, iş aleti ve iş ücreti için kullanılan harcamalardan oluşurlar. Ancak yaşadığımız toplumda, rekabet içindeki girişimcilerin metalarını doğal üretim maliyeti karşılığında değerlendir*mediklerini,* bilakis ona, sözümona fiyat artışını, kârı eklediklerini ve kural olarak aldıklarını da herkes bilir. Aynen Eriha duvarlarını deviren Yuşa gibi,[99] Marx'ın tüm yapısını üfürerek devirmek için, Bay Dühring'in ortaya atmasının yeteceğine inandığı sorun, Bay Dühring'in ekonomik teorisi için de mevcuttur. Bu sorunu nasıl yanıtladığına bakalım.

"Sermaye mülkiyeti", diyor, "aynı zamanda insan ögesi üzerinde dolaylı zoru kapsamıyorsa, pratik bir anlamı yoktur ve değerlendirilemez. Bu zorun ürünü sermaye kazancıdır ve dolayısıyla bu sonuncusunun büyüklüğü, bu egemenlik uygulamasının

kapsamına ve yoğunluğuna bağlı olacaktır... Sermaye kazancı, rekabetten daha güçlü bir etkiye sahip siyasal ve toplumsal bir kurumdur. Bu bağlamda girişimciler, zümre olarak hareket ederler ve her biri kendi konumunu korur. Belirli bir sermaye kazancı ölçüsü, mevcut egemen ekonomi tarzı altında bir zorunluluktur."

Rekabet içindeki girişimcilerin, emek ürününü sürekli olarak doğal üretim giderlerinin üzerinde nasıl değerlendirebildiklerini, ne yazık ki, şimdi de hâlâ bilmiyoruz. Bay Dühring'in okuyucularını, vaktiyle Prusya kralının yasanın üstünde olması gibi, sermaye kazancı da rekabetin üstündedir şeklinde bir konuşma tarzıyla kandırabilecek kadar imkânsız küçük görüyor olamaz. Prusya kralının yasa üstündeki konumuna geldiği manevraları biliyoruz; sermaye kazancının rekabetten daha güçlü duruma geldiği manevralar, tam da Bay Dühring'in bize açıklaması gereken ve açıklamayı inatla reddettiği şeydir. Onun dediği gibi, işverenlerin bu bağlamda bir zümre gibi davranması ve her birinin kendi konumunu koruması da, durumu değiştirmiyor. Sakın, belli sayıda kişinin bir zümre olarak davranmasının, onlardan her birinin kendi konumunu korumaya yeteceği sözlerine kuzu kuzu inanacağımızı sanıyor olmasın? Ortaçağ lonca üyeleri, 1789'un Fransız soyluları, bilindiği gibi, çok kararlı bir şekilde zümre olarak davrandılar ve yine de yok oldular. Prusya ordusu da Yena'da zümre olarak davrandı, fakat konumunu koruyacak yerde, tabanları yağlamak ve hatta daha sonra kısmen teslim olmak zorunda kaldı. Mevcut egemen ekonomi tarzı altında belirli ölçüde bir sermaye kazancının bir zorunluluk olduğu güvencesiyle de yetinemeyiz; çünkü söz konusu olan tam da bunun *neden* böyle olduğunu kanıtlamaktır. Bay Dühring bize şunları bildirdiğinde de, hedefe bir adım bile yaklaşmış olmuyoruz: "Sermaye egemenliği, toprak egemenliği ile sıkı ilişki içinde büyüdü. Bağımlı tarım işçilerinin bir bölümü, kentlerde zanaat işçilerine ve sonunda fabrika malmezesine dönüştürüldü.

Toprak rantından sonra, sermaye kazancı, mülkiyet rantının ikinci biçimi olarak gelişti." Bu iddianın tarihsel yanlışlığını bir yana bıraksak bile, o yine de salt bir iddia olarak kalır ve tam da açıklanması ve tanıtlanması gereken şeyi, tekrar tekrar iddia ve temin etmekle yetinir. Dolayısıyla, Bay Dühring'in, kendi sorusunu: rekabet içindeki girişimcilerin nasıl olup da emek ürününü sürekli olarak doğal üretim giderlerinin üstünde değerlendirebildikleri sorusunu yanıtlamaktan aciz, yani kârın ortaya çıkışını açıklamaktan aciz olduğundan başka bir sonuca varamayız. Bu durumda ona kestirmeden bir buyruk çıkarmaktan başka bir şey kalmıyor: Sermaye kazancı, *zorun* ürünüdür, ki bu da, kuşkusuz, Dühringci toplumsal anayasanın 2. maddesi ile tam uyum içindedir: Zor paylaştırır. Bu, doğrusu, çok güzel söylenmiş bir söz; fakat şimdi şu "soru ortaya çıkıyor": Zor paylaştırır — neyi? Ortada paylaştıracak bir şeyin olması gerekir, yoksa herşeye en kadir zor bile, ne kadar istese de, hiçbir şeyi paylaştıramaz. Rekabet içindeki girişimcilerin ceplerine indirdikleri kazanç, çok elle tutulur ve somut bir şey. Zor, onu *alabilir,* ama *üretemez.* Ve Bay Dühring, bize girişimci kazancını zorun *nasıl* aldığını açıklamayı inatla ret ettiğinde, zorun onu *nereden* aldığı sorusuna verdiği yanıt mezar sessizliğidir. Hiçbir şeyin olmadığı yerde, kral, her türlü diğer zor gibi, hakkını yitirir. Hiçten hiç çıkar ve kesinlikle kâr çıkmaz. Aynı zamanda insan ögesi üzerinde dolaylı zoru içermedikçe kapitalist mülkiyetin pratik anlamı yoksa ve değerlendirilemezse, ortaya yeniden, birincisi, sermaye zenginliğinin bu zora nasıl ulaştığı sorusu, yukarda sözü geçen bazı tarihsel iddialarla hiçbir şekilde halledilmemiş olan soru; ikincisi, bu zorun sermayenin değerinde artışa, kâra nasıl dönüştüğü; ve üçüncüsü, bu kârı nereden aldığı sorusu çıkar.

Dühringci ekonomiyi neresinden tutarsak tutalım, bir adım ilerlemiyoruz. Bütün nahoş hususları, kâr, toprak rantı, açlık ücreti ve işçilerin boyunduruk altına alınmasını açıklamak için

tek sözcüğü var: zor, hep yeniden zor ve Bay Dühring'in "daha zorlu öfke"si de zora duyulan öfke içinde kayboluyor. Birincisi, zora yapılan bu atfın, tek bir ekonomik olguyu bile açıklayabilecek durumda olmayan fos bir bahane, dikkatleri ekonomik alandan politik alana kaydırma olduğunu; ve ikincisi, bizzat zorun ortaya çıkışını, hem de çok akıllıca, açıklamasız bıraktığını gördük, aksi takdirde tüm toplumsal iktidarın ve tüm politik zorun kökeninin her bir toplumun ekonomik önkoşullarında, tarihsel olarak verili üretim ve değişim tarzında yattığı sonucuna varması gerekirdi.

Buna rağmen, politik ekonominin "daha derin temellerinin" yaman kurucusundan kâr üzerine biraz daha bilgi koparıp koparamayacağımıza bakalım. İş ücretini ele alışından başlarsak, belki başarabiliriz. Sayfa 158'de şöyle deniyor:

"İş ücreti, işgücünün geçimi için ödenen kiradır ve ilk başta yalnızca toprak rantının ve sermaye kazancının temeli olarak göz önüne alınır. Burada egemen olan ilişkiler konusunda mutlak açıklığa kavuşmak için, toprak rantı ve devamla sermaye kazancı da, ilk önce tarihsel olarak iş ücreti olmaksızın, yani kölecilik ve bağımlılık temelinde düşünülmelidir... Geçimi sağlanması gerekenin köle ya da bağımlı mı, yoksa ücretli işçi mi olduğu, sadece üretim giderlerine yüklenen yükün türünde ve tarzında bir farka yol açar. *Her durumda, işgücünün kullanılmasıyla sağlanan net ürün, efendinin gelirini oluşturur*... Dolayısıyla... onun sayesinde bir yanda herhangi bir tür *mülkiyet rantının* ve öte yanda mülksüz ücretli emeğin bulunduğu baş karşıtlığa, halkalarının yalnızca birinde değil, bilakis daima yalnızca her ikisinde de aynı anda rastlanabileceği anlaşılıyor." Fakat sayfa 188'de öğrendiğimiz gibi, mülkiyet rantı, toprak rantı ve sermaye kazancı için ortak bir deyimdir. Ayrıca, sayfa 174'te şöyle deniyor: "Sermaye kazancının karakteri, *işgücünün ürününün en esaslı kısmının mal edinilmesidir*. Herhangi bir biçimde dolaysız ya da dolaylı olarak tabi emek ilişkisi olmadan dü-

şünülemez." Ve sayfa 183'te: İş ücreti, "tüm koşullar altında, onunla genel olarak işçinin geçim ve çoğalma olanağının güvence altına alınacağı bir kiradan başka bir şey değildir." Ve son olarak sayfa 195'te: "Mülkiyet rantına düşen payı, iş ücreti yitirmek zorundadır ve tersi, genel üretim kapasitesinden (!) emeğe düşen pay, zorunlu olarak mülkiyet gelirlerinden alınmak zorundadır."

Bay Dühring bizi sürprizden sürprize sürüklüyor. Değer teorisinde ve rekabet öğretisi de dahil olmak üzere bu öğretiye kadar olan bölümlerde, yani sayfa 1'den sayfa 155'e kadar, meta fiyatları ya da değerler, birincisi, doğal üretim giderleri ya da üretim değerine, yani hammadde, iş aracı ve iş ücreti harcamalarına ve ikincisi, fiyat artışına ya da paylaşım değerine, kılıç elde tekelci sınıf yararına zorla kabul ettirilen haraca; gördüğümüz gibi, bir eliyle aldığını öbür eliyle vermek zorunda kaldığı için zenginlik paylaşımında gerçeklikte hiçbir şey değiştiremeyen ve ayrıca, Bay Dühring'in kökeni ve içeriği üzerine bize bilgi verdiği ölçüde, hiçten doğan ve bundan ötürü de hiçten ibaret olan bir fiyat artışına ayrılıyordu. Gelir türlerini ele alan daha sonraki iki bölümde, yani sayfa 156'dan sayfa 217'ye kadar, fiyat artışından artık söz edilmiyor. Bunun yerine, her emek ürününün, yani her metanın değeri, şu iki bölüme ayrılıyor: Birincisi, ödenmiş iş ücreti de dahil üretim giderleri ve ikincisi, efendinin gelirini oluşturan "işgücünün kullanılmasıyla elde edilmiş *net ürün*". Ve bu net ürün, çok iyi bilinen, hiçbir dövmenin, hiçbir badanacı ustalığının gizleyemeyeceği bir fizyonomiye sahiptir. "Burada egemen olan ilişkiler konusunda mutlak açıklığa kavuşmak için", okur yalnızca, Bay Dühring'den az önce aktardığımız pasajları, Marx'tan artı-emek, artı-ürün ve artı-değer üzerine daha önce aktarılan pasajlarla yan yana basılmış olarak düşünsün, Bay Dühring'in burada "*Kapital*"i kendi tarzında *doğrudan kopya ettiğini* görecektir.

Bay Dühring, ister kölelik, ister bağımlılık ya da ücretli emek

olsun, herhangi bir biçimde artı-emeği, şimdiye kadarki tüm egemen sınıfların gelirlerinin kaynağı olarak kabul ediyor: alındığı yer: bir çok kez aktarılan pasaj: "*Kapital*", sayfa 227[1]; sermaye, artı-emeği icat etmemiştir vb. — Ve "efendinin geliri"ni oluşturan "net ürün", emek ürününün, Bay Dühring'de de, tümüyle gereksiz bir kira biçimine büründürülmesine rağmen, genel olarak işçinin geçim ve üreme olanaklarını güvenceleyen iş ücreti üstünde ve ötesindeki artığından başka nedir ki? "İşgücünün ürününün en esaslı kısmının mal edinilmesi", kapitalistin, Marx'ta olduğu gibi, işçiden, onun tükettiği geçim araçlarının yeniden üretimi için gerekli olandan daha çok emek sızdırmasından, yani kapitalistin işçiyi, işçiye ödenen ücretin değerinin yerine konması için gerekli olandan daha uzun zaman çalıştırmasından başka nasıl gerçekleşebilir? Yani iş gününün işçinin geçim araçlarının yeniden üretimi için gerekli zamanın üzerinde uzatılması, Marx'ın artı-emeği — Bay Dühring'in "işgücünün kullanılması"nın arkasında saklanan şey budur, başka bir şey değildir; ve "efendinin net ürünü", kendini Marx'ın artı-ürün ve artı-değerinden başka hangi biçim altında gösterebilir? Ve Bay Dühring'in mülkiyet rantı, Marx'ın artı-değerinden, sıhhatsiz formülasyonu dışında başka neyle ayrılıyor? Gerisine gelince, "mülkiyet rantı" ["*Besitzrente*"] adını Bay Dühring, daha önce toprak rantı ile sermaye rantını ya da sermaye kazancını *rant* ortak deyimi altında birleştirmiş olan Rodbertus'tan ödünç alıp, sadece "mülkiyet"i eklemesi gerekmiştir[2]. Ve çalıntıcılığı konusunda hiçbir kuşku kalmaması için, Bay Dühring, Marx'ın 15. bölümde ("*Kapital*", sayfa 539 vd.[3]) işgücü fiyatının ve artı-değerin büyüklük değişiklikleri üzerine geliştirdiği yasaları, kendi tarzında, mülkiyet rantına düşen payın ücret için yitirildi-

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 243. –*Red.*

[2] Hatta bunu bile yapmamıştır. Rodbertus diyor ki (Toplumsal Mektuplar, 2. Mektup, s. 59): "Bu teoriye (kendi teorisine) göre rant, kendi emeği olmadan, salt *mülkiyet temelinde* elde edilen tüm gelirlerdir."

[3] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt I, s. 544–555. –*Red.*

ği ve tersi şeklinde özetliyor ve böylece Marx'ın içerik bakımından zengin tek tek yasalarını boş bir totolojiye indirgiyor, çünkü iki parçaya bölünen verili bir büyüklüğün bir parçasının, diğeri küçülmeden büyüyemeyeceği açıktır. Ve böylece Bay Dühring, Marx'ın fikirlerini, Marx'ın açımlamasında gerçekten görülen "sağın disiplinler anlamında son ve en sıkı bilimsellik" tamamen gözden yitirilecek biçimde kendine maletmeyi başarmıştır.

Dolayısıyla, Bay Dühring'in "Eleştirel Tarih"te "*Kapital*" konusunda kopardığı göze çarpan yaygaranın ve özellikle artı-değerle bağıntı içinde ortaya çıkan ve madem ki kendisi yanıtlayamıyor, iyisi mi sormadan bırakması gereken ünlü soruyla kopardığı tozun, tüm bunların "Dersler"inde Marx'tan yaptığı çalıntıları gizlemek için başvurulan savaş hilelerinden, ustaca manevralardan başka bir şey olmadığını varsaymaktan kendimizi alamıyoruz. Gerçekten de Bay Dühring, okurlarını "Bay Marx'ın *Kapital* adını verdiği girift labirent"le uğraşmaya karşı, tarihsel ve mantıki fantezi kırmalarına, Hegel'in karışık bulanık düşüncelerine ve saçmalamalarına vb. karşı uyarmak için her türlü nedene sahipti. Bu sadık Eckart,[100] Alman gençliğini ona karşı uyardığı Venüs'ü, Marx'ın bahçesinden alıp kendi kişisel kullanımı için emin bir yere koydu. Marx'ın işgücünden yararlanarak elde edilen bu net üründen dolayı ve Marxçı artı-değeri mülkiyet rantı adı altında ilhak etmesinin, sanki Marx artı-değerden yalnızca kârı ya da sermaye kazancını anlıyormuş gibi, iki baskıda yinelenen inatçı yanlış iddiasının motiflerine tuttuğu özgün ışıktan dolayı kendisini kutluyoruz.

Ve böylece, Bay Dühring'in başarılarını Bay Dühring'in kendi sözleriyle şöyle betimlememiz gerekiyor: "Bay" Dühring'in "görüşünce, iş ücreti, işçinin kendi yaşamını mümkün kılmak için gerçekten çalıştığı emek zamanının ödenmesini temsil eder. Bunun içinse, sadece az sayıda saat yeter; çoğu kez upuzun işgününün tüm geri kalan bölümü, yazarımızın" mülkiyet rantı

"diye adlandırdığı şeyi içeren bir artık sağlar. Üretimin herhangi bir düzeyinde iş araçları ve göreli hammaddelerin içinde bulunan emek zamanını bir yana bırakırsak, işgününün bu artığı kapitalist girişimcinin payıdır. Buna göre, işgününün uzatılması, kapitalist yararına, salt sömürü kazancıdır. Bay" Dühring'in "sömürü işinin bu tasarım tarzına karşı zehirli kini, çok anlaşılır bir şeydir" ... Buna karşılık, onun şimdi "daha zorlu öfke"sine nasıl döneceği, daha az anlaşılır bir şey.

IX
Ekonominin Doğal Yasaları. Toprak Rantı

Buraya kadar, tüm iyi niyetimize rağmen, Bay Dühring'in ekonomi alanında "salt çağ için yeterli değil, aynı zamanda *çağ için ölçü oluşturan* yeni bir *sistem* iddiasıyla" nasıl ortaya çıkabildiğini keşfedemedik. Fakat onun zor teorisinde, değer ve sermaye öğretisinde göremediğimiz şey, belki Bay Dühring'in ortaya koyduğu "iktisadın doğa yasaları"na baktığımızda gün ışığı gibi berrak şekilde gözümüze çarpar. Çünkü, mutat orijinalliği ve keskinliğiyle dile getirdiği gibi, "daha yüksek bilimselliğin zaferi, görünürde durağan maddenin salt betimlenmesini ve sınıflandırılmasını aşıp canlı, üretimi aydınlatan düşüncelere varmaktadır. Dolayısıyla yasaların bilgisi, en yetkin olanıdır; çünkü, bize, bir sürecin bir başkasına nasıl bağlı olduğunu gösterir."

Tüm iktisadın daha ilk doğal yasası, özel olarak Bay Dühring tarafından keşfedilmiştir. Adam Smith, "garip bir şekilde, tüm iktisadi gelişmenin en önemli etkenini yalnızca en başa koymamakla kalmamış, aynı zamanda bunun özel formülasyonunu da tamamen savsaklamış ve bu şekilde, modern Avrupa'nın gelişmesine damgasını vurmuş olan bu gücü istemeyerek ikincil bir role indirgemiştir." Bu "başa konması gereken temel yasa, teknik donanım yasası, evet hatta denebilir ki, insanın doğal olarak

verili ekonomik gücünün silahlanması yasasıdır." Bay Dühring tarafından keşfedilen bu "temel yasa" şöyledir:

Yasa No. 1. "Ekonomik araçların, doğal kaynakların ve insan gücünün üretkenliği, *icat* ve *keşiflerle* artar."

Şaşkınlıktan ne diyeceğimizi bilemiyoruz. Bay Dühring bize tamamen, Moliér'in şakacısının, tüm yaşamı boyunca bilmeden düzyazı konuştuğu haberini bildirdiği yeni yetme soyluya davrandığı gibi davranıyor.[101] İcatların ve keşiflerin bazı durumlarda emeğin üretken gücünü artırdığını (ama pek çok durumda da, dünyanın tüm patent dairelerinin arşivlerindeki hurda kâğıt yığınının gösterdiği gibi, artırmadığını) çoktan biliyoruz; Nuhu nebiden kalma bu beylik düşüncenin tüm ekonominin temel yasası olduğunu — işte bu aydınlatmayı ise Bay Dühring'e borçluyuz! "Yüksek bilimselliğin" zaferi, felsefede olduğu gibi, ekonomide de sadece, önüne çıkan ilk beylik düşünceye tumturaklı bir ad vermekten, onu davul zurnayla doğal yasa, hatta temel yasa ilan etmekten ibaretse, "daha derin temel atmak" ve bilimi altüst etmek gerçekten de herkes için, hatta Berlin "Volkszeitung"un[102] yazı kurulu için bile mümkün kılınmış demektir. O zaman Bay Dühring'in Platon üzerine yargısını, "tüm sertliği" ile bizzat Bay Dühring'e şu şekilde uygulamak zorunda kalacağız: "Ne var ki, böyle bir şey politik ekonomi bilgeliği sayılıyorsa, o zaman" eleştirel temellerin[103] "yazarı bunu, ilk bakışta apaçık olan herhangi bir şey hakkında düşünmek" — evet, hatta yalnızca gevezelik etmek — "için bir vesile duyan her kişiyle paylaşır." Örneğin, hayvanlar yer dediğimizde, tüm masumiyetimizle büyük bir sözü rahat rahat dile getirmiş oluruz; çünkü, yalnızca, yemenin tüm hayvan yaşamının temel yasası olduğunu söylememiz yeter ve tüm zooloji altüst olur.

Yasa No. 2. İşbölümü: "Mesleklerin bölünmesi ve etkinliklerin ayrılması, emek üretkenliğini artırır." Doğru olduğu ölçüde, bu da Adam Smith'ten beri bir beylik lakırdıdır. *Ne* ölçüde doğru olduğu, Üçüncü Kısımda gösterilecektir.

Yasa No. 3. *"Uzaklık ve taşıma,* üretici güçlerin ortak faaliyetini engelleyen ve kolaylaştıran baş nedenlerdir."

Yasa No. 4. "Sanayi devleti, tarım devletinden kıyaslanamayacak ölçüde çok nüfus kapasitesine sahiptir.

Yasa No. 5. "Ekonomide, maddi çıkar olmadan hiçbir şey olmaz."

Bunlar, Bay Dühring'in yeni ekonomisini üzerlerine kurduğu "doğal yasalar"dır. Daha önce felsefede ortaya koyduğumuz yöntemine bağlı kalıyor. En cansıkıcı bayağılıkta, üstelik bazen yanlış ifade edilmiş bazı doğrular, ekonominin de hiçbir tanıt gerektirmeyen aksiyomlarını, temel teoremlerini, doğal yasalarını oluşturuyor. Hiçbir içeriği olmayan bu yasaların içeriğini açımlama bahanesiyle, bu fırsattan yararlanarak, *adlarına* bu sözümona yasalarda rastlanan çeşitli konular, yani icatlar, işbölümü, taşıma araçları, nüfus, çıkar, rekabet vb. üzerine uçsuz bucaksız ekonomik gevezelikler, yavan bayağılığı yalnızca kâhinvari cafcafla ve şurada burada her türlü safsatacı incelikler üzerine yanlış bir anlayış ya da kendini beğenmiş bir titizlikle çeşnilendirilmiş bir gevezelik taslıyor. Sonra, sonunda toprak rantı, sermaye kazancı ve iş ücretine geliyoruz ve buraya kadarki açımlamamızda sadece bu son iki mülk edinme biçimini incelediğimiz için, bitirirken, Bay Dühring'in toprak rantı anlayışını da kısaca incelemek istiyoruz.

Bay Dühring'in sırf önceli Carey'i kopya etttiği tüm noktaları geçiyoruz; ne Carey ile işimiz var, ne de Carey'nin çarpıtmalarına ve budalalıklarına karşı Ricardo'nun toprak rantı anlayışını savunmakla. Bizi sadece Bay Dühring ilgilendiriyor ve o, toprak rantını, "toprak sahibinin, *toprak sahibi olarak* toprak ve araziden elde ettiği gelir" diye tanımlıyor. Bay Dühring, açıklaması gereken toprak rantı ekonomik kavramını, hemen hukuk alanına aktarıyor, böylece yeni birşey öğrenmiş olmuyoruz. Dolayısıyla, daha derin temeller kurucumuz, ister istemez, baş-

ka açıklamalar yapmaya tenezzül etmek zorunda. Bir çiftliğin bir kiracıya kiralanmasını, bir sermayenin bir girişimciye borç verilmesiyle karşılaştırıyor, fakat çok geçmeden, bu karşılaştırmanın da, diğer bazıları gibi, aksadığını görüyor. Çünkü, diyor, "eğer benzetme sürdürülmek istenirse, toprak rantının ödenmesinden sonra kiracıya kalan kazancın, sermaye işleten girişimciye faizler düşüldükten sonra düşen sermaye kazancının bakiyesine denk düşmesi gerekir. Fakat kiracı kazançlarını ana gelirler ve toprak rantını bakiye olarak görmek *âdet değildir*... Bu anlayış farkının bir tanıtı, toprak rantı öğretisinde, şahsen işletme durumunun ayrıca ele alınmaması ve kiraya verme durumunda kira miktarı ile, toprak sahibinin bizzat ürettiği rant arasındaki büyüklük farkına özel bir ağırlık verilmemesi *olgusu*dur. *En azından,* şahsen işleterek elde edilen rantın, bileşenlerinden biri âdeta toprak parçasının faizini ve diğeri girişimciliğin artık kazancını temsil ettiği şekilde ayrıldığını düşünmeye *gerek duyulmadı*. Çiftlik kiracısının kullandığı öz sermaye bir yana bırakılırsa, onun özel *kazancı çoğunlukla* bir tür iş ücreti *sayılıyor gibi görünüyor.* Fakat bu konuda bir şey ileri sürmek sakıncalıdır, çünkü sorun hiçbir zaman bu belirginlikte ortaya atılmamıştır. Daha büyük çiftliklerin söz konusu olduğu her yerde, çiftlik kiracısının özel kazancının bir iş ücreti sayılamayacağı kolayca görülebilir. Çünkü bizzat bu kazanç, kullanılması ancak bu tür gelirleri olanaklı kılan tarımsal işgücüne karşı karşıtlığa dayanır. O apaçık ki, çiftlik kiracısının elinde kalan ve mülk sahibinin işletmesi halinde elde edilecek olan *tam rantı* azaltan *rantın bir parçasıdır*."

Toprak rantı teorisi, politik ekonominin özgül İngiliz bir parçasıdır ve öyle olmak zorundaydı, çünkü rantın kâr ve faizden gerçekten de ayrılmış olduğu bir üretim tarzı yalnızca İngiltere'de mevcuttu. İngiltere'de bilindiği gibi, büyük toprak mülkiyeti ve büyük tarım egemendir. Toprak sahipleri, arazilerini bü-

yük, çoğu kez çok büyük çiftlikler halinde, bunları işletmek için yeterli sermayeye sahip olan ve bizim köylülerimiz gibi kendileri çalışmayıp, gerçek kapitalist girişimciler olarak çiftlik uşakları ve gündelikçilerin emeğini kullanan kiracılara kiralarlar. Dolayısıyla burada, kapitalist toplumun üç sınıfını ve bunların her birine özgü geliri görürüz: toprak rantı alan toprak sahibi, kâr alan kapitalist ve iş ücreti alan işçi. Çiftlik kiracısının kazancını, Bay Dühring'e *göründüğü* gibi, bir çeşit iş ücreti saymak, bir İngiliz iktisatçısının aklına hiçbir zaman gelmemiştir; kiracının kârının tartışma götürmez, gözle görülür ve elle tutulur, yani sermaye kârı olduğunu iddia etmek onun için daha da az *sakıncalı* olabilirdi. Burada, çiftlik kiracısının kazancının gerçekte ne olduğu sorusunun bu belirginlikte ortaya atılmadığını söylemek düpedüz gülünçtür. İngiltere'de bu soruyu hiç ortaya atmaya bile gerek yok, soru da, yanıtı da uzun zamandır bizzat olgularda vardır ve Adam Smith'ten beri bu konuda hiçbir zaman bir kuşku olmamıştır.

Bay Dühring'in adlandırdığı şekliyle şahsen işletme ya da daha doğrusu Almanya'da gerçekte çoğu kez olduğu gibi toprak sahibi hesabına kâhyaya işlettirme durumu bu konuda hiçbir şeyi değiştirmez. Toprak sahibi sermayeyi de sağlıyor ve toprağı kendi hesabına işlettiriyorsa, bugünkü üretim tarzı temelinde kendiliğinden anlaşılır olduğu ve başka türlü de olamayacağı gibi, toprak rantından başka kapitalist kârı da cebine indirir. Ve Bay Dühring, şahsen işletmekten gelen rantın (gelirin demesi gerekirdi) parçalara ayrılmış olarak düşünülmesine şimdiye kadar gerek duyulmadığını ileri sürdüğünde, bu düpedüz yanlıştır ve en iyi halde, bir kez daha yalnızca kendi cahilliğini kanıtlar. Örneğin:

"Emekten elde edilen gelire iş ücreti denir; sermayeyi yönetenin ya da kullananın elde ettiğine kâr denir... yalnızca topraktan doğan gelire rant denir ve o toprak sahibine aittir... Bu fark-

lı gelir türleri farklı kimselere düştüğü zaman, bunları birbirinden ayırdetmek kolaydır; ama aynı kişiye düştüklerinde, en azından günlük dilde, sık sık birbirine karıştırılırlar. Kendi toprağının bir bölümünü *bizzat işleten* bir toprak sahibinin, işletme giderleri çıktıktan sonra, *hem toprak sahibinin rantını hem de çiftlik kiracısının kârını alması* gerekirdi. Fakat o kolayca, en azından günlük dilde, tüm kazancını kâr olarak adlandıracak ve böylece rantı kâr ile karıştıracaktır. Kuzey Amerika ve Batı Hindistan'daki plantasyoncularımızın çoğu bu durumdadır. Çoğu kendi mülklerini işletir ve buna uygun olarak, bir plantasyonun rantından söz edildiğini pek seyrek duyarken, getirdiği kârdan söz edildiğini sık sık duyarız... Kendi bahçesini kendi eliyle işleyen bir bahçıvan, kendi şahsında hem toprak sahibi, hem kiracı, hem de işçiyi birleştirir. Dolayısıyla ürününün ona, birincinin rantını, ikincinin kârını ve üçüncünün de ücretini ödemesi gerekirdi. Fakat bunların tümü, genellikle onun emek kazancı sayılır; yani burada rant ve kâr, iş ücreti ile karıştırılır."

Bu pasaj, *Adam Smith*'in birinci kitabının altıncı bölümünde bulunur.[1] Yani şahsen işletme durumu, yüz yıl önce incelenmiştir ve burada Bay Dühring'e onca kaygı veren sakıncalar ve belirsizlikler sadece onun cahilliğinden kaynaklanmaktadır.

Sonunda, cüretkâr bir hileyle kendini sıkıntıdan kurtarıyor: çiftlik kiracısının kazancı "tarımsal işgücünün" sömürülmesine dayanır ve dolayısıyla açıkça, aslında toprak sahibinin cebine girmesi gereken "tam rant"ı kendisi kadar "azaltan" "rantın bir parçası"dır. Buradan iki şey öğreniyoruz. Birincisi, çiftlik kiracısı, toprak sahibinin rantını "azaltır", öyle ki, Bay Dühring'e göre, şimdiye değin düşünüldüğü gibi, çiftlik kiracısı toprak sahibine değil, bilakis *toprak sahibi çiftlik kiracısına rant öder* — gerçekten "temelden özgün bir görüş". Ve ikincisi, sonunda

[1] Bkz. Adam Smith, "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealt of Nations", Cilt I, Londra 1766, s. 63–65. *–Red.*

Bay Dühring'in toprak rantından ne anladığını öğreniyoruz: tarımsal emeğin sömürüsüyle tarımda elde edilen tüm artı-ürün. Fakat bu artı-ürün şimdiye kadarki tüm iktisatta —belki birkaç vülger iktisatçı dışında— toprak rantına ve sermaye kârına ayrıldığından, Bay Dühring'in toprak rantı hakkında da "genel geçerli anlayışı paylaşmadığını" saptamak zorundayız.

Dolayısıyla, Bay Dühring'e göre, toprak rantı ile sermaye kazancı birbirinden sadece, birincinin tarımda ve ikincinin sanayide ya da ticarette elde edilmesiyle ayrılır. Ve Bay Dühring, bu gayrieleştirel ve karmaşık düşünce tarzına varmak zorundaydı. Onun, toprak üzerinde egemenliğin ancak insan üzerinde egemenlikle kurulduğu yolundaki "gerçek tarihsel görüş"ten hareket ettiğini görmüştük. Dolayısıyla, toprak herhangi bir biçimde köle emeğiyle işlenir işlenmez, toprak beyi için bir artık ortaya çıkar ve işte bu artık da ranttır, aynen emek kazancının üzerindeki emek ürünü artığının sanayide sermaye kazancı olması gibi. "Böylece, tarımın, emeğin boyunduruk altına alınmasının biçimlerinden herhangi biri vasıtasıyla yapıldığı her yerde ve her zaman, toprak rantının önemli ölçüde var olduğu açıktır." Bay Dühring rantı bu şekilde, tarımda elde edilen artı-ürünün tümü biçiminde sunarken, bir yandan İngiltere'deki çiftlik kiracısı kârı ve öte yandan da bu artı-ürünün toprak rantı ve çiftlik kiracısının kârı biçimindeki tüm klasik ekonomide geçerli bölünmesi, yani *arı*, belgin rant anlayışı onun yolunu kesiyor. Bay Dühring ne yapıyor? Sanki tarım artı-ürününün çiftlik kiracısının kârı ve toprak rantı biçiminde bölünmesi, yani klasik politik ekonominin tüm rant teorisi konusunda tek sözcük bile bilmiyormuş gibi yapıyor; sanki tüm politik ekonomide çiftlik kiracısı kârının aslında ne olduğu sorusu henüz "bu belirginlikte" ortaya atılmamış gibi; sanki henüz araştırılmamış ve hakkında aldanma ve belirsizlik dışında hiçbir şey bilinmeyen bir konu söz konusuymuş gibi yapıyor. Ve tarımsal artı-ürünün, herhangi bir teorik ekolün en küçük bir yardımı olmadan öylesine acımasız-

ca bileşenlerine: toprak rantı ve sermaye kârına ayrıştığı o uğursuz İngiltere'den, şahsen işletmenin ataerkil gelişmesinin doruğunda olduğu, "çiftlik sahibinin ranttan topraklarının gelirini anladığı" ve Junker* beylerin rant üzerine düşüncelerinin, hâlâ bilim için ölçü oluşturma iddiası taşıdığı; dolayısıyla Bay Dühring'in rant ve kâr üzerine kavram karmaşasıyla yakayı sıyırıp, hatta toprak rantının kiracı tarafından toprak sahibine değil, tersine toprak sahibi tarafından kiracıya ödendiği şeklindeki en son buluşuna inananlar çıkabileceğini umduğu çok sevdiği Prusya eyalet hukukunun geçerlilik alanına kaçıyor.

* *Junker:* Alman derebeylerine, feodal büyük toprak beylerine verilen isim. –*ÇN.*

X
"Eleştirel Tarih"ten

Son olarak, "Politik Ekonominin Eleştirel Tarihi"ne, Bay Dühring'in —kendi deyimiyle— "eşi görülmedik" "bu girişimi"ne bir göz atalım. Çokça söz verdiği son ve en sıkı bilimselliğe belki sonunda burada rastlarız.

Bay Dühring "ekonomi biliminin" "son derece modern bir görüngü olduğu" (s. 12) şeklindeki buluşu etrafında büyük bir gürültü koparıyor.

Gerçekten de, Marx "*Kapital*"de şöyle diyor: "Politik ekonomi... bağımsız bir bilim olarak ilk kez manüfaktür döneminde ortaya çıkar"[1] ve "Politik Ekonominin Eleştirisine Katkı", sayfa 29'da[2]: klasik politik ekonomi, "İngiltere'de William Petty, Fransa'da Boisguillebert ile başlar ve İngiltere'de Ricardo, Fransa'da Sismondi ile sona erer." Bay Dühring kendisine çizilen bu yolu izliyor, şu farkla ki, ona göre *yüksek* iktisat, ancak burjuva bilimin klasik döneminin sona ermesinden sonra dünyaya getirdiği acınası düşüklerle başlar. Buna karşılık, giriş bölümünün sonunda çok haklı olarak şöyle övünüyor: "Fakat bu girişim daha dıştan algılanabilir özellikleri ve içeriğinin daha yenilikçi yarısı itibariyle tamamen eşi görülmedik bir şeyse, iç

---

[1] Bkz. Karl Karx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 383. –*Red.*

[2] Bkz. Karl Marx, "Politik Ekonominin Eleştirisine Katkı", Dietz Verlag, Berlin 1951, s. 49. –*Red.*

eleştirel yaklaşımları ve genel bakış açısı itibariyle daha da çok benim öz malımdır" (s. 9). Gerçekten, dış ve iç, iki yönden, kendi "girişim"inin (bu sınai deyim fena seçilmemiş) reklamını şöyle yapabilirdi: *Biricik ve Onun Mülkiyeti*.[104]

Politik ekonomi, tarihte ortaya çıktığı biçimiyle, gerçekte kapitalist üretim dönemi ekonomisine bilimsel bakıştan başka bir şey olmadığı için, buna ilişkin ilkelere ve teoremlere, örneğin eski Yunan toplumu yazarlarında, ancak meta üretimi, ticaret, para, faiz getiren sermaye vb. gibi belli görüngüler her iki topluma da ortak olduğu ölçüde rastlanabilir. Yunanlılar bu alana fırsat oldukça gezinti yaptıkları ölçüde, tüm diğer alanlardakiyle aynı dehayı, aynı özgünlüğü gösterirler. Bu nedenle, onların görüşleri, tarihsel olarak modern bilimin teorik çıkış noktalarını oluşturur. Şimdi dünya çapında tarihsel Bay Dühring'in diyeceklerini dinleyelim:

"Bilimsel iktisat teorisine ilişkin olarak ilkçağ hakkında aslında (!) söyleyecek olumlu hiçbir şey yoktur ve tamamen gayribilimsel ortaçağ bunun için (*hiçbir şey* söylemek için!) çok daha az vesile sunar. Fakat bilgelik görüntüsünü kuruntuyla sergileyen üslup... modern bilimin gerçek karakterini bozduğu için, en azından birkaç örneğe dikkat çekmek gerekir." Ve daha sonra Bay Dühring, gerçekten "bilgelik görüntüsü"nden de yoksun bir eleştirinin örneklerini veriyor.

Aristoteles'in, "her malın ikili kullanımı vardır —biri nesne olarak o nesneye özgüdür, diğeri değildir, ayağa giyilebilen ve değişilebilen bir sandal gibi; ikisi de sandalın kullanım tarzıdır, çünkü sandalı kendinde olmayan şeyle, para ya da yiyecekle değişen kişi de sandalı sandal olarak kullanır; ama doğal kullanım tarzında değil, çünkü o değiştirilmek için üretilmemiştir"[105] önermesi— bu önerme, Bay Dühring'e göre yalnızca "oldukça bayağı ve bilgiççe dile getirilmiş" olmakla kalmamıştır. Aynı zamanda burada "kullanım değeri ile değişim değeri arasında bir

ayrım" bulanlar ayrıca "mizah"a da kapılarak, "son zamanlarda" ve "en ileri sistem çerçevesinde" —elbette bizzat Bay Dühring'inkinde— kullanım değeri ve değişim değerinden eser kalmadığını unutuyorlar.

"Platon'un devlet üzerine yazılarında... ulusal iktisatta işbölümünün *modern* öğretisini de bulduklarını iddia ettiler." Bu, anlaşılan, "*Kapital*"in üçüncü baskısının, tersine, klasik ilkçağın işbölümü hakkındaki görüşünün modern görüşle "tam karşıtlığının" kanıtlandığı XII. Bölüm, 5, sayfa 569'daki[1] yere bir gönderme. — İşte Platon'a, (Yunanlılar için devletle özdeş olan) kentin doğal temeli olarak işbölümünün[106] onun devrinde dâhiyane sunumu için Bay Dühring tarafından layık görülen, burun kıvırmaktan başka bir şey değildir, bunun nedeni de, "pazarın mesleklerin daha sonraki dallara ayrılmasına ve özel işlemlerin teknik ayrışması açısından andaki kapsamına sınır çekmesine" değinmemesiymiş — ama Yunanlı Ksenofon bunu yapar,[107] Bay Dühring! —, "ki ancak bu sınır düşüncesinin yardımıyla, o olmadan nerdeyse bilimsel denilemeyecek olan bilgi, iktisadın önemli bir doğrusu haline gelir".

İşbölümü fikrinin "bilimsel" hale gelmesi için zorunlu bu "sınır"ı çeken ve bu nedenle, altını çizerek, Adam Smith'i işbölümü yasasının kâşifi olarak ilan eden, gerçekte, Bay Dühring'in öylesine aşağıladığı "Profesör" Roscher olmuştur.[108] Meta üretiminin egemen üretim tarzı olduğu bir toplumda, "pazar" —bir kez de Bay Dühring'in üslubuyla söylemek gerekirse— "iş adamları" arasında daima çok iyi bilinen bir "sınır" olmuştur. Fakat, kapitalist işbölümünü yaratanın pazar değil, tam tersine, pazarı yaratanın daha önceki toplumsal bağların parçalanması ve bundan doğan işbölümü olduğunu görmek için, "rutinin bilgisi ve içgüdüsü"nden daha çok şey gerek. (Bkz. "*Kapital*", Cilt I, Bölüm XXIV, 5[2]: Sanayi sermayesi için iç pazarın kurulması.)

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 384/385. –*Red.*

[2] Bkz. age, s. 784. –*Red.*

"Paranın rolü her zaman ekonomik (!) düşüncelerin en önemli uyarıcısı olmak olmuştur. Fakat bir Aristoteles bu rol üzerine ne biliyordu? Açıktır ki, para aracılığıyla değişimin, ilkel doğal değişimi izlemiş olmasından başka hiçbir şey."

Fakat "bir" Aristoteles, paranın, birinde salt dolaşım aracı, diğerinde para sermaye olarak hareket ettiği iki farklı *dolaşım biçimini* bulmaya yeltendiğinde,[109] böyle yapmakla —Bay Dühring'e göre— sadece "ahlâki bir antipati"yi dile getiriyor. Fakat "bir" Aristoteles parayı *değer ölçüsü* "rolü" içinde tahlil etmeye kalkma cüretini gösterip de para öğretisi bakımından öylesine tayin edici olan bu sorunu doğru biçimde koyduğunda,[110] "bir" Dühring, hem de çok haklı iç nedenlerle, bu izin verilemez pervasızlık karşısında susar.

Nihai sonuç: Dühring'in "dikkat çekme"sinde yansıdığı haliyle Yunan ilk çağı, gerçekte "sadece tamamen vasat fikirler"e sahiptir (s. 25), elbette bu türlü "budalalıkların" (s. 29), vasat olsun olmasın, fikirlerle biraz ortak bir yanı varsa.

Bay Dühring'in merkantilizm üzerine bölümünü, en iyisi "aslından", yani F. List'te "Ulusal Sistem", Bölüm 29'dan okumak: "Okul tarafından yanlış olarak merkantil sistem diye adlandırılan sanayi sistemi". Bay Dühring'in, burada da her türlü "bilgelik görüntüsü"nden ne denli büyük bir özenle kaçınmasını bildiği, diğer şeylerin yanı sıra, aşağıda görülüyor:

List, Bölüm 28, "İtalyan İktisatçıları"nda şöyle der: "İtalya, politik ekonominin pratiğinde olduğu kadar teorisinde de, tüm modern ulusların önüne geçmiştir" ve sonra da "özel olarak politik ekonomi üzerine İtalya'da yazılan ilk yapıtın, Napolili Antonio Serra'nın, krallıklara bir altın ve gümüş bolluğu sağlamanın araçları üzerine yazısı (1613)" olduğuna değiniyor.[111] Bay Dühring bunu kendinden emin bir şekilde kabul ediyor ve bunun sonucu Serra'nın "*Breve Trattato*"sunu[112] "iktisadın yakın önta-

rihinin girişinde bir tür yazıt olarak" görebiliyor. "*Breve Trattato*"yu ele alışı, gerçekte bu "yazınsal caka" ile sınırlı. Ne yazık ki gerçeklikte işler farklı cereyan ediyor ve 1609'da, yani "*Breve Trattato*"dan dört yıl önce, Thomas Mun'un "*A Discourse of Trade, etc.*"sı[113] yayınlanıyordu. Bu yazının özgül önemi, daha ilk baskısında, İngiltere'de o zaman hâlâ devlet pratiği olarak savunulan ilkel *parasal sisteme* karşı yönelmiş olmasıydı; yani merkantil sistemin kendini doğuran sistemden bilinçli *öz ayrılışını* temsil ediyordu. Bu yazı, daha ilk biçimiyle birçok baskı yaptı ve yasama üzerinde doğrudan etkide bulundu. Yazarı tarafından tamamen yeniden kaleme alınan ve ancak ölümünden sonra yayınlanan 1664 baskısı "*England's Treasure etc.*", bir yüz yıl daha merkantilizmin İncil'i olarak kaldı. Yani merkantilizmin "girişte bir tür yazıt olarak" çığır açan bir yapıtı varsa, o da bu yapıttır ve işte bu nedenle de, Bay Dühring'in "hiyerarşik ilişkileri çok özenli gözlemleyen tarihi" için bu yapıt kesinlikle mevcut değildir.

Modern politik ekonominin kurucusu *Petty* hakkında Bay Dühring bize, onun "düşünce tarzında önemli ölçüde yüzeysellik" olduğunu, ayrıca, "kavramların iç ve daha ince ayrımlarını hissetmekten yoksun" olduğunu... "çok şey bilen, ama herhangi bir düşüncenin köklerine inmeden, birinden diğerine kolaylıkla geçebilen bir oynaklığa" sahip olduğunu... "ulusal iktisada ilişkin fikirlerinin henüz çok kaba olduğunu" ve "karşıtlıkları... daha ciddi bir düşünürü pekâlâ eğlendirebilecek çocukluklara vardığını" bildiriyor. "Daha ciddi düşünür" Bay Dühring'in tenezzül edip de "bir Petty"yi dikkate alması ne mütevazı bir alçakgönüllülük! Peki onu nasıl dikkate alıyor?

Petty'nin, "onda *yetersiz izleri* bulunan emek, hatta değer ölçüsü olarak emek zamanı" üzerine önermeleri, bu cümleden başka hiçbir yerde anılmaz. Yetersiz izler! "*Treatise on Taxes and Contributions*"unda (birinci baskı, 1662)[114] Petty, metaların

değer büyüklüğünün son derece açık ve doğru bir tahlilini verir. Bunu önce aynı miktarda emeğe malolan soy metallerle tahılın eşdeğerliliğiyle örneklendirerek, soy metallerin değeri üzerine ilk ve son "teorik" sözü söyler. Fakat o, metaların değerlerinin *eşit emek* (equal labour) ile ölçüldüğünü de kesin ve genel bir biçimde dile getirir. Buluşunu, çeşitli, kısmen çok karmaşık sorunların çözümüne uygular ve yer yer, çeşitli vesilelerle ve çeşitli yazılarında, ana önermenin yinelenmediği yerlerde de, bundan önemli sonuçlar çıkarır. Fakat daha ilk yazısında şunu da söyler:

"Bunun [eşit emekle değer biçmenin] *değerleri dengelemenin ve tartmanın temeli olduğunu*[1] iddia ediyorum; bununla birlikte, bunun üst yapısında ve pratik uygulanmasında, itiraf ederim ki, çok miktarda çeşitlilik ve giriftlik var." Yani Petty, buluşunun öneminin bilincinde olduğu gibi, onu detayda uygulamanın zorluğunun da bilincindedir. Bu nedenle belirli somut durumlar için başka bir yol daha arar. Dolayısıyla, toprak ile emek arasında doğal bir eşitlik ilişkisi (a natural par) bulunmalıdır ki, değer istenildiği gibi, "tek başına her biriyle, ikisiyle birden olduğu kadar ya da daha iyi" ifade edilebilsin. Yanılgının kendisi bile dâhiyane.

Bay Dühring Petty'nin değer teorisi hakkında şu derin gözlemde bulunuyor: "Kendisi bizzat daha keskin bir biçimde düşünmüş olsaydı, başka pasajlarda, daha önce atıfta bulunduğumuz karşıt bir görüşün izlerine rastlamak mümkün olmazdı"; yani: "izler"in — "yetersiz" olması dışında, "daha önce" hiçbir şeye atıfta bulunulmamıştır. Bu, Bay Dühring'in çok karakteristik bir yöntemi: "önceden" anlamsız bir cümleyle bir imada bulunup, "sonradan" okuru —gerçekte adı geçen yazarın önceden ve sonradan es geçtiği— mesele hakkında "önceden" bilgilendirildiğine inandırmak.

[1] İtalikler Marx'a aittir. –*Red.*

Adam Smith'te değer kavramı hakkında "karşıt anlayışların" sadece "izleri"ne ve değer hakkında rahatça yanyana ve altalta birarada yürüyen açıkça karşıt sadece iki değil, bilakis üç, hatta tam olarak alırsak, dört görüşe rastlanır. Fakat zorunlu olarak el yordamıyla ilerleyen, deneyler yapan, daha yeni yeni biçimlenmeye başlayan bir düşünceler karmaşasıyla savaşan politik ekonominin kurucusunda çok doğal görünen şey, sonuçları kitaplardan kısmen genel bilince yerleştikten sonra birbuçuk yüzyıllık araştırmaları gözden geçirerek özetleyen bir yazarda garip görünebilir. Ve büyükten küçüğe gelirsek: Gördüğümüz gibi, bizzat Bay Dühring de bize, istediğimizi seçip almak için, beş ayrı çeşit değer ve bir o kadar da karşıt anlayış sunuyor. Ancak "bizzat kendisi daha keskin bir şekilde düşünmüş olsaydı", okurlarını Petty'nin son derece açık değer anlayışından en aşırı kafa karışıklığın içine atmak için onca zahmete girmezdi.

Petty'nin "Anatomy of Ireland"dan (bu, bunu "en güncel ders kitapları derlemesi"nden ikinci elden alan Bay Dühring'in belirttiği gibi, "ilk kez" 1691'de değil, 1672'de yayınlanmıştır) on yıl sonra, 1682'de yayınlanan pürüzsüz, yekpare çalışması, "*Quantulumcunque*[1] *Concerning Money*"dir.[115] Diğer yazılarında rastlanan merkantilist görüşlerin son izleri, burada tümüyle yok olmuştur. Bu, içeriği ve biçimi itibariyle küçük bir başyapıttır ve tam da bu nedenle, Bay Dühring'de adı bile geçmez. Ekonomik araştırmacıların bu en dâhiyanesi ve en özgünü karşısında tumturaklı, ukalaca bir vasatlığın, teorik ışık kıvılcımlarının hazır "aksiyomlar" olarak saflar halinde boy göstermeyip, bunun yerine, örneğin vergiler gibi, "kaba" pratik malzemenin derinleştirilmesinden dağınık olarak fışkırmasına sadece homurtulu hoşnutsuzluk göstermesi, sadece kızması çok doğaldır.

Petty'nin asıl ekonomik çalışmalarına olduğu gibi Bay Dühring, onun "Siyasi Aritmetik"inin temellerine, yani istatistiğe de

[1] Birkaç Söz... (Paraya İlişkin Birkaç Söz). –*Red.*

aynı şekilde davranıyor. Petty'nin uyguladığı yöntemlerin tuhaflığı üzerine öfkeli omuz silkiş! Ondan yüz yıl sonra Lavoisier'nin[116] bile bu alanda uyguladığı garip yöntemler karşısında, bugünkü istatistiğin Petty'nin ona çizdiği geniş hatların hedeflerinden onca büyük uzaklığı karşısında, böylesi bir kendini beğenmiş ukalalık, iki yüzyıl sonra, açık bir ahmaklık olarak görünüyor.

Petty'nin Bay Dühring'in "girişim"inde neredeyse hiç görülmeyen en önemli fikirleri, bu sonuncuya göre, sadece kopuk esintiler, rastgele düşünceler, gelişigüzel açıklamalardır, bunlara ancak zamanımızda, bağıntısından koparılmış alıntılar sayesinde aslında içermedikleri bir önem veriliyor, yani bunlar politik ekonominin *gerçek* tarihinde değil, bilakis yalnızca Bay Dühring'in köklü eleştirisinin ve "parlak üsluplu tarih yazımı"nın seviyesi altındaki modern kitaplarda bir rol oynuyor. Bay Dühring, "girişim"inde, iddianın kanıtlanmasını istemeye cesaret edemeyen kör inanç sahibi bir okur çevresini göz önünde tutmuşa benziyor. Bu konuya birazdan döneceğiz (Locke ve North'da), ama önce, geçerken, Boisguillebert ve Law'a bir göz atmamız gerek.

Birinciye ilişkin olarak, Bay Dühring'e ait tek buluşu belirtelim. O, Boisgullebert ve Law arasında daha önce bilinmeyen bir bağlantı bulmuştur. Boisguillebert, meta dolaşımında[1] yerine getirdikleri normal para işlevleri içinde soy metallerin kredi parası (*un morceau de papier*)[2][117] ile değiştirilebileceklerini ileri sürer. Buna karşılık Law, bu "kâğıt parçaları"nın keyfi bir "artış"ının, bir ulusun zenginliğini artıracağını zanneder. Bay Dühring için bundan, "Boisguillebert'teki bu dönemecin merkantilizmde yeni bir dönemeci içinde barındırdığı", başka bir

---

[1] Marx'ın "Dühring'in Politik Ekonominin Eleştirel Tarihi'ne ilişkin Kenar Notları" taslağı temelinde "meta üretimi"nden değiştirilmiştir. *–Red.*

[2] bir parça kâğıt. *–ÇN*

deyimle Law'u içinde barındırdığı sonucu çıkıyor. Bu, şu şekilde apaçık kanıtlanıyor: "Önemli olan *sadece,* 'basit kâğıt parçalarına' soy metallerin oynamaları *gereken* rolün verilmesiydi ve böylece, merkantilizmde bir başkalaşım derhal gerçekleşmiş oluyordu." Aynı başkalaşımla, amcayı da hemen hala yapabilirsiniz. Gerçi Bay Dühring, yatıştırarak ekliyor: "Bununla birlikte, Boisguillebert'in böyle bir niyeti yoktu." Fakat, şeytan adına, nasıl olur da o, soy metallerin para rolüne dair kendi rasyonalist anlayışının yerine, ona göre bu rolde soy metallerin yerine kâğıt geçirilebileceği için, merkantilistlerin kör inanca dayanan anlayışlarını geçirme niyetinde olabilirdi? — Yine de, diye devam ediyor Bay Dühring ciddi gülünçlüğü içinde: "yine de, yazarımızın, şurada burada gerçekten isabetli bir görüş belirtmeyi başardığını itiraf etmek gerekir" (s. 83).

Law'a ilişkin olarak, Bay Dühring sadece şu "gerçekten isabetli görüşü belirtmeyi" başarıyor: "Law da anlaşılabileceği üzere asla bu son temelin (yani "soy metaller temeli"nin) *kökünü* tümüylü ve bütünüyle *kazıyamadı,* fakat kâğıt parçası basımını son sınırına, yani sistemin çöküşüne kadar tırmandırdı" (s. 94). Gerçeklikte ise bu kâğıttan kelebekler, salt para simgeleri, soy metaller temelinin "kökünü kazımak" için değil, bilakis bunları halkın cebinden tamtakır devlet kasalarına cezbetmek için halkın içinde seke seke uçuşacaktı.[118]

Yine Petty'ye ve Bay Dühring'in ona ekonomi tarihinde oynattığı silik role dönecek olursak, önce Petty'nin en yakın ardılları Locke ve North üzerine söylenenleri dinleyelim. Locke'un "Considerations on Lowering of Interest and Raising of Money"si[1] ile North'un "Discourses upon Trade"i aynı yıl, 1691'de yayınlandı.

"Onun [Locke] faiz ve madeni para üzerine yazdıkları, merkantilizmin egemenliği altında geçerli olan, siyasi yaşamdaki

[1] "Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interests and Raising the Value of Money". –*Red.*

olaylarla bağıntılı düşüncelerin çerçevesini aşmaz" (s. 64). — Bu "rapor"u okuyanlar için, Locke'un "Lowering of Interest"inin 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa ve İtalya'da politik ekonomi üzerinde, hem de çeşitli yönlerden, neden böylesine önemli bir etki kazandığı gün gibi ortaya çıkmış olmalı.

"Faiz oranı serbestisi hakkında bazı işadamları benzer şekilde [Locke gibi] düşünüyordu ve durumun gelişmesi de, faizin önündeki engelleri etkisiz görme eğilimini beraberinde getiriyordu. Bir Dudley North'un serbest ticaret doğrultusunda 'Discourses upon Trade'ini yazabildiği bir dönemde, faiz *sınırlamalarına* karşı teorik muhalefeti hiç de eşi duyulmadık bir şey gibi göstermeyen birçok şey, deyim yerindeyse, artık ortada olmalıydı" (s. 64).

Yani Locke'un, faiz serbestisi üzerine teori yürütmesi ve "eşi duyulmadık" bir şey söylememesi için, sadece zamandaşı şu ya da bu "işadamı"nın düşünceleri üzerine düşünmesi ya da zamanının "deyim yerindeyse ortada olan" şeylerini yakalaması gerekiyordu! Gerçekte ise Petty daha 1662'de, "Treatise on Taxes and Contributions"unda, faizi, bizim tefecilik adını verdiğimiz para rantı (rent of money which we call usury) olarak toprak ve arazi rantının (rent of land and houses) karşısına koyuyor ve toprak rantını değil de para rantını yasal olarak cezalandırmak isteyen toprak beylerine, doğa yasasına karşı burjuva, pozitif yasalar yapmanın boşluğunu ve kısırlığını gösteriyordu (the vanity and fruitlessness of making civil positive law against the law of nature).[119] Bu nedenle, "Quantulumcunque"unda (1682) yasal faiz düzenlemesini, soy metal ihracatının ya da kambiyo kurlarının düzenlenmesi kadar budalaca bir şey olarak ilan ediyor. Aynı yapıtta, raising of money (örneğin bir ons gümüşten iki misli şilin darp ederek yarım şiline bir şilin adı verme girişimi) üzerine, tüm zamanlar için kesin ölçü oluşturacak şeyler söylüyor.

Bu son noktaya ilişkin olarak, Locke ve North tarafından ne-

redeyse yalnızca kopya edilir. Fakat faiz konusunda Locke, Petty'nin para faizi ile toprak rantı arasındaki paralelini izlerken, North daha ileri giderek, sermaye rantı olarak (rent of stock) faizi toprak rantının ve sermaye lordlarını da toprak lordlarının karşısına koyuyor.[120] Locke, Petty'nin talep ettiği faiz serbestisini yalnızca sınırlamalarla kabul ederken, North bunu mutlak olarak kabul ediyor.

"Daha ince" anlamda daha amansız bir merkantilist olarak Bay Dühring, Dudley North'un "Discourses upon Trade"inin işini, bunun "serbest ticaret doğrultusunda" yazıldığı notuyla bitirdiğinde, kendi kendini geçiyor. Bu, Harvey hakkında, onun kan dolaşımı "doğrultusunda" yazdığını söylemek gibi bir şey. North'un yazısı —diğer kazanımlarını bir yana bırakırsak—, hem iç ve hem de dış ticarete ilişkin olarak, serbest ticaret öğretisinin amansız bir tutarlılıkla yazılmış klasik bir açıklamasıdır, 1691'de gerçekten de "eşi duyulmadık bir şey"!

Geçerken belirtelim ki, Bay Dühring bize North'un bir "tüccar", üstelik kötü bir herif olduğunu ve yazısının "rağbet bulmadığını" bildiriyor. Bir tek, böyle bir yazının, İngiltere'de koruyucu gümrük sisteminin kesin zaferi döneminde, belirleyici olan ayak takımı arasında rağbet görmesi eksikti! Fakat bu, hemen onun ardından, kısmen de daha 17. yüzyıl dolmadan İngiltere'de yayınlanan bir dizi iktisadi eserden de görülebileceği gibi, onun teori üzerinde derhal etkide bulunmasını engellemedi.

Locke ve North bize, Petty'nin politik ekonominin hemen her alanında gerçekleştirdiği ilk cesur girişimlerin, İngiliz ardılları tarafından nasıl tek tek ele alınıp geliştirildiklerinin tanıtını sunmuşlardır. Bu sürecin 1691—1752 dönemindeki izleri, bu döneme ait daha önemli tüm ekonomik yazıların, olumlu ya da olumsuz olarak Petty ile başlamalarıyla, en yüzeysel gözlemciye bile malûmdur. Bu nedenle, özgün kafalarla dolu bu dönem, politik ekonominin yavaş yavaş doğuşunun araştırılması için en

önemli dönemdir. Petty'ye ve o dönemin yazarlarına "*Kapital*"de büyük önem verilmesini Marx'ın hanesine affedilmez bir günah olarak yazan "parlak üsluplu tarih yazımı", bunları bir kalemde tarihten siler. Locke, North, Boisguillebert ve Law'dan hemen fizyokratlara geçer ve daha sonra, politik ekonominin gerçek tapınağının girişinde David Hume görünür. Bay Dühring'in izniyle, kronolojik düzeni yeniden kuruyor ve Hume'u fizyokratlardan önceye alıyoruz.

Hume'un ekonomik "*Essays*"i 1752'de yayınlandı.[121] Bir bütün oluşturan "*Of Money*", "*Of the Balance of Trade*", "*Of Commerce*" başlıklı denemelerde, Hume adım adım ve hatta çoğu kez şahsi takıntılarında bile, Jacob Vanderlint'in "*Money Answers All Things*", Londra 1734, kitabını izler. Her ne kadar Bay Dühring bu Vanderlint'i tanımıyor olabilirse de, o 18. yüzyıl sonuna doğru, yani Adam Smith sonrası dönemde bile İngiliz iktisat yazılarında hâlâ göz önünde bulundurulur.

Vanderlint gibi, Hume da parayı, salt değer simgesi olarak ele alır; ticaret bilançosunun neden sürekli olarak bir ülkenin aleyhine ya da lehine olamayacağını neredeyse sözcüğü sözcüğüne Vanderlint'ten kopya eder (ve bu önemlidir, çünkü değer simgeleri teorisini, başka birçok kitaptan da alabilirdi); Vanderlint gibi, bilançolar dengesinin, doğal olarak, farklı ülkelerdeki farklı ekonomik durumlara uygun olarak oluştuğunu öğretir; Vanderlint gibi, ama daha az cesaret ve tutarlılıkla, serbest ticareti öğütler; Vanderlint ile birlikte, ama daha yüzeysel olarak, üretimin motoru olarak gereksinimleri vurgular; meta fiyatları üzerinde banka parası ve devlet tahvillerine yanlış yere yüklediği etki konusunda Vanderlint'i izler; Vanderlint gibi, kredi parasını reddeder; Vanderlint gibi, meta fiyatlarını emeğin fiyatına, yani iş ücretine bağımlı kılar; hatta Vanderlint'in, hazine biriktirmenin meta fiyatlarını düşük tuttuğu şeklindeki kaçıklığını bile kopya eder vs. vs.

Bay Dühring çok zaman önce, başkalarının Hume'un para teorisini yanlış anladığı konusunda kâhinvari bir imada bulunmuş ve özellikle Marx'a gözkorkutucu anıştırmalarda bulunmuştu, o Marx ki, üstelik "*Kapital*"de, polisin izni olmaksızın, Hume'un Vanderlint ve daha sonra bahsedeceğimiz J. Massie ile gizli ilişkilerine işaret etmişti.

Bu yanlış anlama konusunda durum şöyledir. Hume'un gerçek para teorisine ilişkin olarak (ki bu teoriye göre para salt değer simgesidir ve bu nedenle, diğer koşullar aynı kalmak şartıyla, meta fiyatları, dolaşımdaki para miktarının artışı ölçüsünde düşer ve azalışı ölçüsünde yükselir[1]), Bay Dühring, en iyi niyetiyle —ama kendine özgü parlak tarzıyla— sadece yanılgı içindeki öncellerini tekrarlayabiliyor. Fakat Hume, sözü geçen teoriyi sunduktan sonra, (aynen daha önce Montesquieu'nün[122] aynı öncüllerden hareketle yaptığı gibi) bizzat itirazda bulunur: Yine de, Amerikan maden ocaklarının bulunmasından bu yana, "bu maden ocaklarının sahipleri hariç, Avrupa'nın tüm uluslarında sanayinin geliştiği" ve bunun da "haklı olarak, başka nedenler arasında, altın ve gümüş artışına atfedilebileceği" "kesindir". Bu görüngüyü şöyle açıklar: "metaların yüksek fiyatı altın ve gümüş artışının zorunlu sonucu olmasına karşın, yine de doğrudan bu artışı izlemez, bilakis paranın tüm devlette dolaşması ve etkilerini nüfusun tüm katmanları üzerinde hissettirmesi için belirli bir zamanın geçmesi zorunludur". Bu ara dönemde para, sanayi ve ticaret üzerinde yararlı bir etkide bulunur. Bu tartışmanın sonunda Hume, kimi öncellerinden ve çağdaşlarından çok daha tek yanlı bir şekilde de olsa, bunun neden böyle olduğunu da söylüyor: "Parayı tüm topluluktaki ilerlemesi içinde izlemek kolaydır ve burada, onun *emeğin fiyatını yükseltmeden* önce, herkesin çabasını kamçılamak zorunda olduğunu görürüz."[123]

---

[1] Burada "düşer" ve "yükselir" sözcüklerinin yer değiştirmesi gerekir. Bunun için bkz.: Marx, "Politik Ekonominin Eleştirisi". Berlin 1951, Hume'un para teorisinin anlatıldığı bölüm s. 173-179. –*Red.*

Başka sözcüklerle: Hume burada, soy metallerin değerinde bir devrimi, yani bir değer düşmesini, ya da, ki bu da aynı şeydir, soy metallerin *değer ölçüsünde* bir devrimi betimliyor. Bundan, doğru bir şekilde, meta fiyatlarının yavaş yavaş oluşan dengelenmesinde, bu değer düşüşünün "emeğin fiyatını", yani iş ücretini, ancak son tahlilde "yükselttiği"; yani işçiler zararına tüccar ve zanaat erbabının kârını yükselttiği (o bunu tamamen normal karşılıyor) ve böylece "çabayı kamçıladığı" sonucunu çıkarıyor. Fakat o asıl bilimsel soruyu: soy metallerin artan arzının, bunların değeri aynı kalmak şartıyla, meta fiyatları üzerinde etkili olup olmayacağı ve olursa nasıl olacağı sorusunu önüne koymuyor ve *her* "soy metal artışı"nı onların değerden düşmesiyle karıştırıyor. Yani Hume, Marx'ın ("Eleştiriye Katkı vb.", sayfa 173[1]) ona yaptırdığı şeyin aynısını yapıyor. Bu noktaya geçerken bir kez daha değineceğiz, ama önce Hume'un "*Interest*" üzerine denemesine dönüyoruz.

Hume'un, faizin mevcut para miktarıyla değil, bilakis kâr oranıyla düzenlendiği şeklindeki, açıkça Locke'a karşı yönelen kanıtlaması ve faiz oranının yüksekliğini ya da düşüklüğünü belirleyen nedenler üzerine diğer açıklamaları — tüm bunlar, 1750'de, Hume'un Denemeler'inden iki yıl önce yayınlanan bir yazıda çok daha net, ama biraz daha az zarif bir şekilde bulunuyor: "An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered." Bunun yazarı J. Massie'dir, çok yönlü etkin ve dönemin İngiliz yazınından görülebileceği gibi, çok okunan bir yazar. Adam Smith'in faiz oranı üzerine açıklamaları, Hume'dan çok Massie'ye yakındır. İkisi de, Massie ve Hume da, ikisinde de bir rol oynayan "kâr"ın doğası üzerine bir şey bilmiyor ve söylemiyorlar.

"Genelde", diye vaaz çekiyor Bay Dühring, "Hume'un de-

[1] Bkz. Karl Marx, "Politik Ekonominin Eleştirisine Katkı", s. 173/74. –*Red.*

ğerlendirilmesinde çoğunlukla çok önyargılı davranılmış ve hiçbir zaman sahip olmadığı fikirler ona maledilmiştir." Ve bu "davranış"ın birden fazla çarpıcı örneğini bize bizzat Bay Dühring veriyor.

Örneğin, Hume'un faiz üzerine denemesi şu sözlerle başlar: "Hiçbir şey, düşük faiz oranı kadar, bir halkın gönenç durumunun daha güvenilir simgesi sayılmaz: hem de haklı olarak; bunun nedeninin, genel olarak kabul edilenden biraz farklı olduğuna inanmama rağmen."[124] Dolayısıyla daha ilk cümlede Hume, faiz oranının düşüklüğünün bir halkın gönenç durumunun en güvenilir belirtisi olduğu kanısını, daha onun zamanında herkese malolmuş beylik bir düşünce olarak aktarıyor. Ve gerçekten de, bu "fikrin" sokağa mal olması için, Child'dan bu yana tam yüz yıl zamanı olmuştur. Buna karşılık: "Hume'un faiz oranı üzerine görüşlerinden, *esas olarak şu fikri vurgulamak gerekir ki,* faiz oranı koşulların (hangi koşulların?) gerçek barometresi ve onun düşüklüğü bir halkın gönencinin hemen hemen şaşmaz bir belirtisidir" (s. 130). Böyle konuşan "önyargılı" ve suçlu "kişi" kim? Bay Dühring'den başkası değil.

Eleştirel tarih yazarımızda çocuksu bir şaşkınlık uyandıran şey, Hume'un belli bir isabetli fikir konusunda, "kendini onun sahibi olarak bile göstermemesidir". İşte Bay Dühring'in başına gelmeyecek bir hal.

Hume'un her soy metal artışını nasıl, ona onun değerinde, yani metaların değer ölçüsünde bir değer düşüşünün, bir devrimin eşlik ettiği bir artışla karıştırdığını gördük. Bu karışıklık Hume'da kaçınılmaz bir şeydi, çünkü soy metallerin *değer ölçüsü* olarak işlevi hakkında en küçük bir fikri yoktu. Bir fikri olamazdı, çünkü bizzat değer hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Bizzat bu sözcük, onun makalelerinde belki sadece bir kez görünür, o da Locke'un soy metallerin "sadece imajiner bir değeri" olduğu yanlışını, onların "esas olarak fiktif bir değeri" olduğu şeklinde bozarak düzelttiği yerde.[125]

O burada yalnızca Petty'nin değil, aynı zamanda kimi İngiliz çağdaşlarının da altındadır. Aynı "geriliği", Petty'nin çoktan aşmış olduğu, "*tüccar*"ı eski tarzda hâlâ üretimin birinci itici gücü olarak yüceltmeye devam ettiğinde de gösterir. Hele Bay Dühring'in, Hume'un yazılarında "ana ekonomik ilişkiler"le uğraştığı yolunda verdiği güvenceye gelince, Hume'un ekonomik çalışmalarının dar ufkuna şaşıp kalmak için sadece, Adam Smith'in alıntı yaptığı Cantillon'un yazısıyla (Hume'un makaleleri gibi 1752'de, ama yazarın ölümünden yıllarca sonra yayınlanmıştır)[126] karşılaştırmak yeter. Hume, söylendiği gibi[1], Bay Dühring'in kendisine verdiği patente rağmen, yine de politik ekonomi alanında da saygın bir kişidir, ama burada özgün bir araştırmacı olmadığı gibi, hele çığır açıcı hiç değildir. Ekonomik makalelerinin, zamanının aydın çevreleri üzerindeki etkisi, yalnızca üstün açıklama tarzından değil, aynı zamanda çok daha fazlasıyla, onların, o sıralar serpilip gelişen sanayi ve ticaretin, bir başka deyişle, o sıralar İngiltere'de hızla yükselen kapitalist toplumun ilerici-iyimser yüceltilmesi olmasından ileri geliyordu ve bundan dolayı orada "rağbet" görmek zorundaydı. Burada bir örnek yetsin. Tam da Hume'un döneminde, kötü ünlü Sir Robert Walpole'un toprak sahiplerinin ve genelde zenginlerin yükünü azaltmak için planlı bir şekilde sömürdüğü dolaylı vergiler sistemine karşı İngiliz halk yığınlarının verdiği tutkulu mücadeleyi herkes bilir. Hume'un, isim vermeden, kafasından hiç çıkarmadığı otoritesi —dolaylı vergilerin en şiddetli düşmanı ve toprak vergisinin en kararlı öncü savaşçısı— Vanderlint'e karşı polemik yürüttüğü vergiler üzerine denemesinde (*Of Taxes*) şöyle denir: "Onlar (tüketim vergileri) gerçekten çok ağır vergiler

[1] "Söylendiği gibi" sözcükleri, başlangıçta "Fakat" diye başlayıp "görüyoruz" diye biten paragrafa ilişkin olarak kullanılmıştır. (bkz. elinizdeki kitap s. 320), Bu bölüm 1. ve 2. baskılarda "Davit Hume"un hemen arkasından geliyordu. (bkz. elinizdeki kitap s. 314). Belli ki Engels 3. Baskıda bu paragrafın yerini değiştirdiğinde bu sözcükler yerinde bırakıldı. –*Red.*

olmalı ve çok sağduyusuz biçimde konmalıdır ki, işçi onları *emeğinin fiyatını artırmadan* artan çaba ve tasarruflarıyla bile ödeyemeyecek durumda olsun."[127] İnsan burada Robert Walpole'un ta kendisini dinlediğini sanıyor, özellikle de "kamu kredisi" üzerine denemenin, devletten alacaklı olanları vergilendirmenin zorluğuna ilişkin şunların söylendiği pasajını göz önüne aldığımızda: "Onların gelirlerindeki azalış, dolaylı vergi ya da gümrüklerin basit bir maddesi görünüşü altında *gizlenmezdi.*"[128]

Bir İskoçtan başka türlüsü beklenemeyeceği gibi, Hume'un burjuva kazancına duyduğu hayranlık hiç de platonik değildi. Yoksul bir aileden geldiği halde, binlerce sterlinlik bir yıllık gelir sahibi oldu; ve bunu da Bay Dühring, burada Petty söz konusu olmadığına göre, anlayışla şöyle açıklıyor: "İyi bir *özel ekonomi* sayesinde, çok dar olanaklar temelinde, kimsenin keyfine göre yazma zorunda olmama durumuna erişmeyi başardı." Bay Dühring devamla şöyle diyor: "Hiçbir zaman partilerin, prenslerin ya da üniversitelerin etkisiyle en küçük bir ödün vermedi." Gerçi Hume'un bir "Wagener"[129] ile bir yazınsal şirket ortaklığı bilinmiyor ama, "*kiliseyi* ve devlet"i yücelten Whig oligarşisinin yaman bir yandaşı olduğu ve bu hizmeti karşılığında kendisine önce Paris elçiliğinde sekreterlik görevi ve daha sonra da ondan çok daha önemli ve çok daha kazançlı bir müsteşarlık görevi verildiği pekâlâ biliniyor. "Siyasi bakımdan Hume, tutucu ve katı monarşist görüşlere sahipti ve hep öyle kaldı. Bundan ötürü, mevcut kilise yandaşları tarafından hiçbir zaman Gibbon kadar sert bir biçimde sapkınlıkla suçlanmadı", diyor yaşlı Schlosser.[130] "Bu bencil Hume, bu yalancı tarihçi", İngiliz keşişlerini semiz, çoluksuz çocuksuz olmakla, sadakayla yaşamakla suçlar, "'fakat bizzat onun da hiçbir zaman ne bir ailesi, ne bir karısı oldu ve kendisi büyük semiz bir herifti, herhangi bir kamu hizmetiyle hak ederek kazanmadığı halde, önemli ölçüde kamu parasıyla besleniyordu"[131] der avam takımından "kaba" Cobbett.

Hume "yaşamı *pratik* ele alışında özsel bakımlardan bir Kant'tan çok üstündü", diyor Bay Dühring.

Fakat "Eleştirel Tarih"te Hume'a neden bu kadar abartılı bir yer veriliyor? Sırf bu "ciddi ve ince düşünür", 18. yüzyılın Dühring'i olma onuruna sahip bulunduğu için. Bir Hume'un "tüm bir bilim dalının (iktisat) yaratılmasının daha aydınlanmış felsefenin bir eylemi olduğunu" tanıtlamaya yaraması gibi, Hume'un öncelliği de, tüm bu bilim dalının şimdilik görülebilir sonunu, salt "daha aydınlanmış" felsefeyi mutlak ışıklı gerçeklik felsefesine dönüştürmüş olan ve şahsında, tıpkı Hume gibi ve "Alman toprağı üzerinde bunun bir eşi daha yoktur... kelimenin dar anlamında felsefe kültürünü iktisat konusundaki bilimsel çabalarla birleştirmiş bulunan" o şaşılacak adamda bulacağının en iyi güvencesidir. Bundan ötürü, yine de saygın bir iktisatçı olan Hume'un, önemini bugüne kadar ancak Bay Dühring'in "çağ için ölçüt olan" başarılarını da inatçı bir suskunlukla geçiştiren o kıskançlığın bilmezlikten gelebildiği birinci sınıf bir iktisat yıldızı olarak şişirildiğini görüyoruz.

*

Fizyokratik ekol bize, bilindiği gibi, *Quesnay'nin "Tableau Economique"*inde,[132] bugüne kadar ekonomi eleştirmenlerinin ve tarihçilerinin baş edemedikleri bir bilmece bırakmıştır. Bir ülkenin toplam zenginliğinin üretimi ve dolaşımına dair fizyokratik anlayışı açıkça ortaya koyacak olan bu Tablo, daha sonraki ekonomi dünyası için oldukça karanlık kaldı. Bay Dühring bize burada da nihai ışığı tutacaktır. "Üretim ve paylaşım ilişkilerinin bu ekonomik yansımasının *bizzat Quesnay'de ne anlama geldiği*", diyor o, ancak "*önce* ona özgü yönlendirici kavramlar *tam olarak incelendiğinde*" açıklanabilir. Ve bunlar bugüne kadar ancak "kararsız bir belirsizlik"le ortaya koyulduğu ve Adam Smith'te bile bunların "özsel hatları tanınmayacak durumda" olduğu için, bu daha da gereklidir. Bay Dühring şimdi bu tür ge-

leneksel "yüzeysel raporlara" tüm zamanlar için bir son verecek. Ve tam beş sayfa boyunca, içinde her türlü cafcaflı sözlerin, sürekli yinelemelerin ve hesaplı düzensizliğin, Quesnay'nin "yönlendirici kavramları" hakkında Bay Dühring'in ancak yorulmak bilmez şekilde uyarıda bulunduğu "en güncel ders kitapları derlemeleri" kadar bilgi verebileceği ölümcül olgusunu gizlemeye yarayan beş sayfa boyunca, okurlarıyla dalga geçiyor. Bu girişin "en sakıncalı yanlarından birisi", burada da şimdiye kadar yalnızca ad olarak bilinen tablonun şöyle bir yoklanması, sonra da her türden "derin düşüncede yansıtmalar" ("Reflexion") içinde yolunu şaşırmasıdır, örneğin "çaba harcama ile başarı arasındaki fark" gibi. Buna "Quesnay'nin fikrinde hazır halde rastlanmasa da", Bay Dühring girizgâh niteliğindeki uzun "çaba harcama"dan tuhaf bir biçimde kısa soluklu "başarı"sına, yani *Tablo*'yu aydınlatmaya gelir gelmez, bize bunun parlak bir örneğini verecektir. Öyleyse, Quesnay'nin Tablo'su hakkında Bay Dühring'in söylemeyi uygun bulduğu şeylerin hepsini, ama *sözcüğü sözcüğüne hepsini* verelim:

"Çaba harcama"da Bay Dühring şöyle diyor: "Gelirin (Bay Dühring az önce net üründen söz ediyordu) bir *para değer* olarak kavranması ve ele alınması gerektiği, ona (Quesnay'ye) kendiliğinden anlaşılır bir şey olarak görünüyordu... düşüncelerini (!) derhal, tüm tarımsal ürünlerin ilk elden çıkışları sırasında satış sonuçları olarak varsaydığı *para değerler* ile birleştirdi. Bu tarzda (!), tablosunun sütunlarında birkaç milyarla işlem yapıyor" (yani para değerlerle). Böylelikle üç kez öğrenmiş bulunuyoruz ki, Quesnay *Tablo*'sunda, "net ürün" ya da "net gelir" değerleri dahil, "tarımsal ürünler"in "para değerler"i ile işlem yapıyor. Metnin devamında: "Quesnay gerçekten doğal bir bakış açısı tutturmuş ve kendini yalnızca soy metaller ile para miktarına değil, aynı zamanda *para değerlere* de saygı duymaktan kurtarmış olsaydı... Fakat bu şekilde o salt *değer tutarları* ile

hesap yapar ve net ürünü, başından itibaren *bir para değer* olarak tasarladı (!)." Yani dördüncü ve beşinci kez: Tablo'da yalnızca para değerler var!

"O (Quesnay), bunu (net ürünü), harcamaları çıkararak ve esas olarak (işte geleneksel olmayan, ama buna karşılık bir o kadar daha yüzeysel rapor) toprak sahibine rant olarak düşen bu değeri düşünerek (!) elde etmiştir." — Hâlâ bir adım bile ilerlemiş değiliz; ama şimdi geliyor: "Öte yandan *ama şimdi de*" — bu "ama şimdi de" bir inci!— "net ürün doğal nesne olarak dolaşıma giriyor ve böylece ... kısır olarak adlandırılan sınıfın... geçimini sağlamaya yarayan... unsur durumuna geliyor. Burada, bir durumda para değerinin, diğerinde bizzat nesnenin düşünce silsilesini belirlemesiyle ortaya çıkan karışıklık *derhal* (!) görülebilir." — Genel olarak *tüm* "meta dolaşımı", metaların aynı zamanda hem "doğal nesne", hem de "para değeri" olarak ona girmeleri şeklindeki bir "karışıklık"tan mustaripmiş gibi geliyor. Fakat "para değerleri" etrafındaki dairede durmadan dönüyoruz, çünkü "Quesnay, ulusal ekonomik gelirin iki defa kaydedilmesinden kaçınmak istiyor".

Bay Dühring'in izniyle: *Tablo*'nun altındaki Quesnay'nin "*Analiz*"inde,[133] çeşitli ürün türleri "doğal nesneler" olarak ve üstte *Tablo*'nun kendisinde, bunların para değerleri boy gösterir. Hatta daha sonra Quesnay, asistanı Abbé Baudeau eliyle, doğal nesneleri de para değerlerinin yanına tabloya kaydettirmiştir.[134]

Bunca "çaba harcama"dan sonra, nihayet "başarı". Dinleyin ve şaşırın: "Fakat" (Quesnay'nin toprak sahiplerine biçtiği role ilişkin] tutarsızlık, *rant olarak mal edinilen net ürüne ulusal ekonomik dolaşımda ne olduğu* sorulur sorulmaz, *derhal* ortaya çıkar. Bu, fizyokratların düşünce tarzı ve *Ekonomik Tablo* açısından, ancak mistisizme varan bir karışıklık ve keyfilikle mümkün olmuştur."

İşin sonuna bak. Yani Bay Dühring, "rant olarak mal edinilen net ürüne, (*Tablo*'nun temsil ettiği) ekonomik dolaşımda ne olduğu"nu bilmiyor. Tablo, onun için, "dörtgen daire"dir.* Fizyokrasinin alfabesini anlamadığını itiraf ediyor. Sözü ağzında geveledikten, havanda su dövdükten, sola sağa sıçradıktan sonra, sersemletici zevzekliklere, öykülere, oyalamalara, yinelemelere ve üçkâğıtçılıklara atıldıktan sonra, bizi "Quesnay'nin Tablo'sunun anlamı" üzerindeki korkunç açıklamaya hazırlamaktan başka hiçbir amacı olmayan tüm bu oyundan sonra — tüm bunların sonucu olarak, Bay Dühring utanılacak şekilde bu konuda hiçbir şey bilmediğini itiraf eder.

Bu acı gizden, fizyokratlar ülkesinde atla giderken sırtında dolaştırdığı bu Horace'ın kara kaygısıdan[135] bir kez kurtulduktan sonra, "ciddi ve ince düşünür"ümüz zurnasını neşeyle yeniden ağzına alır: "Quesnay'nin, aslında oldukça basit olan (!) *Tableu*'sunda her yöne çektiği" (zaten hepsi topu topu altı tane!) "ve net ürünün dolaşımını göstermeleri gereken çizgiler", insana "sütunların bu garip bağlantılarına" matematik bir mucizenin karışıp karışmadığını sormaya götürüyor, Quesnay'nin dört köşeli daire ile uğraştığını anımsatıyor vb. Bu çizgiler, tüm basitliğine rağmen, Bay Dühring için kendi itirafına göre anlaşılmaz şeyler olarak kaldığından, bilinen üslubuna göre, onları *kuşku altında* bırakmalıdır. Ve şimdi artık bu uğursuz Tablo'ya merhamet darbesini kaygısızca indirebilir: "Net ürüne bu *en sakıncalı* yönünden bakarak" vb. Yani *Tableau Économique*'in ilk sözünden ve orada boy gösteren net ürünün oynadığı rolden hiçbir şey anlamadığının zoraki itirafı — işte Bay Dühring'in "net ürünün en sakıncalı yönü" dediği şey, bu! Ne iç karartıcı mizah!

Fakat, Quesnay'nin *Tableu*'su hakkında okurlarımızın, iktisat bilgilerini "ilk el"den Bay Dühring'den alan kimselerin zorunlu olarak içine düştükleri o korkunç bilgisizlik içinde kalmamaları için, onu kısaca şöyle açıklamak istiyoruz:

* *dörtgen daire:* halledilemeyen bir problemdir. –*ÇN*.

Bilindiği gibi, fizyokratlarda toplum üç sınıfa bölünür: 1) Üretken, yani gerçekten tarımda faal olan sınıf, çiftlik kiracıları ve tarım işçileri; bunlara üretken adı verilir, çünkü emekleri bir artık bırakır — rant. 2) Bu artığı mal edinen ve toprak sahiplerini ve onlara bağımlı maiyeti, prensleri ve genelde ücretleri devlet tarafından ödenen memurları ve son olarak da aşarı mal edinen özel niteliğiyle kiliseyi kapsayan sınıf. Kısaltma amacıyla, aşağıda birinci sınıfı yalnızca "çiftlik kiracıları", ikinci sınıfı "toprak sahipleri" olarak adlandıracağız. 3) Zanaatkâr ya da steril (kısır) sınıf; steril, çünkü fizyokratların görüşüne göre, üretken sınıf tarafından sağlanan hammaddelere, ancak aynı sınıf tarafından ona sağlanan geçim araçlarını tükettiği kadar katkıda bulunur. Quesnay'nin *Tableu*'sunun amacı, bir ülkenin (gerçekte Fransa'nın) yıllık toplam ürününün bu üç sınıf arasında nasıl dolaştığını ve yıllık yeniden üretime nasıl hizmet ettiğini göstermekti.

Tableu'nun birinci öncülü, kira sisteminin ve Quesnay dönemindeki anlamıyla büyük tarımın genel olarak uygulamaya sokulmuş olmasıdır ve burada Normandie, Picardie, Ile de France ve diğer bazı Fransız illeri onun için model oluşturur. Dolayısıyla çiftlik kiracısı, tarımın gerçek yöneticisi olarak görünür, *Tableu*'da tüm üretken (ziraatle uğraşan) sınıfı temsil eder ve toprak sahibine bir para rant öder. Çiftlik kiracılarının tümüne, 10 milyar Livre'lik bir yatırım sermayesi ya da envanter atfedilir; bu tutarın beşte biri, yani 2 milyarı her yıl yenilenecek işletme sermeyesidir, bu rakam için, yine adı geçen illerin en iyi işlenen çiftlikleri ölçüt oluşturmuştur.

Diğer öncüller şunlardır: 1) Basitlik açısından, sabit fiyatların ve basit yeniden üretimin olması; 2) salt bir sınıf içinde gerçekleşen dolaşımın dışlanması ve salt sınıftan sınıfa dolaşımın gözönünde tutulması; 3) bir işletme yılı içinde sınıftan sınıfa

gerçekleşen tüm alım ve satımların tek bir toplam tutarda birleştirilmesi. Son olarak, Quesnay'in zamanında Fransa'da, aşağı yukarı tüm Avrupa'da olduğu gibi, köylü ailesinin kendi ev sanayisinin, beslenme araçları sınıfına ait olmayan gereksinmelerin son derece önemli bir bölümünü sağladığı ve bu nedenle de burada tarımın kendiliğinden anlaşılır bir tamamlayıcısı olarak varsayıldığı anımsanmalıdır.

Tableu'nun hareket noktası, toplam mahsuldür, dolayısıyla da hemen en başta yer alan yıllık toprak mahsullerinin brüt ürünü ya da ülkenin, burada Fransa'nın, "toplam yeniden üretimi"dir. Bu brüt ürünün değer büyüklüğü, toprak mahsullerinin, ticaretle uğraşan uluslardaki ortalama fiyatlarına göre tahmin edilmiştir. Bu beş milyar Livre tutuyor ve o sıralar mümkün olan istatistiki tahminlere göre Fransa'nın tarımsal brüt ürününün para değerini yaklaşık olarak ifade eden bir tutardır. Quesnay'nin *Tableau*'sunda *beş livre tournois*[1] ile değil, "birkaç milyar ile", tam olarak beş milyar ile "işlem" yapmasının nedeni budur, başka birşey değil.

Dolayısıyla beş milyar değerindeki toplam brüt ürün, üretken sınıfın, yani önce, bunu on milyarlık bir yatırım sermayesine denk düşen iki milyarlık bir işletme sermayesi harcayarak üretmiş olan çiftlik kiracılarının elinde bulunur. İşletme sermayesinin yenilenmesi, yani tarımda doğrudan çalışan tüm kişilerin geçimi için de zorunlu tarımsal ürünler, besin maddeleri, hammaddeler vb., aynî olarak toplam mahsulden[2] alınır ve yeni tarımsal üretim için harcanır. Söylendiği gibi, sabit fiyatlar ve basit yeniden üretim bir kez geçerli ölçeğe tabi kılındığından, brüt ürünün bu önceden çekilip alınmış bölümünün para değeri, iki mil-

[1] *Livre tournois* — eski Fransız madeni parası. –*Red.*

[2] Burası ve 326. sayfanın 16 satırındaki "toplam mahsül" Marx'ın "Dühring'in Ekonominin Eleştirel Tarihine Kenar Notları" taslağı temelinde "toplam rant"tan değiştirilmiştir. –*Red.*

yar Livre'ye eşittir. Yani bu bölüm, genel dolaşıma girmez. Çünkü, daha önce belirtildiği gibi, dolaşım çeşitli sınıflar arasında değil de, her özel sınıfın kendi sınırları *içinde* gerçekleştiği ölçüde, *Tableu*'dan dışlanmıştır.

İşletme sermayesinin brüt ürün içinden yenilenmesinden sonra, geriye iki milyarı yiyecek maddeleri ve bir milyarı da hammaddeler olmak üzere üç milyarlık bir artık kalır. Fakat çiftlik kiracılarının toprak sahiplerine ödemeleri gereken rant, bunun sadece üçte ikisi, yani iki milyar tutar. Neden yalnızca bu iki milyarın "net ürün" ya da "net gelir" sütununda boy gösterdiği, az sonra ortaya çıkacaktır.

Tarımsal üretimin üç milyarının genel dolaşıma girdiği beş milyar değerindeki "toplam yeniden üretim"inden başka, *Tableu*'da gösterilen hareketin başlamasından *önce,* ulusun tüm "pécule"ü[1], iki milyarlık nakit para da çiftlik kiracılarının elinde bulunur. Yani durum şudur.

Tableu'nun çıkış noktası toplam mahsül olduğu için, o aynı zamanda bir ekonomik yılın, örneğin kendisinden sonra yeni bir ekonomik yılın başladığı 1758 yılı gibi, bitiş noktasını da oluşturur. Bu yeni 1759 yılı boyunca, brüt ürünün dolaşıma ayrılmış bölümü, bir dizi tek tek ödemeler, alımlar ve satımlar sayesinde, diğer iki sınıf arasında paylaşılır. Bu ardarda gelen, dağınık ve tüm bir yıla yayılan hareketler —*Tableu*'ya göre tüm koşullar altında olması gerektiği gibi—, her keresinde, tüm bir yılı bir tek kezde kapsayan, az sayıda karakteristik eylemde birleştirilir. Böylelikle, 1758 yılı sonunda, çiftlik kiracıları sınıfının, 1757 yılı için toprak sahiplerine rant olarak ödediği para, yani iki milyarlık tutar, yine ona geri döner (bunun nasıl olduğunu bizzat *Tableu* gösterecektir) ve böylece bu 1759'da yeniden dolaşıma sokulabilir. Fakat ülkenin (Fransa'nın) toplam dolaşımı için ge-

[1] *pécule* — önemsiz küçük tasarruf. –*ÇN*

rekli olan bu tutar, Quesnay'nin belirttiği gibi, ödemelerin sürekli olarak parça parça yinelendiği gerçeklikte olduğundan çok daha büyük olduğu için, çiftlik kiracılarının elinde bulunan iki milyar livre, ulus içinde dolaşan paranın toplam tutarını oluşturur.

Rantı cebine indiren toprak sahipleri sınıfı, bugün de tesadüfen öyle olduğu gibi, ilkönce ödemelerde parayı alan taraf rolünde görünür. Quesnay'nin varsayımına göre, asıl toprak sahiplerinin eline iki milyarlık rantın ancak yedide dördü geçer, yedide ikisi hükümete ve yedide biri de öşür alıcılarına gider. Quesnay'nin zamanında kilise, Fransa'nın en büyük toprak sahibi idi ve ayrıca geri kalan tüm toprak mülkiyetinin öşürünü de alıyordu.

"Kısır" sınıf tarafından bir yıl boyunca harcanan işletme sermayesi (avances annuelles), bir milyar değerindeki hammaddeden oluşur — yalnızca hammadde, çünkü aletler, makineler vb. bu sınıfın kendi ürünleri arasında sayılır. Bu tür ürünlerin bizzat bu sınıfın sanayilerinin işletmesinde oynadığı çok çeşitli roller, tıpkı yalnızca onun sınırları içinde gerçekleşen meta ve para dolaşımı gibi, *Tableu*'yu ilgilendirmiyor. Kısır sınıfın hammaddeleri manüfaktür metalarına dönüştürmek için kullandığı emek ücreti, onun kısmen doğrudan üretken sınıftan, kısmen dolaylı olarak toprak sahiplerinden aldığı geçim araçlarının değerine eşittir. Bizzat bu sınıf kendi içinde kapitalistlere ve ücretli işçilere ayrılmasına rağmen, Quesnay'nin temel anlayışına göre, tüm sınıf olarak, üretken sınıfın ve toprak sahiplerinin ücretlisidir. Endüstriyel toplam ürün ve dolayısıyla onun gelecek yılın mahsulü üzerinden paylaşılan tüm dolaşımı da bir tek bütünde birleştirilir. Bu nedenle, *Tableu*'da gösterilen hareketin başlangıcında, kısır sınıfın yıllık meta üretiminin tamamen kendi elinde bulunduğu, yani onun tüm işletme sermayesinin ya da bir milyar değerindeki hammaddenin iki milyar değerinde metaya

dönüştüğü varsayılır, yarısı bu dönüşüm sırasında tüketilen geçim araçlarının fiyatını temsil eder. Burada bir itirazda bulunulabilir: fakat kısır sınıf, kendi ev gereksinmeleri için sanayi ürünleri de tüketiyor; onun kendi toplam ürünü dolaşım yoluyla öbür sınıflara geçiyorsa, bunlar nerede kalıyor? Buna şu yanıtı alıyoruz: Kısır sınıf, yalnızca kendi metalarının bir bölümünü bizzat tüketmekle kalmaz, aynı zamanda bunun olabildiğince çoğunu elinde tutmaya da çalışır. Öyleyse, dolaşıma giren metalarını gerçek değerlerinin üzerinde satar ve bu metaları, üretiminin toplam değeri olarak değerlendirdiğimize göre, böyle de yapması gerekir. Fakat bu yine de *Tableu*'nun saptamalarında hiçbir şey değiştirmez; çünkü diğer iki sınıf, manüfaktür metalarını yalnızca toplam üretimlerinin değerine alırlar.

Şimdi artık üç ayrı sınıfın *Tableu*'da gösterilen hareketin başlangıcındaki ekonomik konumunu biliyoruz.

Üretken sınıf, işletme sermayesinin aynî olarak yenilenmesinden sonra, üç milyarlık tarımsal brüt ürünü ve iki milyar parayı elinde tutar. Toprak sahipleri sınıfı, önce yalnızca üretken sınıftan iki milyarlık rant talebiyle kendini gösterir. Kısır sınıf, iki milyarlık manüfaktür metasını elinde tutar. Fizyokratlara göre, bu üç sınıftan yalnızca ikisi arasında gerçekleşen dolaşım eksik dolaşım ve bu üç sınıfın hepsi içinde gerçekleşen de tam dolaşımdır.

Şimdi ekonomik *Tableu*'nun kendisine geçelim.

Birinci (eksik) *dolaşım:* Çiftlik kiracıları, toprak sahiplerine, bunlara düşen rantı, iki milyar parayı, karşılıksız olarak öderler. Bu milyarlardan biriyle, toprak sahipleri çiftlik kiracılarından geçim araçları satın alırlar; böylece onların rantı ödemek için harcadıkları paranın yarısı yine onlara geri döner.

"*Analyse du tableau économique*"inde Quesnay, toprak ran-

tının yedide ikisini alan devlet ile, yedide birini alan Kiliseden uzun boylu söz etmez, çünkü onların toplumsal rolü herkesçe bilinir. Asıl toprak sahiplerine[1] ilişkin olarak ise, onların, içinde hizmetlerindeki tüm insanların harcamalarının da yer aldığı harcamalarının, "mülklerini koruyup iyileştirmek ve ürününü artırmak için" kullanılan küçük kısım dışında, en azından çok büyük kısmı itibariyle kısır harcamalar olduğunu söyler. Fakat "doğal hukuk"a göre, onların asıl işlevi, "iyi bir yönetim ve kendi miras paylarını korumak amacıyla harcamalar için kaygıdan"[136] ya da daha ileride açıklandığı haliyle, *avances foncières*'den, yani toprağı hazırlamak ve çiftlikleri çiftlik kiracısının tüm sermayesini salt gerçek ekim işine ayırmasını sağlayan her türlü gereçlerle donatmak için yapılan harcamalarından oluşur.

İkinci (tam) *dolaşım:* Hâlâ ellerinde bulunan ikinci milyarla, toprak sahipleri kısır sınıftan manüfaktür metaları ve kısır sınıf da, bu biçimde eline geçen parayla çiftlik kiracılarından aynı tutarda geçim araçları satın alır.

Üçüncü (eksik) *dolaşım:* Çiftlik kiracıları, bir milyar parayla kısır sınıftan aynı tutarda manüfaktür metaları satın alırlar; bu metaların büyük bir bölümü tarımsal aletler ve ekim için gerekli diğer üretim araçlarından oluşur. Kısır sınıf, kendi işletme sermayesini yenilemek için bir milyarlık hammadde satın alarak, aynı parayı çiftlik kiracılarına geri verir. Böylelikle, çiftlik kiracılarının rantı ödemek için harcadıkları iki milyar para kendilerine geri dönmüş ve hareket[2] tamamlanmış olur. Ve böylece, "rant olarak mal edinilen net ürüne ekonomik dolaşım içinde ne olduğu" şeklindeki büyük bilmece çözülmüş olur.

---

[1] Marx'ın "Dühring'in Ekonominin Eleştirel Tarihine Kenar Notları" taslağı temelinde "toprak mülkiyeti"nden değiştirilmiştir. –*Red.*

[2] Marx'ın "Dühring'in Ekonominin Eleştirel Tarihine Kenar Notları" taslağı temelinde "hesaplama"dan değiştirilmiştir. –*Red.*

Yukarda, sürecin başlangıç noktasında, üretken sınıfın elinde üç milyarlık bir artığa sahiptik. Bunun yalnızca ikisi net ürün olarak rant biçiminde toprak sahiplerine ödenmişti. Artığın üçüncü milyarı, çiftlik kiracılarının toplam yatırım sermayesinin faizini oluşturur, yani on milyar için yüzde on. Onlar bu faizi —dikkat edilsin— dolaşımdan almıyorlar; bu ellerinde aynî olarak bulunur ve onu sadece dolaşımda değerlendirirler, böylece eşit değerde manüfaktür metasına dönüştürürler.

Bu faiz olmasaydı, tarımın baş yürütücüsü olan çiftlik kiracısı, tarıma sermaye yatırmazdı. Daha bu görüş açısından, tarımsal *artı-gelirin* faizi temsil eden bölümünü çiftlik kiracısının mal edinmesi, fizyokratlara göre, tıpkı bizzat çiftlik kiracısı sınıf gibi, yeniden üretimin zorunlu bir koşuludur ve bundan ötürü, bu unsur ulusal "net ürün" ya da "net gelir" kategorisi içinde sayılamaz; çünkü bu sonuncusu, ulusal yeniden üretimin doğrudan gereksinmelerine hiç aldırış etmeden tüketilebilmesi ile karakterizedir. Bu bir milyarlık fon ise, Quesnay'ye göre, büyük bölümü itibariyle yıl içinde zorunlu hale gelen onarımlara ve yatırım sermayesinin kısmi yenilenmesine, ayrıca kazalara karşı yedek fon olarak, son olarak, mümkün olduğu yerde, yatırım ve işletme sermayesinin artırılmasına ve toprağın iyileştirilmesi ve ekimin genişletilmesine hizmet eder.

Tüm süreç doğrusu "oldukça basit"tir. Dolaşıma, çiftlik kiracıları tarafından, rantın ödenmesi için iki milyarlık para ile üçte ikisi geçim araçları ve üçte biri hammadde olmak üzere üç milyarlık ürün; kısır sınıf tarafından iki milyarlık manüfaktür meta sokulmuştur. İki milyar tutarındaki geçim araçlarının yarısı maiyetiyle birlikte toprak sahipleri, öteki yarısı emeği karşılığı olarak kısır sınıf tarafından tüketilmiştir. Bir milyarlık hammadde, bu aynı sınıfın işletme sermayesini yeniler. Dolaşımda bulunan iki milyar tutarındaki manüfaktür metalarının yarısı

toprak sahiplerine, yatırım sermayeleri için tarımsal yeniden üretimden birinci elden kazandıkları faizin dönüştürülmüş bir biçimi olan diğer yarısı da çiftlik kiracılarına düşer. Çiftlik kiracısının rantı ödeyerek dolaşıma soktuğu para ise, ürünlerinin satışı yoluyla ona geri akar ve böylece aynı dolaşım, bir sonraki ekonomik yıl içinde bir daha yinelenebilir.

Ve şimdi Bay Dühring'in "geleneksel yüzeysel rapor"dan öylesine üstün "gerçekten eleştirel" sunumuna hayran kalınsın. Gizemli bir havayla beş kez arka arkaya, Quesnay'nin *Tableu*'da salt para değerlerle işlem yapmasının ne kadar sakıncalı olduğunu yineledikten sonra, ki bunun yanlış olduğu görüldü, sonunda, "rant olarak mal edinilen net ürüne ekonomik dolaşım içinde ne olduğu"nu sorduğunda, "ekonomik *Tableu* açısından yalnızca mistisizme varan karışıklığın ve keyfiliğin olanaklı" olduğu sonucuna varıyor. *Tableu*'nun, dolaşım aracılığıyla yıllık yeniden üretim sürecinin basit olduğu kadar da dönemi için dâhice olan bu açıklamasının, ulusal ekonomik dolaşımda bu net ürüne ne olduğunu çok doğru bir biçimde yanıtladığını görmüş bulunuyoruz ve böylece, "mistisizm", "karışıklık ve keyfilik", bir kez daha, fizyokratik incelemelerinin "en sakıncalı yönü" ve biricik "net ürün"ü olarak, sadece ve sadece Bay Dühring'e kalıyor.

Bay Dühring, fizyokratların teorisi ile ne denli aşina ise, onların tarihsel etkileri ile de o denli aşina. "Turgot'la", diye öğretiyor bize, "fizyokrasi Fransa'da pratik ve teorik sonuna ulaştı." Fakat Mirabeau, ekonomik görüşlerinde özünde fizyokrat; 1789 Kurucu Meclisi'nde önde gelen ekonomik otorite olsa da; bu Meclis ekonomik reformlarında fizyokratik önermelerden büyük bir bölümünü teoriden pratiğe geçirmiş ve hele, toprak mülkiyetinin "karşılıksız olarak" mal edindiği net ürüne, yani toprak rantına ağır bir vergi koymuş olsa da, tüm bunlar "bir" Dühring için hiç olmamış şeyler. —

1691–1752 dönemine atılan uzun çizginin Hume'un tüm öncellerini silmesi gibi, bir başka çizgi de, Hume ile Adam Smith arasındaki Sir James Steuart'ı silmiştir. Onun, tarihsel önemi bir yana, politik ekonomi alanını kalıcı bir şekilde zenginleştiren büyük yapıtı hakkında Bay Dühring'in "girişim"inde tek hece yok.[137] Buna karşılık Steuart'a sözlüğünde yer alan en ağır sövgüyü savurup, onun Adam Smith döneminde *"bir profesör"* olduğunu söylüyor. Ne yazık ki, bu itham katıksız bir uydurmadır. Gerçekte Steuart, sözde Stuart komplosuna katıldığı gerekçesiyle Büyük Britanya'dan kovulmuş İskoçyalı bir büyük toprak sahibiydi, kıtadaki uzun ikâmetinden ve seyahatlerinden çeşitli ülkelerin ekonomik durumunu tanımak için yararlandı.

Sözün kısası: "*Eleştirel Tarih*"e göre, tüm geçmiş iktisatçılar, yalnızca ya Bay Dühring'in "ölçüt oluşturan" daha derin temelleri için "başlangıçlar" olma ya da ayıplarıyla onu öne çıkarmaya hizmet etme değerine sahiptiler. Bununla birlikte, politik ekonomide, sadece "daha derin temeller"in "başlangıçları"nı oluşturmakla kalmayıp, aynı zamanda bu temellerin, Bay Dühring'in doğa felsefesinde buyurulduğu gibi, onlardan başlayarak "geliştirilmiş" olmayıp, bilakis düpedüz "bestelenmiş" bulunan "önermeler"ini oluşturan birkaç kahraman da var: örneğin, bir Ferrier ve başkalarının "daha ince" merkantilist öğretilerini Alman fabrikatörleri yararına "daha güçlü" sözlerle şişiren o "eşsiz muazzam büyük" List; sonra, "Ricardo'nun sistemi bir bozgunculuk sistemidir... sınıf düşmanlığı üretmeye yöneliktir... yazısı, ülkenin bölünmesi, savaş ve yağma yoluyla iktidarı ele geçirmek isteyen demagogun elkitabıdır"[138] cümlesinde bilgeliğinin içten özünü ortaya koyan *Carey*; ve en son olarak, London City'nin karışık kafası *MacLeod*.

Sonuç olarak, bugün ve yakın gelecekte politik ekonominin tarihini incelemek isteyenler, Bay Dühring'in "parlak üsluplu ta-

rih yazımı"na güvenmektense, "en güncel ders kitapları derlemeleri"nin "sulandırılmış ürünler"ini, "beylik lafları"nı ve "yavan yemekleri"ni tanırlarsa, yollarına daha güvenle devam ederler.

Peki, en sonunda, politik ekonominin Dühring'in "bizzat üretilmiş sistem"ini tahlilimizden ne sonuç çıkıyor? Bütün bu büyük sözler ve daha da müthiş vaatlerle, tıpkı "Felsefe"de olduğu gibi aldatılmış olduğumuz olgusundan başka bir şey değil. Değer teorisi, "ekonomik sistemlerin sağlamlığının bu denektaşı", Bay Dühring"in değerden, birbirinden tümüyle farklı ve birbiriyle doğrudan çelişen beş farklı şeyi anladığı ve dolayısıyla en iyi halde, ne istediğini kendisinin de bilmediği sonucuna çıkıyor. Öylesine şaşaayla ilan edilen "tüm iktisadın doğal yasaları"nın, herkes tarafından bilinen ve hatta sık sık doğru dürüst anlaşılmamış en kötü cinsten beylik laflar olduğu görüldü. Bizzat üretilmiş sistemin bize verip vereceği ekonomik olguların açıklaması, bunların "zor"un sonuçları olduğudur; tüm ulusların darkafalılarının binlerce yıldan beri başlarına gelen her musibet karşısında kendilerini avutmak için kullandıkları ve bize bu konuda yeni hiçbir şey öğretmeyen bir terim. Bu zorun kökenini ve etkilerini araştıracak yerde, Bay Dühring, tüm ekonomik olayların sonal açıklaması ve kesin nedeni olarak salt "zor" *sözcüğünü* öpüp başımıza koymamızı bekliyor. Emeğin kapitalist sömürüsü üzerine başka açıklamalar vermek zorunda kalınca, önce bunu genelde, burada Proudhon'daki "peşinen pay alma"yı (prélèvement) tamamen benimseyerek, haraç ve fiyat artışına dayanan bir şey olarak gösterir, sonra da ardından bu sömürüyü, özelde Marx'ın artı-emek, artı-ürün ve artı-değer teorisinin yardımıyla açıklar. Böylece, tamamen çelişik iki anlayış tarzını başarıyla uzlaştırma becerisini gösterip, ikisini de *bir* solukta kopya eder. Ve nasıl felsefede, durmadan sığlaştırarak sömürdüğü

Hegel için yeterince sövgü bulamıyor idiyse, aynı şekilde "Eleştirel Tarih"te de Marx'ın sınırsız kötülenmesi sadece, "Dersler"de sermaye ve emek üzerine biraz rasyonel olan her şeyin hakeza Marx'tan yapılan sığlaştırılmış bir çalıntıdan başka bir şey olmadığını gizlemeye yarar. "Dersler"de uygar halkların tarihinin başlangıcına "büyük toprak sahibi"ni koyan ve toprağın gerçekte tüm tarihin çıkış noktası olan aşiret ve köy topluluklarının toprak mülkiyeti ortaklığı konusunda tek sözcük bilmeyen bu cahillik — bugün kavranılması zor bu cahillik, "Eleştirel Tarih"te "tarihsel incelemesinin evrensel genişliği"yle az şişinmeyen ve korkutucu birkaç örneğini verdiğimiz cahillik tarafından nerdeyse gölgede bırakılıyor. *Tek* sözcükle: önce kendini övmek için muazzam "çaba harcama", pazar çığırtkanı gibi şamata, birbirinden baskın vaatler; sonra da "başarı" — eşittir sıfır.

Üçüncü Kısım
SOSYALİZM

I
Tarihsel

Girişte[1], 18. yüzyıl Fransız filozoflarının, devriminin hazırlayıcılarının, var olan her şeyin biricik yargıcı olarak nasıl sağduyuya başvurduklarını gördük. Sağduyulu bir devlet, sağduyulu bir toplum kurulmalı, ebedi sağduyuya aykırı olan her şey acımasızca ortadan kaldırılmalıydı. Keza, bu ebedi sağduyunun, tam da o sıralar burjuva olmaya doğru gelişen orta sınıf yurttaşın idealize edilmiş sağduyusundan başka bir şey olmadığını da görmüştük. Ne var ki, Fransız Devrimi bu sağduyu toplumunu ve bu sağduyu devletini gerçekleştirince, yeni kurumların, daha önceki koşullara göre ne denli rasyonel olurlarsa olsunlar, kesinlikle mutlak sağduyulu olmadıkları ortaya çıktı. Sağduyu devleti, tümüyle iflas etmişti. Rousseau'nun Toplumsal Sözleşme'si, gerçekleşmesini, kendi siyasi yeteneğine güveni sarsılmış burjuvazinin ondan kaçarak önce Direktuvarın yiyiciliğine ve sonunda da Napolyon despotizminin koruyuculuğuna sığındığı Terör döneminde bulmuştu.[140] Vaat edilen ebedi barış, sonu gelmez bir fetih savaşına dönüşmüştü. Sağduyu toplumunun durumu da daha iyi değildi. Zengin ve yoksul karşıtlığı, genel refah içinde ortadan kalkmak yerine, onu geçiştirmeye yarayan loncasal ve diğer ayrıcalıkların ve onu hafifleten kilise hayır ku-

[1] Bkz. I. Kısım, Felsefe.[139] (Elinizdeki kitap, s. 55/56. –*Red.*)

rumlarının ortadan kaldırılmasıyla keskinleşmişti; [şimdi hakikaten gerçekleşmiş olan "mülkiyet"in feodal zincirlerden "özgürlüğü"nün, küçük-burjuva ve küçük köylü için, büyük sermayenin ve büyük toprak mülkiyetinin çok güçlü rekabeti altında ezilen bu küçük mülkiyeti tam da bu büyük beylere satma özgürlüğü olduğu ve böylece küçük-burjuva ve küçük köylü için mülkiyet*ten* özgürlüğe dönüştüğü ortaya çıkmıştı;] sanayinin kapitalist temelde kalkınması, çalışan kitlelerin yoksulluğunu ve sefaletini toplumun yaşam koşullarından biri haline getirmişti. [Nakit ödeme, gitgide, Carlyle'in ifadesiyle, toplumun biricik bağı haline gelmişti.] Suç sayısı yıldan yıla artıyordu. Eskiden utanıp sıkılmadan gün ışığında gerçekleşen feodal kötülükler, gerçi yok edilmeseler de, yine de geçici olarak arka plana itilmişlerken, buna karşılık şimdiye kadar sessizlik içinde beslenen burjuva kötülükler, daha taşkın bir şekilde boy verdiler. Ticaret, gittikçe daha fazla dolandırıcılığa dönüştü. Devrimci şiarın[141] "kardeşlik"i, rekabet mücadelesinin şirretlikleri ve kıskançlığında gerçekleşti. Zora dayalı baskının yerini yiyicilik aldı, birinci toplumsal güç kaldıracı olarak kılıcın yerini para. İlk gece hakkı, feodal beylerden burjuva fabrikatörlere geçti. Fuhuş, o zamana kadar görülmemiş bir derecede yaygınlaştı. Bizzat evlilik, fuhuşun yasal kabul edilmiş biçimi, resmi örtüsü olarak kalmaya devam etti ve üstelik yeteri kadar zinayla tamamlandı. Kısacası, Aydınlanmacıların görkemli vaatleriyle karşılaştırıldığında, "sağduyunun zaferi" ile kurulan toplumsal ve siyasal kurumların, acı bir biçimde düş kırıcı karikatürler olduğu ortaya çıktı. Sadece bu düş kırıklığını saptayacak adamlar yoktu, onlar da yüzyılın dönümüyle geldiler. 1802'de Saint-Simon'un "Cenevre Mektupları"; 1808'de, teorisinin temeli daha 1799'da atılmış olmasına karşın, Fourier'nin ilk yapıtı yayınlandı; 1 Ocak 1800'de Robert Owen New Lanark'ın yönetimini üstlendi.[142]

Fakat bu dönemde kapitalist üretim tarzı ve onunla birlikte

burjuvazi proletarya zıtlığı henüz çok az gelişmişti. İngiltere'de yeni ortaya çıkan büyük sanayi, Fransa'da henüz bilinmiyordu. Fakat ilk kez büyük sanayi, bir yandan üretim tarzının bir altüst oluşunu [, onun kapitalist karakterinin ortadan kaldırılmasını] kaçınılmaz bir zorunluluk haline getiren çatışmaları —yalnızca onun ürettiği sınıflar arasındakini değil, aynı zamanda onun yarattığı üretici güçlerle değişim biçimleri arasındaki çatışmaları da— geliştirir; ve öte yandan, tam da bu dev üretici güçler içinde, bu çatışmaları çözme araçlarını da geliştirir. 1800 dolaylarında yeni toplumsal düzenden kaynaklanan çatışmalar henüz oluşma durumunda idiyse, bunların çözüm araçları için bu çok daha fazla geçerliydi. Paris'in mülksüz kitleleri Terör döneminde egemenliği bir an ellerine geçirebilmiş [ve böylece burjuva devrimini bizzat burjuvaziye *rağmen* zafere götürebilmişler] ise de, bununla sadece bu egemenliğin o zamanki koşullar altında [kalıcı olmasının] ne kadar olanaksız olduğunu kanıtlamışlardı. Bu mülksüz kitlelerden yeni bir sınıfın çekirdeği olarak daha yeni ayrılmaya başlayan, bağımsız siyasi eyleme henüz tümüyle yeteneksiz proletarya, kendi kendisine yardım etme yeteneksizliği içinde, kendisine ancak dışardan, yukardan yardım getirilebilecek ezilmiş, acı çeken bir zümre olarak ortaya çıkıyordu.

Bu tarihsel durum, sosyalizmin kurucularına da egemen oldu. Kapitalist üretimin olgunlaşmamış düzeyine, olgunlaşmamış sınıf konumuna, olgunlaşmamış teoriler denk düşüyordu. Gelişmemiş ekonomik ilişkiler içinde henüz saklı durumda olan toplumsal görevlerin çözümü kafadan üretilmek zorundaydı. Toplum uyumsuzluklardan başka birşey sunmuyordu; bunları ortadan kaldırmak, düşünen sağduyunun göreviydi. Yeni, daha mükemmel bir toplumsal düzen sistemini bulmak ve bunu dışarıdan, propaganda yoluyla, mümkün olduğu yerde model deneyler örneğiyle topluma zorla dayatmak gerekiyordu. Bu yeni toplumsal sistemler daha başından itibaren ütopyaya mahkûmdu;

ayrıntıları üzerine ne kadar çalışılırsa, o kadar çok salt fanteziye kaçmak zorundaydılar.

Bunu bir kez saptadıktan sonra, şimdi tamamen geçmişe ait olan bu yön üzerinde artık bir an bile durmayacağız. Bugün ancak eğlendirici olan bu fantezileri büyük bir ciddiyetle didik didik edip kusur aramayı ve böylesi "çılgınlıklar" karşısında kendi sağlam düşünce tarzının üstünlüğüne sevinmeyi Dühring'vari edebi çerçilere bırakabiliriz. Biz, her yerde fantastik örtüsü altından fışkıran ve bu darkafaların görmeye kör olduğu dahiyane düşünce embriyonları ve düşünceler karşısında seviniyoruz.

[Saint-Simon, büyük Fransız Devrimi'nin çocuğuydu, o patlak verdiğinde, henüz otuz yaşında bile değildi. Devrim, üçüncü zümrenin, yani ulusun üretim ve ticarette *çalışan* büyük kitlesinin, o zamana kadarki ayrıcalıklı *aylak* zümreler, soylular ve ruhbanlar üzerinde zaferiydi. Fakat çok geçmeden, üçüncü zümrenin zaferinin, münhasıran bu zümrenin küçük bir bölümünün zaferi olduğu, politik iktidarın onun toplumsal ayrıcalıklı tabakası, mülk sahibi burjuvazi tarafından ele geçirilmesi olduğu ortaya çıktı. Ve bu burjuvazi, hem de daha devrim sırasında, soyluların ve kilisenin el koyulup *satılan* toprak mülkiyeti üzerinde spekülasyonlar yoluyla ve orduya mal satarak ulusu dolandırmak yoluyla hızla gelişmişti. Direktuvar döneminde Fransa'yı ve devrimi yıkımın eşiğine getiren ve böylece Napolyon'a hükümet darbesi yapma bahanesini veren, tam da bu dolandırıcıların egemenliği oldu. Bu şekilde, Saint-Simon'un kafasında, üçüncü zümre ve ayrıcalıklı zümreler karşıtlığı, "işçiler" ve "aylaklar" karşıtlığı biçimini aldı. Aylaklar yalnızca eski ayrıcalıklılar değil, aynı zamanda üretime ve ticarete katılmadan rantla yaşayan herkesti. Ve "işçiler" yalnızca ücretli işçiler değil, aynı zamanda fabrikatörler, tüccarlar, bankacılardı da. Aylakların düşünsel önderlik ve siyasal egemenlik yeteneğini yitirdikleri apaçıktı ve devrim tarafından kesinlikle doğrulanmıştı. Mülk-

süzlerin bu yeteneğe sahip olmadıkları, Saint-Simon'a, Terör döneminin deneyimleriyle tanıtlanmış gibi görünüyordu. Peki, kim yönetecek ve egemen olacaktı? Saint-Simon'a göre, bilim ve sanayi; ve bu ikisini yeni bir dini bağ bir arada tutacaktı, bu bağ, dini görüşlerin Reformasyondan bu yana bozulmuş birliğini yeniden kurmaya yönelik, zorunlu olarak mistik ve sıkı hiyerarşik bir "yeni Hıristiyanlık" olacaktı. Fakat bilim, okul bilgeleriydi; ve sanayi, ilk planda, etkin burjuvalar, fabrikatörlör, tüccarlar, bankacılar demekti. Bu burjuvalar, gerçi bir tür kamu memuruna, toplumsal mutemede dönüşmeli, ama yine de işçiler karşısında buyurucu ve iktisaden ayrıcalıklı bir konumda olmalıydılar. Özellikle bankacılar, kredi düzenlemesi aracıyla, tüm toplumsal üretimi düzenlemekle görevli olmalıydılar. — Bu anlayış, Fransa'da büyük sanayinin ve onunla birlikte burjuvazi—proletarya karşıtlığının yeni yeni ortaya çıkmakta olduğu bir döneme tümüyle denk düşüyordu. Fakat Saint-Simon'un özellikle vurguladığı şu idi: onun için her yerde ve her zaman en önemli şey, "en kalabalık ve en yoksul sınıf"ın (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre) yazgısıdır.]

Saint-Simon daha Cenevre Mektupları'nda, "bütün insanlar çalışmalıdır" önermesini ileri sürer. Aynı yazıda, Terör Egemenliğinin mülksüz kitlelerin egemenliği olduğunun da farkındadır. "Bakınız", diye haykırır onlara, "yoldaşlarınızın egemen olduğu dönemde Fransa'da ne oldu; orada kıtlık yarattılar."[143] Fransız Devrimi'ni, [hem de yalnızca soylular ve burjuvazi arasında değil, aynı zamanda] soylular, burjuvazi ve mülksüzler[1] arasında bir sınıf savaşımı olarak kavramak, 1802 yılında son derece dâhiyane bir buluştu. 1816'da, siyaseti üretim bilimi olarak ilan eder ve siyasetin ekonomi içinde tümüyle erimesini öngörür.[144] Ekonomik durumun siyasal kurumların temeli oldu-

[1] Engels'in "Sosyalizmin Ütopyadan Bilime Gelişmesi"nde (Berlin 1891) "ve mülksüzler"in altı çizilmiş. –*Red.*

ğu fikri burada ancak embriyon halinde görülüyorsa da, insanlar üzerinde siyasi hükümet eylemekten şeylerin yönetimine ve üretim süreçlerinin yönlendirilmesine geçiş, yani son zamanlarda üzerinde o denli gürültü koparılan devletin ortadan kaldırılması, burada daha o zaman açıkça dile getirilmiştir. Çağdaşları karşısında aynı üstünlükle, 1814'te, Müttefiklerin Paris'e girişinden hemen sonra ve 1815'te Yüz Gün Savaşı sırasında da, Fransa'nın İngiltere ile ve sonra da bu iki ülkenin Almanya ile ittifakını Avrupa'da müreffeh gelişmenin ve barışın biricik güvencesi olarak ilan eder.[145] 1815'te Fransızlara Waterloo[146] galipleriyle ittifakı öğütlemek, kuşkusuz, Alman profesörlerine bir dedikodu savaşı açmaktan biraz daha çok yüreklilik gerektiriyordu.[1]

Saint-Simon'da, daha sonraki sosyalistlerin dar anlamda ekonomiye ilişkin olmayan neredeyse bütün fikirlerinin onda embriyon halinde bulunmasını sağlayan dâhiyane bir uzgörü buluyorsak, Fourier'de de, mevcut toplumsal koşulların gerçek Fransız-esprili, ama yine de bundan daha az derin olmayan etkileyici bir eleştirisini buluruz. Fourier, burjuvazinin, onun devrimden önceki coşkun peygamberlerinin ve sonraki çıkarcı dalkavuklarının sözünü senet kabul eder. Burjuva dünyasının maddi ve ahlâki sefaletini acımasızca ortaya serer ve bunları hem [daha önceki] Aydınlanmacıların tek başına sağduyunun egemen olacağı toplum, herkesi mutlu edecek uygarlık, insanın sınırsız yetkinleşme yeteneğine dair parlak vaatleriyle, hem de zamanının burjuva ideologlarının tozpembe lafazanlıklarıyla karşılaştırır; en cafcaflı lafazanlığa nasıl her yerde en içler acısı gerçekliğin tekabül ettiğini gösterir ve lafazanlığın bu onmaz fiyaskosunu iğneli alaylara boğar. Fourier, yalnızca bir eleştirici değildir, daima neşeli mizacı, onu bir yergici, hem de tüm zamanların en büyük yergicilerinden biri yapar. Devrimin çöküşüyle alıp yü-

[1] "kuşkusuz ... gerektiriyordu" yerine — [gerçekte hem cesaret, hem de tarihsel uzakgörüşlülük]. –*Red.*

rüyen dolandırıcı spekülasyonu olduğu gibi, o zamanki Fransız ticaretinin genel bakkal mentalitesini de aynı ustalıkla ve keyifle betimler. Cinsler arasındaki ilişkilerin burjuva biçimlenmesini ve burjuva toplumda kadının konumunu eleştirisi, daha da ustacadır. Verili bir toplumda kadının kurtuluş derecesinin, genel kurtuluşun doğal ölçüsü olduğunu söyleyen ilk odur.[147] Fakat Fourier'in en büyük olduğu alan, toplum tarihi anlayışıdır. Onun şimdiye kadarki tüm seyrini dört gelişme aşamasına böler: yabanıllık, barbarlık, ataerkillik, uygarlık, ki bu sonuncusu, şimdiki burjuva toplumu denilen toplumla [, yani 16. yüzyıldan bu yana yerleştirilen toplum düzeniyle] örtüşür; ve "uygar düzenin, barbarlığın basit bir tarzda uyguladığı her kötülüğü karmaşık, muğlak, ikircikli, ikiyüzlü bir yaşam tarzına yükselttiğini", uygarlığın bir "kısır döngü" içinde, çelişkiler içinde döndüğünü, bu çelişkileri hep yeniden ürettiğini, fakat üstesinden gelemediğini, böylece hep, elde etmek istediği ya da elde etmek istediğini söylediği şeyin karşıtına vardığını gösterir.[148] Öyle ki, örneğin, "uygarlıkta *yoksulluk bizzat bolluktan doğar*".[149] Fourier, görüldüğü gibi, diyalektiği çağdaşı Hegel'le aynı ustalıkla kullanır. Aynı diyalektikle, insanın sonsuz yetkinleşme yeteneğine dair gevezeliğe karşı, her tarihsel evrenin bir yükselen, ama bir de alçalan kolu olduğunu vurgular[150] ve bu görüşü insanlığın tüm geleceğine de uygular. Kant'ın doğa bilimine dünyanın gelecekteki sonu fikrini sokması gibi, Fourier de tarih bilimine insanlığın gelecekteki sonu fikrini sokar.

Fransa'da Devrim fırtınası ülkeyi kasıp kavururken, İngiltere'de daha sessiz, ama bundan daha az güçlü olmayan bir altüst oluş cereyan ediyordu. Buhar ve yeni alet yapma (takım) makineleri, manüfaktürü modern büyük sanayiye dönüştürüyor ve böylece burjuva toplumun tüm temelini devrimcileştiriyordu. Manüfaktür döneminin uyuşuk gelişme seyri, gerçek bir üretim coşkusu ve atılımı dönemine dönüştü. Toplum gittikçe artan bir hızla, büyük kapitalistler ve mülksüz proleterlere bölündü, bu

ikisi arasında, eski istikrarlı orta sınıf yerine, şimdi istikrarsız bir zanaatkâr ve küçük tüccar kitlesi, nüfusun en çalkantılı bölümü sallantılı bir yaşam sürdürüyordu. Yeni üretim tarzı, yükselen kolunun henüz başlangıcında bulunuyordu; henüz normal, [kurala uygun,] bu koşullar altında biricik mümkün üretim tarzıydı. Fakat daha o zamandan bas bas bağıran toplumsal bozukluklar üretiyordu: kökünden kopmuş bir nüfusun büyük kentlerin en kötü konutlarında üstüste yığılması; tüm geleneksel ahlaki bağların, ataerkil tabiyetin, aile ilişkilerinin çözülmesi; özellikle kadınların ve çocukların tüyler ürpertici ölçüde aşırı çalıştırılması; aniden yepyeni koşullar içine [kırdan kente, tarımdan sanayiye, istikrarlı yaşam koşullardan her gün değişen istikrarsız yaşam koşullarına] atılan çalışan sınıfın kitlesel demoralizasyonu. Tam bu noktada, yirmidokuz yaşında bir fabrikatör reformcu olarak ortaya çıktı, bu, yüceliğe varan çocuksu bir karakter yalınlığındaki ve aynı zamanda az insanda görülen türden doğuştan insan yöneticisi bir adamdı. Robert Owen, materyalist Aydınlanmacıların, insan karakterinin, bir yandan doğuştan gelen yapısının, diğer yandan insanı yaşamı boyunca, ama özellikle gelişme dönemi sırasında çevreleyen koşulların ürünü olduğu öğretisini benimsemişti. Onun sınıfından insanların çoğu, sanayi devriminde sadece bir karışıklık ve kaos, bulanık suda balık avlama ve hızla zenginleşme fırsatı görüyorlardı. O, bunda, gözde tezini uygulama ve böylece kaosu düzene koyma fırsatını gördü. Bunu daha önce Manchester'de bir fabrikadaki 500 işçinin yöneticisi olarak başarıyla denemişti; 1800'den 1829'a kadar İskoçya'da New Lanark'taki büyük pamuk ipliği fabrikasını yönetici ortak olarak aynı anlayışla, fakat daha büyük bir davranış özgürlüğü ve ona Avrupa çapında ün kazandıran bir başarıyla yönetti. Sayısı yavaş yavaş 2500'e yükselen ve başlangıçta en karışık ve büyük ölçüde çok yoz unsurlardan oluşan bu nüfusu, sarhoşluğun, polisin, ceza yargıçlarının, davaların, yoksul yasalarının, hayırseverliğin bilinmediği tam bir örnek koloniye dönüştürdü. Ve hem de sadece, insanları insan onuruna yaraşır

koşullar içine sokarak ve özellikle yetişen kuşağı özenle eğittirerek. Anaokullarını bulan ve ilk uygulamaya koyan o oldu. İki yaşından itibaren çocuklar okula gidiyor ve oraḍa öylesine eğleniyorlardı ki, onları eve götürmekte güçlük çekiliyordu. Rakipleri günde onüç-ondört saat çalışırken[1], New Lanark'ta yalnızca onbuçuk saat çalışılıyordu. Bir pamuk krizi işi dört ay durdurunca, tatildeki işçilere tam ücretleri ödenmeye devam edildi. Ve kurumun değeri iki katını aştı ve sahiplerine sonuna kadar büyük kârlar sağladı.

Owen tüm bunlardan hoşnut değildi. İşçilerine sağladığı yaşam, onun gözünde, henüz insan onuruna yaraşır olmaktan çok uzaktı; "insanlar benim insafıma kalmış kölelerdi": onları içine soktuğu görece elverişli koşullar, özgür bir yaşam faaliyeti şöyle dursun, karakterin ve aklın çok yönlü ve rasyonel bir gelişmesine izin vermekten henüz çok uzaktı. "Ve yine de bu 2500 insanın çalışan kısmı, toplum için, yarım yüzyıldan az süre önce 600 000 kişilik bir nüfuşun çalışan kısmını gerektirecek kadar gerçek zenginlik üretiyordu. Kendi kendime sordum: 2500 kişinin tükettiği zenginlik ile 600 000 kişinin tüketeceği zenginlik arasındaki farka ne oldu?" Yanıt açıktı. Bu, fabrika sahiplerine, yatırdıkları sermaye üzerinden yüzde beş faiz ve ayrıca 300 000 sterlini (6 000 000 mark) aşkın net kâr sağlamak için kullanılmıştı. Ve New Lanark için geçerli olan, İngiltere'deki tüm fabrikalar için daha da büyük ölçüde geçerliydi. "[Uygulanmaları mükemmel olmasa da] makineler bu yeni zenginliği yaratmasaydı, Napolyon'a karşı ve aristokratik toplum ilkelerini ayakta tutmak için yapılan Avrupa savaşları sürdürülemezdi. Ve yine de bu yeni güç, çalışan sınıfın eseriydi."[[1]] Dolayısıyla meyveler de ona aitti. Şimdiye kadar sadece bireyleri zenginleştirme-

[1] "çalışırken" yerine — [çalıştırırken]. *–Red.*

[[2] "Avrupa'nın tüm kızıl cumhuriyetçilerine, komünistlerine ve sosyalistlerine" hitap eden ve 1848 Fransız Geçici Hükümeti'ne ve aynı zamanda "Kraliçe Viktoria ve onun sorumlu danışmanlarına" gönderilen "*The Revolution in Mind and Practice*" adlı memorandumdan, s. 21.]

ye ve yığınları boyunduruk altına almaya hizmet eden yeni, muazzam üretici güçler, Owen için toplumu yeniden kurmanın temellerini sunuyorlardı ve herkesin ortak mülkiyeti olarak yalnızca herkesin ortak refahı için kullanılmalıydılar.

Owen'in komünizmi, böyle salt ticari bir temelde, deyim yerindeyse, bir ticaret hesabının ürünü olarak doğdu. Pratiğe dönük niteliğini daima korur. Örneğin 1823'te Owen, İrlanda'daki sefaletin komünist kolonilerle kaldırılmasını önerdi ve buna, yatırım maliyeti, yıllık giderler ve olası gelirler üzerine tam hesapları ekledi.[151] Örneğin gelecek üzerine kesin planında, ayrıntıların [yatay kesit, dikey kesit ve kuşbakışı görünüm de dahil] teknik işlenişi öyle bir uzmanlıkla uygulanmıştır ki, Owen'ın toplumsal reform yöntemi bir kez kabul edilince, ayrıntıların şekillendirilmesine karşı uzmanların görüş açısından bile söylenecek çok az şey kalır.

Komünizme ilerleme, Owen'ın yaşamının dönüm noktası oldu. İnsanseverlikle yetindiği sürece, zenginlik, alkış, şan ve şereften başka bir şey edinmedi. Avrupa'nın en popüler adamıydı. Sadece kendi sınıfından adamlar değil, devlet adamları ve prensler de onu onaylayarak dinliyorlardı. Fakat komünist teorileriyle ortaya çıkınca, her şey değişti. Ona göre, toplumsal reform yolunu keser gibi görünen üç büyük engel vardı: özel mülkiyet, din ve evliliğin güncel biçimi. Onlara saldırırsa, başına neyin geleceğini biliyordu: resmi toplum tarafından afaroz edilmek, tüm toplumsal konumunu yitirmek. Fakat onlara amansızca saldırmaktan geri kalmadı ve öngördüğü şeyler başına geldi. Resmi toplumdan afaroz edilen, basın tarafından suskunlukla geçiştirilen, tüm servetini adadığı Amerika'daki başarısız komünist deneylerle yıkıma uğrayan o, doğrudan işçi sınıfına yöneldi ve onun içinde otuz yıl daha çalıştı. İngiltere'de işçiler adına gerçekleşen her toplumsal hareket, her gerçek ilerleme, Owen adıyla bağlıdır. Böylece 1819'da, beş yıllık çabadan

sonra, fabrikalarda kadın ve çocukların çalışma süresini sınırlayan yasayı kabul ettirdi.[152] Tüm İngiltere trade-unionlarının bir tek büyük sendika birliğinde birleştikleri ilk kongreye başkanlık etti.[153] Toplumun tamamen komünist örgütlenmesine yönelik geçiş önlemleri olarak, bir yandan kooperatif birlikleri (tüketim ve üretim kooperatifleri) kurdu, o zamandan beri bunlar, en azından hem tüccarın ve hem de fabrikatörün kolayca vazgeçilebilecek kişiler olduklarını pratikte tanıtlamıştır; öte yandan da emek pazarlarını, birimi bir saatlik çalışma olan bir emek parası aracılığıyla emek ürünlerinin değişimi amaçlı kurumları[154]; zorunlu olarak başarısızlığa mahkûm olan, fakat Proudhon'un çok daha sonraki takas bankasını tamamen önceleyen[155] ve ondan yalnızca[1] tüm toplumsal kötülüklerin evrensel çaresi değil de, toplumu çok daha köklü bir şekilde değiştirmenin ilk adımını oluşturmalarıyla ayrılan kurumları kurdu.

İşte bunlardır egemen Bay Dühring'in, "kati kesin doğru"nun doruğundan, "Giriş"te bazı örneklerini verdiğimiz küçümsemeyle tepeden baktığı adamlar. Ve bu küçümsemenin, *bir* bakımdan, yeterli nedeni de yok değil: çünkü bunun temeli, özünde, üç ütopyacının yazıları konusundaki gerçekten korkunç cehalettir. Örneğin, Saint-Simon hakkında, "temel düşüncesi özünde doğruydu ve bazı tekyanlılıklar dışında, bugün de, gerçek dönüşümler için yönlendirici atılım sağlıyor" diyor. Fakat Bay Dühring'in elinde Saint-Simon'un yapıtlarından birkaçı varmış gibi görünmesine rağmen, ilgili 27 basılı sayfa boyunca Saint-Simon'un "temel düşüncesi"ni, tıpkı Quesnay'nin ekonomik *Tableu*'sunun "Quesnay'de ne anlama geldiği"ni aradığımız gibi, boşuna ararız ve sonunda "imgelemin ve insansever çoşkunun ... onunla birlikte abartılı fantezinin Saint-Simon'un tüm fikir kompleksine egemen olduğu" lafzıyla atlatılırız. O, Fourier'den sadece, romanvari ayrıntılarla çizilmiş gelecek fantezile-

[1] "ondan yalnızca" yerine [, oysa bundan tam da]. –*Red.*

rini biliyor ve dikkate alıyor, ki bu, doğrusu, Bay Dühring'in Fourier'e sonsuz üstünlüğünü saptamak bakımından, Fourier'nin "gerçek koşulları *ara sıra*" nasıl "eleştirmeye çalıştığı"nı araştırmaktan "çok daha önemli"dir. Ara sıra! Gerçekte, Fourier'nin yapıtlarının hemen her sayfasından, onca övülen uygarlığın sefaletine yergi ve eleştiri kıvılcımları fışkırır. Bu, Bay Dühring'in Bay Dühring'i sadece "ara sıra" bütün zamanların en büyük düşünürü olarak ilan ettiğini söylemek gibi bir şey. Hele Robert Owen'a ayrılan oniki sayfaya gelince, Bay Dühring'in bunlar için darkafalı Sargant'ın sefil biyografisinden başka kesinlikle hiçbir kaynağı yoktur, keza bu da Owen'ın en önemli yazılarını —evlilik ve komünist sistem üzerine— bilmiyordu.[156] Bu nedenle Bay Dühring cesurca, Owen'da "kararlı bir komünizm varsaymamak" gerektiğini iddia etmeye kalkışabiliyor. Doğrusunu söylemek gerekirse, Bay Dühring Owen'ın "Book of the New Moral World"ünü herhangi bir zamanda şöylece karıştırmış olsaydı, orada eşit çalışma yükümlülüğü ve ürün üzerinde —Owen'ın her zaman eklediği gibi, yaşına göre— eşit hakla yalnızca en kararlı komünizmin açıkça dile getirildiğini değil, aynı zamanda yatay kesiti, dikey kesiti ve kuşbakışı görünüşüyle birlikte geleceğin komünist toplumunun binasının en kapsamlı işlenmesini de görürdü. Fakat "sosyalist fikir komplekslerinin temsilcilerinin kendi yazılarını ilk elden inceleme", tıpkı burada Bay Dühring'in yaptığı gibi, bunların başlıklarını ve en iyi halde bu yazılardan birkaçının *şiarını* bilmekle sınırlanırsa, geriye elbette bu türlü budalaca ve uyduruk bir iddiadan başka birşey kalmaz. Owen sadece "kararlı komünizm"i öğütlemekle kalmadı, aynı zamanda beş yıl boyunca (otuzlu yılların sonu ve kırkların başında), komünizmi kararlılık konusunda hiçbir eksiklik göstermeyen Hampshire'deki Harmony Hall kolonisinde[157] pratiğe de geçirdi. Şahsen ben, bu örnek komünist deneyin birçok eski üyesiyle tanıştım. Fakat Sargant ne bunlar, ne de Owen'ın 1836 ile 1850 arasındaki faaliyeti konusunda hiçbir şey bilmez

ve bu nedenle Bay Dühring'in "daha derin tarih yazımı" da tam bir kara cahillik içinde kalır. Bay Dühring Owen'ı, "her bakımdan hakiki bir insansever sırnaşıklık ucubesi" diye adlandırır. Fakat aynı Bay Dühring, neredeyse yalnızca başlığını ve sloganını tanıdığı kitapların içeriği üzerine bize ders verdiği zaman, onun "her bakımdan hakiki bir bilgisiz sırnaşıklık ucubesi" olduğunu zinhar söyleyemeyiz, çünkü bu, *bizim* ağzımızda bir "sövgü" olurdu.

Gördük ki, ütopyacılar ütopyacı idiler, çünkü kapitalist üretimin henüz çok az geliştiği bir dönemde, başka bir şey olamazlardı. Yeni bir toplumun unsurlarını kafadan kurmak zorunda kaldılar, çünkü bu unsurlar bizzat eski toplumda henüz genelde görünür değillerdi; yeni binalarının temel hatları için ancak sağduyuya çağrı yapabilirlerdi, çünkü henüz çağdaş tarihe çağrı yapamazlardı. Fakat şimdi, onlardan neredeyse seksen yıl sonra Bay Dühring ortaya çıkıp, mevcut tarihsel olarak geliştirilmiş malzemeden, onun zorunlu sonucu olarak yeni bir toplumsal düzenin "ölçüt oluşturan" sistemini geliştirdiğini değil, hayır, onu kendi egemen kafasından, kesin doğrulara gebe sağduyusundan kurduğunu iddia ediyorsa, asıl o, her yerde taklitçi arayan o, ütopyacıların taklitçisidir, en son ütopyacıdır. Büyük ütopyacılara "toplumsal simyacılar" diyor. Olabilir. Simya, zamanında zorunluydu. Fakat o zamandan beri büyük sanayi, kapitalist üretim tarzının içinde uyuklayan çelişkileri öylesine bas bas bağıran karşıtlıklar haline getirdi ki: bu üretim tarzının yaklaşan çöküşü, âdeta elle tutulabilir; bizzat yeni üretici güçler, ancak onların bugünkü gelişme derecesine uygun düşen yeni bir üretim tarzının kurulmasıyla korunup geliştirilebilir; bugüne kadarki üretim tarzının ürettiği ve şiddetli karşıtlık içinde hep yeniden ürettiği iki sınıfın mücadelesi tüm uygar ülkeleri sarmıştır ve günbegün sertleşiyor ve bu tarihsel bağlantı, onun zorunlu kıldığı toplumsal dönüşümün koşulları ve hakeza onun koşullandır-

dığı bu dönüşümün temel hatları da artık kavranmıştır. Ve şimdi Bay Dühring, var olan ekonomik malzeme yerine, kendi egemen beyin tasından yeni bir ütopik toplumsal düzen üretiyorsa, sadece "toplumsal simyacılık" eylemiyor. Bilakis, modern kimyanın yasalarının bulunup saptanmasından sonra, eski simyayı yeniden kurmak ve atom ağırlıklarını, molekül formüllerini, atomların birleşme değerini, billurlar bilimini ve tayf analizini sırf — *bilge taşını** bulmak için kullanmak isteyen biri gibi davranıyor

* *der Stein der Weisen, the philosopher's stone:* bilge (filozof) taşı, haceri felsefi. Simyacıların inanışına göre, baz metalleri altına dönüştüren mucizevi taş. –*ÇN*.

II
Teorik

Materyalist tarih anlayışı, üretimin ve üretimin yanında onun ürünlerinin değişiminin, her toplumsal düzenin temeli olduğu; tarihte ortaya çıkan her toplumda, ürünlerin paylaşımının ve onunla birlikte sınıflar ya da zümreler biçimindeki toplumsal bölünmenin, neyin ve nasıl üretildiğine ve üretilenlerin nasıl değiştirildiğine bağlı olduğu önermesinden hareket eder. Buna göre, tüm toplumsal değişikliklerin ve tüm siyasal altüst oluşların son nedenleri, insanların kafasında, ebedi doğru ve adalet konusunda artan kavrayışlarında değil, üretim ve değişim tarzındaki değişikliklerde aranmalıdır; ilgili dönemin *felsefesinde* değil, bilakis *ekonomisinde* aranmalıdır. Mevcut toplumsal kurumların sağduyuya aykırı ve adaletsiz oldukları, sağduyunun saçmalık ve iyiliğin kötülük haline geldiği yönündeki artan kavrayış, üretim yöntemlerinde ve değişim biçimlerinde usuldan usula meydana gelen değişikliklerin, daha önceki ekonomik koşullara uyarlanmış toplumsal düzenle artık uyuşmadığının bir işaretidir. Bu, aynı zamanda, ortaya çıkarılan uyumsuzlukları ortadan kaldırma araçlarının da —az çok gelişmiş halde— bizzat değişmiş üretim ilişkileri içinde mevcut olması gerektiği anlamına gelir. Bu araçlar kafadan *uydurulmamalı,* tersine kafanın yardımıyla üretimin mevcut maddi olgularında *keşfedilmelidir.*

Peki, bu bağıntıda modern sosyalizmin durumu nedir?

Mevcut toplum düzeni —bu şimdi oldukça genel itiraf edil-

mektedir— bugün egemen olan sınıf tarafından, burjuvazi tarafından yaratılmıştır. Marx'tan beri kapitalist üretim tarzı adıyla bilinen burjuvaziye özgü bu üretim tarzı, feodal düzenin yerel ve zümresel ayrıcalıklarıyla olduğu kadar karşılıklı kişisel bağlarıyla da bağdaşmıyordu; burjuvazi, feodal düzeni parçaladı ve onun yıkıntıları üzerinde, serbest rekabetin, dolaşım özgürlüğünün, meta sahiplerinin hak eşitliğinin ve adları ne olursa olsun, diğer burjuva saltanatların imparatorluğu olan burjuva toplum düzenini kurdu. Kapitalist üretim tarzı artık özgürce gelişebilirdi. Burjuvazinin yönetimi altında ortaya çıkarılan üretici güçler, buharın ve yeni işleme makinelerinin eski manüfaktürü büyük sanayiye dönüştürmesinden beri, o zamana değin görülmedik bir hız ve görülmedik bir ölçekte gelişti. Fakat tıpkı, zamanında manüfaktürün ve onun etkisi altında daha da geliştirilen zanaatkârlığın, loncaların feodal köstekleriyle çatışma içine girmesi gibi, büyük sanayi de, daha tam gelişmesi içinde, kapitalist üretim tarzının onu hapsettiği sınırlarla çatışma içine girer. Yeni üretici güçler* daha şimdiden, onları burjuvaca kullanım biçimini aşmış bulunuyorlar; ve üretici güçler ile üretim tarzı arasındaki bu çatışma, örneğin insanların ilk günahı ile tanrısal adalet arasındaki çatışma gibi insanların kafasında doğmuş bir çatışma değil, bilakis olgular içinde, nesnel olarak, bizim dışımızda, onu bizzat uygulamaya sokan insanların isteğinden ve eyleminden bağımsız biçimde var olan bir çatışmadır. Modern sosyalizm, bu gerçek çatışmanın düşüncedeki yansımasından, öncelikle bu çatışmadan doğrudan acı çeken sınıfın, işçi sınıfının kafasındaki düşünsel yansımasından başka bir şey değildir.

Peki, bu çatışma neden ibarettir?

Kapitalist üretimden önce, yani ortaçağda, emekçilerin kendi üretim araçları üzerinde özel mülkiyeti temelinde genel küçük

* Engels, 1894 baskısında, ilk iki cildin tashihlerinde "üretim güçleri" kavramının yerine "üretici güçler" kavramını kullanmıştır. –*Red.*

işletme mevcuttu: özgür ya da bağımlı küçük köylü tarımı, kentlerde zanaat. Çalışma araçları —toprak, tarım aletleri, atölye, zanaat aletleri— tek tek kişilerin, sadece bireysel kullanıma uyarlanmış araçları idi, yani zorunlu olarak küçük, cücemsi, sınırlıydılar. Fakat tam da bu nedenle, kural olarak bizzat üreticiye aittiler. Bu dağınık, sınırlı üretim araçlarını bir araya toplamak, genişletmek, onları bugünkü üretimin güçlü kaldıraçlarına dönüştürmek, tam da kapitalist üretim tarzının ve onun taşıyıcısı olan sınıfın, burjuvazinin tarihsel rolü oldu. Onun bunu 15. yüzyıldan bu yana basit işbirliği, manüfaktür ve büyük sanayiden oluşan üç aşamada tarihsel olarak nasıl gerçekleştirdiğini Marx, "*Kapital*"in dördüncü kısmında ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır. Fakat burjuvazi, yine orada kanıtlandığı gibi, bu sınırlı üretim araçlarını, bireysel üretim araçlarından çıkarıp ancak bir *insan topluluğu* tarafından kullanılabilir *toplumsal* üretim araçlarına dönüştürmeden, muazzam üretici güçlere[1] dönüştüremezdi. Çıkrığın, el dokuma tezgâhının, demirci çekicinin yerine, iplik bükme makinesi, mekanik dokuma tezgâhı, buharlı çekiç; bireysel atölyenin yerine, yüzlerin ve binlerin işbirliğini öngören fabrika geçti. Ve tıpkı üretim araçları gibi, bizzat üretim de bir dizi bireysel eylemden bir dizi toplumsal eyleme ve ürünler de bireysel ürünlerden toplumsal ürünlere dönüştü. Fabrikadan gelen iplik, dokuma, madeni eşya şimdi artık, bitmeden önce sırayla zorunlu olarak ellerinden geçtiği birçok işçinin ortak ürünü idi. Hiçbiri şunu söyleyemezdi: Bunu ben yaptım, bu *benim* ürünüm.

Fakat toplum içinde [plansız olarak yavaş yavaş ortaya çıkan] doğal işbölümünün temel üretim biçimi olduğu yerde, ürünler, onların karşılıklı değişiminin, alım ve satımının bireysel üreticilerin çok çeşitli gereksinmelerini tatmin etmesini mümkün kılan *meta* biçimini alırlar. Ve ortaçağda durum buy-

[1] Bkz. s. 352'nin dipnotu. –*Red.*

du. Örneğin köylü, tarla [tarım] ürününü zanaatkâra satıyor ve karşılık olarak ondan zanaat ürünleri alıyordu. Yeni üretim tarzı bu bireysel üreticiler, meta üreticileri toplumu içine sızdı. Tüm toplumda egemen olan doğal *plansız* iş bölümünün orta yerine, tek tek fabrikada örgütlü olduğu haliyle *planlı* işbölümünü koydu; *bireysel* üretimin yanında *toplumsal* üretim ortaya çıktı. İkisinin de ürünleri aynı pazarda, yani en azından aşağı yukarı eşit fiyatlarla satılıyordu. Fakat planlı örgütlenme, doğal işbölümünden daha güçlüydü; toplumsal olarak çalışan fabrikalar, ürünlerini dağınık küçük üreticilerden daha ucuza üretiyorlardı. Bireysel üretim, ardarda, bir alandan sonra diğerinde yenik düştü, toplumsal üretim, tüm eski üretim tarzını devrimcileştirdi. Fakat onun bu devrimci karakteri o kadar az anlaşıldı ki, toplumsal üretim, tersine, meta üretimini artırma ve geliştirme aracı olarak uygulandı. Meta üretiminin ve meta değişiminin belirli, önceden var olan kaldıraçlarıyla doğrudan bağ içinde ortaya çıktı: tüccar sermayesi, zanaat, ücretli emek. O bizzat meta üretiminin yeni bir biçimi olarak ortaya çıktığı için, meta üretiminin mal edinme biçimleri onun için de tamamen geçerli kaldı.

Ortaçağda geliştiği haliyle meta üretiminde, emek ürününün kime ait olacağı sorusu ortaya bile çıkamazdı. Bireysel üretici onu, kural olarak kendisine ait, çoğunlukla kendi ürettiği hammaddeden, kendi çalışma araçlarıyla ve kendisinin ya da ailesinin el emeğiyle üretmişti. Ürünün önce mal edinmesine hiç gerek yoktu, zaten ona aitti. Yani ürünlerin[1] mülkiyeti, *kendi öz emeğine* dayanıyordu. Başkasının yardımından yararlanıldığı yerde bile, bu, kural olarak tali kalıyor ve ücretin dışında başka ödemeler de elde ediyordu: lonca çırağı ve kalfası, beslenme ve ücretten çok, usta olarak yetiştirilmek için çalışıyordu. Sonra üretim araçlarının büyük atölyeler ve manüfaktürlerde yoğunlaşması ve gerçekten toplumsal üretim araçlarına dönüşmesi

[1] "...in" yerine – [üzerindeki]. *Red.*

geldi. Fakat toplumsal üretim araçları ve toplumsal ürünler, eskiden olduğu gibi bireylerin üretim araçları ve ürünleriymiş gibi işlem görmeye devam etti. O zamana kadar iş araçlarının sahibi, genel kural olarak kendi ürünü olduğu ve yabancı yardımcı emek bir istisna olduğu için ürünü mal ediniyor idiyse; iş araçlarının sahibi şimdi de, *kendi* ürünü değil, bilakis tamamen *yabancı emek* ürünü olduğu halde, ürünü mal edinmeye devam etti. Böylece, bundan böyle toplumsal olarak yaratılan ürünleri, üretim araçlarını gerçekten harekete geçiren ve ürünleri gerçekten üretenler değil, bilakis *kapitalist* mal edindi. Üretim araçları ve üretim özünde toplumsal hale gelmiştir. Fakat bunlar, herkesin kendi ürününe sahip olduğu ve pazara taşıdığı bireysel özel üretimi önşart koşan bir mal edinme biçimine tabi kılınmıştır. Üretim tarzı, onun önşartını ortadan kaldırmasına rağmen, bu mal edinme biçimine tabi kılınmıştır.[1] Yeni üretim tarzına kapitalist karakterini veren bu çelişkide, *günümüzün büyük çatışması embriyon halinde* yatar. Yeni üretim tarzı tüm tayin edici üretim alanlarında ve iktisaden tayin edici tüm ülkelerde ne kadar egemen hale gelir ve böylelikle bireysel üretimi ne kadar önemsiz kalıntılara indirgerse, *toplumsal üretim ile kapitalist mal edinme arasındaki bağdaşmazlık da o kadar çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmak zorundaydı.*

İlk kapitalistler, söylediğimiz gibi, ücretli emek biçimini önlerinde hazır buldular. Fakat istisna olarak, yan iş olarak, yardım olarak, geçiş noktası olarak ücretli emek. Zaman zaman

---

[1] Burada ayrıca anlatmaya gerek yok ki, mal edinme *biçimi* aynı kalsa bile, yukarıda anlatılan süreç mal edinmenin *karakterini* üretimden daha az devrimcileştirmez. Benim kendi öz ürünümü mü yoksa başkalarının ürününü mü mal edindiğim, elbette birbirinden çok farklı iki mal edinme türüdür. Geçerken: içinde tüm kapitalist üretim tarzının embriyon halinde bulunduğu ücretli emek çok eskidir; yer yer ve dağınık durumda, kölelikle yüzyıllarca yanyana yaşamıştır. Fakat bu embriyon ancak tarihsel önkoşullar oluşturulduktan sonra kapitalist üretim tarzına doğru gelişebildi.

gündelikçilik yapan tarım emekçisinin, icabında yalnızca onunla geçinebileceği kendi birkaç dönümlük toprağı vardı. Lonca kuralları, bugünün kalfasının yarının ustası olmasını sağlıyordu. Fakat üretim araçları toplumsal araçlara dönüşüp, kapitalistlerin elinde yoğunlaşır yoğunlaşmaz, tüm bunlar değişti. Küçük bireysel üreticinin üretim aracı da, ürünü de gittikçe değersizleşti; onun için geriye, ücret karşılığı kapitaliste gitmekten başka bir şey kalmadı. Daha önce istisna ve yardım olan ücretli emek, tüm üretimin kuralı ve temel biçimi haline geldi; eskiden yan iş iken, şimdi emekçinin tek etkinliği haline geldi. Geçici ücretli işçi, ömür boyu ücretli işçiye dönüştü. Ömür boyu ücretli işçiler yığını, üstelik, feodal rejimin eşzamanlı yıkılışı, feodal beylerin maiyetlerinin dağılışı, köylülerin topraklarından kovuluşu vb. sonucu muazzam ölçüde çoğaldı. Bir yanda kapitalistlerin elinde yoğunlaşan üretim araçlarıyla, diğer yanda işgücünden başka bir şeye sahip olmama durumuna indirgenmiş üreticiler arasındaki ayrım tamamlandı. *Toplumsal üretimle kapitalist mal edinme arasındaki çelişki, proletaryayla burjuvazinin karşıtlığı olarak ortaya çıktı.*

Kapitalist üretim tarzının, aralarındaki toplumsal bağ ürünlerinin değişimiyle sağlanan bir meta üreticileri, bireysel üreticiler toplumuna sızdığını gördük. Fakat meta üretimine dayanan her toplumun şu özelliği vardır ki, üreticiler o toplumda kendi öz toplumsal ilişkileri üzerinde egemenliği yitirmişlerdir. Herkes, elinde hangisi bulunursa o üretim aracıyla kendisi için ve kendi bireysel[1] değişim gereksinmesi için üretir. Pazara kendi malından ne kadar geleceğini, hatta o maldan ne kadar gerekeceğini kimse bilmez; kendi bireysel ürününün pazarda gerçek bir gereksinmeyle karşılaşıp karşılaşmayacağını, giderlerini kurtarıp kurtaramayacağını, hatta malını satıp satamayacağını kimse bilmez. Toplumsal üretim anarşisi egemendir. Fakat tüm diğer üretim biçimleri gibi, meta üretiminin de özgün, içkin, ondan

[1] "bireysel" yerine [özel]. –*Red.*

ayrılamaz yasaları vardır; ve bu yasalar, anarşiye rağmen, onun içinde, onunla kendilerini kabul ettirirler. Bunlar, toplumsal bağın varlığını sürdüren biricik biçimi olarak, değişimde kendilerini gösterir ve tek tek üreticiler karşısında rekabetin zorunlu yasaları olarak kendilerini geçerli kılarlar. Bunlar başlangıçta bu üreticiler tarafından bile bilinmezler ve önce, onlar tarafından uzun bir deneyim sonucunda yavaş yavaş bulunmaları gerekir. Yani bunlar kendilerini üreticilerden bağımsız olarak ve üreticilere karşı, onların üretim biçiminin körü körüne işleyen doğal yasaları olarak kabul ettirirler. Ürün, üreticilere egemen olur.

Ortaçağ toplumunda, özellikle ilk yüzyıllarda, üretim özünde özkullanıma yönelikti. Öncelikle yalnızca üreticinin ve ailesinin gereksinmelerini karşılıyordu. Kırda olduğu gibi, kişisel bağımlılık ilişkilerinin var olduğu yerlerde, feodal beyin gereksinmelerini karşılamaya da katkıda bulunuyordu. Yani burada değişim olmuyor ve bundan ötürü de, ürünler meta karakteri kazanmıyordu. Köylü ailesi yiyecek maddesi olsun, alet ve giysi olsun, gereksinme duyduğu hemen her şeyi üretiyordu. Ancak kendi öz gereksinmeleri ve feodal beye borçlu olduğu aynî vergi üzerinde bir artık üretecek kadar ilerlediğinde, meta da üretti; toplumsal dolaşıma sokulan, satışa çıkarılan bu artık, meta haline geldi. Kentli zanaatkârlar, gerçi daha başlangıçta değişim için üretmek zorundaydılar. Fakat onlar da kendi öz gereksinmelerinin en büyük bölümünü kendileri karşılıyorlardı; bahçeleri ve küçük tarlaları vardı: hayvanlarını, kendilerine ayrıca inşaat kerestesi ve yakacak da sağlayan topluluk ormanına gönderiyorlardı; kadınlar keten, yün vb. eğiriyorlardı. Değişim amacıyla üretim, meta üretimi, yeni yeni oluşuyordu. Sınırlı değişim, sınırlı pazar, istikrarlı üretim tarzı, dışa karşı yerel kapalılık, içerde yerel birlik bundandı: kırda Mark[1], kentte lonca.

Ama meta üretiminin yayılması ve özellikle de kapitalist üre-

[1] Bkz. Friedrich Engels, "Mark"; "Sosyalizmin Ütopyadan Bilime Gelişmesi", Dietz Verlag, Berlin 1951, s. 88-106. –*Red.*(Ayrıca bkz. F. Engels Sosyalizmin Ütopyadan Bilime Gelişmesi, s. 93–115. –*İnter Yayınları)*

tim tarzının ortaya çıkması ile birlikte, meta üretiminin şimdiye kadar uyuklayan yasaları da daha açık ve daha güçlü biçimde eyleme geçtiler. Eski bağlar gevşedi, eski kapalılık duvarları yıkıldı, üreticiler gittikçe bağımsız, dağınık meta üreticilerine dönüştüler. Toplumsal üretim anarşisi ortaya çıktı ve gittikçe doruğa tırmandı. Fakat kapitalist üretim tarzının toplumsal üretimde bu anarşiyi artırdığı başlıca alet, anarşinin tam karşıtı idi: tek tek her üretim kurumunda üretimin toplumsal üretim olarak artan örgütlenmesi. Bu kaldıraçla, eski barışçıl istikrara son verdi. Bir sanayi koluna sokulduğu her yerde, kendi yanında hiçbir eski işletme yöntemine tahammül etmedi. Zanaata egemen olduğu her yerde, eski zanaatı yok etti. Emek alanı, bir savaş alanı haline geldi. Büyük coğrafi keşifler ve onları izleyen sömürgeleştirme, sürüm alanlarını çoğalttı ve zanaatın manüfaktüre dönüşümünü hızlandırdı. Savaş sadece bireysel yerel üreticiler arasında patlamadı; yerel mücadeleler, ulusal savaşlara, 17. ve 18. yüzyılların ticaret savaşlarına büyüdüler.[158] Sonunda büyük sanayi ve dünya pazarının oluşması, mücadeleyi evrenselleştirir ve aynı zamanda ona görülmemiş bir sertlik kazandırır. Doğal ya da yapay üretim koşullarındaki üstünlükler, tek tek kapitalistlerin olduğu gibi, koca koca sanayilerin ve ülkelerin varlık ya da yokluğunu kararlaştırır hale gelir. Yenilen, acımasızca ortadan kaldırılır. Bu, doğadan katmerli öfkeyle topluma aktarılan Darwinci bireysel yaşamda kalma mücadelesidir. Hayvanın doğadaki durumu, insan gelişmesinin doruğu olarak görünür. Toplumsal üretim ile kapitalist mal edinme arasındaki çelişki, *tek tek fabrikadaki üretimin örgütlenmesiyle tüm toplumdaki üretim anarşisi arasındaki karşıtlık* olarak kendisini yeniden üretir.[1]

Kapitalist üretim tarzı, kökeni itibariyle içkin çelişkisinin bu iki görünüm biçimi içinde, ta Fourier'nin onda keşfettiği "kısır

[1] "kendisini yeniden üretir" yerine — [kendisini ortaya koyar]. –*Red.*

döngü"yü içinden çıkamamaksızın izler. Fourier'nin kendi döneminde göremediği şey ise, bu döngünün yavaş yavaş daraldığı, hareketin bir sarmal teşkil ettiği ve tıpkı gezegenler gibi, merkezle çarpışarak sona ermek zorunda olduğudur. İnsanların büyük çoğunluğunu gittikçe proleterlere dönüştüren, toplumsal üretim anarşisinin itici gücüdür ve sonunda üretim anarşisine bir son verecek olanlar da proleter yığınlardır. Büyük sanayinin makinelerinin sonsuz yetkinleşme yeteneğini, tek tek her sanayi kapitalisti için, yoksa yok olma cezasıyla kendi makinelerini gittikçe yetkinleştirme zorunlu buyruğu haline getiren, toplumsal üretim anarşisinin itici gücüdür. Fakat makinelerin yetkinleştirilmesi, insan emeğinin gereksiz kılınması demektir. Makinelerin kullanılması ve çoğalması, milyonlarca el işçisinin az sayıda makine işçisi tarafından işinden edilmesi anlamına geliyorsa, makineli üretimin iyileştirilmesi de, bizzat gittikçe artan sayıda makine işçisinin işinden edilmesi anlamına gelir. Son tahlilde, sermayenin ortalama istihdam gereksinimini aşan sayıda çalışmaya hazır ücretli işçinin, daha 1845'te[1] adlandırdığım gibi, tam bir yedek sanayi ordusunun; sanayiin yüksek basınçta çalıştığı dönemlerde kullanılabilen, bunu zorunlu olarak izleyen çöküşte sokağa atılan, işçi sınıfının sermayeyle varoluş mücadelesinde her zaman ayaklarında sürüklediği bir pranga olan, iş ücretini kapitalist gereksinmeye uygun düşen düşük düzeyde tutmak için bir düzenleyici olan bir ordunun üretilmesi anlamına gelir. Böylece makineler, Marx ile söylemek gerekirse, işçi sınıfına karşı sermayenin en güçlü silahı haline gelir; çalışma aracı, işçinin elinden geçim aracını sürekli çekip alır; işçinin kendi ürünü, işçiyi köleleştirmenin aletine dönüşür. İş araçlarından tasarruf, başından itibaren, aynı zamanda işgücünde en acımasız savurganlık, çalışma işlevinin normal önkoşullarının talan edilmesi

[1] "İngiltere'de Çalışan Sınıfın Durumu", s. 109. (Yeni baskı, Dietz Verlag, Berlin 1952, s. 124. –*Red.*)

haline gelir; emek zamanını kısaltmanın en güçlü aracı olan makineler, işçinin ve ailesinin tüm yaşam süresini, sermayenin değerini artırmak için emre amade emek zamanına dönüştürmenin en yanılmaz aracı haline getirir; bir bölümün aşırı çalışması bir başka bölümün işsizliğinin önkoşulu haline gelir ve tüm yerkürede yeni tüketici avına çıkan büyük sanayi, kendi evinde yığınların tüketimini açlık sınırında tutar ve bu şekilde kendi iç pazarının temellerini oyar. "Görece artınüfusu ya da yedek sanayi ordusunu, sermaye birikiminin çapı ve enerjisiyle sürekli dengede tutan yasa, işçiyi sermayeye, Hephaistos'un* Prometheus'u kayalara bağlayan mıhlarından daha sağlam perçinler. Bu, sermaye birikimine denk düşen bir sefalet birikimi yaratır. Dolayısıyla, bir kutupta zenginlik birikimi, aynı zamanda karşıt kutupta, yani kendi *ürününü sermaye olarak üreten* sınıfın tarafında, sefalet, iş eziyeti, kölelik, cahillik, zalimlik, ahlâki yozlaşma birikimidir" (Marx, *Kapital,* s. 671[1]). Ve kapitalist üretim tarzından ürünlerin bir başka paylaşımını beklemek, bir bataryanın elektrotlarından, bataryaya bağlı oldukları halde, suyu ayrıştırmamalarını ve pozitif kutupta oksijen, negatif kutupta hidrojen açığa çıkarmamalarını istemek gibi bir şey olurdu.

Modern makinelerin doruğa tırmandırılan iyileştirme yeteneğinin, toplumdaki üretim anarşisi tarafından nasıl, tek tek sanayi kapitalisti için, onun makinelerini sürekli olarak iyileştirme, onların üretim gücünü durmadan artırma zorunlu buyruğuna dönüştürüldüğünü gördük. Üretim alanını genişletme yalın pratik olanağı da, onun için aynen böyle zorunlu bir buyruğa dönüşür. Gazların genleşme gücünün onun yanında gerçek bir çocuk oyunu kaldığı büyük sanayinin muazzam genişleme gücü, şimdi önümüze, tüm direnişle alay eden nitel ve nicel bir genişleme *gereksinmesi* olarak çıkar. Direnişi, büyük sanayi ürünlerinin

* *Hephaistos* — antik Yunanistan'da ateş tanrısı. *–ÇN.*

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 680/681. *–Red.*

tüketimi, sürümü, pazarları oluşturur. Fakat pazarların enine ve derinliğine genişleme yeteneği, birincil olarak, bambaşka, çok daha az enerjik çalışan yasalar tarafından yönetilir. Pazarların genişlemesi, üretimin genişlemesine ayak uyduramaz. Çarpışma kaçınılmaz hale gelir ve bu çarpışma, bizzat kapitalist üretim tarzını param parça etmediği sürece çözüm üretemeyeceği için, devrevi hale gelir. Kapitalist üretim, yeni bir "kısır döngü" doğurur.

Gerçekten de, ilk genel krizin patlak verdiği 1825 yılından beri, tüm sanayi ve ticaret dünyası, uygar halkların ve onların az çok barbar uzantılarının üretim ve değişimi, hemen hemen her on yılda bir rayından çıkar. Ticaret durur, pazarlar gereğinden fazla doludur, ürünler yığınlar halinde ve sürümsüz olarak yığılıp kalır, nakit para görünmez olur, kredi ortadan kaybolur, fabrikalar durur, emekçi kitleler fazla geçim aracı üretmiş olmaktan ötürü geçim araçlarından yoksun kalırlar, iflaslar iflasları, mecburi satışlar mecburi satışları kovalar. Durgunluk yıllarca sürer; üretici güçler ve ürünler yığın halinde israf ve imha edilirler, ta ki birikmiş meta yığınları sonunda değerlerinin az çok altında elden çıkmasına, üretim ve değişimin yavaş yavaş canlanmasına kadar. Yavaş yavaş gidiş hızlanır, tırısa döner, endüstriyel tırıs dörtnal olur ve bu dörtnal da doludizgin bir endüstriyel, ticari, kredisel ve spekülatif steeple-chase'e[1] kadar yükselir ve sonunda, en tehlikeli atlamalardan sonra kendini yeni baştan... çöküş çukurunda bulur. Ve hep yeniden tekrarlanır. 1825'ten bu yana bunu tam beş kez yaşadık ve şu anda (1877) altıncı kez yaşıyoruz. Ve bu krizlerin karakteri o kadar belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştır ki, Fourier bunlardan birincisine crise pléthorique, bolluk krizi demekle, hepsini isabetle nitelemiştir.[159]

Krizlerde, toplumsal üretim ile kapitalist mal edinme arasın-

[1] *Steeple-chase* — Engelli koşu. –*Red.*

daki çelişki şiddetle patlak verir. Meta dolaşımı o an durur; dolaşım aracı, para, dolaşımın engeli haline gelir; meta üretiminin ve meta dolaşımının tüm yasaları altüst olur. Ekonomik çatışma doruğuna varır: *üretim tarzı, değişim tarzına başkaldırır, üretici güçler, aştıkları üretim tarzına başkaldırır.*

Fabrika içinde üretimin toplumsal örgütlenmesinin, onun yanında ve üstünde varlığını sürdüren toplumdaki üretim anarşisiyle bağdaşmaz hale geldiği noktaya doğru gelişmesi olgusu — bu olgu, krizler sırasında birçok büyük kapitalistin ve çok daha fazla küçük kapitalistin yıkımıyla gerçekleşen sermayelerin muazzam yoğunlaşmasıyla, bizzat kapitalistler için elle tutulur hale gelir. Kapitalist üretim tarzının tüm mekanizması, kendi yaratığı olan üretici güçlerin baskısı altında çöker. Tüm bu üretim araçları yığınını artık sermayeye dönüştüremez; bunlar atıl kalır ve işte bu yüzden yedek sanayi ordusu da atıl kalmak zorundadır. Üretim araçları, geçim araçları, çalışmaya hazır işçiler, üretimin ve genel zenginliğin tüm unsurları bol bol mevcuttur. Fakat "bolluk, sefaletin ve kıtlığın kaynağı haline gelir" (Fourier), çünkü üretim ve geçim araçlarının sermayeye dönüşmesini engelleyen tam da odur. Çünkü kapitalist toplumda üretim araçları, sermaye durumuna, insan işgücünü sömürmenin aracı haline gelmeden önce faaliyete geçemezler. Üretim ve geçim araçlarının sermaye niteliğinin zorunluluğu, bunlarla işçiler arasında bir hayalet gibi dikilir. Üretimin nesnel ve kişisel kaldıraçlarının bir araya gelmesini sadece o engeller; üretim araçlarını işlemekten, işçileri çalışmak ve yaşamaktan sadece o alıkoyar. Yani bir yandan, kapitalist üretim tarzının bu üretici güçleri yönetmeye devam etme yeteneksizliği kanıtlanır. Diğer yandan, bizzat bu üretici güçler de artan bir güçle, çelişkinin ortadan kaldırılması, sermaye niteliklerinden kurtarılmaları, *toplumsal üretici güçler olarak niteliklerinin gerçekten tanınması* için bastırırlar.

İşte muazzam bir şekilde büyüyen üretici güçlerin sermaye niteliklerine karşı bu tepkisidir ki, toplumsal doğalarının kabul edilmesi için bu artan zorlamadır ki, bizzat kapitalistler sınıfını, sermaye ilişkisi içinde olanaklı olduğu ölçüde, onları gittikçe daha fazla toplumsal üretici güçler olarak ele almaya zorlar. Hem sınırsız kredi şişkinliğiyle endrüstriyel yüksek basınç dönemi, hem de büyük kapitalist kurumların çöküşüyle bizzat çatırdama, karşımıza çeşitli türden anonim şirketler olarak çıkan büyük miktarda üretim araçlarının toplumsallaştırılması biçimine yol açar. Bu üretim ve ulaşım araçlarının bazıları, daha baştan o kadar muazzam büyüklüktedir ki, demiryolları gibi, kapitalist sömürünün başka her türlü biçimini dışlar. Fakat belli bir gelişme aşamasında bu biçim de artık yetmez; [bir ve aynı sanayi kolunun ülke içindeki büyük üreticileri bir "tröst"te, üretimi düzenleme amaçlı bir birlikte birleşirler; üretilecek toplam miktarı belirler, bunu aralarında dağıtır ve böylece önceden saptanan satış fiyatını dayatırlar. Fakat böyle tröstler daha ilk kötü iş döneminde dağıldıkları için, bu şekilde daha da yoğun bir toplumsallaşmaya yol açarlar: tüm sanayi kolu tek bir büyük anonim şirkete dönüşür; iç rekabet, yerini bu tek şirketin yurtiçi tekeline bırakır; daha 1890'da, 48 büyük fabrikanın hepsinin birleşmesinden sonra, şimdi 120 milyon mark sermayeli, tek elden yönetilen bir tek şirketin elinde bulunan İngiliz alkali üretiminde gerçekleştiği gibi.

Tröstlerde serbest rekabet tekele dönüşür, kapitalist toplumun plansız üretimi, yaklaşan sosyalist toplumun planlı üretimi karşısında teslim bayrağını çeker. Elbette şimdilik kapitalistlerin yararına. Fakat burada sömürü öyle elle tutulur hale gelir ki, çökmek zorundadır. Hiçbir halk, tröstlerin yönettiği bir üretime, genelin küçük bir kupon kesicileri tarafından bu derece utanmazca sömürülmesine katlanmayacaktır.

Öyle ya da böyle, tröstlerle ya da onlarsız, sonunda] kapitalist toplumun resmi temsilcisi devlet, üretimin yönetimini eline almak zorunda[1] kalacaktır. Devlet mülkiyetine dönüştürme zorunluluğu ilkönce posta, telgraf, demiryolları gibi büyük ulaştırma kurumlarında kendini gösterir.

Krizler burjuvazinin modern üretici güçleri artık yönetemeyeceğini ortaya çıkarıyorsa, büyük üretim ve ulaştırma kurumlarının anonim şirketlere [, tröstlere] ve devlet mülkiyetine dönüştürülmesi de, bu amaç için burjuvaziden vazgeçilebileceğini gösterir. Kapitalistin tüm toplumsal işlevleri, şimdi maaşlı hizmetliler tarafından yerine getiriliyor. Artık kapitalistin, gelirleri cebe indirme, kupon kesme ve çeşitli kapitalistlerin birbirlerinin

---

[1] *Zorunda,* diyorum. Çünkü ancak üretim ve ulaştırma araçlarının *gerçekten* anonim şirketler tarafından yönetilemeyecek kadar büyüdükleri, yani devletleştirmenin *iktisaden* kaçınılmaz hale geldiği durumda, sadece bu durumda, bunu gerçekleştiren bugünkü devlet de olsa, devletleştirme, ekonomik bir ilerleme anlamına, tüm üretici güçlere bizzat toplum tarafından elkoyulmasının yeni bir ön aşamasına ulaşılması anlamına gelir. Fakat son zamanlarda, Bismarck'ın devletleştirmeye girişmesinden bu yana, ortaya belli bir sahte sosyalizm çıktı, hatta şurada burada, *her* devletleştirmeyi, hatta Bismarck'ınkini bile, sosyalist olarak ilan eden bazı dalkavukluklara yozlaştı. Tütün sanayisinin devletleştirilmesi sosyalist olsaydı, doğrusu Napolyon ve Metternich sosyalizmin kurucuları arasında sayılırlardı. Belçika devleti, çok basit siyasi ve mali nedenlerden ötürü ana demiryolunu kendisi yaptıysa; Bismarck hiçbir ekonomik zorunluluk olmaksızın, Prusya'nın başlıca demiryolu hatlarını, sırf onları daha iyi örgütleyebilmek ve savaş zamanında yararlanabilmek, demiryolu memurlarını hükümetin oy sürüsü haline getirmek ve özellikle parlamento kararlarından bağımsız yeni bir gelir kaynağı edinmek için devletleştirdiyse, bunlar, dolaysız ya da dolaylı, bilinçli ya da bilinçsiz, kesinlikle sosyalist adımlar değildi. Yoksa, Kraliyet Denizcilik Şirketi,[160] Kraliyet Porselen Manüfaktürü ve hatta ordudaki bölük terzisi [ya da hatta, otuzlu yıllarda III. Friedrich Wilhelm zamanında, bir muzip tarafından çok büyük bir ciddiyetle önerilen — genelevlerin devletleştirilmesi] bile sosyalist kurumlar olurdu.)

sermayelerini kaptığı borsa oyunlarının etkinliği dışında, hiçbir toplumsal etkinliği yoktur. İşe işçilerin ayağını kaydırmakla başlayan kapitalist üretim tarzı, şimdi kapitalistlerin ayağını kaydırıyor ve tıpkı işçiler gibi, onları da daha şimdiden yedek sanayi ordusu içine değilse bile, gereksiz nüfus içine atıyor.

Fakat ne anonim şirketlere [ve tröstlere] dönüşüm, ne de devlet mülkiyetine dönüşüm, üretici güçlerin sermaye niteliğini ortadan kaldırmaz. Anonim şirketlerde [ve tröstlerde] bu apaçıktır. Ve modern devlet de yine yalnızca, kapitalist üretim tarzının genel dış koşullarını hem işçilerden ve hem de tek tek kapitalistlerden gelen saldırılara karşı ayakta tutmak için, burjuva toplumun kurduğu örgüttür. Modern devlet, biçimi ne olursa olsun, özü itibariyle kapitalist bir makinedir, kapitalistlerin devletidir, ideal toplam kapitalisttir. Ne kadar çok üretici gücü kendi mülkiyetine geçirirse, o kadar çok gerçek toplam kapitalist haline gelir, o kadar çok yurttaşı sömürür. İşçiler ücretli işçi, proleter olarak kalırlar. Sermaye ilişkisi ortadan kaldırılmaz, bilakis doruğuna tırmandırılır. Fakat dorukta tersine döner. Üretici güçler üzerindeki devlet mülkiyeti, çatışmanın çözümü değildir, fakat biçimsel çareyi, çözümü yakalama biçimini içinde saklar.

Bu çözüm ancak, modern üretici güçlerin toplumsal doğasının gerçekten tanınmasında, yani üretim, mal edinme ve değişim tarzının, üretim araçlarının toplumsal karakteriyle uyumlu hale getirilmesinde yatabilir. Ve bu da ancak toplumun, onunki dışında her türlü diğer yönetimini aşmış bulunan üretici güçlere açıkça ve doğrudan elkoymasıyla olabilir Böylelikle, bugün bizzat üreticilere karşı yönelen, üretim ve değişim tarzını periyodik olarak bozan ve kendini ancak körü körüne etkide bulunan bir doğa yasasının şiddeti ve yıkıcılığıyla kabul ettiren üretim araçlarının ve ürünlerin toplumsal karakteri, üreticiler tarafından tam bir bilinçle geçerli kılınır ve karışıklık ve periyodik

çöküş nedeni olmaktan çıkarak, bizzat üretimin en güçlü kaldıracına dönüşür.

Aktif toplumsal güçler, onları bilmediğimiz ve hesaba katmadığımız sürece, tıpkı doğa güçleri gibi etkide bulunurlar: körü körüne, şiddetli, yıkıcı. Fakat bir kez onları bilince, onların etkinliğini, yönlerini ve etkilerini kavrayınca, onları gittikçe irademize tabi kılmak ve onlar sayesinde amacımıza erişmek sadece bize bağlıdır. Ve bu, özellikle bugünkü muazzam üretici güçler açısından geçerlidir. Bu güçlerin doğasını ve karakterini anlamamakta direndiğimiz sürece —ve kapitalist üretim tarzı ve onun savunucuları, bunu anlamamakta diretirler— bu güçler bize karşı, bize rağmen tüm etkilerini gösterirler, ayrıntılı bir biçimde açıklamış bulunduğumuz gibi, bize egemen olurlar. Fakat bir kez onların doğası kavranınca, birleşmiş üreticilerin elinde, şeytani efendilerden, uysal hizmetkârlara dönüştürülebilirler. Bu, fırtına şimşeğindeki elektriğin yıkıcı gücü ile telgrafın ve elektrik arkının denetim altına alınmış elektriği arasındaki farktır, yangın ile insanın hizmetindeki ateş arasındaki farktır. Bugünkü üretici güçlerin doğasının sonunda tanınmasıyla, toplumsal üretim anarşisinin yerine, üretimin hem topluluğun, hem de tek tek bireylerin gereksinimlerine göre toplumsal olarak planlanmış bir düzenlenmesi geçer. Böylece, ürünün önce üreticiyi, sonra mal edineni egemenliği altına aldığı kapitalist mal edinme tarzının yerine, ürünlerin bizzat modern üretim araçlarının doğasında yatan mal edinilme tarzı geçer: bir yandan üretimi sürdürme ve geliştirme aracı olarak doğrudan toplumsal mal edinme, diğer yandan geçim ve zevk aracı olarak doğrudan bireysel mal edinme.

Kapitalist üretim tarzı nüfusun büyük çoğunluğunu gittikçe proleterlere dönüştürerek, bu devrimi —yoksa yok olma cezasıyla— gerçekleştirmek zorunda olan gücü yaratır. Toplumsallaştırılmış büyük üretim araçlarının gittikçe devlet mülkiyetine dönüştürülmesi yönünde bastırarak, bu devrimi gerçekleştirme-

nin yolunu bizzat gösterir. *Proletarya devlet iktidarını ele geçirir ve üretim araçlarını önce devlet mülkiyetine dönüştürür.* Fakat bununla, proletarya olarak kendi kendini ortadan kaldırır, bununla tüm sınıf farklılıklarını ve sınıf karşıtlıklarını ve böylelikle devlet olarak devleti de ortadan kaldırır. Sınıf karşıtlıkları içinde hareket eden bugüne kadarki toplumun, devlete ihtiyacı vardı, yani her defasındaki sömürücü sınıfın, kendi dış üretim koşullarını sürdürmek, dolayısıyla özellikle sömürülen sınıfı zorla mevcut üretim tarzının (kölelik, serflik ve bağımlılık, ücretli emek) belirlediği baskı koşulları içinde tutmak için kurduğu bir örgüte gereksinmesi vardı. Devlet, tüm toplumun resmi temsilcisiydi; onun gözle görülür bir organ biçiminde toparlanmasıydı, fakat o ancak, kendi zamanında tüm toplumu bizzat temsil eden sınıfın devleti olduğu ölçüde böyleydi: ilkçağda köle sahibi yurttaşların, ortaçağda feodal soyluluğun, çağımızda burjuvazinin devleti. Sonunda gerçekten tüm toplumun temsilcisi haline gelmekle, kendi kendini gereksiz kılar. Artık baskı altında tutulacak hiçbir toplumsal sınıf kalmayınca; sınıf egemenliği ve bugüne kadarki üretim anarşisi üzerine kurulu bireysel varoluş mücadelesi, bunlardan doğan çatışma ve aşırılıklarla birlikte ortadan kalkınca, özel bir baskı gücünü, bir devleti zorunlu kılan, bastırılacak hiçbir şey yoktur. Devletin gerçekten tüm toplumun temsilcisi olarak ortaya çıktığı ilk eylem —üretim araçlarına toplum adına el konması—, aynı zamanda onun devlet olarak son bağımsız eylemidir. Devlet iktidarının toplumsal ilişkilere karışması, bir alanın ardından diğerinde gereksiz hale gelir ve sonra kendiliğinden uykuya dalar. Kişiler üzerinde yönetimin yerini, şeylerin yönetimi ve üretim süreçlerinin yönetimi alır. Devlet "ortadan kaldırılmaz", *o sönüp gider.* "Özgür halk devleti"[161] lafı, hem geçici ajitatif haklılığı ve hem de kesin bilimsel yetersizliği açısından buna göre ölçülmelidir; aynı şekilde, anarşist denilenlerin, devletin bugünden yarına ortadan kaldırılması talebi de.

Tüm üretim araçlarına toplum tarafından elkonulması, kapitalist üretim tarzının tarihte ortaya çıkışından beri, gerek bireylere, gerek tüm mezheplere az çok belirsiz bir gelecek ideali olarak göründü. Fakat bu, ancak gerçekleşmesinin maddi[1] koşulları mevcut olunca mümkün hale gelebildi, tarihsel bir zorunluluk haline gelebildi. Bu, diğer her toplumsal ilerleme gibi, sınıfların varlığının adalet, eşitlik, vb. ile çeliştiğini kavramakla, salt bu sınıfları ortadan kaldırma isteğiyle değil, bilakis belli yeni ekonomik koşullarla uygulanabilir hale gelir. Toplumun bir sömüren ve bir sömürülen, bir egemen ve bir ezilen sınıfa bölünüşü, üretimin geçmişteki az gelişmesinin zorunlu sonucuydu. Toplam toplumsal emek ancak herkesin kıtı kıtına yaşaması için zorunlu olanı çok az aşan bir ürün sağladığı sürece, dolayısıyla emek, toplum üyelerinin büyük çoğunluğunun tüm ya da hemen hemen tüm zamanını aldığı sürece, toplum zorunlu olarak sınıflara bölünür. Yalnızca işle uğraşan bu büyük çoğunluğun yanında, doğrudan üretici çalışmadan kurtulmuş, toplumun ortak işlerini yerine getiren bir sınıf oluşur: emeğin yönetimi, devlet işleri, adalet, bilim, güzel sanatlar vb. Dolayısıyla, sınıflara bölünmenin temelinde yatan, işbölümü yasasıdır. Fakat bunun böyle olması, bu sınıflara bölünmenin zor ve soygun, hile ve dolandırıcılık aracıyla gerçekleştirilmiş olmasını engellemez ve bir kez dümeni eline geçiren egemen sınıf, egemenliğini çalışan sınıfın sırtından pekiştirmek ve toplumsal yönetimi yığınların [artırılan] sömürüsüne dönüştürmekten asla geri kalmamıştır.

Fakat, buna göre, sınıflara bölünmenin belli bir tarihi haklılığı varsa, o böyle bir haklılığa ancak belli bir zaman için, ancak belli toplumsal koşullar için sahiptir. O, üretimin yetersizliğine dayanıyordu; modern üretici güçlerin tam olarak gelişmesiyle süpürülüp atılacaktır. Ve gerçekten de toplumsal sınıfların orta-

[1] "maddi" yerine — [gerçek]. *–Red.*

dan kaldırılmasının ön koşulu, sadece şu ya da bu belirli egemen sınıfın değil, bilakis herhangi bir egemen sınıfın, dolayısıyla bizzat sınıf farkının varlığının bir tarih aykırılığı (anakronizm). haline geldiği, eskidiği bir tarihsel gelişme derecesidir. Yani onun önkoşulu, üretimin gelişmesinde, üretim araçlarının ve ürünlerin ve böylelikle siyasal egemenliğin, eğitim tekelinin ve entelektüel yönetimin toplumun özel bir sınıfı tarafından mal edinilmesinin sadece bir gereksizlik değil, aynı zamanda ekonomik, siyasi ve entelektüel açıdan da gelişmenin engeli haline geldiği bir gelişme derecesidir. Şimdi bu noktaya varılmıştır. Burjuvazinin siyasi ve entelektüel iflası artık bizzat onun için bile neredeyse sır olmaktan çıkmışsa, ekonomik iflası, her on yılda bir düzenli olarak yineleniyor. Her krizde toplum, kullanamadığı kendi üretici güçlerinin ve ürünlerinin yükü altında boğuluyor ve tüketici olmadığı için, üreticilerin hiçbir şey tüketememesi saçma çelişkisiyle çaresizce karşı karşıya kalıyor. Üretim araçlarının genişleme gücü, kapitalist üretim tarzının onlara vurduğu zincirleri parçalıyor. Onların bu zincirlerden kurtuluşu, üretici güçlerin kesintisiz, sürekli olarak daha hızlı ilerleyen gelişmesinin ve böylelikle bizzat üretimin pratikte sınırsız artışının biricik önkoşuludur. Hepsi bu değil. Üretim araçlarının toplumsal mal edinilmesi, sadece üretimin şimdi var olan yapay engellerini değil, aynı zamanda üretici güçlerin ve ürünlerin bugün üretimin kaçınılmaz yol arkadaşları olan ve krizlerde doruk noktasına ulaşan mutlak savurganlığını ve yıkımını da ortadan kaldırır. Ayrıca, bugün egemen olan sınıfların ve onların siyasi temsilcilerinin aptalca lüks savurganlığını ortadan kaldırarak bir üretim araçları ve ürünler kitlesini topluluk yararına özgür bırakır. Toplumsal üretim aracılığıyla toplumun tüm üyelerine yalnızca maddi olarak tümüyle yeterli ve her gün zenginleşen bir yaşam değil, aynı zamanda bedensel ve düşünsel yeteneklerini tamamen özgürce geliştirmeyi ve kullanmayı da güvence altına

alan bir yaşam sağlama olanağı, bugün ilk kez olarak var, ama *var*.[1]

Üretim araçlarına toplum tarafından elkonulmasıyla, meta üretimi ve böylelikle ürünün üretici üzerindeki egemenliği ortadan kalkar. Toplumsal üretim içindeki anarşinin yerini planlı bilinçli örgütlenme alır. Bireysel varoluş mücadelesi son bulur. Böylece insan ilk kez, kesin anlamda, hayvanlar âleminden nihai olarak ayrılır, hayvanca yaşama koşullarından gerçekten insanca yaşama koşullarına geçer. İnsanları çevreleyen, şimdiye kadar insanlara egemen olan yaşam koşullarının tüm alanı, şimdi kendi toplumsallaşmalarının efendileri haline geldikleri için ve gelmekle, ilk kez doğanın bilinçli, gerçek efendileri haline gelen insanların egemenliği ve denetimi altına geçer. Bugüne kadar onlara yabancı, onlara egemen olan doğa yasaları olarak karşılarında duran kendi toplumsal eyleminin yasaları, bundan böyle insanlar tarafından tam bir bilinçle kullanılır ve egemenlik altına alınır. İnsanların şimdiye kadar karşılarında doğanın ve tarihin kendilerine dayattığı şey olarak duran kendi toplumsallaşmaları, şimdi kendi özgür eylemleri haline gelir. Şimdiye kadar tarihe egemen olan nesnel, yabancı güçler, bizzat insanların denetimi altına girer. İşte ancak o andan itibaren insanlar kendi tarihlerini tam bir bilinçle kendileri yapacaktır; ancak o andan itibaren onların harekete geçirdiği toplumsal nedenler,

---

[1] Birkaç rakam, modern üretim araçlarının, kapitalist basınç altında bile, çok büyük genişleme gücü hakkında yaklaşık bir fikir verebilir. Giffen'in[162] en son hesaplarına göre, İngiltere ve İrlanda'nın toplam zenginliği, yuvarlak rakamla şöyle:

1814'te – 2200 milyon İngiliz lirası = 44 milyar mark
1865'te – 6100 " " " = 122 " "
1875'te – 8500 " " " = 170 " "

Bunalımlarda üretim araçlarının ve ürünlerin yıkımına gelince, 21 Şubat 1878'de Berlin'deki Alman Sanayicileri İkinci Kongresi'nde,[163] yalnızca Alman demir sanayisinin son çöküşteki toplam zararı 455 milyon mark olarak hesaplanıyor.

esas olarak ve sürekli artan ölçüde, onların istediği sonuçları da verecektir. Bu, insanlığın zorunluluk âleminden özgürlük âlemine sıçrayışıdır.

[Son olarak, gelişme seyrimizi kısaca özetleyelim:

I– *Ortaçağ Toplumu:* Küçük bireysel üretim. Üretim araçları bireysel kullanıma uyarlanmış, bundan ötürü ilkel-kaba, bayağı, etkisi minicik. Üreticinin ya da feodal beyin doğrudan tüketimi için üretim. Sadece bu tüketimin üzerinde bir üretim artığı olduğunda, bu artık satışa sunulur ve değişime girer: dolayısıyla meta üretimi daha oluşum içindedir; ama daha şimdiden *toplumsal üretimdeki anarşiyi* embriyon halinde içerir.

II– *Kapitalist Devrim:* Sanayinin önce basit işbirliği ve manüfaktür aracılığıyla dönüşümü. Şimdiye kadarki dağınık üretim araçlarının büyük atölyelerde toplanması, böylelikle bireysel üretim araçlarının toplumsal üretim araçlarına dönüşümü — bir bütün olarak değişimin biçimine dokunmayan dönüşüm. Eski mal edinme biçimleri yürürlükte kalır. *Kapitalist* ortaya çıkar: üretim araçlarının sahibi niteliğiyle, ürünleri de mal edinir ve onları metaya dönüştürür. Üretim, toplumsal bir eylem haline gelmiştir; değişim ve onunla birlikte mal edinme, bireysel eylemler, tek tek bireylerin eylemleri olarak kalır: *Toplumsal ürün, bireysel kapitalist tarafından mal edinilir.* Bugünkü toplumun içinde hareket ettiği tüm çelişkilerin kendisinden kaynaklandığı ve büyük sanayinin açıkça ortaya çıkardığı temel çelişki.

A) Üreticinin üretim araçlarından ayrılması. İşçinin ömür boyu ücretli işçiliğe mahkûm edilmesi. *Proletarya-burjuvazi karşıtlığı.*

B) Meta üretimine egemen olan yasaların gittikçe daha açık biçimde kendini göstermesi ve artan etkililiği. Dizgin-

siz rekabet mücadelesi. *Tek tek fabrikadaki toplumsal örgütlenme ve toplam üretimdeki toplumsal anarşi çelişkisi.*

C) Bir yanda, rekabetin her fabrikatör için zorunlu buyruk kıldığı ve işçilerin daima artan bir şekilde hizmet dışı bırakılmasıyla aynı anlama gelen makinelerin yetkinleşmesi: *yedek sanayi ordusu.* — Diğer yanda, üretimin sınırsız genişletilmesi,yine her fabrikatör için rekabetin zorunlu yasası. — İki yanda birden, üretici güçlerin eşi görülmedik gelişmesi, arzın talebi aşması, aşırı üretim, pazarların aşırı doyması, on yıllık krizler, kısır döngü: *burada, üretim araçları ve ürün bolluğu — orada,* işsiz ve geçim araçlarından yoksun işçi *bolluğu;* fakat üretimin ve toplumsal refahın bu iki kaldıracı birbiriyle buluşamaz, çünkü üretimin kapitalist biçimi, önce sermayeye dönüşmeksizin üretici güçlerin etkin olmasını, ürünlerin de dolaşımını yasaklar: ki tam da onların bolluğu bunu engeller. Çelişki, saçmalık derecesine tırmanmıştır: *üretim tarzı, değişim biçimine başkaldırır.* Burjuvazinin kendi toplumsal üretici güçlerini artık yönetemeyeceği kanıtlanmıştır.

D) Üretici güçlerin toplumsal niteliğinin kısmen tanınması, bizzat kapitalistlere dayatılır. Büyük üretim ve ulaştırma organizmalarının önce *anonim şirketler,* sonra tröstler, en son da *devlet* tarafından mal edinilmesi. Burjuvazinin gereksiz bir sınıf olduğu ortaya çıkar; onun tüm toplumsal işlevleri şimdi maaşlı hizmetliler tarafından yerine getirilir.

III– *Proleter Devrim,* çelişkilerin çözümü: proletarya, kamu iktidarını ele geçirir ve bu iktidar sayesinde burjuvazinin elinden kayan toplumsal üretim araçlarını kamu mülkiyetine dönüştürür. Bu eylemle üretim araçlarını o zamana kadarki sermaye niteliğinden kurtarır ve onların toplumsal niteliğine, kendini kabul ettirme tam özgürlüğünü verir. Önceden belirlenmiş plana göre bir toplumsal üretim artık olanaklı hale gelir. Üretimin gelişme-

si, farklı toplumsal sınıfların bundan böyle varlığını bir tarih aykırılığı (anakronizm) haline getirir. Toplumsal üretim anarşisi ortadan kalktığı ölçüde, devletin siyasal otoritesi de uykuya dalar. Sonunda, kendi toplumsallaşma tarzının efendisi olan insanlar, böylece, aynı zamanda doğanın efendileri, bizzat kendilerinin efendisi haline gelirler — özgürleşirler.]

Bu evrensel kurtuluş eylemini gerçekleştirmek, modern proletaryanın tarihi misyonudur. Bu eylemin tarihsel koşullarını ve böylelikle bizzat doğasını sonuna kadar anlamak ve böylece, kendi eyleminin koşullarını ve doğasını eyleme çağrılan bugünkü ezilen sınıfın bilincine çıkarmak, proleter hareketin teorik ifadesinin, bilimsel sosyalizmin görevidir.

III
Üretim

Bütün bu anlatılanlardan sonra, son bölümde verilen sosyalizmin temel çizgilerinin açımlamasının kesinlikle Bay Dühring'in görüşüyle uyum içinde olmadığını öğrenmek, okuyucuyu şaşırtmayacaktır. Tersine. O, bunu, bütün kınananların uçurumuna, "tarihsel ve mantıki fantezinin kırmaları"nın, "berbat tasarımlar"ın, "bulanık ve sisli görüşler"in vb.'nin yanına fırlatıp atmak zorundadır. Ona göre sosyalizm, asla tarihsel gelişmenin zorunlu bir ürünü değildir, bugünün kaba-maddi, salt karın doyurma amacına yönelik ekonomik koşullarının hiç değil. O her şeyi çok daha iyi tasarlamıştır. Bay Dühring'in sosyalizmi, kati kesin doğrudur; "toplumun doğal sistemi"dir, köklerini "adaletin evrensel ilkesi"nde bulur ve Bay Dühring, onu iyileştirmek için, şimdiye kadarki günahkâr tarihin yarattığı mevcut koşulları hesaba katmadan edemiyorsa, bu arı adalet ilkesi bakımından daha çok bir talihsizlik olarak görülmelidir. Bay Dühring, her şeyi olduğu gibi, sosyalizmini de, o iki ünlü adamının yardımıyla kurar. Bu iki kukla, şimdiye kadar olduğu gibi, efendi ve uşak rolünü oynayacak yerde, değişiklik olsun diye, bu kez hak eşitliği oyununu oynarlar — ve Dühringci sosyalizmin temelleri tamamlanır.

Dolayısıyla, Bay Dühring'de devrevi sanayi krizlerinin, bizim onlara vermek zorunda kaldığımız tarihsel öneme kesinlikle sahip olmadıkları açıktır. Onda krizler, yalnızca, "normal-

lik"ten arasıra sapmalardır ve olsa olsa "daha düzenli bir düzenin geliştirilmesi" için neden oluştururlar. Krizleri aşırı üretimle açıklama "alışılmış tarzı", onun "daha kesin görüşü" açısından kesinlikle yeterli değildir. Böyle bir açıklama, "özel alanlardaki özel krizler bakımından pekâlâ caiz olabilir". Örneğin, "kitap pazarının yeniden basılmalarına birdenbire izin verilen ve kitle sürümüne uygun olan eserlerin baskılarıyla dolması." Her halükârda Bay Dühring, ölümsüz yapıtlarının hiçbir zaman böyle bir felakete neden olmayacakları hoş bilinciyle yatağa gidebilir. Büyük krizler için sorumlu olan ise, aşırı-üretim değil, daha çok "halk tüketiminin geri kalması... yapay olarak yaratılan düşük tüketim... stoklar ile sürüm arasındaki uçurumu sonunda çok tehlikeli biçimde genişleten *halkın gereksinmelerinin* [!] doğal büyümesinin engellenmesi"dir. Ve bu kriz teorisi için, kendine bir çömez bulmuş olma talihine de sahip.

Fakat ne yazık ki, kitlelerin düşük tüketimi, kitle tüketiminin geçim ve çoğalma için zorunlu olanla sınırlandırılması, yeni bir olay değil. Sömüren ve sömürülen sınıflar var olduğu sürece, bu da var oldu. Örneğin 15. yüzyılda İngiltere'de olduğu gibi, kitlelerin durumunun son derece elverişli bulunduğu tarih dönemlerinde bile, bu kitleler düşük tükettiler. Kendi yıllık toplam ürünlerine kendileri tüketmek amacıyla sahip olabilmekten çok uzaktılar. Dolayısıyla, düşük tüketim binlerce yıldır devam eden tarihsel bir olgu, buna karşılık üretim fazlalığı sonucu krizlerde patlak veren pazar tıkanması ancak elli yıldan beri ortaya çıktığına göre, yeni çatışmayı, *yeni* aşırı üretim olayıyla değil, tersine binlerce yıllık eski düşük tüketim olayıyla açıklamak için, Bay Dühring'in tüm vülger ekonomik yavanlığı gerekir. Bu, aynen, matematikte, biri sabit, biri değişken iki büyüklük arasındaki ilişkinin değişmesini, değişkenin değişmesiyle değil, sabitin aynı kalmasıyla açıklamaya benzer. Kitlelerin düşük tüketimi, sömürüye dayanan tüm toplum biçimlerinin, dolayısıyla

kapitalist toplumun da zorunlu bir koşuludur; ama yalnızca kapitalist üretim biçimi krizlere yol açar. Bu nedenle kitlelerin düşük tüketimi de krizlerin bir önkoşuludur ve bunlarda uzun zamandan beri bilinen bir rol oynar; fakat bu bize, krizlerin bugünkü varlığının nedenleri hakkında, geçmişteki yokluğunun nedenleri kadar az şey söyler.

Bay Dühring dünya pazarı hakkında toptan tuhaf düşüncelere sahip. Onun tipik Alman edibi olarak nasıl, sanayideki gerçek özel krizleri Leipzig kitap piyasasındaki hayali krizlerle, denizdeki fırtınayı bir bardak sudaki fırtınayla açıklamaya çalıştığını görmüştük. Ayrıca o, bugünkü kapitalist üretimin, "pazar itibariyle esas olarak bizzat *mülk sahibi sınıflar çevresine* yönelmesi" gerektiğini de zannediyor, fakat bu onu, sadece onaltı sayfa sonra, en önemli modern sanayiler olarak, bilinen tarzda, demir ve pamuk sanayilerini göstermekten alıkoymuyor — yani tam da, ürünleri ancak son derece küçük bölümü itibariyle varlıklı sınıflar çevresinde tüketilen ve tüm diğer dallardan daha çok kitlesel tüketime bağlı olan iki üretim kolunu. Hangi yana bakarsak bakalım, boş ve çelişki dolu bir gevezelikten başka bir şey görmüyoruz. Fakat pamuklu sanayiinden bir örnek alalım. Sadece nispeten küçük Oldham kentinde —Manchester yöresinde pamuklu sanayiiyle uğraşan 50 ila 100 000 nüfuslu bir düzine kentten biri—, sadece bu kentte, yalnızca 32 numara iplik eğiren iğ sayısı 1872 ile 1875 arasındaki dört yılda 2,5 milyondan 5 milyona çıktıysa, öyle ki, İngiltere'nin sadece orta büyüklükteki bir kenti, Alsace dahil, tüm Almanya pamuklu sanayisinin bir bütün olarak sahip bulunduğu iğ kadar, yalnızca tek bir numara eğiren iğe sahipse ve İngiliz ve İskoç pamuk sanayisinin tüm diğer dal ve bölgelerindeki genişleme de yaklaşık aynı oranda gerçekleştiyse, pamuk ipliği ve dokumasının şimdiki sürüm tıkanıklığını, İngiliz pamuk fabrikatörlerinin aşırı üretimiy-

le değil de, İngiliz kitlelerinin düşük tüketimiyle açıklamak için, yüksek dozda bir köktenci pişkinlik gerekir.[1]

Yeter. Leipzig kitap piyasasını, modern sanayi anlamında bir pazar sanacak kadar iktisat cahili kimselerle tartışılmaz. Dolayısıyla Bay Dühring'in bize krizler hakkında ayrıca sadece şunu bildirdiğini saptamakla yeniyoruz: krizlerde söz konusu olan, "aşırı gerilimle gevşeme arasındaki alışılmış oyundan" başka bir şey değildir, aşırı spekülasyon "tek başına özel girişimlerin plansız çoğalmasından kaynaklanmaz", aynı zamanda "bireysel girişimcilerin aceleciliği ve kişisel özen eksikliğinin de aşırı arzın oluşum nedenleri arasında sayılması" gerekir. Peki, aceleciliğin ve kişisel özen eksikliğinin "oluşum nedenleri" nedir? Kapitalist üretimin kendini özel girişimlerin plansız çoğalmasında gösteren aynı plansızlığın kendisi. Ekonomik bir olgunun ahlâki bir suçlamaya çevrilmesini yeni nedenlerin bulunması olarak görmek de, aynı şekilde koyu bir "aceleciliktir".

Krizleri burada bırakıyoruz. Bundan önceki bölümde, bunların kapitalist üretim tarzından zorunlu olarak üretiklerini ve bizzat bu üretim tarzının krizleri olarak, toplumsal altüst oluşun zorunlu araçları olarak önemlerini kanıtladıktan sonra, Bay Dühring'in bu konu üzerine sığlıklarına yanıt vermek için tek sözcük sarfetmeye gerek duymuyoruz. Onun olumlu yaratılarına, "toplumun doğal sistemi"ne geçelim.

"Evrensel adalet ilkesi" üzerine kurulu, yani cansıkıcı maddi olguları dikkate almaktan özgür bu sistem, aralarında "belirli yasalara ve idare normlarına göre serbest dolaşım ve yeni üyeler alma zorunluluğu" olan bir ekonomi komünleri federasyonundan oluşuyor. Bizzat bu ekonomik komün ise, her şeyden

[1] Krizlerin düşük tüketimle açıklanması Sismondi'den gelir ve onda henüz belli bir anlamı vardır. Rodbertus bunu Sismondi'den almış ve Bay Dühring de alışılmış yavanlaştırıcı tarzıyla bunu Rodbertus'tan kopya etmiştir.

önce "insanlık tarihi açısından öneme sahip kapsamlı bir şema"dır ve örneğin Marx diye birinin "hatalı yarı önlemleri"nden çok üstündür. Bu, "ortak faaliyet ve ürüne ortak katılım için bir toprak bölgesi ve bir grup üretim kurumuna sahip olma kamusal hakkıyla birleşen bir kişiler topluluğu" anlamına gelir. Bu kamu hakkı, "üretim kurumları ve *doğa karşısında salt kamusal* ilişki anlamında... nesne üzerinde bir hak"tır. Bunun ne anlama geldiği üzerine, varsın ekonomi komününün gelecekteki hukukçuları kafa patlatsınlar, biz her türlü çabadan vazgeçiyoruz. Yalnızca, bunun, karşılıklı rekabeti ve hatta ücret sömürüsünü bile dışlamayan "işçi şirketlerinin kurumsal mülkiyetiyle" aynı şey olmadığını öğreniyoruz. Bu bağlamda, Marx'ta da görüldüğü biçimiyle bir "ortak mülkiyet" fikrinin, "en azından belirsiz ve sakıncalı" olduğu yumurtlanıyor, "çünkü bu gelecek tasarımı, işçi gruplarının kurumsal mülkiyetinden başka bir anlama gelmiyormuş gibi bir görünüm kazanıyor". Bu, yine, Bay Dühring'de çokça görülen, "bayağı niteliğine (bizzat kendi sözleriyle) küstah bayağı sözcüğünün çok iyi uyacağı", onun bilinen, bir kişiye bir şey maletme "bayağı üslubu"nun örneklerinden biridir; bu, Bay Dühring'in aynen, Marx'ta ortak mülkiyetin "aynı zamanda bireysel ve toplumsal mülkiyet olduğu" şeklindeki uydurması gibi, aslı astarı olmayan yalanlarından birisidir.

Her halükârda, şu kadarı açık görünüyor: bir ekonomi komününün kendi emek araçları üzerindeki kamusal hakkı, en azından tüm diğer ekonomi komünlerine karşı ve topluma ve devlete karşı da, dışlayıcı bir mülkiyet hakkıdır. Fakat o, "dışa karşı ... bugün politik bir oluşuma üyelik ve komünün ekonomik işlerine katılıma... benzer bir şekilde... çeşitli ekonomi komünleri arasında belirli yasalara ve idare normlarına göre serbest dolaşım ve yeni üyelerin alınması zorunluluğu mevcut olduğundan, tek başına davranma" gücüne sahip olmamalıdır. Dolayısıyla zengin ve yoksul ekonomik komünler olacak ve denge, nüfusun

zengin komünlere akını ve yoksul komünleri terk etmesiyle kurulacak. Yani Bay Dühring, çeşitli komünler arasında ürünlerdeki rekabeti ulusal ticaret örgütü aracılığıyla ortadan kaldırmak istiyorsa da, üreticilerin rekabetinin devam etmesine hiç ses çıkarmıyor. Nesneler rekabetten kurtarılır, insanlar ona tabi kalır.

Bununla birlikte, "kamusal hak" konusunda açıklığa kavuşmaktan çok uzağız. İki sayfa ötede, Bay Dühring bize şunu açıklıyor: Ticaret komünü, "ilk başta, mensupları yekpare bir hukuki özne oluşturan ve bu sıfatla, tüm toprağı, konutları ve üretim kurumlarını tasarrufunda bulunduran politik-toplumsal alanı kapsayacak"tır. Yani tasarrufunda bulunduran, tek tek komünler değil, tersine tüm ulustur. Dolayısıyla "kamu hakkı", "nesne üzerindeki hak", "doğa karşısında kamusal ilişki" vb. sadece "en azından karanlık ve sakıncalı" değil, kendi kendisiyle doğrudan çelişki içindedir. Bu gerçekten de, en azından her ekonomi komünü aynı şekilde hukuki özne olduğu ölçüde, "aynı zamanda hem bireysel hem de toplumsal bir mülkiyet"tir ve bu sonuncu "sisli melez figür"e yalnızca bizzat Bay Dühring'de rastlanır!

Her halükârda, ekonomi komünü, üretim amacıyla kendi çalışma araçlarına sahip. Bu üretim nasıl yapılacak? Bu konuda Bay Dühring'den tüm öğrendiklerimize bakılırsa, tamamen eski usulde, ne var ki, kapitalistin yerini komün alacak. En iyi halde, meslek seçiminin ancak şimdi herkes için serbest olacağını ve herkes için eşit çalışma yükümlülüğü olduğunu öğreniyoruz.

Şimdiye kadarki tüm üretimin temel biçimi, bir yandan toplum içindeki, öte yandan her üretim kurumu içindeki işbölümüdür. Dühringci "sosyalite"nin, işbölümü karşısında tavrı nedir?

İlk büyük toplumsal işbölümü, kentle kırın ayrılmasıdır. Bay Dühring'e göre, bu antagonizma, "eşyanın doğası gereği kaçınılmaz"dır. Fakat "tarımla sanayi arasındaki uçurumun... dol-

durulamayacağını düşünmek genelde sakıncalıdır. Gerçekte, birinden diğerine geçişin gelecekte daha da artacağını gösteren belli bir süreklilik derecesi vardır." Daha şimdiden, iki sanayi, tarıma ve kırsal işletmeye girmiştir: "ilk planda damıtımcılık ve ikinci olarak şeker pancarının işlenmesi ... ispirto üretimi öyle önemlidir ki, abartmaktan çok küçümsenmesi daha muhtemeldir". Ve "bazı buluşlar sonucunda, daha çok sayıda sanayi, üretimlerini kırda yerleştirmeye ve doğrudan hammadde üretimine bağlanmaya zorunlu olacak şekilde gelişmesi mümkün olacak olursa", o zaman kent ve kır karşıtlığı zayıflar ve "uygarlığın gelişmesi için en geniş temel kazanılmış olur." Bununla birlikte, "benzer bir şey, başka bir yoldan da söz konusu olabilir. Teknik zorunluluklar dışında, toplumsal gereksinmeler gittikçe ön plana çıkar ve bu sonuncular, insan etkinliklerinin gruplandırılması açısından ölçüt oluşturacak duruma gelirse, kır meslekleriyle ham maddelerin teknik işlenme işlemleri arasındaki sıkı sistematik bağdan doğacak üstünlükleri savsaklamak artık mümkün olmayacaktır."

Şimdi, ekonomi komününde ön plana çıkan tam da toplumsal gereksinmelerdir ve ekonomik komün acaba tarım ile sanayi arasındaki birleşmenin yukarda sözü edilen üstünlüklerini tümüyle özümsemekte elini çabuk tutacak mı? Bay Dühring, ekonomik komünün bu soruna ilişkin tavrı üzerine "daha kesin görüşlerini" bize enine boyuna bildirmekten geri kalacak mı? Buna inanacak okur çok aldanır. Yukarda sözü edilen cılız, utangaç, yine Prusya eyalet hukukunun şnaps damıtılan ve şeker pancarı işlenen geçerlilik alanı etrafında dönüp duran beylik düşünceler, Bay Dühring'in şu anda ve gelecekte kent ve kır karşıtlığı üzerine söyleyip söyleyebileceği her şeydir.

İşbölümünün ayrıntılarına geçelim. Burada Bay Dühring biraz "daha kesin". "Kendini *yalnızca bir* etkinlik türüne vermesi gereken bir kişi"den söz ediyor. Yeni bir üretim kolunun yerleştirilmesi sözkonusu olduğunda, sorun basitçe, kendini *belli bir*

maddenin üretimine verecek belli sayıda *varlığın,* onlar için gerekli tüketimle (!) birlikte yaratılıp yaratılamayacağından ibarettir. Sosyalitede herhangi bir üretim kolu "fazla *nüfus gerektirmeyecektir*". Ve sosyalitede de "yaşam tarzı itibariyle ayrılan *iktisadi tipte*" insanlar bulunuyor. Böylece, üretim alanı içinde her şey, aşağı yukarı eskisi gibi kalıyor. Gerçi bugüne kadarki toplumda "yanlış bir işbölümü" egemen; ama bunun ne olduğuna ve ekonomi komününde onun yerine neyin geçeceğine ilişkin sadece şunu öğreniyoruz: "Bizzat işbölümünün ortaya attığı sorunlara gelince, çeşitli doğal olaylar ve kişisel yeteneklerle ilgili olgular hesaba katıldığı andan itibaren, bu sorunların halledilmiş sayılabileceklerini yukarıda söylemiş bulunuyoruz." Yeteneklerin yanısıra, kişisel eğilim de geçerlilik kazanır: "Daha çok yetenek ve daha çok eğitim gerektiren etkinliklere yükselmenin çekiciliği, ancak ve yalnız sözkonusu uğraşa duyulan eğilime ve *bir başka şey değil tam da bu şeyi* uygulamaktan [bir şeyi uygulama!] duyulan sevince dayanır." Böylece sosyalitede, yarışma özendirilecek ve "bizzat üretim çekicilik kazanacak ve bu üretimi yalnızca kazanç aracı olarak gören kör işletme, artık koşullara egemen damgasını basmayacaktır."

Üretimin doğalca geliştiği her toplumda —ve bugünkü toplum buna dahildir— üreticiler üretim araçlarına değil, bilakis üretim araçları üreticilere egemendir. Böyle bir toplumda, her yeni üretim kaldıracı, zorunlu olarak, üreticileri üretim araçlarına köle etmenin yeni bir aracına dönüşür. Bu, herşeyden önce, büyük sanayinin yerleştirilmesine kadar büyük arayla en güçlü üretim kaldıracı olan işbölümü için geçerlidir. Daha ilk büyük işbölümü, kentle kırın ayrılması, kırsal nüfusu binlerce yıllık aptallığa ve kentlilerin her birini de kendi bireysel zanaatına köleliğe mahkûm etti. Bu, birincilerin entelektüel ve ikincilerin bedensel gelişme temelini yok etti. Köylü toprağı ve kentli zanaatını kendine malederse, aynı şekilde, toprak köylüyü ve zanaat da zanaatkârı kendine maleder. İşbölümüyle birlikte, insan da bölünür. Diğer tüm bedensel ve entelektüel yetenekler, bir tek

etkinliğin yetkinleşmesine kurban edilir. İnsanın bu kötürümleşmesi, en yüksek gelişmesini manüfaktürde bulan işbölümü arttığı ölçüde artar. Manüfaktür, zanaatı, tek tek kısmi işlemlerine ayrıştırır ve bunlardan her birini bir işçiye ömür boyu meslek olarak verir ve böylece onu tüm yaşamı boyunca belirli bir kısmi işleve ve belirli bir alete zincirler. "O, bir üretken güdüler ve yetenekler dünyasını bastırmak yoluyla, işçiyi, onun ayrıntı hünerini sera tarzında teşvik ederek, bir hilkat garibesine kötürümleştirir... Bizzat birey bölünür, kısmi bir işin otomatik zembereğine dönüştürülür"[1] (Marx). — birçok durumda, yetkinliğini ancak işçinin harfiyen bedensel ve entelektüel kötürümleştirilmesiyle kazanan bir zemberek. Büyük sanayinin makineleri, işçiyi makine olmaktan çıkarıp bir makinenin salt uzantısına indirger. "Ömür boyu bir ve aynı kısmi aleti kullanma uzmanlığı, bir ve aynı kısmi makineye ömür boyu hizmet etme uzmanlığı haline gelir. Makine, işçiyi ta çocukluğundan itibaren kısmi makinenin bir parçasına dönüştürmek amacıyla kötüye kullanılır."[2] (Marx). Ve sadece işçiler değil, işçileri doğrudan ya da dolaylı sömüren sınıflar da, işbölümü aracılığıyla, kendi etkinliklerinin kölesi olurlar; kafası boş burjuva, kendi sermayesi ve kendi kâr hırsının; hukukçu, ona bağımsız bir güç olarak egemen olan kemikleşmiş hukuk tasarımlarının; "kültürlü sınıflar", bir bütün olarak çok çeşitli yerel dar kafalılıkların ve tek yanlılıkların, kendi bedensel ve entelektüel miyopluklarının, bir uzmanlığa uyarlanmış bir eğitim ve ömür boyu bizzat bu uzmanlığa zincirlenme kötürümlüğünün kölesi olurlar — bu uzmanlık, salt aylaklık da olsa.

Ütopyacılar, işbölümünün etkileri konusunda, bir yandan işçinin kötürümleştirilmesi, diğer yandan da bir ve aynı eylemin ömür boyu, tekdüze, mekanik olarak yinelenmesiyle sınırlı olan emeğin işlevi konusunda kafalarında tamamen açıklığa sahipti.

---

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt I, s. 378. *–Red.*

[2] Bkz. age, s. 442. *–Red.*

Hem Fourier hem Owen, bir bütün olarak eski işbölümünün ortadan kaldırılmasının ilk temel koşulu olarak kent ve kır karşıtlığının ortadan kaldırılmasını talep etti. İkisi de, nüfusun binaltıyüz ila üçbin kişilik gruplar halinde ülkeye dağılması gerektiğini düşünüyordu; her grup, kendi toprak bölgesinin merkezinde ev işleri ortaklaşa görülen dev bir sarayda oturacaktı. Gerçi Fourier, şurada burada kentlerden söz eder, ama bunlar da birbirine yakın böylesi dört ya da beş saraydan oluşur. Her ikisinde de, toplumun her üyesi, hem tarıma hem sanayiye katılır; bu sonunculardа Fourier'de zanaat ve manüfaktür, buna karşılık Owen'da daha şimdiden büyük sanayi baş rolü oynar ve o, buhar gücünün ve makinelerin ev işlerine sokulmasını talep eder. Fakat hem tarım hem sanayi içinde ikisi de, her birey için uğraşların mümkün olan en büyük çeşitliliğini ve buna uygun olarak gençliğin mümkün olduğunca çok yönlü teknik etkinliğe göre yetiştirilmesini talep eder. İkisinde de insan, evrensel pratik eylemle evrensel biçimde gelişmeli ve emeğin işbölümü sonucu yitirdiği çekiciliği, ilk başta bu çeşitlilikle ve buna uygun olarak her bir işe ayrılan Fourier'nin deyimiyle[164] "oturum" süresinin kısalığıyla yeniden kazanılmalıdır. İkisi de, sömürücü sınıflardan Bay Dühring'e miras kalan, kent ve kır karşıtlığını eşyanın doğası gereği kaçınılmaz sayan, belli sayıda "varlığın" her halükârda bir *tek* maddeyi üretmeye mahkûm olduğu dar kafalılığından mustarip ve yaşam tarzı itibariyle ayrılan "ekonomik tipte" insanları, başka hiçbir şeyi değil de bu şeyi yapmaktan sevinç duyan, yani köleliklerine ve tek yanlılaştırılmalarına *sevinecek* kadar düşmüş kişileri ölümsüzleştirmek isteyen düşünce tarzından çok çok ilerdedirler. "Budala" Fourier'nin en gözüpek fantezilerinin temel düşüncesi karşısında bile, "kaba, silik ve yetersiz" Owen'ın en yetersiz fikirleri karşısında bile, bizzat kendisi hâlâ tamamen işbölümünün kölesi olan Bay Dühring, arsız bir cüce gibi duruyor.

Toplum kendini tüm üretim araçlarının efendisi kılıp, onları

toplumsal olarak planlı bir şekilde kullandığında, insanların kendi üretim araçlarına şimdiye kadarki köleliğine son verir. Toplumun, her bireyi kurtarılmadan kendi kendini kurtaramayacağı açıktır. Dolayısıyla, eski üretim tarzı temelden altüst olmak ve özellikle eski işbölümü kaybolmak zorundadır. Onun yerine, bir yandan hiçbir bireyin, insanın varoluşunun bu doğal koşulu olan üretken emek payını başkalarının üstüne yükleyemeyeceği, öte yandan, üretken emeğin köleleştirme aracı olacak yerde, her bireye tüm bedensel ve entelektüel yeteneklerini her yönde geliştirerek ve kullanarak insanların kurtuluşunun aracı haline geleceği ve böylece bir yük olmaktan çıkıp, bir zevk haline geleceği bir üretim örgütlenmesinin geçmesi gerekir.

Bu, bugün artık bir fantezi, sofuca bir dilek değildir. Üretici güçlerin bugünkü gelişmesi koşullarında, bizzat üretici güçlerin toplumsallaştırılması olgusunun getireceği üretim artışı, kapitalist üretim tarzından kaynaklanan engellere ve bozukluklara, ürünlerin ve üretim araçlarının israfına son verilmesi bile, daha şimdiden, herkesin çalışmaya katılması durumunda, bugünkü düşüncelerle ölçüldüğünde düşük bir ölçüye indirgemeye yeter.

Ne de eski işbölümünün ortadan kaldırılması, ancak emek üretkenliği zararına gerçekleştirilebilir bir taleptir. Tersine. Bu, büyük sanayiyle birlikte bizzat üretimin koşulu haline gelmiştir. "Makineli işletme, aynı işçiyi sürekli olarak aynı işleve bağlama yoluyla işçi gruplarının çeşitli makinelere dağılımının manüfaktür tarzı pekiştirilmesi zorunluluğunu ortadan kaldırır. Fabrikanın toplam hareketi işçiden değil de makineden yola çıktığı için, iş süreci kesintiye uğramaksızın, kesintisiz personel değişikliği gerçekleşebilir... Son olarak, genç yaşta makine üzerinde çalışmayı öğrenmekteki hız, salt makine üzerinde çalışmak üzere özel bir işçiler sınıfını eğitme zorunluluğunu ortadan kaldırır."[1] Fakat makinelerin kapitalist kullanım tarzı, teknik bakımdan gereksiz hale gelmiş olmasına rağmen kemikleşmiş uzmanlaşma-

[1] Bkz. age, s. 442. *–Red.*

sıyla birlikte eski işbölümünü sürdürmek zorunda olduğu için, bizzat makineler bu anakronizme karşı başkaldırır. Büyük sanayinin teknik temeli devrimcidir. "Makineler, kimyasal süreçler ve diğer yöntemler yardımıyla, sürekli olarak, üretimin teknik temeliyle birlikte, işçilerin işlevlerini ve emek sürecinin toplumsal kombinezonlarını devrimcileştirir. Böylelikle, aynı şekilde sürekli olarak, toplum içindeki işbölümünü de devrimcileştirir ve sermaye kitlelerini ve işçi kitlelerini durmaksızın bir üretim dalından diğerine atar. Bu nedenle, büyük sanayinin doğası, iş değişimini, işlev akışını, işçinin çok yönlü hareketliliğini zorunlu kılar... Bu mutlak çelişkinin... işçi sınıfının kesintisiz kurban bayramı içinde, işgücünün ölçüsüz israfı ve toplumsal anarşinin yıkımı içinde nasıl tepindiği görüldü. Bu, olumsuz yandır. Fakat iş değişimi şimdi karşı konulmaz bir doğa yasası olarak ve her yerde engellerle karşılaşan bir doğa yasasının kör yıkıcı etkisiyle kendini kabul ettiriyorsa, bizzat büyük sanayi, kendi felaketleriyle, işlerin değişimini ve bu nedenle işçinin mümkün olduğunca çok yanlılığını genel toplumsal üretim yasası olarak tanımayı ve koşulları onun normal gerçekleştirilmesine uyarlamayı bir ölüm kalım sorunu haline getirir. Büyük sanayi, sermayenin değişen sömürü gereksinimleri için yedekte tutulan sefil işçi nüfus korkunçluğunun yerine insanların değişen iş gereksinimlerine göre mutlak emre amadeliğini; kısmi bireyin, toplumsal ayrıntı işlevinin salt taşıyıcısının yerine, çeşitli toplumsal işlevlerin kendisi için birbirinin yerine geçen alan çalışma tarzları olduğu toptan gelişmiş bireyi geçirmeyi bir ölüm kalım sorunu haline getirir." (Marx, *Kapital*)[1]

Büyük sanayi, bize, az çok her yerde üretilebilecek moleküler hareketi, teknik amaçlı kitle hareketine dönüştürmeyi öğreterek, sanayi üretimini önemli ölçüde yerel engellerden kurtarmıştır. Su gücü yerel, buhar gücü özgürdür. Su gücü zorunlu olarak kırsal olsa da, buhar gücü kesinlikle zorunlu olarak kentsel

[1] Bkz. age, s. 512/513. *–Red.*

değildir. Onu ağırlıklı olarak kentlerde yoğunlaştıran ve fabrika köylerini fabrika kentlerine dönüştüren, onun kapitalist kullanımıdır. Bununla ise o, aynı zamanda kendi işleme koşullarının temelini de oyar. Buhar makinesinin ilk koşulu ve büyük sanayinin hemen hemen tüm işletme kollarının baş koşulu, nispeten temiz bir sudur. Fabrika kenti ise, tüm suyu kokuşmuş bir gübre şerbetine dönüştürür. Kentsel yoğunlaşma her ne kadar kapitalist üretimin temel koşuluysa da, yine de her sanayi kapitalisti, bu üretimin zorunlu olarak yarattığı kentlerden kaçıp, kırsal işletmelere yönelmeye çalışıyor. Bu süreç, Lancashire ve Yorkshire'ın tekstil sanayii bölgelerinde ayrıntılı olarak incelenebilir; kapitalist büyük sanayi, kesintisiz olarak kentten kıra kaçma yoluyla, buralarda sürekli bir biçimde yeni büyük kentler yaratıyor. Kısmen farklı nedenlerin aynı sonuçları yarattığı metal sanayii bölgelerinde de durum böyledir.

Modern sanayinin bu yeni kısır döngüsünü, kendi kendisini sürekli olarak yeniden üreten çelişkisini ortadan kaldırmayı da yine ancak onun kapitalist niteliğinin ortadan kaldırılması başarabilir. Yalnızca üretici güçlerini bir tek büyük plana göre birbirine kenetleyen bir toplum, sanayinin kendi gelişmesine ve üretimin diğer unsurlarının korunmasına ve gelişmesine en uygun bir dağılımla onun tüm ülkeye yerleşmesine izin verebilir.

Dolayısıyla, kent ve kır karşıtlığının ortadan kaldırılması, sadece olanaklı değildir. Bu, bizzat sanayi üretiminin doğrudan bir zorunluluğu haline gelmiştir, keza, tarımsal üretimin ve ayrıca kamu sağlığının da bir zorunluluğu haline gelmiştir. Bugünkü hava, su ve toprak kirlenmesi, ancak kentle köyün kaynaşmasıyla ortadan kaldırılabilir; ancak bununla, şimdi kentlerde eriyip giden kitlelerin durumunu değiştirip, onların gübrelerinin hastalık üretmek yerine, bitki üretmek için kullanılmasını sağlayabilir.

Kapitalist sanayi kendini daha şimdiden, hammadde kaynaklarının yerinden kaynaklanan yerel engellerden görece bağımsız

kılmış bulunuyor. Tekstil sanayii, büyük bölümü itibariyle ithal hammaddeleri işler. İspanyol demir cevheri İngiltere ve Almanya'da, İspanya ve Güney Amerika bakır cevheri İngiltere'de işlenir. Her kömür havzası, kendi sınırlarının çok ötesinde, her yıl daha da büyüyen bir sanayi çevresini yakıtla donatıyor. Bütün Avrupa kıyılarındaki buhar makineleri, İngiliz, yer yer de Alman ve Belçika kömürüyle çalıştırılıyor. Kapitalist üretimin engellerinden kurtulmuş toplum, çok daha ileri gidebilir. Tüm endüstriyel üretimin bilimsel temellerini kavramış ve her biri tam bir dizi üretim dalında başından sonuna pratik deneyim edinmiş çok yönlü eğitilmiş bir üreticiler kuşağı yetiştiren bu toplum, uzak yerlerden getirtilen hammadde ya da yakıt maddesini taşıma çalışmasını fazlasıyla karşılayan yeni bir üretici güç[1] yaratacaktır.

Dolayısıyla, kent ve kır ayrılığının ortadan kaldırılması bir ütopya değildir, büyük sanayinin ülke üzerinde olabildiğince eşit dağılımını öngören yönü itibariyle de. Kuşkusuz uygarlık bize, ortadan kaldırılması çok zaman ve çabaya mal olacak büyük kentleri miras bıraktı. Fakat, uzun bir süreç de olsa, bunlar ortadan kaldırılmak zorundadır ve kaldırılacaktır. Prusya ulusu Alman İmparatorluğunun alınyazısı ne olursa olsun, Bismarck en içten dileğinin yerine geleceğinin gururlu bilinciyle mezara gidebilir: büyük kentlerin çöküşü.[165]

Ve şimdi de Bay Dühring'in çocukça fikrine bakın: toplum, eski üretim tarzını tepeden tırnağa altüst etmeksizin ve özellikle eski işbölümünü ortadan kaldırmaksızın, tüm üretim araçlarına elkoyabilecekmiş; ve yalnızca "doğal olaylar ve kişisel yetenekler hesaba katıldığı" andan itibaren her şey yoluna girecekmiş — ki burada, büyük insan yığınları, önceden olduğu gibi şimdi de, *bir tek* maddenin üretiminin kölesi olmaya, büyük "nüfuslar" bir tek üretim kolu tarafından istihdam olunmaya ve insanlık, önceden olduğu gibi şimdi de, tıpkı şimdi "çekçekçiler"in ve

[1] Bkz. s. 352'deki dipnot. –*Red.*

"mimarlar"ın olması gibi, belli bir sayıda çeşitli kötürümleştiriliş "ekonomik tipler"e bölünmüş olmaya devam edecektir. Toplum bir bütün olarak üretim araçlarının efendisi olmalı ki, her birey *hangi* üretim aracının kölesi olacağı konusunda seçim hakkına sahip olmak koşuluyla, üretim araçlarının kölesi olabilsin. Ve yine Bay Dühring'in, kent ve kır ayrılığını nasıl "eşyanın doğası gereği kaçınılmaz" bir şey saydığına ve sadece, bağıntısı itibariyle Prusya'ya özgü bir nitelik taşıyan damıtma ve şeker pancarı üretimi kollarında, nasıl küçücük bir hafifletici çare bulabildiğine; sanayinin tüm ülkeye yayılmasını nasıl gelecekteki belirli buluşlara ve işletmeyi hammadelerin —daha şimdiden kaynaklarından giderek artan bir uzaklıkta tüketilen hammaddelerin!— kazanımına doğrudan bağlama *zorlamasına* bağımlı kıldığına ve sonunda nasıl, sanki bununla bir ekonomik fedakârlık yapılıyormuş gibi!, toplumsal gereksinimlerin eninde sonunda tarımın ve sanayinin birliğini ekonomik kaygılara *rağmen* de gerçekleştireceği güvencesinin ardına gizlendiğine bakın.

Kuşkusuz, eski işbölümünü kent ve kır ayrılığıyla birlikte ortadan kaldıracak ve tüm üretimi altüst edecek devrimci ögelerin, bu ögelerin daha şimdiden modern büyük sanayinin üretim koşulları içinde embriyon halinde var olduğunu ve gelişmelerinin bugünkü kapitalist üretim tarzı tarafından engellendiğini görmek için, şnaps ve şeker pancarı üretiminin en önemli sanayiler olduğu ve ticari krizlerin kitap pazarında incelenebildiği Prusya eyalet yasasının geçerlilik alanından biraz daha geniş bir ufka sahip olmak gerekir. Bunun için, gerçek büyük sanayii, tarihi içinde ve bugünkü gerçekliği içinde, özellikle kendi yurdu olan ve klasik yetkinliğine erişmiş bulunduğu biricik ülkede tanımak gerekir; ve o zaman hiç kimse, modern bilimsel sosyalizmi sulandırmayı ve Bay Dühring'in *özgül Prusya sosyalizmi* düzeyine düşürmeyi düşünmeyecektir.

IV
Paylaşım

Daha önce Dühringci ekonominin şu önermeye vardığını görmüştük: Kapitalist *üretim tarzı* gayet iyi ve varlığını sürdürebilir, fakat kapitalist *paylaşım tarzı* kötü ve ortadan kalkmalıdır. Şimdi Bay Dühring'in "sosyalite"sinin, bu önermenin fantezideki uygulamasından başka bir şey olmadığını görüyoruz. Gerçekte Bay Dühring'in, kapitalist toplumun üretim tarzında —üretim tarzı olarak— eleştirilecek nerdeyse hiçbir şeyi olmadığını, eski işbölümünü belli başlı tüm ilişkileri içinde korumak istediğini ve bu nedenle de kendi ekonomik komünü içindeki üretim hakkında söyleyecek hemen hiçbir şeyi olmadığını görmüştük. Üretim gerçekten de elle tutulur olguların sözkonusu olduğu; kendini rezil etme tehlikesi çok yakın olduğu için, "rasyonel fantezi"nin, özgür ruhunun kanat çırpışına çok az yer vermesi gerektiği bir alandır. Buna karşılık, Bay Dühring'in görüşüne göre, üretimle hiçbir ilgisi olmayan, ona göre üretim tarafından değil, tersine salt bir irade eylemiyle belirlenen paylaşım, onun "toplumsal simyacılığının" işinin eri olduğu alanıdır.

Eşit üretim yükümlülüğünün karşısına, ekonomik komünde ve bunların birçoğunu kapsayan ticaret komününde örgütlü tarzda kullanılan eşit tüketim hakkı çıkıyor. Burada "emek... eşit değerlendirme ilkesine göre başka emekle değiştirilir... yapılan

iş ve karşılığı, burada, emek büyüklüklerinin gerçek eşitliğini temsil eder." Ve bu "insan güçlerinin eşitlenişi, kimilerinin daha çok ya da daha az, ya da tesadüfen *hiçbir iş* yapmaması durumunda *da*" geçerlidir; çünkü zaman ve güç gerektirdiği ölçüde, her türlü güç sarfı, yapılmış iş olarak kabul edilebilir — yani bovling oynamak ve gezinti yapmak da. Bu değişim ise bireyler arasında değil —çünkü tüm üretim araçlarının, dolayısıyla tüm ürünlerin de sahibi topluluktur—, bilakis bir yandan, her ekonomi komünüyle onun tek tek üyeleri arasında ve diğer yandan, bizzat çeşitli ekonomi ve ticaret komünleri arasında olur. "Özellikle, çeşitli ekonomi komünleri, kendi çerçeveleri içinde, perakende ticaretin yerine tamamen planlı sürümü geçireceklerdir." Toptan ticaret de aynı şekilde örgütlenir: "Özgür ekonomi toplumu sistemi... bundan dolayı, işlemleri soy metallerin sağladığı temel üzerinde yapılan büyük bir takas kurumu olarak kalır. Bizim şemamızı, bugün ortalıkta dolaşan sosyalist fikirlerin en rasyonel biçimlerinde bile bulunan tüm belirsizliklerinden ayıran şey, bu temel özelliğin kaçınılmaz zorunluluğunun kavranmasıdır."

Toplumsal ürünleri ilk mal edinen olarak ekonomi komünü, bu değişim amacıyla, ortalama üretim giderlerine göre, "her kalem eşya için yekpare bir fiyat" saptamalıdır. "Bugün üretim maliyeti denilen şeyin... değer ve fiyat bakımından taşıdığı anlamı, (sosyalitede)... kullanılacak emek miktarı tahmini belirleyecektir. Son tahlilde, her kişinin iktisadi olarak da eşit hakkı temel ilkesine göre katılan kişilerin sayısının göz önünde bulundurulmasına indirgenebilecek olan bu tahmin, aynı zamanda hem doğal üretim koşullarına hem de toplumsal değerlendirme hakkına denk düşen fiyat ilişkisini verecektir. Soy metallerin üretimi, bugün olduğu gibi, paranın değerini belirlemeye devam edecektir... Buradan, değişmiş toplumsal yapıda, önce değerlerin ve onunla birlikte ürünlerin birbirlerine göre değiştirildikleri

oranların da, belirleme temelini ve ölçüyü yitirmemekle kalmayıp, aynı zamanda ilk kez layık olduğu şekilde kazandıkları görülür." Ünlü "mutlak değer" sonunda gerçekleşir.

Öte yandan komün herkese, emeğinin karşılığı olarak, herkes için eşit olması gereken belirli bir günlük, haftalık ya da aylık para tutarı vererek, bireyleri, üretilen maddeleri kendisinden satın alma durumuna getirmek zorunda da kalacaktır. "Dolayısıyla, sosyalite bakımından, iş ücreti ortadan kalkmalıdır demekle, o, ekonomik gelirlerin tek biçimi haline gelmelidir demek arasında bir fark yoktur." Eşit ücretler ve eşit fiyatlar ise, "nitel olmasa da nicel tüketim eşitliği"ni sağlar ve böylece "evrensel adalet ilkesi" iktisaden gerçekleşmiş olur. Geleceğin bu ücret düzeyinin belirlenmesi hakkında Bay Dühring bize burada sadece, tüm diğer durumlarda olduğu gibi, "eşit emeğe karşı eşit emek" değiştirileceğini söyler. Dolayısıyla, altı saatlik emek için, kendinde altı saatlik emeği cisimleştiren bir para tutarı ödenecektir.

Ne var ki, "evrensel adalet ilkesi"ni, burjuvayı her çeşit komünizme, özellikle doğal işçi komünizmine öylesine karşı çıkaran o kaba eşitçilikle karıştırmamak gerekir. O hiç de görünmek istediği kadar acımasız değildir. "Ekonomik hakların ilkesel eşitliği, adaletin gerektirdiği şeye, *gönüllü olarak,* ayrıca özel takdir ve onur ifadelerinin de eklenmesini dışlamaz... Toplum, daha yükseğe çıkarılan verim türlerini tüketim için *ölçülü bir ek tahsisatla* ödüllendirmekle, *kendi kendini onurlandırır."* Ve Bay Dühring de, güvercinin masumiyetiyle yılanın kurnazlığını birleştirerek, geleceğin Dühring'lerinin ölçülü artı-tüketimi için çok dokunaklı bir kaygı göstererek, kendi kendini onurlandırır.

Böylece kapitalist paylaşım tarzı kesin olarak ortadan kaldırılır. Çünkü "böyle bir durum önşartıyla, birisinin gerçekten bir özel araçlar artığına sahip olduğu varsayılsa bile, bunu sermaye olarak kullanma imkânı bulamaz. Herhangi bir kişi ya da grup,

ondan bunu üretim için, ancak değişim ya da satın alma yoluyla alırdı, fakat asla ona faiz ya da kâr ödeyecek durumda olmazdı." Böylece, "eşitlik ilkesine uygun düşen bir miras bırakma" caiz olur. Bu kaçınılmaz, çünkü "belirli bir miras, aile ilkesine zorunlu olarak daima eşlik edecektir." Miras hakkı da "kapsamlı bir zenginlik birikimine yol açamayacaktır... özellikle de, üretim araçları ve salt rantiye varlıklar yaratmak amacına asla sahip olamaz."

Böylelikle, ekonomik komün mutlu biçimde tamamlanmış bulunuyor. Şimdi de nasıl işlediğine bakalım.

Bay Dühring'in bütün varsayımlarının tamamen gerçekleştiğini düşünelim; yani ekonomik komünün, üyelerinden her birine altı saatlik bir günlük emek için içinde yine altı saatlik emeğin cisimleştiği bir para tutarı, diyelim oniki mark ödediğini varsayalım. Yine, fiyatların değerlere tam olarak denk düştüğünü, yani önkoşullarımız altında, yalnızca hammadde giderlerini, makinelerin aşınmasını, iş araçları tüketimini ve ödenen iş ücretini kapsadığını kabul edelim. Çalışan yüz üyesi bulunan bir ekonomik komün, o zaman, günde 1200 mark, yılda 300 işgününde ise 360 000 mark değerinde meta üretir ve aynı tutarı, her biri günlük 12 mark, ya da yıllık 3600 mark payıyla istediğini yapan üyelerine öder. Yıl sonunda ve yüz yıl sonra da, komün başlangıçta olduğundan daha zengin değildir. Hatta bu süre içinde, kendi üretim araçları stokuna zarar vermedikçe, Bay Dühring'in tüketimi için ölçülü ek tahsisatı bile sağlayacak durumda olmayacaktır. Birikim tamamen unutulmuştur. Daha da kötüsü: birikim toplumsal bir zorunluluk olduğu ve parayı elde tutma birikimin rahat bir biçimi olduğu için, ekonomi komünü örgütü, kendi üyelerini doğrudan özel birikime ve böylelikle kendi öz yıkımına çağrı çıkarır.

Ekonomi komününün doğasındaki bu parçalanmadan nasıl kaçınmalı? Komün, sevgili "vergi"ye, fiyat yükseltmeye başvurup, yıllık üretimini 360 000 mark yerine 480 000 marka satabi-

lir. Fakat tüm diğer ekonomi komünleri de aynı durumda bulundukları ve dolayısıyla aynı şeyi yapmak zorunda kalacakları için, her biri, diğeriyle değişimde, cebine attığı kadar "vergi" ödeyecek ve bunun sonucu "haraç", yalnızca kendi üyelerinin sırtına yüklenmiş olacaktır.

Ya da ama her üyeye altı saatlik emek için altı saatlikten az emeğin, diyelim dört saatlik emeğin ürününü ödeyerek, yani ona günde oniki mark yerine sekiz mark vererek, ama meta fiyatlarını eski düzeyde bırakarak, sorunu kısa ve kestirme bir biçimde çözer. Bu durumda, daha önce saklı ve dolambaçlı yoldan yapmaya çalıştığı şeyi, açıkça ve doğrudan yapar: üyelerine, tamamen kapitalist bir biçimde, yaptıkları işin değerinin altında ücret ödeyerek ve üstelik onların ancak kendinden satın alabilecekleri metaları tam değerleri üzerinden hesaplayarak, yıllık 120 000 mark tutarında Marxçı artı-değer oluşturur. Dolayısıyla ekonomi komünü, ancak kendini en geniş komünist temel üzerinde "soylulaştırılmış" truck sistemi[1] şeklinde açığa vurarak bir yedek fonu oluşturabilir.

Yani ikisinden biri: Ya ekonomi komünü "eşit emeğe karşı eşit emek" değiştirir ve o zaman üretimi sürdürmek ve genişletmek için bir fonu o değil, ancak özel kişiler biriktirebilir. Ya da bu fonu o oluşturur; ama o zaman "eşit emeğe karşı eşit emek" değişilmez.

Ekonomi komününde değişimin içeriği böyle. Peki, ya biçimi nasıl? Değişime madeni para aracılık eder ve Bay Dühring bu iyileştirmenin "insanlık tarihi açısından önemi" konusunda az kurumlanmaz. Fakat komün ile onun üyeleri arasındaki ticarette para asla para *değildir,* asla para olarak işlev görmez. Salt emek sertifikası hizmeti görür; Marx'la söylemek gerekirse,

[1] Fabrikatörlerin bizzat dükkân işlettikleri ve işçilerini bu dükkânlardan alışveriş yapmaya zorladıkları, Almanya'da da iyi bilinen sisteme, İngiltere'de truck sistemi denir.

"sadece üreticinin ortak emekteki ve ortak ürünün tüketim için ayrılan bölümündeki bireysel payını" saptar ve bu işlevi içinde, "örneğin tiyatro bileti ne kadar 'para' ise o kadar 'para'dır." Böylelikle onun yerine herhangi bir simge geçirilebilir, örneğin bir sayfaya iş saatlerinin ve diğerine de bunun karşılığında yararlanılan şeylerin kaydedildiği bir "ticaret defteri"ni geçiren Weitling'de olduğu gibi.[166] Kısacası o, ekonomi komününün kendi üyeleriyle ticaretinde, basitçe Owen'ın "emek saati parası" olarak, Bay Dühring'in öylesine burun kıvırarak tepeden baktığı, ama yine de kendi gelecekteki iktisadına kendi eliyle sokmak zorunda kaldığı o "fantom"un kendisi olarak iş görür. Yerine getirilen "üretim yükümlülüğü" ve böylelikle elde edilen "tüketim hakkı" ölçüsünü gösteren markanın bir kâğıt parçası mı, bir jeton mu, yoksa bir altın parçası mı olduğunun *bu* amaç açısından hiçbir önemi yoktur. Fakat, görüleceği gibi, başka amaçlar açısından değil.

Madeni para, ekonomi komününün kendi üyeleriyle ticaretinde artık para olarak değil, bilakis kılık değiştirmiş emek markası olarak işlev görüyorsa, çeşitli ekonomi komünleri arasındaki değişimde para işlevini daha da az görür. Burada, Bay Dühring'in varsayımları altında madeni para tamamen gereksizdir. Gerçekten, çalışma saatlerini önce paraya çevirmek yerine, emeğin doğal ölçeğiyle —zaman ile, birim olarak emek saatiyle— hesaplarsa, eşit emek ürünü ile eşit emek ürününün değişimini çok daha kolay bir biçimde yerine getiren basit bir muhasebe yeterdi. Değişim aslında salt aynî değişimdir; tüm alacaklar, öbür komünler üzerine yazılan bonolarla kolayca ve basitçe dengelenebilir. Fakat bir komün diğer komünlere karşı gerçekten bir açık verecek olursa, o zaman "evrende mevcut tüm altın", istediği kadar "doğası itibariyle para" olsun, bu komünü, diğer komünlere borç bağımlılığına girmek istemiyorsa, bu açığı kendi emeğindeki bir artışla kapatma zorunluluğundan kurtaramaz.

Okur, burada kesinlikle gelecek inşası yapmadığımızı aklından çıkarmasın. Yalnızca Bay Dühring'in varsayımlarını alıyor ve onlardan kaçınılmaz sonuçları çıkarıyoruz.

Dolayısıyla, ne ekonomi komünüyle onun üyeleri, ne de çeşitli komünler arasındaki değişimde, "doğası itibariyle para olan" altın, bu doğasını gerçekleştirmeyi başaramaz. Buna rağmen, Bay Dühring ona "sosyalite"de de para işlevi görmeyi buyurur. Öyleyse bu para işlevi için bir başka eylem alanı aramamız gerekiyor. Ve bu eylem alanı var. Gerçi Bay Dühring, herkesi "nicel olarak eşit tüketim" yapabilecek duruma getirir, ama kimseyi buna zorlayamaz. Bilakis o, kendi dünyasında herkesin parasıyla istediğini yapabilecek olmasıyla gururlanır. Dolayısıyla, kimileri kendilerine ödenen ücretle geçinemezken, başkalarının bir yana biraz para koymalarını engelleyemez. Hatta miras hukukunda ailenin ortak mülkiyetini açıkça kabul ederek bunu kaçınılmaz kılar (ve bundan da devamında ana babalar için çocuklarına bakım yükümlülüğü çıkar). Bununla ise, nicel olarak eşit tüketimde büyük bir gedik açılır. Bekâr günde sekiz veya oniki markla şahane biçimde ve mutluluk içinde yaşarken, rüştüne ermemiş sekiz çocuğu olan dul sürünür. Öte yandan ise komün, ödemede parayı koşulsuz kabul ederek, bu paranın kişisel çalışmadan başka bir yoldan da kazanılabilmesi olanağını açık bırakır. *Non olet*.[167] Onun nereden geldiğini bilmez. Bununla ise, o zamana değin yalnızca bir emek markası rolünü oynayan madeni paranın, gerçek para işlevi kazanmasının tüm koşulları verili olur. Bir yandan hazine oluşturmanın ve öte yandan da borçlanmanın fırsatları ve motifleri ortadadır. Sıkıntı çeken, hazine oluşturandan ödünç alır. Komün tarafından geçim araçları karşılığında ödeme olarak kabul edilen ödünç alınmış para, böylece bugünkü toplumda ne ise yine o olur: insan emeğinin toplumsal cisimleşmesi, emeğin gerçek ölçeği, genel dolaşım aracı. Dünyanın tüm "yasaları ve idari normları", çarpım

cetveli ya da suyun kimyasal bileşimi karşısında ne kadar güçsüzse, bunun karşısında da o kadar güçsüzdür. Ve hazine oluşturan kişi, sıkıntı içinde bulunan kişiye faizi dayatabilecek durumda olduğundan, böylece para işlevi gören madeni parayla birlikte tefecilik de yeniden yaşama dönmüş olur.

Buraya kadar sadece, Dühringci ekonomi komününün geçerlilik alanı içinde madeni paranın elde tutulmasının etkilerini dikkate aldık. Fakat bu alan dışında, kahrolası dünyanın geri kalanı, şimdilik kendi bildiği yolda sessizce yürümeye devam eder. Altın ve gümüş, dünya pazarında, *dünya parası,* genel satın alma ve ödeme aracı, zenginliğin mutlak toplumsal cisimleşmesi olarak kalır. Ve soy metallerin bu özelliğiyle birlikte, ekonomi komüncüsünün karşısına, hazine oluşturmak, zenginleşmek, tefecilik yapmak için yeni bir motif, komün karşısında ve onun sınırlarının ötesinde özgür ve bağımsız olarak hareket etme ve biriktirdiği bireysel zenginliği dünya pazarında realize etme motifi çıkar. Tefeciler, dolaşım aracı tüccarlarına, bankerlere, dolaşım aracına ve dünya parasına hükmedenlere, böylelikle üretime hükmedenlere ve böylelikle, bunlar yıllar boyunca ismen ekonomi ve ticaret komününün mülkiyeti olarak boy gösterseler de üretim araçlarına hükmedenlere dönüşürler. Böylelikle ise, bankacılara dönüşmüş bulunan hazine biriktiriciler ve tefeciler, artık ekonomi ve ticaret komününün de efendisidirler. Bay Dühring'in "sosyalite"si, diğer sosyalistlerin "belirsizlikler"inden gerçekten de çok özlü biçimde ayrılır. Bu "sosyalite"nin, —eğer herhangi bir zamanda kurulacak ve dayanacak olursa— yüksek finansı dünyaya yeniden getirmek ve onun denetimi altında ve onun kesesi için canını dişine takarak yiğitçe çalışmaktan başka bir amacı yoktur. Onun için tek kurtuluş umudu, hazine biriktiricilerin, dünya paraları sayesinde komünden bir an önce kaçmayı yeğlemeleri olacaktır.

Eski sosyalizm hakkında Almanya'da hüküm süren geniş bil-

gisizlik sonucu, masum bir genç, örneğin, Owen'ın emek markalarının da böyle bir kötüye kullanmaya yol açıp açamayacağı sorusunu sorabilir. Burada bu emek markalarının anlamını açımlamamıza gerek olmamasına rağmen, yine de Dühring'in "kapsamlı şema"sını, Owen'ın "bayağı, silik ve yoksul fikirleri"yle karşılaştırma babında şunları söyleyebiliriz: Owen'ın emek markalarının böyle kötüye kullanılması için, birincisi, onların gerçek paraya dönüşmeleri gerekirken, Bay Dühring gerçek parayı varsayıyor, fakat onun basit bir emek markasından başka bir işlev görmesini yasaklamak istiyor. Orada gerçek bir kötüye kullanma gerçekleşirken, burada paranın, insan isteğinden bağımsız içkin doğası kendini gösterir, Bay Dühring'in paranın doğası üzerine bilgisizliği sonucu ona yüklemek istediği kötüye kullanmaya rağmen, paranın özgül ve doğru kullanımı kendini kabul ettirir. İkincisi Owen'da emek markaları, toplumsal kaynakların tam ortaklığına ve özgür kullanımına sadece bir geçiş biçimi ve bunun yanısıra, en iyi halde, komünizmi Britanya halkına akla yakın kılmak için bir başka araçtır. Dolayısıyla, herhangi bir kötüye kullanma, Owen'ın toplumunu, emek markalarını ortadan kaldırmak zorunda bıraksaydı, bu toplum, böylece kendi amacına bir adım daha yakınlaşır ve daha yüksek bir gelişme aşamasına girerdi. Buna karşılık Dühringci ekonomi komünü, parayı ortadan kaldırırsa, bir anda kendi "insanlık tarihi açısından önemi"ni yok eder, en özgül güzelliğini ortadan kaldırır, Dühringci ekonomi komünü olmaktan çıkar ve Bay Dühring'in onu oradan çekip çıkarmak için rasyonel fantezisinin o kadar ağır emeğini harcadığı belirsizlikler düzeyine düşer.[1]

[1] Geçerken belirtelim ki, Owen'ın komünist toplumunda emek markalarının oynadığı rolü Bay Dühring hiç bilmez. O bu markaları —Sargant'tan— sadece, elbette başarısızlığa uğrayan, dolaysız emek değişimi aracılığıyla bugünkü toplumdan komünist topluma geçiş denemeleri olan Labour Exchange Bazars'da (Emek pazarları. Bkz. elinizdeki baskı, sayfa 347. –*Red.*) görüldükleri ölçüde bilir.

Peki, Dühringci ekonomi komününün içinde dönüp durduğu tüm tuhaf yanılgı ve karışıklıklar nerden geliyor? Sadece, Bay Dühring'in kafasında değer ve para kavramlarını saran ve sonunda onu emeğin değerini bulmak istemeye götüren belirsizlikten. Fakat Bay Dühring bu tür belirsizliğin Almanya tekelini elinde tutmadığı, tersine, çok sayıda rakiple karşılaştığı için, onun burada dolaştırmış bulunduğu "yumağı çözme isteksizliğimizi bir an için yenmek" istiyoruz.

Ekonominin bildiği tek değer, metaların değeridir. Meta nedir? Az çok dağınık özel üreticiler toplumunda üretilen ürünler, öyleyse ilk başta özel ürünlerdir. Fakat bu özel ürünler, öztüketim için değil, bilakis başkaları tarafından tüketilmek için, yani toplumsal tüketim için üretildiği zaman meta haline gelirler; bunlar toplumsal tüketime değişimle girerler. Dolayısıyla özel üreticiler, toplumsal bir ilişki içindedirler, bir toplum oluştururlar. Bu nedenle ürünleri, her birinin özel ürünleri olmasına karşın, aynı zamanda, fakat kasıtsızca ve âdeta isteksizce, toplumsal ürünlerdir de. Peki, bu özel ürünlerin toplumsal karakteri neden ibarettir? Açıkça iki özellikten: birincisi, hepsinin, herhangi bir insani gereksinimi karşılamasından, sadece üretici için değil, aynı zamanda başkaları için de bir kullanım değerine sahip olmasından; ikincisi, bir yandan en çeşitli özel emeklerin ürünleri olmakla birlikte, aynı zamanda aslında insan emeğinin, genel insan emeğinin ürünleri olmalarından. Başkaları için de bir kullanım değerine sahip oldukları ölçüde, genelde değişime girebilirler; hepsinde genel insan emeği, yalın insan işgücü harcaması bulunduğu ölçüde, her birinin içerdiği bu emek miktarına göre değişimde birbiriyle karşılaştırılabilir, eşit ya da eşitsiz sayılabilirler. İki eşit özel üründe, toplumsal koşullar aynı kalmak şartıyla, eşitsiz miktarda özel emek, fakat daima ancak eşit miktarda genel insan emeği yatabilir. Beceriksiz bir demirci, beş nalı, becerikli bir demircinin on nal yaptığı zaman içinde ya-

pabilir. Fakat toplum, birinin tesadüfi beceriksizliğinden değer oluşturmaz, sadece orta beceriklilikte normal emeği, genel insan emeği olarak tanır. Dolayısıyla birincinin beş nalından biri, değişimde, diğerinin aynı emek zamanı içinde yaptığı on nalın birinden daha çok değere sahip değildir. Bireysel emek, ancak toplumsal olarak gerekli olduğu ölçüde genel insan emeği içerir.

Yani ben, bir meta şu belirli değere sahiptir dediğimde: 1) onun toplumsal bakımdan yararlı bir ürün olduğunu; 2) özel bir kişi tarafından kendi hesabına üretilmiş olduğunu; 3) özel emek ürünü olmakla birlikte, bu metanın yine de, aynı zamanda ve âdeta bilmeksizin ya da istemeksizin, toplumsal emeğin de ürünü olduğunu, hem de bu emeğin toplumsal bir yoldan, değişimle saptanmış belirli bir miktarının ürünü olduğunu söylemiş; 4) bu miktarı bizzat emekle, şu kadar emek saatiyle değil, bilakis *bir başka meta* ile belirtmiş olurum. Dolayısıyla, bu saat, şu kumaş parçası değerindedir ve bunlardan her biri elli mark eder dediğimde, saatin, kumaşın ve paranın aynı miktarda toplumsal emeği içerdiğini söylemiş olurum. Yani, onlarda temsil olunan toplumsal emek zamanının, toplumsal olarak ölçülmüş ve eşit bulunmuş olduğunu saptarım. Fakat doğrudan, mutlak, emek zamanının sair zamanda ölçüldüğü gibi, emek saati ya da işgünü vb. olarak değil, bilakis dolambaçlı yoldan, değişim aracılığıyla, göreli olarak. Bu nedenle, bu saptanan miktarda emek zamanını da, sayısını bilmediğim emek saatiyle belirtemem, bilakis sadece dolambaçlı yoldan, göreli olarak, aynı nicelikte toplumsal emek zamanını temsil eden bir başka metada belirtebilirim. Saatin değeri, kumaş parçasının değeri kadardır.

Fakat meta üretimi ve meta değişimi, onlara dayanan toplumu bu dolambaca zorlamakla, dolambacı da mümkün olduğunca kısaltmaya zorlarlar. Bayağı meta güruhunun içinden, diğer tüm metaların değerinin onda tüm zamanlar için ifade edilebildiği soylu bir metayı, toplumsal emeğin doğrudan cisimleşmesi

sayılan ve bu nedenle diğer metalarla dolaysız ve koşulsuz değiştirilebilen bir metayı ayrıştırırlar — para. Para, değer kavramı içinde embriyon halinde vardır, o sadece gelişmiş değerdir. Fakat meta değerinin kendini bizzat meta karşısında parada bağımsızlaştırmasıyla birlikte, meta üreten ve değişen topluma yeni bir etken, yeni toplumsal işlevleri ve etkileri olan bir etken katılır. Şimdilik ayrıntılarına girmeden, bunu saptamamız yeter.

Meta üretiminin politik ekonomisi, ancak göreli bilinen etkenleri hesaba katmak zorunda olan tek bilim değildir. Fizikte de, belli bir gaz hacmi içinde, basınç ve sıcaklık da verildiğinde, tek tek kaç tane gaz molekülü olduğunu bilmeyiz. Fakat Boyle yasası doğru olduğu ölçüde, herhangi bir gazın bu belli hacminin eşit basınç ve eşit sıcaklıktaki herhangi bir başka gazın eşit hacmi kadar molekül içerdiğini biliriz. Dolayısıyla, en çeşitli gazların en çeşitli hacimlerini, en çeşitli basınç ve sıcaklık koşulları altında, molekül içerikleri bakımından karşılaştırabiliriz; ve 0° C sıcaklık ve 760 mm basınç altındaki bir litre gazı birim olarak kabul edersek, bu birim ile her molekül içeriğini ölçebiliriz. — Kimyada çeşitli elementlerin mutlak atom ağırlıklarını da keza bilmiyoruz. Fakat karşılıklı oranlarını bilmekle, göreli olarak biliyoruz. Nasıl ki, meta üretimi ve onun ekonomisi, çeşitli metalar içinde bulunan ve kendince bilinmeyen emek niceliklerinin göreli bir ifadesini bu metaların göreli emek içeriklerini karşılaştırarak elde ediyorsa, kimya da, tek tek elementleri atom ağırlıkları bakımından karşılaştırarak, birinin atom ağırlığını diğerinin (kükürt, oksijen, hidrojen) katları ya da kesirleri biçiminde belirterek, kendince bilinmeyen atom ağırlıklarının büyüklüğü için bir ifade elde eder. Ve nasıl ki meta üretimi altını mutlak meta, diğer metaların mutlak eş değeri, tüm değerlerin ölçüsü durumuna yükseltiyorsa, kimya da hidrojeni öyle, onun atom ağırlığını 1'e eşitleyerek ve diğer bütün elementlerin atom ağırlıklarını hidrojene indirgeyerek, onları, onun atom

ağırlığının katları biçiminde ifade ederek, kimyasal para meta durumuna yükseltir.

Bununla birlikte, meta üretimi, kesinlikle toplumsal üretimin tek biçimi değildir. Eski Hint topluluğunda, güney Slavlarının aile topluluğunda, ürünler metaya dönüşmez. Komün üyeleri dolaysız üretim için birleşir, iş, geleneklere ve gereksinmelere göre paylaştırılır, tüketime ayrıldıkları ölçüde, ürünler de öyle. Dolaysız toplumsal üretim gibi doğrudan dağılım da, her türlü meta değişimini, yani (en azından komün içinde) ürünlerin metaya dönüşümünü ve böylelikle *değerlere* dönüşümünü dışlar.

Toplum üretim araçlarının mülkiyetini eline geçirip onları dolaysız toplumsallaştırılmış halde üretim amacıyla kullanmaya başladığı anda, her bireyin emeği, özgül yararlılığı ne kadar farklı olursa olsun, başından itibaren ve doğrudan toplumsal emek haline gelir. O zaman, bir ürünün içerdiği toplumsal emek miktarını önce dolaylı bir yoldan saptamaya gerek yoktur; günlük deneyim, ortalama olarak bundan ne kadar gerektiğini doğrudan gösterir. Toplum, bir buhar makinesinde, son hasattan bir hektolitre buğdayda, belirli bir kalitedeki yüz metrekare kumaşta ne kadar emek saati bulunduğunu kolayca hesaplayabilir. Dolayısıyla, ürünler içine konmuş ve toplumun doğrudan ve mutlak bir biçimde bildiği emek niceliklerini, onun doğal, yeterli, mutlak ölçeği olan *zaman* ile belirtecek yerde, göreli, sallantılı, yetersiz, eskiden geçici çare olarak kaçınılmaz olan bir ölçüyle, üçüncü bir ürünle ifade etmek, toplumun aklına gelemez. Tıpkı atom ağırlıklarını, yeterli ölçüsü ile, yani gramın milyarda ya da katrilyonda biri biçimindeki gerçek bir ağırlıkla belirtebilecek bir duruma geldiğinde, yine hidrojen atomu üzerinden dolaylı bir yoldan göreli olarak ifade etmenin kimyanın aklına gelmeyeceği gibi. Dolayısıyla, yukardaki önkoşullar altında toplum, ürünlere değer de yüklemez. Toplum, yüz metrekare kumaşın üretimi için diyelim bin emek saati gerektiği şeklindeki

basit olguyu, bu kumaş bin emek saati *değerindedir* gibi şaşı ve saçma bir tarzda dile getirmeyecektir. Kuşkusuz toplum o zaman da, her kullanım nesnesinin üretimi için ne kadar emek gerektiğini bilmek zorunda olacaktır. Üretim planını, özellikle işgüçlerini de kapsayan üretim araçlarına göre hazırlamak zorunda olacaktır. Çeşitli kullanım nesnelerinin yarar efektleri, birbirleriyle ve üretimleri için gerekli emek miktarları bakımından karşılaştırılarak, eninde sonunda planı belirleyecektir. İnsanlar, her şeyi, ünlü "değer" işe karışmadan, çok yalın bir biçimde düzenleyeceklerdir.[1]

Değer kavramı, meta üretiminin ekonomik koşullarının en genel ve dolayısıyla en geniş ifadesidir. Bundan dolayı, değer kavramında, yalnızca paranın değil, aynı zamanda meta üretiminin ve meta değişiminin daha gelişmiş tüm biçimlerinin embriyonu da saklıdır. Daha, değerin özel ürünlerin içerdiği toplumsal emeğin ifadesi olmasında, bu toplumsal emekle, aynı ürünün içerdiği özel emek arasında bir fark ortaya çıkma olanağı yatar. Dolayısıyla, bir özel üretici eski biçimde üretmeye devam ederken toplumsal üretim tarzı ilerlerse, bu fark onun için elle tutulabilir şekilde belirgin hale gelir. Belirli bir meta türünün bütün özel üreticileri, bu metadan toplumsal gereksinimi aşan bir nicelikte ürettikleri zaman da aynı şey olur. Bir metanın değerinin ancak bir başka metayla ifade ve ancak onunla değişim içinde gerçekleştirilebilmesinde, değişimin hiçbir zaman gerçekleşmemesi ya da en azından tam değeri gerçekleşmemesi olanağı yatar. Son olarak, işgücü özel metası pazarda ortaya çıktığında, onun değeri de, diğer her metanınki gibi, üretimi için gerekli

[1] Üretim hakkında karar vermede, yarar efektiyle emek harcaması arasındaki bu karşılaştırmanın, komünist bir toplumda politik ekonominin değer kavramından geriye kalacak tek şey olduğunu, daha 1844'te dile getirmiştim. (Alman-Fransız Yıllıkları, s. 95) Fakat bu önermenin bilimsel gerekçelendirilmesi, görüldüğü gibi, ancak Marx'ın "*Kapital*"i ile mümkün hale geldi.

olan toplumsal emek zamanına göre belirlenir. Bundan ötürü, daha ürünlerin değer biçimi, tüm kapitalist üretim biçimini, kapitalistler ve ücretli işçiler karşıtlığını, yedek sanayi ordusunu, krizleri embriyon halinde içerir. Dolayısıyla, "gerçek değer"i yaratarak kapitalist üretim biçimini ortadan kaldırmak istemek; Katolikliği "gerçek" papayı yaratarak ortadan kaldırmak, ya da üreticilerin sonunda ürünlerine egemen oldukları bir toplumu, üreticilerin kendi ürünleri tarafından boyunduruk altına alınmasının en kapsamlı ifadesi olan bir ekonomik kategoriyi tutarlılıkla uygulayarak kurmak demektir.

Meta üreten toplum, meta olarak metalara içkin değer biçimini para biçimine kadar geliştirdikten sonra, değer içinde henüz saklı bulunan çeşitli embriyonlar gün yüzüne çıkar. İlk ve en önemli sonuç, meta biçiminin genelleşmesidir. Para, şimdiye kadar doğrudan öztüketim için üretilen nesnelere bile meta biçimini kabul ettirir, onları değişimin içine çeker. Böylelikle meta biçimi ve para, üretim amacıyla doğrudan toplumsallaşmış toplulukların iç ekonomilerine girer, ortaklık bağlarını ardarda koparır ve topluluğu bir özel üreticiler yığınına çözündürür. Para ilk olarak, Hindistan'da görülebileceği gibi, toprağın ortaklaşa işlenmesi yerine bireysel işlenmesini geçirir; daha sonra, ekilebilir toprağın devirli yeniden dağıtımında hâlâ görülen ortaklaşa mülkiyetini, kesin bir paylaşma ile yok eder (örneğin, Mozel kıyılarındaki köy topluluklarında; Rus köy birliklerinde de başlıyor); sonunda, henüz arta kalmış orman ve otlakların paylaşımını da zorlar. Burada üretimin gelişmesine dayanan daha başka hangi koşullar etkili olursa olsun, para, bunların topluluklar üzerinde etkisinin her zaman en güçlü aracı olarak kalır. Ve para, aynı doğal zorunlulukla, tüm "yasalara ve idare normlarına" rağmen, eğer bir gün kurulursa, Dühringci ekonomi komününü de dağıtacaktır.

Daha önce yukarda (Politik Ekonomi, VI), emeğin değerin-

den söz etmenin, bizzat kendi içinde bir çelişki olduğunu görmüştük. Emek belirli toplumsal koşullar altında sadece ürünler değil, aynı zamanda değer de ürettiği ve bu değer emekle ölçüldüğü için, ağırlık ağırlık olarak özel bir gramaja ya da ısı özel bir sıcaklığa nasıl sahip olamazsa, emek de özel bir değere sahip olamaz. Fakat bugünkü toplumda işçinin emeğinin tam "değeri"ni almadığını ve sosyalizmin buna çare bulma misyonuna sahip olduğunu düşünmek, "gerçek değer" üzerine kafa yoran tüm toplumsal şaşkınların karakteristik özelliğidir. Bunun için ise, önce emeğin değerinin ne olduğunu bulmak gerekir; ve bunun ne olduğu da, emeği yeterli ölçüsüyle, zamanla değil, tersine ürünüyle ölçmeye çalışarak bulunur. İşçi "tam emek mahsulü"nü almalıdır. Yalnızca emek ürünü değil, aynı zamanda bizzat emek de ürünle, bir saatlik emek, bir başka saatlik emeğin ürünüyle doğrudan değişilebilir olmalıdır. Fakat ortaya hemen çok "sakıncalı" bir pürüz çıkar. *Tüm ürün* paylaştırılır. Toplumun en önemli ilerici görevi, birikim, toplumun elinden alınır; bireylerin eline ve keyfine bırakılır. Bireyler kendi "ürün"leriyle ne yaparlarsa yapsınlar, toplum, en iyi halde, eskiden olduğu kadar zengin ya da yoksul kalır. Dolayısıyla geçmişte biriktirilen üretim araçları, yalnızca gelecekte biriktirilen üretim araçlarının yeniden tek tek bireylerin ellerine dağıtılsın diye toplumun elinde merkezileştirilmiştir. Kendi öncüllerine bir şamar indirilir, katıksız bir saçmalığa varılır.

Akışkan emek, faal işgücü, emek ürünüyle değiştirilmelidir. O zaman o metadır, tıpkı kendisiyle değiştirilecek olan ürün gibi. O zaman bu işgücünün değeri, kesinlikle ürününe göre değil, bilakis kendinde cisimleşen toplumsal emeğe, yani bugünkü iş ücreti yasasına göre belirlenir.

Fakat tam da bu olmamalı. Akışkan emek, işgücü, kendi tam ürünüyle değişilebilir olmalı. Bu, o kendi *değeri* ile değil, kendi *kullanım değeri* ile değişilebilir olması gerektiği demektir; değer yasası bütün diğer metalara uygulanmalı, fakat işgücü için

ortadan kaldırılmalı. İşte "emeğin değeri" arkasında saklanan, kendi kendini ortadan kaldıran bu şaşkınlıktır.

"Eşit değerlendirme ilkesine göre emeğin emekle değişimi", bunun bir anlamı olduğu ölçüde, eşit toplumsal emek ürünlerinin birbirleriyle değişebilirliği, yani değer yasası, tam da meta üretiminin temel yasasıdır, dolayısıyla onun en yüksek biçiminin, kapitalist üretimin de. Bu yasa kendini bugünkü toplumda, bir özel üreticiler toplumunda ekonomik yasaların kendilerini kabul ettirebilecekleri biricik biçimde kabul ettirir: nesnelerde ve ilişkilerde yatan, üreticilerin irade ve etkinliğinden bağımsız, kör bir biçimde işleyen doğa yasası olarak. Bay Dühring, bu yasayı kendi ekonomi komününün temel yasasına yükselterek ve ondan bunu tam bir bilinçle uygulamasını isteyerek, mevcut toplumun temel yasasını, kendi fantezi toplumunun temel yasası kılar. O mevcut toplumu istiyor, ama kötülükleri olmadan. Bunu yaparken, Proudhon ile aynı zemin üzerinde hareket ediyor. Onun gibi, meta üretiminin kapitalist üretime gelişmesinden ortaya çıkan kötülükleri, onlara karşı tam da etkinliğinin bu bozuklukları ürettiği meta üretiminin temel yasasını geçerli kılarak ortadan kaldırmak istiyor. Proudhon gibi, değer yasasının gerçek sonuçlarını, fantezi ürünü sonuçlarla ortadan kaldırmak istiyor.

Fakat modern Don Kişot'umuz, soylu Rozinante'sinin, "evrensel adalet ilkesi"nin üzerine binmiş ve peşinde yiğit Sançe Panza'sı Abraham Enß[1], Mambrin'in miğferini, "emeğin değeri"ni fethedecek şövalye olarak macera peşinde koşarken ne kadar gururlu bir şekilde ata binerse binsin, korkarız, çok korkarız ki, geriye o bilinen berber leğeninden başka bir şey getirmeyecek.[168]

[1] *Abraham Enß* — Engels ve Marx'a karşı "Engels'in Sağlıklı İnsan Düşüncesine Suikastı ya da Marksist Sosyalizmdeki Bilimsel İflas" adlı iftira yazısının yazarı. *–Red.*

V
Devlet, Aile, Eğitim

Bundan önceki iki kısımda, Bay Dühring'in "yeni sosyaliter oluşumu"nun ekonomik içeriğini hemen hemen bitirmiştik. Olsa olsa, bir de, "tarihsel incelemenin evrensel genişliği"nin, ünlü ölçülü artı-tüketimi bir yana bıraksak da, onu kendi özel çıkarlarını sağlama almaktan kesinlikle alıkoymadığını belirtmek gerekirdi. Eski işbölümü sosyalitede varlığını sürdüreceği için, ekonomi komünü mimarlar ve çekçekçiler dışında meslekten kalem erbabını da hesaba katma zorunda kalacaktır ve bu da telif hakkının nasıl ele alınacağı sorununu ortaya çıkarır. Bu sorun, Bay Dühring'i, tüm diğer sorunlardan daha çok uğraştırıyor. Her yerde, örneğin Louis Blanc ve Proudhon dolayısıyla, okur hep telif hakkına rastlıyor ve sonunda "Ders"in dokuz sayfası boyunca uzun uzun tartışılıp, gizemli "emek ödüllendirmesi" —ölçülü artı-tüketimli mi, değil mi olduğu söylenmiyor— biçiminde sağ salim sosyalite limanına sığındırılıyor. Toplumun doğal sisteminde pirelerin konumu üzerine bir bölüm de yerinde ve her halükârda daha az sıkıcı olurdu.

"*Felsefe*", geleceğin devlet düzeni üzerine ayrıntılı kurallar verir. Bu konuda Rousseau, her ne kadar Bay Dühring'in "biricik önemli öncülü" olsa da, yine de temeli yeterince derin atmamıştır; daha derin ardılı, Rousseau'yu tamamen sulandırarak ve

ona yavan bir çorbaya indirgenmiş Hegelci hukuk felsefesi artıklarını da karıştırarak, buna kökten bir çare bulur. "Bireyin egemenliği", gelecekteki Dühringci devletin temelini oluşturur; bu, çoğunluk egemenliğinde ezilmemeli, tam tersine tümüyle doruğuna ulaşmalıdır. Bu nasıl olur? Çok basit. "Herkesin herkesle her yönde anlaşmalar yaptığı varsayılır ve bu sözleşmelerin konusu haksız ihlallere karşı karşılıklı yardımlaşma olursa — o zaman sadece hukuku ayakta tutma gücü güçlendirilecek ve yığının birey ya da çoğunluğun azınlık üzerindeki sayıca üstün gücünden hak türetilmeyecektir." Gerçeklik felsefesi hokkabazlığının canlı gücü, en aşılmaz engelleri işte böylesine kolaylıkla geçer ve okur bundan pek bir şey öğrenmediğini söylerse, Bay Dühring ona, bunu o kadar hafife almaması gerektiği yanıtını verir, çünkü "genel iradenin rolünün kavranmasındaki *en küçük hata,* bireyin egemenliğini *yok eder* ve gerçek hakların türetilmesini sağlayan tek şey (!) sadece bu egemenliktir." Bay Dühring, hayranlarıyla alay ederek, onlara layık oldukları biçimde davranır. Çok daha kötü şeyler de yapabilirdi: nasıl olsa gerçeklik felsefesi öğrencileri farkına varmazlardı.

Bireyin egemenliği, öz itibariyle, "bireyin devlet karşısında *mutlak surette zorlanması",* bu zorun ise ancak "gerçekten doğal adalete hizmet ettiği" ölçüde kendini meşru gösterebilmesinden ibarettir. Bu amaçla "yasama ve yargıçlık" olacaktır, ama bunlar "toplulukta kalmalı"dır; ayrıca, "ordu içinde eylem birliğinde ya da iç güvenlik hizmetine ait bir yürütme bölümünde" dile gelen bir savunma ittifakı, yani asker, polis ve jandarma da olacaktır. Gerçi Bay Dühring, şimdiye kadar yiğit bir Prusyalı olduğunu sık sık göstermişti; buradaysa, sabık bakan von Rochow'un "jandarmasını kalbinde taşıyan" örnek Prusyalısına yaraştığını kanıtlıyor. Geleceğin bu jandarması ama bugünkü polis haydutları kadar tehlikeli olmayacaktır. O egemen bireye ne yaparsa yapsın, egemen bireyin daima *şu avuntusu* vardır: "öz-

gür toplum tarafından, koşullara göre, uğratıldığı haklılık ya da haksızlık, asla *doğal durumun* getireceğinden *daha kötü bir şey* olamaz"! Ve sonra Bay Dühring, yine kendi kaçınılmaz telif hakkı üzerinde bizi bir kez daha sendelettikten sonra, bize gelecekteki dünyasında "elbette tamamen özgür ve genel bir avukatlığın" bulunacağı güvencesini veriyor. "Bugün tasarlanan özgür toplum", gittikçe karmaşıklaşıyor. Mimarlar, çekçekçiler, kalem adamları, jandarmalar ve şimdi bir de avukatlar! Bu "sağlam ve eleştirel düşünce âlemi", çeşitli dinlerin iman sahibinin dünyevi yaşamını tatlı kılan şeyi orada her zaman biçim değiştirmiş bir durumda bulduğu çeşitli uhrevi âlemlere hık demiş burnundan düşmüşçesine benziyor. Ve Bay Dühring de, "herkesin kendince bahtiyar olabileceği"[169] devlete mensup. Daha ne istiyoruz?

Bizim ne istediğimizin burada önemi yok. Önemli olan, Bay Dühring'in ne istediği. Ve Bay Dühring'i II. Friedrich'ten ayıran şey, Dühring'in gelecek devletinde herkesin kesinlikle kendince bahtiyar olamayacağıdır. Bu gelecek devletin anayasasında şöyle deniyor: "Özgür toplumda, kült olamaz; *çünkü* üyelerinin her biri, doğanın arkasında ya da üstünde kurban ya da dua yoluyla üzerinde etkili olunabilecek varlıklar bulunduğu şeklindeki çocuksu ilkel kuruntuyu aşmıştır. Bu nedenle, doğru anlaşılmış bir sosyalite sistemi... ruhi büyücülüğe ilişkin tüm teçhizatı ve böylelikle kültlerin tüm özsel ögelerini *ortadan kaldırmak zorundadır."* Din yasaklanıyor.

Ne var ki, her din, insanların günlük yaşamına egemen olan dış güçlerin onların kafalarındaki fantastik yansımasından, dünyevi güçlerin içinde dünyaüstü güçler biçimine büründükleri bir yansımadan başka bir şey değildir. Tarihin başlangıçlarında, bu yansımaya uğrayan ve gelişmenin devamında çeşitli halklar arasında çok çeşitli ve çok değişik kişileştirmelere bürünen güçler, ilk önce doğa güçleridir. En azından Hint-Avrupa halkları için,

karşılaştırmalı mitoloji yoluyla, bu ilk sürecin Hint Veda'larındaki kökenlerine kadar inilmiş ve bu süreç, Hintler, Persler, Yunanlılar, Romalılar ve Cermenlerde ve malzemenin yettiği ölçüde Keltler, Litvanyalılar ve Slavlarda da ayrıntılı olarak kanıtlanmıştır. Fakat çok geçmeden, doğal güçlerin yanında, insanların karşısına aynı şekilde yabancı ve başlangıçta aynı şekilde açıklanmaz bir biçimde dikilen ve onları bizzat doğa güçleri gibi aynı görünür doğal zorunlulukla egemenlik altına alan toplumsal güçler de işe karışır. Başlangıçta yalnızca doğanın gizemli güçlerini yansıtan fantastik figürler, böylece toplumsal nitelikler kazanır, tarihsel güçlerin temsilcileri haline gelirler.[1] Daha sonraki bir gelişme aşamasında, çok sayıdaki tanrının tüm doğal ve toplumsal nitelikleri, kendisi bu kez soyut insanın yansıması olan her şeye kadir *tek* tanrıya aktarılır. Tarihsel olarak geç dönem Yunan vülger felsefesinin ürünü olan ve Yahudilerin özgül ulusal tanrısı Yahve'de cisimleşen tektanrıcılık, işte böyle doğmuştur. Bu elverişli, kullanılabilir ve herşeye uyarlanabilir biçim içinde din, insanlar böylesi güçlerin egemenliği altında kaldıkları sürece, insanların kendilerine egemen olan yabancı, doğal ve toplumsal güçler karşısındaki dolaysız, yani duygusal biçimi olarak varlığını sürdürebilir. Bugünkü burjuva toplumda ise, insanların bizzat onların yarattığı ekonomik ilişkiler tarafından, bizzat onların ürettiği üretim araçları tarafından tıpkı yabancı bir güç gibi egemenlik altına alındıklarını birçok kez gördük. Dolayısıyla dinsel yansıma eyleminin gerçek temeli ve

[1] Tanrı figürlerinin bu daha sonraki ikili karakteri, tek yanlı bir şekilde onların karakterlerini doğa güçlerinin yansıması olarak gördüğü için karşılaştırmalı mitoloji tarafından görülmeyen, mitolojilerin daha sonraki yaygın karmaşasının bir nedenidir. Örneğin bazı Cermen boylarında savaş tanrısının adı eski kuzey dillerinde Tyr, eski Almancada Zio'dur, bu da Yunancada Zeus'a, Latincede Diu-piter'in karşılığı olarak Jupiter'e denk düşer; diğerlerindeki adı Er, Eor'dur ve Yunanca Ares, Latince Mars'a denk düşer.

onunla birlikte dinsel yansıma da varlığını sürdürür. Ve burjuva iktisadı, bu yabancı egemenliğin nedensel bağlantısını belli bir şekilde kavramaya izin verse de, bu, mesele itibariyle hiçbir şeyi değiştirmez. Burjuva iktisadı, ne bir bütün olarak krizleri önleyebilir, ne de tek tek kapitalistleri kayıplardan, kötü borçlardan ve iflastan ya da tek tek işçiyi işsizlik ve sefaletten koruyabilir. Hâlâ şöyle söylenir: insan düşünür, Tanrı (yani kapitalist üretim tarzının yabancı egemenliği) yürütür. Salt bilgi, burjuva iktisadının bilgisinden daha ileri ve daha derine gitse de, toplumsal güçleri toplumun egemenliği altına almaya yetmez. Bunun için her şeyden önce toplumsal bir *eylem* gerekir. Ve bu eylem gerçekleştirildiği zaman, toplum tüm üretim araçlarına el koyma ve planlı bir biçimde kullanma yoluyla kendini ve bütün üyelerini, bizzat kendileri tarafından üretilmiş, ama karşılarına ezici bir yabancı güç olarak dikilen bu üretim araçları tarafından içinde tutuldukları kölelikten kurtardığı zaman, yani insan salt düşünmekle kalmayıp, aynı şekilde yürüttüğü zaman, işte ancak o zaman, dinde henüz yansıyan son yabancı güç ortadan kalkar ve onunla birlikte, artık yansıtacak hiçbir şey bulunmaması basit nedeninden ötürü, dinsel yansıma da ortadan kalkar.

Buna karşılık Bay Dühring dinin bu doğal ölümünü ölmesini bekleyemiyor. Daha köktenci davranıyor. Bismarckçılıkta Bismarck'ı aşıyor; yalnızca Katolikliğe karşı değil, genel olarak tüm dine karşı ağırlaştırılmış Mayıs Yasaları[170] çıkarıyor, gelecekteki jandarmalarını dinin üzerine salıyor ve böylece onun şehitlik mertebesine yükselmesine ve ömrünün uzatılmasına yardım ediyor. Nereye bakarsak bakalım, özgül Prusya sosyalizmi.

Bay Dühring, dini, böylece mutlu bir şekilde yok ettikten sonra, "kendisiyle ve doğayla başbaşa kalan ve kendi kolektif güçlerini bilecek kadar olgunlaşan insan, şeylerin seyrinin ve kendi özünün ona açtığı tüm yolları cesaretle tutabilir". Şimdi,

değişiklik olsun diye, kendisiyle başbaşa kalan insanın, Bay Dühring'in elinden hangi "şeylerin seyrini" cesaretle tutabileceğini görelim.

Şeylerin insanı kendisiyle başbaşa bırakan ilk seyri, doğmaktır. Sonra o, doğal erginlik öncesi zamanı boyunca, "çocukların doğal eğitici"sine, anneye emanet edilmiş kalır. "Bu dönem, eski Roma hukukunda olduğu gibi, ergenlik çağına, yani yaklaşık ondört yaşına kadar sürebilir." Sadece daha yaşlı, terbiyesiz oğlan çocuklarının annenin itibarına gerekli saygıyı göstermedikleri yerde, babanın yardımı, ama özellikle de eğitici kamu önlemleri, bu eksikliği zararsız hale getirecektir. Ergenlik dönemiyle birlikte çocuk, "söz götürmez gerçek babalık" varsa, "babanın doğal vesayeti" altına girer; yoksa, topluluk bir vasi görevlendirir.

Bay Dühring daha önce, bizzat üretimi dönüştürmeden kapitalist üretim tarzının yerine toplumsal üretim tarzını geçirebileceğini düşündüğü gibi, burada da, modern burjuva ailesinin tüm biçimini değiştirmeden, onun tüm ekonomik temelinden koparılabileceğini düşünür. Bu biçim onun için öylesine değişmez bir şeydir ki, "eski Roma hukuku"nu, "daha soylulaştırılmış" bir biçimde de olsa, aile için sonsuza kadar tayin edici kılar ve aileyi sadece "mirasçı", yani mülk sahibi birim olarak düşünebiliyor. Bu konuda ütopyacılar Bay Dühring'den çok üstündürler. Onlara göre, insanların özgür toplumsallaşması ve özel ev işinin bir kamu sanayisine dönüştürülmesiyle birlikte, gençliğin eğitiminin toplumsallaştırılması ve böylelikle aile üyelerinin gerçekten özgür karşılıklı ilişkisi de doğrudan sağlanıyordu. Ve ayrıca Marx, daha önce "büyük sanayinin, kadınlara ve her iki cinsiyetten çocuklara ev alanı dışında toplumsal olarak örgütlenmiş üretim süreçlerinde verdiği tayin edici rolle, ailenin ve iki cinsiyet arasındaki ilişkilerin daha yüksek bir biçiminin yeni ekonomik

temelini de yarattığı"nı kanıtlamıştır (*Kapital*, s. 515 ve devamı).[1]

"Her toplumsal reformcu kaçık", diyor Bay Dühring, "doğal olarak, kendi yeni toplumsal yaşamına denk düşen pedagojiyi hazır tutar." Bu cümleye göre ölçülürse, Bay Dühring, toplumsal reformcu kaçıklar arasında "gerçek bir ucube"dir. Geleceğin okulu, onu en azından telif hakları kadar uğraştırıyor ve bu da gerçekten çok şey anlatıyor. Onun sadece tüm "görülebilir gelecek" için değil, aynı zamanda geçiş dönemi için de dörtbaşı mamur bir okul ve üniversite öğrenim planı var. Bununla birlikte, kendimizi nihai kesin sosyalitede, her iki cinsiyetten gençliğe ne öğretileceğiyle sınırlayalım.

Genel ilkokul, "kendiliğinden ve ilke olarak, insan için bir çekiciliği olabilecek her şeyi", yani özellikle "dünya ve yaşam görüşleriyle ilgili bütün bilimlerin temellerini ve ana sonuçlarını" sunar. Dolayısıyla herşeyden önce matematiği öğretir, hem de, basit sayı saymadan ve toplama işleminden integral hesaba kadar bütün ilkesel kavramlar ve araçlar çemberi "tamamen katedilecek" şekilde. Fakat bu, bu okulda, gerçekten diferansiyel ve integral hesap yapılacağı anlamına gelmez, tersine. Daha çok genel matematiğin yeni ögeleri öğretilecek ve bunlar, günlük ilkel matematiği olduğu kadar, yüksek matematiği de embriyon halinde içereceklerdir. Her ne kadar Bay Dühring, geleceğin bu okulunun "ders kitaplarının içeriğini" "ana hatları itibariyle şematik olarak gözleri önünde" olduğunu ileri sürüyorsa da, ne yazık ki şimdiye kadar o, "genel matematiğin bu ögeleri"ni bir türlü keşfedemedi; ve onun başaramadığı şey, "gerçekten de ancak toplumun yeni koşullarının özgür ve artmış güçlerinden beklenmelidir." Fakat geleceğin matematiğinin üzümleri şimdilik henüz çok ekşiyse de, geleceğin astronomisi, meka-

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 515. –*Red.*

niği ve fiziği bir o kadar az güçlük çıkarıp, "tüm eğitimin çekirdeğini verecek"ken, "bitki ve hayvan bilimi, bütün teorilere karşın, henüz ağırlıklı olarak betimleyici olan tarzlarıyla... daha çok hafif eğlenceye" hizmet edecektir. "*Felsefe*", sayfa 417'de ak üstüne kara böyle yazıyor. Bay Dühring ta bugüne kadar, esas olarak betimleyici olandan başka bir bitki ve hayvan bilimi bilmiyor. Karşılaştırmalı anatomi, embriyoloji ve organik dünya paleontolojisini kapsayan organik morfolojinin adını bile bilmiyor. Onun haberi olmadan, biyoloji alanında neredeyse düzinelerce yeni bilim doğarken, onun çocuksu ruhu "doğa bilimsel düşünce tarzının son derece modern kültür ögeleri"ni Raff'ın çocuklar için yazılmış doğa tarihinde buluyor ve tüm "görülebilir gelecek"e de, bu organik dünya anlayışını dayatıyor. Kimya, onda âdet olduğu üzere, burada da tamamen unutulmuştur.

Öğretimin estetik yanına gelince, Bay Dühring her şeyi yeniden yaratmak zorunda kalacaktır. Şimdiye kadarki şiir bu amaç için bir işe yaramaz. Tüm dinin yasaklandığı yerde, eski ozanlara özgü "mitolojik ya da diğer dinsel türlerin kullanılması"na okulda elbette izin verilemez. Hatta "örneğin Goethe'nin güçlü bir şekilde geliştirdiği ozanca mistisizm" bile kınanacak bir şeydir. Dolayısıyla Bay Dühring, "akılla dengelenmiş bir fantezinin yüksek beklentilerine denk düşen" ve "dünyanın yetkinleşmesi anlamına gelen" gerçek ideali temsil eden o ozanca başyapıtları bize sağlayacağına bizzat karar vermek zorundadır. Aman duraksamasın! Ekonomi komünü, ancak, akılla dengelenmiş Alexandrin'in[1] hücum adımlarıyla yürüdüğü zaman dünyayı fethedebilecektir.

Filolojiyle geleceğin yetişmekte olan yurttaşı pek sıkılmaya-

[1] *Alexandrin* — özellikle 17. yüzyılda sevilen, altı ayaklı, biri vurgulu, biri vurgusuz hece grubundan oluşan oniki ya da onüç heceli uyaklı dize; 12. yüzyılda Büyük İskender için yazılmış Fransız destanlarına atfen böyle adlandırılmıştır. –*ÇN.*

cak. "Ölü diller tamamen bir yana atılacak... yaşayan yabancı diller ise... ikincil kalacaktır." Ancak halklar arasındaki ilişkinin halk kitlelerinin hareketini kapsadığı yerlerde, bunlar, hafif bir tarzda, gereksinime göre, herkese açık hale getirilecektir. "Gerçekten eğitici dil öğretimi", bir tür genel dilbilgisi ve özellikle de "kendi dilinin öz ve biçimi"yle sağlanacaktır. — Bugünün insanının ulusal darkafalılığı bile Bay Dühring için çok fazla kozmopolittir. O, bugünkü dünyada en azından sınırlı ulusal görüş açısının üstüne çıkma fırsatı veren iki kaldıracı da ortadan kaldırmak istiyor: bütün halkların en azından klasik eğitim görmüş insanlarına geniş bir ortak ufuk açan eski diller bilgisi ve çeşitli uluslardan insanların tek başına kendi aralarında anlaşabilmelerini ve kendi sınırları dışında olup biten olayları tanımalarını sağlayan yeni dillerin bilinmesi. Buna karşılık, ulusal dilin dilbilgisi, esaslı bir şekilde kafalara kazınacaktır. "Kendi dilinin öz ve biçimi" ise, ancak doğuşu ve kerteli gelişmesi izlenirse anlaşılabilir ve bu da, birincisi, onun ölü biçimleri ve ikincisi, ona akraba yaşayan ve ölü diller gözönünde tutulmadan mümkün değildir. Bu ise bizi yine, kesin olarak yasaklanmış alana geri getiriyor. Fakat Bay Dühring böylelikle eğitim planından tüm modern tarihsel dilbilgisini silince, ona kendi dil öğretimi için, tarihsel temelden yoksunluğa dayanan tüm safsataları ve keyfilikleriyle, tamamen eski klasik filoloji üslubunda budanmış, eski teknik dilbilgisinden başka bir şey kalmayacaktır. Eski filolojiden nefret etmesi, onu eski filolojinin ürünlerinden en kötüsünü, "gerçekten eğitici dil eğitiminin odak noktası"na yükseltmeye götürür. Altmış yıldır öylesine muazzam ve öylesine başarılı bir şekilde geliştirilen tarihsel dil araştırmasından söz edildiğini hiç duymamış ve bu nedenle dil eğitiminin "son derece önemli modern eğitim ögeleri"ni Bopp, Grimm ve Diez'de değil, rahmetli Heyse ile Becker'de arayan bir dil bilgesiyle karşı karşıya olduğumuz açıktır.

Ama bütün bunlarla birlikte, geleceğin yurttaş adayı, henüz "kendi başına kalmaktan" çok uzaktır. Bunun için yine, "son felsefi temellerin özümsenmesi" aracılığıyla daha derin bir temel gerek. "Fakat böyle bir derinleşme...", Bay Dühring'in yolu açmasından beri, "hiç de muazzam bir görev olarak kalmayacaktır." Gerçekten, "varlığın genel şemasının övünebildiği az miktarda sıkı bilimsel bilgi, yanlış skolastik süslerden arındırılırsa ve her yerde yalnızca" Bay Dühring tarafından "onaylanmış gerçekliğe geçerlik tanınmaya karar verilirse", basit felsefe de, geleceğin gençliği için tamamen erişilebilir hale gelir. "Sonsuzluk kavramlarını ve bunların eleştirisini bugüne kadar görülmemiş bir genişliğe kavuşturduğumuz *son derece basit* yöntemler anımsandığında" — "güncel derinleştirme ve keskinleştirme sonucu, evrensel mekân ve zaman anlayışının öylesine basit biçimlendirilmiş unsurlarının sonunda önbilgiler dizisi içine niye giremeyeceği hiç anlaşılmazdır...", Bay Dühring'in "en köklü düşünceleri yeni toplumun evrensel eğitim sisteminde, ikincil bir rol oynamamalıdır." Maddenin kendi kendine eşit durumu ve sayılmış sayısız, tam tersine, "yalnızca insanı kendi ayakları üzerine dikmekle değil, aynı zamanda ona kendi kendine, *mutlak* denilen şeyin aslında *ayakları altında olduğunu* kavratmak"la görevlidir.

Görüldüğü gibi, geleceğin ilkokulu, Yunanca ve Latincenin yerine biraz daha saf ve uygulamalı matematiğin ve özellikle gerçeklik felsefesi ögelerinin geçtiği ve Almanca öğretiminin yeniden rahmetli Becker'in düzeyine, yani dördüncü sınıf düzeyine indirgendiği biraz "soylulaştırılmış" bir Prusya mektebinden başka bir şey değildir. Gerçekten de, Bay Dühring'in —değindiği bütün alanlarda son derece sığ oldukları tarafımızdan kanıtlanmış— "bilgiler"inin, ya da daha doğrusu esaslı bir ön "arındırma"dan sonra bunlardan arda kalan şeylerin, aslında gerçekte bu diziden hiç ayrılmadıkları halde, neden istisnasız

hepsinin "sonunda bu önbilgiler dizisi içine" giremeyecekleri "kesinlikle anlaşılmaz"dır. Bay Dühring, sosyalist toplumda işin ve eğitimin birleştirileceğini ve böylece çok yönlü bir teknik eğitimin ve bilimsel eğitim için pratik bir temelin sağlanacağını elbette duymuştur; bu nedenle bu nokta da bilinen tarzda sosyalitenin hizmetine konmuştur. Fakat, görmüş olduğumuz gibi, eski işbölümü, geleceğin Dühringci üretiminde özünde varlığını rahatça sürdüreceğinden, bu teknik okul eğitimi, gelecekteki her türlü pratik uygulamadan, bizzat üretim için her türlü önemden kopuktur; sadece okulsal bir amacı vardır: köktenci altüst edicimizin adını bile duymak istemediği jimnastiğin yerini almalıdır. Bundan ötürü, o bize ancak, örneğin: "Gençler ve yaşlılar, sözcüğün ciddi anlamında çalışırlar", gibisinden birkaç boş cümle sunabilir. Bu ipsiz sapsız gevezelik, Marx'ın "*Kapital*", sayfa 508–515'de[1] açımladığı şu teziyle karşılaştırıldığı zaman, gerçekten içler acısı görünür: "Robert Owen'da ayrıntılarıyla izlenebileceği gibi, fabrika sisteminden, belli bir yaşın üzerindeki her çocuk için, yalnızca toplumsal üretimin artırılmasının bir yöntemi olarak değil, aynı zamanda çok yönlü gelişmiş insanın üretilmesinin tek yöntemi olarak, üretici işi ders ve jimnastikle birleştiren geleceğin eğitiminin embriyonları ortaya çıkmıştır."[2]

Gerçeklik felsefesinin bütün bilginin çekirdeğini oluşturacağı ve tıp fakültesinin yanısıra hukuk fakültesinin de varlığını en gelişmiş haliyle sürdüreceği geleceğin üniversitesini geçelim; yalnızca "birkaç konu" için geçerli olacaklarını öğrendiğimiz "özel uzmanlık kurumları"nı da geçelim. Geleceğin genç yurttaşının, tüm öğrenimini bitirdikten sonra, sonunda evlenmek için bir kadın arayacak kadar "kendisiyle başbaşa kaldığını" varsayalım. Bay Dühring ona burada hangi gidişatı salık verir?

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt. I, s. 508–516. *–Red.*

[2] Bkz. age, s. 509. *–Red.*

"Özelliklerin korunması, kökten kurutulması, karıştırılması ve hatta yeni biçimlenen gelişmesi açısından üremenin önemi karşısında, insani olanın ve insani olmayanın kökleri, büyük ölçüde cinsel birleşme ve seçimde, ayrıca da belirli bir doğum sonucu lehinde ya da aleyhinde gösterilen dikkatte aranmalıdır. Bu alanda egemen olan sefahatin ve duygusuzluğun yargılanması, pratik olarak daha sonraki bir çağa bırakılmalıdır. Yine de başından itibaren, önyargıların baskısı altında bile, en azından şu kadarı kavratılmalıdır ki, önemli olan, doğumların sayısından çok, insan kaygısının doğasının başarabildiği ya da başaramadığı nitelikleridir. Gerçi canavarlar, her zaman ve her hukuk sistemi altında yok edilmişlerdir; ama normalden, varlığın insan görünüşünü yok eden biçimsizliğe kadar giden ölçeğin, çeşitli dereceleri var... Ancak kötü bir ürün olacak bir insanın doğuşu önlenirse, bu olgu açıkça bir başarıdır." Aynı biçimde bir başka yerde şu söylenir: "Felsefi açıdan, doğmamış dünyanın mümkün olan en iyi bileşim hakkını... kavramak... zor değildir... Bu bakımdan, gebe kalma ve herhalde bir de doğum, önleyici ve istisnai olarak da seçici bir önlem alma fırsatını sunar." Ve daha ilerde: "İnsanı mermerde idealize eden Yunan sanatı, daha az ölçüde sanatsal gerçekleşen ve bundan dolayı milyonların yaşamsal yazgısı bakımından çok daha ciddi olan canlı-kanlı insan oluşturmayı yetkinleştirme görevi ele alınır alınmaz, aynı tarihsel öneme sahip olmayacaktır. Bu tür sanat, salt taştan değildir, estetiğinin de ölü biçimlerin seyriyle ilgisi yoktur" vb.

Gelecekteki genç yurttaşımız şaşakalır. Evliliğin salt taştan bir sanat, ya da ölü biçimlerin seyri olmadığını, kuşkusuz, Bay Dühring olmadan da biliyordu; fakat Bay Dühring ona, bedeniyle birlikte sempatik bir kadın kalbi bulmak için, şeylerin seyrinin ve kendi özünün ona açtığı bütün yolları tutabileceği sözünü vermişti. Asla, diye gümbürder ona şimdi "daha derin ve daha sıkı ahlâklılık." Yapılacak ilk şey, cinsel birleşme ve seçim ala-

nında egemen olan sefahati ve duygusuzluğu terketmek ve yeni doğan dünyanın mümkün olan en iyi bileşim hakkını göz önünde tutmaktır. Onun için bu ciddi anda yapılacak olan, canlı-kanlı insanın oluşumunu yetkinleştirmek, yani bir çeşit canlı-kanlı Phidias olmaktır. Buna nasıl başlamalı? Bay Dühring'in yukarıdaki gizemli açıklamaları, bizzat kendisi bunun bir "sanat" olduğunu söylemesine rağmen, ona en küçük bir ipucu bile vermiyor. Sakın Bay Dühring, bu sanat hakkında da, benzerleri bugünlerde Alman kitap pazarında kapalı ambalaj içinde dolaşımda bulunan kitaplara benzer bir elkitabına "şematik olarak göz önünde" sahip olmasın? Gerçekte artık burada sosyalitede değil, tersine *Sihirli Flüt*'te[171] bulunuyoruz; şu farkla ki, şişman farmason papaz Sarastro, bizim daha derin ve daha sıkı ahlâkçımız karşısında, "ikinci sınıf rahip" bile sayılmaz. Onun, müritleri olan âşık çifti tabi tuttuğu sınamalar, Bay Dühring'in "ahlâklı ve özgür evliliğe" girmelerine izin vermeden önce, kendi iki egemen bireyini tabi tuttuğu korku dolu sınav karşısında gerçekten çocuk oyunu kalır. Olabilir ki, mutlak olan, gerçi "kendisiyle başbaşa kalmış" gelecek Tamino'muzun ayakları altındadır, ama ayaklarından biri, bazı kötü dillilerin ona topal diyecekleri şekilde, normalden birkaç basamak sapıyordur. Canının içi geleceğin Pamina'sının da, bazı kıskanç dillerin küçük bir kambur bile diyebileceği sağ omuza doğru hafif bir eğilme sonucu, sözü geçen mutlak üzerinde dimdik durmaması da olanak dahilindedir. O zaman ne olacak? Daha derin ve daha katı Sarastro'muz, etten ve kemikten insan yetkinleştirme sanatını icra etmelerini onlara yasaklayacak mı, "gebe kalma" sırasında "önleyici", "doğum" sırasında "seçici korumasını" mı kullanacak? Bire karşı on, şeyler başka türlü olur; âşık çift Sarastro-Dühring'i yüzüstü bırakıp evlendirme memuruna gider.

Durun! diye haykırır Bay Dühring. Bunu söylemek istememiştim. Biraz dinleyin. "Sağaltıcı cinsel birleşmelerin gerçek-

ten insani yüksek dürtülerinde... yoğunlaşmış tezahürü *tutkulu aşk* olan cinsel uyarının insanca soylulaştırılmış biçimi, karşılıklı olduğunda, sonucu itibariyle yararlı bir birleşmenin de en iyi güvencesidir... kendinde uyumlu bir ilişkiden duygu birliği belirtisi taşıyan bir ürün çıkması, ancak ikinci dereceden bir sonuçtur. Buradan da her türlü zorun zararlı sonuç vereceği sonucu çıkar" vb. Böylece, sosyalitelerin en güzelinde, her şey en güzel şekilde hallolur. Topal ile kambur birbirini tutkuyla sever ve dolayısıyla karşılıklı oluşuyla da uyumlu "ikinci dereceden bir sonuç"un en iyi garantisidir, her şey romandaki gibi olur; sevişirler, birbirinin olurlar ve tüm daha derin ve daha katı ahlâklılık, her zaman olduğu gibi, uyumlu bir anlamsızlığa varır.

Bay Dühring'in, bir bütün olarak dişi cinsiyet hakkında beslediği soylu düşünceler, bugünkü topluma karşı şu suçlamada ortaya çıkıyor: "İnsanın insana satılması üzerine kurulu baskı toplumunda fuhuş, zoraki evliliğin erkekler yararına doğal tamamlayıcısı sayılır ve *kadınlar için buna benzer bir şeyin mümkün olmaması da en anlamlı* ve en anlaşılır olgulardan biridir." Bu iltifat karşılığında Bay Dühring'in kadınlardan alacağı teşekkürleri devşirmeyi dünyada istemem. Yine de, artık pek öyle alışılmadık olmayan gelir türünü, jigololuğu, Bay Dühring hiç bilmiyor olabilir mi? Ve Bay Dühring vaktiyle bizzat stajyerdi (*Referendarius*)[172] ve Berlin'de oturuyor, ki daha benim zamanımda, bundan otuzaltı yıl önce, asteğmenleri saymazsak, stajyer, jigoloyla (*Schürzenstipendarius*) yeterince sık uyak düşüyordu!

*

Çoğu kez yeterince kuru ve cansıkıcı olan konumuzdan, uzlaşma ve neşe içinde ayrılmamıza izin verilsin. Ortaya konmuş

bulunan çeşitli sorunları incelemek zorunda kaldığımız sürece, yargı, söz götürmez nesnel olgulara bağlı idi; ve bu olgular nedeniyle de, ister istemez çoğu kez keskin, hatta sert bir biçime bürünüyordu. Felsefeyi, iktisadı ve sosyaliteyi arkamızda bıraktığımız ve daha önce ayrıntılı yargıladığımız yazarın tüm portresinin önümüzde durduğu bu anda, artık insani düşünceler ön plana geçebilir; artık başka türlü anlaşılmaları olanaklı olmayan bazı bilimsel yanlışları ve böbürlenmeleri kişisel nedenlere indirgeyip, Bay Dühring hakkındaki genel yargımızı şu sözlerle özetleyebiliriz: *Megalomaniden kaynaklanan eblehlik.*

EKLER

"*[ANTİ-]DÜHRİNG*"E ESKİ ÖNSÖZ DİYALEKTİK ÜZERİNE [1878]

Aşağıdaki çalışma, kesinlikle bir "iç dürtü"nün sonucu ortaya çıkmamıştır. Tam tersine, Bay Dühring'in en yeni sosyalist teorisini eleştirel olarak aydınlatmak için beni harekete geçirene kadar ne çok çaba harcadığına dostum Liebknecht tanıklık eder. Bir kez buna karar verdikten sonra, kendisini yeni bir felsefi sistemin son pratik ürünü olarak sunan bu teoriyi bu sistemle bağıntı içinde ve böylelikle sistemin kendisini araştırmaktan başka seçeneğim kalmadı. Yani, mümkün olan herşeyden ve başka bazı şeylerden de söz ettiği kapsamlı bir alanda Bay Dühring'i izlemek zorundaydım. 1877 yılı başından beri Leipzig "*Vorwärts*"te yayınlanan ve şimdi bağıntı içinde önünüzde duran bir dizi makale böyle ortaya çıktı.

Bütün öz övgüsüne karşın son derece önemsiz bir sistemin eleştirisi, konunun niteliği gereği bu genişlik içinde ortaya çıkıyorsa, bunu iki koşulla mazur göstermek mümkün. Bir taraftan bu eleştiri, bana, bugün daha genel bilimsel ya da pratik ilgiye sahip tartışma noktalarına ilişkin görüşlerimi çeşitli alanlarda olumlu olarak açımlama fırsatı verdi. Bay Dühring'in sisteminin karşısına başka bir sistem koymak ne kadar az aklımdan geçebilirse de, umarım ki okuyucu, tarafımdan ortaya koyulan görüşlerde de, ele alınan konunun tüm çeşitliliğine rağmen, iç bağıntı eksikliği hissetmez.

Diğer taraftan ise "sistem yaratıcı" Bay Dühring, bugünkü Almanya'da münferit bir görüngü değil. Belli bir zamandan beri Almanya'da felsefi, özellikle de doğa felsefesi sistemleri, bir gece içinde düzinelerle, yerden mantar gibi bitiyor, sayısız yeni politika, ekonomi vs. sistemlerinden söz bile etmiyoruz. Nasıl ki, modern devlette her yurttaşın, oylamaya çağrıldığı tüm sorunlarda karar verecek olgunlukta olduğu varsayılıyorsa; nasıl ki, ekonomide her alıcının, geçimi için alışverişte söz konusu olan tüm malları iyice bildiği varsayılıyorsa — şimdi bilimde de bu uygulanmalı. Herkes her şey üzerine yazabilir ve "bilim özgürlüğü" tam da, öğrenmediği şey üzerine yazmak ve bunu biricik sıkı bilimsel yöntem olarak göstermek demek oluyor. Bay Dühring ise, bugün Almanya'da her yerde ön plana çıkan ve çıkardığı gürültüyle diğer sesleri bastıran bu arsız sahte bilimin, yüksek safsatanın en karakteristik tiplerinden birisi. Şiirde, felsefede, ekonomide, tarih yazımında yüksek safsata, kürsüde ve tribünde yüksek safsata, heryerde yüksek safsata, diğer ulusların yalın, beylik-vülger safsatasından farklı olarak üstünlük ve düşünce derinliği iddiasındaki yüksek safsata, Alman entelektüel sanayiinin en karakteristik ve en kitlesel ürünü olarak yüksek safsata, aynen tüm diğer Alman malları gibi —ne yazık ki Filadelfiya'da[173] onların yanında temsil edilmiyordu—, ucuz ama kötü. Hatta Alman sosyalizmi bile, son dönemlerde, özellikle de Bay Dühring'in iyi örneğinden beri, oldukça dikkat çekici bir yüksek safsatacılık taslıyor; pratik sosyal-demokrat hareketin bu yüksek safsatayla soğukkanlılığını fazla kaybetmemesi, yine, doğabilim dışında şu anda herşeyin oldukça hasta olduğu bir ülkede, işçi sınıfımızın kayda değer sağlıklı doğasının bir kanıtıdır.

Naegeli, Münih Doğa Araştırmacıları Toplantısında, insan bilgisinin asla her şeyi bilme karakteri alamayacağını söylediğinde,[174] belli ki, Bay Dühring'in başarılarından habersiz kalmış. Bu başarılar beni, üzerinde en iyi halde bir acemi vasfıyla

hareket edebileceğim bir dizi alanda, onları izlemek zorunda bıraktı. Bu, özellikle, "uzman olmayan" birisinin üzerine bir söz söylemesinin şimdiye kadar genellikle saygısızlıktan daha ağır sayıldığı doğabilimin çeşitli dalları için geçerlidir. Bununla birlikte, yine Münih'te sarfedilen ve başka bir yerde daha yakından ele alınan Bay Virchow'un, her doğa araştırmacısının kendi uzmanlık alanı dışında yine yalnızca bir yarım bilgili, kabaca söylenirse, bir acemi olduğu ifadesi beni yüreklendiriyor. Nasıl ki, böyle bir uzman zaman zaman komşu alana sıçrayabilirse ve sıçramak zorundaysa ve orada ilgili uzmanlar tarafından ifade acemilikleri ve küçük eksiklikleri hoş görülürse, aynı şekilde ben de kendime doğa olaylarını ve doğa yasalarını genel teorik görüşlerimin kanıt örnekleri olarak alma özgürlüğü tanıdım ve aynı hoşgörüyü bekleyebilirim. Modern doğabilimin sonuçları, bugünkü doğa araştırmacılarını, isteseler de, istemeseler de, teorik-genel sonuçlar çıkarmaya sürükleyen aynı karşı koyulmazlıkla, kendilerini, teorik şeylerle uğraşan herkese dayatıyor. Ve burada ortaya belirli bir denge çıkıyor. Teorisyenler doğabilim alanında yarı bilgililerse, bugünkü doğa araştırmacıları da gerçekte teori alanında, şimdiye kadar felsefe olarak adlandırılan alanda aynı şeydir.

Ampirik doğa araştırması o kadar muazzam miktarda pozitif bilgi malzemesi biriktirdi ki, bunu tek tek her araştırma alanında sistemli ve iç bağıntısına göre sınıflandırma gerekliliği muhakkak zorunlu hale gelmiştir. Aynı şekilde tek tek bilgi alanlarını, kendi aralarında doğru bir bağlantı içine sokmak da zorunlu hale gelir. Böylelikle ise doğabilimleri, teorik alana giriyor ve ampirik yöntemler burada iflas ediyor, burada yalnızca teorik düşünme yardımcı olabilir. Teorik düşünme ise, sadece yetenek itibariyle doğuştan kazanılan bir özellik. Bu yeteneğin geliştirilmesi, eğitilmesi gerekir ve bu eğitim için, bugüne değin, bugüne kadarki felsefenin incelenmesinden başka bir araç yok.

Her çağın, o halde çağımızın da teorik düşünüşü, çeşitli dönemlerde çok çeşitli biçimler ve böylelikle çok çeşitli içerikler alan tarihsel bir üründür. Dolayısıyla düşünüş bilimi, diğerleri gibi, tarihsel bir bilimdir, insan düşünüşünün tarihsel gelişiminin bilimidir. Ve bu, düşünüşün ampirik alanda pratiğe uygulanması için de öneme sahiptir. Çünkü, birincisi, düşünüş yasalarının teorisi, darkafalının aklının bunu mantık sözcüğünde tasarladığı gibi, kesinlikle, tüm zamanlar için kesin bir "ebedi doğru" değildir. Bizzat formel mantık, Aristoteles'ten bugüne kadar şiddetli tartışmaların alanı olarak kaldı. Ve diyalektik, şimdiye kadar ancak iki düşünür tarafından, Aristoteles ve Hegel tarafından, tam olarak araştırıldı. Fakat tam da diyalektik, bugünkü doğabilimi için en önemli düşünüş tarzıdır, çünkü yalnızca o, doğada meydana gelen gelişme süreçleri için, bir bütün olarak bağıntılar için, bir araştırma alanından diğerine geçiş için benzer haller ve böylelikle açıklama yöntemleri sunar.

Ama ikincisi, insan düşünüşünün tarihsel gelişme süreciyle, dış dünyanın genel bağlantıları üzerine çeşitli dönemlerde ortaya çıkan görüşlerle tanışıklık, teorik doğabilim için de bir gereksinimdir, çünkü bizzat bunun tarafından ortaya sürülen teoriler için bir ölçek oluşturur. Felsefe tarihiyle tanışıklık eksikliği ise, burada çok sık ve çok çarpıcı bir biçimde ortaya çıkıyor. Felsefede yüzyıllardır ileri sürülen, sık sık felsefi olarak çoktan ıskartaya çıkmış önermeler, teori yapan doğa araştırmacılarında sık sık yepyeni bilgelik olarak ortaya çıkıyor ve hatta bir zaman için moda haline geliyor. Enerjinin korunumu ilkesini yeni kanıtlarla destekleyip tekrar ön plana geçirmiş olması, elbette mekanik ısı teorisinin büyük bir başarısıdır; fakat sayın fizikçiler bunun daha önce Descartes tarafından ortaya konduğunu anımsasalardı, bu ilkeyi mutlak yeni bir şey olarak ortaya sürerler miydi? Fizik ve kimyanın yeniden neredeyse yalnızca moleküllerle ve atomlarla uğraşmasından bu yana, eski Yunan atom felsefesi zo-

runlu olarak yeniden ön plana çıktı. Fakat bu, en iyileri tarafından bile nasıl bir yüzeysellikle kullanılıyor! Örneğin, Kekulé ("Kimyanın Hedefleri ve Başarıları"), bunun Leukipp yerine Demokrit'e dayandığını söylüyor, ilk kez Dalton'un nitelik olarak çeşitli ilkel atomların varlığını kabul ettiğini ve onlara ilk kez farklı, çeşitli elementlere özgü ağırlıklar yüklediğini iddia ediyor;[175] halbuki herkes, Diogenes Laertius'da (X, 1, §§ 43–44 ve 61) Epikür'ün atomlara yalnızca büyüklük ve biçim bakımından değil, aynı zamanda *ağırlık* bakımından da farklılık tanıdığını, yani kendi tarzında atom ağırlığını ve atom hacmini tanıdığını okuyabilir.

Almanya'da başka hiçbir şeyi halletmeyen 1848 yılı, yalnızca felsefe alanında tam bir dönüş sağladı. Ulus kendini pratik alana atarak, burada büyük sanayinin ve dolandırıcılığın başlangıçlarını, orada Almanya'da doğabilimin o zamandan beri kaydettiği, gezginci vaizler ve karikatürleri Vogt, Büchner vs.'nin başlattığı muazzam atılımı kurup, Berlinli eski Hegelciliğin çölünde kaybolan klasik Alman felsefesini kararlılıkla reddetti. Berlinli eski Hegelcilik, bunu adamakıllı hak etmişti. Fakat bilimin doruğunda durmak isteyen bir ulus, artık teorik düşünüş olmadan yapamazdı. Hegelcilikle birlikte diyalektik de yere çalındı —hem de doğa olaylarının diyalektik karakterinin kendini karşı koyulmaz bir şekilde dayattığı, yalnızca diyalektiğin doğabilimi teorik zirvede tutabileceği bir anda— ve böylelikle çaresiz bir şekilde yeniden eski metafiziğe düşüldü. Kitle içinde o zamandan bu yana, bir taraftan Schopenhauer ve hatta daha sonra Hartmann'ın darkafalılara yaraşır yüzeysel yansımaları ve diğer taraftan bir Vogt'un ve Büchner'in gezgin vaiz materyalizmi ortalığı kasıp kavuruyordu. Üniversitelerde eklektizmin en çeşitli türleri birbiriyle yarışıyordu, bunların tek ortak yanı, geçmiş felsefelerin döküntülerinden kotarılmış ve hepsinin aynı şekilde metafizik olmasıydı. Klasik felsefenin kalıntılarından yalnızca,

son sözü ebediyen bilinmez kendinde şey olan belirli bir Yeni Kantçılık, yani korunmayı en az hak eden Kant parçası, kendisini kurtardı. Nihai sonuç, teorik düşünüşün şimdi egemen olan savrukluğu ve belirsizliğiydi.

Doğa araştırmacılarının, bu savrukluğun ve belirsizliğin ne denli egemenliği altında olduklarını, şu anda yaygın sözümona felsefenin kendilerine nasıl çıkış yolu sunmadığını bizzat hissettikleri izlenimi edinmeden, insanın teorik bir doğabilimsel kitabı eline alması mümkün değil. Ve burada artık, açıklığa kavuşmak için, şu ya da bu biçimde, metafizik düşünüşten diyalektik düşünüşe dönüşten başka bir çıkış yolu, başka bir olanak yoktur.

Bu geri dönüş, çeşitli yollardan gerçekleşebilir. Bu, doğal bir şekilde, kendilerinin artık eski metafizik Prokrustes* yatağına sığdırılmasına izin vermek istemeyen bizzat doğabilimsel buluşların çıplak zoru yoluyla gerçekleşebilir. Ama bu, yığınla gereksiz sürtüşmenin aşılmasını gerektiren uzun, zor bir süreçtir. Bu süreç, büyük ölçüde, özellikle de biyolojide, zaten işliyor. Teorik doğabilimciler, tarihsel olarak mevcut biçimleri içinde diyalektik felsefeyle daha yakından uğraşmak isterlerse, bu süreç çok kısaltılabilir. Bu biçimler içinde özellikle ikisi, çağdaş doğabilimi için çok verimli olabilir.

Birincisi, Yunan felsefesidir. Diyalektik düşünüş, burada henüz, 17. ve 18. yüzyıl metafiziğinin —İngiltere'de Bacon ve Locke, Almanya'da Wolff— kendi kendine kazdığı ve böylelikle kendine, parçanın anlaşılmasından tümün anlaşılmasına, genel bağıntının kavranmasına giden yolu kapattığı sevimli engellerden rahatsız edilmeden, doğal yalınlığı içinde ortaya çıkar. Yunanlılarda —tam da henüz doğayı incelemekte, analiz etmekte ileri olmadıkları için— doğa henüz tüm olarak, geneli içinde görülür. Doğa olaylarının genel bağlantısı, ayrıntıda kanıtlan-

[1] *Prokrustes:* boylarını yatağa uydurmak için konuklarının kol ve bacakları nı uzatan ya da kırıp kısaltan Yunan mitolojisi devi. –*ÇN.*

maz, bu, Yunanlılar için, doğrudan, derinlemesine düşünmenin sonucudur. Yunan felsefesinin daha sonra yerini başka dünya görüşü tarzlarına bırakmasına yol açan yetersizliği burada yatar. Fakat daha sonraki tüm metafizik hasımlarına karşı üstünlüğü de burada yatar. Metafizik, Yunanlılara karşı detayda haklı olsa da, Yunanlılar metafiziğe karşı genelde haklı durumda kaldılar. Hem felsefede hem de daha birçok diğer alanda, evrensel yeteneği ve faaliyetinin kendisine, başka bir halkın hak talep edemeyeceği şekilde, insanlığın tarihsel gelişmesinde bir yer ayırdığı bu küçük halkın başarılarına tekrar tekrar geri dönmemizin bir nedeni budur. Diğer neden ise, Yunan felsefesinin çeşitli biçimlerinde daha sonraki hemen hemen tüm dünya görüşü tarzlarının embriyon halinde, oluşum halinde bulunmasıdır. Dolayısıyla teorik doğabilim de aynı şekilde, bugünkü genel ilkelerinin oluşum ve gelişim tarihini izlemek istiyorsa, Yunanlılara geri gitmek zorundadır. Ve bu kavrayış gittikçe kendine yol açıyor. Kendileri Yunan felsefesinin, örneğin atomizmin döküntüleriyle ebedi doğrular gibi işlem yaparken, ampirik doğabilime sahip olmadıkları için Baconcu-soylu bir tarzda Yunanlılara tepeden bakan doğa araştırmacılarının sayısı gittikçe azalıyor. Yalnız, bu anlayışın Yunan felsefesi hakkında gerçekten bilgi edinmeye doğru ilerlemesi dilenir.

Diyalektiğin tam da Alman doğa araştırmacılarına en yakın gelen ikinci biçimi, Kant'tan Hegel'e kadar klasik Alman felsefesidir. Burada, daha önce değinilen Yeni Kantçılığın dışında da Kant'a geri dönmenin yeniden moda haline gelmesiyle, bir başlangıç yapılmış durumda. Kant'ın, onlar olmaksızın bugünkü teorik doğabilimin ilerleyemeyeceği iki dahiyane hipotezin —daha önce Laplace'a mal edilen güneş sisteminin oluşması teorisi ve gelgit dalgalarının dünyanın dönmesini yavaşlatması teorisi— yaratıcısı olduğu keşfedildikten sonra, Kant, doğa araştırmacıları arasında hak ettiği onura yeniden kavuştu. Fakat, *Hegel*'in

yapıtlarında diyalektiğin daha kapsamlı, tümüyle yanlış bir çıkış noktasından çıkarak da olsa geliştirilmiş bir özetinin bulunmasından beri, Kant'tan diyalektik öğrenmek istemek, gereksiz yorucu ve az verimli bir iş olurdu.

Bir yandan bu yanlış çıkış noktası ve Berlin Hegelciliğinin çaresizce bataklığa saplanması nedeniyle "doğa felsefesi"ne karşı büyük ölçüde haklılık kazanan tepki, parkurunu tamamlayıp salt sövgüye yozlaştıktan sonra, diğer yandan doğabilim teorik gereksinimleri itibariyle yürürlükteki eklektik metafizik tarafından böylesine parlak bir biçimde yarı yolda bırakıldıktan sonra, Bay Dühring'in onca eğlendirici şekilde başardığı sarsaklığa yol açmaksızın, doğabilimciler önünde Hegel'in adını yeniden ağza almak pekâlâ mümkün olur.

Herşeyden önce şu saptanmalıdır ki, burada söz konusu olan kesinlikle Hegelci çıkış noktasının: ruhun, düşüncenin, fikrin ilksel olduğu ve gerçek dünyanın fikrin sadece sureti olduğunun savunulması değildir. Bunu daha Feuerbach terketmişti. Doğada olduğu gibi tarihte de her bilimsel alanda verili *olgulardan*, dolayısıyla doğabilimde maddenin çeşitli hareket ve hareketin çeşitli maddi biçimlerinden yola çıkmak gerektiği; dolayısıyla teorik doğabilimde de bağıntıları olguların içine inşa etmeyip, bilakis onlarda keşfetmek ve keşfedildiğinde de, deney yoluyla mümkün olduğunca kanıtlamak gerektiği konusunda hemfikiriz.

Aynı şekilde, Hegelci sistemin eski ve yeni çizgi Berlinli Hegelcilik tarafından vaaz edilen dogmatik içeriğini muhafaza etmek de söz konusu olamaz. İdealist çıkış noktasıyla birlikte, onun üzerine inşa edilen sistem, yani özellikle Hegelci doğa felsefesi de düşer. Fakat anımsamak gerekir ki, Hegel'e karşı doğabilimsel polemik, onu doğru anladığı ölçüde, sadece bu iki noktaya: idealist çıkış noktasına ve sistemin keyfi, olgulara meydan okuyan inşasına karşı yönelmiştir.

Tüm bunların çıkarılmasından sonra, geriye daha Hegelci diyalektik kalır. "Şimdi Almanya'da büyük söyleyen can sıkıcı, kendini beğenmiş ve vasat taklitçiliğe" karşı, unutulmuş diyalektik yöntemi, Hegelci diyalektiğin onunla bağıntısını ve bundan farkını ilk olarak yeniden öne çıkarmış ve aynı zamanda bu yöntemi "*Kapital*"de ampirik bir bilimin, politik ekonominin olgularına uygulamış olmak, Marx'ın kazanımıdır. Hem de öyle bir başarıyla ki, Almanya'da bile daha-yeni ekonomik ekol, vülger serbest ticaretçiliğin üstüne ancak, Marx'ı eleştirme bahanesiyle Marx'ı (yeterince sık yanlış) kopya ederek çıkabiliyor.

Hegel'in diyalektiğinde, sisteminin diğer tüm dallarında olduğu gibi, tüm gerçek bağlantının aynı tersyüz edilişi egemendir. Fakat Marx'ın söylediği gibi: "Hegel'in elinde diyalektiğin uğradığı mistifikasyon, diyalektiğin genel hareket biçimlerini ilk kez onun kapsamlı ve bilinçli bir şekilde ortaya koymuş olmasını asla engellemez. Bu, onda baş üstü duruyor. Mistik örtünün içindeki rasyonal çekirdeği keşfetmek için, onu ayakları üstüne dikmek gerekir."[1]

Bizzat doğabilimde ise, gerçek ilişkinin baş üstü durduğu, yansımanın ilksel biçim olarak alındığı ve dolayısıyla ayakları üstüne dikilmeye gereksinim duyan teorilerle yeterince sık karşılaşırız. Böylesi teoriler, sık sık, uzun süre egemen olurlar. Isı neredeyse iki yüzyıl boyunca, alışılmış maddenin bir hareket biçimi olmak yerine, özel gizemli bir töz sayıldıysa, bu tam da böyle bir durumdu ve mekanik ısı teorisi, bu altüst edilişi gerçekleştirdi. Yine de ısı tözü teorisinin egemenliği altındaki fizik, son derece önemli bir dizi ısı yasasını keşfetti ve özellikle Fourier ve Sadi Carnot sayesinde,[176] şimdi öncüllerinin bulduğu yasaları altüst etmek ve kendi diline çevirmek zorunda kalan

[1] Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", "İkinci Baskıya Önsöz", Cilt I, s. 12. –*Red.*

doğru görüşün önünü açtı.[1] Aynı şekilde kimyada flojistik teori yüz yıllık deneysel çalışmayla önce malzemeyi sağladı ve onun yardımıyla Lavoisier, Priestley'in elde ettiği oksijende fantastik flojistonun[2] gerçek karşı kutbunu keşfedip, böylelikle tüm flojistik teoriyi çöpe atabildi. Fakat bununla flojistiğin tüm deney sonuçları ortadan kalkmıyordu. Tam tersine. Var olmaya devam ettiler, yalnızca formülasyonları altüst edildi ve flojistik dilden şimdi geçerli olan kimya diline çevrildiler ve bu anlamda geçerliliklerini korudular.

Hegelci diyalektikle rasyonel diyalektiğin ilişkisi, ısı tözü teorisinin mekanik ısı teorisiyle, flojistik teorinin Lavoisier'inkiyle ilişkisi gibidir.

[1] Carnot'nun C işlevi harfiyen altüst edildi: $1/C$ = mutlak sıcaklık. Bu altüst oluş olmadan, onunla hiçbir şey yapılamazdı.

[2] Flojistik teoriye göre, yanmanın özü, yanan cisimden başka, hipotetik bir cismin, flojiston diye adlandırılan mutlak bir yakıtın ayrılmasından ibarettir. *–Red.*

ENGELS'İN "ANTİ-DÜHRİNG"E İLİŞKİN ÖN ÇALIŞMALARINDAN[1][177]

Birinci Kısım: Felsefe

III– Sınıflandırma. Apriorizm (Önsellik)

[Fikirler — Gerçekliğin Yansımaları]

Bütün fikirler, deneyimden alınmış, —doğru ya da bozulmuş— gerçekliğin yansımaları.

III– Sınıflandırma. Apriorizm, s. 77–79

[Maddi Dünya ve Düşünme Yasaları]

İki tür deneyim —dışsal, maddesel ve içsel— düşünme yasaları ve düşünme biçimleri. Düşünme biçimleri de, gelişme sonucu kısmen kalıtımla geçer (örneğin, matematik aksiyomların Avrupalılar için kendiliğinden anlaşılır oluşu, ama Buşmanlar ve Avustralya zencileri için değil).

---

[1] Bu bölümde, Engels'in "Anti-Dühring"e ilişkin elyazması ön çalışmalarının yalnızca en önemli bölümleri verilmiştir. Anlaşılması için redaksiyon tarafından eklenen metinler köşeli parantez içine alınarak belirtilmiştir. *–Red.*

Öncüllerimiz doğruysa ve düşünme yasalarını onlara doğru uygularsak, sonuç, her ikisi de tümüyle farklı yöntemler olmasına rağmen, tıpkı bir analitik geometri hesabının geometrik kurguyla uyuşmak zorunda olması gibi, gerçeklikle uyuşmak zorundadır. Ne yazık ki, bu, hemen hemen hiç olmaz, yalnızca çok yalın işlemler için sözkonusudur.

Dış dünya ise ya doğa, ya da toplumdur.

III– Sınıflandırma. Apriorizm, s. 77–80; IV. Dünya Şeması, s. 85–89 ve X. Ahlâk ve Hukuk. Eşitlik, s. 147

[Düşünme ve Varlığın İlişkisi]

Düşünmenin tek içeriği, dünya ve düşünme yasalarıdır.

Dünyayı incelemenin genel sonuçları, bu incelemenin sonunda ortaya çıkar, yani onlar *ilkeler,* çıkış noktaları değil, tersine *sonuçlar;* vargılardır. Bunları kafada kurmak, temel olarak onlardan yola çıkmak ve sonra da dünyayı kendi kafasında yeniden onlardan kurmak *ideolojidir,* şimdiye kadar her materyalizmi lekeleyen bir ideoloji, çünkü o *doğada* düşünme ve varlığın ilişkisi konusunda bir ölçüde açık olmakla birlikte, tarihte açık değildi, her düşüncenin tarihi-maddi koşullara bağımlılığını görmedi. — Dühring olgular yerine "ilkeler"den yola çıktığı için ideologdur ve ideologu ancak, tezleri *aksiyomatik, basmakalıp* görünecek kadar genel ve boş bir biçimde formüle ederek gizleyebilir ve bunlardan hiç sonuç çıkarılamaz, bilakis bunların *içine* anlam yerleştirilir. Örneğin *tek varlık* ilkesi. Dünyanın birliği ve öbür dünya budalalığı, tüm dünya incelemesinin sonucudur, burada ise *apriori* (önsel), bir *düşünce aksiyomundan* yola çıkarak kanıtlanmak isteniyor. Dolayısıyla saçmalık. — Ama bu tersyüz etme olmadan, sağın felsefe olanaklı değildir.

III– Sınıflandırma. Apriorizm, s. 80–81

[Bağıntılı Bir Bütün Olarak Dünya. Dünyanın Bilinmesi]

Sistematik[1], Hegel'den sonra olanaksız. Dünyanın yekpare bir sistemi, yani bağıntılı bir bütünü temsil ettiği açıktır, ama bu sistemin bilinmesi, *tüm* doğanın ve tarihin bilinmesini önşart koşar, buna da insanlar *asla* erişemezler. Öyleyse sistemler yapan kişi, sayısız boşluğu, *kendi buluşuyla* doldurmak, yani *irrasyonel* fantezi yürütmek, ideoloji yapmak zorundadır.

Rasyonel fantezi — namı diğer kombinezon!

III– Sınıflandırma. Apriorizm, s. 81–84

[Matematik İşlemler ve Salt Mantıksal İşlemler]

Hesap yapan akıl —*hesap makinesi!*— Soyut da olsa dolaysız maddi gözleme dayandıkları için, maddi olarak kanıtlanabilen, sınanabilen matematik işlemlerin, yalnızca tümdengelimle tanıtlanabilen, yani matematik işlemlerin sahip olduğu olumlu kesinliğe yeteneksiz —ve aralarından çoğu da yanlış olan— *salt* mantıksal işlemlerle gülünç bir şekilde karıştırılması! *Entegrasyon* makinesi, bkz: Andrew's speech, Nature, Sept. 7, 76[2].

Şema = basmakalıp.

III– Sınıflandırma. Apriorizm, s. 81–84
ve IV– Dünya Şeması, s. 85–89

[Gerçek ve Soyutlama]

Papanın ve şeyhülislâmın yanılmazlıklarını ve dini tehlikeye düşürmeden imzalayabilecekleri herşeyi kapsayan varlığın tek-

[1] Sistematik, burada mutlak, tamamlanmış bir sistem anlamında. *–Red.*

[2] Engels burada Thomas Andrews'ın "British Association for the advancement of science"ın 46. yıllık toplantısında yaptığı konuşmayı kastetmektedir. *–Red.*

liği önermesi ile Dühring, tıpkı herhangi bir matematik aksiyomdan yola çıkarak bir üçgen ya da bir küreyi ne kadar az yapabilirse ya da Pitagor teoremini ne kadar az türetebilirse, tüm varlığın mutlak *maddiliğini* de o kadar az kanıtlayabilir. Her ikisi için de, ancak irdelenmelerinin bu sonuçlara götürebileceği gerçek önkoşullar gerekir. Maddi dünya dışında ayrı bir ruhsal dünyanın olmadığı kesinliği, insan beyninin ürünleri ve işlemleri dahil, gerçek dünyanın uzun ve çetin bir incelenmesinin sonucudur. Geometrinin sonuçları, daha insanlar olmadan doğada boy gösteren çeşitli çizgi, yüzey ve cisimlerin (ışınlılar, böcekler, kristaller, vb.), ya da bunların kombinezonlarının doğal özelliklerinden başka bir şey değildir.

VI– Doğa Felsefesi. Kozmogoni, Fizik, Kimya, s. 105 vd.

[Madde ve Hareket]

Hareket, maddenin varoluş tarzıdır, yani onun salt bir özelliği olmaktan öte birşeydir. Hareketsiz madde yoktur ve asla olamazdı. Uzayda hareket, tek bir gök cismi üzerinde daha küçük kütlelerin mekanik hareketi, ısı olarak moleküler titreşim, elektrik gerilim, manyetik kutuplaşma, kimyasal ayrışım ve bileşim, en yüksek ürününe, düşünmeye kadar organik yaşam — tek tek her madde atomu, her an, hareketin bu biçimlerinden biri ya da diğeri içinde bulunur. Tüm denge, ya yalnızca göreli bir dinginliktir ya da tıpkı gezegenlerinki gibi, denge halinde harekettir. Mutlak dinginlik, yalnızca maddenin olmadığı yerde olanaklıdır. Ne kendisi olarak hareket, ne de mekanik güç gibi onun biçimlerinden birisi, abese vardırmadan, maddeden koparılabilir, ondan ayrı, ona yabancı bir şey olarak karşısına konabilir.

VII– Doğa Felsefesi. Organik Dünya, s. 117–120

[Doğal Ayıklanma]

Dühring'in natural selection'a[1] sevinmesi gerekirdi, çünkü o, onun bilinçli amaç ve araç öğretisinin en iyi örneğidir. — Darwin, yavaş bir değişmenin içinde gerçekleştiği *biçimi,* natural selection'u incelediğinde, Dühring Darwin'in, hakeza Bay Dühring'in de hakkında hiçbir şey bilmediği değişmenin *nedenini* de belirtmesini talep eder. Bilimin hangi ilerlemesini alırsanız alın, Bay Dühring her zaman onda yine de bir şeyin eksik olduğunu bildirecek ve böylece bezginlik yaratmak için yeterli nedene sahip olacaktır.

VII– Doğa Felsefesi. Organik Dünya

[Darwin Üzerine]

Tüm biyolojiden binlerce olgu toparlamak, sınıflandırmak ve işlemekle kalmayıp, aynı zamanda kendi ününü küçültmek için de, ne kadar önemsiz olursa olsun, öncellerinden herbirinin adını sevinçle anan kesinlikle alçakgönüllü Darwin; kendisi bir şey yapmayan, ama kendisine kimsenin hizmet yetiştiremeyeceği... farfaracı Dühring'le karşılaştırıldığında ne denli büyük.

VII– Doğa Felsefesi. Organik Dünya, s. 118–120 ve VIII– (Son), s. 127–129

Dühringlikler. Darwinizm, s. 115. [Felsefe Dersleri]

Bitkilerin *uyum sağlaması:* fiziksel güçlerin ya da kimyasal etkenlerin kombinezonudur, yani uyum sağlama değildir. "Bitki, büyümesi sırasında en çok ışık aldığı yöne yöneldiğinde",

[1] *natural selection* — doğal ayıklanma. *–Red.*

bunu, bitkinin türüne ve özelliğine göre, farklı bir yoldan ve farklı bir tarzda yapar. Fiziksel güçler ve kimyasal etkenler ise burada her bitkide farklı biçimde etkide bulunur ve bu "kimyasal ve fiziksel vb. olan"dan başka bir şey olan bitkiye, daha önceki uzun bir gelişme sonucu ona özgü bir duruma gelmiş bulunan yoldan, ona gerekli olan ışığa erişmesinde yardımcı olurlar. Evet, bu ışık bitkinin hücreleri üzerinde bir uyarıcı olarak etkide bulunur ve bu güçleri ve etkenleri orada tepki olarak harekete geçirir. İşin organik bir hücre yapısı içinde gerçekleşmesi ve burada, tıpkı insan beyninin sinir sisteminde gerçekleştiği gibi gerçekleşen uyarı ve tepki biçimi geçirmesi sonucu, her ikisinde de uyum sağlama deyimi yerindedir. Ve uyum sağlama, kesinlikle bilinç aracılığıyla sağlanıyorsa, bilinç ve uyum sağlama nerede başlar, nerede biter? Monere ile mi, böcek yiyen bitkiyle mi, süngerle mi, mercanla mı, ilk sinirle mi? Dühring bu sınırı çizecek olursa, eski tarz doğabilimcileri çok sevindirirdi. Protoplazma uyarısı ve protoplazma tepkisine, canlı protoplazmanın olduğu her yerde rastlanır — ve yavaş yavaş değişen uyarıların etkisi, yok olmak istemiyorsa, protoplazmanın da değişmesini şart koştuğu için, uyum sağlama deyimi bütün organik cisimler açısından *zorunlu olarak* aynıdır.[1]

VII– Doğa Felsefesi. Organik Dünya, s. 119 vd.

[Uyum ve Kalıtım]

Uyum ve kalıtım, Haeckel tarafından, türlerin gelişimi açısından uyum = olumsuz ya da değiştirici, kalıtım = olumlu ya da koruyucu olarak kavranır. Buna karşılık, Dühring'e göre, s. 122, kalıtımın da olumsuz sonuçları, *değiştirici* bir etkisi olur. (Ayrıca preformasyon saçmalığı.)[178] Şimdi, böylesi bütün karşıtlıklarda olduğu gibi, onları tersyüz etmek ve *biçimi* değiştir-

[1] *Engels'in Kenar Notu:* Ve gayriihtiyari uyum sağlama hayvanlarda da esas şey. *–Red.*

mesiyle uyum sağlamanın esas olanı, *organın kendisini* koruduğunu, kalıtımın ise hep iki diğer bireyin karışımıyla hep, yığılmaları bir tür değişimini dışlamayan değişikliklere yol açtığını kanıtlamaktan daha kolay bir şey yoktur. Kalıtım, uyum göstermenin sonuçlarını da miras alır! Ama bu şekilde, bir adım bile ilerleyemeyiz. *Gerçek durumu* olduğu gibi almamız ve incelememiz gerekir ve o zaman, kuşkusuz, kalıtımı esas olarak koruyucu, olumlu yan, uyumu da sürecin devrimci, olumsuz yanı olarak görmekte Haeckel'in tamamen haklı olduğu ortaya çıkar. Evcilleştirme ve besleme ile irade dışı uyum sağlama, burada Bay Dühring'in tüm "ince görüş"lerinden daha yüksek sesle konuşurlar.

VIII– Doğa Felsefesi. Organik Dünya (Son), s. 130–133

Dühring, s. 141.

Yaşam. Töz değişiminin yaşamın en önemli olayı olduğu, yirmi yıldan beri fizyolojik kimyacılar ve kimyasal fizyologlar tarafından sayısız kez söylenmiş ve burada tekrar tekrar yaşamın tanımı olarak övülmüştür. Fakat ne tam olarak, ne de sonuna kadar. Töz değişimini, yaşamın *yokluğun*da da görüyoruz, örneğin, yeterli hammadde akışı sağlandığında kendi koşullarını sürekli olarak yeniden üreten ve belli cisimlerin sürecin taşıyıcısı olduğu basit kimyasal süreçlerde (örnekler için bkz. Roscoe[1], 102; sülfürik asit üretimi), (ölü organik ve hatta organik olmayan diyaframların?) endozmozunda (içe-geçişme) ve eksozmozunda (dışa-geçişme), yapay Traube hücreleri ve ortamlarında. Yaşamı oluşturduğu söylenen töz değişiminin bizzat kendisinin önce daha yakından belirlenmesi gerekir. Derin temellere, ince görüşe ve daha özenli araştırmaya karşın, yine de sorunun temeline inmiş değiliz ve hâlâ, yaşamın ne olduğunu soruyoruz.

[1] *Roscoe, H. E. — Schorlemmer, C.*, "Ausführliches Lehrbuch der Chemie", Cilt. I, Braunschweig 1877. *–Red.*

Tanımlar bilim için değersiz, çünkü her zaman yetersiz. Tek gerçek tanım, şeyin kendisinin gelişmesi, fakat bu ise artık bir tanım değil. Yaşamın ne olduğunu bilmek ve göstermek için, yaşamın bütün biçimlerini incelemek ve onları bağıntısı içinde ortaya koymak zorundayız. Buna karşılık, *günlük kullanım* bakımından, tanım denilen şeyde, en genel ve aynı zamanda en tipik niteliklerin kısaca ortaya konması çoğu kez yararlı, hatta zorunlu olabilir ve bunun, onun ifade edebileceğinden daha çoğu istenmedikçe, zararı da olmaz. O kadar insanın üzerinde boşuna kafa patlattığı böylesi bir yaşam tanımı vermeyi deneyelim (bkz. Nicholson).[179]

Yaşam, albüminimsi cisimlerin varoluş tarzıdır ve bu varoluş tarzı da özünde bunların kimyasal bileşenlerinin beslenme ve boşaltım yoluyla sürekli yenilenmesinden ibarettir.

Albüminin özsel işlevi olarak organik töz değişiminden ve ona özgü yoğrulabilirlikten bütün diğer en basit yaşam işlevleri türer —besinin ve albüminin karşılıklı etkisinde yatan uyarılganlı — besinin soğurulmasındaki kasılabilirlik; en aşağı düzeyde (monere) bölünme yoluyla çoğalmayı içeren büyüme olanağı— o olmadan besini ne yutmanın ne de sindirmenin mümkün olduğu iç hareket. Fakat basit yoğurulabilir albüminden hücreye ve sonra da organlaşmaya doğru ilerlemenin nasıl gerçekleştiğini bize ancak gözlem öğretebilir ve böylesi bir araştırma da yaşamın günlük yalın tanımının işi değildir. (Dühring s. 141'de ayrıca, tüm bir ara dünya tanıyor, bir dolaşım kanalı sistemi ve bir "embriyon şeması" olmaksızın, gerçek anlamda yaşam da yok. Pasaj çok görkemli.)

X– Ahlâk ve Hukuk. Eşitlik, s. 148–155

Dühring — Ekonomi. — İki Adam

Ahlâk sözkonusu olduğu sürece, Dühring onları eşit kılabilir, ama ekonomi başlar başlamaz, bu iş sona erer. Örneğin, bu iki

adam, bir Yankee broken into all trades[1] ve bakalorya ve gerçeklik felsefesi diplomasından başka bir şeyi olmayan ve ilke olarak eskrim salonunda hiç kol sallamamış Berlinli bir üniversite öğrencisi ise, hani nerde eşitlik? Yankee her şeyi üretir, öğrenci ona yalnızca şurada burada yardım eder, paylaşım verime göre olur ve az zamanda, Yankee, koloninin (çocuklar ya da dışardan gelenler aracılığıyla) olası büyümesini kapitalist tarzda sömürmenin araçlarına sahip olacaktır. Tüm modern durum, kapitalist üretim ve her şey, onlardan *biri* bir kılıca gereksinme duymadan, iki adamdan ortaya çıkabilir.

X– Ahlâk ve Hukuk. Eşitlik, s. 155–160

Dühringlikler

Eşitlik—Adalet. —Eşitliğin adaletin ifadesi, yetkin siyasi ya da toplumsal düzenlemenin ilkesi olduğu düşüncesi, tamamen tarihi olarak ortaya çıkmıştır. Doğal topluluklarda eşitlik yoktu ya da sadece çok sınırlı olarak, bir topluluğun tam hak eşitliğine sahip üyesi için vardı ve kölelikle birlikte vardı. Aynı şekilde ilkçağ demokrasisinde de. Tüm insanların, —Yunanlıların, Romalıların ve barbarların, özgürlerin ve kölelerin, tebaanın ve yabancıların, yurttaşların ve korunma altındaki akrabaların vb.— eşitliği, ilkçağ kafası için sadece çılgın değil, aynı zamanda caniyane bir şeydi ve bunun ilk başlangıcı Hıristiyanlıkta tutarlı bir şekilde takibata uğratıldı. — Katoliklikte, ilkin *tüm insanların Tanrı karşısında günahkârlar olarak olumsuz eşitliği ve* daha dar anlamda İsa'nın inayeti ve kanıyla günahları bağışlanmış Tanrının çocuklarının eşitliği. İki anlayış da, kölelerin, sürgünlerin, kovulmuşların, takibat altındakilerin, ezilenlerin dini olarak Hıristiyanlığın rolünde yatar. Hıristiyanlığın zaferiyle, bu moment

[1] *Yankee broken into all trades* — şeytana pabucunu ters giydiren halis muhlis bir Amerikalı. –*Red.*

ikinci plana düştü ve müminler ve putperestler, ortodokslar ve kâfirler karşıtlığı esas mesele haline geldi. — Kentlerin ve böylelikle burjuvazinin ve proletaryanın az çok gelişmiş ögelerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, eşitlik talebi de burjuva yaşam koşulu olarak yavaş yavaş yeniden doğmaya başlayacak ve proletarya bu talebe siyasal eşitlikten çıkardığı toplumsal eşitlik sonucunu ekleyecekti. Bu, elbette dinsel biçim altında, ilk kez Köylü Savaşı'nda keskin bir şekilde dile geldi. — Burjuva yönü, ilk kez Rousseau tarafından, keskin bir biçimde, fakat henüz tümüyle insancıl bir şekilde formüle edildi. Burjuvazinin tüm taleplerinde olduğu gibi, proletarya burada da uğursuz bir gölge gibi dikilir ve kendi sonuçlarını çıkarır (Babeuf). Burjuva eşitlikle proleter sonuç çıkarma arasındaki bu bağıntı, daha ayrıntılı geliştirilmeli.

Yani eşitlik = adalet ilkesini hazırlayıp ortaya koymak için hemen hemen tüm şimdiye kadarki tarih gerekmişti ve ancak bir burjuvazinin ve bir proletaryanın var olmasıyla başarıldı. Eşitlik ilkesi ise, *ayrıcalıkların* olmaması gerektiği anlamına gelir, yani özünde *olumsuz*dur, bugüne kadarki tüm tarihi kötü ilan eder. Olumlu içeriği olmaması ve tüm geçmişin kısa yoldan yadsınması nedeniyle, büyük bir devrim —89–9 — tarafından ilan edilmeye olduğu kadar, daha sonra sistem üreten düz kafalara da uygundur. Fakat eşitlik = adaleti en yüksek ilke ve son doğru olarak göstermek saçma. Eşitlik ancak eşitsizliğin, adalet de adaletsizliğin karşıtı olarak vardır; dolayısıyla, şimdiye kadarki eski tarihin zıtlıklarıyla ve böylelikle bizzat eski toplumla birlikte vardır.[1]

Bu, onun *ebedi* adaleti ve doğruyu oluşturmasını daha şimdiden dışlar. Komünist rejim altında birkaç toplumsal gelişme ku-

[1] *Engels'in Kenar Notu*: Meta Üretiminde Genel İnsan Emeğinin Eşitliğinden Eşitlik Düşüncesi. *Kapital*, s. 36 (Bkz. Karl Marx, "*Kapital*", Cilt I, s. 65. –*Red.*

şağı ve artan kaynaklar, insanları, eşitlik ve hak konusundaki bu ısrarın tıpkı bugün soyluluk ve doğumdan gelen ayrıcalıklarda ısrar etmek gibi gülünç olacağı, eski eşitsizlik ve eski pozitif hukuka, hatta yeni geçiş hukukuna karşıtlığın pratik yaşamdan kaybolacağı, kendi eşit ve adil ürün payının verilmesini inatla isteyen kişiye, iki katını vererek alay edileceği bir noktaya getirecektir. Dühring bile bunu "önceden görülebilir" bulacaktır, öyleyse eşitlik ve adalet, tarihsel anıların sandık odasından başka nerede kalacak? Bunlar bugün ajitasyon için mükemmel olsa bile, ebedi doğrular olmaktan çok uzaktır.

(Eşitliğin *içeriği* açımlanmalı. — Haklarla vb. sınırlanması.)

Ayrıca, soyut eşitlik teorisi, bugün de ve daha oldukça uzun bir gelecek için de bir saçmalıktır. Bir Buşman ya da bir Ateş Adalı, hatta yalnızca bir *köylü* ya da yarı-feodal bir tarım gündelikçisiyle kendi arasındaki soyut eşitliği kabul etmek istemek, bir sosyalist proleterin ya da teorisyenin aklına bile gelmez; bunun sadece Avrupa'da da olsa aşıldığı andan itibaren, soyut eşitlik bakış açısı da aşılmış olur. Rasyonel eşitliğin yerleştirilmesiyle, bizzat bu eşitlik tüm anlamını yitirir. Eşitlik şimdi talep edildiğinde, bu, *güncel tarihsel koşullardan* kendiliğinden kaynaklanan entelektüel ve ahlâki *eşitlemenin* öncelenmesi olarak yapılır. *Ebedi* bir ahlâkın ise bütün zamanlarda mümkün olmuş ve *her yerde* mümkün olması gerekir. Eşitlik konusunda bunu ileri sürmek, Dühring'in bile aklına gelmez; tersine, o, geçici bir dönem için baskıyı kabul ediyor, dolayısıyla onun ebedi bir doğru değil, tarihsel bir ürün ve belirli tarihsel durumların bir alameti olduğunu kabul ediyor.

Burjuvazinin eşitliği (sınıf *ayrıcalıklarının* kaldırılması), proletaryanınkinden (bizzat sınıfların kaldırılması) çok farklıdır. Bu sonuncudan daha öteye götürüldüğünde, yani soyut düşünül-

düğünde, eşitlik bir saçmalık haline gelir. Zaten bizzat Bay Dühring de sonunda, silahlı ve idari, yargı ve polis gücü olarak onu arka kapıdan yeniden içeri sokmak zorunda kalıyor.

Böylece *bizzat eşitlik fikri,* hazırlanıp ortaya konması tüm ön tarihi gerektiren, dolayısıyla ezelden beri doğru olarak var olmamış *tarihsel bir üründür.* Şimdi insanların çoğunluğu için, —en principe[1]— kendiliğinden anlaşılır birşey olması, aksiyomatikliğinin değil, *18. yüzyıl fikirlerinin yaygınlaşmasının* sonucudur. Ve bu nedenle iki ünlü adam bugün eşitlik zeminine geliyorlarsa, bunun nedeni, onların 19. yüzyılın "eyyitimli" adamları olarak düşünülmüş olması ve onlar için bunun "*doğal*" olmasıdır. *Gerçek* insanların nasıl davranmış oldukları ve davrandıkları daima içinde yaşadıkları toplumsal koşullara bağlıdır ve bağlıydı.

IX– Ahlâk ve Hukuk. Ebedi Doğrular, s. 144–146 ve X– Ahlâk ve Hukuk. Eşitlik, s. 155–160

[Fikirlerin Toplumsal İlişkilere Bağımlılığı]

İnsanların fikir ve tasarımlarının onların yaşam koşullarını yarattığı —tersi değil— düşüncesi, şimdiye kadarki tüm tarih tarafından yalanlanır, o tarih ki, içinde daima istenilenden farklı bir şey, hatta daha sonraki süreçte tam tersi ortaya çıkmıştır. Bu düşünce ancak, insanlar az çok uzak bir gelecekte, değişen koşullar dolayısıyla toplumsal yapılanmanın (sit venia verbo[2]) değişmesi zorunluluğunu, o kendini onlara bilinçsizce ve istenmeksizin dayatmadan önce gördükleri ve istedikleri ölçüde gerçekleşebilir. —Aynı şey, *hukuk* kavramları, yani politika için de geçerlidir (as far as that goes[3], bu nokta "Felsefe" içinde ele alınmalı— "zor" ekonomiye kalacak).

---

[1] *en principe*— prensip olarak. *–Red.*

[2] *sit venia verbo* — bu kelimeyi bağışlayın. *–Red.*

[3] *as far as that goes* — olabildiğince. *–Red.*

XI– Ahlâk ve Hukuk. Özgürlük ve Zorunluluk, s.167–169 (aynı zamanda bkz. Üçüncü Kısım, –. Devlet, Aile, Eğitim, s. 408–410)

*Doğa*nın doğru yansıması bile, son derece zor, uzun bir deneyim tarihinin ürünü. Doğa güçleri, ilkel insan için yabancı, gizemli, üstün bir şey. *Tüm* uygar halkların geçtikleri belli bir aşamada o, doğa güçlerini kişileştirerek özümser. İşte bu kişileştirme güdüsü, her yerde tanrılar yaratmıştır ve tanrının varlığının kanıtına ilişkin consensus gentium[1] sadece, zorunlu geçiş aşaması olarak bu kişileştirme güdüsünün, dolayısıyla dinin de genelliğini kanıtlar. İlk kez doğa güçlerinin gerçek bilgisi, tanrıları ya da tanrıyı, bir konumdan sonra diğerinden kovar (Secchi ve onun güneş sistemi). Bu süreç şimdi o kadar ilerlemiştir ki, teorik bakımdan tamamlanmış olarak görülebilir.

Toplumsal konularda yansıma daha da zor. Toplum, tarihsel önkoşulların yanısıra, ekonomik ilişkiler, üretim ve değişim tarafından belirlenir.

XII– Diyalektik. Nicelik ve Nitelik, s. 175–177 (aynı zamanda bkz. Giriş, s. 61–63)

Karşıtlık — bir şey karşıtıyla birlikte varsa, kendi kendisi ile *çelişki* içinde bulunur ve düşünce olarak ifadesi de aynı şekilde. Örneğin, bir şeyin aynı zamanda kendisi kalması ve yine de durmadan değişmesi, kendinde "süreklilik" ve "değişiklik" karşıtlığını taşıması, bir *çelişki*dir.

XIII– Diyalektik. Yadsımanın Yadsınması

[Yadsımanın Yadsınması]

Tüm Hint-Avrupalı halklar *ortak* mülkiyetle başlar. Hemen hepsinde, toplumsal gelişmenin seyri içinde ortadan kaldırılır,

[1] *consensus gentium* — halkların ...e ilişkin görüş birliği. *–Red.*

yadsınır, yerini başka biçimler —özel mülkiyet, feodal mülkiyet, vb.— alır. Bu yadsımayı yadsımak, ortak mülkiyeti gelişmenin daha yüksek bir düzeyinde yeniden kurmak, toplumsal devrimin görevidir. Ya da: Antik felsefe, başlangıçta doğal materyalizmdi. Bundan, idealizm, spiritülalizm, önce ruh ve beden karşıtlığı ve daha sonra da ölümsüzlük öğretisi ve tektanrıcılık biçiminde, materyalizmin yadsınması ortaya çıktı. Bu spiritüalizm, Hıristiyanlık tarafından genel olarak yayıldı. Bu yadsımanın yadsınması — eskinin daha yüksek bir aşamada yeniden üretilmesi, geçmiş karşısında, teorik vargısını bilimsel sosyalizmde bulan modern materyalizmdir...

Bu doğal ve tarihsel süreçlerin elbette düşünen beyinde yansımaları vardır ve yukardaki $-a$ X $-a$ vb. örneklerde görüldüğü gibi, kendilerini yeniden üretirler; ve tam da en yüksek diyalektik problemler, ancak bu yöntem yardımıyla çözülebilirler.

Fakat bir de kötü, kısır bir yadsıma var. —Gerçek, doğal, tarihsel ve diyalektik yadsıma, (biçimsel anlamda) tüm gelişmenin— karşıtlara bölünme, bunların mücadelesi ve çözümünün itici gücüdür, bununla birlikte (tarihte kısmen, düşüncede tamamen), kazanılan deneyim temelinde, ilkel çıkış noktasına, ama daha yüksek bir aşamada, yeniden ulaşılır. — Bu kısır yadsıma, şeyin kendisinin bir gelişme aşaması değil, ama dışardan sokulmuş bir *kanı* olan, salt öznel, bireysel yadsımadır. Ve bundan hiçbir şey çıkamayacağı için, bu şekilde bir yadsıma yapan, kendini dünyayla barışık olmamak, var olan ve cereyan eden her şeyi, tarihin tüm gelişmesini hırçınlıkla yermek zorundadır. Eski Yunanlılar gerçi bazı başarılar kaydetmişlerdi, ama tayf analizini, kimyayı, diferansiyel hesabı, buhar makinelerini, şoseleri, elektrikli telgrafı ve demiryolunu bilmiyorlardı. Bu ikincil derecede insanların ürünleri üzerinde neden hâlâ durulsun? Her şey kötü —bu tür yadsıyıcı bu ölçüde kötümserdir— bizim yetkin ulu kişiliğimiz hariç ve böylece kötümserliğimiz iyimserliğe

dönüşür. Ama bu şekilde, biz de yadsımanın yadsınması suçunu işledik!

Rousseau'nun tarihe ilişkin düşünce tarzı bile —başta eşitlik, eşitsizlik yoluyla bozulma, eşitliğin daha üst aşamada kurulması— yadsımanın yadsınmasıdır.[1]

Dühring sürekli olarak idealizmi — *ideal* anlayış, vb. vaaz ediyor. Mevcut ilişkilerden gelecek için sonuçlar çıkarırsak, güncel tarihte etkin olan *olumsuz* ögelerin *olumlu* yanını kavrar ve incelersek —ve hatta kendi türünün en darkafalı ilerlemecisi, idealist Lasker bile bunu yapıyor—, Dühring buna "idealizm" diyor ve bundan kendisi için, okul planına kadar, bilgisizliğe dayandığı için fanteziye dayanan bir gelecek kurgusu yapma hakkı çıkarıyor. Bununla, *yadsımanın yadsınması suçunu işlediğinin* farkına varmıyor.

XIII– Diyalektik. Yadsımanın Yadsınması, s. 194–196

Yadsımanın Yadsınması ve Çelişki. — Olumlu bir şeyin "hiçlik"i, kesin bir hiçliktir, der Hegel.[180] "Diferansiyeller, birbirleriyle anda mevcut sorunun durumu tarafından belirlenen bir ilişki içinde bulunan *gerçek sıfırlar* olarak görülebilir ve ele alınabilirler."[181] Bu, matematiksel olarak, *bir saçmalık değildir,* der Bossut. Pay ve paydanın aynı zamanda ortadan kalkması durumunda, 0/0 çok belirli bir değere sahip olabilir. Aynı şekilde, 0/0 = A/B'de A ve B'nin değeriyle birlikte değiştiği yerde 0 : 0 = A : B (s. 95, örnekler). Ve sıfırların ilişkiler içinde bulunmaları, yani yalnızca genel olarak değer taşımakla kalmayıp, aynı zamanda sayılarla ifade edilebilen değerlere sahip olmaları bir "çelişki" değil midir? 1 : 2 = 1 : 2 ; 1 — 1 : 2 — 2 = 1 : 2; 0 : 0 = 1 : 2.[182] —

[1] Bu paragraf, taslağın kenarında, atıfta bulunduğu yer belirtilmeden bulunuyor. *–Red.*

Bizzat Dühring, sınırsız derecede küçük büyüklüklerin toplamlarının matematiğin en yüksek vb. işlemleri, açıkçası, integral hesap olduklarını söylüyor. Peki, bu nasıl oluyor? İki, üç ya da daha çok değişken, yani değişimlerinde kendi aralarında belirli bir oranı gözeten büyüklüğüm var. Diyelim ki, *x* ve *y ve x* ile *y*'nin işlev gördüğü, bayağı matematikle çözülmez belirli bir problemi çözeceğim. *x* ve *y*'nin diferansiyelini alıyorum, yani *x* ve *y*'yi, ne denli küçük olursa olsun herhangi bir gerçek büyüklük karşısında yok olacak, öyle ki *x* ve *y*'den, hiçbir somut temeli olmayan *karşılıklı ilişkisinden* başka hiçbir şey kalmayacak kadar sonsuz küçük kabul ediyorum, öyleyse *dy*/*dx* = 0/0, ama 0/0 x/y orantısına konmuş. İki yitik büyüklük arasındaki oranın, kaybolmalarının saptanmış anının bir çelişki olması, bizi rahatsız edemez. Çünkü, *x* ve *y*'yi, onlarla hiç uğraşmamak üzere değil, bilakis meseleye uygun tarzda onlarla ilgilenecek şekilde, *yadsımaktan* başka ne yaptım ki? Artık, *x* ve *y* yerine, önümdeki formül ya da denklemlerde onların yadsınmaları olan *dx* ve *dy* var. Şimdi, bu formüllerle normal hesabı yapar, *dx* ve *dy*'ye sanki gerçek büyüklüklermiş gibi bakar ve belli bir noktada yadsımayı yadsırım, yani diferansiyel formülün integralini alır, *dx* ve *dy* yerine gerçek *x* ve *y* büyüklüklerini koyarım ve böyle yapmakla yine baştaki noktaya dönmüş olmam, tersine bayağı geometriyle cebirin üzerinde boş yere kıvrandıkları problemi çözmüş olurum.

İkinci Kısım

II– Zor Teorisi

Kölelik, üretimin başlıca biçimi olduğu yerde, emeği kölece, dolayısıyla özgürler için onur kırıcı bir etkinlik kılar. Böylelikle böyle bir üretim tarzından çıkış yolu kapanırken, diğer yan-

dan, daha gelişmiş üretim kölelikte sınırına varır ve onun ortadan kaldırılmasını gerektirir. Bu çelişki, kölelik üzerine kurulu her türlü üretimle onun üzerine kurulu toplulukların yıkımına neden olur. Çözüm, çoğu durumda, yıkılmaya yüz tutan toplulukların, daha güçlü başkaları tarafından, (Yunanistan'ın önce Makedonya ve daha sonra da Roma tarafından) zorla köleleştirilmesidir; bizzat bunlar da kölelik üzerine kurulu oldukları sürece, merkez sadece yer değiştirir ve süreç, sonunda köleliğin yerine başka bir üretim biçimi geçiren bir halkın fethetmesine kadar (Roma), daha yüksek bir düzeyde yinelenir. Ya da ama kölelik zorla ya da gönüllü olarak ortadan kaldırılır ve o zaman *daha önceki üretim tarzı yok olur;* Amerika'da olduğu gibi, Squatter'lerin* parsel ekiminin yerine büyük tarım geçer. Bu ölçüde, Yunanistan da kölecilik yüzünden yıkıldı; yurttaşa çalışmayı olanaksız kılmalarından bağımsız olarak — Aristoteles, bir de, kölelerle ilişkilerin yurttaşların ahlâkını bozduğunu söyler. (Doğudaki gibi ev köleliği başka bir şey: kölelik burada üretimin temelini doğrudan değil, bilakis dolaylı olarak, ailenin bir parçası olarak oluşturur ve farkına varılmaz şekilde aileye girer (haremin köle kadınları).

III– Zor Teorisi (Devam)

Ve zor, ordu ne ile ayakta tutulur? *Para* ile, dolayısıyla derhal yine üretime bağımlı. Bkz. Atina'nın, 380–340 arası donanması ve siyaseti. Müttefikler üzerindeki zor, uzun ve çetin savaşlar yapmayı sağlayan maddi araçların yokluğu karşısında başarısızlığa uğradı. Napolyon'u yeni büyük sanayinin yarattığı İngiliz sübvansiyonları yendi.

---

* *Squatter* — boş topraklara yerleşen göçmen. –*ÇN*

III– Zor Teorisi (Devam)

[Parti ve Askeri Eğitim]

Var olma uğruna mücadeleyi ve Dühring'in mücadeleye ve silahlara karşı hiddetli nutkunu göz önünde bulundurarak, devrimci bir partinin mücadele etmeyi de bilmesi gerektiği vurgulanmalıdır: Muhtemelen yakın bir zamanda o devrimi yapmak zorunda olacak, ama şimdiki askeri-bürokratik devlete karşı değil, bu, tıpkı Babeuf'ün Direktuvar'dan hemen komünizme sıçrama denemesi gibi çılgınca bir şey, hatta daha çılgınca bir şey olurdu, çünkü Direktuvar bir burjuva ve köylü hükümeti idi.[183] Fakat bundan sonraki burjuva devlette parti, bizzat burjuvazinin çıkardığı yasaları korumak için devrimci adımlar atmaya zorlanabilir. Bundan dolayı, zorunlu askerlik bizim çıkarımızadır ve herkes tarafından, ama öncelikle de eğitimi kendine bir yıllık subaylık eğitimi olanağı sağlayan kişiler tarafından, mücadeleyi öğrenmek için kullanılmalıdır.

IV– Zor Teorisi (Son)

"Zor" Üzerine

Zorun devrimci etkide de bulunduğu tanınıyor, özellikle sosyaliteye geçiş gibi tüm tayin edici "kritik" dönemlerde ve gerici dış düşmanlara karşı meşru savunma olarak da. Fakat Marx'ın ortaya koyduğu 16. yüzyılda İngiltere'deki altüst oluşun da devrimci yönü vardı, bu altüst oluş, feodal toprak mülkiyetinin burjuva mülkiyetine dönüşümünün ve burjuvazinin gelişmesinin temel bir koşuluydu. 1789 Fransız Devrimi de önemli ölçüde zor

kullandı, 4 Ağustos, köylülerin zor eylemlerini sadece onayladı ve soylulara ve kiliseye ait malların zoralımıyla tamamlandı.[184] Cermenlerin zora dayanan fethine, fethe dayanan, kentin değil kırın egemen olduğu (ilkçağdaki gibi) imparatorlukların kurulmasına —tam da bu son nedenden ötürü— boyunduruğun daha hafif olan serfliğe ya da bağımlılığa dönüşmesi eşlik etti (ilkçağda latifundiyalara ekime elverişli toprakların otlaklara dönüşmesi eşlik etti).

IV– Zor Teorisi (Son)

[Zor, Ortak Mülkiyet, Ekonomi ve Politika]

İndo-Cermenler Avrupa'ya göç ettiklerinde, oranın ilk sakinlerini *zor*la püskürttüler ve toprağı ortak mülkiyetle işlediler. Bu ortak mülkiyetin var oluşu Keltler, Cermenler ve Slavlarda hâlâ tarihsel olarak tanıtlanabilir ve bu, Slavlarda, Cermenlerde ve Keltlerde bile (rundale), hatta dolaysız (Rusya) ya da dolaylı (İrlanda) bağımlılık biçimi altında hâlâ vardır. Laponlar ve Basklar kovulur kovulmaz, zor durdu. İçerde eşitlik ya da gönüllü olarak tanınan ayrıcalık egemendi. Toprakta ortak mülkiyetten tek tek köylülerin özel mülkiyetinin çıktığı yerlerde, 16. yüzyıla değin ortaklık üyeleri arasında bu paylaşım salt kendiliğinden bir biçimde gerçekleşti, çoğu zaman bu iş gayet yavaş yavaş oldu ve ortak mülkiyet kalıntıları çok olağandı. *Zor* sözkonusu değildi, sadece kalıntılara karşı yöneldi (İngiltere'de 18. ve 19. yüzyıllarda, Almanya'da esas olarak 19. yüzyılda). İrlanda özel bir durumdur. Bu ortak mülkiyet Hindistan'da ve Rusya'da, zora dayanan fetihler ve en çeşitli despotluklar altında rahatlıkla varlığını sürdürdü ve onların temelini oluşturdu. Rusya, üretim ilişkilerinin siyasal zor ilişkilerini nasıl belirlediğinin bir

kanıtıdır. 17. yüzyıl sonuna değin, Rus köylüsü çok ezilmiyor, özgür dolaşım hakkına sahip, neredeyse bağımlı değil. Birinci Romanov, köylüleri toprağa bağladı. Petro ile birlikte, sadece tarımsal ürünler ihraç eden Rusya'nın dış ticareti başlar. *Bu,* köylülerin ezilmesini getirdi. Köylülerin ezilmesi, *ihracat* arttığı ölçüde arttı, *zaten o bu nedenle getirilmişti,* ta ki Katerina bu baskıyı doruğuna çıkarıp, bu konuda yasamayı tamamlayıncaya kadar. Bu yasama ise, çiftlik sahiplerine köylüleri daha da ezme olanağı sağladı, böylece boyunduruk daha da ağırlaştı.

IV– Zor Teorisi (Son)

Zor, toplumsal ve siyasal koşulların nedeniyse, zorun nedeni ne? Yabancı emek *ürünlerini* ve yabancı iş*gücünü* mal edinme. Zor, ürünlerin tüketimini değiştirebildi, fakat bizzat üretim tarzını değişteremedi, angaryayı, koşulları ortaya çıkmadığı ve angarya biçimi üretimin ayak bağı haline gelmediği sürece, ücretli emeğe dönüştüremedi.

IV– Zor Teorisi (Son)

Şimdiye kadar zor — bundan böyle sosyalite. "Adalet" talebi salt sofuca dilek. Thomas More bu talebi 350 yıl önce ileri sürmüştü,[185] fakat hâlâ yerine gelmedi. Şimdi neden yerine gelsin? Dühring'in buna yanıtı yok. Gerçekte ise büyük sanayi bu talebi adaletin bir talebi olarak değil, bilakis üretimin bir zorunluluğu olarak ileri sürer ve bu her şeyi değiştirir.

Üçüncü Bölüm: Sosyalizm

I– Tarihsel

Fourier ("Nouveau monde industriel et sociétaire").[1] *Eşitsizlik* ögesi: "içgüdüsel olarak eşitliğin düşmanı olan insan", 59.

"Uygarlık denilen bu dolandırıcılık mekanizması", 81.

"Onları (kadınları), bizde âdet olduğu üzere nankör görevlerle, bir kadının yalnızca tencere yıkamak ve eski pantolonları yamamak için yaratıldığını ileri süren felsefenin onlara verdiği hizmetçi rolüyle sınırlamaktan kaçınılmalıdır", 141.

"Tanrı, manüfaktür emeğini, toplumsal insanın çalışmaya adayabileceği zamanın bir çeyreğine denk düşen bir çekim gücü dozuyla bezemiştir." Geri kalanı, tarıma, hayvancılığa, mutfağa, sanayi ordularına ait olmalıdır, 152.

"Zarif ahlâk, ticaretin merhametli ve saf arkadaşı", 161. "Ahlâkın Eleştirisi", 162 vd.

Bugünkü toplumda, "uygarlaşmış mekanizmada", "eylemde ikilik, bireysel ve kolektif çıkar arasında karşıtlık" egemendir; bu, "bireylerin kitlelere karşı genel bir mücadelesidir. Ve politik bilimlerimiz eylem birliğinden söz etmeye kalkıyorlar!" 172.

"Modernler, istisnalar ya da geçişler teorisini, *melezler [ambigu]* teorisini bilmedikleri için, her yerde doğa incelemesinde başarısız oldular." ("Ayva, nektarin, yılan balığı, yarasa vs. melez" örneği.) 191.

["Anti-Dühring"e ilişkin öncalışmaların taslağının ikinci kısmı, E. Dühring'in "Ulusal ve Toplumsal Ekonomi Dersleri"nden alınmış alıntılardan oluşuyor. Burada Engels'in kenar notlarından sadece bazılarını, yine Dühring'in hangi düşüncelerine göndermede bulunduklarını belirten kısa notlarla birlikte veriyoruz.

[1] Aşağıdaki notta, tırnak işaretiyle belirtilen yerler, Engels tarafından Fransızca olarak Fourier'in yapıtından alıntılanmıştır. Tırnak işaretleri redaksiyon tarafından eklenmiştir. –*Red.*

Dühring'in "insanların birleşmesinin çeşitli biçimlerini yaratan irade eyleminin bizzat doğa yasalarına tabi olduğu" iddiasına (s. 1) ilişkin olarak Engels şu notu düşüyor:]

Yani *tarihsel* gelişmeden söz edilmiyor. Salt ebedi doğa yasası. Herşey psikoloji ve bu da ne yazık ki politikadan çok daha "geri".

[Dühring'in "gerçek politik nitelikte sosyo-ekonomik yapı biçimleri" olarak kölecilik, ücret bağımlılığı ve zora dayalı mülkiyete ilişkin açıklamalarıyla (s. 4–5) doğrudan bağıntı içinde, Engels şunları yazıyor:]

Hep, ekonominin sadece ebedi doğa yasalarına sahip olduğu inancı, tüm değişiklikleri ve çarpıtmaları kötü politika yapıyor.

Dolayısıyla tüm zor teorisinde şu kadarı doğru ki, bugüne kadarki tüm toplum biçimleri kendilerini ayakta tutmak için *zor*a gerek duymuşlardır ve hatta kısmen zorla yerleştirilmişlerdir. Bu zor, örgütlenmiş biçimiyle, *devlet*tir. Burada, insanlar en vahşi koşulların üstüne çıkar çıkmaz her yerde devletlerin var olduğu beylik lakırdısıyla karşı karşıyayız ve dünya, bunu bilmek için, Dühring'i beklemedi. — Devlet ve zor ise, şimdiye kadarki tüm toplum biçimlerinin *ortak* yönüdür ve örneğin, Şark despotizmlerini, antik cumhuriyetleri, Makedonya monarşilerini, Roma İmparatorluğunu, ortaçağdaki feodalizmi bunların hepsinin *zora* dayandıklarını söyleyerek açıklarsam, hiçbir şey açıklamamış olurum. Çeşitli toplumsal ve politik biçimler, hep aynı olan zorla değil, tersine, *zorun üzerinde uygulandığı,* talan edilen şeylerle açıklanmalıdır — her çağın ürünleri ve üretim araçları ve bizzat bunlardan çıkan paylaşım. Ve o zaman, Doğu despotizminin ortak mülkiyete, antik cumhuriyetlerin tarımla uğraşan kentlere, Roma İmparatorluğunun latifundiyalara, feodalizmin kırın kentler üzerindeki maddi temelleri olan egemenliğine vb. dayandığını görürüz.

[Engels, Dühring'in aşağıdaki açıklamalarını alıntılar: "Ekonominin doğal yasaları, tüm katılığıyla ancak devlet ve toplum

kurumlarının (!) etkilerini ve özellikle de ücret bağımlılığına bağlı zor mülkiyetinin etkilerini düşünceden silmek ve sonuncuları insanın kalıcı doğasının (!) zorunluluğu olarak görmekten sakınmak yoluyla açığa çıkarılabilir..."

Aşağıdaki notlar, Dühring'in bu açıklamalarına göndermede bulunuyor.]

Demek ekonominin doğal yasaları, ancak *şimdiye kadarki bütün ekonomiden soyutlandığı* zaman bulunur, onlar şimdiye kadar asla çarpıtılmaksızın hareket etmediler! —İnsanın *kalıcı* doğası— maymundan Goethe'ye kadar.

Dühring bu "zor" teorisiyle, nasıl olup da her yerde ve her zaman çoğunluğun zora tabi tutulanlardan, azınlığın ise zor sahiplerinden oluştuğunu açıklamak istiyor. Bu, aslında, zor ilişkilerinin, öylesine basit bir şekilde politik yoldan halledilemeyecek ekonomik koşullarda yattığının kanıtıdır.

Dühring'de rant, kâr, faiz, iş ücreti açıklanmıyor, bilakis, *zorun* bunu böyle yaptığı söyleniyor. Zor nereden geliyor? *Non est.*[1] Zor, mülkiyet yapıyor ve mülkiyet de ekonomik güç. Yani zor = güç.

Marx, "*Kapital*"de (Birikim), meta üretiminin yasalarının gelişmenin belli bir aşamasında, bütün pislikleriyle birlikte kapitalist üretimi nasıl ortaya çıkardığını ve bunun için *hiçbir zorun gerekli olmadığını* kanıtladı.[186]

Dühring, politik eylemi tarihin son tayin edici gücü olarak görüyor ve bu sanki yeni bir şeymiş gibi davranıyorsa, bununla sadece, bugüne kadarki tüm tarih yazıcılarının söylediklerini söylüyor, ki onlar için de toplumsal biçimler üretim tarafından değil, yalnızca politik biçimler tarafından belirlenir.

C'est trop bon![2] Smith'ten başlayarak tüm Serbest Ticaret ekolü, evet tüm Marx öncesi politik ekonomi, ekonomik yasa-

[1] *Non est* — Söylenmiyor. *–Red.*

[2] *C'est trop bon* — Bu kadarı da fazla! *–Red.*

larda, bunları anladığı ölçüde, "doğal yasalar" görür ve bunların etkisinin devlet tarafından, "devlet ve toplum kuruluşlarının etkisi" tarafından çarpıtıldığını iddia eder!

Ayrıca, tüm bu teori, sosyalizmi Carey üzerine kurma çabası: Ekonomi aslında kendi başına uyumlu, devlet, müdahalesiyle herşeyi bozuyor.

Zorun tümleyeni ebedi adalet, bu s. 282'de ortaya çıkıyor.

> [Dühring'in Smith, Ricardo, Carey eleştirisinde geliştirdiği düşünceleri Engels şöyle karakterize ediyor: "Üretim, en soyut biçimiyle Robinson örneğinde, dağılım da, bir adadaki iki yalnız adam örneğinde, tam eşitlikten efendi-köle tam zıtlığına kadar bütün ara aşamalar düşünülerek, çok iyi incelenebilir..." Engels, Dühring'in aşağıdaki cümlesini alıntılıyor: "Paylaşım öğretisi açısından son tahlilde tayin edici görüş açısı, ancak *ciddi toplumsal* (!) gözlemle (!) kazanılabilir..."
>
> Buna ilişkin olarak Engels, şu notu düşüyor:]

Yani önce çeşitli hukuk ilişkileri gerçek tarihten soyutlanıp, üzerinde ortaya çıktıkları ve ancak orada bir anlama sahip oldukları tarihsel temelden koparılıyor ve iki insana: Robinson ve Cuma'ya aktarılıyor ve burada elbette tamamen keyfi görünüyorlar. Bunlar böylece salt zora indirgendikten sonra, yine gerçek tarihe aktarılıyor ve böylelikle burada da herşeyin salt zora dayandığı kanıtlanıyor. Zorun maddi bir temele uygulanması gerektiği ve söz konusu olanın tam da bunun nereden geldiğinin kanıtlanması olduğu, Dühring'i ilgilendirmiyor.

> [Engels, Dühring'in "Ulusal ve Toplumsal Ekonomi Dersi"nden aşağıdaki alıntıyı yapıyor: "Tüm politik ekonomi sistemlerinin paylaştığı geleneksel görüş, dağılımda sadece, deyim yerindeyse, geçici bir süreci görür, bu süreç, mamul toplam ürün olarak görülen üretim kitlesiyle ilgilidir... *daha derin* bir temel, daha çok, bizzat ekonomik ya da ekonomik olarak etkin yasaları göz önünde bulundurmalıdır, bu yasaların sadece geçici ve birikten sonuçlarını değil." Engels, buna ilişkin olarak şunu belirtir:]

[Dühring'in "Ulusal ve Toplumsal Ekonomi Dersi"nde] *Giriş ve Zor* [teorisi bölümü].

Cari üretimin paylaşımını araştırmak yetmez. Toprak rantı toprak mülkiyetini, kâr sermayeyi, iş ücreti mülksüz işçiyi, salt işgücünün sahibini önşart koşar. Bunun nereden geldiği araştırılmalıdır. Bu, kendisini ilgilendirdiği ölçüde, sermaye ve mülksüz işgücü açısından Marx bunu I. Ciltte yaptı, modern toprak mülkiyetinin kökeninin araştırılması, toprak rantının araştırılmasına, dolayısıyla onun II. Cildine dahildir[187] — Dühring'in araştırması ve tarihsel gerekçelendirmesi bir tek sözcükle sınırlı: *Zor!* Bu artık doğrudan mala fides.[1]

Demek bir çağın, bir halkın vs. ekonomik, politik vs. yaşam koşullarını zor yapıyor. Peki, zoru kim yapıyor? Örgütlü zor, herşeyden önce *ordudur*. Ve hiçbir şey, ekonomik koşullara, bir ordunun bileşimi, örgütlenmesi, silahlanması, strateji ve taktiği kadar bağlı değildir. Temel silahlanma ve bu da doğrudan üretim aşamasına bağlı. Taş, bronz ve demir silahlar, zırh, süvari, barut ve şimdi de büyük sanayinin yivli arkadan dolma tüfek ve topla savaş içinde yarattığı muazzam altüst oluş — ancak büyük sanayinin ritmik çalışan ve neredeyse birbirinin tamamen aynı ürünler yaratan makineleriyle üretebildiği ürünler. Bileşim ve örgütlenme, strateji ve taktik de yine silahlanmaya bağlı. Taktik, yol durumuna da bağlı —Jena Muharebesi'nde birliklerin mevzilenmesi ve başarılar, şimdiki şoselerle mümkün değil— ve şimdi bir de demiryolları! Tam da zor, diğer herşeyden daha fazla mevcut üretim ilişkilerinin egemenliği altındadır ve bunu Yüzbaşı Jaehns bile gördü. (K[ölnische] Z[eitung] Machiavelli)[2].

---

[1] *mala fides* — kötü niyet. *–Red.*

[2] "Kölnische Zeitung"da, Jähns'in 26 Şubat 1876'da Berlin'de: "Machiavelli ve Genel Zorunlu Askerlik" konusunda yaptığı bir konuşmaya ilişkin bir haber yayınlandı. Konuşmacı, diğer şeylerin yanında şunu söyledi: "Savaşın temeli, ilk planda, bir bütün olarak halkların ekonomik yaşam biçimidir." (No. 110, 20 Nisan 1876, s. 3.) Engels bu konuşmadan "Anti-Dühring" İkinci Kısım, III– Zor Teorisi (Devam)'da bahseder. (Bkz. elinizdeki kitap, s. 236) *–Red.*

Kılıçlı adamın değil, silahın meseleyi hallettiği süngülü tüfekten arkadan doldurmalı tüfeğe kadar modern savaş sevk ve idaresi; hat, kötü askeri birliklerde nişancılar tarafından korunan kollar (Wellington'a karşı Jena) ve son olarak avcı birlikleri halinde genel dağılma ve yavaş adımın yürüyüş adımına dönüştürülmesi özellikle vurgulanmalıdır.

[Dühring'e göre, "usta el ya da kafa, topluma ait bir üretim aracı olarak, üretilmesi topluma ait bir *makine* olarak görülmelidir. Makine *değer katmaz, fakat usta el katar!*" Buna ilişkin olarak Engels, şunu belirtir:]

Ekonomik değer yasası, quant à cela[1], kalması gerekmesine rağmen, yasaklanıyor.

[Dühring'in "tüm sosyalitenin *politik hukuki temeli*"ne ilişkin tasarımı üzerine Engels, şunu yazıyor:]

Böylelikle derhal idealist ölçek konuyor. Bizzat üretim değil, *hukuk*.

[Dühring'in "ekonomi komünü" ve onda hüküm süren işbölümü, paylaşım, değişim ve para sistemi üzerine Engels, aşağıdaki notu düşüyor:]

Dolayısıyla bireysel işçiye toplum tarafından ücret ödenmesi.

Dolayısıyla hazine oluşturma, tefecilik, kredi ve para krizi ve para kıtlığına kadar bütün sonuçlar. Para, ekonomik komünü de, tıpkı şimdi Rus komününü parçalama yoluna girdiği ve tek tek üyelerin ilişkisini sağladığı ölçüde aile komününü de parçaladığı gibi, zorunlu olarak parçalayacaktır.

[Engels, Dühring'in aşağıdaki cümlesini alıntılıyor: "Dolayısıyla herhangi bir biçimde gerçek emek, sağlıklı oluşumların toplumsal doğa yasasıdır" ve parantez içinde ekliyor, "(buna göre şimdiye kadarkilerin hepsi sağlıksız)..."

Bunun üzerine Engels, şunu belirtiyor:]

[1] *quant à cela* — buna gelince. *–Red.*

Emek burada ya ekonomik, maddi olarak üretken emek olarak kavranıyor, ki bu durumda bu cümle bir saçmalıktır ve tüm geçmiş tarihe uymaz. Ya da emek, belirli bir dönemde gerekli ya da yararlı her tür faaliyetin, yönetme, yargılama, silah talimi yapmanın da anlaşıldığı daha genel bir biçim olarak kavranıyor ve bu durumda da yine muazzam şişirilmiş bir beylik laftır ve politik ekonomide yeri yoktur. Bunu "doğa yasası" ilan edip bu pılıpırtıyla sosyalistlere hava atmak, a triffle impudent'tir.[1]

[Dühring, sayfa 16/17'de paylaşımla ilişkisi bakımından talanla zenginlik arasındaki bağı anlatıyor, bu konuda Engels şöyle yazıyor:]

Burada onun tüm yöntemine sahibiz. Her ekonomik ilişki, tüm tarihsel belirleme bir yana konarak, önce *üretim* bakış açısından kavranıyor. Dolayısıyla ancak en genel şeylerin en geneli söylenebiliyor ve Dühring bunu aşmak istiyorsa, söz konusu çağın belirli tarihsel ilişkilerini almak, yani soyut üretimi terketmek ve karışıklık yaratmak zorundadır. Sonra aynı ekonomik ilişki, *paylaşım* bakış açısından ele alınıyor, yani şimdiye kadarki tarihsel süreç *zor* lafzına indirgeniyor ve sonra da zorun kötü sonuçlarına öfke duyuluyor. Bununla nereye varacağımızı doğa yasalarına geldiğimizde göreceğiz.

[Dühring, sayfa 18'de, büyük çaplı bir iktisadı işletmek için "köleliğin" ya da "serfliğin" zorunlu olduğunu iddia ediyor. Buna ilişkin olarak Engels, şunu söylüyor:]

Dolayısıyla, birincisi, dünya tarihi, büyük toprak mülkiyetiyle başlıyor! Büyük alanlar üzerinde toprak ekimi, büyük toprak sahipleri tarafından ekimle özdeştir! Latifundiyalardan otlağa dönüştürülen İtalyan toprağı, daha önce işlenmemiş haldeydi! Amerika Birleşik Devletleri, muazzam genişlemesini özgür köylülere değil, bilakis kölelere, serflere vs. borçludur!

Yine *mauvais calembour*[2]: "büyük alanlar halinde işletme" =

[1] *a triffle impudent* — biraz utanmazca. *–Red.*

[2] *mauvais calembour* — kötü şaka. *–Red.*

ekime açılma sayılıyor, ama hemen = büyük çaplı işletme = büyük toprak mülkiyeti biçiminde alınıyor! Ve bu anlamda, kendisinin ve ailesinin işleyebileceğinden fazla toprağa sahip olan birinin, bunu yabancı emek olmaksızın tek başına işleyemeyeceği ne muazzam yeni buluş! Dahası, *serflerle işletme,* büyük alanların değil, *parsellerin* işletilmesidir ve işletme, serflikten daima daha eskidir (Rusya, Slav Markı içindeki Flaman, Hollanda ve Frizya kolonileri, bkz. Langenthal[1]), başlangıçta özgür olan köylüler serf *yapılır*, kısmen de bunu *biçimsel olarak* gönüllü bir biçimde seçerler.

[Dühring, sayfa 20'de, değerin büyüklüğünün gereksinimlerin giderilmesine direnen ve "çok ya da az ekonomik güç (!) harcanmasını gerektiren" doğa engellerine bağlı olduğunu ileri sürer. Buna ilişkin Engels, şunu belirtir:]

Direncin aşılması — matematik mekanikten ödünç alınan, politik ekonomide abes kaçan bir kategori. Pamuğu örüyorum, dokuyorum, ağartıyorum, basıyorum demek yerine: pamuğun örülmeye karşı, ipliğin dokunmaya karşı, dokumanın ağarmaya ve basmaya karşı direncini kırıyorum diyecekmişiz. Bir buharlı makine yapıyorum, demek: Demirin bir buharlı makineye dönüşmeye karşı direncini kırıyorum demek oluyormuş. Meseleyi, tumturaklı dolambaçlarla ifade ediyorum ve bu, çarpıklıktan başka bir katkıda bulunmuyor. Ama — bununla, güya kırılması gereken bir direnci de içeren *paylaşım değerini* işin içine çekebilirim. Tam da bundan ötürü!

[Sayfa 27'de, Dühring şunu söylüyor: "Dağılım değeri, saf ve tek biçimde yalnızca, üretilmemiş şeylerin ya da, (!) daha alışılmış bir dille, bizzat bu (üretilmemiş!) şeyler üzerinde tasarruf gücünün, gerçek üretim değerine sahip hizmetler ya da şeyler karşılığında değiştirildiği yerde mevcut olabilir." Buna ilişkin olarak Engels, şunu söylüyor:]

---

[1] *Langenthal, D. Chr. Ed.*, "Alman Tarımının Tarihi", 2. Kitap, Jena 1850. *–Red.*

Üretilmeyen şey nedir? *Modern ekilmiş* toprak mı? yoksa mülk sahibinin bizzat üretmediği şeyler demek mi? Fakat bir de "gerçek üretim değeri" karşıtlığı var. Sonraki cümle, bunun da yine bir *mauvais calembour* olduğunu gösteriyor. Üretilmemiş doğa nesneleri, "karşılıksız mal edinilmiş değer bileşenleri"yle aynı kaba konuyor.

[Dühring, (sayfa 60 ve devamında) bütün insani kurumların ve olguların mutlak belirlenmiş olduğunu, ama kesinlikle "tüm ana hatlarıyla dış doğa olayları gibi pratikte değiştirilemez" olmadıklarını ileri sürüyor. Engels, buna ilişkin şunu belirtir:]

Dolayısıyla doğal yasadır ve öyle kalacak. Bugüne kadarki tüm plansız ve bağlantısız üretimde, ekonomi yasalarının insanların karşısına üzerinde herhangi bir güçlerinin olmadığı nesnel yasalar olarak, yani *doğa yasaları* biçiminde çıkmalarından tek sözcük yok.

[Sayfa 63'te Dühring, tüm politik ekonominin temel yasasını formüle ediyor. Bu yasa şöyle: "Ekonomik araçların —doğal *kaynakların ve insan gücünün*— üretkenliği, *icatlar ve keşiflerle artırılır* ve bu, paylaşımdan tamamen bağımsız olarak gerçekleşir, gerçi paylaşım olarak paylaşım yine de önemli değişiklikler geçirebilir ya da bunlara neden olabilir, fakat ana sonucun damgasını (!) belirlemez." Buna ilişkin, Engels şunu belirtir:]

Cümlenin son kısmı: ve bu vs., yasaya yeni hiçbir şey eklemiyor, çünkü yasa doğruysa, paylaşım onda hiçbir şey değiştiremez ve bunun tüm paylaşım biçimleri için doğru olduğunu söylemek gereksizdir, yoksa doğal yasa olmazdı. Fakat bu ekleniyor, çünkü Dühring, bu dımdızlak yasayı böyle çıplak bir şekilde bayağılığı içinde ortaya koymaya utanmıştır. Ayrıca kendi kendisiyle çelişmektedir, çünkü paylaşım "yine de" önemli değişikliklere neden *olabiliyorsa,* o zaman ondan "tamamen bağımsız" olarak denemez. Dolayısıyla cümlenin son kısmını sildiğimizde, saf ve yalın haliyle yasayı elde ediyoruz — *tüm ekonominin temel yasası.*

Fakat bu henüz yeterince yavan değil.

[Dühring sayfa 70'de, ekonomik ilerlemenin üretim araçlarının toplamına değil, "bilakis sadece *bilgiye ve genel teknik yöntemlere*" bağlı olduğunu ileri sürüyor ve bu, Dühring'in görüşüne göre, "sermaye doğal anlamıyla üretim aracı olarak kavrandığında", "kendisini hemen gösterir." Buna ilişkin olarak Engels, şunu yazıyor:]

Hidivlerin Nil'de yatan buharlı pullukları ve Rus soylularının samanlıkta işe yaramadan duran harman makineleri, bunu kanıtlıyor. Buhar vs. de, gerçi göreli olarak kolay yaratılabilen, ama yine de yaratılmaları gereken tarihsel önkoşullara sahiptir. Fakat Dühring, bambaşka bir anlamı olan bir önermeyi, bu "fikri başta gelen yasamızla çakışacak" (s. 71) derekeye düşürmekten gurur duyuyor. İktisatçılar bu yasanın gerçek bir şeyler içerdiğini düşünüyorlardı. Dühring bunu en beylik lakırdıya indirgedi.

[İşbölümünün doğal yasasının Dühringci formülasyonu şöyledir: "meslek dallarının bölünmesi ve faaliyetlerin ayrılması, emeğin üretkenliğini artırır", s. 73. Buna ilişkin olarak Engels, şunu belirtir.]

Bu formülasyon yanlış, çünkü yalnızca burjuva üretim için doğru ve meslek dallarının bölünmesi orada da, bireyleri kötürümleştirerek ve kemikleştirerek üretimin engeli haline geliyor, ama ilerde tümüyle ortadan kalkacak. Daha buradan, meslek türlerinin bu bölünmesinin *bugünkü* tarzının Dühring için, *sosyalite* için de, kalıcı bir şey olduğu görülüyor.

MADDİ NEDENLERDEN TÜRETİLEN PİYADE TAKTİĞİ[188]

1700—1870

Barutu ve ateşli silahları, Batı ve Orta Avrupa 14. yüzyılda tanıdı ve bu salt teknik ilerlemelerin tüm savaş sevk ve idaresini devrimcileştirdiğini bütün okul çocukları bilir. Fakat bu devrim çok yavaş cereyan etti. İlk ateşli silahlar çok ilkeldi, özellikle de filintalar. Ve yivli namlu, namlu dibinden doldurulma, çakmak zembereği vb. gibi bir yığın iyileştirme çok erken bulunmuş olmasına rağmen, 17. yüzyıl sonunda tüm piyadenin silahlanmasına uygun bir tüfek yapılıncaya kadar, 300 yıldan fazla zaman geçti.

16. ve 17. yüzyıl piyadesi, kısmen mızraklı kısmen de filintalı avcı erlerden oluşuyordu. Başlangıçta mızraklı erler kesici silahla sonuç almaya ayrılırken, avcı erlerin ateşi savunmayı sağlıyordu. Bu nedenle, mızraklı erler, eski Yunan mızraklı alayına benzer biçimde, derin saflar biçiminde savaşıyorlardı; avcı erler, derinliğine sekiz-on adamlık saf halinde duruyordu, çünkü biri tüfeğini doldurıncaya kadar, ancak o kadarı peşpeşe ateş edebiliyordu; ateşe hazır olan, ileriye sıçrıyor, ateş ediyor ve tüfeğini yeniden doldurmak üzere son sıraya gidiyordu.

Ateşli silahların giderek yetkinleşmesi bu ilişkiyi değiştirdi.

Sonunda, fitilli alaybozan tüfeği, artık yalnızca beş adamın, yani beş adam derinliğindeki bir takımın kesintisiz bir ateş sağlamaya yeteceği şekilde hızla doldurulabiliyordu. Böylece şimdi artık aynı sayıda silahşörle, hemen hemen iki kat uzunlukta bir cephe tutulabiliyordu. Topçu ateşinin derin saflar üzerinde çok daha yıkıcı hale gelen etkisi nedeniyle, şimdi mızraklı erler de yalnızca altıyla sekiz arası değişen saf halinde sıralanıyorlardı; böylece, muharebe düzeni, yavaş yavaş, sonucun artık tüfek ateşiyle alındığı ve mızraklıların artık saldırıya değil, tersine yalnızca tüfekli erlerin süvariye karşı korunmasına ayrıldıkları saf konumuna yaklaştı. Bu dönemin sonunda, her safın çoğunluğu altı adam derinliğinde hatlar halinde yürüdüğü, topçu ve süvarinin kısmen tabur aralıklarında, kısmen de kanatlarda yürüdüğü iki saf ve bir yedek halinde muharebe düzeni görüyoruz; her piyade taburunun en çok üçte biri mızraklılardan ve en az üçte ikisi silahşörlerden oluşuyor.

17. yüzyılın sonunda, süngülü çakmaklı tüfek ve hazır fişeklerle doldurma geldi. Böylece mızrak piyadeden kesinlikle kalktı. Doldurma daha az zaman alıyor, daha hızlı ateş kendi kendini koruyor, süngü, gereksinme durumunda, mızrağın yerini alıyordu. Zamanla, saf derinliği, altıdan dörde, sonra üçe, en sonunda da, şurada burada, iki adama indirilebildi. Bunun sonucunda aynı sayıda kişiyle, saf gittikçe uzadı, gittikçe daha çok tüfek aynı anda faaliyete geçti. Fakat bu ince ve uzun saflar, gitgide daha az kullanışlı geliyorlardı; düzenli bir biçimde, ancak düz ve engelsiz bir alanda ve üstelik ancak ağır bir tempoyla, dakikada 70–75 adım hareket edebiliyorlardı; ne var ki, ovada, süvariye, özellikle yanlardan, başarılı saldırı olanakları sunuyorlardı. Gerek yanları korumak için, gerekse de sonucu alan ateş hattını pekiştirmek için, süvari tamamen kanatlara çekildi, esas muharebe safı yalnızca hafif tabur topçusuna sahip piyadeden oluştu. Son derece hantal ağır topçu, kanatların önünde duruyor

ve savaş boyunca en çok bir kez konum değiştiriyordu. Piyade, yanları piyade tarafından kanca biçiminde korunan iki birlik biçiminde ilerliyordu; öyle ki, dizilişi, bir tek uzun ve içi boş dikdörtgen oluşturuyordu. Bu pek kullanışlı olmayan yığının bir bütün halinde hareket etmesi gerekmediği zaman, ancak, merkez ve iki kanattan oluşan üç parça durumunda bölünebiliyor ve tüm parça hareket, düşman kanadından üstün olan kanadı, onu çevirmek için ileriye sürerken, bu arada diğer kanadı, düşmanın buna denk düşen cephe değişimini engellemek üzere bir tehdit olarak arkada tutulmasından oluşuyordu. Muharebe sırasında tüm dizilişi değiştirmek o kadar çok zaman alıyor ve düşmana o kadar çok açık sunuyordu ki, buna girişmek nerdeyse her zaman bozgun anlamına geliyordu. Yani ilk konumlanma, tüm muharebe için geçerli kalıyordu ve piyade ateşe başlar başlamaz, telafisi mümkün olmayan bir darbeyle sonuç belli oluyordu. II. Friedrich tarafından son derece geliştirilen tüm bu savaş yöntemi, iki maddi etkenin: birincisi, zamanın prenslerinin sıkı talim gören, ama ancak sopayla bir arada tutulabilen ve kısmen de askere zorla alınmış düşman savaş tutsaklarından oluşan son derece güvenilmez paralı ordularının insan malzemesinin ve ikincisi, pek kullanışlı olmayan ağır topla, çabuk, ama kötü ateş eden düz namlulu, süngülü çakmaklı tüfekten oluşan silah malzemesinin ortak işleyen kaçınılmaz sonucuydu.

Bu savaş tarzı, her iki düşman da insan malzemesi ve silahlanma bakımından aynı konumda oldukları ve bunun sonucu, saptanmış kurallara bağlı kalmak onlardan her birinin işine geldiği sürece, ayakta kaldı. Fakat Amerikan bağımsızlık savaşı patlak verdiği zaman, iyi talim görmüş paralı askerler, karşılarında birdenbire, gerçi talim yapmayan, ama bir o kadar iyi ateş eden, çoğu kez ellerinde attığını vuran karabinalar bulunan ve kendi davaları için savaşan, yani firari asi çetelerini buldular. Bu asiler, İngilizlere, kendileriyle açık alanda, savaş teşrifatının

tüm geleneksel kurallarına göre, savaşların ünlü ağır adımlı menuettosunu yapma zevkini tattırmadılar; düşmanı, uzun yürüyüş kollarının, dağınık ve görünmez avcıların ateşi karşısında savunmasız kaldıkları sık ormanların içine çektiler; dağınık düzen durumunda, alanın en küçük koruluğundan, düşmana zarar vermek için yararlanıyor ve buna karşılık, büyük hareketlilikleri sayesinde, büyük yığınları bakımından her zaman düşman saldırısı dışında kalıyorlardı. Daha ateşli el silahlarının kullanılmaya başlaması sırasında bir rol oynayan dağınık avcıların muharebe ateşi, burada, belirli durumlarda, özellikle küçük savaşta, saf düzeninden üstünlüğünü gösterdi.

Avrupalı lejyoner ordularının askerleri, dağınık savaşa uygun olmadıkları gibi, silahlanmaları da buna uygun değildi. Gerçi artık ateş ederken, tüfek, eski fitilli tüfek silahşörlerinin yaptığı gibi, göğse dayanmıyor, şimdiki gibi, omuza dayanıyordu; ama namlunun uzantısına düşen dümdüz dipçik yüzünden göz tam olarak namlu hizasına yerleştirilemediği için, nişan almak yine de sözkonusu değildi. İlk kez 1777 yılında Fransa'da, av tüfeğinin eğri dipçiği piyade tüfeğine de uyarlandı ve böylece, etkili bir avcı ateşi mümkün hale geldi. Sözü edilecek ikinci bir iyileştirme, Gribeauval tarafından 18. yüzyılın ortasında gerçekleştirilen ve zamanla topçudan istenen daha büyük bir hareketliliği tek başına olanaklı kılan, daha hafif, ama yine de sağlam top kundağı oldu.

Bu iki teknik ilerlemeyi muharebe alanında kullanmak, Fransız Devrimi'ne kısmet oldu. Birleşmiş Avrupa ona saldırdığında, silah taşıyacak durumdaki tüm ulusu hükümetin emrine verdi. Fakat bu ulus, deneyimli Prusya ve Avusturya piyadesi karşısına benzer bir formasyonla çıkabilecek şekilde, ustalıklı saf taktiği manevralarını yeterince talim edecek zamana sahip değildi. Ayrıca Fransa'da eksik olan yalnızca balta girmemiş Ameri-

kan ormanları değildi, aynı zamanda geri çekilme için pratik olarak sınırsız alan genişliği de yoktu. Düşmanı sınır ile Paris arasında yenmek, yani belirli bir alanı savunmak gerekiyordu ve bu da, nihayetinde, ancak açık bir kitle savaşında yapılabilirdi. Öyleyse, avcı zinciri dışında, iyi talim görmemiş Fransız kitlelerinin Avrupa'nın daimi ordularının karşısına belli bir başarı şansıyla çıkabilmesini sağlayacak başka bir biçim bulmak gerekiyordu. Bu biçim, daha önce bazı durumlar için, ama çoğunlukla yalnızca talim alanında kullanılan kapalı yürüyüş kolunda bulundu. Yürüyüş kolunu düzen içinde tutmak, saftan daha kolaydı; hatta bir düzensizlik meydana gelse bile, yürüyüş kolu, yoğun bir topluluk olma niteliğiyle, en azından edilgin bir direnç göstermeye devam etmekten geri kalmıyordu; kullanılması daha kolaydı, komutanı onu daha rahat elinde tutabiliyor ve daha hızlı hareket edebiliyordu; yürüyüş hızı, dakikada yüz ve daha fazla adıma çıktı. Ama en önemli sonuç şu oldu: yürüyüş kolunun yığınların tek savaş biçimi olarak kullanılmasının, eski saf halindeki muharebe düzeninin bütünlüklü blokunun, belirli bir bağımsızlığa sahip, genel yönergeleri karşılaştıkları koşullara uygulayan ve her biri üç sınıftan oluşabilen parçalara ayrılmasına izin vermesiydi; askeri birlik kullanımının bütün olası biçimlerine izin verecek kadar elle tutulabilirdi; şimdi artık her muharebede ana üssü oluşturan köy ve çiftliklerin II. Friedrich tarafından hâlâ katı bir şekilde yasaklanan kullanımını olanaklı kıldı; her alana uygulanabilirdi; en sonunda, herşeyi bir tek atışa bağlayan saf taktiğine karşı, safın avcı zinciri ve çatışmayı uzatan birliklerin kullanılmasıyla, yedekte tutulan taze savaş güçlerinin hücumuna dayanamayacak kadar yorulmasına ve yıpratılmasına dayanan bir savaş tarzıyla ortaya çıkmaya izin verir. Saf biçimindeki konum bütün noktalarda aynı güce sahipken, yürüyüş kolu biçiminde savaşan düşman, safın bir kısmını, zayıf güçlerin sahte saldırılarıyla oyalayabiliyor ve asıl güçlerini, ko-

numun tayin edici noktasına saldırı için yoğunlaştırabiliyordu. — Yürüyüş kolları, süngü saldırısı yapacakları zaman, ateş ederek savaşma, daha çok dağınık avcı zincirlerine bırakıldı. Yani yine 16. yüzyıl başlarının avcı zincirleriyle mızraklı yığınları arasındaki ilişkiye benzer bir ilişki kurulmuş bulunuyordu, şu farkla ki, modern yürüyüş kolları, her an avcı grupları biçiminde dağılabiliyor ve avcı grupları da aynı biçimde yürüyüş kolları biçiminde toplanabiliyorlardı.

Kullanılması Napolyon tarafından doruğuna kadar geliştirilen yeni savaş tarzı, eskisinin karşısında ümitsiz ve umarsız bir tarzda parçalara ayrıldığı bir şekilde, eskisine karşı üstündür; son olarak çaresiz, dağınık çatışmada büyük ölçüde kullanışsız, yavaş Prusya saflarının, ancak takım ateşiyle yanıt verebildikleri Fransız nişancı ateşi altında, sözcüğün tam anlamıyla, eridikleri Jena'da. Ama saf muharebe düzeni her ne kadar ömrünü doldurmuşsa da, savaşma biçimi olarak saf için durum hiç de böyle değildi. Prusyalıların saflarıyla Jena'da böylesi kötü bir sonuç almalarından az sonra, Wellington, İngilizlerini, Fransız yürüyüş kollarına karşı saf halinde yönetiyor ve onları düzenli olarak yeniyordu. Ama Wellington, kendi kapalı piyade birliklerini yürüyüş kolu yerine saf biçiminde çarpışmaya sokması hariç, tüm Fransız taktiğini kabul etmişti. Böylelikle, ateş sırasında tüm tüfekleri ve hücum sırasında tüm süngüleri aynı anda kullanma üstünlüğüne sahip bulunuyordu. İngilizler, şu son yıllara kadar bu savaş düzeniyle savaştılar ve hem saldırıda (Albuera) ve hem de savunmada (Inkermann)[189] önemli sayı çoğunluğu karşısında üstünlük sağladılar. Bu İngiliz saflarıyla karşı karşıya kalan Bugeaud, sonuna kadar onları yürüyüş koluna yeğ tuttu.

Bütün bunlarla birlikte, piyade tüfeği gerçekten çok kötüydü ve o kadar kötüydü ki, bununla 100 adımdan tek adamı vurmak

ve aynı şekilde 300 adımdan bir tabura isabet ettirmek, çok nadir rastlanan bir işti. Bundan ötürü, Fransızlar Cezayir'e geldikleri zaman, Bedevilerin, kendi silahlarının etkisiz kaldıkları uzaklıklardan ateş eden uzun tüfeklerinin ateşi altında ağır kayıplara uğradılar. Burada, yalnızca yivli karabina etkili olabiliyordu; ne var ki, yavaş doldurulması ve çabuk kirlenmesi nedeniyle, Fransa'da, hatta istisnai silah olarak bile, her zaman karabinaya karşı çıkılmıştı. Ama şimdi doldurulması kolay bir karabina gereksinmesi kendini duyurunca, bu gereksinme de çabucak karşılandı. Delvigne'in ön çalışmalarını Thouvenin'in harbili tüfeği ve bunu da Minié'nin doldurma bakımından, yivli tüfek ile düz tüfeği aynı duruma getiren genişlemeli mermisi izledi; bu andan itibaren tüm piyade uzun menzilli ve aynı şekilde tam olarak ateş eden yivli tüfekle silahlandırılabildi. Ama yivli önden doldurulan tüfek henüz kendine uygun düşen taktiği yaratamadan, yerini, kendisiyle birlikte giderek daha fazla savaş kullanımına sahip olan yivli topların geliştiği en yeni savaş silahına, arkadan doldurulan yivli tüfeğe bıraktı.

Devrim tarafından yaratılan tüm ulusun silahlanması, çok geçmeden ciddi sınırlandırmalarla karşı karşıya kaldı. Askerlik çağındaki gençlerin ancak bir bölümü, kur'ayla daimi orduya alınıyor ve diğer yurttaşların büyük ya da küçük bir bölümünü talimsiz bir ulusal muhafızlar durumunda eğitiyordu. Ya da zorunlu askerlik hizmetinin gerçekten sıkı bir şekilde uygulandığı yerde, en iyi halde, İsviçre'de olduğu gibi, bayrak altında ancak birkaç hafta talim gören bir milis ordusu kuruluyordu. Mali düşünceler, gönüllü askerlikle milis ordusu arasında bir seçme yapmaya zorluyordu. Bir tek Avrupa ülkesi ve üstelik en yoksullarından biri, zorunlu askerlik hizmetiyle daimi orduyu birleştirmeyi denedi: Prusya. Ve daimi orduda herkes için hizmet zorunluluğunun, yine buyurucu mali nedenlerden ötürü, ancak

yaklaşık olarak gerçekleşmiş bulunmasına karşın, Prusya Landwehr sistemi, hükümetin emrine iyi yetiştirilmiş birlikler içinde talim görmüş ve örgütlenmiş o kadar büyük sayıda adam veriyordu ki, Prusya, kendisiyle aynı nüfusa sahip herhangi bir başka ülkeden açıkça üstündü.

1870 Fransız–Alman savaşında, Fransız gönüllü askerlik sistemi, Prusya yedeklik sistemi karşısında yenik düştü. Ama bu savaşta, birliklerin içinde hareket ettikleri ve dövüştükleri yönetmelik biçimlerinin esas olarak eski çakmaklı tüfek döneminkinin aynı olmasıyla birlikte, her iki taraf da ilk kez arkadan doldurulan tüfeklerle donatıldılar. En iyi halde, nişancı birlikleri, biraz daha sıklaştırılmıştı. Bunun dışında, Fransızlar eski tabur kollarında ve yer yer de saf durumunda savaşmaya devam ederken, Almanlar, bölük kolunun kullanılmasıyla en azından yeni silaha daha uygun bir savaş biçimi bulma denemesine girişiyorlardı. İlk muharebelerin içinden böyle çıkıldı. Ama, Saint-Privat üzerine saldırı sırasında (18 Ağustos) Prusya muhafız birliğinin üç tugayı, bölük kolu taktiğini ciddi olarak uygulamaya çalıştığında, arkadan doldurulan tüfeğin ezici gücü görülebildi. Savaşın en kızgın yerinde bulunan beş alaydan (15 000 kişi) hemen tüm subaylar (176) ve 5114 er, yani mevcudun üçte birinden çoğu öldü. Bütünü içinde, 28 160 kişilik bir mevcutla çatışmaya girmiş bulunan muhafız piyadesi, 307'si subay olmak üzere, o gün 8230 adam yitirdi.[190] Bundan böyle, bölük kolu, savaşma biçimi olarak, tıpkı tabur yığın ya da saf gibi, mahkûm edilmiş bulunuyordu; bundan böyle, en küçük bir kapalı birliği düşman ateşi karşısında bırakma girişiminden vazgeçildi; savaş, Almanlar tarafından, şimdi artık yalnızca, yürüyüş kollarının şimdiye kadar mermi yağmuru altında bile ayrışmış bulundukları, ama yukardan, düzene aykırı bulunarak karşı çıkılmış olan o yoğun nişancı zinciri halinde yürütüldü. Asker, bir kez daha,

subaydan daha açıkgöz çıkmıştı; şimdiye değin arkadan doldurulan yivli tüfek ateşi altında yararlılığını gösteren tek savaşma biçimini içgüdüsel bir biçimde bulmuş olan *oydu* ve komutanların karşı çıkmasına karşın, bunu başarıyla kabul ettirdi. Aynı biçimde, tüfeklerin korkunç ateş menzili içinde, yalnızca *koşar adım* kullanıldı.

"ANTİ-DÜHRİNG" ÜZERİNE NOTLAR[191] [1878]

a) Matematik Sonsuzun Gerçek Dünyadaki Prototipleri Üzerine[1]

S. 17–18[2]: Düşünce ve varlık uyumu — Matematikte sonsuz.

Öznel düşüncemizin ve nesnel dünyanın aynı yasalara bağlı olduğu ve bundan dolayı da sonuçları itibariyle birbirleriyle çelişemeyecekleri, tersine birbiriyle uyum içinde olmaları gerektiği olgusu, tüm teorik düşüncemize mutlak egemendir. Bu, bilinçsiz ve kayıtsız şartsız bir öncüldür. 18. yüzyıl materyalizmi, özünde metafizik karakteri sonucu, bu öncülü yalnızca içeriği itibariyle araştırdı. Kendisini, tüm düşünce ve bilginin içeriğinin duyusal deneyimden kaynaklanması gerektiğini kanıtlamakla sınırladı ve şu önermeyi yeniden kurdu: *nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu.*[3] Onu *biçimi* itibariyle ilk olarak mo-

[1] Bu ve bunu izleyen not, muhtemelen, Engels'in "Anti-Dühring"in ikinci, *genişletilmiş* baskısına giriştiği 1883 başında ortaya çıkmıştır. Engels, "Anti-Dühring"in bazı pasajlarına ilişkin olarak bir dizi ek yazmak ve bunları yapıtın eklerinde vermek niyetindeydi. *–Red.*

[2] Bu gönderme, "Bay Eugen Dühring'in Bilimi Altüst Edişi", Yaz 1878 tarihli birinci baskısının sayfa numaralarınadır. Bkz. elinizdeki baskı, s. 77–79. *–Red.*

[3] *nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu* — daha önce duyguda olmayan hiçbir şey, akılda bulunmaz. *–Red.*

dern idealist, ama aynı zamanda diyalektik felsefe ve özellikle de Hegel araştırdı. Burada karşımıza çıkan sayısız keyfi kurgulara ve hayalperestliklere rağmen, sonucunun düşünme ve varlık birliğinin idealist tarzda başaşağı edilmiş biçimine rağmen, bu felsefenin düşünme süreçlerinin doğa ve tarih süreçleriyle benzerliğini ve tersini ve tüm bu süreçler için aynı yasaların geçerliliğini en çeşitli alanlarda yığınla olayda kanıtladığı yadsınamaz. Öte yandan modern doğabilim, tüm düşünce içeriğinin deneyime dayanan kökeni tezini, eski metafizik sınırlanmasını ve formülasyonunu çöpe atacak şekilde genişletmiştir. Kazanılmış özelliklerin kalıtımını kabul ederek, deneyim öznesini bireyden cinse genişletir; deneyim edinmiş olması gereken tek tek birey artık gerekli değildir, onun bireysel deneyiminin yerine belli bir dereceye kadar bir dizi atasının deneyimlerinin sonuçları geçebilir. Örneğin, bizde matematik aksiyomlar, sekiz yaşındaki her çocuğa kendinden anlaşılır geliyorsa, deneyimle kanıtlanmayı gerektirmeyen şeyler olarak görünüyorsa, bu sadece "birikmiş kalıtım"ın sonucudur. Bir Buşmana ya da bir Avustralya zencisine bunları kanıt yoluyla öğretmek zor olacaktır.

Elinizdeki yazıda diyalektik, *tüm* hareketin en genel yasalarının bilimi olarak kavranmıştır. Onun yasalarının, doğada ve insan tarihinde hareket için olduğu kadar düşüncenin hareketi için de geçerli olduğu buna dahildir. Böyle bir yasa, bu üç alanın ikisinde, hatta üçünde birden tanınabilir, fakat metafizik darkafalı, tanımış olduğunun bir ve aynı yasa olduğunu anlamaz.

Bir örnek alalım. Bütün teorik ilerlemeler içinde hiç biri, 17. yüzyılın son yarısında inifinitezimal hesabın bulunması kadar insan zekâsının yüksek bir zaferi sayılmaz. İnsan zekâsının saf ve dışlayıcı eylemi herhangi bir yerde aranıyorsa, işte o burada önümüzde duruyor. İnfinitezimal hesapta kullanılan büyüklük-

leri —çeşitli derecelerde diferansiyeller ve sonsuzlar— bugün bile saran giz, insanın burada, insan zekâsının nesnel dünyanın karşılığında bir denklik sunmadığı "özgür yaratıları ve kurgularıyla"[1] karşı karşıyaymış gibi bir kuruntuya kapılmasının en iyi kanıtıdır. Ve yine de tam tersi söz konusudur. Doğa, bütün bu imajiner büyüklükler için prototipler sunuyor.

Geometrimiz mekân ilişkilerinden, aritmetiğimiz ve cebirimiz, dünyevi ilişkilerimize denk düşen, yani mekaniğin kütle olarak adlandırdığı cisimlerin büyüklüğüne denk düşen sayısal büyüklüklerden hareket eder — yeryüzünde var oldukları haliyle ve insanlar tarafından hareket ettirilen kütleler. Bütün bu kütlelere kıyasla yeryüzü kütlesi sonsuz büyük görünür ve cisimler mekaniği tarafından da sonsuz büyük olarak ele alınır. Dünyanın yarı çapı = ∞, düşme yasasındaki bütün mekaniğin temel ilkesidir. Fakat ancak teleskopla görebildiğimiz yıldızlar sistemi içindeki ışık yıllarıyla ölçülebilen uzaklıklarla uğraşmaya başladığımız anda, yalnızca yeryüzü değil, aynı zamanda tüm güneş sistemi ve onun içinde görülen uzaklıklar da yine sonsuz küçük görünürler. Dolayısıyla burada artık yalnızca birinci dereceden değil, aynı zamanda ikinci dereceden de sonsuzlara sahibiz ve eğer istek duyarlarsa, sonsuz mekânda daha yüksek derecede sonsuzlar yaratmayı okurlarımızın düş gücüne bırakıyoruz.

Bugün fizik ve kimyada egemen olan görüşe göre ise, yersel kütleler, mekaniğin işlem yaptığı cisimler, söz konusu cismin fiziksel ve kimyasal özdeşliğini ortadan kaldırmadıkça daha fazla parçalanamayacak olan moleküllerden, en küçük parçalardan oluşurlar. W. Thomson'un hesaplarına göre, bu moleküllerin en küçüğünün çapı, bir milimetrenin elli milyonda birinden küçük olamaz.[2] En büyük molekülün çapının bir milimetrenin yirmibeş milyonda birine ulaştığını varsaysak bile, o yine de meka-

[1] Dühring'in kullandığı ifade. –*Red.*

[2] Bu rakam, ilk kez 31 Mart 1870 tarihli "Nature"da (C. I, s. 553) yayınlanan William Thomas'ın "The Size of Atoms" ("Atomların Büyüklüğü")

nik, fizik ve hatta kimyanın da işlem yaptığı en küçük kütle karşısında bile kaybolacak kadar küçük bir büyüklük olarak kalır. Yine de o, söz konusu kütleye özgü bütün nitelikleri taşır, kütleyi fiziksel ve kimyasal olarak temsil edebilir ve bütün kimyasal denklemlerde onu gerçekten de temsil eder. Kısacası, ilgili kütle karşısında, tıpkı matematik diferansiyelin değişkeni karşısında olduğu gibi, tamamen aynı özelliklere sahiptir. Yalnız bir farkla, diferansiyelde, matematik soyutlamada bize gizemli ve açıklanamaz gelen, burada kendiliğinden anlaşılır ve deyim yerindeyse aşikâr hale gelir.

Doğa bu diferansiyellerle, moleküllerle, tıpkı matematiğin soyut diferansiyelleriyle yaptığı gibi, tümüyle aynı tarzda işlem yapar. Örneğin, x^3'ün diferansiyeli = $3x^2dx$'tir, $3xdx^2$ ve dx^3 gözardı edilir. Bunu geometrik olarak kurguladığımız zaman, kenar uzunluğu sonsuz küçük dx büyüklüğü kadar büyütülen, x kenar uzunluğunda bir küp elde ederiz. Bu küpün, süblime edilmiş bir elementten, diyelim kükürtten oluştuğunu varsayalım; bir köşeyi çevreleyen üç yüzey korunmuş, diğer üçü açık olsun. Bu kükürt küpünü bir kükürt gazı atmosferine tabi tutup, sıcaklığını yeterince düşürürsek, küpün açık olan üç yüzeyine kükürt gazı birikir. Süreci arılığı içinde düşünmek için, bu üç yüzeyin her birine ancak bir molekül yoğunluğunda bir tabakanın biriktiğini varsayarsak, fizik ve kimyada geçerli yöntemlerin tamamen içinde kalırız. Küpün kenar uzunluğu x, bir molekülün çapı dx kadar büyüdü. Küpün hacmi x^3, x^3 ve $x^3 + 3x^2dx + 3xdx^2 + dx^3$'ün farkı kadar büyüdü, dx^3'ü, bir molekülü ve $3xdx^2$'yi, $x + dx$ uzunluğunda üç sıra basit bir şekilde lineer olarak yığılmış molekülü aynen matematikte olduğu gibi gözardı edebiliriz. Sonuç aynıdır: Küpün kütle büyümesi, $3x^2dx$'tir.

---

adlı makalesinden alınmıştır. Yeni baskısı, Thomson ve Tait'in "Treatise on Natural Philosophy"sinin ikinci baskısının ekinde (1883) yayınlandı. *–Red.*

Tam alındığında, kükürt kübünde dx^3 ve $3xdx^2$ yoktur, çünkü iki ya da üç molekül aynı mekânı işgal edemez, dolayısıyla kübün kütle büyümesi tam olarak $3x^2dx + 3xdx + dx$'tir. Bunun açıklaması, matematikte dx'in lineer bir büyüklük olması, buna karşılık, bilindiği gibi, bu doğruların enleri ya da genişlikleri olmadan doğada var olmaması, dolayısıyla matematik soyutlamaların yalnızca teorik matematikte mutlak geçerliliğe sahip olmasıdır. Fakat o da bu $3xdx^2 + dx^3$'ü gözardı ettiği için, arada fark yoktur.

Buharlaşmada da aynı şey. Bir bardak suda en üst molekül tabakası buharlaştığında, su tabakasının yüksekliği x, dx kadar azalır ve bir molekül tabakasının ardından diğerinin uçuculaşması, gerçekte devam eden bir diferansiyel almadır. Ve sıcak buhar, basınç ve soğutma sonucu bir kapta yeniden su halinde yoğunlaşıp, kabın dolmasına kadar bir molekül tabakası diğerinin üzerine yığıldığında (süreci kirleten yan koşulları gözardı edebiliriz), burada kelimenin tam anlamıyla bir integrasyon gerçekleşir, bunun matematikteki integrasyondan tek farkı, birinin insan kafasında bilinçli olarak, diğerinin doğada bilinçsiz olarak gerçekleşmesidir.

Fakat infinitezimal hesabınkine tamamen benzer olan süreçler, yalnızca sıvı durumdan gaz durumuna ya da tersi geçişlerde meydana gelmez. Kütle hareketi —itilim yoluyla— kütle hareketi olarak ortadan kaldırılıp, ısıya, moleküler harekete dönüştürüldüğünde, kütle hareketinin diferansiyelinin alınmasından başka ne olmuştur ki? Ve buharın moleküler hareketleri, buhar makinesinin silindirinde, pistonu belli bir miktar yükseltecek, kütle hareketine dönüşecek şekilde toplandığında, integralleri alınmış olmaz mı? Kimya, molekülleri atomlara, daha küçük kütle ve hacim büyüklüklerine, ama yine de aynı dereceden büyüklüklere ayırır, böylece ikisi belirli, sonlu bir oran içindedir.

Dolayısıyla cisimlerin moleküler bileşimini ifade eden tüm kimyasal denklemler, biçim itibariyle diferansiyel denklemlerdir. Fakat içlerinde boy gösteren atom ağırlıkları tarafından integralleri alınmış durumdadır. Kimya, karşılıklı büyüklük oranı bilinen diferansiyellerle işlem yapar.

Ne var ki atomlar, kesinlikle, basit ya da bir bütün olarak bilinen en küçük madde parçaları sayılmazlar. Atomların bileşmiş olduğu düşüncesine gittikçe eğilim duyan bizzat kimyayı bir yana bırakırsak, fizikçilerin çoğunluğu, ışık ve ısı ışınımını sağlayan evrensel esirin, keza ayrıklı (discrete) parçacıklardan oluştuğunu ileri sürer, fakat bunlar o kadar küçüktür ki, kimyasal atomlar ve fiziksel moleküllere kıyasla oranı, bunların mekanik kütlelere kıyasla oranı gibidir, d^2x'in dx'e oranı gibidir. Dolayısıyla burada hakeza maddenin yapısı üzerine şimdi geçerli olan düşüncede de ikinci dereceden bir diferansiyelle karşı karşıyayız ve bundan zevk alan herkesin d^3x, d^4x vs.'nin benzerlerinin de doğada mevcut olabileceğini düşünmemesi için kesinlikle hiçbir neden yoktur.

Dolayısıyla, maddenin yapısı konusunda hangi görüşe sahip olunursa olunsun, şu kadarı kesindir ki, o bir dizi büyük, birbirinden iyice ayrılan görece farklı kütlesellik gruplarına bölünür, öyle ki, her ayrı grubun üyeleri birbirleriyle belirli, sonlu kütle ilişkileri içinde bulunurken, diğer grupların üyeleriyle matematik anlamda sonsuz büyüklük ya da küçüklük ilişkisi içinde bulunurlar. Görülebilir yıldızlar sistemi, güneş sistemi, yersel kütleler, moleküller ve atomlar, son olarak da esir parçacıkları — bunların her biri, böyle bir grup oluşturur. Tek tek gruplar arasında ara halkalar bulmamız hiçbir şeyi değiştirmez. Örneğin, güneş sistemi kütleleriyle yersel kütleler arasında, bazılarının çapı Yeni Silsileden Reuss prensliğinin çapını geçmeyen asteroidler, göktaşları vs. Yersel kütlelerle organik dünyadaki mole-

küller arasında hücre. Bu ara halkalar sadece, doğada sıçrama olmadığını, *çünkü* bizzat doğanın sayısız sıçramalardan oluştuğunu kanıtlar.

Matematik gerçek büyüklüklerle hesap yaptığı ölçüde, bu düşünce tarzını tereddütsüz kullanır da. Yersel mekanikte yer kütlesi sonsuz büyük sayılırken, astronomide yersel kütleler ve onlara denk düşen göktaşları sonsuz küçük sayılır, keza, en yakın sabit yıldızların ötesinde yıldız sistemimizin yapısını araştırmaya başladığı anda, güneş sistemindeki gezegenlerin uzaklıkları ve kütleleri onun gözünde hiçe iner. Fakat matematikçiler, onların alınamaz soyutlama kalesine, teorik matematiğe çekilir çekilmez, tüm bu benzetmeler unutulur, sonsuz tamamen esrarengiz birşey haline gelir ve analizde onunla işlem yapma tarzı hiç kavranmaz birşey haline, tüm deneyim ve tüm akılla çelişen birşey haline gelir. Matematikçilerin, tuhaf bir şekilde daima doğru sonuçlar veren yöntemlerini açıklamış olmaktan çok mazur göstermekte kullandıkları budalalıklar ve saçmalıklar, matematikçilerin ve doğa araştırmacılarının korkularını dile getirmek için sözcük bulamadıkları örneğin Hegelci doğa felsefesinin en berbat görünür ve gerçek hayalperestliklerini bile geçer. Hegel'i suçladıkları şeyi, soyutlamayı doruğuna tırmandırmasını, bizzat kendileri çok daha büyük ölçüde yaparlar. Tüm teorik matematiğin soyutlamalarla uğraştığını, onun *tüm* büyüklüklerinin, tam alındığında, imajiner büyüklükler olduğunu ve tüm soyutlamaların, doruğuna tırmandırıldığında, saçmalığa ya da onların karşıtına dönüştüğünü unuturlar. Matematik sonsuz, bilinçsiz de olsa, gerçeklikten alınmıştır ve bundan ötürü de ancak gerçeklikle açıklanabilir, kendisiyle, matematik soyutlamayla değil. Ve gerçekliği bu bakımdan araştırdığımızda, görmüş olduğumuz gibi, matematik sonsuzluk oranının kendisinden alındığı gerçek oranları ve hatta bu oranları etkili kılmak için matematik türden doğal benzerleri de buluruz. Ve böylelikle mesele açıklanmış olur.

(Haeckel'de düşünme ve varlık özdeşliğinin kötü röprodüksiyonu. Fakat aynı zamanda *sürekli ve kesikli madde çelişkisi* de; bkz. Hegel[192].)[1]

b) "Mekanik" Doğa Görüşü Üzerine

S. 46[2]: Hareketin çeşitli biçimleri ve bunları ele alan bilimler.

Yukarıdaki makalenin yayınlanmasından beri ("*Vorwärts*", 9 Şubat 1877[3]), Kekulé ("Kimyanın Bilimsel Hedefleri ve Başarıları"), mekanik, fizik ve kimyayı tamamen benzer bir şekilde belirledi. "Maddenin özü üzerine bu düşünce temel olarak alınırsa, kimya *atomların bilimi* ve fizik *moleküllerin bilimi* olarak tanımlanabilir ve bugünkü fiziğin *kütleleri* ele alan bölümü, özel bir disiplin olarak ayırıp, ona *mekanik* ismi verilebilir. Böylelikle mekanik, her ikisi de moleküllerini ya da atomlarını belirli gözlemlerinde ve özellikle hesaplamalarında kütleler olarak ele almak zorunda oldukları sürece, fizik ve kimyanın temel bilimi olarak görünür." Görüldüğü gibi, bu formülasyonun metinde[4] ve bir önceki notta verilenden farkı, daha az kesin olmasıdır. Ama bir İngiliz dergisi ("Nature"), Kekulé'nin yukarıdaki önermesini, mekaniğin kütlelerin statiği ve dinamiği, fiziğin moleküllerin statiği ve dinamiği, kimyanın atomların statiği ve dinamiği[5] olduğu şeklinde aktardığında, bana, kimyasal süreçlerin bile salt mekanik süreçlere bu mutlak indirgenmesi, en azından kimyada, alanı hak etmediği bir şekilde daraltıyor gibi geliyor. Ve bu öyle modadır ki, örneğin Haeckel'de "mekanik" ve "tek-

---

[1] Son iki cümle, Engels tarafından sonradan eklenmiştir. –*Red.*

[2] Bu not, "Anti-Dühring"in birinci baskısının sayfa numarasına ilişkindir. Bkz. elinizdeki kitap, s. 78–79. –*Red.* Türkçesi için bkz. s. 103 –*ÇN.*

[3] "Vorwärts"in bu sayısında, "Anti-Dühring"in birinci kısmının VII. bölümü ilk kez yayınlandı. –*Red.*

[4] Bkz. elinizdeki baskı, s. 114.

[5] Engels burada Kekulé'nin konuşmasından kısa bir alıntı yapan 15 Kasım 1877 tarihli "Nature" dergisindeki bir nota göndermede bulunuyor. –*Red.*

çil" sürekli olarak aynı anlamda kullanılıyor ve ona göre "bugünkü fizyoloji... kendi alanında yalnızca fiziksel-kimyasal —ya da *daha geniş anlamda* mekanik— güçlerin işlemesine... izin veriyor" (*Perigenesis*)[1].

Fiziği moleküller mekaniği, kimyayı atomlar fiziği ve devamla biyolojiyi albümin kimyası olarak adlandırdığımda, bununla bu bilimlerin birinden diğerine geçişi, yani hem her ikisinin bağıntısını, sürekliliğini, hem de farkını, kesikliğini dile getirmiş olurum. Daha ileriye gidip, kimyayı da bir tür mekanik olarak ifade etmek, bana doğru gelmiyor. Mekanik —daha geniş ya da daha dar anlamda— yalnızca nicelikleri tanır, hızlar ve kütlelerle ve en iyi halde hacimlerle hesap yapar. Hidrostatik ve aerostatik gibi, cisimlerin niteliğinin önüne çıktığı yerlerde, moleküler koşullara ve moleküler harekete girmeden işin içinden çıkamaz, bizzat kendisi yalnızca yardımcı bir bilimdir, fiziğin önkoşuludur. Fizikte ve ondan daha da çok kimyada, nicel değişiklikler sonucunda yalnızca sürekli nitel değişiklikler, niceliğin niteliğe dönüşmesi gerçekleşmekle kalmaz, aynı zamanda nicel değişikliği şart koştukları kesinlikle kanıtlanmamış bir dizi nitel değişiklik de gözlemlenir. Bilimin şu andaki eğiliminin bu yönde olduğu severek itiraf edilebilir, fakat bu eğilimin tek doğru eğilim olduğunu, bu eğilimin izlenmesinin tüm fiziği ve kimyayı tamamlayacağını kesinlikle kanıtlamaz. Tüm hareket, maddenin mekanik hareketini, en büyük ya da en küçük parçalarının yer değişimini kapsar ve bilimin *birinci*, ama yalnızca birinci görevi, bu hareketin bilgisini edinmektir. Fakat hareket, yalnızca bu mekanik hareketten ibaret değildir. Hareket, yalnızca yer değişimi değildir, mekaniküstü alanlarda aynı zamanda nitelik değişmesidir de. Isının bir moleküler hareket olduğunun

[1] Engels, Haeckel'in *"Die Perigenesis der Plastidule oder die Wellenerzeugung der elementaren Entwicklungs-Vorgänge"*, Berlin 1876, eserinden alıntı yapmaktadır. — İtalikler Engels'e aittir. *–Red.*

bulunması, çığır açıcıydı. Fakat ısı konusunda, onun moleküllerin belli bir yer değiştirmesi olduğundan başka bir şey bilmiyorsam, en iyisi çenemi tutmaktır. Kimya, atom hacimlerinin atom ağırlıklarına oranlarından elementlerin tam bir dizi kimyasal ve fiziksel özelliklerini açıklama yolunda görünüyor. Fakat hiçbir kimyacı, bir elementin bütün özelliklerinin Lothar Meyer[1] Eğrisindeki konumu ile tam olarak ortaya konduğunu, yalnızca bununla örneğin karbonun onu organik yaşamın başlıca taşıyıcısı durumuna getiren özgül özelliklerinin ya da fosforun beyinde gerekirliğinin açıklanabileceğini ileri süremez. Ve yine de "mekanik" görüş, başka bir anlama gelmez. Tüm değişimi yer değişimiyle, tüm nitel farkları nicel farklarla açıklar ve nitelikle nicelik arasındaki ilişkinin reziprok[2] olduğunu, niteliğin de, tıpkı niceliğin niteliğe dönüşmesi gibi, niceliğe dönüşebileceğini, karşılıklı etkileşimin meydana geldiğini unutur. Bütün nitelik farkları ve değişimleri nicel farklara ve değişimlere, mekanik yer değişimine indirgenirse, o zaman zorunlu olarak, bütün maddenin *özdeş* en küçük parçacıklardan oluştuğu ve maddenin kimyasal elementlerinin tüm nitel farklarının bu en küçük parçacıkların sayısındaki ve atomlar oluşturmak üzere yerel gruplaşmasındaki farklar tarafından belirlendiği önermesine ulaşırız.

Bugünkü doğa araştırmacılarımızın, zorunlu olarak başlarına hangi sonuçları saracağını hesaba katmadan ya da hatta sezinlemeden, "mekanik" gibi kavramları bu tarzda kullanma izni veren şey, onların bugün Alman üniversitelerini kasıp kavuran, en

[1] Lothar Meyer'in "Atom Ağırlıklarının Fonksiyonu Olarak Kimyasal Elementlerin Doğası" makalesi 1870'te yayınlandı. Mendeleyev'in "Elementlerin Özelliklerinin ve Atom Ağırlıklarının Karşılıklı İlişkisi" makalesi 1869'da yayınlandı. Her iki araştırmacı da, birbirinden bağımsız olarak bu buluşa vardılar, ama Mendeleyev çıkardığı sonuçlarda Meyer'den çok daha ileriye gitti. —*Lothar Meyer Eğrisi*— atom ağırlıklarının ve atom hacimlerinin karşılıklı ilişkisini gösteren eğriye bu ad verilir. *–Red.*

[2] *reziprok* — karşılıklı. *–Red.*

bayağı vülger felsefeden başka bir felsefe tanımamalarıdır. Maddenin mutlak nitel özdeşliği teorisinin kendi yandaşları var — bu, ampirik olarak ne çürütülebilir, ne de kanıtlanabilir. Fakat herşeyi "mekanik" olarak açıklamak isteyen kişilere, bu sonucun bilincinde olup olmadıkları ve maddenin özdeşliğini kabul edip etmedikleri sorulduğunda, ne kadar farklı yanıtlar alınır!

En gülünç olanı, "materyalist" ve "mekanik" eşitlemesinin, materyalizmi "mekanik" ekiyle aşağılamak isteyen *Hegel*'den kaynaklanmasıdır. Şimdi, Hegel'in eleştirdiği materyalizm —18. yüzyıl Fransız materyalizmi— gerçekten de salt *mekanikti,* hem de şu çok doğal nedenden ötürü ki, o zamanlar fizik, kimya ve biyoloji daha kundak bezindeydi ve genel bir doğa görüşünün temeli sunabilmekten çok uzaktı. Aynı şekilde Haeckel, *causae efficientes* = "mekanik etkide bulunan nedenler" ve *causae finales* = "amaca uygun etkide bulunan nedenler" şeklinde tercümeyi Hegel'den alıyor; Hegel, burada "mekanik"i, körükörüne etkide bulunan, bilinçsiz etkide bulunan ile eşitler, Haeckel'in anladığı anlamda mekanik ile değil. Oysa tüm bu karşıtlık, bizzat Hegel için o kadar çoktan aşılmış bir bakış açısıdır ki, buna "*Mantık*"ta nedenselliğin iki açılımının hiçbirinde *değinmez bile,* bilakis ancak tarihsel olarak yer aldığı "Felsefe Tarihi"nde (dolayısıyla Haeckel'in yüzeysellikten doğan salt yanlış anlaması!) ve ancak geçerken de teleolojide ("Mantık", III, II, 3)[1] *eski metafiziğin* mekanizm ve teleoloji karşıtlığını kavradığı biçim olarak değinir, yoksa çoktan aşılmış bir bakış açısı olarak ele alır. Yani Haeckel, "mekanik" görüşünün bir onayını bulma sevinciyle, yanlış yere kopya etmiştir ve böylelikle bir hayvanda ya da bitkide doğal seleksiyonla belirli bir değişiklik ortaya çıkmışsa, bunun *causa efficiens* ile, aynı değişiklik *yapay* seleksi-

[1] Hegel "*Mantık Bilimi*", Cilt III, II. Kısım, 3. Bölüm kastedilmektedir. *–Red.*

yonla ortaya çıkmışsa, bunun *causa finalis* ile sağlandığı güzel sonucuna varır! Yetiştirici *causa finalis*! Hegel çapında bir diyalektikçi, elbette, *causa efficiens* ve *causa finalis* karşıtlığı kısır döngüsü içinde kalamazdı. Ve bugünkü bakış açısından, bu karşıtlık üzerine tüm içinden çıkılmaz saçmalığa, maddenin ve onun varoluş tarzının, hareketin yaratılamaz olduğunu ve dolayısıyla kendi nihai nedeni olduğunu deneyimle ve teoriden *bilmemizle* son verilirken; evrenin hareketinin karşılıklı etkisi içinde kendini anlık ve yerel olarak yalıtan ya da düşünen kafamız tarafından yalıtılan tek tek nedenleri *etkide bulunan* nedenler olarak adlandırdığımızda, kesinlikle yeni bir belirleme değil, tam tersine yalnızca şaşkınlık yaratan yeni bir öge eklemiş oluruz. Etkili olmayan bir neden, neden değildir.

NB. Madde olarak madde, salt bir düşünce yaratısı ve bir soyutlamadır. Şeyleri cisimsel olarak var olan şeyler olarak madde kavramı altında toparlamakla, onların nitel farklarını bir yana bırakız. Dolayısıyla madde olarak madde, belirli, var olan maddelerden farklı olarak, duyusal olarak var olan birşey değildir. Doğabilim, yekpare madde olarak yekpare maddeyi aramaya, nitel farkları, özdeş en küçük parçacıkların bileşiminin salt nicel farklarına indirgemeye yöneldiğinde, kirazlar, armutlar, elmalar yerine meyva olarak meyvayı,[193] kediler, köpekler, koyunlar yerine memeli hayvanlar olarak memeli hayvanları, gaz olarak gaz, metal olarak metali, taş olarak taş, kimyasal bileşim olarak kimyasal bileşimi, hareket olarak hareketi görmeyi talep etmekten başka birşey yapmaz. Darwinci teori, böyle bir ilkel memeli hayvan, Haeckel'in önmemelisini[194] talep ediyor, fakat aynı zamanda bunun, gelecekteki ve şimdiki tüm memeli hayvanları *embriyon* halinde kendi içinde barındırırsa, gerçekte şimdiki tüm memeli hayvanlardan daha aşağı ve ilkelce kaba, dolayısıyla da onların hepsinden daha gelip geçici olduğunu iti-

raf etmek zorunda kalıyor. Daha Hegel'in ("*Ansiklopedi*", I, 199[1]) kanıtlamış olduğu gibi, bu görüş, maddeyi ancak nicel olarak belirlenebilir, fakat nitel olarak köken itibariyle özdeş gören bu "tek yanlı matematik bakış açısı", 18. yüzyıl Fransız materyalizminin "bakış açısından başka bir şey değil"dir.[195] Hatta bu, sayıları, nicel belirginliği, şeylerin özü olarak gören Pitagoras'a gerilemektir.

[1] Engels, Hegel'in "Özet Halinde Felsefi Bilimler Ansiklopedisi", 1. Bölüm, Berlin 1840 ya da 1843, VI. cilt, sayfa 199'u kastetmektedir. *–Red.*

Açıklayıcı Notlar

[1] *Der Volksstaat* ("Halk Devleti") — 2 Aralık 1869'dan 29 Eylül 1876'ya kadar başlangıçta haftada iki kez, Temmuz 1873'ten itibaren ise haftada üç kez Leipzig'te yayınlanan Alman Sosyal-Demokrat İşçi Partisi (Eisenachçılar) yayın organı. Almanya işçi sınıfı hareketinin devrimci akımının sözcüsü olan gazete, cesur devrimci sözleri yüzünden hükümet ve polis tarafından sürekli takibata uğratılıyordu. Redaktörlerin tutuklanması yüzünden, yazı kurulu sürekli değişiyordu, fakat gazetenin genel yönetimi Wilhelm Liebknecht'in elindeydi. *Volksstaat* matbaasından sorumlu August Bebel, bu gazetede önemli bir rol oynuyordu.

Marx ve Engels, gazetenin redaktörleriyle sıkı temas içindeydiler ve düzenli katkıda bulunuyorlardı. Gazeteye muazzam önem verdiler, faaliyetlerini dikkatle izlediler, çeşitli gaf ve hatalarını eleştirip onu doğru yolda tuttular, bu sayede gazete, 1870'lerin önde gelen işçi gazetelerinden biri oldu.

1 Ekim 1876'da, 1876 Gotha Kongresi'nin kararı üzerine, *Volksstaat* ve *Neuer Sozialdemokrat*'ın ("Yeni Sosyal-Demokrat") yerini, Almanya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'nin tek merkez organı haline gelen *Vorwärts* ("İleri") gazetesi aldı. Bu gazete, Sosyalistler Yasasının (bkz. Not 5) çıkarılmasından sonra 27 Ekim 1878'de kapatıldı. *(s. 39)*

[2] Altıncı Dünya Sanayi Fuarı, ABD'nin kuruluşunun (4 Temmuz 1776) 100. yıldönümü ile bağıntı içinde 10 Mayıs 1876'da Philadelphia'da açıldı. Almanya, sergici 40 ülkeden biriydi. Alman hükümeti tarafından Alman yargıçlar kurulu başkanlığına atanan Berlin Sanayi Akademisi direktörü Profesör Franz Reuleaux, Alman

sanayisinin diğer ülkelerin sanayilerinin çok gerisinde olduğunu ve kendine kılavuz edindiği ilkenin "ucuz fakat kötü" olduğunu itiraf etmek zorunda kaldı. Basında bu konuda çok geniş yorumlar yapıldı. Örneğin *Volksstaat*, Temmuzdan Eylüle kadar bu skandalvari olgu hakkında bir dizi makale yayınladı. *(s. 41)*

[3] Geniş yaygınlık kazanan "gerçekten hiçbir şey öğrenmediler" lafı, Fransız amirali de Panat'ın yazdığı bir mektuptan gelir. Bazen Talleyrand'a atfedilir. Onsekizinci yüzyıl sonundaki Fransız burjuva devriminden herhangi bir ders çıkaramayan kralcılara ilişkin olarak sarfedilmiştir. *(s. 41)*

[4] Engels, Rudolf Virchow'un 22 Eylül 1877'de Münih'te Alman Doğabilimcileri ve Doktorları 50. Kongresi'nde yaptığı bir konuşmaya atıfta bulunmaktadır. Bkz. R. Virchow, *Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat* (Modern Devlette Bilim Özgürlüğü), Berlin 1877, s. 13. *(s. 41)*

[5] *Sosyalistler Yasası* Bismarck hükümeti tarafından, Reichstag çoğunluğunun desteğiyle, sosyalist ve işçi sınıfı hareketiyle mücadele etmek amacıyla 21 Ekim 1878'de çıkarıldı. Bu yasa Almanya Sosyal-Demokrat Partisi'ni yasakladı; tüm Parti örgütleri, işçilerin kitle örgütleri ve sosyalist ve işçi basını yasadışı ilan edildi, sosyalist yazın toplatıldı ve sosyal-demokratlar baskıya maruz bırakıldı. Ne var ki, Marx ve Engels'in aktif yardımıyla, Sosyal-Demokrat Parti saflarındaki oportünist ve "ultra sol" unsurları altetti ve Sosyalistler Yasası'nın yürürlükte olduğu süre içinde illegal faaliyetleri legal mücadele olanaklarıyla doğru bir biçimde birleştirip, halk içindeki nüfuzunu önemli ölçüde artırıp genişletti. İşçi sınıfının kitle hareketinin baskısıyla, yasa 1 Ekim 1890'da kaldırıldı. Engels, "Bismarck und die deutsche Arbeiterpartei" ("Bismarck ve Alman İşçi Partisi") makalesinde bu yasanın bir değerlendirmesini yapar. *(s. 42)*

[6] *Kutsal İttifak* — Çarlık Rusya'sı, Avusturya ve Prusya tarafından çeşitli ülkelerde devrimci hareketleri bastırmak ve feodal monarşileri korumak üzere 1815'te kurulan Avrupa monarşilerinin gerici bir ittifakı. *(s. 42)*

[7] K. Marx, *Misère de la philosophie* (Felsefenin Sefaleti), Paris-Bruxelles, 1847. *Manifest der Kommunistischen Partei,* London 1848. 1872'de *Komünist Partisi Manifestosu, Komünist Manifesto* başlığı altında yayınlandı. K. Marx, *Das Kapital,* Cilt I, Hamburg 1867. *(s. 43)*

[8] Eugen Dühring, 1863'ten itibaren Berlin Üniversitesi'nde özel doçent, 1873'ten itibaren kızlar için bir özel lisede öğretmen. 1872'den itibaren yazdığı eserlerinde üniversite profesörlerine sert bir şekilde saldırdı. Örneğin, *Kritische Geschichte der allgemeinen Prinzipien der Mechanik*'in ("Mekaniğin Genel İlkelerinin Eleştirel Tarihi") daha birinci baskısında (1872), H. Helmholtz'u, Robert Mayer'in çalışmalarını kasten görmezlikten gelmekle suçladı. Üniversitelerin usul ve yöntemlerini de sert bir şekilde eleştirdi. Bu eleştiriler yüzünden, gerici profesörlerin baskısına maruz kaldı. 1876'da, bu profesörler tarafından, kız lisesinde ders verme olanağından yoksun bırakıldı. *Mekaniğin Tarihi*'nin ikinci baskısında (1877) ve kadınların eğitimi hakkında bir kitapta (1877), suçlamalarını daha sert bir dille yineledi. Temmuz 1877'de, Felsefe fakültesi, onu üniversitede ders verme hakkından mahrum etti. İşinden atılması, yandaşları tarafından gürültülü bir protesto kampanyasıyla karşılandı ve geniş demokratik çevrelerce kınandı.

1881'den itibaren Bismarck'ın özel doktoru olan E. Schweninger, 1884'te Berlin Üniversitesi'ne profesör olarak atandı. *(s. 44)*

[9] Engels'in eserinin Lafargue tarafından yapılan Fransızca çevirisi, başlangıçta *Socialisme utopique et socialisme scientifique* (Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm) başlığıyla, *Revue socialiste* dergisi Nº 3–5, Mart–Mayıs sayılarında yayımlanmıştı; aynı yıl Paris'te broşürün yeni bir baskısı yapıldı. Polonya dilinde baskısı 1882'de Cenevre'de, İtalyanca baskısı 1883'te Benevento'da yayımlandı. *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (Sosyalizmin Ütopyadan Bilime Gelişmesi) başlıklı ilk Almanca baskısı 1882'de Hottingen-Zürih'te çıktı, ve ikinci ve üçüncü tıpkıbasımları yine aynı kentte 1883'te yayımlandı. Rusça dilinde Engels'in çalışması önce Aralık 1882'de *Studenchestwo* (Öğrenciler) adlı illegal dergi Nº 1'de *Nauchny sotsializm* (Bilim-

sel Sosyalizm) başlığı altında yayınlandı; broşürün *Razvitiye nauchnogo sotsializma* (Bilimsel Sosyalizmin Evrimi) başlıklı ayrı bir baskısı 1884'te Cenevre'de Emeğin Kurtuluşu grubu tarafından yayınlandı. Danimarkaca baskısı 1885'te Kopenhag'da yayınlandı. (*s. 45)*

[10] Burada Lewis H. Morgan'ın 1877'de Londra'da yayınlanan temel eseri *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilisation*'a atıfta bulunulmaktadır. (*s. 45)*

[11] Tarım kimyası üzerine temel eserinin girişinde Justus Liebig, bilimsel görüşlerinin gelişmesinden söz eder ve şu notu düşer: "Kimya inanılmaz bir hızla ilerliyor, ve ona ayak uydurmak isteyen kimyacılar sürekli karınsa halindeler. Uçuşa elverişli olmayan ilk tüyler kanatlardan dökülüyor, fakat onların yerine yenileri büyüyor ve uçuş daha güçlü ve kolay hale geliyor." J. Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie* (Tarıma ve Fizyolojiye Uygulanması İçinde Kimya), 7. baskı, Braunschweig 1882, Birinci Kısım, s. 26. (*s. 46)*

[12] Burada Alman sosyal-demokratı H. Wilhelm Fabian'ın Marx'a 6 Kasım 1880 tarihli bir mektubuna atıfta bulunulmaktadır (bkz. Engels'in Kautsky'ye 11 Nisan 1884, Bernstein'a 13 Eylül 1884, ve Sorge'ye 3 Haziran 1885 tarihli mektupları). Engels $\sqrt{-1}$'den *Anti-Dühring*'in Birinci Kısmı XII. Bölümünde söz eder (bkz. elinizdeki baskı, s. 177). (*s. 46)*

[13] Engels, Haeckel'in *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (4. baskı, Berlin 1873, s. 83–88) kitabında dördüncü dersin —"Goethe ve Oken'in Evrim Teorisi"— sonundaki bir cümlesine atıfta bulunmaktadır. (*s. 47)*

[14] Engels, Hegel ve Helmholtz'un tespitlerini *Doğanın Diyalektiği*'nin "Hareketin Temel Biçimleri" bölümünde ele alır. *s. 45*

[15] Kant'ın nebula teorisi hakkında bkz. Not 23.

Kant'ın gelgit sürtünmesi teorisi hakkında bkz. F. Engels, *Doğanın Diyalektiği,* "Gelgit Sürtünmesi" bölümü, s. 165. (*s. 47)*

[16] Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'ne ve Marx'ın matematik elyazmalarına bir atıfta bulunulmaktadır. 1000 yapraktan oluşan elyazmaları, 1850'lerin sonlarından 1880'lerin ilk yıllarına kadar yazılmıştır. *(s. 48)*

[17] İrlandalı fizikçi Thomas Andrews'ün (1869), Fransız fizikçi Louis-Paul Cailletet ve İsviçreli fizikçi Raoul Pictet'in (1877) eserlerine bir atıfta bulunulmaktadır. *(s. 48)*

[18] Birinci durumda platypus'a, ikinci durumda ise besbelli arkeoptrikse atıfta bulunulmaktadır. *(s. 49)*

[19] Virchow'un ilk baskısı 1858'de yayınlanan *Hücre Patolojisi*'nde savunduğu teoriye göre, hayvan birey dokuya, doku hücre bölgelerine, hücre bölgeleri hücrelere bölünür, böylece hayvan birey son tahlilde ayrı ayrı hücrelerin mekanik toplamıdır (R. Virchow, *Die Cellularpathologie,* 4. baskı, Berlin 1871, s. 17).

Bu teorinin "ilerici" niteliğinden söz ederken Engels, Virchow'un kurucularından ve ünlü önderlerinden biri olduğu Alman burjuva İlerici partiye üyeliğine imada bulunmaktadır. Bu parti Haziran 1861'de örgütlendi. Programı, özellikle, Almanya'nın Prusya'nın hegemonyasında birleşmesini ve yerel özyönetimin uygulanmasını talep ediyordu. *(s. 49)*

[20] Rousseau'nun teorisine göre, insanlar başlangıçta vahşi bir durumda yaşıyorlardı ve hepsi eşitti. Özel mülkiyetin ortaya çıkması ve mülkiyet eşitsizliğinin derinleşmesi vahşi durumdan uygar duruma geçişi başlattı ve toplumsal sözleşme üzerine kurulu devletlerin kurulmasına yol açtı. Ne var ki, siyasi eşitsizliğin daha da derinleşmesi toplumsal sözleşmenin ihlaline ve yeni bir baskı devletinin yükselişine yol açar. Yeni bir toplumsal sözleşme üzerine kurulu sağduyu devleti, bu baskıyı ortadan kaldırmak görevine sahiptir.

Bu teori *Discourse sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes* (İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kökeni ve Temelleri Üzerine Söylev), Amsterdam 1755, ve *Du contrat social; ou, principes du droit politique* (Toplumsal Sözleşme, ya da Siyasi Hukuk İlkeleri), Amsterdam 1762, adlı eserlerde açımlanır. *(s. 56)*

[21] Denis Diderot'nun incelemesi *Le neveu de Rameau* (Rameau'nun Yeğeni) 1762 civarında yazılmıştı ve daha sonra yazar tarafından iki kez elden geçirildi. İlk kez, Goethe'nin Almanca çevirisiyle, 1805'te Leipzig'te yayınlandı. İlk Fransızca yayımı, gerçekte 1823 yılında çıkan *Œuvres inédites de Diderot* (Diderot'nun Yayınlanmamış Eserleri), Paris 1821, kitabında basıldı. *(s. 60)*

[22] Bilimin *İskenderiye dönemi,* M.Ö. 3. yüzyılla M.S. 7. yüzyıl arasındadır. Adı, Mısır'da Akdeniz kıyısındaki, zamanında önemli bir uluslararası ticaret merkezi olan İskenderiye kentinden gelir. İskenderiye dönemi matematiğin, mekaniğin (Euklid, Arşimed), coğrafya, astronomi, anatomi, fizyoloji ve diğer bilimlerin hızla ilerlemesine tanık oldu. *(s. 61)*

[23] Kant'ın nebula (bulutsu) teorisi, ki bu teoriye göre güneş sistemi ilkel bir bulutsudan gelişmiştir, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt* (Genel Doğa Tarihi ve Gökyüzü Teorisi, ya da Tüm Evrenin Yapısını ve Mekanik Kökenini Newton'un İlkelerine Göre Açımlama Denemesi), Königsberg ve Leipzig 1755, adlı incelemede açımlanır. Bu eser anonim yayınlanmıştır.

Güneş sisteminin kökenine ilişkin Laplace'ın hipotezi ilk kez *Exposition du système du monde* (Dünya Sisteminin Açımlaması) incelemesinin son bölümünde açımlanır, Cilt I–II, Paris, Fransız Cumhuriyeti'nin dördüncü yılı (1796). Bu kitabın Laplace yaşamdayken hazırlanan ve ölümünden sonra 1885'te yayınlanan son, altıncı baskısında, bu hipotez kitabın sonunda bir notta kesin surette ifade edilir.

Kant-Laplace nebula teorisinin varsaydığı ilkel bulutsuya benzer kızgın gaz kütlelerinin varlığı, (1859'da Gustav Kirchhoff ve Robert Bunsen tarafından geliştirilen) tayf analizi yöntemini geniş bir şekilde uygulayan İngiliz astronomu William Huggins tarafından 1864'te spektroskopik olarak tanıtlandı. Engels burada A. Secchi'nin eseri *Die Sonne* (Güneş), Braunschweig 1872, s. 787, 789–790'dan yararlanmıştır. *(s. 63)*

[24] *Sosyalizmin Ütopyadan Bilime Gelişmesi*'nin ilk Almanca baskısına (1882) Engels özsel bir belirginleştirme getirdi, verili önermeyi şu sözlerle formüle etti: "...*tüm* geçmiş tarih, ilkel toplum hariç, sınıf mücadelelerinin tarihiydi..." Marx/Engels, *Seçme Eserler*, Moskova, Cilt 3, 1976, s. 132. *(s. 66)*

[25] E. Dühring, *Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung* (Katı Bilimsel Dünya Görüşü Olarak Felsefe Dersleri ve Yaşamın Kökeni), Leipzig 1875; *Cursus der National- und Socialökonomie einschließlich der Hauptpunkte der Finanzpolitik* (Mali Politikanın Temel Problemleri Dahil, Siyasi ve Toplumsal Ekonomi Dersleri), 2. baskı, Leipzig 1876 (birinci baskısı 1873'te Berlin'de yayınlanmıştı); *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus* (Politik Ekonominin ve Sosyalizmin Eleştirel Tarihi), 2. baskı, Berlin 1875 (birinci baskısı 1871'de Berlin'de yayınlanmıştı). *(s. 69)*

[26] *Falansteriler* — Fransız ütopik sosyalisti Charles Fourier'in görüşüne göre, ideal sosyalist bir toplumda üretici-tüketici birliklerinin üyelerinin yaşayıp çalışacağı binalar. *(s. 72)*

[27] G. W. F. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (Kısa Anahatlarıyla Felsefi Bilimler Ansiklopedisi), Heidelberg 1817. Bu inceleme üç kısımdan oluşur: 1) mantık, 2) doğa felsefesi, 3) düşünce felsefesi.

Anti-Dühring üzerine çalışmasında Engels esas olarak, Hegel'in yazılarının, Hegel'in ölümünden sonra öğrencileri tarafından yayınlanan *Eserler* baskısını kullandı (bkz. Başvurulan Eserler Dizini) *(s. 78)*

[28] Engels Michelet'e, hakkında ancak yüzeysel bir bilgisi olduğu halde Hegelciliğe daima bağlı kaldığı için "Hegel ekolünün gezgin Yahudisi" der. O örneğin 1876'da, genel yapısı Hegel'in *Ansiklopedi*'sinin planını yansıtan beş ciltlik bir *Felsefe Sistemi* yayınlamaya başladı. Bkz. C. L. Michelet, *Das System der Philosophie als exacter Wissenschaft enhaltend Logik, Naturphilosophie und Geistesphilosophie* (Mantık, Doğa Felsefesi ve Düşünce Felsefesini Kapsayan Bir Sağın Bilim Olarak Felsefe Sistemi), Cilt I–V, Berlin 1876–81. *(s. 78)*

[29] 1885'te *Anti-Dühring*'in ikinci baskısını hazırlarken Engels burada bir not vermeye niyetleniyordu, bunun anahatlarını ("Matematik Sonsuzun Gerçek Dünyadaki Prototipleri Üzerine") daha sonra *Doğanın Diyalektiği*'ne dahil etti (bkz. elinizdeki baskı, Ekler bölümü, s. 472–479. *(s. 79)*

[30] Bkz. Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi,* § 188; ayrıca bkz. *Mantık Bilimi,* III. Kitap, I. Kısım, 3. Bölüm, varlığın varlığına ilişkin tümdengelimin dördüncü figürüne ilişkin paragraf, ve II. Kısım, 2. Bölüm, teoremlere ilişkin paragraf. *(s. 83)*

[31] *Anti-Dühring*'in birinci kısmında bu türden tüm referanslar Dühring'in *Felsefe Dersleri*'ne yapılmaktadır. *(s. 84)*

[32] Engels 19. yüzyıldaki Avrupa savaşlarında bir dizi büyük muharebesini sayıyor.

Austerlitz muharebesi, 2 Aralık 1805, Napolyon, birleşik Rus-Avusturya ordusunu yendi.

Jena muharebesi, 4 Ekim 1806, Napolyon, Prusya ordusunu ezdi. Meydan muharebesini, Prusya'nın Napolyon'a teslim olması izledi.

Königgrätz (şimdi Hradev Králove) *muharebesi,* 3 Temmuz 1866, Bohemya. Prusya güçleri, Avusturya ve Saksonya güçlerini tayin edici yenilgiye uğrattı, 1866 savaşında Prusya'ya Avusturya üzerinde zafer sağladı. Sadowa muharebesi olarak da bilinir.
Sedan muharebesi, 1–2 Eylül 1870, Prusya güçleri, MacMahon kumandasındaki Fransız ordusunu yenilgiye uğratıp, teslim olmak zorunda bıraktı. Bu, 1870–1871 Fransa–Prusya savaşında tayin edici muharebeydi. *(s. 86)*

[33] G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik* (Mantık Bilimi), Cilt I–III, Nürnberg 1812–16; Cilt I: *Nesnel Mantık, Varlık Öğretisi* (1812'de yayınlanmıştır); Cilt II: *Nesnel Mantık, Öz Öğretisi* (1813'te yayınlanmıştır); Cilt III: *Öznel Mantık, Kavram Öğretisi* (1816'da yayınlanmıştır). *(s. 89)*

[34] G. W. F. Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi,* § 94. *(s. 91)*

[35] Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft,* Riga 1781, s. 426–33. *(s. 94)*

[36] Büyük Alman matematikçisi Karl Friedrich Gauß'un Euklid–dışı geometri, özellikle çok boyutlu uzay geometrisi teorilerine Dühring'in saldırısına atıfta bulunulmaktadır. *(s. 95)*

[37] Bkz. Hegel, *Mantık Bilimi,* II. Kitap, *Öz Öğretisi*'nin başlangıcı. Yeni-Schellingci "ezeli varlık" postülatı için bkz. Engels, *Schelling ve Vahiy. (s. 98)*

[38] Hareketin niceliğinin sakınımı fikrini Descartes *Işık Üzerine İnceleme*'de (1630–33'te yazılan ve ölümünden sonra 1664'te yayınlanan *Dünya* eserinin birinci kısmı), ve Florimond Debaune'e 30 Nisan 1639 tarihli mektubunda ileri sürmüştü. Bu postülat en gelişmiş şekliyle Descartes'ın eseri *Principia Philosophiae* (Felsefenin İlkeleri), Amsterdam 1664, II. Kısım, § 36'da ortaya konmuştu. *(s. 99)*

[39] Alıntıda sözü edilen gezegen, 1846'da Berlin Rasathanesi'nden Johann Galle tarafından keşfedilen Neptün'dür. *(s. 104)*

[40] Daha sonra belirlenen hesaplamalara göre, 100°C'daki suyun buharlaşmasının gizli ısısı 538,9 cal/g'a eşittir. *(s. 111)*

[41] Engels *Anti-Dühring*'in ikinci baskısını hazırlarken, burada bir açıklayıcı not vermeye niyetleniyordu, bunun taslağı ("'Mekanik' Doğa Görüşü Üzerine") daha sonra *Doğanın Diyalektiği*'ne dahil edildi (bkz. elinizdeki baskı, Ekler bölümü, s. 479–484). *(s. 114)*

[42] Charles Darwin, *The Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (Doğal Seleksiyon Yoluyla Türlerin Kökeni, ya da Yaşam Mücadelesinde Uygun Irkların Sakınımı), 6. baskı, Londra 1872, s. 428; italikler Engels'e aittir. Bu, Darwin'in gözden geçirip genişlettiği son baskıydı. Birinci baskı 1859'da Londra'da yayımlanmıştı.

Daha önce, s. 105'te Engels yine aynı baskıya atıfta bulunmaktadır. *(s. 121)*

[43] Ernst Haeckel, *Natürliche Schöpfungsgeschichte. Gemeinver-*

ständliche wissenschaftliche Vorträge über die Entwicklungslehre im Allgemeinen und diejenige von Darwin, Goethe und Lamarck im Besonderen (Doğal Yaradılış Tarihi. Genelde Evrim Teorisi ve Özelde Darwin, Goethe ve Lamarck'ın Evrim Teorisi Üzerine Herkesçe Anlaşılır Bilimsel Konuşmalar), 4. baskı, Berlin 1873. Birinci baskısı 1868'de Berlin'de yayınlanmıştı.

Protistler (Yunanca birinci anlamına gelen *protistos*'tan), Haeckel'in sınıflandırmasına göre, hem tek hücreli hem de hücresizleri kapsayan ve çok hücreli organizmaların iki âlemi (bitkiler ve hayvanlar) yanı sıra özel, üçüncü bir organik doğa âlemini oluşturan basit organizmaların çok büyük bir grubudur.

Monerler (Yunanca tekil anlamına gelen *moneres*'ten), Haeckel'e göre, çekirdeği olmayan fakat yaşamın tüm can alıcı fonksiyonlarını yerine getiren yapısız albümin kütleleridir: yeme, öz devinim, uyarılganlık, çoğalma. Haeckel, kendiliğinden döllenme yoluyla gelişen şimdi nesli tükenmiş ilkel monerler (arkegonal monerler) ile hâlâ mevcut modern monerler arasında ayrım yaptı. Birincilerden organik doğanın tüm üç âlemi gelişti; hücre arkegonel monerlerden gelişti. İkinciler protistler âlemine dahildir ve onun birinci, en basit sınıfını oluştururlar; modern monerler, Haeckel'e göre, çeşitli türler tarafından temsil olunur. *Protista* ve *monera* terimlerini Haeckel 1866'da *Organizmaların Genel Morfolojisi* kitabında geliştirdi, fakat bu terimler bilimde hiçbir zaman geçerlik kazanmadı. Haeckel'in protista olarak gördüğü organizmalar bugün bitki ya da hayvan olarak sınıflandırılır. Keza monerlerin varlığı da doğrulanmamıştır. Bununla birlikte, hücresel organizmaların hücre öncesi oluşuklardan evrimlendiği genel fikri ve ilkel organizmaları bitkiler ve hayvanlar olarak bölme fikri bilimsel olarak tanınmıştır. *(s. 121)*

[44] *Nibelungenler Yüzüğü* — Richard Wagner'in dev dörtlemesi; *Rheingold, Valkyrie, Siegfried* ve *Tanrıların Ölümü.* Bayreuth'taki Wagner Tiyatrosu 1876'da *Nibelungenler Yüzüğü*'nün sahnelenmesiyle açıldı.

Engels burada Richard Wagner'e şaka yollu "geleceğin kompozitörü" diyor. Wagner'in hasımları onun müziğine, Wagner'in kitabı

Das Kunstwerk der Zukunft (Geleceğin Sanat Eseri), Leipzig 1850, vesilesiyle "geleceğin müziği diyorlardı. (*s. 124)*

[45] *Zoofitler (bitki-hayvanlar)* — 16 yüzyıldan itibaren, bazı bitki özellikleri (örneğin yer değiştiremezlik) gösteren bir grup omurgasızı (esas olarak yosunlar ve selentereler) belirten bir ad. Bu nedenle bunlar bitkiler ve hayvanlar arasında bir ara biçim olarak görülüyordu. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren *zoofitler* terimi selenterelerin eşanlamlısı olarak kullanıldı; bugün kullanımdan kalkmıştır. (*s. 127)*

[46] Bu sınıflandırma Huxley'nin eseri *Lectures on the Elements of Comparative Anatomy* (Karşılaştırmalı Anatominin Unsurları Üzerine Dersler), Londra 1864, Ders V'te veriliyordu. Engels'in *Anti-Dühring* üzerine çalışmasında ve *Doğanın Diyalektiği*'nde kullandığı H. A. Nicholson'un eseri *Manual of Zoology*'ye (Zooloji Elkitabı) (ilk yayınlanışı 1870) temel oluşturdu. (*s. 127)*

[47] *Traube yapay hücresi* — töz değişimini ve büyümeyi yansıtabilen ve canlı fenomenlerinin çeşitli yönlerini incelemeye hizmet eden yaşayan hücrelerin bir modelini temsil eden inorganik bir oluşuk; Alman kimyacısı ve fizyologu Moritz Taube tarafından peltemsi sıvıların karıştırılması yoluyla yaratıldı. Traube, 23 Eylül 1874'te Breslau'da Alman Doğabilimcileri ve Doktorları 47. Kongresi'nde, deneyleri üzerine bir bildiri okudu. Marx ve Engels, Traube'nin buluşunu hayli takdir ettiler (bkz. Marx'ın P. L. Lavrov'a 18 Haziran 1875 ve W. A. Freund'e 21 Ocak 1877 tarihli mektupları) (*s. 131)*

[48] Burada Engels, 16 Kasım 1876 tarihli *Nature* dergisindeki bir raporun içeriklerini vermektedir. Rapor, D. I. Mendeleyev'in Rus Doğabilimcileri ve Doktorları'nın Varşova'da 3 Eylül 1876'daki 5. Kongresi'nde okuduğu bir bildiriyi ele alıyordu. Mendeleyev, bildirisinde, 1875–76'da J. J. Boguski ile birlikte Boyle-Marriotti yasasını doğrulamak için gerçekleştirdikleri deneylerin sonuçlarından söz etti.

Engels bu notu besbelli ki *Anti-Dühring*'in 28 Şubat 1877'de *Vorwärts* gazetesinde yayınlanan bu bölümünün tashih provalarını

okurken yazmıştır. Notun parantez içindeki son bölümünü Engels, *Anti-Dühring*'in ikinci baskısını hazırladığı 1885'te eklemiştir. (*s. 143*)

[49] Goethe, *Faust,* I. Bölüm, 3. Sahne. (*s. 144*)

[50] *İncil,* Musa'nın İkinci Kitabı, 20. Bölüm, 15. Ayet, ve Musa'nın Beşinci Kitabı, 5. Bölüm, Ayet 19. (*s. 145*)

[51] Goethe, *Faust,* I. Bölüm, 2. ve 3. Sahne. (*s. 146*)

[52] Rousseau'nun *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kökeni ve Temelleri Üzerine İnceleme*'si 1754'te yazılıp, 1755'te yayınlanmıştı (bkz. Not 20. (*s. 149*)

[53] Otuz Yıl Savaşlarını (1618–48) Protestanlar ile Katolikler arasındaki mücadele ateşledi. Almanya bu savaşın esas alanı, ve savaşan tarafların askeri talan ve çapulcu hak iddialarının hedefi haline geldi. (*s. 151*)

[54] Çarlık Rusya'sının Orta Asya'yı fethi dönemindeki olaylara atıfta bulunulmaktadır. 1873 Temmuz–Ağustos'unda Hiva seferi sırasında General Kaufman, Türkmen Yomud kabilesine karşı General Golovaçov komutasında bir cezalandırma seferi gücü gönderdi; aşırı vahşet sergilendi. Bu olaylar hakkında Engels'in ana veri kaynağı, besbelli, Rusya'daki Amerikan diplomatı Eugene Schuyler'in şu kitabıydı: *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara, and Kuldja,* iki cilt, Cilt II, Londra 1876, s. 358–59 (*s. 154*)

[55] Engels burada Marx, *Kapital,* Cilt I'den aktarıyor (Karl Marx, *Capital,* Cilt I, Moscow 1974, s. 65). (*s. 158*)

[56] Karl Marx, *Das Kapital,* Cilt 1, 2. Baskı, Hamburg 1872, s. 36 (bkz. Karl Marx, *Capital,* Cilt I. Moscow 1974 s. 65).

Anti-Dühring'de Engaels, *Kapital*'in I. cildin Almanca 3. baskısından ancak *Anti-Dühring*'in 3. baskısı için II. Kısım X. Bölümünü gözden geçirirken yararlanmıştır. (*s. 160*)

[57] Lassalle Şubat 1848'de, 1846'dan 1854'e kadar hukuki danışman olarak hareket ettiği kontes Sophie Hatzfeldt'in boşanma davasın-

da kullanmak için dokümanların bulunduğu bir para kutusunu çalma girişimine tahrik suçlamasıyla tutuklandı. Lassalle'in davası 5–11 Ağustos 1848'de görüldü; jüri tarafından beraat ettirildi. (*s. 162)*

[58] *Code pénal* — 1810'da benimsenen ve 1811'de Fransa'da ve Batı ve Güneybatı Almanya'nın Fransa tarafından fethedilen bölgelerinde yürürlüğe giren Fransız Ceza Yasası; Medeni Yasa ile birlikte bu yasa, Ren eyaletinin 1815'te Prusya tarafından ilhak edilmesinden sonra da yürürlükte kaldı. Prusya hükümeti bir dizi önlemle bu eyalete Prusya hukukunu sokmak istedi. Bu önlemler Ren eyaletinde kararlı bir muhalefetle karşılaştı ve Mart Devrimi'nden sonra 15 Nisan 1848 tarihli kararnamelerle kaldırıldı. (*s. 162)*

[59] *Code Napoléon* — 1804'te benimsenen Fransız Medeni Kanunu. Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* eserinde bu yasayı "burjuva toplumun klasik bir kanunnamesi" olarak adlandırdı (bkz. Marx/Engels, *Selected Works,* Cilt 3, Moscow 1976, s. 371).

Burada Engels bu yasadan geniş anlamıyla söz etmekte, Napolyon döneminde 1804–10 arasında benimsenen beş yasayı kastetmektedir: Medeni Kanun, Sulh Muhakemeleri Usulü Kanunu, Ticaret Kanunu, Ceza Kanunu, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu. (*s. 163)*

[60] Bkz. Spinoza, *Ahlakbilim* (1. Kısım, Ek). Spinoza bunu, herşeyin nihai neden olarak "yüce Tanrı" tarafından belirlendiğini söyleyen ve biricik kanıt aracı diğer nedenlerin gözardı edilmesine yapılan çağrı olan dinci-teleolojik görüşe karşı söylemişti. (*s. 164)*

[61] *Corpus juris civilis* — köle sahibi Roma toplumunda mülkiyet ilişkilerini düzenleyen yurttaşlık kanunnamesi; 6. yüzyılda İmparator Jüstinyen döneminde hazırlandı. *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*'nda Engels onu "meta üretimi toplumunun ilk dünya yasası" diye niteledi (bkz. Marx/Engels, *Selected Works,* Cilt. 3, Moscow 1976, s. 370). (*s. 164)*

[62] Prusya'da doğumların, evliliklerin ve ölümlerin medeni hal kütüğüne kaydını mecburi kılan yasa Bismarck'ın inisiyatifi üzerine be-

nimsendi; 9 Mart'ta onaylandı ve 1 Ekim 1874'te yürürlüğe koyuldu. 6 Şubat 1875'te tüm Almanya İmparatorluğu için benzer bir yasa çıkarıldı. Bu yasa, kiliseyi, bu tür kayıtları yapma hakkından yoksun bırakıp, onun nüfuzunu ve gelirini önemli ölçüde kıstı. Bu yasa birincil olarak Katolik Kilisesine karşı yönelmişti ve Bismarck'ın "Kültür Mücadelesi"nin can alıcı bir parçasıydı. (*s. 165)*

[63] 1815 Viyana Kongresi'ne kadar Prusya Krallığının parçası olan Brandenburg, Doğu Prusya, Batı Prusya, Poznan, Pomeranya ve Silezya eyaletlerine atıfta bulunulmaktadır. (*s. 166)*

[64] *Kişisel denklem* — bir gök cisminin belirli bir düzlemden geçiş anını saptarken gözlemcinin psikolojik ve fizyolojik özelliklerine ve geçişi kaydetmekte kullanılan yönteme bağlı sistematik bir hata. (*s. 167)*

[65] Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi,* § 147. Ek. (*s. 168)*

[66] Marx baş ekonomik eseri üzerinde çalışırken, iç yapısının planı tekrar tekrar değiştirildi. *Kapital,* Cilt I'in yayınlandığı 1867'den itibaren, Marx'ın planı, tüm eseri üç ciltte ve dört kitapta yayınlamaktı, bunlardan ikinci ve üçüncü kitap Cilt II'yi oluşturacaktı. Marx'ın ölümünden sonra Engels 2. ve 3. kitapları Cilt II ve III olarak yayınladı. Son kitap, *Artı-Değer Teorisi* (*Kapital,* Cilt IV), Engels'in ölümünden sonra yayınlandı. (*s. 168)*

[67] 1867'de *Ergänzungsblätter zur Kenntniss der Gegenwart* dergisi (Cilt III, No. 3, s. 182–186), Marx'ın *Kapital*'inin birinci cildinin Dühring tarafından yapılan eleştirisini yayınladı. (*s. 179)*

[68] Napolyon'un *"Askerlik Sanatı Üzerine İnceleme* Başlıklı Bir Eser İçin 17 Not, 1816'da Paris'te yayınlanmıştır", Not 3: *Süvari. Mémoires pour servir à l'histoire de France, sous Napoléon, écrits à Sainte-Hélène, par les généraux qui ont partagé sa captivité, et publiés sur les manuscrits entièrement corrigés de la main de Napoléon* (Napolyon'un Saltanatı Döneminde Fransa'nın Tarihine İlişkin Anılar. St. Helena'da Napolyon'un esaretini paylaşan generaller tarafından yazılmış ve Napolyon'un kendi eliyle düzeltilmiş elyazmasına göre yayınlanmıştır), Cilt I, derleyen: General Kont de Montholon, Paris 1823, s. 262. (*s. 185)*

[69] 1754'te yazılan Rousseau'nun *Discourse sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes*'una atıfta bulunulmaktadır (bkz. Not 20). Engels devamla bu eserin ikinci kısmını aktarıyor (1755 baskısı, s. 116, 118, 146, 175–76 ve 176–77). *(s. 197)*

[70] Ernst Haeckel, *Natürliche Schöpfungsgeschichte,* 4. baskı, Berlin 1873, s. 590–91. Haeckel'in sınıflandırmasında *Alali,* homo sapiens'in hemen öncesindeki aşamadır. Alali, "dilsiz ilkel insanlar", ya da daha tam olmak gerekirse, maymun-insanlardır (pithocanthropi). 1891'de Hollandalı antropolog E. Dubois Java'da fosilleşmiş insan kalıntıları bulunca, Haeckel'in insanımsı maymunlarla modern insan arasında bir geçiş biçimi olduğu hipotezi doğrulandı. Bu buluntuya pithocanthropus adı verildi. *(s. 197)*

[71] *Determinatio est negatio* ifadesine Spinoza'nın Jarich Jelies'e 2 Haziran 1674 tarihli mektubunda rastlanır (bkz. Baruch Spinoza, *Yazışmalar,* 50. Mektup), orada "belirleme bir yadsımadır" anlamında kullanılır. *Omnis determinatio est negatio* ifadesi ve onun "her belirleme bir yadsımadır" şeklindeki yorumuna Hegel'in eserlerinde rastlanır, bu nedenle çok ünlenmiştir (bkz. G. W. F. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (Felsefi Bilimler Ansiklopedisi), 1. Kısım, § 91, Ek; *Die Wissenschaft der Logik* (Mantık Bilimi), 1. Kitap, 1. Kesim, 2. Bölüm, nitelik üzerine paragrafa Not; *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophy,* Cilt 1, I. Kısım, I. Kesim, I. Bölüm, Parmenides üzerine paragraf). *(s. 200)*

[72] Bu ifade, Romalı şair Juvenal'in ilk hicviyesindendir. *(s. 210)*

[73] *Anti-Dühring*'in II. Kısmında, X. Bölümdekiler hariç bu tür tüm notlar, Dühring'in *Politik ve Toplumsal Ekonomi Dersleri*'ne atıfta bulunmaktadır. *(s. 213)*

[74] *Sürüngen basın* — hükümet tarafından sübvanse edilen gerici basın. *(s. 215)*

[75] Yani Dühring'in *Politik ve Toplumsal Ekonomi Dersleri*'nin ikinci baskısında (bkz. Not 25) *(s. 218)*

[76] Burada Engels Shakespeare'in *Kral IV. Henry*'sinden Falstaff'i ak-

tarıyor (I. Kısım, II. Perde, IV. Sahne): "Ve gerekçeler böğürtlen kadar ucuz olsaydı bile, zorlamayla hiç kimseye bir neden göstermezdim." *(s. 221)*

[77] Augustin Thierry, François Pierre Guizot, François Auguste Mignet ve Louis Adolphe Thiers'e atıfta bulunulmaktadır. *(s. 221)*

[78] Engels bu olguları büyük ihtimalle Wachsmuth'un eseri *Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates* (Devlet Sistemi Bakış Açısından Helen İlkçağının Bir İncelemesi), 2. Kısım, I. Kesim, Halle 1829, s. 44'ten aldı.

Yunan-Pers savaşı sırasında Korent ve Aegina'daki köle sayıları için kaynak, eski Yunan yazarı Athenaeus'un eseri *Safsatacılar Ziyafeti,* VI. Kitap'tır. *(s. 223)*

[79] Engels G. Hanssen'in eseri *Die Gehöferschaften (Erbgenossenschaften) im Regierungsbezirk Trier* (Trier Bölgesinde Köy Toplulukları [Verese Ortaklıkları]), Berlin 1863'ten yararlanmıştır. *(s. 224)*

[80] Burada Fransa'nın, 1870–71 Fransa–Prusya savaşındaki yenilgisinden sonra barış antlaşmasının şartları uyarınca 1871–73'te Almanya'ya tazminat olarak ödediği 5 milyar franka atıfta bulunulmaktadır. *(s. 230)*

[81] *Prusya Landwehr* sistemi, düzenli orduda hizmet ettikten ve tespit edilen süre boyunca yedek tutulduktan sonra *Landwehr*'e (redif) ayrılan sağlam yedeklerden askeri birliklerin oluşturulduğu sistem. *Landwehr* ilk kez 1813–14'te Prusya'da Napolyon'la savaşmak için halk milisi olarak kuruldu. 1870–71 Fransa–Prusya savaşı sırasında, düzenli birliklerin yanı sıra muharebede kullanıldı. *(s. 233)*

[82] 1886 Avusturya–Prusya savaşına atıfta bulunulmaktadır. *(s. 233)*

[83] 18 Ağustos 1870'teki *Saint-Privat Muharebesinde* Alman birlikleri, muazzam kayıplar pahasına, Fransız Ren ordusunu yendi. Bu muharebe aynı zamanda Gravelotte Muharebesi olarak da bilinir. *(s. 233)*

[84] Max Jähns'in "Machiavelli ve Genel Askerlik Mecburiyeti Fikri"

adlı raporu, 18, 20, 22 ve 25 Nisan 1876 tarihli *Kölnische Zeitung* Nº 108, 110, 112 ve 115'te basıldı. Alıntıdaki italikler Engels'e aittir.

Kölnische Zeitung (Köln Gazetesi) — 1802'den itibaren bu adla Köln'de yayınlanan günlük Alman gazetesi; Prusya liberal burjuvazisinin borazanıydı. *(s. 236)*

[85] Rusya ile, İngiltere, Fransa, Türkiye ve Sardunya'dan oluşan bir koalisyon arasındaki 1853–56 *Kırım Savaşı*, onların Ortadoğudaki ekonomik ve siyasi çıkarlarının çatışması sonucu patlak verdi. *(s. 236)*

[86] Notun parantez içindeki son bölümünü Engels, *Anti-Dühring*'in 1894'te yayınlanan üçüncü baskısına eklemiştir. *(s. 237)*

[87] Dühring, Hegel'in "doğal olmayan" diyalektiğinden ayırmak için, kendi "diyalektiği"ne "doğal" diyordu. Bkz. E. Dühring, *Natürliche Dialektik, Neue logische Grundlegungen der Wissenschaft und Philosophie* (Doğal Diyalektik. Bilim ve Felsefenin Yeni Mantıki İlkeleri), Berlin 1865. *(s. 240)*

[88] Hepsi ortak bir konuyu ele alan Georg Ludwig Maurer'in eserleri (12 cilt), ortaçağ Almanya'sının tarımsal, kentsel ve devlet sisteminin bir incelemesidir. Bu eserler şunlardır: *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt* (Mark, Hane Halkı, Köy ve Kent Sisteminin ve Kamu Erkinin Tarihine Giriş), Münih 1854; *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* (Almanya'da Mark Sisteminin Tarihi), Erlangen 1856; *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland* (Almanya'da Angarya Çiftlikleri, Köylü Çiftlikleri ve Hane Halkı Sisteminin Tarihi), Cilt I–IV, Erlangen 1862–63; *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland* (Almanya'da Tarımsal Sistemin Tarihi), Cilt I–II, Erlangen 1865–66; *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland* (Almanya'da Kent Sisteminin Tarihi), Cilt I–IV, Erlangen 1869–71. Birinci, ikinci ve dördüncü cilt, Alman Mark sisteminin incelenmesine ayrılmıştır. *(s. 241)*

[89] Heine'nin şiiri *Kobus I*'den. *(s. 241)*

[90] Engels alaycı bir şekilde, LXXII. Heinrich'in —Yeni Silsileden (Reuß-Lobenstein-Ebersdorf) iki nüfuzlu Reuß prensinden birinin— unvanını değiştiriyor. Greiz — Reuß prensliğinin başkenti (Eski Silsile, Reuß-Greiz), Schleitz — Reuß prenslerinin (Yeni Silsile, Reuß-Schleitz) bir nüfuz alanı— LXXII. Heinrich'in mülkü değildi. *(s. 241)*

[91] Gaius Plinius Secundus, *Historia Naturalis* (Doğa Tarihi), XVIII. Kitap, § 35. *(s. 242)*

[92] Bu, IV. Friedrich Wilhelm'in Prusya Ordusu'na Yeni Yıl mesajından (1 Ocak 1849) alınmış bir ifadedir. Bu mesajın eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Marx'ın makalesi "Yeni Yıl Mesajı". *(s. 249)*

[93] F. E. Rochow, *Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen* (Çocukların Dostu. Köy Okulları için Okuma Kitabı), Brandenburg und Leipzig, 1776. *(s. 251)*

[94] Euklid'in eski çağ matematiğinin esaslarını anlattığı eseri *Unsurlar*'a (13 kitap) atıfta bulunulmaktadır. *(s. 252)*

[95] P. J. Proudhon, *Qu'est-ce qui la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement* (Mülkiyet Nedir? Ya da Hak ve Güç İlkesi Üzerine Bir İnceleme), Paris 1840, s. 2. *(s. 253)*

[96] David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* (Politik Ekonominin ve Vergilendirmenin İlkeleri Üzerine), 3. baskı, Londra 1821, s. 1. *(s. 263)*

[97] Lassalleci "tam" ya da "eksiksiz emek semeresi" şiarının ayrıntılı bir eleştirisi, Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'nin 1. kısmında yapılır. *(s. 271)*

[98] Romalı oyun yazarı Terentius'un *Adelphoe* komedisinden başka kelimelerle verilen bir ifade (V. Perde, 3. Sahne). *(s. 278)*

[99] İncil'deki bir hikâyeye göre, Eriha İsrailoğulları tarafından kuşatıldığında, zaptedilmez duvarları boru sesiyle sapır sapır yıkılmıştı (İncil, *Yuşa'nın Kitabı*, 6. Bölüm). *(s. 287)*

[00] *Sadık Eckart* – Alman ortaçağ folklorunda bir karakter, vefalı ve

güvenilir bir muhafız. Tannhäuser efsanesi, onun Venüs dağının eteklerinde nöbet tuttuğunu ve bu dağa yaklaşan herkesi Venüs'ün cazibelerine karşı uyardığını söyler. *(s. 293)*

[101] Molière, *Bourgeois gentilhomme,* II. Perde, VI. Sahne. *(s. 296)*

[102] *Volkszeitung* — 1853'ten itibaren Berlin'de yayımlanan günlük demokratik Alman gazetesi. Engels bu gazetenin "vülger feylesofyacılığı"nı Marx'a 15 Eylül 1860 tarihli mektubunda belirtmişti. *(s. 296)*

[103] Bu, Dühring'in 1866'ta Berlin'de yayınlanan *Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre* (Ulusal Ekonomi Üzerine Eleştirel Temel Öğreti) eserine yapılan bir imadır. Dühring bu kitaba burada aktarılan *Politik Ekonominin ve Sosyalizmin Eleştirel Tarihi*'nin (2. baskı) *Giriş*'inde atıfta bulunur. *(s. 296)*

[104] Max Stirner'in baş eseri *Der Einzige und sein Eigenthum*'a (Biricik ve Mülkiyeti) atıfta bulunulmaktadır. Dühring gibi, Stirner de kendini beğenmişliğiyle bilinirdi. *(s. 304)*

[105] Aristoteles, *De republica,* I. Kitap, 9. Bölüm. *Aristotelis opera ex recensione,* I. Bekkeri (Aristoteles, "Politika", I. Bekkeri baskısı), Cilt X, Oxford 1837, s. 13. Marx bu pasajı *Kapital*'de alıntılar (bkz. Karl Marx, *Capital,* Cilt I, Moscow 1974, s. 89). *(s. 304)*

[106] Marx Platon'un *De republica*, II. Kitaba atıfta bulunmaktadır. Bkz. *Platonis opera omnia,* Cilt XIII, Turici 1840. *(s. 305)*

[107] Marx Ksenofon'a atıfta bulunmaktadır, *Cyropaedia,* VIII. Kitap, 2. Bölüm. *(s. 305)*

[108] W. Roscher, *System der Volkswirtschaft* (Ulusal Ekonomi Sistemi), Cilt 1, 3. baskı, Stuttgart ve Augsburg 1858, s. 86. *(s. 305)*

[109] Aristoteles, *De republica,* I. Kitap, 8–9. Bölüm. Bkz. Karl Marx, *Capital,* Cilt I, Moscow 1974, s. 150–155, 162. *(s. 306)*

[110] Marx Aristoteles'in *Ethica Nicomachea,* V. Kitap, 8. Bölümüne atıfta bulunmaktadır. *Aristotelis opera ex recensione,* I. Bekkeri, Cilt IX, Oxford 1837. *(s. 306)*

[111] F. List, *Das nationale System der politischen Ökonomie* (Politik Ekonominin Ulusal Sistemi), Cilt I, Stuttgart ve Tübingen 1841, s. 451, 456. *s.* (*s. 306)*

[112] Antonio Serra'nın *Breve Trattato delle cause che possono far abbondare il regni d'oro et d'argento dove non son miniere* (Kendi Madenleri Olmayan Ülkelerde Altın ve Gümüş Bolluğu Meydana Getirebilecek Nedenler Üzerine Kısa Bir İnceleme)'si 1613'te Napoli'de yayınlandı. Marx bu eserin Pietro Custodi baskısını kullanmıştır, *Scrittori classici italiani di economia politica* (Politik Ekonominin İtalyan Klasikleri), Birinci Kısım, Cilt I, Milano 1803. (*s. 306)*

[113] Thomas Mun'un *A Discourse of Trade From England into the East Indies* (İngiltere'den Doğu Hindistan'a Ticaret Üzerine Bir Konuşma)'sı 1609'da Londra'da yayınlandı. Gözden geçirilmiş bir baskısı 1664'te Londra'da *England's Treasure by Foreign Trade* adıyla yayınlandı. (*s. 307)*

[114] William Petty'nin *A Treatise on Taxes and Contributions* (Vergiler ve Bağışlar Üzerine Bir İnceleme)'si 1662'de Londra'da anonim olarak yayınlandı. Burada ve başka yerlerde Marx, Petty'nin kitabının 24--25. sayfalarından alıntı yapmaktadır. (*s. 307)*

[115] Burada, 1682'de William Petty tarafından Lord Halifax'e bir hitabe biçiminde yazılan ve 1695'te Londra'da yayınlanan *Quantulumcunque (or a Tract) Concerning Money*'ye (Para Üzerine Birkaç Söz) atıfta bulunulmaktadır. Marx 1760 baskısını kullanmıştır.

W. Petty'nin *The Political Anatomy of Ireland* (İrlanda'nın Politik Anatomisi) eseri 1672'de yazılmış ve 1691'de Londra'da yayınlanmıştır. (*s. 309)*

[116] Burada Fransız kimyacısı A. L. Lavoisier'nin ekonomik eserleri "De la richesse territoriale du royaume de France" ve "Essai sur la population de la ville de Paris, sur la richesse et ses consommations" ile, Lavoisier ve Fransız matematikçisi Lagrange tarafından yazılan "Essai d'arithmetique politique"e atıfta bulunulmaktadır. Marx bu eserleri *Mélanges d'économie politique. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commenta-*

ires et de notes explicatives, par MM. E. Daire et G. de Molinari. Cilt 1, Paris 1847, s. 575–620'de yayınlandığı şekliyle kullanmıştır. (*s. 310)*

[117] P. Boisguillebert, *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs,* II. Bölüm. *Economistes financiers du XVIII-e siècle,* Paris 1843, s. 397. (*s. 310)*

[118] Bir İngiliz iktisatçısı ve sermayedarı olan John Law, devletin zenginliğini altın karşılığı olmayan banknotlar çıkararak artırabileceği şeklindeki mutlak çürük fikrini pratiğe geçirmeye çalıştı. 1716'da Fransa'da, 1718'de bir devlet bankası haline gelen bir özel banka kurdu. Law'un bankası madeni paraları dolaşımdan çekti. Sonuç olarak, borsa spekülasyonu eşi duyulmadık ölçüde yükseldi ve 1720'de bankanın ve bizzat Law sisteminin iflasıyla noktalandı. (*s. 311)*

[119] William Petty, *A Treatise on Taxes and Contributions,* Londra 1662, s. 28–29. (*s. 312)*

[120] Dudley North, *Discourses upon Trade* (Ticaret Üzerine Konuşmalar), Londra 1691, s. 4. Bu kitap anonim olarak yayınlanmıştı (*s. 313)*

[121] Burada David Hume'un *Political Discourses* (Siyasi Konuşmalar), Edinburgh 1752, eserine bir atıfta bulunulmaktadır. Marx şu baskıdan alıntı yapmaktadır: D. Hume, *Essays and Treatises on Several Subjects.* İki cilt. Londra 1777, *Political Discourses,* Cilt I'in ikinci yarısını oluşturur. (*s. 314)*

[122] İlk baskısı 1748'de Cenevre'de anonim olarak yayınlanan Charles Montesquieu'nün *De l'esprit des loix* (Yasaların Ruhu) eserine atıfta bulunulmaktadır. (*s. 315)*

[123] David Hume, *Essays and Treatises on Several Subjects,* Cilt 1, Londra 1777, s. 303–04. (*s. 315)*

[124] D. Hume, *Essays and Treatises on Several Subjects,* Cilt 1, Londra 1777, s. 313. (*s. 317)*

[125] Age., s. 314. (*s. 317)*

[126] Veriler sağlıklı değil — Cantillon'un kitabı *Essai sur la nature du commerce en général* (Genelde Ticaretin Doğası Üzerine Deneme)'nin birinci baskısı 1752'de değil, bizzat Marx'ın *Kapital,* Cilt I'de belirttiği gibi (*Capital,* Cilt I, Moscow 1974, s. 520), 1755'te çıktı. Adam Smith Cantillon'un kitabından *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* Cilt I'de bahseder. (*s. 318)*

[127] D. Hume, *Essays and Treatises on Several Subjects,* Cilt 1, Londra 1777, s. 367. (*s. 319)*

[128] Age., s. 379. (*s. 319)*

[129] 1866'da Bismarck, danışmanı Hermann Wagener aracılığıyla Dühring'den, işçi sorununda Prusya hükümeti için bir memorandum hazırlamasını rica etti. Sermaye ile emek arasında uyumu savunan Dühring, bu ricaya icabet etti. Fakat eseri, kendisinin bilgisi olmadan, ilkönce anonim olarak, daha sonra ise Wagener'in imzasıyla yayınlandı. Bu, Dühring'e, Wagener'e karşı telif hakları yasasını ihlal suçlamasıyla mahkemeye başvurma girişiminde bulunmak için sebep verdi. Bu skandalvari davanın doruk noktasında Dühring, *Sosyal Sorunda Prusya Hükümeti İçin Memorandumumun Akıbeti*'ni yayınladı. (*s. 319)*

[130] F. C. Schlosser, *Weltgeschichte für das deutsche Volk* (Alman Halkı İçin Dünya Tarihi), Cilt XVII, Frankfort-am-Main 1855, s. 76. (*s. 319)*

[131] William Cobbett, *A History of the Protestant "Reformation", in England and Ireland* (İngiltere ve İrlanda'da Protestan "Reformasyon"un Tarihi), Londra 1824, §§ 149, 116 ve 130. (*s. 319)*

[132] Quesnay'nin *Tableau économique*'i önce broşür biçiminde 1758'de Versay'da basılmıştı. (*s. 320)*

[133] Quesnay'nin eseri *Analyse du Tableau économique* önce 1766'da fizyokrat *Journal de l'agriculture, commerce, arts et finances* dergisinde yayınlanmıştı. Marx bu eserden Eugène Daire baskısı *Physiocrates,* I. Kısım, Paris 1846'ya göre alıntı yapıyor. (*s. 322)*

[134] Marx, l'abbé Baudeu'nün *Explication du Tableau économique*'inin son paragrafına atıfta bulunmaktadır. İlk kez 1767'de fizyokrat dergisi *Ephémérides du Citoyen*'de yayınlanmıştı. Bkz. Eugène Daire baskısı *Physiocrates,* II. Kısım, Paris 1846, s. 864–67. *(s. 322)*

[135] "Kara kaygı" (atra Cura) — Horace'ın destanından bir ifade. (Bkz. Q. Horatius Flaccus, *Carmina,* III. Kitap, I.) *(s. 323)*

[136] *Physiocrates,* I. Kısım, Paris 1846, s. 68. *(s. 329)*

[137] Burada James Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Economy*'ye bir atıfta bulunulmaktadır. İki cilt, Londra 1767. *(s. 332)*

[138] Henry Charles Carey, *The Past, the Present, and the Future,* Philadelphia 1848, s. 74–75. *(s. 332)*

[139] Engels *Giriş*'in I. Bölümünün başlangıcına atıfta bulunmaktadır (bkz. s. 45–46). Başlangıçta *Vorwärts* gazetesi *Anti-Dühring*'in ilk 14 bölümünü "Bay Dühring'in Felsefeyi Altüst Edişi" genel başlığı altında basmıştı. Bu çalışma kitap biçiminde basılınca (ve daha sonraki tüm baskılarda) ilk iki bölüm tüm esere *Giriş* başlığı altında birleştirildi, ve sonraki 12 bölüm Kısım I, "Felsefe"yi oluşturdu. Bölüm numaraları değiştirilmedi. Kısım I, "Felsefe"nin birinci bölümüne düşülen, Engels tarafından *Anti-Dühring*'in gazetedeki baskısı için yazılan dipnot, Engels yaşadığı sürece kitabın tüm baskılarında herhangi bir değişiklik olmadan muhafaza edildi. *(s. 337)*

[140] Burada Jakobenlerin devrimci-demokratik diktatörlüğü sırasında Jirondenlerin ve kralcıların karşı-devrimci terörüne Jakobenlerin devrimci terörle karşılık vermesine atıfta bulunulmaktadır.

Direktuvar (içlerinden biri her yıl dönüşümlü olarak yeniden seçilen beş kişilik yönetici kurul) — 1794'te Jakoben devrimci diktatörlüğünün düşmesinden sonra benimsenen 1795 Anayasasına göre Fransa'da yürütme erki organı. 1799'daki Napolyon darbesine kadar varlığını korudu; iş başındayken, demokratik güçlere karşı bir terör rejimi uyguladı ve büyük burjuvazinin çıkarlarını korudu. *(s. 337)*

[141] Burada 18. yüzyıl sonundaki Fransız burjuva devrimi sırasında gündemde olan "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" şiarına atıfta bulunulmaktadır. (*s. 338*)

[142] *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains* (Bir Cenevre Sakininin Çağdaşlarına Mektupları), Saint-Simon'un ilk eseridir; 1802'de Cenevre'de yazılmıştır ve 1803'te Paris'te anonim olarak yayınlanmıştır (bu baskıda yayınlanma yeri ve tarihi belirtilmemiştir). *Anti-Dühring* üzerinde çalışırken Engels şu baskıyı kullanmıştır: G. Hubbard, *Saint-Simon, sa vie et ses travaux.* Suivi de fragments des plus célèbres écrits de Saint-Simon (Saint Simon. Yaşamı ve Eserleri. Ünlü Eserlerinden Pasajlar), Paris 1857. Bu baskı, Saint-Simon'un çeşitli eserlerinin yayınlanma tarihine ilişkin hatalar içermektedir.

Charles Fourier'nin ilk önemli eseri, 19. yüzyıl başlarında yazılan ve 1808'de Lyon'da anonim olarak yayınlanan *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales* (Dört Hareketin ve Genelde Yazgıların Teorisi) idi (başlık sayfası yayınlanma yeri olarak, besbelli ki sansür nedenlerinden ötürü, Leipzig'i vermektedir).

New Lanark — İskoçya'da Lanark kasabası yakınında işçi evlerinin de bulunduğu bir pamuklu fabrikası; 1784'te kurulmuştu. (*s. 338*)

[143] Engels, Saint-Simon'un *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains*'inden ikinci mektubu alıntılıyor (bkz. G. Hubbard baskısı, s. 143 ve 135). (*s. 341*)

[144] Engels burada "Saint-Simon'un Bir Amerikalıya Mektupları"ndan bir pasaja atıfta bulunmaktadır. Bu mektuplar bir derlemede yayınlanmıştı: H. Saint-Simon, *L'industrie, ou discussions politiques, morales et philosophiques, dans l'intérêt de tous les hommes livrés à des travaux utiles et indépendants* (Sanayi, ya da Yararlı ve Bağımsız İşlerle Uğraşan Tüm İnsanların Çıkarına, Siyasi, Ahlaki ve Felsefi Söylevler), Cilt II, Paris 1817 (bkz. Hubbard baskısı, s. 155–157). (*s. 341*)

[145] Burada Saint-Simon'un öğrencisi A. Thierry ile birlikte yazdığı şu iki esere atıfta bulunulmaktadır: *De la réorganisation de la société*

européenne, ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant a chàcun son indépendance nationale (Avrupa Toplumunun Reorganizasyonuna Dair ya da Avrupa Halklarını, Aynı Zamanda Her Birinin Ulusal Bağımsızlığını Koruyarak Bir Politik Birlikte Birleştirmenin Gerekliliği ve Yolları Üzerine) ve *Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815* (1815 Koalisyonuna Karşı Alınacak Önlemler Üzerine Bir Görüş). Bu broşürler sırasıyla Ekim 1814 ve 1815'te Paris'te yayınlandı. Birinci eserden pasajlar için bkz. Hubbard baskısı, s. 149–154, her iki broşürün içeriğinin bir açımlanması için bkz. s. 68–76.

Altıncı anti-Fransız koalisyonun (Rusya, Avusturya, Britanya, Prusya ve diğer ülkeler) müttefik orduları 31 Mart 1814'te Paris'e girdi. Napolyon imparatorluğu düştü ve bizzat Napolyon, taçtan vazgeçtikten sonra, Elbe adasına sürüldü. Fransa'da Burbon monarşisi restore edildi.

Yüz Gün —Napolyon İmparatorluğunun kısa süren restorasyon dönemi— Napolyon'un 20 Mart 1815'te Paris'e döndüğü günden, Waterloo yenilgisinden sonra aynı yılın 22 Haziran'ında taçtan ikinci kez vazgeçtiği güne kadar geçen süre. *(s. 342)*

[146] 18 Haziran 1815'te Belçika'daki *Waterloo Muharebesinde* Napolyon'un güçleri, Wellington komutasındaki İngiliz-Hollanda güçleri ve Blücher komutasındaki Prusya güçleri tarafından yenilgiye uğratıldı. Bu muharebe 1815 kampanyasının kaderini tayin etti ve yedinci anti-Fransız koalisyonun (Britanya, Rusya, Avusturya, Prusya, İsveç, İspanya ve diğer devletler) nihai zaferini ve Napolyon İmparatorluğunun düşüşünü önceden belirledi.

Dühring'in Alman profesörlerine karşı "dedikodu savaşı" için bkz. Not 8. *(s. 342)*

[147] Bu fikir, şu genel tezi içeren Charles Fourier'nin ilk kitabında —*Théorie des quatre mouvements*— kesin ve açık şekilde ifade edilmişti: "Bir dönemin toplumsal ilerlemesine ve değişikliklerine kadınların özgürlüğe ilerlemesi eşlik ederken, toplumsal sistemin çürümesi, kadınların tattığı özgürlüklerin azalmasını beraberinde getirir."

Fourier bundan şu sonucu çıkarır: "Kadın haklarının genişletilmesi, tüm sosyal ilerlemenin temel ilkesidir" (Fourier, *Œuvres complètes,* Cilt I, Paris 1841, s. 195–196). *(s. 343)*

[148] Charles Fourier, "Théorie de l'unité universelle" (Evrensel Birlik Teorisi), Cilt I ve IV: *Œuvres complètes,* Cilt II, Paris 1843, s. 78–79, ve Cilt V, Paris 1841, s. 213–14.

Uygarlığın "kısır döngü"sü için bkz. Fourier, "Le nouveau monde industriel et sociétaire, ou invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées" (Yeni Sınai ve Sosyal Dünya, ya da Çekicilik Derecesine Göre Paylaştırılan Makul ve Doğal Bir İş Tipinin Bulunuşu), *Œuvres complètes,* Cilt VI, Paris 1845, s. 27–46, 390. Bu eserin ilk baskısı 1829'da Paris'te çıkmıştı. Ayrıca bkz. Fourier, *Œuvres complètes,* Cilt I, Paris 1841, s. 202, 243, 255. *(s. 343)*

[149] Charles Fourier, *Œuvres complètes,* Cilt VI, Paris 1845, s. 35. *(s. 343)*

[150] Charles Fourier, *Œuvres complètes,* Cilt I, Paris 1841, s. 50 et suiv (ve devamı). *(s. 343)*

[151] Robert Owen, "Report of the Proceedings at the Several Public Meetings, Held in Dublin ... on the 18th March, 12th April, 19th April and 3rd May" (Dublin'de ... 18 Mart, 12 Nisan, 19 Nisan ve 3 Mayıs'ta Yapılan Çeşitli Kamuya Açık Toplantıların Çalışmalarının Raporu), Dublin 1823. *(s. 346)*

[152] Ocak 1815'te Glasgow'da kamuya açık büyük bir toplantıda Owen, fabrikalarda çocukların ve yetişkinlerin çalışma koşullarını iyileştirmeye yönelik bir dizi önlem önerdi. Owen'in inisiyatifi üzerine Haziran 1815'te Parlamentoya sunulan tasarı, büyük ölçüde kırpıldıktan sonra ancak Temmuz 1819'da Parlamentodan geçti. Pamuklu fabrikalarında emeği düzenleyen yasa, dokuz yaşın altındaki çocukların istihdamını yasakladı, 18 yaşın altındaki kişiler için çalışma gününü 12 saatle sınırladı ve tüm işçiler için, biri kahvaltı ve diğeri öğlen yemeği için olmak üzere, toplam bir buçuk saat süren iki ara saptadı. *(s. 347)*

[153] Ekim 1833'te Londra'da, başkanlığını Owen'in yaptığı bir Kooperatif Birlikler ve Meslek Birlikleri Kongresi yapıldı. Bu Kongre resmen Büyük Milli Birleşik Meslekler Birliği'ni (Grand National Consolidated Trades Union) kurdu; Şart Şubat 1834'te benimsendi. Owen'in niyeti, bu Birliğin üretimin yönetimini devralması ve toplumu barışçıl yoldan yeniden kurmasıydı. Bu Ütopik plan çok kısa sürede çöktü. Burjuva toplumun ve devletin güçlü muhalefeti karşısında Birlik Ağustos 1834'te var olmaktan çıktı. *(s. 347)*

[154] *Equitable Labour Exchange Bazaars* (Eşitlikçi Emek Değişim Pazarları) İngiltere'nin çeşitli yörelerinde işçi kooperatifleri tarafından kuruldu; bu pazarlardan ilki Eylül 1832'de Londra'da Robert Owen tarafından kuruldu ve varlığını 1834 ortalarına kadar sürdürdü. *(s. 347)*

[155] Proudhon 1848--49 devrimi sırasında bir takas bankası örgütleme girişiminde bulundu. Onun Banque du peuple'u (Halk Bankası) 31 Ocak 1849'da Paris'te kuruldu. Banka yaklaşık iki ay çalıştı, ama sadece kâğıt üzerinde: daha düzenli çalışmaya bile başlamadan iflas etti, ve Nisan başlarında kapandı. *(s. 347)*

[156] W. L. Sargant, *Robert Owen and His Social Philosophy* (Robert Owen ve Toplumsal Felsefesi), Londra 1860.

Owen'in evlilik ve komünist sistem üzerine bellibaşlı eserleri şunlardır: *The Marriage System of the New Moral World* (Yeni Ahlaki Dünyanın Evlilik Sistemi) (1838), *The Book of the New Moral World* (Yeni Ahlâki Dünyanın Kitabı) (1836–44) ve *The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race* (İnsan Soyunun Kafasında ve Pratiğinde Devrim) (1849). *(s. 348)*

[157] *Harmony Hall* – başta Robert Owen olmak üzere İngiliz Ütopik Sosyalistleri tarafından 1839 sonunda Queenwood, Hampshire, İngiltere'de kurulan komünist koloninin adı. Varlığını 1845'e kadar sürdürdü. *(s. 348)*

[158] Burada bellibaşlı Avrupa güçleri arasında Hindistan ve Amerika ticaretinin kontrolü ve sömürge pazarlarının ele geçirilmesi için yapılan 17. ve 18. yüzyıl savaşlarına atıfta bulunulmaktadır. Başlangıçta baş rakipler İngiltere ile Hollanda idi (1652–54, 1664–67 ve

1672–74 İngiliz–Hollanda savaşları tipik ticari savaşlardı), daha sonra İngiltere ile Fransa arasında tayin edici bir mücadele patlak verdi. İngiltere bu savaşları kazandı ve 18. yüzyıl sonuna doğru nerdeyse tüm dünya ticareti onun elinde yoğunlaşıyordu. (*s. 358*)

[159] Fourier, *Œuvres complètes*, Cilt VI, Paris 1845, s. 393–94. (*s. 361*)

[160] *The Royal Maritime Company (Seehandlung)* (Kraliyet Denizcilik Şirketi) — 1772'de Prusya'da kurulan bir ticaret ve kredi şirketi; bir dizi önemli ayrıcalıklardan yararlanıyor ve hükümete büyük borçlar veriyor, gerçekte onun bankeri ve mali simsarı olarak hareket ediyordu. 1904'te resmen Prusya Devlet Bankası oldu. (*s. 364*)

[161] *Özgür halk devleti*" — 1870'lerde Alman sosyal-demokratlarının program talebi ve şiarı. Bu şiar Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'nin dördüncü kesiminde, Engels'in Bebel'e 18–28 Mart 1875 tarihli mektubunda, ve Lenin'in *Devlet ve Devrim*, I. Bölüm, § 4, ve IV. Bölüm, § 3'te eleştirilir (*Collected Works*, Cilt 25, s. 395–401 ve 439–42). (*s. 367*)

[162] Büyük Britanya ve İrlanda'nın toplam zenginliğine ilişkin rakamlar, Robert Giffen'in 15 Ocak 1878'de İstatistik Derneği'nde okuduğu ve Mart 1878'de Londra *Journal of the Statistical Society*'de basılan "Recent Accumulations of Capital in the United Kingdom" (Birleşik Krallıkta Yakın Dönemdeki Sermaye Birikimleri) adlı bildirisindendir. (*s. 370*)

[163] Alman Sanayicileri Merkez Birliği İkinci Kongresi 21–22 Şubat 1878'de Berlin'de yapıldı. (*s. 370*)

[164] Bkz. Charles Fourier, *Le nouveau monde industriel et sociétaire* (Yeni Sınai ve Sosyal Dünya), III. Kitap, Bölüm II, III ve IV. (*s. 383*)

[165] Engels burada Bismarck'ın Prusya Eyalet Meclisi Alt Kamarasında 20 Mart 1852'de yaptığı bir konuşmayı göz önünde bulundurmaktadır (Bismarck 1849'dan beri bu kamaranın üyesiydi). Devrimci hareketin merkezleri olarak büyük kentlere Prusyalı Junkerlerin nefretini dile getiren Bismarck, devrimci hareket yeniden yükselecek olursa, bu şehirlerin yer yüzünden silinmesi gerektiğini söylemişti. (*s. 387*)

[166] Ticaret defterini (Kommerzbuch) W. Weitling *Guarantien der Harmonie und Freiheit*'ta (Uyum ve Özgürlük Güvencesi) anlatır. Weitling'in ütopik planına göre, geleceğin toplumunda eli ayağı tutan herkes günde belli bir saat çalışacak ve karşılığında geçim araçlarını alacaktı. Bu zamanın ötesinde herkes, birçok "ticari saat" çalışma hakkına sahip olacak ve karşılığında lüks maddeler alacaktı. Bu ek saatler ve bunlar karşılığında alınan ürünler ticaret defterine kaydedilecekti. *(s. 394)*

[167] *Non olet* (o [para] kokmaz), bu sözleri Roma imparatoru Vespasian (MS 69–79), tuvaletlere vergi koyduğu için kendisini ayıplayan oğluna karşı söylemişti. *(s. 395)*

[168] Sıradan bir berber leğeni olduğu ortaya çıkan Mambrin'in mucizevi miğferini kazanmakla bağıntılı macera, Cervantes'in romanı *Don Kişot*, I. Kasım, XXI. Bölümde anlatılır.

Abraham Lenß, Marx ve Engels'e karşı yönelen ve *Anti-Dühring*'in ilk bölümlerinin Ocak-Şubat 1877'de *Vorwärts* gazetesinde yayınlanması nedeniyle kaleme alınan bir hicvin yazarıdır. *(s. 405)*

[169] Prusya Kralı II. Friedrich'in 22 Temmuz 1740'ta, Papaz von Brand ve Kilise Meclisi Başkanı Reichenbach'ın Protestan bir Prusya devletinde Katolik okullara izin verilip verilemeyeceğine dair bir sorusuna cevaben yazdığı karardan bir ifade. *(s. 408)*

[170] *Mayıs Yasaları* — Bismarck'ın inisiyatifi üzerine Prusya Kültür Bakanı Falk'ın 11–14 Mayıs 1873'te Reichstag'dan geçirdiği dört yasa. Bu yasalar Katolik Kilisesi üzerinde sıkı devlet kontrolü kuruyordu ve "Kültür Mücadelesi"nin doruk noktasıydı. 1872–75'te Bismarck'ın Güney ve Güneybatı Almanya'da ayrılıkçıların çıkarlarını temsil eden "Merkez" partisinin dayanak noktası olarak Katolik din adamlarına karşı yönelttiği yasaların içinde en önemli halkaydı. Polis takibatı Katoliklerin çılgınca direnişiyle karşılaştı ve onlara şehitlik halesi getirdi. 1880–87'de tüm gerici güçleri işçi sınıfı hareketine karşı birleştirmek için, Bismarck hükümeti nerdeyse tüm anti-Katolik yasaları ilkönce gevşetmek ve sonra da kaldırmak zorunda kaldı. *(s. 410)*

[171] *Sihirli Flüt* — librettosunu Emanuel Schikaneder'in yazdığı Mo-

zart'ın son operası; 1791'de bestelenmiş ve icra edilmişti. Mason fikirleri yansıtıyordu, hem librettonun yazarı, hem de bizzat Mozart Masondu. Metinde daha ileride adı geçen *Zarastro, Tomino* ve *Pamina,* bu operanın baş karakterleridir. (*s. 418)*

[172] *Referendarius* — Almanya'da eğitimini mahkemede ya da bir devlet dairesinde çırak olarak çalışarak elde eden küçük memur, esas olarak hukuk memuru; genellikle maaş almazdı. (*s. 419)*

[173] Bkz. Not 2. (*s. 424)*

[174] "Tageblatt der 50. Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in München 1877", Ek, s. 18. (*s. 424)*

[175] A. Kekulé, *Die wissenschaftlichen Ziele und Leistungen der Chemie,* Bonn 1878, s. 13–15. (*s. 427)*

[176] Şu kitaplara atıfta bulunulmaktadır: J. B. J. Fourier, *Théorie analytique de la chaleur* (Analitik Isı Teorisi), Paris 1882, ve S. Carnot, *Réflexions sur la puissance motrice du feu et sur les machines propres à développer cette puissance* (Ateşin İtici Gücü ve Bu Gücü Geliştirebilecek Makineler Üzerine Düşünceler), Paris 1824. Engels'in sözünü ettiği *C* fonksiyonu, Carnot'nun kitabı, s. 73–79'da ele alınmaktadır. (*s. 431)*

[177] Engels'in *Anti-Dühring*'e ilişkin ön çalışmaları iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi, Dühring'in kitabının özetlerini ve Engels'in notlarını içeren çeşitli boylarda tek tek yapraklardan oluşmaktadır (toplam 35 elyazması sayfa); bunlardan *Anti-Dühring*'de kullanılanlarının üstü çizilmiştir. İkincisi, iki sütuna ayrılmış büyük boy sayfalardan oluşmaktadır (toplam 17 elyazması sayfa); sol sütun esas olarak Dühring'in *Siyasi ve Toplumsal Ekonomi Dersleri* kitabının 2. baskısının özetlerini, ve sağ sütun Engels'in eleştirel notlarını içermektedir; girişlerden bazılarının üstü dikine çizilmiştir — bunlar *Anti-Dühring*'de kullanılmıştır.

Ek olarak, *Anti-Dühring*'e ilişkin ön çalışmalar şunları içermektedir: Fourier'nin *Le nouveau monde industriel et sociétaire*'inden kölecilik üzerine özetlere ilişkin bir not ve modern sosyalizm üzerine bir not, ki bu not, *Anti-Dühring*'in *Giriş*'inin başlangıçtaki var-

yantıdır. Bu üç not, *Doğanın Diyalektiği* için malzemelerin ilk kısmındadır. Elinizdeki baskı, *Anti-Dühring*'e ilişkin ön çalışmalar arasındaki notlardan ikisini vermektedir, ve *Giriş*'in ilk ve son metinleri arasındaki önemli farklar, *Giriş*'in birinci bölümünün dipnotlarında belirtilmiştir. Elinizdeki baskı, *Anti-Dühring*'in temel metnini esas olarak tamamlayan ön çalışmaları içermektedir. Ön çalışmaların birinci kısmının notları, atıfta bulundukları *Anti-Dühring*'in metnine göre düzenlenmişlerdir. İkinci kısımdaki fragmanlar, Engels'in elyazmasında yer aldıkları sıraya göre verilmiştir. Eleştirel notların atıfta bulunduğu Dühring'in kitabından özetler kısaltılarak verilmiştir. Küçük puntoyla basılmış ve köşeli parantez içine alınmışlardır.

Anti-Dühring'e ilişkin ön çalışmaların birinci kısmını oluşturan notlar besbelli 1876'da, ikinci kısmı 1877'de yazılmıştır. Bu ön çalışmalardan birincisi kısmen 1927'de (*Marx-Engels-Archiv,* Cilt II, Frankfurt-am-Main 1927), ve tam haliyle 1935'te yayınlanmıştır (*Marx-Engels-Gesamtausgabe,* F. Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Dialektik der Natur. Sonderausgabe,* Moskova-Leningrad 1935). *(s. 433)*

[178] *Preformasyon* —önceden oluşum— 17. ve 18. yüzyılda biologlar arasında yaygın olan bir metafizik teori; bu teoriye göre, olgun organizmanın tüm kısımları embriyonda mevcuttur ve gelişme salt büyüklüğün artmasından ibarettir; hiç epigenesis olmaz. Epigenesis teorisi Wolff'tan Darwin'e kadar ünlü biyologlar tarafından gerekçelendirilmiş ve geliştirilmişti. *(s. 438)*

[179] Engels burada Nicholson'un *Zooloji Elkitabı*'nın Genel Giriş'ini göz önünde bulundurmaktadır; orada doğanın ve yaşam koşullarının açımlandığı bir paragrafta yazar çeşitli yaşam tanımları vermektedir. *(s. 440)*

[180] Hegel, *Mantık Bilimi,* I. Kitap, 1. Kısım, I. Bölüm, kavramlarda varlık ve hiçlik karşıtlığı üzerine Not (G. W. F. Hegel, *Werke,* Cilt III, 2. baskı, Berlin 1841, s. 74). *(s. 447)*

[181] Ch. Bossut, *Traités de calcul différentiel et de calcul intégral* (Diferansiyel ve İntegral Hesabı Üzerine İncelemeler), Cilt I, Paris VI. yıl (1798), s. 94. *(s. 447)*

[182] Bossut'un kitabı s. 95–96'da, sıfırların ilişkisine ilişkin tez şöyle açıklanır. Ekleyelim ki, der Bossut, iki sıfır arasında bir ilişki olduğu varsayımı hakkında saçma ya da kabul edilemez hiçbir şey yoktur. Şu oran olsun A : B = C : D; buradan şu sonuç çıkar (A–C) : (B–D)= A : B; eğer C = A ise ve dolayısıyla D = B ise, o zaman 0 : 0 = A : B; bu ilişki A ve B'nin değerine bağlı olarak değişir. Engels Bossut'un bu argümanını verdiği örnekte A = C = 1 ve B = D = 2 değerlerini koyarak örneklendiriyor. *(s. 447)*

[183] Bkz. Not 139. *(s. 450)*

[184] 4 Ağustos 1789'da, büyüyen köylü hareketinin baskısı altında, Fransız Kurucu Meclisi, isyancı köylülerin fiilen kaldırmış olduğu bir dizi feodal verginin resmen yürürlükten kaldırıldığını ilan etti. Fakat bu ilanın hemen ardından çıkarılan yasalar ödeme olmadan yalnızca kişisel vergileri kaldırıyordu. Tüm feodal vergiler ödeme olmaksızın ancak Jakoben diktatörlüğü altında 17 Temmuz 1793'te çıkarılan bir yasayla kaldırıldı.

Kilise mallarına el konulmasına dair kararname 2 Kasım 1789'da Kurucu Meclis'ten geçti, sürgündeki soyluların mallarına el konulmasına dair kararname 9 Şubat 1792'te Yasama Meclisi'nden geçti *(s. 451)*

[185] Thomas More'un *Ütopya*'sına atıfta bulunulmaktadır; ilk baskısı 1516'da Louvain, Belçika'da yayınlanmıştı. *(s. 452)*

[186] Engels, *Kapital,* Cilt I'in yedinci kısmına (*Sermaye Birikimi*) imada bulunmaktadır. *Kapital*'in bu kısmından ilgili pasajı Engels *Anti-Dühring*'in ikinci kısmının II. Bölümünde vermektedir (bkz. elinizdeki baskı, s. 220–221), *(s. 455)*

[187] Bkz. Not 67. *(s. 457)*

[188] Bu makale başlangıçta Anti-Dühring'in ikinci kısmının elyazmasının bir parçasıydı (20. sayfanın sonu, 21, 22, 23, 24 ve 25. sayfanın büyük bölümü). II. Kısmın III. Bölümüne dahil edildi. Daha sonra Engels bunun yerine daha kısa bir metin geçirdi (bkz. elinizdeki baskı, s. 225–231), ve daha önceki metne *Maddi Nedenlerden Türetilen Piyade Taktikleri, 1700–1870* adını verdi. Söz konusu

fragman 1877'de, Engels'in I. Kısmı bitirdiği Ocak başları ile, *Anti-Dühring*'in II. Kısmının III. Bölümünün *Vorwärts* gazetesinde basıldığı Ağustos ortaları arasında yazılmıştır. Bu makale ilk kez *Marx-Engels-Gesamtausgabe*, F. Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Dialektik der Natur. Sonderausgabe*, Moskova-Leningrad 1935'te yayınlanmıştır. *(s. 463)*

[189] *La Albuera Muharebesi*'nde (İspanya), 16 Mayıs 1811, Vikont Beresford komutasında Badajos kalesini kuşatma altına alan İngiliz ordusu, Mareşal Soult komutasındaki Fransızları tayin edici yenilgiye uğrattı. Engels bunu "Albuera" makalesinde anlatır.

İnkerman Muharebesi, 5 Kasım 1854, Kırım Savaşı sırasında Rus ordusu ile İngiliz-Fransız güçleri arasında yapılmıştır. Müttefiklerin, özellikle de İngilizlerin uğradığı ağır kayıplar, onları derhal Sivastopol'e saldırma planından vazgeçip, kaleyi uzun süreli kuşatma altına almaya geçmek zorunda bıraktı. Engels bu muharebeyi "İnkerman Muharebesi" makalesinde ayrıntılı olarak anlatır. *(s. 468)*

[190] Bkz. Not 83. *(s. 470)*

[191] Bu notlar çok büyük olasılıkla 1885'te yazılmıştır; her halükârda, Engels'in *Anti-Dühring*'in ikinci, genişletilmiş baskısını yayına hazırlamaya karar verdiği 1884 Nisan ortalarından önce değil, ve ikinci baskının önsözünün tamamlanıp yayınevine gönderildiği 1885 Eylülü sonundan sonra değil. Engels'in E. Bernstein ve K. Kautsky'ye 1884'teki ve G. Schlüter'e 1885'teki mektuplarından, *Anti-Dühring*'in çeşitli kısımlarına ilişkin bir dizi doğa-bilimsel "Notlar" ya da "Ekler" yazmaya ve bunlara ikinci baskının sonunda yer vermeye niyetlendiği açıktır. Ne var ki, diğer işlerin baskısı (başta Marx'ın *Kapital*'inin II. ve III. ciltlerini yayınlama) onu bu niyetini gerçekleştirmekten alıkoydu. Sadece, *Anti-Dühring*'in birinci baskısının 17–18 ve 46. sayfaları için iki "Not"un anahatlarını vermeyi başarabildi. Bu notları Engels *Doğanın Diyalektiği*'ne dahil etti. *(s. 472)*

[192] Burada Engels muhtemelen Haeckel'in psikofizik monizmine ve onun maddenin yapısı üzerine görüşlerine atıfta bulunmaktadır.

Engels'in *Anti-Dühring*'e ikinci notta alıntı yaptığı (s. 458) *Die Perigenesis der Plastidule*'de Haeckel, örneğin, sadece "plastidül"lerde (yani protoplazma moleküllerinde) değil, atomlarda da ilkel bir "ruh" bulunduğunu, tüm atomların "canlı" olduğunu ve "duyu" ve "irade"ye sahip olduğunu söyler. Bu küçük kitapta Haeckel atomlardan mutlak ayrık (discrete), mutlak bölünmez ve mutlak değişmez birşey olarak söz eder ve ayrık atomlara ek olarak, mutlak sürekli birşey olarak eterin varlığını tanır.

Maddenin sürekliliği ve ayrıklığı arasındaki çelişkiyi Haeckel'in çabucak geçiştirmesi olgusundan Engels, *Doğanın Diyalektiği*'ndeki "Maddenin Bölünebilirliği" notunda söz eder. (*s. 479*)

[193] Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi*, § 13, Not: "Biçimsel olarak alındığında ve özel ile *yan yana* konulduğunda, genel de özele dönüşür; böyle bir tavrı günlük kullanım nesnelerine uygulamanın imkânsızlığı ve saçmalığı, örneğin bir kişi meyva isteyip de, örneğin kirazları, armutları ve üzümleri, bunları meyva *değil* de kiraz, armut, üzüm oldukları gerekçesiyle reddettiğinde apaçık hale gelir." (*s. 483*)

[194] E. Haeckel, *Natürliche Schöpfungsgeschichte*, 4. baskı, Berlin 1873, s. 538, 543, 588; *Anthropogenie*, Leipzig 1874, s. 460, 465, 492. (*s. 483*)

[195] Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi*, § 99, Ek. (*s. 484*)

Konu Dizini

Adalet
– burjuva adaleti 56
– ebedi, ve Aydınlanmacılar 56
– ve insanlık tarihi 141
– ebedi, ve batan üretim tarzları 210
– ve sınıf farklarının kaldırılması 368
– toplumsal işlev olarak 368
– ve işbölümü 382
ayrıca bkz. Eşitlik, Hukuk, Özgürlük

Ahlâk
– ve doğabilim 105
– ve insan tarihi 141
– burjuva 144 337-338
– iyi ve kötü 144
– daima sınıf ahlâkı 146
ayrıca bkz. Adalet, Aydınlanmacılar

Aile
– ilkel aile 149
– A. emek üretkenliği ve toplumun gelişmesi 261
– İngiltere'de kapitalist gelişme ve A. dağılması 344
– ortaçağda bireysel üreticinin ailesinin birlikte çalışması 354-355 357
– makine ve işçinin A. 359-360
– bugünkü aile biçiminin altüst olması 411
– A. bileşeni olarak kölelik 448
ayrıca bkz. Aile topluluğu, Evlilik

Aile topluluğu, Güney Slav, ve meta üretimi 401
ayrıca bkz. Aile, Ortak mülkiyet, Topluluk, Kabile

Ajitasyon, proleter, ve eşitlik düşüncesi 155-156 160 443

Aksiyomlar
– Dühring'de felsefenin ve matematiğin A. 82 85-86 434
– ve Dühring'in yöntemi 147 213 296-297
– matematik A. kalıtımla geçmesi 433 473
ayrıca bkz. Matematik, Felsefe

Alali 197

Alâmet
– belirli tarihsel durumların A.i olarak baskı 443
Albümin
– A. metabolizması kimyası 114
– yapay üretimi 122-132
– tüm organizmaların bileşeni olarak 126
– albüminimsi cisimlerin varoluş tarzı olarak yaşam 131-132 440
– albüminimsi cisimlerin töz değişimi 439 440
ayrıca bkz. Biyoloji, Kimya, Yaşam
Aletler
– zor aletleri 229-230
– ve üretim fonu 262
– alet yapma makinesiyle ekonomik altüst oluş 342 353
ayrıca bkz. Atölye, Makine
Alkol 183
Almanya – Alman
– ve yaklaşan muzaffer devrim 250
– 1848 devrimi ve felsefede tam dönüş 427
Altın
– Amerikan, feodal toplumu ayrıştırıyor 157
– ve gümüş, dünya parası olarak 396
– mutlak meta olarak 400
ayrıca bkz. Para
Altüst oluş
– doğabilimlerinin 48
– kapitalist üretim ve paylaşım tarzının 219 228 339 349 365 367-368 370-371 384 410
– politik ve ekonomik 224-228 351
– üretimin teknik temelinin 384-386
– savaşta büyük sanayinin 447-448
ayrıca bkz. Devrim, Sınıf mücadelesi, Toplum
Amaç
– Dühring'de amaç kavramı 115 120 437
– ekonomik A. için araç olarak zor 221-222 248-249 455
ayrıca bkz. Bilinç, Teleoloji
Amerika (Kuzey Amerika Birleşik Devletleri)
– kölecilik 156 159 217 223 242
– deniz keşifleri ve A. ile ticaret 157
– Bağımsızlık Savaşı 231 235 465 466
Amipler 49 126
Amphioxus 127
Ampirizm 46-48
– İngiliz A. darkafalı düşünme yöntemi 50
– ve teorik düşünüş 426
– Yunanlılarda 429
ayrıca bkz. Doğabilim, Felsefe
Analiz
– ve sentez 86
– matematikte 195 479
– doğanın A. ve Yunan felsefesi 428
ayrıca bkz. Sentez
Anarşi
– kapitalist üretim tarzının 226 338 361 366 370 373 385-386

– ve modern sosyalizmin ortaya çıkışı 55
– proleterleşmenin itici gücü olarak 359
– ve tek-tek fabrikada üretimin örgütlenmesi 358
– proletarya tarafından ortadan kaldırılması 359 370
– ve devlet 367
ayrıca bkz. Plan, Üretim

Anarşistler ve devletin ortadan kaldırılması 367

Angarya çiftlikleri 243
ayrıca bkz. Angarya hizmeti

Angarya hizmeti
– ve büyük tarım 208
– ve feodalizm 251
– angarya emeğinin ücretli emeğe dönüşümü 452
ayrıca bkz. Bağımlılık, Boyunduruk, Feodalizm, Kölelik, Köylü, Serflik, Sömürü

Anonim şirket 363-365 377-378
ayrıca bkz. Monopol, Tröst

Antagonizma
– güçlerin 177
– insanlığın gelişmesinde 197-198
– burjuvazi ve proletarya arasında 356
– kent ve kır 380-383 386
ayrıca bkz. Çelişki, Karşıtlık, Sınıf karşıtlığı

Antinomileri, Kant'ın 94

Apriorizm
– apriori yöntem 80-84 147 435
– matematik büyüklükler apriori kökenli değil 84
ayrıca bkz. Ampirizm

Apsis
– ekonomik eğrinin apsisi ve ordinatı olarak üretim ve değişim 207

Aristokrasi
– feodal aristokrasi ve ahlak 145 338-339
– doğal 224
ayrıca bkz. Feodalizm

Aritmetik
– Petty'nin siyasi 306
– ve doğadaki prototipleri 474
ayrıca bkz. Cebir, Matematik

Artı-değer
– bulunuşu kapitalist üretimi açıklar 67-68
– ve sermaye oluşumu 181
– Marx'ın A. teorisi 257 259 263 273-276 283-287 293
– Ricardo'da 284
ayrıca bkz. Kâr, Sömürü

Artı-emek
– ödenmemiş A. mal edinilmesi 67 216-217 218 224 256 260-262 292-293
– ve artı-değer 279-280 292 334
ayrıca bkz. Artı-değer, Sömürü

Artı-nüfus
– göreli 360
– kapitalistler A. içine atılıyor 365
ayrıca bkz. Malthusçuluk, Yedek sanayi ordusu

Artıürün bkz. Ürün

Arz 377
ayrıca bkz. Pazar

Asinyalar 258
ayrıca bkz. Para

Askerlik hizmeti, mücadele eğitimi için yararlanmak 450
ayrıca bkz. Ordu işleri

Astronomi
– gelişmesi 103
– ve "kesin doğrular" 138
– A.de yer merkezli (jeosantrik) bakış açısı 474
– ve doğada ve bilimde büyüklük ilişkileri 475-476
ayrıca bkz. Evren, Gelgit, Gök cisimleri, Güneş, Nebula teorisi, Sabit yıldızlar, Yerküre

Asurlular, söylence çevresi 121 215

Aşar (öşür)
– ve artıdeğerin paylaşımı 284
– öşürü mal edinen olarak kilise 324 327 329
ayrıca bkz. Toprak mülkiyeti, Toprak rantı

Aşırı üretim 372 375 376
ayrıca bkz. Anarşi, Kriz, Plan, Üretim tarzı, Yedek sanayi ordusu

Aşiret
– A. ve köy topluluklarında ürünlerin paylaşımı 208
– A. ve köy topluluklarında toprağın işlenmesi 240-241
– A. ve köy topluluklarında zenginlik 253
ayrıca bkz. Topluluk

Ataerki, Fourier'de toplumsal gelişme aşaması olarak 342
ayrıca bkz. Uygarlık

Ateş
– sürtünme yoluyla ateşten buhar makinesine 168

Atomizm
– doğa araştırması ve Yunan A. 426-427

Atomlar
– A. hareket biçimleri 106
– ve çekim 125
– kimya, ve moleküllerin atomlardan oluşması 138
– atom ağırlıkları 350 400-402 427
– bileşmiştir 477
ayrıca bkz. Atomizm, Fizik, Kimya

Avances foncières, Quesnay'de çiftliklerin bakımı ve ıslahı için harcamalar 329
ayrıca bkz. Yeniden üretim

Avcı grupları 232 235 465 466 467
– Alman-Fransız Savaşında 233-234
ayrıca bkz. Ordu işleri, Savaş sevk ve idaresi

Aydınlanmacılar
– Fransız, modern sosyalizmin öncüleri olarak 55
– ve Ütopyacılar 57-58 344
– ve 18. yüzyıl iktisatçıları 212
– Almanya'da mutat aydınlanma 251
ayrıca bkz. Materyalizm

Ayrıcalıklar
– ve devredilemez insan hakları 56 159

– zümresel A. ve kapitalist ekonomik gelişme 161 337-338 352
– ve Fransız devrimi 340
– ve eşitlik talebi 442-443
ayrıca bkz. Aydınlanmacılar, Burjuvazi, Eşitlik, Feodalizm

Bağımlılık
– Prusya'da bağımlılığın kaldırılması 151
– burjuva öncesi aşama olarak 226-227
– ve toprağın işlenmesi 243
– ve devlet 367
ayrıca bkz. Köylü, Serflik

Bankerler
– Saint-Simon'da işçi olarak 340-341
– dolaşım aracı tüccarları olarak 396
ayrıca bkz. Para

Banknotlar
– Rusya'nın 258
– Hume ve Vanderlint'te banka parası ve kredi parası 314-315
ayrıca bkz. Para

Barbar – barbarlık
– barbarlarla Yunanlılar ve Romalılar arasında karşıtlık 156 441
– Fourier'de gelişme aşaması olarak 342
ayrıca bkz. Uygarlık

Beden, ruh ve beden karşıtlığı 446
ayrıca bkz. Din, Organizma

Benzerlik (analoji) 426 474-475

Beyin
– B. ürünleri olarak düşünme ve doğa yasaları 79
– B. ürünü olarak düşünme 434
– sinirle uyarı iletimi ve insan beyninde tepki 438
ayrıca bkz. Bilinç, Düşünme, Yansıma

Bilgi
– insan bilgisinin sınırları 136-137 434-435
ayrıca bkz. Yansıma, Ampirizm

Bilim
– B. özgürlüğü 40-41 424
– ve kesin doğrular 138-143
ayrıca bkz. Ampirizm, Apriorizm, Bilgi, Deneyim, Diyalektik, Doğabilim, Düşünme, Hipotez

Bilinç
– doğanın diyalektik karakteri ve diyalektik düşünme yasalarının B. 46 50
– ve varlık 67 78-79
– düşünmede bilinç unsurlarının birliği 86
– ve tekil varlık 136
– ve uyum 438
ayrıca bkz. Bilgi, Düşünme

Birey
– hücreler devleti olarak (Virchow) 49
– varoluş mücadelesinde 117-118
– ve tür değişmesi 118-119
– ve toplumsal işlev 385
– B. deneyimi ve cinsin deneyimi 474

ayrıca bkz. Organizma, Sınıflandırma, Tür

Bireysel (tekil) üretici bkz. Üretici

Birikim
– ilkel, sermayenin 190 243
– sermayenin ve yoksulluğun 360
– "ekonomi komünü"nde 392-393
– toplumun en önemli ilerici işlevi olarak 404-405
ayrıca bkz. Sermaye

Birlik
– dünyanın (varlığın) 85-88 434
– maddenin ve enerjinin 102-108

Birlik (asosyasyon) bkz. Toplum sosyalist toplum

Bitkiler
– ve varoluş mücadelesi 116-117 437-438
– soy 121
– hücre oluşumu olarak 126
– canlı varlık olarak 126
– bitki ve hayvan arasındaki sınır 129
– duyarlı 129
– bitki yetiştiriciliğinde yadsımanın yadsınması 193-195
ayrıca bkz. Biyoloji, Botanik, Darwinizm

Biyoloji
– Oken'de ilkel sümüksü ve ilkel kabarcık 47
– ve evrim teorisi 49
– ve diyalektik 428
ayrıca bkz. Albümin, Bitkiler, Botanik, Darwinizm, Embriyoloji, Fizyoloji, Hayvan, Hücre, Organizma, Paleontoloji, Sınıflandırma, Töz değişimi, Üreme, Yaşam, Zooloji

Bolluk Fourier'de yoksulluğun kaynağı 343 362 372
ayrıca bkz. Düşük tüketim, Kriz, Yoksulluk, Zenginlik

Borsa
– borsa çöküşü 207
– borsa oyunu 365
ayrıca bkz. Para

Botanik
– anatomik, ve türlerin kökeni 123
ayrıca bkz. Biyoloji

Boyunduruk – B. altına al(ın)ma
– ortaçağda 151
– ve eşitlik talebi 159
– tekelci kapitalizmde artan boyunduruk altına alınma 190 346
– kökeni olarak özel mülkiyet 197-198
– siyasi edim olarak 222
– ücret boyunduruğu 248
– işçilerin boyunduruk altına alınması ve zor 290
– işçinin ürünü tarafından B. 350 403
– ve devlet 367
– B. kurtuluş ve dinin yok olması 410
ayrıca bkz. Angarya hizmeti, Bağımlılık, Kölelik, Serflik

Böcek 194

Bölünebilirlik
– ve zaman 93
ayrıca bkz. Madde, Sonsuzluk, Zaman

Buhar makinesi
– sürtünme yoluyla ateşten B. kadar 168
– ve sınıf farklarının kaldırılması 168
– B. ile ekonomik altüst oluş 228 342-343 352 386
– ve savaş gemisi 236
– ve lonca düzeni 249
ayrıca bkz. Emek, Makine

Buluşlar 473-474

Burjuva toplum bkz. Üretim tarzı, kapitalist

Burjuvazi – Burjuva
– burjuvazi ve proletarya 55 66-67 145 159 219 222 338-339 341 343 356 372
– B. âlemi 56 338
– ve feodalizm 57 145 226-227
– gelişme tarihi 159-160 227-228 337-338 352 451-452
– tüm üretim araçlarının tekelcisi olarak 219
– toplumsal engel haline geliyor 227-228
– ve silah tekniği 230
– Fransız devriminde 337 340
– Fourier'nin B. eleştirisi 342
– tarihi rolü 352-353
– krizin B. yeteneksizliğini ve onsuz yapılabilirliğini göstermesi 364 372
– ekonomik, politik ve entelektüel iflası 369
– sermaye ve kâr hırsına köle olması 382
ayrıca bkz. Kentsoyluluk, Kapitalist, Orta sınıf, Sermaye, Sınıflar, Toplum

Buşman ve matematik aksiyomlar 473

Bütün
– ve parça 83
– Kant'ta B. ve parça 94
ayrıca bkz. Karşılıklı etki, Kutup, Parça

Büyük Britanya bkz. İngiltere

Büyüklük
– değişken, matematikte 138 177 192 194 447-448
– negatif 177
– doğada ve bilimde büyüklük ilişkileri 474 475 476-478

Cebir 447-448
– ve doğadaki prototipleri 474

Cermenler
– Batı Avrupa'nın C. tarafından politik ve sosyal yeniden yapılandırılması 157
– doğal aristokrasi 224
– mitoloji 408-409
– C. zora dayalı fethi ve boyunduruğun serfliğe dönüşmesi 451
– ortak mülkiyet 451
ayrıca bkz. Almanya, Prusya

Cins
– birey insanın yetkinleşmesiyle C. çöküşü (Rousseau) 197
– bireyin deneyimi ve C. deneyimi 473
ayrıca bkz. Darwinizm, Farklılaşma, Sınıflandırma

Cumhuriyet
– burjuva demokratik C. ve Rousseau'nun toplumsal sözleşmesi 57
– Roma C. ve latifundiyalar 242
– ilkçağ C. tarım yapan kentlere dayanıyordu 454
ayrıca bkz. Devlet, Mutlakiyetçilik

Çartist hareketi 66
ayrıca bkz. İşçi hareketi

Çatışkı bkz. Çelişki, Karşıtlık

Çekim 103 125
– Newton'un Ç. kanunu 48

Çelişki
– ve metafizik 62 175
– Hegelci sistemin iç Ç. 65 478
– entelektüel ilerlemenin ana kaldıracı olarak 80
– yansıma tanımlarının iç Ç. 90
– sayılmış sayısız Ç. 92
– Kant'ta çözülemez Ç. 95
– Dühring'de 96 174 178
– Ç. olarak sonsuzluk 97
– hareket ölçüsü olarak dinginlik bir çelişkidir 110
– mutlak olarak tasarlanan düşünme ile sınırlı düşünen tek tek insanlardaki gerçekliği arasındaki Ç. 137
– felsefede çelişki diyalektiğinin anlam ve önemi 175
– sonsuz dizi içinde çözümü 176
– çelişki olarak diferansiyel kesir 195-196 447-448
– ve insanlığın evrimi 198
– üretici güçlerle kapitalist üretim tarzı arasındaki 219 245 350 356-357 362 369-370 372 373
– Fourier'de uygarlığın Ç. 342-343
– sanayide Ç. toplumsal yeniden biçimlendirmeyi gerektirir 350
– ve yadsımanın yadsınması 447-448
– aynı zamanda süreklilik ve değişiklik bir Ç. 445
– karşıtıyla birlikte var olan bir şey kendi kendisiyle çelişki içindedir 445
– sürekli ve ayrıklı madde arasındaki Ç. 469
ayrıca bkz. Antagonizma, Diyalektik, Karşıtlık

Çocuk emeği 344 347 411
ayrıca bkz. Kadın, Sömürü

Çoktanrıcılık (Panteizm) 115
ayrıca bkz. Deizm, Tektanrıcılık

Darwinizm 115-124 437-438
– Darwin ve biyoloji 437
ayrıca bkz. Biyoloji, Evrim, Fizyoloji, Hayvan, Kalıtım, Malthusçuluk, Paleontoloji, Soy, Tür, Uyum, Varoluş mücadelesi

Değer
– işgücünün D. ve sömürü 67 246 274-275 292-293 411
– meta değeri 158 259-261 262 266-267 268-269 273 409
– D. karşı D. değişimi 224 274
– ve emek zamanı 254-255 261 265 270-271 275-276 412
– Marx'ın değer teorisi 258 266-267 274-275

– tüm değerlerin ölçüsü olarak emek 259 260-262 265-266 268-269 406 408 412
– kendi başına emeğin bir değeri yoktur 265 270 275 412
– vülger ekonominin değer teorisi 261
– değer yasası ve rekabet 260
– Aristoteles'te değer ölçüsü olarak para 304-305
– Petty'nin değer teorisi 307-310
– Smith'in değer kavramı 308
– Hume und Vanderlint'te değer simgesi teorisi 314
– soy metallerin değer ölçüsü olarak işlevi 316 398
– tüm değerlerin ölçüsü olarak para 399-400
– sosyalist toplumda 400-401
– ürünlerin değer biçimi ve kapitalist üretim biçimi 403
– değer biçimi ve para biçimi 403
– değer yasası ve işgücü 405
– değer yasası meta üretiminin temel yasasıdır 405
ayrıca bkz. Artı-değer, Değer yitimi, Fiyat, Meta, Para

Değer ölçüsü bkz. Ölçü

Değer yitimi, soy metallerin değer ölçüsünde devrim 314
ayrıca bkz. Değer

Değişim
– ve üretim sınıf ilişkilerini belirler 67 339 351 445
– yasaları 207-208 356-357 405
– değişimin diyalektiği 207-209 365-366
– değişim biçimi ve paylaşım türü 207-209 214-222
– ve serbest rekabet 208
– ve ortak mülkiyetin dağılması 224-225
– eşit değerlere karşı değerlerin 226 274 398-399
– ve doğal işbölümü 353
– toplumsal üretim ve meta değişimi 353-354 356 362 365-366 371 372 398-399
– ve periyodik krizler 361-362
– Dühring'in "ekonomi ve ticaret komünleri"nde 389-390 392-394
– ve metanın değerinin belirlenmesi 399-403 404
ayrıca bkz. Meta, Para, Pazar, Satın alma, Sürüm

Değişim değeri
– sermayeye dönüşümü 180
– ve kullanım değeri, Dühring'de 304-305
ayrıca bkz. Değer, Sermaye

Değişken sermaye 180-181

Değişme
– doğada ve toplumda 60 89 182-184
– zamanın değişmeyle ölçülmesi 98
– ve özdeşlik 101
– türlerin D. 116-119 122-124 436-437 438-439
– ve çelişki 175 445
ayrıca bkz. Darwinizm, Diyalektik, Dizi, Evrim, Geçiş, İlerleme, Karşılıklı etki, Oluş, Yok oluş

Deizm 115 120 122

ayrıca bkz. Din

Demiryolları
– ve lonca düzeni 249
– toplumsallaştırılması zorunluluğu 363
– devletleştirme 364
– ve savaş sevk ve idaresi 364 456

Demokrasi
– demokratik cumhuriyet 57
– burjuva, 1848 ve militarizm 221
– ilkçağ, ve eşitlik 441

Demoralizasyon
– işçilerin kapitalist üretim tarzı tarafından 343-344
– ahlâki gerileme ve zenginlik birikimi 360

Deneyim
– matematikte ve bilimde 81 83 473 478
– ve düşünme biçimleri 433
– bireyin ve cinsin 473
ayrıca bkz. Ampirizm

Denge
– ve hareket 101
– görelidir 107 110 436

Ders ve iş, gelecekte 417-418
ayrıca bkz. Eğitim

Despotizm
– Doğu, ve topluluk 224 454
– ve toplumsal işlevler 245
– Napolyon D. 337
ayrıca bkz. Mutlakiyetçilik

Devlet – Yurttaş
– modern D.te yurttaşlar 40 156
– devlet düzeni ve Fransız Aydınlanmacıları 55-57 158-160 337
– Avrupa'da ulusal devletlerin oluşması 157
– resmi alanda ve ekonomik alanda eşitlik 160
– işlevi ve sınıflara ayrılma 208
– D., politika ve ekonomi 222 226 248-249 341-342
– devletlerin rekabeti ve militarizm 234
– Doğuda toprak sahibi olarak D. ve topluluk 241-242
– devlet erkinin başlangıçları 244
– en kaba devlet biçimlerinin temeli olarak eski topluluk 246
– Yunanlılarda kent ile özdeştir 304
– kapitalist toplumun temsilcisi olarak 365 367
– kapitalist makine olarak D, düşünsel toplam kapitalizm 365
– proletaryanın devlet erkini ele geçirmesi 367-368
– her defasındaki sömürücü sınıfın, sömürülen sınıfı baskı altında tutma örgütü olarak 367
– tüm toplumun resmi temsilcisi olarak sınıflı toplumların, gerçek temsilcisi olarak proletaryanın devleti 367
– sönüp gider 368 373
– egemen toplumun toplumsal işlevi olarak devletin yönetimi 369
– burjuvazinin devletine karşı devrimci mücadele 450
– örgütlü zor olarak 454
ayrıca bkz. Cumhuriyet, Egemenlik, Hükümet, İktidar organları, Krallık, Mutlakiyetçilik, Sınıflar

Devlet kapitalizmi 364-365

Devrim
– Fransız 55 57 155 159-163 218 220-232 233 235 248 258 337-342 344 442 450 466-468
– İngiliz 57 218-219 227 450
– toplumsal 146 186-188 349 372-373 410 446
– Amerikan 232 258
– 1848 D. 334-235
– zorun devrimci rolü 249 450
– sanayi D., İngiltere'de 343 346
– kapitalist D. 371
ayrıca bkz. Altüst oluş, İşçi hareketi, Parti, Proletarya, Sınıf mücadelesi, Sosyalist toplum

Diferansiyel hesap
– D.ta doğru ve eğri 175
– yadsıma olarak 194-196
– doğadaki prototipleri 474 474-479
– kütle ve molekül değişken ve diferansiyele benzer 475
– diferansiyel alma örneği olarak buharlaşma 475-476
– 2. dereceden diferansiyel olarak maddenin yapısı 477

Dil
– ve düşünme 134
– Rousseau'da doğal durumun çarpıtılması olarak 197
– Alali, dilsizler (Haeckel) 197
– Doğuda toprakbeyi kelimesi yoktur 241
– ve fatihler 249
ayrıca bkz. Düşünme, Evrim, İnsan

Din 341 413 435-436
– ve Fransız Aydınlanmacıları 55-56
– ve ekonomik yapı 66
– Babillilerin vs. ve Yahudilerin dini söylence çevresi 121 214
– ideal üstyapı olarak 140
– ve ahlâk 144-145
– Hıristiyan D. ve eşitlik kavramı 156-157 441-442
– ilkel toplulukta dinsel işlev 245
– doğa ve toplum güçlerinin yansıması olarak 408-410
– tüm uygar halkların geçiş aşaması olarak 445
ayrıca bkz. Çoktanrıcılık, Deizm, Hıristiyanlık, Hurafe, İspritizmacılık, Katoliklik, Kilise, Mitoloji, Protestanlık, Reformasyon, Spiritüalizm, Tanrı, Tektanrıcılık

Dinginlik
– ve hareket 62 175
– mutlak ve göreli 106-107 108-110
– hareketin ölçüsü olarak 110
– mutlak D. ancak maddenin olmadığı yerde düşünülebilir 436
ayrıca bkz. Görelilik, Hareket

Direktuvar
– yiyicilik 337 340
– Babeuf'ün D.dan komünizme sıçrama denemesi 450

Diyalektik
– diyalektik yöntem 43 59-68 178-179 192-193 423-432 445-446 473

– materyalist, Marx ve Engels'te 45 46 59-60 179 189-191 430-431 473
– doğada 46 48 62 202-473
– özü 50
– Hegel'de 58 64 90 429 431
– Yunanlılarda 58-61 426 428
– ve metafizik 59-65 175-177 199-200 425 472-473
– felsefeden geriye D. ve biçimsel mantık kalır 63-65 426
– ve Fransız materyalizmi 67
– diyalektik yasalar 174-185 186-201 445-447
– matematikte 177 192
– savaşta 184-185 237
– tarihte 196 446
– felsefenin gelişmesinde 196-197 445-446
– Rousseau'da 197-198
– dünyanın en genel hareket yasalarının bilimi olarak 200 473
– mal edinmenin meta üretimine dayalı yasasının 225
– Fourier'de 342-343
ayrıca bkz. Çelişki, Düğüm noktası, Dünya görüşü, Felsefe, Karşıtlık, Mantık, Nedensellik, Nicelik, Nitelik, Oluş, Özdeşlik, Süreç, Sıçrama, Yadsıma, Zorunluluk,

Dizi, sonsuz 136 176
ayrıca bkz. Evrim, İlerleme, Oluş

Doğa
– doğada diyalektik 46 48 63 200 473
– diyalektik D. anlayışının özü 49-50
– sağın doğa araştırmasının başlangıçları 61
– diyalektiğin sağlaması olarak 63
– zaman içinde tarihi vardır 65 103
– insanın D. üzerinde egemenliği 169 240 243-244 370-371 373 410
– Yunanlılarda 428-429
– D.da sıçramalar 478
– D.da ve bilimde büyüklük ilişkileri 477
ayrıca bkz. Doğabilim, Doğa felsefesi, Natüralizm, Teleoloji

Doğabilim
– doğabilimsel incelemeleri hk. Engels 41 45 424-425
– D.de altüst olma süreci 48 433-434 438
– ve felsefe 50 65
– özeti 50
– sağın D. tarihi 60
– teorik doğabilimlerde şaşkınlık 62 427-428
– dünyanın maddiliğini ispatlar 88
– D.de nüfus teorisi 116
– D.e Darwin'in teorisinin verdiği atılım 123
– sanayi ve D.de atılım 427
– ve Yunan felsefesi 428-429
– ilk biçim ve D.daki yansımaları 431
– D., deneyim ve düşünme 473
ayrıca bkz. Ampirizm, Astronomi, Bilgi, Biyoloji, Botanik, Deneyim, Fizik, Fizyoloji, Hipotez, Kimya, Materyalizm, Natüralizm

Doğa felsefesi
– Almanya'da 40 50
– Hegel'in 47 78 430-478
– doğa felsefecileri ve teorik doğabilim 47 429 430
ayrıca bkz. Diyalektik, Doğabilim, Felsefe, Materyalizm

Doğa yasası bkz. Yasa, Doğa

Doğal ekonomi 208 226-227

Doğru
– mutlak, ve diyalektik 65
– ebedi, ve düşünmenin ve bilmenin sınırları 167
– kesin, bilimlerde 138-140 212-213
ayrıca bkz. Ampirizm, Apriorizm, Bilgi, Görelilik, Yanlış

Doğru (II)
– ve eğri 169

Doğu 240-241 247 449
ayrıca bkz. Kölecilik

Dolaşım
ekonomik
– ve üretim 214
– meta dolaşımı ve özel mülkiyet 225
– meta dolaşımı ve artı-değerin ortaya çıkışı 272-273
– Aristoteles'te paranın dolaşım biçimleri 304-305
– Hume'da para dolaşımı ve meta fiyatı 314
– Quesnay'nin *Tableau economique*'ine göre D. ve üretim 320-321 323 324-325 326-327
– fizyokratlarda meta ve para dolaşımı 327-331
– meta dolaşımı ve kriz 361-362 372
– genel dolaşım aracı olarak para 396
ayrıca bkz. Değişim, Meta
fizyolojik
– yaşam belirtisi olarak 127 132-133
– kan D., Galen'den Malpighi'ye 139
ayrıca bkz. Fizyoloji

Duyum bitkilerde ve hayvanlarda 128-129

Düğüm noktası
– ölçü ilişkilerinin düğüm çizgisi 89 114 182
ayrıca bkz. Geçiş, Nicelik, Nitelik

Dünya
– gerçek, ve ondan soyutlama yoluyla çıkarılan yasalar 78-79
– D.nın birliği 86 435-436
– Kant'ın antinomilerinde 94
– dış dünya ya doğa ya da toplumdur 434
– maddi D. dışında ayrı bir ruhi D. yoktur 436
– gerçek, Hegel'de fikrin sureti olarak 430
– nesnel, ve imajiner büyüklükler 474
ayrıca bkz. Bilgi, Dünya görüşü, Gökcisimleri, Yansıma

Dünya görüşü
– komünist 42 43 51 55
– D. nesnel ve öznel sınırlı 73

– daha kapsamlı bir D. olarak diyalektik 192
– salt D. olarak modern materyalizm 196
ayrıca bkz. Dünya, Materyalizm, Metafizik, Yansıma, Yunanlılar

Dünya pazarı
– ve meta fiyatı 256-257
– ve rekabet mücadelesi 358
– önemi 376
– dünya parası olarak altın ve gümüş 396
ayrıca bkz. Meta pazarı

Düşme
– yerin yarıçapı ve düşme yasası 474

Düşük tüketim 374
ayrıca bkz. Aşırı üretim, Yedek sanayi ordusu

Düşünce (Geist)
– Hegel'de 47 430
ayrıca bkz. Düşünme, Bilgi

Düşünce
– mutlak karşıtlıklar D. tarafından doğanın içine taşınır 49
ayrıca bkz. Mantık

Düşünme – Düşünme tarzı
– doğanın diyalektiği ve diyalektik D. 46 49-50 426 434
– insan düşünmesinin tarihsel gelişmesinin bilimi olarak düşünme bilimi 46 49-50 426
– diyalektik ve düşünme 58 472-473
– metafizik ve diyalektik D. 59-66 174-178 200 427-432 472-473
– ve varlık 78-79 82-83 86-88 434 472-473 478
– düşünme ve doğa yasaları 79 426-427 433 472-473
– ve rakam ve şekil kavramı 81-82 83-84
– insan D. egemenliği sorunu 136
– ve sonsuz dizi 137
– ilkçağ felsefesinde D.nin madde ile ilişkisi 196-197
– hareket olarak 426 473
– ve ampirizm 425 472-473
– Fransız materyalistlerinde ve Hegel'de düşünmenin içeriği ve düşünme biçimi 472-473
ayrıca bkz. Ampirizm, Bilgi, Bilinç, Diyalektik, Felsefe, Fikir, İdealizm, İdeoloji, Kavram, Üstyapı, Yansıma

Düşünme tanımları – Düşünme biçimleri 78
– mutlak geçerlilikleri sınırlıdır 142
– düşünme biçimlerinin kalıtımla geçmesi ve matematik aksiyomların kendiliğinden anlaşılırlığı 433
– en önemli düşünme tanımı olarak diyalektik 426
– diyalektik felsefe tarafından araştırılan 472-473
ayrıca bkz. Düşünme

Ebedi doğru bkz. Doğru

Egemenlik
– politik E. ele geçirilmesi, burjuvazi tarafından 66 244-245 369
– politik, ve resmi görev işlevleri 245
– doğa ve toplumsal güçler üzerinde 301-302 370 409-410

– politik, gelişmenin engeli olarak özel bir sınıf tarafından 369
ayrıca bkz. Devlet, Sınıf egemenliği

Eğitim 382 383 411
– sosyalist toplumda E. ve emek 410-411

Ekonomi
– ve politika 66 157 229-238 290 338-339 340 342 454-455
– ve ahlâk 145 210
– ekonomik hareket biçimi 210
– ve zor 229-238 246 282 289-290 451-452 454
– ve özel mülkiyetin kökeni 224
– ve militarizm 229-238 449 452 457
– ve sınıf karşıtlıkları 243-244
– ve sosyalist teoriler 338-339
– toplumsal ve politik ilişkiler için ölçüt oluşturur 351
– toplumsal ilerleme ve ekonomik koşullar 368
– ekonomik altüst oluş ve geleceğin toplumu 370
– körü körüne işleyen doğa yasaları olarak ekonomik yasalar 405 455
– ekonomik ilişkiler ve dini yansımalar 409-410
– ve toplumsal güçlere egemen olma 410
ayrıca bkz. Değişim, Emek, Tarım, Üretici güçler, Üretim, Üretim tarzı

Ekonomi komünü
– ve değerin belirlenmesi 268 270-271 377-379
– Dühring'in 379-380
– ve kamu hukuku 377
– zengin ve yoksul ekonomi komünleri 378
– ve ekonomik yasalar 404-406

Ekonomik yapı, her toplumun gerçek temeli olarak 66
ayrıca bkz. Üretim ilişkileri, Üstyapı

El emeği 248 354-355 359
ayrıca bkz. Zanaat

Elektrik
– elektrik kontak gücü 47
– madde atomlarının hareket biçimlerinden biri olarak 106-107 436
ayrıca bkz. Magnetizm

Element
– elementlerin atom ağırlıkları ve vasfı 183-184
– kimyasal elementlerin nitel ve nicel farkları 427

Embriyoloji ve türlerin gelişimi (evrimi) 123
ayrıca bkz. Biyoloji, Fizyoloji

Emek
– ve sermaye 66 214 217 333
– ödenmemiş emeğin mal edinilmesi 67 217 224 256 262-263 274-275 278 282-283 324
– tüm insan emeğinin eşitliği ve burjuva eşitlik 158-160
– değer ölçüsü olarak 158 258-263 265 268-269 398-399 404-405
– ve sermaye oluşumu 180-181
– toplumsallaştırılması 190-191

– değeri yoktur 258 269-270 274-275 404
– basit ve bileşik 265-271
– Hume ve Vanderlint'te emeğin fiyatı ve meta fiyatı 314
– makine emeğinin insan emeğini yerinden etmesi 359-360
– insanın varlığının doğal koşulu olarak 384
– insanlığın kurtuluşunun aracı olarak 384
– ve teknik 384-385
– toplumsal ve özel emek arasındaki fark 401
– akışkan emek olarak işgücü 404
– sosyalist toplumda E. ve eğitim 416
ayrıca bkz. İşçi, İşgücü

Emek markaları 394 397
ayrıca bkz. Emek sertifikası

Emek ölçüsü – Değer ölçüsü
– değer ölçüsü olarak emek 258 260-261 265-267 398-399 404
– tüm değerlerin ölçüsü olarak altın 400
– emek ölçüsü olarak zaman 400

Emek pazarı 347

Emek sertifikası
– Dühring'in "ekonomi komünü"nde 393 394-397
– Owen'in emek saati parası 394 396-397
– Weitling'in ticaret defteri 394
ayrıca bkz. İş ücreti

Emek üretkenliği
– ve savaş sevk ve idaresi 234-236 457 470
– ve sınıflı toplum 248
– ve insan toplumunun gelişmesi 261-262
– ve buluşlar 295-296
– ve meta üretimi 357
– ve işbölümü 384-385
ayrıca bkz. İşbölümü, İşgücü, Makine, Üretim tarzı

Emek ürünü
– kapitalist toplumda ve sosyalist toplumda 270 442-443
– "emeğin tam mahsulü" 271 401
– ve sınıfların ayrışması 368-369
ayrıca bkz. Artı-değer, İş ücreti, Sömürü

Emek yoğunluğu 270
ayrıca bkz. Makine, Üretkenlik

Emeğin yönetimi
– toplumsal işlev olarak 248 368

Emek zamanı
– E. sınırlanması ve herkesin toplumun genel işlerine katılması 249
– ve değer 255 258-264 398-399
– Dühring'de 265-270
– ve işgücünün değeri 274-275 403
– değer ölçüsü olarak, Petty'de 307-308
– Owen'in emek kâğıt para birimi olarak emek saati 347
– ve makine 360
– ve üretici güçlerin toplumsallaştırılması 384
– emeğin doğal ölçüsü olarak emek saati 394
– toplumsal emek zamanının mutlak ve göreli ifadesi 399 401-402

– değişimde emek saati ve ürünü 404-405
ayrıca bkz. Emek, İş ücreti

En eski ilkçağ
– insanın hayvanlar âleminden çıkışı 168
– ve insanların eşitliği 197
ayrıca bkz. Eski çağ, İlk tarih, Topluluk

Enerji
– sakınımı ve dönüşümü 99-100 107 111-112
ayrıca bkz. Güç

Esir
– ayrıklı madde parçalarından oluşması 477
ayrıca bkz. Işık, Madde

Eşdeğer
– eşdeğerlerin değişimi 225
– meta eşdeğeri olarak para (altın) 273 400

Eşitlik
– burjuva, yasa önünde 56 156
– E. talebi 57 158-160 368 441-444
– Rousseau'da ve Ütopyacılarda 149-150 155 159-160 197 198 442 447
– ve ilkçağ köleciliği 156 441
– ve Hıristiyanlık 144 441-442
– ve tüm insan emeğinin eşitliği 158 443
– insan hakkı olarak 159
– proleter eşitlik talebinin ikili anlamı 159 442
– tarihsel bir ürün olarak E. fikri 160 444
– E. kavramının gelişmesinde yadsımanın yadsınması 197-199
– ilkel toplulukta toplumsal konumun E. 244 451
– ve sınıf karşıtlığı 368
– E. ve hak talebi ve komünist toplum 442-443
– soyut, bir saçmalık 443
ayrıca bkz. Adalet, Özgürlük, Sınıf karşıtlığı

Etki
– ve neden 59-63
– ve neden evrensel karşılıklı etki içinde çözünür 62
– ve neden, Hegel'de 90
– ve neden, klasik politik ekonomide 280
– gelecek toplumda istenen etkiler 370
ayrıca bkz. Karşılıklı etki, Neden, Nedensellik

Ev sanayii 224 325
ayrıca bkz. El emeği, Manüfaktür, Sanayi

Evlilik
– fuhuşun örtüsü olarak 338
– Owen'e göre toplum biçiminin engellerinden biri olarak E. bugünkü biçimi 346
– ve eş seçimi, Dühring'de 417-419
ayrıca bkz. Aile, Eğitim, Kadın

Evren
– daha önceki durumları 103
ayrıca bkz. Astronomi, Enerji, Nebula teorisi

Evrim – Evrim teorisi 49 116-124
– Hegel'de doğanın 46-47

– ve diyalektik 63 426
ayrıca bkz. Darwinizm

Eyalet hukuku, Prusya 162 163-165 202 302 380 388
ayrıca bkz. Adalet, Hukuk

Fabrika
– ve planlı işbölümü 353 358
– F.da üretimin örgütlenmesi ve toplumda üretim anarşisi 358 361
– kapitalizm fabrika kentlerini yoğunlaştırır 385-386
– fabrika sistemi ve geleceğin eğitimi 416
ayrıca bkz. Sanayi, Sömürü, Üretim

Fabrikatör
– Saint-Simon'da 340
– olmadan yapılabilir 347
ayrıca bkz. Kapitalist, Sömürü

Faiz
– ve sermaye kavramı 280 281
– artı-değerdeki payı 284-285
– ve madeni para, Locke'da 312
– ve faizin düzenlenmesi, Petty'de 312
– toprak ve arazi rantına karşıt olarak 313
– kâr oranıyla düzenlenir 316
– faiz haddi 316-317
– ve zor 455
ayrıca bkz. Artı-değer, Kâr, Rant, Tefecilik

Farklılaşma
– yaşam belirtilerinin kimyasal elementlerle 128
– yaşam belirtisi olarak 128
ayrıca bkz. Özümseme

Felsefe
– Alman, idealist 45 59 64 193 427-428 429 472-473
– ve doğabilim 50 65 79-80 198 425 428-429
– ayrı doğa felsefesi ve pozitif bilim 50 65 79 80
– Yunan 64-65 196 426 428-429
– özel bilim olarak Hegelci sistemle başarısızlığa uğramıştır 64-65
– dünyanın maddiliğini tanıtlar 88
– ve hareketin yok edilemezliği 113
– ideal üstyapı olarak 140
– yadsımanın yadsınması olarak F.-nin gelişmesi 197 446
ayrıca bkz. Ampirizm, Aprioriorizm, Deneyim, Diyalektik, Doğa felsefesi, Hipotez, İdealizm, Mantık, Materyalizm, Metafizik, Natüralizm, Nedensellik, Teleoloji, Yeni Kantçılık

Feodalizm
– ve burjuvazi 57 157 226-227 352
– feodal ayrıcalıkların kaldırılması ve eşitlik 157
– silah tekniğine yenik düşüyor 230-231
– Doğuda toprak beyi 241
– feodal üretim tarzının dağılması ve özgür işçi 2276 356
– feodal bağımlılık ilişkileri ve gereksinimlerin karşılanması 357 371
– İngiltere'de feodal toprak mülkiyetinin burjuva toprak mülkiyetine dönüştürülmesi 450
– ortaçağ F. kırın kent üzerinde

egemenliğine dayanıyordu 454
ayrıca bkz. Angarya hizmeti, Aristokrasi, Ayrıcalıklar, Bağımlılık, Boyunduruk, Köylü, Krallık, Monarşi, Mutlakiyetçilik, Serflik, Toprak mülkiyeti

Fetih
– ve ekonomi 248-249
– Cermenlerin zora dayalı F. ve köleliğin serfliğe dönüşümü 450-451

Fikir
– Hegel'de F. yansıması olarak şeyler 64 430
– varlık F. ve zaman kavramı 93
– gerçekliğin yansıması olarak 433
– F. ve düşünceler insanların yaşam koşullarını yaratmaz 437
ayrıca bkz. Düşünme, İdeoloji, Kavram, Yansıma

Fiyat
– ve değer 254 256 274
– tekel fiyatı 256-257 259
– pazar fiyatı 257
– işgücünün 274-275 299
– bireysel üretici ve fabrikatör için aynı fiyatlar 354
– tröstler ve fiyat düzenlemesi 363
ayrıca bkz. Değişim, Meta, Pazar, Rekabet

Fizik
– F.te sıçramalar 114
– ve kesin doğrular 138 143
– Boyle yasası görelidir 143 400
ayrıca bkz. Atomlar, Elektrik, Enerji, Eşdeğer, Esir, Flojiston, Görelilik, Hareket, Isı, Işık, Kinetik gaz teorisi, Madde, Maddenin durumları, Manyetizm, Molekül, Uzam, Yerçekimi, Zaman

Fizyokrasi
– Quesnay'nin Tableau economique'i 320-331
– toplumun sınıflara bölünmesi 324
– toprak kültürünü yükseltme harcamaları 329-330
– ve tarımsal artı-ürünün mal edinilmesi 330
– tarihteki etkisi 331

Fizyoloji
– ölümün seyri 62
ayrıca bkz. Biyoloji

Flojiston 432
ayrıca bkz. Fizik, Kimya

Fransa
– burjuva devrim 55 57 155 159 163 218 227 232 234 248 258 337-338 343
– Restorasyon zamanında tarih araştırması 221
– burjuvazi ve soyluluk 226
– klasik politik ekonomi 303
– Locke'un F. politik ekonomisi üzerindeki etkisi 312
– Quesnay için model 324 326
– kilise en büyük toprak sahibi 326
– Direktuvar 337-338

Fuhuş
ve kapitalist gelişme 338

Gazlar
– hakiki G. sıvılaştırılması 48 143
– Boyle'un yasası göreli 143 400
ayrıca bkz. Kinetik gaz teorisi

Geçim araçları
– sosyalizmde G.nın bireysel mal edinilmesi 187 367
– üretim aracı işçinin elinden geçim aracını çekip alır 359-360
– ve periyodik krizler 362
– sermaye niteliği 362
ayrıca bkz. Tüketim, Yeniden üretim

Geçiş
– doğada G. ve bağıntı 101 426
– organik dünyada G. oluşumları 129
ayrıca bkz. Diyalektik, Hareket, Karşılıklı etki

Gençlik 251 383 411

Geometri
– ve deneyim 81-82 84 436 474
– analitik G. 433
– doğadan alınmıştır 436
ayrıca bkz. Doğru (II)

Gerçeklik
– ve geometri 81
– insan düşünmesinin G. 137-138
ayrıca bkz. Varlık, Yansıma

Gereksinimler
– ve matematik 82
– doğal işbölümü ve G. tatmini 353 357
– sosyalizmde üretimin gereksinimlere göre düzenlenmesi 364-365

Gericilik
– gerici düşmanlara karşı devrimci zor 450

Gezegen
– Kepler'in gezegenlerin hareket yasalarını buluşu 48
– Kant'a göre G. ortaya çıkışı 63
– gezegenlerin ve kapitalist üretim tarzının deveranı 358-359
– gezegen kütlelerinin göreliliği 478
ayrıca bkz. Güneş, Nebula teorisi, Yeryüzü

Girişimci bkz. Fabrikatör, Kapitalist

Gökcisimleri
– Kant öncesi düşüncede 64 103-104
– Kant'a göre kökeni 104
ayrıca bkz. Dünya, Nebula teorisi

Görelilik
– maddenin durumlarının 48
– kutupsal karşıtlıkların 50
– dinginliğin 107 110
– düşünmenin ve bilmenin 137
– metanın değer ifadesinin 399-400 401
– molekül içeriğinin 400
– atom ağırlıklarının 400-401
ayrıca bkz. Mutlak

Görev organları, kökeni ve gelişmesi 244-245
ayrıca bkz. Devlet, İşbölümü, Sınıf egemenliği

Gözlem
– dolaysız, maddi, matematik işlemlerde 435

Güçler
fiziki
– güç şarlatanlığı 47

– G. sakınımı 49 99-100 107 112 426
– hareketin aktarımı olarak G. ve güç belirtisi 106-107
– bitkilerin uyumunda fiziki güçler 437-438
– mekanik, hareket biçimi olarak 436
ayrıca bkz. Enerji, Eşdeğer toplumsal
– toplumsal etkili güçler doğa güçleri gibi etkide bulunur 366
ayrıca bkz. İşgücü, Üretici güçler

Güneş – Güneş sistemi
– ortaya çıkışı ve batışı 47 63 429-430
– Kopernik'in 103-104
ayrıca bkz. Astronomi, Nebula teorisi, Yeryüzü

Hak – Hukuk
– politik hakların eşitliği 57 156
– ve ekonomik yapı 66
– Roma 156 411
– İngiliz, Pandekt 163
– Alman H. ve Mark yapılanması 241
– doğal topluluklarda kararlar 244
– ve emek üretkenliği 247
– işbölümü ve hukuk kavramları 382
– değişen koşullarda değişen hukuk kavramlarının zorunluluğu 434
ayrıca bkz. Adalet, Eşitlik, Eyalet hukuku

Hareket
– doğada, tarihte ve düşünmede hareket yasaları 46 78 199-200 472-473
– H.in yokedilemezliği ve yaratılamazlığı 106-107 111-112
– ve dinginlik 62 101 106-107
– tarihin hareket yasaları ve modern materyalizm 65
– dönüşümü ve sürmesi 101
– kütle hareketinin moleküler hareket dönüşümü ve tersi 102 168-169 476
– ve madde, daha önceki materyalistlerde 106
– maddenin varoluş tarzı olarak 106-107 433
– çelişki olarak 175-176
ayrıca bkz. Denge, Diyalektik, Düşünme, Hareket biçimi, Mekanik, Yaşam

Hareket biçimi
– maddenin çeşitli hareket biçimlerinin dönüşümü 106-107 114-115 436
– daha yüksek H. ve çelişki 177
– organik maddenin H. olarak yaşam 436
– maddenin H. olarak düşünme 436
– diyalektiğin 431
ayrıca bkz. Hareket

Hayvan
– soyu 121-122
– hücre bölünmesiyle gelişir 126
– H. ve bitki arasındaki sınır 129
ayrıca bkz. Biyoloji, Darwinizm, Evrim, Fizyoloji, Hücre, İlk üreme Kalıtım, Paleontoloji, Soy,

Uyum
Hıristiyanlık
– Hıristiyan-feodal ahlak 144
– ve eşitlik fikri 153 156-157 159-160 441-442
– kölelerin dini olarak 441
– Reformasyon ve Saint-Simon'da yeni H. 338
– H. tarafından yayılan ispritizmacılık 446
ayrıca bkz. Din
Hiçlik
– Hegel ve Dühring'de 88-89
– birşeyin H. kesin bir H.tir 447
Hindistan
– Hint topluluğunun çözülüşü 209-403
– Pencap'ta doğal aristokrasi 224
– Hint topluluklarında resmi işlevler 245
– eski Hint topluluğu ve meta üretimi 401
– Hintlilerin mitolojisi 409
Hipotez
– fizikte ve kimyada 138-139
– organik âlemde 139
ayrıca bkz. Tanım
Hizmetliler, kapitalistlerin toplumsal işlevlerini yerine getiriyorlar 362 372
ayrıca bkz. Memurlar
Hollanda, Doğu Hindistan ticaret tekeli 257-258
Hurafe 56
– mantıki kategorilerin dünya dışında varlığı 202
ayrıca bkz. Din
Hücre
– bulunuşu 47 49 139
– akyuvarlar 49
– ve birey 49
– ölmesi ve yenilerin oluşumu 62
– ve organik cisimler 126
– bölünme yoluyla çoğalma 127 440
– organik doğanın en basit tipi 128
– Traube'nin yapay hücresi 131 439
ayrıca bkz. Biyoloji, Fizyoloji, Organizma, Üreme
Irk
– ırk ayrıcalıkları ve Amerikan Anayasası 159
ayrıca bkz. Kölecilik
Isı
– "ısı tözü" 47 431-432
– maddenin ölçülebilir hareket biçimi olarak 49 106-107 436
– kinetik enerjinin I.ya dönüşmesi 49 114-115 168-169
– mekanik ısı teorisi 101 102 108 110-113 426 431-432
– bağlı ya da gizil 110-112
– işe dönüşmesi 111
– uzaya I. ışınımı 112
– sıcaklığı yoktur 404
– diferansiyelini alma olarak kütle hareketinin I.ya dönüşümü 476
ayrıca bkz. Hareket, Kinetik gaz teorisi
Işık
– Işık tözü 47
– ayrık madde parçacıklarından oluşan ışık ışınımı 477
ayrıca bkz. Esir, Hareket, Isı

İdealizm
– Hegel'in 65 429-430
– modern materyalizme yol açtı 66 67
– ve diyalektik yasalar 194-195
– Yunan materyalizminin İ. tarafından, İ. modern materyalizm tarafından yadsınması 196-197 428-429 446
ayrıca bkz. Materyalizm
İdeoloji
– ideolojik yöntem 147-148 434
ayrıca bkz. Ahlak, Bilim, Din, Dünya görüşü, Felsefe, Sanat, Üstyapı
İktidar
– toplumsal İ. kökeni, üretim ve değişim tarzında 290
ayrıca bkz. Devlet, Egemenlik, İktidar organları, Sınıf egemenliği
İktidar organları, kökeni ve gelişmesi 245
ayrıca bkz. Adalet, Devlet, Egemenlik, İşbölümü, Sınıflar, Sosyalist toplum
İlerleme
– entelektüel İ. kaldıracı olarak çelişki 80-81
– toplumsal ve ekonomik koşulların 368
ayrıca bkz. Darwinizm, Tarih, Toplum
İlkçağ
– ve kölecilik 156 223
– işbölümü 305
– devlet 367
– kentlerin kır üzerinde egemenliği 450
ayrıca bkz. Cermenler, Despotizm, En eski ilkçağ, Mitoloji, Roma, Topluluk, Yunanlılar
İlkeler
– felsefi İ. incelemenin çıkış noktası değil, sonucudur 76 434
– ahlâk İ. ekonomik gelişme tarafından belirlenir 146
– eşitlik ilkesi tarihi olarak ortaya çıkmıştır 441-444
– en yüksek ilke olarak eşitlik eşittir adalet saçmadır 442
ayrıca bkz. Apriorizm, Felsefe
İlkel topluluk bkz. Topluluk
İlk tarih
– insanın, ve Morgan'ın araştırmaları 45
– ve kesin doğrular 140
– Rousseau'da ilkel durumda insanların eşitliği 197-198
ayrıca bkz. Ortak mülkiyet, En eski ilkçağ
İlküreme 122
ayrıca bkz. Evrim
İndo-Cermenler 451
İnfinitezimal hesabı
– diyalektiğin matematiğe uygulanması olarak 192 201
– insan zekâsının zaferi 473
– ve maddenin durumlarının değişmesi 476-477
İngiltere
– Hayvan ve bitki yetiştirmenin klâsik ülkesi 116

– ve bilim olarak politik ekonomi 207 303
– İngiliz pamuklu sanayii ve kölecilik 223
– burjuvazi ve soyluluk 226 450-451
– burjuva devrim 226-227
– gemi yapımında İ. tekeli 237
– komün topraklarının çalınması 242-243 451-452
– toprak rantı teorisi 299
– devlet uygulaması olarak parasal sistem 307
– korumacı gümrük sisteminin zaferi 313
– Büyük Britanya'nın toplam zenginliği 370
– 15. yüzyılda kitlelerin durumu 375
– pamuklu sanayii 376
– İspanyol demir ve Güney Amerika bakır cevheri ithal ediyor 387
ayrıca bkz. İrlanda, İskoçya

İnsan
– insanlığın gelişmesi ancak diyalektik yolla ortaya konulabilir 63
– bir doğa ürünü olarak 78-79
– bir hücre oluşumu olarak 126
– insanlık tarihinin başlangıcı 137 168 244
– insanlık tarihinde bilgi görelidir 142-144
– İ.ın doğa ve İ. üzerinde egemenliği 168-169 239 243 371 373
– Fourier'e göre insanlığın batışı 343
– koşulların ürünü olarak 344
– ve işbölümü 381
– sosyalizmde evrensel gelişimi 384 416
– insanın kurtuluşunun aracı olarak emek 384
– üretim araçlarının egemeni olarak 410
ayrıca bkz. Darwinizm, Doğa, Emek, Politik ekonomi, Tarih

İnsan hakları 26-27
ayrıca bkz. Adalet, Aydınlanmacılar, Eşitlik, Özgürlük

İrlanda
– kabile ve köy toplulukları tarafından toprağın işlenmesi 241
– ortak mülkiyet ve bağımlılık 451
ayrıca bkz. İngiltere

İskoçya, tarım arazisinin koyun meralarına ya da av alanlarına dönüştürülmesi 243
ayrıca bkz. İngiltere

İspritizmacılık bkz. Spiritüalizm

İstatistik, kurucusu olarak Petty 310
ayrıca bkz. Politik ekonomi

İş
– mekanik 108
– ısının işe dönüşmesi 111
– maddenin durumları mekanik işi temsil eder 112-113
ayrıca bkz. Emek, Güç

İş araçları bkz. Üretim araçları

İşbirliği, kapitalist gelişmenin ilk basamağı olarak 353 371
ayrıca bkz. İşbölümü, Manüfaktür

İşbölümü
– doğal İ. ve meta üretimi 224 245 352
– ve resmi hizmet organlarının gelişmesi 244-247
– ve kölecilik 247
– sosyalist toplumda 270
– Yunanlılarda 305
– A. Smith ve İ. yasası 305
– ve pazar 305
– plansız, doğal toplumsal ve fabrikada planlı, kapitalist İ. 353
– bugüne kadarki tüm üretimin temel biçimi olarak 379
– kent ve kır arasında 379 386-388
– üreticileri köleleştirme aracı olarak 381-382
– ve Ütopyacılar 382-383
– eski, yok olmalıdır 384-385 387
– teknik İ.nü devrimcileştiriyor 385 388
– bireyin kapitalist İ. tarafından kötürümleştirilmesi 462
İşçi(ler)
– Alman İ.nin sağlıklı doğası 41
– sömürü 67 216-217 257 262 263 279 287 292
– özgür 158-159 276 280
– üretimi ve yeniden üretimi 260 292
– ve iş ücreti 299 403
– Saint-Simon'da 340-342
– kapitalist üretim tarzı tarafından demoralizasyonu 344
– ortaçağda üretim araçlarının özel mülk sahibi olarak 352
– ve kapitalist toplumda ürünü 353 360
– sermayeye perçinlenmiş 360
– periyodik krizlerde 361 410
– ve üretim ve geçim araçlarının sermaye niteliği 362
– ve kapitalist devletin işlevi 364-365
– makinenin uzantısına indirgenen 380
– teknik ve İ. işlevinin altüst oluşu 384-385
– üretim yasası olarak İ. çok yönlülüğü 385
– ve Truck sistemi 392
ayrıca bkz. Emek, İşçi Hareketi, İşgücü, İş ücreti, Kölelik, Makine, Proletarya, Sömürü, Sınıflar, Ücretli işçi, Üretici, Yedek sanayi ordusu
İşçi hareketi
– ve eşitlik talebi 160
– ve ekonomik kökeni 191
ayrıca bkz. Altüst oluş, Çartist hareketi, Devrim, Parti, Sınıf mücadelesi, Sosyalist toplum
İşçi sınıfı bkz. İşçi(ler), Proletarya, Sınıflar
İşgücü
– sömürülmesi 67 158 225 246 288-290 362
– değeri 67 246 292 402
– değer kaynağı olarak 255 266-267 274-276 398
– meta olarak 268-270 274-275 403-404
– işgücü fiyatının ve artı-değerin büyüklük değişikliği yasası 292-293

– kırsal İ. sömürülmesi 299-300
– iş araçlarından tasarruf ve İ. savurganlık 359-360 384-385
ayrıca bkz. Emek, Emek semeresi, Emek Zamanı, İşbölümü, İşçi, İş ücreti, Yedek sanayi ordusu

İşgünü
– ve değer 261 269
– uzatılması 292
– New Lanark'ta 345
ayrıca bkz. Emek zamanı, Sömürü

İş ücreti
– ve ödenmemiş emeğin mal edinilmesi 67 214 216-217 224 256-257
– yasası 117 404-405
– İ., artı-değer ve sermaye oluşumu 181
– ve meta değeri 260-262 264 269 291
– ve yetişme giderleri 268-269
– açlık ücreti ve zor 290
– ve sermaye kârı 290-291
– ve meta fiyatı, Hume ve Vanderlint'te 314
– ve vergilendirme, Hume'da 319
– lonca sisteminde beslenme ve ücret 354-355
– İ.ni düşük tutmanın düzenleyicisi olarak yedek sanayi ordusu 360
– "ekonomi komünü"nde 390-393 395
ayrıca bkz. Emek sertifikası, Sömürü

İşletme sermayesi (avances annuelles) 325-331

İşlev
– soylulukta ve burjuvazide toplumsal işlevin değişmesi 226-227
– memurluk işlevlerinin kökeni ve gelişmesi 218-219
– toplumsal işlevlerin topluma karşı bağımsızlaşması 218-219 248-249

İşlik (atölye)
– ortaçağda bireyin iş aracı olarak 353
– bireysel işlik 353
– büyük işliklerde yoğunlaşma 355
ayrıca bkz. Aletler, Küçük işletme, Üretim araçları, Zanaat

İşsizlik bkz. Yedek sanayi ordusu

İtalya – İtalyanlar
– ve Doğu Akdeniz ticareti 156
– İtalyan toprak mülkiyeti ve kölecilik 222
– ilk kapitalist ulus 280 306-307

İtilim 476
ayrıca bkz. Sürtünme

İtiş
– "ilk" 64 99 101 106
– mekanikte 108 109
ayrıca bkz. Tanrı

Jeoloji
– ve "kesin doğrular" 139
– jeoloji bilgimiz daima kusurlu 142
– J.de yadsımanın yadsınması 194 199
ayrıca bkz. Paleontoloji

Kadın
– ilkel toplulukta konumu 149

– burjuva toplumda K. ve Fourier 343
– Kadın ve çocuk emeği 344 347 412
– Dühring'de 419
ayrıca bkz. Aile, Evlilik

Kalıtım
– ve varoluş mücadelesi 116-117
– ve uyum 119 437-439
– ve matematik aksiyomların kendiliğinden anlaşılırlığı 433
– kazanılmış özelliklerin 473
ayrıca bkz. Darwinizm

"Kapital"
– ve komünist dünya görüşünün yayılması 43
– ve Dühring 178-181
– kapitalizmin gelişmesi üzerine 225 352 455-456
– diyalektik yöntemin politik ekonomiye uygulanması 431

Kapitalist
– ve ücretli işçi 57 179 208 210 276 299 402-403
– ve ödenmemiş emeğin mal edinilmesi 67 217 225 257 274-275 282-283
– ve minimum sermaye 180
– kapitalistlerin kapitalistler tarafından mülksüzleştirilmesi 190-191 362
– kapitalistlerin işçi sınıfı tarafından mülksüzleştirilmesi 191
– toplumsal işlevi 283
– toplumsal üretim araçlarını mal edinen olarak 354 371-372
– kapitalistlerin topiumsal işlevi hizmetliler tarafından yerine getiriliyor 365
– gereksiz nüfus içine batıyor 365
ayrıca bkz. Fabrikatör, İşçi, Mal edinme, Mülksüzleştirme, Sanayi, Sermaye, Sınıflar, Sömürü, Ücretli işçiler

Kapitalist üretim tarzı bkz. Üretim tarzı, Kapitalist

Kapitalizm bkz. Üretim tarzı, kapitalist

Kâr
– ve vülger politik ekonomi 260
– ve iş ücreti 260 262
– ve artı-değer 263 280 282-284 286-287 300-301
– ve sermaye kavramı 280
– ve toprak rantı 280 288 290 296-297 300-301
– kâr oranı yasaları 284 285-286
– ve rekabet 288
– ve zor 288-290 455
– kiracı kârı 299-302
– toprak rantı ve sermaye kârı 299-302
– kâr oranı ve faiz 316-317
– doğası 316-317
– kâr hırsı burjuvayı boyunduruğu altına alır 382
ayrıca bkz. Artı-değer, Faiz, Rant, Sermaye, Sömürü, Ticaret kârı, Toprak rantı

Kardeşlik, burjuva, rekabet mücadelesi olarak gerçekleşmesi 338
ayrıca bkz. Aydınlanmacılar, Eşitlik

Karşılıklı etki
– doğada ve tarihte 59 62
– uyumun ve kalıtımın 119
– ve organizmaların araştırılması 139
– üretim, değişim ve paylaşım arasında 207-209
ayrıca bkz. Darwinizm, Diyalektik, Etki, Kalıtım, Neden, Nedensellik, Oluş, Uyum, Yokoluş

Karşıtlık
– kutupsal, sadece göreli 48 50 61 142-143
– kapitalistler ve ücretli işçiler K. 55 141 208 210 276 339 344-345 350 372 402-403
– Hegel'de düşünme tanımlarının iç karşıtlıkları 90
– Hegel'de özdeşlik olarak gelişmemiş karşıtlıklar 106
– yoksul-zengin K. 208 218 337
– kapitalist üretim tarzında paylaşım K. 193 350 356
– toplumsal üretim ve kapitalist mal edinme arasında 352-353 355 358 362 371
– kent ve kır arasında 380 383 386
– karşıtıyla birlikte var olan şey kendi kendisiyle çelişki içindedir 445
ayrıca bkz. Antagonizm, Antinomiler, Çelişki, Diyalektik, Metafizik, Sınıf karşıtlığı

Katoliklik 144 403 410
ayrıca bkz. Din, Hıristiyanlık, Kilise, Protestanlık, Reformasyon

Kavram
– şeylerin kavramsal yansımaları 62-63
– ve gerçeklik, Dühring'de 147
ayrıca bkz. Soyutlama, Yansıma

Keltler 224 408 451

Kendinde
– Hegel'de 106

Kendinden şey 427

Kendisi için, karşıt unsurların ayrılması olarak 106
ayrıca bkz. Kendinde

Kent
– ve mülksüz yığınların yoğunlaşması 208
– kentin kıra karşı mücadelesi olarak burjuvazinin feodal soyluluğa karşı mücadelesi 227 462
– kentli yurttaşlar ve silah tekniği 230-231
– Yunanlılarda 304 462
– konut sefaleti 344
– K. ve kır arasında işbölümü ve antagonizma 379 381 383
– uygarlığın mirası olarak 387
– büyük kentlerin batışı 387
– K. ve kır arasındaki antagonizmanın kaldırılması 388
– eskiçağda K.in kır üzerinde egemenliği 450
ayrıca bkz. Kır, Proletarya, Sosyalist toplum

Kentsoyluluk
– modern eşitlik talebinin taşıyıcısı olarak 159 442
– Fransız devrimi tarafından iktisaden özgürleştirildi 222

– ve üçüncü zümre, Fransız devriminde 340
ayrıca bkz. Burjuvazi

Kır
– kentin kıra karşı mücadelesi olarak burjuvazinin feodal soyluluğa karşı mücadelesi 226 446
– kent ve kır arasında işbölümü ve antagonizma 379 381 383
– kent-kır karşıtlığının ortadan kaldırılması 388
– ortaçağ feodalizmi kırın kent üzerinde egemenliğine dayanıyordu 454

Kıtlık 245 341

Kimya
– hareket biçimi olarak kimyasal eylem 107 436
– kimyasal eylemden albümin K. sıçrayış 114
– kimyasal süreçlerde töz değişimi 130
– niceliğin niteliğe dönüşmesi 183-184
– ve eski Yunan atomist felsefesi 426
– ve flojistik teori 432
– kimyasal denklemler biçim itibariyle diferansiyel denklemlerdir 477
ayrıca bkz. Atomlar, Element, Madde, Maddenin durumları

Kilise
– aşarı mal edinen olarak 324 327 329
– Fransa'nın en büyük toprak sahibi 327
– ve Fransız devrimi 340
ayrıca bkz. Din, Reformasyon

Kinetik gaz teorisi 49
ayrıca bkz. Gazlar, Hareket, Isı, Mekanik

Kira 298 324

Kiracı
– artı-değerdeki payı 284 301-302
– kiracı kârı ve sermaye kârı 299
– Quesnay'de 324-325 326 329-330
ayrıca bkz. Kira, Tarım, Toprak mülkiyeti

Komünizm
– komünist dünya görüşü 43-44 51
– modern, ve Ütopyacılar 57-58
– asketik 57
– Fransız işçi komünistler ve ücret eşitliği 271
– Owen'in K. 346-347 348 397
ayrıca bkz. Sosyalist toplum, Sosyalizm

Konjonktür
– K.ün periyodik değişimi 226 360-361 375
– sınai yüksek konjonktür ve yedek sanayi ordusu 359
– yüksek konjonktür ve kriz toplumsallaştırma yönünde bastırır 363 368-370
ayrıca bkz. Anarşi, Kriz

Koruma sistemi 312
ayrıca bkz. Merkantilizm, Serbest ticaret öğretisi

Kölecilik
– ilkel toplulukta, Yunanlılarda ve

Romalılarda 156 221 441
– Kuzey Amerika'da 156 223
– Hıristiyan dininin temeli olarak 156
– ve büyük tarım 208
– ekonomik önkoşulları 222-223 245-246 252 448-449
– parsel köylülerini yerinden ediyor 242
– ve Yunanlılık 246
– ve devlet 367
– Cermenlerin zora dayalı fethi ve köleciliğin serfliğe dönüşmesi 450-451

Köylü 451
– köylülerin kurtuluşu ve burjuva hak eşitliği 159
– köylü nüfus ve kölecilik 222
– ve ortak mülkiyet 224-225 240-241
– Fransız devriminde K. kurtuluşu 234
– ortaçağda köylü tarımının egemenliği 242
– özgür köylülerin toprağı işlemesi 241-242 468
– büyük toprak mülkiyeti ve küçük köylülük 338
– ortaçağda üretim araçlarının sahibi olarak 352
– köylülerin topraklarından kovuluşu 357
– ve kent ve kırın ayrışması 381
ayrıca bkz. Bağımlılık, Rusya, Tarım

Köylü Savaşı
– Alman 57
– K.nda eşitlik talebi 160 218-219 442

Köy toplulukları bkz. Topluluk

Krallık ve feodal soyluluk 227
ayrıca bkz. Feodalizm

Kredi
– Boisguillebert ve Law'da kredi para 310-311
– Hume ve Vanderlint'te kredi para 314-315
– yüksek konjonktür ve kredi şişmesi 362
ayrıca bkz. Para

Kriz
– burjuvazinin yeteneksizliğini ve onsuz yapılabileceğini gösterir 218-219 365
– K.in periyodikliği 226
– periyodik krizlerin seyri 361-362
– bolluktan kaynaklanan 362 372
– ve yüksek konjonktür toplumsallaştırma yönünde bastırır 363 367 377-378
– saçma çelişki olarak 369
– ve kapitalist üretim biçimi 375 385
– ve burjuva iktisadı 409-410
ayrıca bkz. Anarşi, Yedek sanayi ordusu

Kullanım değeri
– ve değer 255 274 398
– işgücünün K. 276 405
– Dühring'de K. ve değişim değeri 304-305

Kupon kesicilik 364
ayrıca bkz. Rant

Kurucu Meclis
– K.in ekonomik reformlarının fizyokratlardan etkilenmesi 332
– ve toprak rantının vergilendirilmesi 332

Kutup
– bir karşıtlığın kutupları 62 143
– birikimin kutupları olarak zenginlik ve yoksulluk 378
– manyetizm ve kutuplaşma 436
ayrıca bkz. Diyalektik, Karşıtlık, Negatif, Pozitif

Küçük-burjuva bkz. Burjuvazi

Küçük işletme 190
ayrıca bkz. El emeği, Ev sanayii, Köylü, Küçük mülkiyet, Küçük üretici, Zanaat

Küçük köylü bkz. Köylü

Küçük mülkiyet
– büyük sermaye tarafından yok edilir 338
– köylülerin ve zanaatkârların K. 356-357
ayrıca bkz. Mülkiyet, Sermaye, Üretim araçları

Küçük üretici 350-352
ayrıca bkz. Küçük işletme

Latifundiyalar 242 454
ayrıca bkz. Kölecilik, Tarım

Leveller 57

Lonca düzeni
– lonca yurttaşlarının burjuvalara evrimi 57
– lonca kalfası – gündelikçi – proleter 57 158 354 355
– ve ekonomik gelişme 158 227 352 357
– ve siyasi zor 249-250
– zümre olarak loncacılar 288
ayrıca bkz. Küçük işletme, Manüfaktür, Sanayi, Zanaat

Madde
– dünyanın birliği onun maddiliğindedir 87
– ilkel madde 103-105
– M.nin varoluş tarzı olarak hareket 106-107 436
– ilkçağ felsefesinde düşünmenin M. ile ilişkisi 196-197
– sürekli ve ayrıklı M. çelişkisi 479

Maddenin durumları
– mutlak karakterlerini yitirdiler 48
– ve nitel sıçramalar (düğüm noktaları) 89 182
– mekanik işi temsil ederler 112-113

Makine
– yaptığı iş ve maliyeti 237
– yetkinleştirilebilmesi zorunlu buyruğu 359 362
– makine emeği insan emeğini yerinden ediyor 359
– işçilere karşı sermayenin savaş aracı olarak 359-360
– makinenin uzantısı olarak işçi 382 384-385
– eski işbölümüne karşı isyan ediyor 384-385
– ve savaş sevk ve idaresi 457
ayrıca bkz. Aletler, İşbölümü,

Sermaye, Üretim araçları, Yedek sanayi ordusu
Mal edin(il)me
– ödenmemiş emeğin 67 217 225 256-257 263 275 279 283-284 324
– meta üretimine dayanan M. yasasının karşıtına dönüşmesi 224
– feodal ve kapitalist toplumda M. biçimi ve karakteri 355
– toplumsal üretim ile kapitalist M. arasındaki çelişki 356 362 365 369 372
– sosyalist toplumda 367
– toplumsal ilerlemenin engelleri olarak üretim araçlarının ve ürünlerin özel bir toplum sınıfı tarafından M. 369
– zorun kaynağı olarak yabancı emek ürünlerinin ve yabancı işgücünün M. 367
ayrıca bkz. Artı-değer, Sömürü, Mülkiyet, Mülksüzleştirme
Mal ortaklığı bkz. Ortak mülkiyet
Malthusçuluk 116-118
ayrıca bkz. Darwinizm, Nüfus
Mantık
– biçimsel M. ve diyalektik olarak felsefenin içeriği 64-66 426
– mantıki şemalar ve düşünme biçimleri 78 88
– ve matematik aksiyomların düşünce içeriği 72-83 433
– yeni sonuçlar bulma yöntemi olarak 192
ayrıca bkz. Diyalektik, Düşünme, Düşünme tanımları, Felsefe
Manüfaktür
– zanaattan manüfaktüre geçiş 157 158 353-354 358 371
– ve lonca düzeni 158 227
– ve bilim olarak politik ekonominin ortaya çıkışı 303-304
– ve büyük sanayi 344 352
– kapitalist gelişmenin ikinci basamağı olarak 344 372
ayrıca bkz. Ev sanayii, İşbirliği, Küçük işletme, Sanayi, Zanaat
Manyetizm, hareket biçimi olarak 107 114
ayrıca bkz. Elektrik, Kutup
Matematik
– ve diyalektik, materyalist doğa anlayışı 46
– Marx'ın matematik elyazmaları 48
– M.in soyutlamaları 81-82 474-476 478
– M. aksiyomlar 82-83 433 473
– M.te sonsuz 95-96 472 474
– ve çelişki 177
– ve diyalektik 177 192-193
– M.te yadsımanın yadsınması 195-196 447-448
– M.te dolaysız görüş 435
– matematiğin yasaları ve doğa yasaları 475
ayrıca bkz. Aksiyomlar, Büyüklük, Cebir, Diferansiyel hesap, İnfinitezimal hesap, Sayı, Sıfır, Sonsuzluk
Materyalizm
genel 79
– ilkelerin ortaya çıkışının materyalist anlayışı 78

– dünyanın birliği ve maddiliği 88
– eski M. ve madde ve hareketin bağıntısı 111-112
– doğal M., Yunanlıların 196-197 446
– ve idealizm 196-197 446
– doğal M.in modern M.e diyalektik gelişmesi 446
– eski M. ve düşünmenin tarihi-maddi koşullara bağımlılığı 434
– Fransız M. 58 60 65
– ve Owen 58
– diyalektikle bağdaşmaz 67
– ve düşünme içeriği 472
modern, diyalektik
– doğada ve tarihte 45 351
– ve tarihin hareket yasaları 65
– yadsımanın yadsıması olarak 197 446
– vülger 427
– ve doğa felsefesi 46
ayrıca bkz. Diyalektik, Doğa felsefesi, Dünya görüşü, Felsefe, İdealizm, Metafizik

Materyalist tarih anlayışı 351
– insanların bilincini varlıklarıyla açıklar 67

Mekanik
– gökcisimleri M.nin kurucusu olarak Kepler 48
– Hegel ve M. en yeni sonuçları 48
– kinetik enerjinin potansiyel enerjiye dönüşümü 49
– mekanik ısı teorisi 101-102 108 113 426 432
– Descartes ve gücün sakınımı 107 426
– mekanik iş 108
– ve sıçramalar 114
– Boyle'un yasası göreli 143
– ve cisimlerin büyüklük ilişkileri 475 478
ayrıca bkz. Düşme, Eşdeğer, Hareket

Mekanik doğa anlayışı
– ve Hegel 65
ayrıca bkz. Diyalektik, İdealizm, Materyalizm, Metafizik

Memurlar
– görev ve devlet erkinin kökeni ve gelişmesi 244
ayrıca bkz. Hizmetliler

Merkantilizm
– Mun'un merkantilist İncili 307
– ve Petty 309
– Dühring'e göre başkalaşımı 310-311
– North'un serbest ticaret öğretisiyle hesaplaşması 313
– Ferrier'nin merkantilist öğretileri ve List 333
ayrıca bkz. Fizyokrasi, Koruma sistemi, Parasal sistem, Serbest ticaret öğretisi, Sanayi sistemi

Meta
– meta üretimi ve özel mülkiyet 224-225 398 399
– kendinden bitme işbölümü ve meta üretimi 224 246 353
– meta üretiminin diyalektik gelişimi 226-228
– meta eşdeğeri olarak para 273 399-400
– meta üretimi ve sermaye 279

– metaların değer ölçüsü olarak soy metaller 317-318
– meta karakteri olmayan ürünler 357
– krizlerde metaların değer yitirmesi 361
– genel insan emeğinin ürünü olarak 398-400
– eski Hint ve Güney Slav topluluklarının ürünleri meta değil 401
– meta biçiminin genelleşmesi 403
ayrıca bkz. Değer, Değişim, Dolaşım, Fiyat, İşgücü, Mal edinme, Meta pazarı, Meta sahipleri, Meta üretimi, Para, Sermaye, Ürün

Meta pazarı
– M.nda işgücü 67 274-275 403
– M.nda para ve sermaye 273
– ve eşit değerlerin değişimi 274
– M.nda bireysel üretici ve fabrikatör 352
ayrıca bkz. Meta

*Meta sahipleri*nin hak eşitliği 351-352
ayrıca bkz. Meta

Meta üretimi
– kapitalist üretime dönüşmesi 225 455
– Yunanlılarda 304
– ve doğal işbölümü 353 379
– ve kapitalist üretim tarzı 353 354
– ve mal edinme biçimi 353-356
– ve değişim 356-357 361 366 370-371 398
– yasaları 358
– üretim araçlarının toplumsallaştırılmasıyla bertaraf edilir 370-373 399-401
– ve göreli meta değeri 399
– toplumsal üretimin tek biçimi değildir 401
– ve değer kavramı 402
– değer yasası M. temel yasasıdır 405
ayrıca bkz. Meta

Metafizik
– modern doğabilimin metafizik düşünme tarzı 49
– metafizik düşünme yöntemi 59-63 175-176 200
– metafizik düşünme tarzında Kant'ın açtığı gedik 103
– ve diyalektik 195 199-201 427 428
– ve Yunan felsefesi 428-429
– 18. yüzyıl materyalizminin metafizik karakteri 428 472
ayrıca bkz. Diyalektik, İdealizm, Materyalizm, Natüralizm

Metal para bkz. Para

Milis ordusu 469
ayrıca bkz. Ordu işleri

Militarizm
– Avrupa'yı yutuyor 234
– kendi gelişme diyalektiğinin sonucu batışı 234 237-238
– askerlik hizmeti ve devrimci mücadele için eğitim 448
ayrıca bkz. Ordu işleri, Savaş sevk ve idaresi

Mimikri (ortama uyum) 120

Mitoloji 121
ayrıca bkz. Din

Molekül
– molekül ağırlığı 48 400
– ısı vb. olarak moleküler titreşim 106-107 111-112 436
– uzaya ışınlanan moleküler enerji 112
– moleküler teori diyalektik yasaya dayanır 183
– ve eski Yunan atomist felsefesi 426
– kütle ve M. ve bunların büyüklük ilişkileri 474-475 477
– kütle hareketinin moleküler harekete dönüşümü 466-467
ayrıca bkz. Atomlar, Hareket

Monarşi
– burjuvazi ve soyluluk arasındaki mücadelede 226-227
– ve silah tekniği 230-231
– Makedonya M. zora dayanıyordu 454
ayrıca bkz. Feodalizm, Mutlakiyetçilik

Monerler
– protista soylarının kökü olarak arkegon moneron biçimi 120
ayrıca bkz. Protistalar

Mutlak
– karşıtlıkların mutlak geçerliliğinin düşünce tarafından doğanın içine taşınması 50
– metafizik düşünmede mutlak karşıtlık 61
– mutlak dinginlik 110
– mutlak olarak düşünülen düşünme ile onun sınırlı düşünen tekil insandaki gerçekliği arasındaki çelişki 137
– doğru ve yanlışın sınırlı mutlak geçerliliği 142-143
– toplumsal emek zamanının mutlak ve göreli ifadesi 399 401
ayrıca bkz. Görelilik

Mutlak doğru 65 137-145
ayrıca bkz. Doğru

Mutlakiyetçilik
– ve burjuvazi ve feodal soyluluk arasında mücadele 226-227 230-231
– mutlakiyetçiliğin askeri yansımaları 234
ayrıca bkz. Despotizm, Feodalizm, Monarşi

Mülkiyet
– burjuva 56
– özel mülkiyet ve sınıf ahlâkı 145
– özel mülkiyet ve hukuk 156
– mülkiyetin diyalektik gelişme süreci 186-191 225 445-446
– sefalet ve boyunduruğun nedeni olarak 198
– toprak mülkiyeti ve iş bölümü 208
– özel mülkiyetin kökeni 224-226
– "mülkiyet özgürlüğü" ve kapitalist gelişme 338
– ortaçağda emek ürünü üzerinde 354
– üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin kamu mülkiyetine dönüştürülmesi 367 377

– Dühring'in "ekonomi komünü"nde 377-378 395
ayrıca bkz. Mal edinme, Mülksüzleştirme, Ortak mülkiyet, Paylaşım, Sosyalist toplum

Mülksüzleştir(il)me
– mülksüzleştirenlerin M. 188-191
– dolaysız üreticilerin mülksüzleştirilmesi olarak ilkel birikim 189
– üretim araçlarının toplum tarafından el konulması 269 362-365 368 371-372
– 1789 Fransız Devrimi'nde soylu ve kilise çiftliklerinin 450-451
ayrıca bkz. Mal edinme, Mülkiyet, Sosyalist toplum

Natüralizm 78-79

Nebula teorisi Kant'ın 47 63 103
ayrıca bkz. Astronomi

Neden
– metafizik ve diyalektik bakışta N. ve etki 59-63
– evrensel karşılıklı etkiye çözünen N. ve etki 62
– Hegel'de N. ve etki 90
– organik âlemde nedensellik ve karşılıklı ilişki 139
– klasik politik ekonomide N. ve etki 280
ayrıca bkz. Etki, Karşılıklı etki, Nedensellik

Nedensellik
– Hegel'de 90
ayrıca bkz. Etki, Karşılıklı etki, Neden, Rastlantısallık, Zorunluluk

Negatif
– *ve* pozitif 61
ayrıca bkz. Diyalektik, Kutup, Pozitif

Nicelik
– enerjinin dönüşümünde hareket miktarı değişmez 49 107
– matematiğin konusu olarak nicelik ilişkileri 80-81
– niteliğe dönüşmesi ve tersi 89 174-185
ayrıca bkz. Diyalektik, Nitelik

Nitelik
– enerji yasası nitel olarak kavranmalıdır 49
– niceliğin N. dönüşümü ve tersi 90 174-185
ayrıca bkz. Diyalektik, Nicelik

Nüfus – Nüfus yasası
– Malthus ve Darwin'in nüfus teorisi 116-118 123
– organizmaların nüfus yasaları 118
– fazla N. 359 365
ayrıca bkz. Malthusçuluk Fazla nüfus

Oluş
– ve yok oluş, eski Yunan filozoflarında 59
– ve metafizik düşünme tarzı 61-63
ayrıca bkz. Diyalektik, Evrim, İlerleme, Yok oluş

Ordu
– prens ordusu ve halk ordusu 234
– içerden parçalanması 234-235
– zümre olarak Prusya O. 288

– maddi temeli olarak para 449
– örgütlü zor olarak 457
ayrıca bkz. Ordu işleri

Ordu işleri
– ekonomi tarafından belirlenir 229-230 234-238 457 461-478
– muharebe tekniği ve silah tekniği 229-237
– ve devrimci mücadele için eğitim 450
ayrıca bkz. Ordu, Savaş, Savaş sevk ve idaresi, Silahlar, Zor

Organizma – organik
– organik varlıkların diyalektik gelişimi 50 60 65
– organizmaların nüfus yasaları 118
– organik varlıkların yapay olarak üretilmesi 121-122 132
– ve hücre 126 127
– ve yaşam 127
ayrıca bkz. Albümin, Darwinizm, Yaşam

Ortaçağ
– doğa araştırması 61
– bilimsel gelişme 61
– gönüllü boyunduruk 150
– bağrında burjuvaziyi geliştirir 157
– köylü tarımı egemendir 242
– gereksinmenin karşılanması 353
– üretim biçimi olarak küçük işletme 353 371
– meta üretimi ve mal edinme biçimi 354
– üretim ve değişim 357
– devlet 367
ayrıca bkz. Angarya hizmeti, Feodalizm, Köylü, Lonca düzeni

Orta sınıf
– varlığının değişmesi 344

Ortak mülkiyet
– tüm uygar halkların tarihinde 140 208 331 451-452
– ilk Hıristiyanlarda mal ortaklığı 156-157
– ve yadsımanın yadsınması 187-188 196 445-446
– ve ürünlerin paylaşımı 208-209 224-225
– ve kölecilik 222-223 246
– paylaşımı 225 403
– ve toprağın işlenmesi 240-241
– komün topraklarının çalınması 242-243
– üretim ve yedek fonunda 260-261
– topluluk ormanının ortak kullanımı 357
– ve Doğu despotizmi 367 454
ayrıca bkz. Mülkiyet, Özel mülkiyet, Topluluk, Toprak mülkiyeti

Owenizm bkz. Ütopyacılar

Ödeme araçları
– altın ve gümüş, genel satın alma ve ödeme araçları 396
ayrıca bkz. Emek sertifikası, Para

Ölçü
– ölçü ilişkilerinin düğüm çizgisi 89 114 182

Ölüm
– bir süreç olarak 61
– ve yaşam 176
ayrıca bkz. Albümin, Yaşam, Fizyoloji
Öz
– maddenin 107 108 436 477-478
ayrıca bkz. Bilgi, Diyalektik, Özdeşlik, Varlık
Özdeşlik
– düşünme ve varlığın Ö. 87 479
– mutlak, ve değişme 100
– Hegel'de karşıtların Ö. 106
– doğru ve eğrinin Ö. 175
ayrıca bkz. Diyalektik, Kutup
Özel mülkiyet
– ve ahlâk 144
– ve Roma hukuku 156
– ortadan kaldırılması 186 365-371
– kökeni 224-226 451
– Ö. yasası ve diyalektiği 225-226
– ortaçağda işçinin üretim araçları üzerinde 352
– Ö.in toplumsal mülkiyete dönüştürülmesi toplumsal devrimin görevidir 446
ayrıca bkz. Ortak mülkiyet, Küçük mülkiyet, Üretici, Üretim araçları
Özgürlük
– bilim Ö. 40-41
– insan hakkı olarak 159
– ve zorunluluk 167-169
– tarihsel bir ürün olarak 169
– sosyalizm ve gerçek insan Ö. 169
– insanlığın zorunluluk âleminden Ö. âlemine sıçrayışı 371
– insanların kurtuluş aracı olarak emek 384
ayrıca bkz. Eşitlik, Nedensellik, Zorunluluk
Özümseme
– yaşam belirtisi olarak 132
ayrıca bkz. Farklılaşma, Yaşam, Töz değişimi

Paleontoloji 413
– ve türlerin kökeni 123
ayrıca bkz. Darwinizm
Pamuklu sanayii
– ve kölecilik 222
– Güney Amerika'da 242
Para
– sermayeye dönüşümü 180 273-275
– madeni para ve doğal ekonomi 208 227
– ve militarizm 230-237 449
– paranın değeri 257-258 399-400
– para işlevi ve sermaye 272-273
– para, sermaye ve toprak mülkiyeti 273
– Aristoteles'te dolaşım aracı, para sermaye ve değer ölçüsü olarak 304-305
– soy metaller ve Petty'nin değer teorisi 308
– Boisguillebert ve Law'da soy metallerin para işlevi ve kredi para 310-311
– faiz ve madeni para hakkında Locke 312-313
– Hume ve Vanderlint'te değer simgesi olarak 314-315

– Hume'un para teorisi 315
– Quesnay'de sınıflar içinde para dolaşımı 326-330
– nakit P., periyodik krizlerde 361
– Dühring'de 390 393-396
– toplumsal emeğin cisimleşmesi olarak 395 400
– emeğin ölçüsü olarak 395 399
– genel dolaşım aracı olarak 395
– dünya parası olarak altın ve gümüş 396
– paranın toplumsal işlevi 400
– ve değer kavramı 402-404
– metaların değer biçimi ve para biçimi 403 404
– ve toplumsallaştırılmış toplulukların bütçesinde meta biçimi 403
ayrıca bkz. Değer, Dolaşım, Sermaye

Parasal sistem 307
ayrıca bkz. Koruma sistemi, Merkantilizm, Para, Serbest ticaret öğretisi

Parça
– ve bütün 83 94
ayrıca bkz. Bütün, Diyalektik, Metafizik

Parsel köylüsü
– ortak mülkiyetin parsellere bölünmesi 224 240-241 246
– Roma'da latifundiyalar tarafından geriletilmesi 241
ayrıca bkz. Köylü, Tarım

Parsel iktisadı bkz. Toprağın işlenmesi

Parti
– Sosyal-demokrat Parti 39
– tarihin en devrimci partisi olarak proletarya partisi 250
– devrimci partilerin burjuva yasaları koruma mücadelesi 450
ayrıca bkz. İşçi hareketi, Sınıflar

Paylaşım
– ürünlerin P., üretim ve değişim 208 211-212 214 269 351 389 401 457
– ve zor 217-218
– kapitalist paylaşım tarzının altüst oluşu 218-219 365 367
– ve kölecilik 222-223
– artı-değerin 282-283
– eski Hint ve Güney Slav topluluklarında 401
ayrıca bkz. Artı-değer, Mal edinme, Mülkiyet, Sermaye, Ürün

Pazar
– ve işbölümü 304-305 353 354 356-358
– ve periyodik krizler 361-362 372
ayrıca bkz. Arz, Değişim, Dolaşım, Dünya pazarı, Kriz, Meta pazarı, Rekabet, Sürüm, Ticaret

Plan
– sosyalist toplumun planlı üretimi 209-210 366 370-371 373 384 387 402 409
– kapitalist toplumda plansız işbölümü ve fabrikada planlı işbölümü 353 358 377-379
– sosyalist toplumun planlı üretimi önünde sermayenin plansız üretiminin teslimiyeti olarak tröstler 363-364
ayrıca bkz. Anarşi, İşbölümü, Sosyalist toplum

Politika
– burjuvazinin politik egemenliği ve proletarya ile burjuvazi arasındaki mücadele 66-66
– ve ekonomi 66 158 220-228 290 319 340 342 454-455
– tüm insanların eşit politik değeri 156
– burjuvazi ile feodal soyluluk arasındaki mücadelede siyasi zor 227
– Saint-Simon'da üretimin bilimi olarak 342
– üretim tarzı ve siyasi altüst oluşlar 351
– toplumsal gelişmenin engeli olarak özel bir sınıfın politik egemenliği 369
– burjuvazinin politik iflası 369
ayrıca bkz. Devlet, Egemenlik, Parti, Proletarya, Sınıflar, Sınıf mücadelesi

Politik ekonomi
– klasik 51 296
– sınıf çıkarlarının özdeşliği öğretileri 66
– değer yasası ve burjuva P. 158 260 266 280
– ve niceliğin niteliğe dönüşmesi diyalektik yasası 181-184
– üretim ve değişim yasalarının bilimi olarak 207-208 211 214 339
– en geniş ve daha dar anlamda 199 207 211-212
– 18. yüzyılın bir çocuğu 212 303-304
– burjuva P. sermaye kavramı 280
– İngiliz P. ve toprak rantı 299 302
– kapitalist dönemde ve Yunanlılarda 303-304
– İtalyanlarda 306-307
– öntarihi ve Serra'nın Breve trattato'su 307
– P. tarihinde Petty 307-308 309-310 311-312 313
– P. tarihinde Smith 311-312
– P. tarihinde Boisguillebert ve Law 312-313
– P. tarihinde Locke ve North 312-313
– başlangıcının araştırılması 314
– Hume'un önemi 317-320
– Steuart'ın önemi 332
– göreli etkenleri hesaba katar 400
ayrıca bkz. Devlet kapitalizmi, Ekonomi, Fizyokrasi, Koruma sistemi, Malthusçuluk, Merkantilizm, Para, Parasal sistem, Sanayi sistemi, Serbest ticaret öğretisi

Postulat
– biyolojinin P. olarak Oken'in ilkel sümüksüsü ve ilkel kabarcığı 47
ayrıca bkz. İlkeler, Soyutlama

Pozitif
– ve negatif, metafizikte 61
– birbirinden ayrılmaz karşıtlıklar olarak P. ve negatif 61
– Hegel'de P. ve negatif 90
ayrıca bkz. Diyalektik, Kutup, Negatif

Proletarya
– ve komünist dünya görüşü 42-43 51

– ve burjuvazi 55 66 159-160 168 218-219 222 338 339 356 372
– ücretli işçiler ve kapitalistler arasında karşıtlık 55 57 208-211 226 262 275 339 344 354-356 403
– ve Ütopyacılar 57 340-342
– P.nın sınıf mücadelesi 65-66 67 218-219 339-340 350 373 450
– ve burjuva eşitlik talebi 159 442
– işçilerin proleterlere ve çalışma koşullarının sermayeye dönüştürülmesi 190
– sınıfların ortadan kaldırılması talebini ileri sürer 218-219
– ekonomik ilişkilerin ürünü olarak 227-228 344-345
– sınıf olarak 341 359 367 373
– ve üretim anarşisinin kaldırılması 358 373
– ve üretici güçlerin kapitalist devlet tarafından devletleştirilmesi 365 367
– kendi kendini ortadan kaldırır 367
– devlet erkini ele geçirir 368 373
– tarihi misyonu 373
ayrıca bkz. İşçi, İşçi hareketi, Sınıflar, Sınıf mücadelesi, Sömürü

Protestanlık
– Protestan ahlâkı 145
ayrıca bkz. Din, Katoliklik, Kilise, Reformasyon, Tanrı

Protistalar 127

Protoplazma
– yapay üretimi 121-222
ayrıca bkz. Albümin, Yaşam

Prusya
– bağımlılığın kaldırılması 151
– ve onun eyalet hukuku 162-163 166
– Landwehr sistemi 233 234-235 478
– zümre olarak Prusya ordusu 288
– demiryollarının devletleştirilmesi 364
ayrıca bkz. Almanya, Savaş sevk ve idaresi

Rant 463
– İngiltere'de kâr ve faizin R.tan ayrılması 299
– klasik politik ekonominin rant teorisi 301-302
– toprak ve arazi rantına karşı para rant 312-313
ayrıca bkz. Faiz, Kâr, Ticaret kârı, Toprak rantı

Rastlantısallık
– görünür, doğada ve tarihte 46 64
ayrıca bkz. Diyalektik, Nedensellik, Zorunluluk

Reformasyon 57
ayrıca bkz. Din, Kilise, Protestanlık

Rekabet
– serbest 208-209 351
– büyük sanayinin ve ev sanayiinin R. 224 353
– devletlerin askeri R. 234
– R. zorunlu yasaları 286 357 372

– büyük sermayenin R. küçük mülkiyeti yok eder 338
– rekabet mücadelesi ve "kardeşlik" 338
– ticaret savaşlarına varana kadar rekabet mücadelesi 358
– ve üretim koşulları 358 372
– ve tekeller 363
ayrıca bkz. Değişim, Pazar

Robinsonculuk 216 217 221 222-223 229

Roma – Romalılar
– eşitlik 156 441
– ve kölecilik 223 246 280
– Roma imparatorluğunda toprağın işlenmesi 242 450-451 454
– mitoloji 408
ayrıca bkz. Cumhuriyet, Köylü, Latifundiyalar, Tarım

Ruh
– ölmezliği 196
– ve beden arasında karşıtlık 446
ayrıca bkz. Din

Rundale 451

Rusya
– devlet biçiminin temeli olarak eski topluluk 246 459
– borçları 250
– kâğıt paranın kuru 258
– dış ticaret ve köylülerin durumu 451-452
– 17. yüzyıl sonunda köylülerin serbest dolaşımı 451

Sabit yıldızlar 478

Sağduyu
– Anaksagoras'a göre, dünyaya hükmeder (Hegel) 56
– burjuvazinin idealize edilmiş âlemi olarak sağduyu âlemi 56 337
– ve 18. yüzyıl iktisatçıları 212
– Ütopyacılarda toplumu değiştirmenin kaldıracı olarak 340 350
– anlamsızlık haline gelir 351
ayrıca bkz. Düşünme

Sanat
– ideal üstyapı olarak 140
– ve doğal işbölümü (kölecilik) 247
– toplumsal işlev olarak 368
ayrıca bkz. İşbölümü, Üstyapı

Sanayi
– büyük, ve sınıf karşıtlıkları 66 210 219 244 339 341 388
– zanaatçı, manüfaktür haline gelir 157 358 371
– ve diyalektik süreçler 182
– ve silah tekniği 230 237
– doğaya egemen olma 240
– büyük, ve kapitalist üretim tarzının altüst oluşu 248-249 339
– ve işçilerin demoralizasyonu 344
– sanayi devrimi 344 352
– kapitalist üretim tarzının çelişkilerini bas bas bağıran karşıtlıklara geliştirir 350
– kapitalist gelişmenin üçüncü basamağı olarak büyük S. 353
– genişleme gücü 361
– ve periyodik krizler 361-363
– tröstler halinde birleşme ve tekelleşme 363-364
– ve işbölümü 381 382 383
– kapitalist karakterinin kaldırılması 386

– savaşta büyük S.nin altüst olması 457
– ve doğabilimde atılım 427
ayrıca bkz. Makine, Manüfaktür, Meta üretimi, Zanaat
Sanayi sistemi (Merkantil sistem) 306
Satın alma
– işgücü metasını S. 270 274-275
– ve satma, ve paranın sermayeye dönüşümü 273 275
ayrıca bkz. Değişim, Dolaşım, Fiyat, Meta
Savaş
– Köylü Savaşı 57 160 442
– Otuz Yıl S. 151 250
– ve kölecilik 223 245
– Amerikan Bağımsızlık Savaşı 231-232 234-235
– Napoleon savaşları 233 337 342 345 368-369
– Alman-Fransız 233-234 470-471
– Kırım Savaşı 236
– deniz savaşı alanında diyalektik hareket yasaları 237-238
– 17. ve 18. yüzyılda ticaret savaşları 358
ayrıca bkz. Savaş sevk ve idaresi
Savaş sevk ve idaresi
– ve üretim aşaması 230-234 457 461
– Alman-Fransız savaşında 233-234 470-471
– denizde 235-238
– ve makine 457
– ve demiryolları 457
– teknik ilerlemeler tarafından devrimcileştirilmesi 463
ayrıca bkz. Ordu işleri
Sayı
– sayı kavramı ve deneyim 81
– sayısal büyüklükler ve doğadaki prototipleri 474-479
Sentez
– analiz olmadan S. olmaz 86
ayrıca bkz. Analiz, Diyalektik, Kimya
Serbest ticaret öğretisi
– ve Dudley North 313
– Hume ve Vanderlint'te 314
– ekonomik yasaları doğa yasaları olarak görür 455
– vülger serbest ticaretçilik 431
ayrıca bkz. Koruma sistemi
Serflik
– kaldırılması talebi 159
– burjuva öncesi aşama olarak 226
– ve devlet 367
– Cermenlerin zora dayalı fethi ve köleliğin serfliğe dönüşmesi 450
ayrıca bkz. Angarya hizmeti, Bağımlılık, Boyunduruk
Sermaye
– ve emek 66 214 216-217 334 456
– artı-değerin bulunuşuyla onun üretiminin açıklanması 67 279 360
– paranın S. dönüşümü 180
– öntarihi 189
– krizde sermayenin yoğunlaşması 175 210 351 362 372
– toplumsal işlevi 277-278
– tarihi aşama olarak 278
– ve rekabetin zorunlu yasaları 286 288-289 357 360 372

– ve zor 289-290
– Aristoteles'te para sermaye 306
– büyük sermaye ve küçük mülkiyet 338
– makine, emek zamanı ve sermayenin değer kazanması 360 384-385
– burjuvaziyi köleleştirir 382
ayrıca bkz. Artı-değer, Birikim, Faiz, İşletme sermayesi, Kapitalist, Kâr, Mal edinme, Mülkiyet, Para, Rant, Sömürü, Üretim tarzı, Ürün, Yeniden üretim, Yoğunlaşma, Zenginlik

Sermaye niteliği
– üretim ve geçim araçlarının 362-363
– üretici güçlerin S. ve onların toplumsal karakterinin tanınması 313 363 365
– proleter devrim tarafından kaldırılması 373
ayrıca bkz. Sermaye

Sıçrama
– nitel S., belirli düğüm noktalarında 89 90 114
– insanlığın zorunluluktan özgürlüğe S. 371
– doğa sayısız sıçramalardan bileşir 478
ayrıca bkz. Diyalektik, Düğüm noktası, Nicelik, Nitelik, Zorunluluk

Sıfır 447-448

Sınai devre 362
ayrıca bkz. Konjonktür, Kriz

Sınıflar
– kaldırılması 57 159-160 219 367 368 374
– ekonomik ilişkilerin ürünü olarak 66 145 208 219 243-244 247 248 344 351 367 368-369
– modern toplumun üç sınıfı ve onların ahlâkı 145
– Amerika'da sınıflar ve sınıf ayrıcalıkları 159
– ortaya çıkışı 245 344 346
– sınıflı toplum ve sömürü 278-279 280-281 284-285 367
– sınıf olarak proletarya 339 360 367 373
ayrıca bkz. Proletarya, Sınıf çıkarı, Sınıf egemenliği, Sınıf karşıtlığı, Sınıf mücadelesi

Sınıf çıkarları
– sınıf çıkarlarının güya özdeşliği 66
– ve sınıf ideolojisi 144-146
ayrıca bkz. Sınıflar

Sınıf egemenliği
– kökeni ve gelişmesi 244-245
– ve üretim fonu 261
– proletarya tarafından kaldırılır 367
– anakronizm haline gelir 369
ayrıca bkz. Sınıflar

Sınıf farkları, kaldırılması 58 159-160 169 218-219 367 368 374
ayrıca bkz. Sınıflar

Sınıf karşıtlığı
– proletarya ve burjuvazi arasında 55 57 66-67 339 344 350 352 355 367

– ve üretim biçimleri 208-209 216 248
– ve devletin işlevi 209 368
– ve emeğin üretkenliği 248
ayrıca bkz. Sınıflar

Sınıf mücadelesi
– proleter 66-68 218-219 339-340 350 373 450
– bugüne kadarki tüm tarih sınıf mücadelelerinin tarihidir 66
– Lyon'da ayaklanma 66
– Çartist hareketi 66
– ve sosyalizm 67-68 373
– ve sermayenin yoğunlaşması 190-191 218-119
– kapitalist toplumda mücadele yeri olarak emek alanı 358
– ve yedek sanayi ordusu 359
ayrıca bkz. Sınıflar

Sınıflandırma
– S.nın katı sınır çizgileri ve evrim teorisi 49

Silahlar
– silah tekniği ve üretim aşaması 229-238 463-471
– deniz savaşında silah tekniği 236-238
ayrıca bkz. Ordu işleri, Savaş sevk ve idaresi

Simya 350

Sistem
– Hegel'in S. ve Hegel'in diyalektiği 47 64 430-431 434-435

Slavlar 209 242 401 409 451

Sonsuzluk
– "kötü" 91-98
– Kant'ın antinomilerinde 94
– uzam ve zamanın S. 95-98
– bir çelişkidir 96
– ve düşünmenin ve bilmenin sınırları 136-137
– sonsuz dizi 137 176
– matematikte sonsuz 472-479
– sonsuzun doğadaki prototipleri 474 476-478
ayrıca bkz. Bilgi, Diyalektik, Uzam, Yansıma, Zaman

Sosyalist toplum
– ve ahlâk 145-165
– ve gerçek insan özgürlüğü 169
– birleşik insan 170 366
– sosyalizmde toplumsal ve bireysel mülkiyet 186-187
– planlı işbirliği için örgütlenmiş bir toplum olarak 211 362 370 373
– sosyalizmde işçiyi eğitme masrafları 374-375
– ve işbölümü 270
– üretim anarşisinin bertaraf edilmesi 358 366-373
– üretici güçlerin şeytani efendilerden uysal hizmetkârlara dönüştürülmesi 366
– ürünlerin mal edinilme tarzı 366
– insanlar üzerinde hükümet etmenin yerine şeylerin yönetimi geçer 368
– bireysel varoluş mücadelesi son bulur 370
– tarih tam bilinçle yapılır 371
– zorunluluk âleminden özgürlük âlemine sıçrayış olarak 371
– kurtuluş aracı olarak emek 384-385

– üretici güçlerin toplumsallaştırılması ve işgününün kısaltılması 384
– planlı üretim ve kent–kır karşıtlığının kaldırılması 387
– yeni üretici güç olarak çok yönlü eğitilmiş üreticiler 387
– S. değerlerin ölçüsü olarak emek 401
– yarar efekti ve planlı üretim 402
– işin ve eğitimin birleştirilmesi 416
– eşitlik talebi ve komünist rejim altında toplumsal gelişme 442-443
ayrıca bkz. Plan, Toplum, Sınıf mücadelesi, Üretim tarzı

Sosyalistler Yasası
– Engels'in yazılarının yasaklanması 42-43

Sosyalizm
– modern toplumun sınıf karşıtlıklarının ürünü olarak 55 66-67 218-219 352 373 388
– İngiliz, Fransız ve ilk Alman sosyalistlerinin görüş tarzı 58 400
– S.in bilime gelişmesi 59 68 274 351-373
– ve materyalist tarih anlayışı 67 351
– sosyalistlerde eşitlik düşüncesi 155-443
– modern S.in zafer güvencesi 219
– ve militarizm 235
– ve ilkçağ köleciliği 247
– ve Marx'ın değer teorisi 270
– daha önceki sosyalistler ve Marx'ın artı-değer teorisi 274
– ilk sosyalist teoriler zorunlu olarak ütopya idi 340
– modern proletaryanın tarihi misyonu ve bilimsel S. 373
ayrıca bkz. Komünizm, Sınıflar, Sosyalist toplum, Ütopyacılar

Soy – soy öğretisi
– bitkiler ve hayvanlar âleminde 120-124
ayrıca bkz. Darwinizm, Evrim

Soy metaller,
– değer ölçüsü olarak işlevi 316 390
ayrıca bkz. Para

Soyluluk bkz. Feodalizm

Soyutlama
– matematikte 81-83 475-476 478-479

Sömürge
– Doğu Elbe kolonistleri olarak özgür köylüler 239-240
– tropik ve alt-tropik, ve toprağın işlenmesi 242
– sömürgeleştirme ve sürüm alanının genişletilmesi 358
– Slav Markında 459-460
ayrıca bkz. Pazar

Sömürü
– sömürücü-sömürülen karşıtlığı 57
– ödenmemiş emeğin mal edinilmesi yoluyla 67 217 256-257 262-263 279
– sermayenin yoğunlaşmasıyla artar 190

– ve zor 214 333-334
– ekonomik önkoşulu 247 362
– ve sınıflı toplum 279
– ve toplumsallaştırma biçimi 363
– ve toplam kapitalist olarak devlet 365
– ve düşük tüketim 365
– sermayenin sömürü gereksinimi ve yedek sanayi ordusu 386
ayrıca bkz. Angarya hizmeti, Artı-emek, Bağımlılık, Çocuk emeği, İşgücü, Kölelik, Mal edinme, Serflik, Truck sistemi, Ücretli emek

Spiritüalizm
– Hıristiyanlık tarafından yayılması 446
– doğal materyalizmin yadsınması olarak 446
ayrıca bkz. İdealizm

Strateji üretim aşaması tarafından belirlenir 229-238 457 463-470
ayrıca bkz. Ordu işleri, Savaş sevk ve idaresi

Sulama
– suların gözetimi 244-245
– Mağrip İspanya'sında 249

Süreç
– Hegel'de 64
– doğada ve toplumda diyalektik S. 190-201
ayrıca bkz. Biyoloji, Diyalektik, Evrim, Kimya, Oluş, Yok oluş

Sürtünme 168
ayrıca bkz. Isı, İtilim, Mekanik

Sürüm 358-361 374-376
ayrıca bkz. Değişim

Tableau economique 51 320-331
ayrıca bkz. Fizyokrasi

Taktik
– üretim aşaması tarafından belirlenir 229-238 457 463-470
– saf taktiği 230

Talep 372
ayrıca bkz. Arz, Değişim, Kriz

Tanım 252-253
– bilimsel değeri 133 438
ayrıca bkz. Kavram, Hipotez

Tanrı
– T. varlığının ontolojik tanıtı 87
– ilk itiş 99 101 106 202-203
– ve amaca uygun faaliyet 120
– doğal ve toplumsal güçlerin yansıması olarak T.lar 408-409 445
ayrıca bkz. Din

Tarım 208-209 440-442
– ve paylaşım biçimleri 208-209
– ve doğaya egemen olma 240
– kölecilik ve tarımla sanayi arasında işbölümü 247
– İngiltere'de 299
ayrıca bkz. Fizyokrasi, Kiracı, Köylü, Parsel köylüsü, Toprağın işlenmesi, Toprak mülkiyeti

Tarih
– materyalist T. anlayışı 45 67 351
– diyalektik hareket yasaları 46 60-61 65
– sınıf mücadelelerinin tarihidir 66
– ve felsefi ilkelerin türetilmesi 76
– insanlık tarihinin başlangıcı 136 169-170 244-245 409-410

– insanlık tarihinde "ebedi doğrular" 142
– ve sınıf ahlâkı 145
– T.te yadsımanın yadsınması 196-201
– Fourier'e göre T.in yükselen ve alçalan aşamaları 343
– sosyalizmde bilinçle yapılır 371
ayrıca bkz. Materyalist tarih anlayışı, Toplum

Tayf analizi 446

Tefeci – Tefecilik
– tefeci sermayesi 273
– ekonomi komününde 396
ayrıca bkz. Faiz, Para, Rant

Tekel
– sermaye kodamanlarının T. ve sömürü 190-191 216-217 278-279
– burjuvazinin elinde üretici güçler tekeli 218-219 226 363
– gemi yapımında İngiltere'nin 237
– tekel fiyatı 256-257 259-260
– Doğu Hindistan ticaret tekeli 257
– tekelciler sınıfı ve kâr 290
– İngiliz alkali üretim T. 363
– tüm sanayi ve ulaşımın tröstler ve devlet tarafından tekelleştirilmesi 363
– özel bir sınıfın eğitim tekeli gereksiz hale gelir 369
ayrıca bkz. Anonim şirket, Mülksüzleştirme, Tröst

Teknik
– ve ekonomi üzerindeki etkisi 227-228
– ve savaş sevk ve idaresi 229-238 463-470
– devrimcidir 384-386
ayrıca bkz. Makine, Savaş sevk ve idaresi

Tektanrıcılık
– Yunan vülger felsefesinin son ürünü 196-197 409
– soyut insan düşüncesi olarak 414
– doğal materyalizmin yadsınması olarak 446
ayrıca bkz. Deizm, Çoktanrıcılık

Teleoloji
– Hegel'de 114-115
ayrıca bkz. Amaç, Metafizik, Natüralizm, Nedensellik

Ticaret
– deniz keşifleri uluslararası ticareti artırıyor 157
– lonca zincirleri ve feodal ayrıcalıklar tarafından engelleniyor 158
– takastan dünya ticaretine 207
– ve orta burjuvalar 212
– ve kölecilik 223
– ticaretin kaldıracı olarak özel mülkiyet 225
– ekonomik güç araçlarını artırıyor 227
– ve emek üretkenliği 247
– Hollanda'nın Doğu Hindistan ticaret tekeli 257
– ve sermaye kazancı 301
– Hume ve Vanderlint'te ticaret bilançosu 314
– dolandırıcılık haline geliyor 338
– ve periyodik krizler 361-362
ayrıca bkz. Değişim, Dolaşım,

Kriz, Pazar, Ticaret kârı, Ticaret savaşları, Tüccar

Ticaret bilançosu bkz. Ticaret

Ticaret kazancı, artı-değerin parçası olarak 284 286
ayrıca bkz. Ticaret

Ticaret savaşları 358

Topluluk
– ilkel toplulukta hak eşitliği 156 448
– ilkel topluluk ve ortak mülkiyet 208 224-225 240
– ilkel topluluğun çözülmesi 208 210 224-225 242-249 408
– doğal T. ve kölecilik 223 448
– ve toprağın işlenmesi 240-244
– başlangıçta sınıflara ayrılmanın yokluğu 244
– en kaba devlet biçiminin temeli olarak eski T. 247
– Güney Slavlarında aile topluluğu 401
– toplumsallaşmış T.ta para ve meta biçimi 403
– Rus topluluğu para tarafından parçalanıyor 458
ayrıca bkz. Toprak mülkiyeti

Toplum – Toplumsallaştırma
– toplumbilimlerinde "ebedi doğrular" 140-142
– ve sınıf ahlâkı 146-148 338
– T.un sınıflara bölünmesi 146 209 244-245 252 338 340 356 368-369
– köleci T. 223
– T.un ortak meselelerinin özel bir sınıf tarafından yerine getirilmesi 247 364-365 368
– T. gelişmesi ve emek üretkenliği 261
– tüm T. düzeninin temeli olarak üretim ve değişim 351 445
– sosyalizmde insanların kendi özgür eylemi olarak toplumsallaştırma 370-373 410
– T.un kurtuluşu ve tek tek her bireyin kurtuluşu 374
– toplumsal eylem olarak toplumsal güçlerin T.un egemenliğine tabi kılınması 410
– T. biçimleri ve zor 457
ayrıca bkz. Devlet, Devrim, Mülkiyet, Sınıflar, Sınıf karşıtlığı, Sınıf mücadelesi, Üretim ilişkileri

Toprak
– üretim aracı olarak 352
– kır gündelikçilerinin kendi 355
ayrıca bkz. Kiracı, Köylü, Ortak mülkiyet, Tarım, Toprak mülkiyeti

Toprağı işleme
– T. türü ve sınıf karşıtlıkları 208-209
– parsel iktisadı ve çöküşü 209
– büyük toprak mülkiyetinin 239-240
– Yunanistan'da bağımsız köylüler tarafından 241
– ve tarımbilim 242
– ortak, bireysel tarımda dağılması 403
– özgür köylüler tarafından 459-460
ayrıca bkz. Tarım

Toprak mülkiyeti
– ve kölecilik 223-224
– ve meta üretimi 224
– aşiret ve köy topluluklarında büyük toprak mülkiyetinin işlenişi 240 336 459
– para, sermaye ve T. 273 280-281
– büyük toprak mülkiyeti ve küçük mülkiyet 338
– soylulara ve kiliseye ait, Fransız devriminde 340
– feodal T. burjuva T. dönüşmesi, İngiltere'de 450
ayrıca bkz. Kiracı, Köylü, Ortak mülkiyet, Tarım, Toprak rantı

Toprak rantı
– ve kâr 280 288-289
– ve artıdeğer 283 285 296-302
– ve toprak mülkiyeti 299 300 301-302
– Petty, Locke ve North'ta 312-313
– fizyokratlarda 322-327
– T. Kurucu Meclis tarafından vergilendirilmesi 332
ayrıca bkz. Rant, Tarım

Toprak sahipleri
– toprağı işlemesi 240-243
– ve toprak rantı 299-302
– Hume ve Walpole T.nin yükünün azaltılmasından yana 318-319
– fizyokratlarda sınıf olarak 324
– Rusya'da T. tarafından köylülerin durmadan çalıştırılması 451-452
ayrıca bkz. Toprak mülkiyeti

Toryler bkz. Whig oligarşisi

Totoloji 83 85 212 293

Töz değişimi
– inorganik maddelerde 130-131
– yaşam belirtisi olarak 130-133 439 440
– albüminimsi cisimlerin 440
ayrıca bkz. Albümin, Biyoloji, Kimya, Yaşam

Trade unions (meslek birlikleri) 347
ayrıca bkz. İşçi hareketi

Traube'nin yapay hücreleri 131 439
ayrıca bkz. Fizik, Töz değişimi

Tröst 363 372

Truck sistemi 393
ayrıca bkz. Sömürü

Tüccar 286 344
– tüccar sermayesi 273 354
– Hume'da üretimin itici gücü olarak 318
– olmadan yapılabilir 347
ayrıca bkz. Rekabet, Ticaret

Tüketici kooperatifleri, Owen tarafından kurulan 347
ayrıca bkz. İşçi hareketi

Tüketim
– ve değişim, ve üretim 214 263 398
– ve emek üretkenliği 261-262
– ve sosyalist toplumda paylaşım 261
– işgücünün T. ve üretimi ve yeniden üretimi 274-275
– kapitalizm öncesi dönemde T. ve üretim 357-371
– ve sanayi 360-362 376
– az tüketim 374-376

– eski Hint ve Güney Slav topluluklarında T. ve üretim 401
ayrıca bkz. Geçim araçları, Paylaşım, Sömürü

Tür
– değiştirilemezliği öğretisi 65 104
– türlerin değişimi ve nedenleri 116-119 122-123 437-438
– türlerin kökeni 123
– Aristoteles'in zamanından beri özünde değişmemiştir 140
ayrıca bkz. Darwinizm

Ulaşım
– ve strateji ve taktik 230 234 464-465
– ulaşım araçları ve toplumsallaştırma biçimi 363 364 373
– devletleştirme 364 373
ayrıca bkz. Demiryolları

Ulusal ekonomi bkz. Politik ekonomi

Uyartı 129
ayrıca bkz. Biyoloji, Duygu, Fizyoloji

Uygarlık
– U. her ilerleyişi Rousseau'ya göre eşitsizliği artırır 198
– Fourier'ye göre kısır döngü 343
– Fourier'nin eleştirisi 342-343 348
– U. mirası olarak büyük kentler 387
ayrıca bkz. Barbar, İlerleme

Uyum
– ve kalıtım 119 437-439
ayrıca bkz. Kalıtım

Uzam
– uzam biçimleri ve matematik 81-84 474-475
– dünyanın uzamda sınırlanması 91-96
– varlığın temel biçimleri olarak U. ve zaman 97
ayrıca bkz. Antinomiler, Sonsuzluk, Zaman

Ücret bkz. İş ücreti

Ücretli emek
– ve ödenmemiş emeğin mal edinilmesi 67 216-217 225 256 261 278-279 283-284 292 356
– ortaçağda ve kapitalizmde 354-357
– ve devlet 367
– ekonomik zorunluluk olarak angarya emeğinin ücretli emeğe dönüşmesi 452
ayrıca bkz. Artı-değer, Emek, Emek semeresi, İş ücreti, Sömürü

Ücretli işçi
– ve kapitalist 55 57 179 199 208 209 210 262 276-277 344 403
– ortaçağda ve kapitalizmde 357-358
ayrıca bkz. İşçi, Proletarya

Üreme
– gerçek doğa koşulu olarak 114
– ve varoluş mücadelesi 116-117
– ve soy 121-122
– hücre bölünmesi yoluyla 126-127
– yaşam faktörü olarak 132-133
– ve işgücünün yeniden üretimi 275 292

ayrıca bkz. Biyoloji, Botanik, Darwinizm, Embriyoloji, Yeniden üretim

Üretici
– ilkel birikim tarafından mülksüzleştirilen dolaysız Ü. 190
– ve meta üretimi 224-225 356-357 370-372 388-389
– ve fiyatın belirlenmesi 266-267
– ortaçağda üretim araçlarının özel mülk sahibi olarak 352-354
– bireysel üretici toplumsal üretime yenik düşer 353-355 355-356
– işgücüne indirgenen bireysel üretici 356 372
– ürün tarafından egemenlik altına alınır 356 370-371 407
– sosyalizmde üretici güçler birleşik üreticiler tarafından egemenlik altına alınır 366
– üretim araçlarının egemenliği altındadır 381 384
– sosyalizmde çok yönlü eğitilmiş üreticilerin yeni üretici gücü 387
– ekonomik yasalar üreticilerin isteğinden bağımsızdır 405
ayrıca bkz. İşçi, Kölecilik, Köylü, Üretim ilişkileri, Üretim tarzı, Ürün, Zanaat

Üretici güçler
– kapitalist toplumun Ü. ve altüst oluşu 169 211 219 227 249-250 339 350 351-361 362 366 373 410
– ve savaş sevk ve idaresi 234-238
– ve sınıfların ortaya çıkışı 244-245
– ve kölecilik 247
– ve fetih 249
– krizlerde Ü. israf edilmesi 361-362 369-370 385
– kapitalist üretim tarzına karşı başkaldırır 362
– kapitalist devlet tarafından devletleştirilmesi 363 365 386
– modern Ü. burjuvazinin yeteneksizliğini ve o olmadan yapılabileceğini gösteriyor 364-365 372
– şeytani efendilerden sosyalizmde uysal hizmetçilere dönüştürülmesi 366
– Ü. toplumsallaştırılması ve emek zamanının kısaltılması 384
– sosyalizmde çok yönlü yetiştirilmiş üreticiler olarak yeni Ü. 387
ayrıca bkz. Üretim araçları, Üretim ilişkileri, Üretim koşulları, Üretim tarzı

Üretim
– ve idealist tarih yazımı 66
– kapitalist Ü. ve artı-değer 67 180-181 217
– ve mülkiyet biçimleri 190-191 196 211 224-228 279-280
– ve sınıflara bölünme 208-211 218-219 351 368-369
– ve tüketim 214 263 359-360 370
– ve kölecilik 223 247 456-457
– ve savaş sanatı 230-231 237 457
– işgücünün Ü. ve yeniden üretimi 259-260 279-280 287 292
– insanlar üzerinde hükümet etmek yerine üretimi yönetmek 342 367-368
– coşku ve atılım dönemi 344

– toplumun temeli olarak Ü. ve değişim 351 445
– bireysel Ü. toplumsal Ü. haline gelir 353 354 371
– toplumsal Ü.in devrimci karakteri 354 388
– toplumsal Ü. ile kapitalist mal edinme arasında çelişki 355 362 370
– ve periyodik krizler 361-362 369 375-377
– tröstler ve Ü.in düzenlenmesi 364
– sosyalist toplumun planlı Ü. 365-366 373 374 401-402 410
– ve emek zamanı 384 401 402
– teknik temelinin altüst oluşu 385-386
– sınai Ü. yerel çitleri kırar 387
– kent ve kır ve sınai Ü. 387
– toplumsal Ü. biçimleri ve meta değeri 401
– meta üretimi zorunlu olarak kapitalist Ü. yol açar 455
ayrıca bkz. Değişim, Üretici, Üretici güçler, Üretim araçları, Üretim biçimi, Üretim ilişkileri, Üretim koşulları, Üretim tarzı, Üretkenlik, Ürün, Yeniden üretim

Üretim araçları
- üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesi 188-189 190-191 353 363-373 383-384 387-388 401
– Ü.nın yoğunlaşması kapitalist üretimle bağdaşmaz 190-191 362-363
– Ü. tekeli ve artı-emek 190-191 218-219 226 279-280
– ve kölecilik 223
– Ü. üretimi 261
– sermaye olarak 281 363
– ortaçağda üreticilerin özel mülkiyeti olarak 352-353 354
– Ü. yoğunlaşması ve ürünleri mal edinme biçimi 354-355 372-373
– toplumsal karakteri 354 364-368 370-372
– Ü. tasarruf ve işçilerin durumu 359-360
– devletleştirilmesi ve sermaye niteliği 363-364 373
– proletarya tarafından devlet mülkiyetine dönüştürülmesi 366-367 373
– ve üretici 381 383-384
– ve birikim 404
ayrıca bkz. Mülksüzleştirme, Özel mülkiyet, Sınıf mücadelesi, Sosyalist toplum

Üretim biçimi ve sınıflara ayrışma 208-210
ayrıca bkz. Üretim tarzı

Üretim fonu 261-262

Üretim ilişkileri
– Ü. ürünleri olarak sınıflar 67 208 218-219 244 344 351 367 368-369
– kapitalist toplumda üretici güçlerle Ü. arasında çatışma 169 211 219 227-228 249 339 352-353 365-371 372 409-410

– değişmiş üretim ve değişim ilişkileri sonucunda özel mülkiyetin ortaya çıkışı 223-226
– ve ordu işleri 230-238 465
– siyasi zor ilişkilerini belirler 451-452
– toplum biçimini belirler 445
– ve savaşın sevk ve idaresi 463-470
ayrıca bkz. Üretim, Üretim koşulları, Üretim Tarzı

Üretim koşulları 358

Üretim süreci, Ü. yönetimi ve devletin işlevi 342 367-368
ayrıca bkz. Üretim tarzı

Üretim tarzı
– ve değişim biçimleri ve politik ekonominin tarihi 207-209
– bir Ü. çözülmesi ve ahlâka yapılan çağrı 210
– yeni Ü.nın eski Ü.ndaki unsurları 210
– sınıf karşıtlıkları üzerine kurulu tüm Ü.nda sömürünün ortak temel biçimi olarak artı-emek 217
– ve politik zor 290
– büyük sanayi tarafından altüst edilmesi 338-339
– ve politik altüst oluşlar 351-352
– ve mal edinme tarzı 353-357
ayrıca bkz. Üretim, Üretim biçimi, Üretim ilişkileri

kapitalizm öncesi
– küçük işletme 190
– ve kölecilik 223
– ve özel mülkiyetin ortaya çıkışı 223-226
– istikrarlı Ü. olarak feodal Ü. 357
ayrıca bkz. Ev sanayii, İşbölümü, Lonca düzeni, Zanaat

kapitalist
– tarihsel zorunluluğu 67 226-228 455-456
– kendi batışının maddi koşullarını üretir 190-191
– zorunlu batışı 208 372 373
– üretici güçlerin engeli olarak 211 218-219 227-228 352 365 369-370
– sosyalist eleştirisi 211-212
– proletarya tarafından altüst edilmesi 218-219 227-228 339 365 366-368 370-371 383-385 410
– meta üretiminin dönüşümü 225
– mekanizması 276 360-362
– ve sermaye kârı 288
– yaşam koşulu olarak yoksulluk 338
– ve fuhuş 338
– ve toplumsal kötülükler 341
– toplumsal yeniden biçimlendirmeyi gerektirir 350 352-353 354 361-362 367-368 369-370 372
– "kapitalist üretim tarzı" adlandırması Marx tarafından getirilmiştir 351
– tarihi rolü 353
– ve ücretli emek 355
– kısır döngü 359 372 375
– önce işçileri, sonra kapitalistleri yerinden eder 365
– ve düşük tüketim 374-376
– ve krizler 367-377
– ve ürünlerin değer biçimi 403

ayrıca bkz. Kapitalist, Komünizm, Proletarya, Sermaye, Sınıflar, Sınıf mücadelesi, Sosyalist toplum, Sosyalizm, Sömürü, Üretim

Ürün
– ve sosyalizmde bireysel mülkiyet 186-187
– sosyalist toplumda toplumsal Ü. olarak toplam Ü. 188
– emek ürünü ve artı-değer 225 262 274-275 286-287 292-293 301
– bireysel ürün toplumsal Ü. haline gelir 353 371-372 398
– üreticiye egemen olur 357 371 403
– meta karakteri 357 371 398-399
– işçinin ürünü işçiyi boyunduruk altına almanın bir aletine dönüşür 360 403
– periyodik krizlerde 361 372
– israfı 361 370 384
– toplumsal ve bireysel mal edinilmesi 366 371 398-399
– eski Hint ve Güney Slav topluluklarında meta değildir 401
– değer biçimi ve kapitalist üretim biçimi 403
– emek ürünlerinin değişimi 405
ayrıca bkz. Artı-değer, Değişim, Mal edinme, Meta, Tüketim, Üretim

Üstyapı, ideolojik 66 140
ayrıca bkz. Bilim, Felsefe, Hukuk, Sanat, Üretim ilişkileri

Ütopyacılar
– modern komünizmle ilişkileri 47
– büyük Ü. 58 210 339 347
– yeni toplumu kafadan kuruyorlar 349
– ve işbölümü 373
ayrıca bkz. Aydınlanmacılar, Sosyalizm

Varlık
– ve bilinç 66
– ve düşünme 78 82 87 472-473 478
– temel biçimleri, ve felsefenin aksiyomları 82
– tekliği ve birliği 86 87-88 441 442-443
– ve gerçeklik 88
– ve öz 90
– varlık fikri ve zaman kavramı 93
– temel biçimleri olarak uzam ve zaman 97-98
– Hegel'in "ezeli geçmiş varlık"ı 98
ayrıca bkz. Bilinç, Düşünme, Fikir, Görelilik, Öz, Yansıma

Varoluş
– maddi varoluş koşulları ve toplumda paylaşım arasında bağıntı 210
– sosyalist toplum, toplum üyelerinin varoluş araçlarını artan ölçüde güvence altına alır 211 370
– emek zamanı ve varoluş zamanı 259
– varoluş mücadelesinde üretim koşulları tayin edici 358

– yedek sanayi ordusu ve işçilerin varoluş mücadelesi 359
– insanın varoluşunun doğal koşulu olarak emek 383-384
ayrıca bkz. Yeniden üretim

Varoluş mücadelesi
– tür değişmesinin nedeni olarak 116-118
– ve Dühring'de doğal seleksiyon 123-124 202
– doğadan topluma taşınan 358
– bireysel varoluş mücadelesi ve devlet zoru 367
– geleceğin toplumunda bireysel varoluş mücadelesi son bulur 370
ayrıca bkz. Darwinizm, Ekonomi

Vergiler 222 283 310 319 332
ayrıca bkz. Koruma sistemi

Vülger materyalizm bkz. Materyalizm

Vülger politik ekonomi
– ve değerin belirlenmesi 260
– ve sermaye kavramı 280
– ve toprak rantı ve sermaye kârı 301

Whig oligarşisi, W. yandaşı olarak Hume 319

Yabanıl – Yabanıllık
– Rousseau'da ilk insanın doğal eşitliği 197
– yabanılların ilkel değişimi 207-208
– Fourier'de gelişme aşamalarından biri olarak yabanıllık 343
ayrıca bkz. Doğal ekonomi, Barbar, Kölecilik, Uygarlık

Yadsıma
– Marx'ta Y. yadsınması 188-191
– Y. yadsınması 193-201 445-448
– Omnis determinatio est negatio (Spinoza) 200
– gelişmede itici güç olarak diyalektik yadsıma 446
– karşıtlara bölünme, bunların mücadelesi ve çözümü olarak 446
– ve çelişki 447
ayrıca bkz. Çelişki, Diyalektik, İlerleme

Yahudiler 121 166

Yamyamlık 248

Yanlış ve doğru 58 137 142-143

Yansıma
– şeylerin düşüncedeki yansımaları olarak kavramlar (fikirler) 61-63
– tüm evrenin ve insanlığın gelişmesinin Y. ancak diyalektik yoldan meydana gelebilir 63
– tam, dünya sisteminin 63 80-81
– nesnel ve öznel sınırlı 81
– mutlakiyetçiliğin askeri yansımaları 235
– kapitalist toplumun üretici güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmanın düşüncedeki yansıması olarak sosyalizm 352
– Y. olarak din 408-410
– doğa ve toplum güçlerinin yansıması olarak din ve mitoloji 408-409
– doğa ve toplum güçlerinin Y. olarak tanrılar 409-410

– soyut insanın yansıması olarak tanrı 409
– doğabilimde yansımalar 431-432
– gerçekliğin yansımaları olarak fikirler 433
– uzun bir deneyim tarihinin ürünü olarak doğanın Y. 445
– doğal ve tarihi süreçlerin düşünen beyinde yansıması 446

Yargı
– İngiliz hukukunda yargının kamuoyu önünde gerekçelendirilmesi 165
ayrıca bkz. Adalet, Hukuk

Yasa
– düşünme ve doğa yasaları 79 199 472-473
– soyutlamayla çıkarılan yasalar ve gerçek dünya 82
– matematiğin yasaları ve doğa yasaları 475
ayrıca bkz. Ampirizm, Bilgi, Deneyim, Diyalektik, Düşünme, Hipotez

Yaşam
– organik, maddenin hareket biçimlerinden biri olarak 106-107 436
– organik Y. ortaya çıkışı ve gelişmesi 114-115 121-122 123
– albüminimsi cisimlerin varoluş biçimi olarak 130-131 439-440
– çelişki olarak 176
– ve ölüm 176
ayrıca bkz. Albümin, Embriyoloji, Organizma, Ölüm

Yedek sanayi ordusu
– ve makine emeği 359 372
– üretici güçlerle kapitalist üretim tarzı arasındaki karşıtlığın ifadesi olarak 362
– ve sermayenin sömürü gereksinmesi 385
– ve ürünlerin değer biçimi 403
ayrıca bkz. Anarşi, Artı-nüfus, Kriz

Yeni Kantçılık 427-428 429

Yeniden üretim
– Y. masrafları 260
– işgücünün üretimi ve Y. 259-261 292
– sermaye ilişkisinin sürekli Y. 360 362-363
– ve artı-değer 278-279 287
ayrıca bkz. Üretim

Yerküre
– yerkürenin dönmesi ve gel git dalgası 47 429
– Y. üzerinde ve birlikte hareket 107
– yer kabuğu serbest hale gelmiş ısıyı temsil eder 112
– yadsıma örneği olarak yer kabuğunun tarihi 194
– ve yersel mekanik 474 478
ayrıca bkz. Astronomi

Yoğunlaşma
– sermayenin 190 209 360-363
– üretim araçlarının 353
– kentlerde kapitalist üretimin Y. 375-376
ayrıca bkz. Birikim

Yokoluş
– eski Yunan filozoflarında Y. ve oluş 60

– ve oluş ve metafizik düşünme tarzı 61-63
ayrıca bkz. Evrim, İlerleme, Oluş

Yoksulluk, sefalet
– sermayenin yoğunlaşmasıyla birlikte artar 190 210
– kapitalist toplumun yaşam koşulu olarak 338
– bolluktan kaynaklanır (Fourier) 343
– New Lanark'ta bilinmez 345
– uygarlıkta (Fourier) 348
– sermaye birikimi ve yoksulluk birikimi 360
ayrıca bkz. Sömürü, Zenginlik

Yönetim
– insanları yönetmek yerine şeyleri yönetmek 342 367
ayrıca bkz. Devlet, İktidar organları

Yöntem
– diyalektik 43 60-68 178 192 423-432 445-446 473
– Dühring'in 71 134 252 297 424 459
– Marx'ın diyalektik Y., Hegel'inki ile karıştırılmamalı 178 430-431
– işletme Y. olarak üretimin örgütlenmesi 358
ayrıca bkz. Ampirizm, Diyalektik

Yunanlılar
– felsefede 61 426-427 428-429
– ve çelişki diyalektiği 175
– Yunanistan'da kölecilik 223 243 246-248 280
– kahramanlık çağında zümre yapılanması 241
– mitoloji 408
– insanlığın gelişme tarihinde Y. önemi 428-429
ayrıca bkz. Diyalektik, Eski çağ, Felsefe

Zaman
– zamanın hesaplanması ve matematik 81
– ve gerçek bölünebilirlik 92
– zaman kavramı ve varlık fikri 93
– Kant'ın antinomilerinde 95
– ve ezeli ve ebedilik 94
– varlığın temel biçimi olarak 96
– Hegel'in "ezeli geçmiş varlık"ı 98
– Z. değişiklikle ölçülmesi 98
– Z. olarak Z., salt zaman 98
– emek ölçüsü olarak 401-404
ayrıca bkz. Sonsuzluk

Zanaat
– ve manüfaktür 157 352 381-382
– ve modern kapitalizm 208 343-344
– ve kölecilik 223
– ortaçağda Z. ve değişim için üretim 352-355 357
ayrıca bkz. El emeği, Ev sanayii, Lonca düzeni, Makine, Manüfaktür, Sanayi

Zenginlik
– zenginlik biriktirme ve kölecilik 223
– Büyük Britanya'nın toplam zenginliği 370
– cisimleşmesi olarak altın ve gümüş 396

ayrıca bkz. Birikim, Bolluk, Mal edinme, Mülkiyet, Paylaşım, Sermaye, Yoğunlaşma, Yoksulluk

Zooloji
– ve türlerin kökeni 122
ayrıca bkz. Darwinizm, Hayvan, İlk üreme Kalıtım, Soy, Uyum

Zor
– Dühring'de 150-151 213-214 244 334
– sınıf egemenliğinin aracı olarak 208 214 248-249 454
– ve ekonomi 221-226 229 235 245-250 289 451 455
– ve toplumsal işlevlerin bağımsızlaşması 244 248-249
– yeni bir topluma gebe her toplumun ebesi olarak 250
– ve sınıflara bölünme 369
ayrıca bkz. Boyunduruk, Devlet, Devrim, Egemenlik, Ordu işleri

Zorunluluk
– Hegel'de 90
– ve özgürlük 167-169
– insanlığın zorunluluktan özgürlüğe sıçraması 371
ayrıca bkz. Nedensellik, Özgürlük, Rastlantısallık

Zümreler
– Yunan kahramanlık çağında zümre yapılanması 241
– ve Fransız Devrimi 340-341
– zümre yapılanmasını üretimin ve paylaşımın türü belirler 351
ayrıca bkz. Ayrıcalıklar, Sınıflar

Başvurulan Eserler Dizini

Engels, F. Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm. Cenevre, 1884.

Andrews, Th. Inaugural address [delivered at the forty-sixth annual meeting of the British Assosiation for the Advancement of Science in Glasgow]. In: "Nature", vol. XIV, No. 358, September 7, 1876.

Aristoteles. De republica libri VIII. In: Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X. Oxonii, 1837.

Aristoteles. Ethica Nicomachea. In: Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus IX. Oxonii, 1837.

Baudeau, l'abbe. Explication du Tableau économique (1767). In: Physiocrates. Avec une introduction sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par E. Daire. Deuxième partie. Paris, 1846.

Boisguillebert, P. Dissertation sur la nature des richesses, de I'argent et des tributs. In: Economistes financiers du XVIII-e siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire. Paris, 1843.

Bossut, Ch. Traités de calcul différéntiel et de calcul intégral. Tome I. Paris, an VI [1798].

[*Cantillon, R.*] Essai sur la nature du commerce en général. Londres, 1755.

Carey, H. C. The Past, the Present, and the Future. Philadelphia, 1848.

Carnot, S. Réflexions sur la puissance motrice du feu et sur les machines propres à développer cette puissance. Paris, 1824.

Cervantes de Saavedra, M. El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha (Don Quixote).

Cobbett, W. A history of the protestant "reformation", in England and Ireland; showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a series of letters, addressed to all sensible and just Englishmen. London, 1824.

Code Napoléon. 1804'te yasalaşmıştır.

Code pénal. 1850'de yasalaşmıştır.

Corpus juris civilis (VI. yüzyılda kanunname şeklinde toplanmıştır).

Darwin, Ch. The Origin of species by means of natural selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life. Sixth edition, with additions and corrections. London, 1872.

Defoe, D. The life and strange surprising adventures of Robinson Crusoe.

Der deutsch-französische Krieg 1870-71. Theil I, Band II. Berlin 1875.

Diderot, D. Le neveu de Rameau. In: Œuvres inédites de Diderot. Paris, 1821.

Diogenes Laertius. De vitis philosophorum libri X cum indice rerum. Ad optimorum librorum fidem accurate editi. Editio stereotypa C. Tauchnitii. Tomus II. Lipsiae, 1833.

Dühring, E. Cursus der National- und Socialökonomie einschließlich der Hauptpunkte der Finanzpolitik. Zweite theilweise umgearbeitete Auflage. Leipzig, 1876. İlk baskısı Berlin, 1873.

Dühring, E. Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung. Leipzig, 1875.

Dühring, E. Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus. Berlin, 1871.

Idem. Zweite, theilweise umgearbeitete Auflage. Berlin, 1875.

Dühring, E. Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre. Berlin, 1866.

Dühring, E. Marx, Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie, 1. Band, Hamburg 1867. In: "Ergänzungsblätter zur Kenntniss der Gegenwart". Band III, Heft 3. Hildburghausen, 1867.

Dühring, E. Natürliche Dialektik. Neue logische Grundlegungen der Wissenschaft und Philosophie. Berlin, 1865.

Dühring, E. Neue Grundgesetze zur rationellen Physik und Chemie. Erste Folge. Leipzig, 1878.

Dühring, E. Die Schicksale meiner socialen Denkschrift für das Preussische Staatsministerium. Berlin, 1868.

Engels, F. Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft. Hottingen-Zürich, 1882.

Idem. Zweite unveränderte Auflage. Hottingen-Zürich, 1883.

Idem. Dritte unveränderte Autlage. Hottingen-Zürich, 1883.

Engels, F. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Philosophie. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung des politischen Oekonomie. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung des Sozialismus. In: "Vorwärts". 3. Januar 1877 –7. Juli 1878.

Engels, F. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. Philosophie. Politische Oekonomie. Sozialismus. Leipzig, 1878.

Engels, F. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. Zweite Auflage. Zürich, 1886.

Idem. Dritte, durchgesehene und vermehrte Auflage. Stuttgart, 1894.

Engels, F. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, 1845.

Engels, F. Socialisme utopique et socialisme scientifique. Traduction française par P. Lafargue. Paris, 1880.

Engels, F. Il socialismo utopico e il socialismo scientifico Benevento, 1883.

Engels, F. Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab. In: Socialistisk Bibliotek. Bd. 1. Kjöbenhavn, 1885.

Engels, F. Socyjalizm utopijny a naukowy. Genève, 1882.

Engels, F. Umrisse zu einer Kritik der Nationaloekonomie. In: "Deutsch-Französische Jahrbücher" herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. 1-ste und 2-te Lieferung. Paris, 1844.

Engels, F. Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen. Hottingen-Zürich, 1884.

Enß, A. Engels Attentat auf den gesunden Menschenverstand oder Der wissenschaftliche Bankerott im Marxistischen Sozialismus. Ein offener Brief an meine Freunde in Berlin. Grand-Saconnex (Schweiz), 1877.

Euclides. Elementa.

Fourier, Ch. Oeuvres complètes. T. I-VI.
Tome I. Théorie des quatre mouvements et des destinées générales. Paris, 1841.
Tome II. Théorie de l'unité universelle. Premier volume. Paris, 1843.
Tome V. Théorie de l'unité universelle. Quatrième volume. Paris, 1845.
Tome VI. Le Nouveau Monde industriel et sociétaire, ou Invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées. Paris, 1845.

Fourier, J. B. J. Théorie analytique de la chaleur. Paris, 1822.

Giffen, R. Recent accumulations of capital in the United Kingdom. In: "Journal of the Statistical Society", vol. XLI, part I. London, 1878.

Goethe, J. W. Faust. Der Tragödie. Erster Theil.

Haeckel, E. Natürliche Schöpfungsgeschichte. Gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Entwickelungslehre im Allgemeinen und diejenige von Darwin, Goethe und Lamarck im Besonderen. Vierte verbesserte Auflage. Berlin, 1873. İlk baskısı Berlin, 1868.

Haeckel, E. Die Perigenesis der Plastidule oder die Wellenzeugung der Lebenstheilchen. Ein Versuch zur mechanischen Erklärung der elementaren Entwickelungs-Vorgänge. Berlin, 1876.

Hanssen, G. Die Gehöferschaften (Erbgenossenschaften) im Regierungsbezirk Trier. Aus den Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1863. Berlin, 1863.

Hegel, G. W. F. Werke. Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten: Ph. Marheineke, J. Schulze, Ed. Gans, Lp. v. Henning, H. Hotho, C. Michelet, F. Förster. Bd. I–XVIII.
Band III. Wissenschaft der Logik. Erster Theil. Die objective Logik. Erste Abteilung. Die Lehre vom Seyn. Zweite unveränderte Auflage. Berlin, 1841.
Band IV. Wissenschaft der Logik. Erster Theil. Die objective Logik. Zweite Abteilung. Die Lehre vom Wesen. Zweite unveränderte Auflage. Berlin, 1841.
Band V. Wissenschaft der Logik. Zweiter Theil. Die subjective Logik, oder: Die Lehre vom Begriff. Zweite unveränderte Auflage. Berlin, 1841.

Band VI. Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Erster Theil. Die Logik. Zweite Auflage. Berlin, 1843.
Band VII. Erste Abteilung. Vorlesungen über die Naturphilosophie als der Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zweiter Theil. Berlin, 1842.
Band VIII. Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Zweite Auflage. Berlin, 1840.
Band IX. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Zweite Auflage. Berlin, 1840.
Band XIII. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Erster Band. Berlin, 1833.
Band XIV. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Zweiter Band. Berlin, 1833.
Band XV. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Dritter Band. Berlin, 1836.

Heine, H. Kobes I.

Horatius. Carmina. Liber III, carmen I.

Hubbard, G. Saint-Simon. Sa vie et ses travaux. Suivi de fragments des plus célèbres écrits de Saint-Simon, Paris, 1857.

Hume, D. Essays and treatises on several subjects. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary. A new edition. London, 1777. İlk kez dört ciltte, Londra ve Edinburgh'da yayınlanmıştır, 1753-54.

İncil

Jähns, M. Macchiavelli und der Gedanke der allgemeinen Wehrpflicht. Vortrag, gehalten im Wissenschaftlichen Vereine zu Berlin am 26. Februar 1876. In: "Kölnische Zeitung" Nr. 108, 110, 112, 115 vom 18., 20., 22., 25. April 1876.

Juvenalis. Satirae.

Kant, I. Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes, nach Newtonischen Grundsatzen abgehandelt. 1755. In: I. Kant. Sämmtliche Werke. In chronologischer Reihenfolge herausgegeben von G. Hartenstein. Band I. Leipzig, 1867.

Kant, I. Critik der reinen Vernunft. Riga, 1781.

Kant, I. Untersuchung der Frage, ob die Erde in ihrer Umdrehung um die Achse, wodurch sie die Abwechselung des Tages und der Nacht hervorbringt, einige Veränderung seit den ersten Zeiten ihres Ursprunges erlitten habe, und woraus man sich ihrer versichern könne. 1754. In: I. Kant. Sämmtliche Werke. In chronologischer Reihenfolge herausgegeben von G. Hartenstein. Band I. Leipzig, 1867.

Kekulé, A. Die wissenschaftlichen Ziele und Leistungen der Chemie. Rede, gehalten beim Antritt des Rectorats der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität am 18. October 1877. Bonn, 1878.

Kirchhoff, G. Vorlesungen über mathematische Physik. Mechanik. 2. Auflage. Leipzig, 1877. İlk baskısı Leipzig, 1876.

Langethal, Ch. E. Geschichte der deutschen Landwirtschaft, Bücher I-IV. Jena, 1847-1856.

Laplace, P. S. Exposition du système du monde. Tome II. Paris, l'an IV de la République Française [1796].

Lavoisier, A. L. Bkz. *Mélanges d'économie politique.*

Law, J. Considérations sur le numéraire et le commerce. In: Economistes financiers du XVIIIe siècle. Précédées de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire. Paris, 1843.

Liebig, J. Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie. In zwei Theilen. Siebente Auflage. Theil I: Der chemische Process der Ernährung der Vegetabilien. Braunschweig, 1862. İlk baskısı Braunschweig, 1840.

List, F. Das nationale System der politischen Oekonomie. Band I: Der internationale Handel, die Handelspolitik und der deutsche Zollverein. Stuttgart und Tübingen, 1845.

Locke, J. Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money. London, 5695.

Marx, K. Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals. Hamburg, 1867.

Idem. Zweite verbesserte Auflage. Hamburg, 1872.

Idem. Dritte vermehrte Auflage. Hamburg, 1883.

Marx, K. Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère

de M. Proudhon. Paris-Bruxelles, 1847.

Marx, K. Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859.

[*Marx, K. und Engels, F.*] Manifest der Kommunistischen Partei. London, 1848.

[*Massie, J.*] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. London, 1750.

Maurer, G. L. Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München, 1854.

Maurer, G. L. Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. Bd. I–II. Erlangen, 1865-1866.

Maurer, G. L. Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Bd. I–IV. Erlangen, 1862-1863.

Maurer, G. L. Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen, 1856.

Mélanges d'économie politique. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire et G. de Molinari. Tome I. Paris, 1847.

Meyer, L. Die Natur der chemischen Elemente als Function ihrer Atomgewichte. In: "Annalen der Chemie und Pharmacie" herausgegeben und redigirt von F. Wöhler, J. Liebig und H. Kopp. VII. Supplementband. 3. Heft. Leipzig und Heidelberg, 1870.

Molière, J. B. Le Bourgeois gentilhomme.

[*Montesquieu, Ch.*] De l'esprit des loix. Genève, 1748.

Morgan, L. H. Ancient society or Researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilisation. London, 1877.

Morus, Th. Utopia. İlk baskısı Louvain, 1516.

M [*un*], *T.* A Discourse of trade, from England into the EastIndies: answering to diverse objections which are usually made against the same. London, 1609.

Mun, T. England's treasure by foreign trade. Or, the Balance of our foreign trade is the rule of our treasure. Written by Thomas Mun of

Lond., merchant, and now published for the common good by his son John Mun. London, 1664.

Nägeli, C. Die Schranken der naturwissenschaftlichen Erkenntniss. Vortrag, gehalten in der zweiten allgemeinen Sitzung. In: "Tageblatt der 50. Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in München 1877". Beilage.

Napoléon. Dix-sept notes sur l'ouvrage intitulé.' Considérations sur l'art de la guerre, imprimé à Paris, en 1816. In: Mémoires pour servir à l'histoire de France, sous Napoléon, écrits à Sainte-Hélène.
Par les généraux qui ont partagé sa captivité, et publiés sur les manuscrits entièrement corrigés de la main de Napoléon. Tome I, écrit par le général comte de Montholon. Paris, 1823.

"Nature". A weekly illustrated journal of science. London and New York. Vol. XV, No. 368, November 16, 1876. Notes [On the report of Prof. Mendeléeff, made at the Warsaw meeting of Russian naturalists, on the results of researches, pursued by him during 1875 and 1876 for the verification of Mariotte's law].

Idem. Vol. XVII, No. 420, November 55, 5877. University and educational intelligence: Bonn [On the address on the scientific position of chemistry, and the fundamental principles of this science, delivered by Prof. Kekulé on entering upon the duties of rector of the University].

Nicholson, H. A. A Manual of zoology. İlk baskısı Edinburgh ve Londra, 1870.

[*North, D.*] Discourses upon trade; principally directed to the cases of tho interest, coynage, clipping, increase of money. London, 1691. 282-85

Owen, Robert. The Book of the new moral world. Parts I–VII. London, 1836-1844.

Owen, Robert. The Revolution in the mind and practice of the human race; or, the Coming change from irrationality to rationality. London, 1849.

Petty, W. The Political anatomy of Ireland. 1672. To which is added Verbum sapienti. London, 1691.

Petty, W. Quantulumcunque concerning money, 1682. To the Lord Marquess of Halyfax. London, 1695.

[*Petty, W.*] A Treatise of taxes and contributions. London, 1662.

Plato. Res publica. In: Platonis opera omnia. Recognoverunt I. G. Baiterus, I. C. Orellius, A. G. Winckelmannus. Vol. XIII. Turici, 1840.

Plinius. Historiae naturalis. Liber XVIII.*Proudhon, P. J.* Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Premier mémoire. Paris, 1840.

Quesnay, F. Analyse du Tableau économique (1766). In: Physiocrates. Avec une introduction sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par E. Daire. Première partie. Paris, 1846.

Raff, G. Naturgeschichte für Kinder, zum Gebrauch in Stadt- und Landschulen. Göttingen, 1778.

Ricardo, D. On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821. İlk baskısı Londra, 1817.

Rochow, F. E. Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen. Brandenburg und Leipzig, 1776.

Rodbertus, J. K. Sociale Briefe an von Kirchmann. Zweiter Brief: Kirchmann's sociale Theorie und die Meinige. Berlin, 1850.

Roscher, W. System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858. İlk baskısı Stuttgart ve Tübingen, 1854.

Roscoe, H. E. Kurzes Lehrbuch der Chemie nach den neuesten Ansichten der Wissenschaft. Deutsche Ausgabe, unter Mitwirkung des Verfassers bearbeitet von Carl Schorlemmer. Braunschweig, 1867.

Rousseau, J. J. Discours sur l'origine et les foundemens de l'inégalité parmi les hommes. Amsterdam, 1755.

Rousseau, J. J. Du Contrat social; ou, Principes du droit politique. Amsterdam, 1762.

Saint-Simon, H. Lettres à un américain. In: H. Saint-Simon. L'industrie, ou Discussions politiques, morales et philosophiques dans l'intérêt de tous les hommes livrés à des travaux utiles et indépendans. Tome II. Paris, 1817.

[*Saint-Simon, H.*] Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains [Paris, 1803].

Saint-Simon, H. et *Thierry, A.* De la réorganisation de la société

européenne, ou De la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale. Paris, 1814.

Saint-Simon, H. et *Thierry, A.* Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815. Paris, 1815.

Sargant, W. L. Robert Owen, and his social philosophy. London, 1860.

Schlosser, F. C. Weltgeschichte für das deutsche Volk. Band XVII. Neuere Geschichte. Neunter Theil. (Geschichte des achtzehnten Jahrhunderts.) Frankfurt a. M., 1855.

Secchi, A. Die Sonne. Die wichtigeren neuen Entdeckungen über ihren Bau, ihre Strahlungen, ihre Stellung im Weltall und ihr Verhältnis zu den übrigen Himmelskörpern. Autorisierte deutsche Ausgabe. Braunschweig, 1872.

Serra, A. Breve trattato delle cause che possono far abbondare li regni d'oro e d'argento, dove non sono miniere (1613). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte antica. Tomo I. Milano, 1803.

Shakespeare, W. König Heinrich der Vierte. Erster Theil. Übersetzt von A. W. Schlegel.

Sismondi, J. C. L. Simonde de. Etudes sur l'économie politique. Tome II. Bruxelles, 1838.

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes. Vol. I. London, 1776.

Spinoza, B. Epistolae doctorum quorundam virorum ad B. de Spinoza et auctoris responsiones; ad aliorum ejus operum elucidationem non parum facientes. İlk baskısı Amsterdam, 1677.

Spinoza, B. Ethica ordine geometrico demonstrata et in quinque partes distincta. İlk baskısı Amsterdam, 1677.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political economy. In two volumes. London, 1767.

Stirner, M. Der Einzige und sein Eigentum. Leipzig, 1845.

Vanderlint, J. Money answers all things: or, an Essay to make money sufficiently plentiful amongst all ranks of people. London, 1734.

Virchow, R. Die Cellularpathologie in ihrer Begründung auf physiologische und pathologische Gewebelehre. Vierte, neu bearbeitete

und stark vermehrte Auflage. Berlin, 1871. İlk baskısı Berlin, 1858.

Virchow, R. Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat. Rede gehalten in der dritten allgemeinen Sitzung der fünfzigsten Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte zu München am 22. September 1877. Berlin, 1877.

Weitling, W. Garantien der Harmonie und Freiheit. Vivis, 1842.

Xenophon. Cyropaedia.

Adlar Dizini

A

Anaksagoras (M.Ö. yak. 500 ila yak. 428) Materyalist Yunan filozofu. 56

Andrews, Thomas (1813–1885) İrlandalı kimyacı ve fizikçi. 435

Aristoteles (M.Ö. 384–322) Yunanlı filozof; materyalizm ile idealizm arasında yalpaladı. 59 140 304 306 426 449

B

Babeuf, Gracchus (François Noel) (1760–1797) Fransız devrimci; Ütopik eşitlikçi komünizmin olağanüstü temsilcisi; "Eşitler" komplosunun örgütleyicisi. 57 72 442 450

Bacon, Francis, Baron Verulam (1561–1626) İngiliz materyalizminin babası, doğabilimci ve tarihçi. 60 428 429

Baudeau, Nicolas (1730 ila 1792) Fransız baş keşişi, iktisatçı, Fizyokrat. 322

Becker, Karl Ferdinand (1775–1849) Alman dilbilimci ve pedagog. 20 415

Bismarck, Otto, Prens (1815–1898) Prusya Başbakanı (1862–71) ve Alman İmparatorluğu Şansölyesi (1871–90); Prusya'nın hegemonyası altında Almanya'yı zorla birleştirdi; Sosyalistlere Karşı Olağanüstü Yasa (Sosyalistler Yasası)'nın yazarı (1878). 164 364 387 410

Blanc, Louis (1811–1882) Fransız küçük-burjuva sosyalisti ve tarihçisi; 1848–49 Devrimi'nde önde gelen bir figür; burjuvaziyle uzlaşmayı savundu. 72 406

Boguski, Józef Jerzy (1853–1933) Polonyalı fizikçi ve kimyacı. 142

Boisguillebert, Pierre (1646–1714) Fransa'da klasik burjuva politik ekonomisinin babası, Fizyokratların önceli. 303 310 311

Bopp, Franz (1791–1867) Alman Sanskritçi, tarihi karşılaştırmalı dilbilimin kurucularından. 415

Bossut, Charles (1730–1814) Fransız matematikçi, matematiğin te-

orisi ve tarihi üzerine eserlerin yazarı. 447

Boyle, Robert (1627–1691) İngiliz kimyacı ve fizikçi. 142 400

Büchner, Ludwig (1824–1899) Alman fizyolog ve vülger materyalist filozof. 427

Bugeaud de la Piconnerie, Thomas Robert, (1784–1849) Fransız mareşali; askerlik bilimi konularında yazar; 1808–1814 Yarımada Savaşına katıldı. 470

C

Camphausen, Ludolf (1803–1890) Alman bankacı, Renanya liberal burjuvazisinin liderlerinden; Prusya başbakanı (Mart–Haziran 1848). 162

Cantillon, Richard (1680 ila 1734) İngiliz iktisatçı, Fizyokratların önceli. 318

Carey, Henry Charles (1793–1879) Amerikalı vülger iktisatçı. 260 296 332 456

Carlyle, Thomas (1795–1881) İskoçyalı denemeci ve tarihçi; idealist filozof. 338

Carnot, Nicolas Léonhard Sadi (1796–1832) Fransız mühendis ve fizikçi. 431

Cervantes Saavedra, Miguel, de (1547–1616) İspanyol yazar. 110

Child, Josiah (1630–1699) İngiliz iktisatçı, bankacı ve tacir, Merkantilizm yandaşı. 316

Cobbett, William (1763–1835) İngiliz politikacı ve gazeteci; küçükburjuva radikalizminin önde gelen temsilcisi. 320

D

Dalton, John (1766–1844) İngiliz kimyacı ve fizikçi. 427

Darwin, Charles Robert (1809 ila 1882) İngiliz doğabilimci, bilimsel evrimsel biyolojinin babası. 22 63 72 116 117 118 119 120 121 122 123 124 129 182 202 358 437 483

Delvigne, Henri Gustave (1799 ila 1876) Fransız ordu subayı ve mucit. 469

Demokritos (M.Ö. yak. 460 ila yak. 370) Yunanlı materyalist filozof. 427

Descartes, Renè (1596 ila 1650) Fransız düalist filozof, matematikçi ve doğabilimci. 59 99 107 177 426

Diderot, Denis (1713–1784) Fransız materyalist filozof ve yazar; Ansiklopedistlerin başında geliyordu. 60

Diez, Christian Friedrich (1794 ila 1876) Alman dilbilimci, tarihi karşılaştırmalı dilbilimin kurucularından. 415

Diogenes Laertius (3. yy.) Yunanlı felsefe tarihçisi, ilkçağ filozofları üzerine kapsamlı bir derlemenin yazarı. 427

Dühring, Eugen Karl (1833–1921)

Alman eklektik filozof ve vülger iktisatçı.

E

Enfantin, Barthélemy Prosper (1796 ila 1864) Fransız ütopik sosyalist, Saint-Simon'un öğrencisi. 73

Enß, Abraham (19. yy.) Prusyalı çiftçi, Eisenachçı, Dühring yandaşı; Marx ve Engels'i karalayan hırçın bir makale yazdı. 19 20 405

Epikür (M.Ö. 341–270) Yunanlı materyalist filozof. 427

Euklides (M.Ö. 315–255) Yunanlı geometrici. 252

F

Fabian, Heinrich Wilhelm Alman sosyal-demokrat. 488

Ferrier, François Louis Auguste (1777–1861) Fransız burjuva iktisatçı. 333

Feuerbach, Ludwig (1804 ila 1872) Alman materyalist filozofu. 430

Fichte, Johann Gottlieb (1762 ila 1814) klasik Alman filozofu, sübjektif idealist. 72 204

Fourier, François Marie Charles (1772–1837) Fransız Ütopik sosyalisti. 58 72 210 268 338 342 343 347 348 358 359 361 362 383 453

Fourier, Jean Baptiste Joseph (1768 ila 1830) Fransız matematikçi. 431

Friedrich II (1712–1786) Prusya kralı (1740–86). 231 408 465 467

Friedrich Wilhelm III (1770–1840) Prusya kralı (1797–1840) 364

Friedrich Wilhelm IV (1795–1861) Prusya kralı (1840–61) 72 249

G

Galen, Claudius (yak. 130 ila yak. 200) Yunanlı doktor ve filozof, Aristoteles yandaşı; kandolaşımı incelemelerinin kurucusu. 139

Gauß, Karl Friedrich (1777–1855) Alman matematikçi, astronomi, jeodezi ve fizik üzerine eserlerin yazarı, Euklid'ci olmayan geometrinin kurucularından. 94

Gerhardt, Charles Frédéric (1816 ila 1856) Fransız kimyacı. 182

Gibbon, Edward (1737–1794) İngiliz tarihçi, çok ciltli *Roma İmparatorluğunun Gerileme ve Çöküş Tarihi*'nin yazarı. 320

Giffen, Robert (1837–1910) Britanyalı burjuva iktisatçı ve istatistikçi, finans uzmanı. 370

Goethe, Johann Wolfgang (1749 ila 1832) Alman şair ve tiyatro yazarı. 146 202 413 455

Gribeauval, Jean-Baptiste (1715 ila 1789) Fransız general ve mucit. 232 466

Grimm, Jakob (1785–1863) Alman filolog, tarihi karşılaştırmalı dilbilimin kurucularından, Cermen dillerinin ilk karşılaştırmalı gramerinin yazarı. 415

H

Haeckel, Ernst Heinrich (1834–1919)

Alman biyolog, Darwin yandaşı; filojenez ile ontojenez arasındaki ilişkiyi belirleyen bir biyogenetik yasayı formüle etti. 46 119 120 126 196 438 439 479 480 482 483

Hartmann, Eduard (1842 ila 1906) Alman idealist filozof. 427

Harvey, William (1578–1658) İngiliz doktor, fizyolojinin kurucularından; kan dolaşımını keşfetti. 313

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) klasik Alman filozofu, objektif idealist. 46 47 50 59 64 65 66 72 73 78 80 82 86 88 90 91 97 98 106 114 115 122 129 166 168 174 178 179 180 181 182 184 186 187 188 189 190 197 198 201 202 203 204 254 292 334-343 407 426 427 429 430 431 432 435 447 473 478 479 482 483 484

Heine, Heinrich (1797–1856) Alman devrimci şair. 501

Helmholtz, Hermann Ludwig Ferdinand (1822–1894) Alman fizikçi ve fizyolog, yeni-Kantçı agnostisizme meyilli tutarsız materyalist. 22 30 31

Henri LXXII (1797–1853) cüce Alman devleti Reuß-Lobenstein-Ebersdorf Prensi (1822–48). 241

Heraklit (Herakleitos) (M.Ö. yak. 535–475) Yunanlı filozof, doğal materyalist, diyalektiğin kurucularından. 60

Heyse, Johann Christian August (1764–1829) Alman dilbilimci ve pedagog. 415

Horace (Quintus Horatius Flaccus) (M.Ö. 65–8) Romalı şair. 323

Hume, David (1711–1776) Britanyalı idealist filozof ve burjuva iktisatçı; Merkantilizm karşıtı; nicel para teorisini savundu. 50 180 314 315 316 317 318 319 320 332

Huxley, Thomas Henry (1825 ila 1895) İngiliz biyolog, Darwin'in yandaşı ve dostu, öğretisinin yayıcısı. 127

J

Jähns, Max (1837 ila 1900) Prusya ordu subayı, askerlik bilimi konularında yazar. 236 457

Juvenal (Decimus Junius Juvenalis) (yak. 60–127 sonrası) Romalı şair ve hicivci. 499

K

Kant, Immanuel (1724–1804) Alman idealist filozof; doğabilim üzerine eserleriyle de bilinir. 47 63 71 72 94 95 103 104 105 110 113 320 343 428 429 430

Katerina II (1729–1796) Rusya imparatoriçesi (1762–96). 452

Kaufmann, Konstantin Petrovich (1818–1882) Rus generali ve devlet adamı; Kafkasya ve Orta Asya'yı fethetme Çarlık siyasetini yerine getirmekte aktif. 154

Kekulé, Friedrich August (1829 ila

1896) Alman kimyacı. 427 479
Kepler, Johannes (1571–1630) Alman astronom, gezegenlerin hareket yasalarını keşfetti. 48
Kirchhoff, Gustav Robert (1824 ila 1887) Alman fizikçi. 48
Kopernik (Copernicus), Nicolaus (1473–1543) Polonyalı astronom, güneş merkezli dünya sistemi öğretisinin kurucusu. 103
Ksenofon (M.Ö. yak. 430 ila yak. 355) Yunanlı tarihçi ve filozof. 305

L

Lafargue, Paul (1842–1911) Fransız ve uluslararası işçi sınıfı hareketinin liderlerinden, Marksizmin teorisyeni ve propagandacısı, Marx ve Engels'in öğrencisi ve silah arkadaşı. 45
Lamarck, Jean Baptiste Pierre Antoine (1744–1829) Fransız doğabilimci, biyolojide ilk kapsamlı evrim teorisinin kurucusu, Darwin'in önceli. 72 116 122 123 124
Langethal, Christian Eduard (1806 ila 1878) Alman botanikçi. 460
Laplace, Pierre Simon (1749–1827) Fransız astronom, matematikçi ve fizikçi, Kant'tan bağımsız olarak nebula hipotezini geliştirdi ve matematik olarak gerekçelendirdi. 63 429
Lasker, Eduard (1829–1884) Alman politikacı, Bismarck'ın gerici politikasını destekleyen Ulusal-Liberal Parti'nin kurucularından ve liderlerinden. 447
Lassalle, Ferdinand (1825 ila 1864) Alman küçük-burjuva sosyalist, uluslararası oportünizmin bir türü olan Lassalleciliğin babası; felsefi görüşlerinde idealist. 73 162 163 183
Laurent, Auguste (1807 ila 1853) Fransız kimyacı. 182
Lavoisier, Antoine Laurent (1743 ila 1794) Fransız kimyacı, flojiston hipotezini çürüttü, politik ekonomi ve istatistik üzerine eserleri de vardır. 310 432
Law, John (1671–1729) İskoçyalı burjuva iktisatçı ve finansör; 1719–20'de Fransa'da Maliye Bakanı; müthiş bir çöküşle sona eren kâğıt para emisyonuna yönelik spekülatif operasyonuyla kötü bir üne kavuşmuştur. 310 311 314
Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646 ila 1716) Alman matematikçi, idealist filozof. 70 192
Leukippus (M.Ö. yak. 500) Yunanlı materyalist filozof, Atomist teorinin kurucusu. 427
Liebig, Justus (1803–1873) Alman kimyacı, agrokimyanın kurucularından. 46
Liebknecht, Wilhelm (1826–1900) Alman ve uluslararası işçi sınıfı hareketinin ünlü lideri, Alman Sosyal-demokrat Partisi'nin kurucularından ve önderlerinden, Marx ve Engels'in çalışma arkadaşı ve dostu.

18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 31 32 33 423

Linné, (Linnaeus) Karl (1707 ila 1778) İsveçli botanikçi; bitkileri ve hayvanları sınıflandırmanın bir sistemini yarattı. 65

List, Friedrich (1789–1846) Alman burjuva iktisatçı, proteksiyonizm savunucusu. 306 332

Locke, John (1632–1704) İngiliz filozof ve iktisatçı; nominal ve madeni para teorileri arasında yalpaladı; materyalist duyumculuğun kurucusu. 50 60 310 312 313 314 316 318 428

M

Mably, Gabriel (1709–1785) Fransız sosyolog, Ütopik eşitlikçi komünizmin temsilcisi. 57

Macleod, Henry Dunning (1821 ila 1902) İskoçyalı burjuva iktisatçı. 333

Malpighi, Marcello (1628–1694) İtalyan biyolog ve doktor, mikroskopik anatominin kurucularından; 1661'de kılcal damarlardaki dolaşımı keşfetti. 139

Malthus, Thomas Robert (1766 ila 1834) İngiliz iktisatçı, gerici bir nüfus teorisinin kurucusu. 116-117 124

Manteuffel, Otto Theodor (1805 ila 1882) Prusyalı devlet adamı; İçişleri Bakanı (1848–50) ve Başbakan (1850–58). 82

Marx, Karl (1818–1883). 18 19 20 21 22 23 24 26 28 29 30 31 32 33 34 35 43 44 45 46 47 48 50 69 73 90 158 160 161 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 198 212 216 217 225 250 257 259 263 265 266 267 268 269 270 272 273 274 276 277 278 279 280 281 283 284 285 286 287 291 292 293 302 303 305 308 310 314 315 316 325 329 332 352 353 359 360 378 382 384 392 394 402 404 412 416 430 431 442 450 455 456 457

Massie, Josef (ölümü 1784) İngiliz burjuva iktisatçı. 317

Maurer, Georg Ludwig (1790 ila 1872) Alman tarihçi; ilk ve ortaçağ Almanya'sının toplumsal sistemini, özellikle ortaçağ topluluğu olan Mark'ı inceledi. 241

Mayer, Julius Robert (1814–1878) Alman doğabilimci; enerjinin sakınımı ve dönüşümü yasasını ilk formüle edenlerdendi. 30 108

Mendeleyev, Dmitri İvanoviç (1834 ila 1907) Rus kimyacı; 1869'da periyodik yasayı formüle etti. 142 481

Metternich, Clemens, Prens (1773 ila 1859) Avusturyalı devlet adamı ve diplomat; 1809–1821 arasında Dışişleri Bakanı ve 1821 ila 1848 arasında Avusturya Şansölyesi. 364

Meyer, Julius Lothar (1830–1895) Alman kimyacı, özellikle fiziksel kimyayı ele aldı. 481

Michelet, Karl Ludwig (1801–1893) Alman idealist filozof, Hegel yandaşı. 78

Minié, Claude Étienne (1810–1879) Fransız ordu subayı, ateşli silahlar mucidi. 469

Mirabeau, Honoré Gabriel (1749 ila 1791) 18. yüzyıl sonundaki Fransız burjuva devriminin liderlerinden. 332

Molière (Jean Baptiste Poquelin'in takma adı) (1622–1673) Fransız tiyatro yazarı. 296

Montesquieu, Charles (1689–1755) Fransız sosyolog ve iktisatçı; Ansiklopedist. 315

More, Thomas (1478–1535) İngiliz politikacı ve hümanist yazar; ütopik komünizmin erken temsilcilerinden. 452

Morelly (18. yy.) Fransa'da Ütopik eşitlikçi komünizmin temsilcisi. 57

Morgan, Lewis Henry (1818–1881) Amerikalı etnograf, arkeolog ve ilkel toplum tarihçisi, kendiliğinden materyalist. 45

Mun, Thomas (1571–1641) İngiliz tacir ve iktisatçı, Merkantilist ticaret bilançosu teorisinin yazarı; 1615'ten itibaren Doğu Hindistan Şirketi komitesinin bir üyesi. 307

Münzer, Thomas (1489–1525) Reformasyon ve 1525 Köylü Savaşı sırasında köylü ve pleb kitlelerin lideri ve ideologu. 57 218

N

Nägeli, Karl Wilhelm (1817–1891) Alman botanikçi, Darwin karşıtı. 424

Napoleon Bonaparte (1769–1821) Fransız imparatoru (1804–14 ve 1815). 140 185 232 345 364 449 468

Newton, Isaac (1642–1727) İngiliz fizikçi, astronom ve matematikçi, klasik mekaniğin kurucusu. 47 62 64 72

Nicholson, Henry Alleyne (1844 ila 1899) İngiliz zoolog ve paleontolog. 440

North, Dudley (1644–1691) İngiltere'de klasik burjuva politik ekonomisinin erken temsilcilerinden. 50-310-312-313-314

O

Oken, Lorenz (1779–1851) Alman doğabilimci ve doğa filozofu. 46

Owen, Robert (1771–1858) Britanyalı ütopik sosyalist. 57 72 210 268 338 344 345 346 348 349 382 383 394 397 416

P

Peter I (1672–1725) Rus Çarı (1682 ila 1721) ve Rusya imparatoru (1721–25). 452

Petty, William (1623–1687) İngiltere'de klasik burjuva politik ekonominin babası. 50 303 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 318 319

Phidias (M.Ö. yak. 500 ila yak. 430) Yunanlı heykeltraş. 418

Platon (M.Ö. yak. 427 ila yak. 347) Yunanlı filozof, objektif idealist. 296 304

Plinius (Gaius Plinius Secundus) (24–79) Romalı bilgin, 37 ciltlik *Doğa Tarihi*'nin yazarı. 242

Priestley, Joseph (1733–1804) İngiliz kimyacı ve fizikçi; materyalist filozof; 1774'te oksijeni keşfetti. 432

Proudhon, Pierre Joseph (1809 ila 1865) Fransız gazeteci, iktisatçı ve sosyolog, anarşizmin kurucularından. 253 334 347 405 406

Pitagoras (M.Ö. yak. 571 ila 497) Yunanlı matematikçi ve idealist filozof. 484

Q

Quesnay, François (1694 ila 1774) Fransız iktisatçı, Fizyokratlar ekolünün kurucusu. 51 320 321 322 323 324 325 326 327 328 330 331 347

R

Raff, Georg Christian (1748–1788) Alman pedagog, genç insanlar için doğabilim kitaplarının yazarı. 413

Regnault, Henry Victor (1810–1878) Fransız fizikçi ve kimyacı. 142

Ricardo, David (1772–1823) İngiltere'de klasik burjuva politik ekonominin önde gelen temsilcisi. 116 150 258 259 260 263 284 297 303 333 456

Rochow, Friedrich Eberhardt (1734 ila 1805) Alman pedagog. 250 251 252

Rochow, Gustav Adolf (1792–1847) Prusya İçişleri Bakanı (1834–42). 407

Rodbertus-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) Alman vülger iktisatçı ve politikacı; gerici Prusya "devlet sosyalizmi"ni savundu. 292 377

Romanov, Mihail Fyodoroviç (1596–1645) Rus Çarı (1613–45). 452

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) Alman vülger iktisatçı. 305

Roscoe, Henry Enfield (1833–1915) İngiliz kimyacı. 439

Rousseau, Jean Jacques (1712 ila 1778) Fransız filozof ve yazar; Aydınlanmacı. 56 60 149 150 155 196 197 198 199 202 213 337 406 407 442 447

S

Saint-Simon, Henri (1760 ila 1825) Fransız Ütopik sosyalist. 58 64 72 210 269 338 340 341 342 347

Sargant, William Lucas (1839–1889) İngiliz pedagog ve iktisatçı, Robert Owen'in biyografisini yazdı. 348 397

Say, Jean-Baptiste (1767 ila 1832) Fransız vülger iktisatçı. 214

Schelling, Friedrich Wilhelm (1775

ila 1854) Alman filozof, objektif idealist. 72 90 98 204

Schlosser, Friedrich Christoph (1776 ila 1861) Alman tarihçi. 320

Schopenhauer, Arthur (1788–1860) Alman idealist filozof; iradecilik, irrasyonalizm ve kötümserlik vaaz etti. 427

Schweninger, Ernst (1850 ila 1924) 1881'den itibaren Bismarck'ın özel doktoru; 1884'te Berlin Üniversitesi profesörlüğüne atandı. 44

Secchi, Angelo (1818–1878) İtalyan astronom. 445

Serra, Antonio (16.–17. yy.) İtalyan iktisatçı, Merkantilizmin erken temsilcilerinden. 307

Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde, de (1773–1842) İsviçre ekonomik romantizminin ünlü temsilcisi. 303 377

Smith, Adam (1723–1790) İngiltere'de klasik burjuva politik ekonominin önde gelen temsilcisi. 150 212 260 294 297 298 300 305 309 314 317 318 321 332 456

Smith, George (1840–1876) Asur bölgesindeki kazılarıyla ünlü İngiliz arkeolog. 121

Spinoza, Baruch (Benedict) (1632 ila 1677) Hollandalı materyalist filozof. 59 164 200

Steuart, James (1719–1780) İngiliz burjuva iktisatçı, Merkantilizmin son temsilcilerinden. 332

Stirner, Max (*Kaspar Schmidt*'in takma adı) (1806–1856) Alman filozof, Genç Hegelci. 151

Struve, Gustav (1805–1870) Alman küçük-burjuva demokratı; gazeteci. 173

Stuart'lar, İskoçya'ya (1371–1714) ve İngiltere'ye (1603–49 ve 1660 ila 1714) hükmeden kraliyet hanedanı. 332

T

Thomson, William, 1892'den beri Baron Kelvin (1824–1907) Britanyalı fizikçi; 1852'de "evrenin ısıdan ölümü"ne dair idealist bir hipotez ileri sürdü. 474

Thouvenin, Louis Étienne (1791 ila 1882) Fransız ordu subayı ve mucit. 469

Traube, Moritz (1826–1894) Alman kimyacı ve fizikçi; metabolizma ve büyümeye yetenekli yapay hücreler yarattı. 131 424

Treviranus, Gottfried Reinhold (1776 ila 1837) Alman doğabilimci; organik doğanın evrimi fikrini savundu, altı ciltlik *Biyoloji ya da Canlı Doğanın Felsefesi*'nin yazarı. 46

Turgot, Anne Robert Jacques (1727 ila 1781) Fransız devlet adamı ve iktisatçı, Fizyokrat. 332

V

Vanderlint, Jacob (ölümü 1740) İngiliz iktisatçı, Fizyokratların önce-

li; nicel para teorisinin erken temsilcilerinden. 314 315 319

Virchow, Rudolf (1821–1902) Alman doğabilimci, hücre patolojisinin kurucusu, Darwin karşıtı; İlerlemeci Parti'nin kurucu ve liderlerinden. 31 41 49 425

Vogt, Karl (1817–1895) Alman doğabilimci, vülger materyalist; küçükburjuva demokratı. 46 427

W

Wagener, Hermann (1815–1889) Alman gazeteci ve politikacı, Prusya Muhafazakâr Partisi'nin kurucularından; Bismarck hükümetinde Özel Meclis üyesi. 319

Wagner, Richard (1813–1883) Alman kompozitör. 69 170 203 213

Walpole, Robert (1676–1745) İngiliz devlet adamı; Whig'lerin liderlerinden, Britanya Başbakanı (1721 ila 42). 319

Weitling, Wilhelm (1808 ila 1871) Almanya'da işçi sınıfı hareketinin erken döneminde ünlü bir figür, Ütopik eşitlikçi komünizmin bir teorisyeni. 58 271 394

Wellington, Arthur Wellesley, Dük (1769–1852) Britanyalı asker ve devlet adamı; 1808'den 1814'e kadar ve 1815'te I. Napolyon'a karşı savaşlarda Britanya Ordusuna kumanda etti. 458 468

Wolff, Christian (1679–1754) Alman idealist filozof, metafizikçi. 428

ISBN 975-7349-78-X

inter
yayınları